

SUOMEN KIRKOT

FINLANDS KYRKOR

*Suomen Muinais-
muistoyhdistyksen
toimesta julkaisseet*

*Utgivna av
Finska Fornminnes-
föreningen genom*

C. A. NORDMAN

NILS CLEVE

TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA

III OSA

TOVE RISKÄ

Turun tuomiorovastikunta I

HELSINKI 1964 - K. F. PUROMIEHEN KIRJAPAINO OY

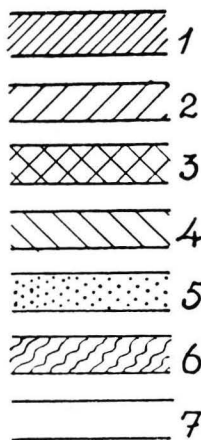
SISÄLLYS / INNEHÅLL

Lyhennykset / Förkortningar	6
ESIPUHE	7
FÖRETAL	8
 K A A R I N A (S. Karins)	 9
Kupittaan kirkon irtaimisto	10
Kaarinan kirkko	11
K U U S I S T O (Kustö)	41
Vanha kirkko	42
Nykyinen kirkko	43
M A A R I A (S. Marie)	56
Koroisten kirkko	57
Maarian kirkko	59
P I I K K I Ö (Pikis)	94
Vanha kirkko	95
Nykyinen kirkko	96
P A I M I O (Pemar)	117
Räpälän kirkko	118
Pyhän Jaakobin kirkko	119
Paimion kirkko	129
S A U V O (Sagu)	148
Vanha puukirkko	150
Kivikirkko	151
K A R U N A	197
Vanha kirkko	198
Uusi kirkko	215
P A A T T I N E N (Patis)	226
Vanhat kirkot	226
Nykyinen kirkko	228
L I E T O (Lundo)	242
Littoisten kirkko	243
Liedon kirkko	245
A U R A	273
Vanhat kirkot	273
Nykyinen kirkko	274
 Kirjallisuusluettelo / Litteraturförteckning	 290
Kuvaluettelo / Bildförteckning	293
Henkilöluettelo / Personregister	300
Oikaisuja ja lisäyksiä	310
Rättelser och tillägg	311

LYHENNYKSET / FÖRKORTNINGAR

FFT	<i>Formminnesföreningens tidskrift, Helsingfors</i>
FKS	<i>Finska kyrkohistoriska samfundet</i>
FM	<i>Finskt museum, Helsingfors</i>
FMU	<i>Finlands medeltidsurkunder, ks. Hausen</i>
HA	<i>Historiallinen arkisto, Helsinki</i>
IK	<i>Suomen ja Ruotsin intendenttikonttorit / Intendentskontoren i Finland och Sverige</i>
KM	<i>Suomen Kansallismuseo</i>
NM	<i>Finlands Nationalmuseum</i>
REA	<i>Registrum Ecclesiae Aboensis, ks. Hausen</i>
Satak. mus.	<i>Satakunnan museo, Pori</i>
SKS	<i>Suomen kirkkohistoriallinen seura</i>
SLS	<i>Svenska litteratursällskapet i Finland</i>
SM	<i>Suomen museo, Helsinki</i>
SMYA	<i>Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, Helsinki</i>
SSF	<i>Societas scientiarum Fennica</i>
THM	<i>Turun kaupungin historiallinen museo</i>
TMA	<i>Turun maakunta-arkisto / Landsarkivet i Åbo</i>
VA	<i>valtionarkisto / riksarkivet</i>
ÅHM	<i>Åbo stads historiska museum</i>
kal.	<i>kalustoluettelo / inventarieförteckning</i>
pöytäk.	<i>pitäjänkokousten pöytäkirjat / sockenstämmoprotokoll</i>
tark.	<i>piispan- tai rovastintarkastusten pöytäkirjat / biskops- och prostevisationsprotokoll</i>

KIVIKIRKKOJEN ERI RAKENNUSVAIHEET ON MERKITY OHEISILLA VIIVOITUKSILLA. 1 ON VANHIN, 7 NUORIN. NE TARKOITTAVAT SUHTEELLISTA EIVÄTKÄ ABSOLUUTTISTA AJOITUSTA.

STENKYRKORNAS BYGGNADSSKEDEN HA UTMÄRKTS MED VIDSTÅENDE SKRAFFERINGAR. 1 ÄR ÄLDST, 7 YNGST. DE ANGE RELATIV, ICKE ABSOLUT KRONOLOGI.

Holvit ja ikkunat on numeroitu idästä päin. Kuvien mitoissa on korkeus ennen leveyttä, esim. 36 × 24 cm. Maalauksissa, veistoksissa ja vaakunoissa on oikea ja vasen käsittely heraldisesti.

Valv och fönster ha numrerats räknat från öster. I bildmåttan står höjd före bredd, t.ex. 36 × 24 cm. Höger och vänster anges heraldiskt i fråga om tavlor, skulptur och vapen.

Tämä Suomen Kirkkojen osa oli alun perin tarkoitettu käsittelemään koko Turun arkkihiippakunnan tuomiorovastikunnan lukuun ottamatta Turun kaupunkia, jonka huomattavinta kirkollista muistomerkkiä, tuomiokirkkoa, professori Juhani Rinne on perusteellisesti käsitellyt kolmiosaisessa teoksessaan Turun tuomiokirkko keskiaikana. Taloudellisista syistä on kuitenkin ollut välttämätöntä luopua suunnitelmasta ja jakaa rovastikunta kahdeksi osaksi. Kaksikerta, Merimasku, Naantali, Raisio ja Rymättylä, joita koskeva käsikirjoitus on jo valmiina, tulevat sisältymään seuraavaan osaan, kun taas Turun kaupunki jää odottamaan vuoroaan vastaisuudessa. On kuitenkin huomattava, että Maariaa ja Kaarinaa, jotka hiljakkoin on liitetty kaupunkiin, käsitellään tässä osassa. Paraisten kirkko, jota sekä suomalainen että ruotsalainen seurakunta käyttävät, tullaan liittämään Turunmaan rovastikuntaa koskevaan osaan.

Turun tuomiorovastikuntaa koskeva aineistonkeräys saatettiin pääasiassa loppuun v. 1960. Käsitellyssä on seurattu samoja suuntaviivoja kuin Mynämäen rovastikuntaa koskevassa osassakin, jossa mm. kunkin kirkonkuvauksen alussa luotiin lyhyt yleiskatsaus kirkon nykyiseen tilaan sitä seuraavan esityksen ymmärtämisen helpottamiseksi. Yksityiskohtien suhteen on tässä kenties mainittava, että latinalaisia, ruotsalaisia ja saksalaisia tekstejä ei ole suomennettu niissä tapauksissa, jolloin alkuperäisteksteissä on viittaus niihin raamatunkohtiin tai virrensäkeistöihin, joita lainaus koskee. Kuten edellistakin osaa varten on professori E. A. Saarimaa hyväntahtoisesti uhrannut aikaansa kirjan suomenkielisen asun tarkastamiseen. Tästä avusta olemme professori Saari-
maalle suuressa kiittolisuudenvelassa.

Nyt ilmestynyt osa on voitu julkaista Humanistisen toimikunnan sen kirjoittamista varten käytettäväksi asettamien varojen sekä Opetusministeriön painattamiseen myöntämän suuren rahasumman turvin. Myös Kirkkohallitus on myöntänyt varoja tätä varten. Suomen Muinaismuistoyhdistys, julkaisijat ja tekijä lausuvat julki vilpittömän kiittolisuutensa tästä tuesta.

Kiittolisuudella merkittäköön myös, että Kansallismuseon, erityisesti historiallisen osaston ja sen kuva-arkiston, kirjaston ja restaurointiateljeen virkailijat ovat auliisti tukeneet tekijää kaikissa niissä tapauksissa, joissa valistusta tai neuvoja on tarvittu. Turun Akatemian professori A. Metzger on määrittänyt kivilajeja. Turun museon kirkollisen kaluston suhteen ovat tohtori C.-J. Gardberg ja rouva Margareta Jokinen osoittaneet suurta avuliaisuutta. Rakenuskonservattori Th. Lindquist on tehnyt tai täydentänyt kirkkoja koskevia mittauksia ja mittauspiirustuksia. Valokuvauksen on suuressa määrin suorittanut valokuvaaja P.-O. Welin, mutta sen ohessa on käytetty Kansallismuseon kuva-arkiston kuvia. Niiden seurakuntien kirkolliset viranomaiset, joiden kirkot tällä kertaa ovat kysymyksessä, ovat osoittaneet julkaisijoille ja tekijälle suurta myönteisyyttä. Kaikesta siitä esitetään tässä lämmin kiitos. Seuraava osa, joka tulee käsittelemään Turun arkkihiippakunnan tuomiorovastikunnan muita maaseutukirkkoja, on tarkoitettu ilmestyväksi niin pian kuin painatusvarat saadaan käytettäväksi.

Helsingissä joulukuussa 1963

C. A. Nordman Nils Cleve

FÖRETAL

Detta band av Finlands Kyrkor var ursprungligen avsett att omfatta hela Åbo ärkestifts domprosteri med undantag av Åbo stad, vars främsta kyrkliga monument, Domkyrkan, så ingående behandlats av professor Juhani Rinne i det trebandiga verket Turun Tuomiokirkko keskiaikana. Av ekonomiska skäl har det likväl varit nödvändigt att frångå planen och uppdelat prosteriet på två band. Kaksikerta, Merimasku, Nädendal, Reso och Rinito, som redan föreliggat i manuskript, skola ingå i följande band, medan Åbo stad ställes på framtiden. Observeras bör dock, att S. Marie och S. Karins, som nyligen inkorporerats i staden, behandlas i denna del. Pargas kyrka, som användes både av den finska och den svenska församlingen, skall införas i bandet Åbolands prosteri.

Materialinsamlingen för Åbo domprosteri slutfördes i huvudsak år 1960. Vid behandlingen ha de normer följts, som kommit till användning i bandet om Virmo prosteri, i

vilket bl.a. i början av de enskilda kyrkoberskrivningarna en kort översikt av kyrkans nuvarande tillstånd upptogs för att underlätta förståelsen av den följande framställningen. Av detaljer bör här kanske anföras, att översättningar till finska av latinska, svenska och tyska texter icke givits, då i originaltexten finnes hänvisning till de bibelställen eller psalmverser vilka citeras. Liksom i senaste band har professor E. A. Saarimaa välvilligt offrat sin tid på att granska bokens finska språkdräkt. För denna hjälp äro vi skyldiga professor Saarimaa mycken tack.

Då bandet nu kan utges beror detta på att Humanistiska kommissionen ställt medel till förfogande för dess utarbetande och Undervisningsministeriet anslagit ett stort belopp för tryckningen. Även Kyrkostyrelsen har beviljat medel för detta ändamål. Finska Fornminnesföreningen, utgivarna och författaren uttala sin uppriktiga tacksägelse för detta stöd.

Med tacksamhet antecknas även, att tjänstemännen vid Nationalmuseum, speciellt dess historiska avdelning och dennas bildarkiv, vid biblioteket och restaureringsateljén, redoboget bistått författaren i alla de fall, då upplysningar och råd varit av behovet påkallade. Professorn vid Åbo Akademi A. Metzger har företagit stenartsbestämningarna. I fråga om kyrkliga inventarier i Åbo museum har dr C.-J. Gardberg och fru Margareta Jokinen visat stor hjälpsamhet. Uppmätningar och uppmättningsritningar av kyrkorna ha utförts eller kompletterats av byggnadskonservator Th. Lindquist. Fotografering har i stor utsträckning företagits av fotograf P.-O. Welin, men därjämte ha använts fotografier

ur Nationalmuseums bildarkiv. De kyrkliga myndigheterna i de församlingar, för vilkas kyrkor här redogöres, ha visat utgivarna och författaren mycket tillmötesgående. För allt detta framföres här en varm tacksägelse.

Följande band, i vilket övriga kyrkor i landsorten i Åbo ärkestifts domprosteri skola behandlas, är avsett att utkomma, så snart medel för tryckningen stå till förfogande.

Helsingfors i december 1963

C. A. Nordman Nils Cleve

1. KAARINAN KIRKKO KOIVUNMÄKISTÄ.
S. Karins kyrka från nordost.

KAARINA

LÄHTEITÄ

A. Björck, Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. SMYA VIII, 1887, ss. 3–8. Kerttu Immamaa, Kaarinan pitäjän historia II, Turku 1952, III, Turku 1957. I. Kronqvist, Kaarinan kirkko. SM XXXVI 1929. Sama, Jälkeenjääneitä tutkielmia. SMYA XLVIII, 1948, ss. 58–59, 68. Aulis Oja, Kaarina keskiajalla ja 1500-luvulla. Kaarinan pitäjän historia I, Turku 1946. J. Rinne, Turusta Halisten koskelle. Matkailijayhdistyksen vuosikirja 1905.

Kirkon arkisto: Tilit vv:lta 1646–99 (epätäydelliset ja summittaiset); 1746–70 ja 1754–84; 1771–1836. Kalustoluettelot (tileissä) vv:lta 1635, 1653, 1666, 1694 ja 1728 lisäyksi-neen, (pöytäkirjoissa) vv:lta 1789, 1825, 1837, 1844. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1776–1864. Penkkijako vv:lta 1655. V. 1846 pidetyn rovastintarkastuksen pöytäkirja. V. 1824 päivätty tapulin kustannusarvio ja materiaali-liehdotus sekä tapulinpiirustukset vv:lta 1823–24.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retikunnan v. 1871 laatima kertomus, E. Nervanderin v. 1903 laatimat kirkon maalauksia koskevat muistiinpanot, K. K. Meinanderin samana vuonna laatimat muistiinpanot kirkkorakennuksesta, I. Kronqvistin (päiväämättömät) muistiinpanot ja esitelmän käsikirjoitus, H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus, L. Peterssonin v. 1945 laatima kertomus kirkon lattia-alustan tutkimisesta lämpöjohtojen asentamisen yhteydessä ym.

Nummen (pitäjän) Pyhän Kaarinan kirkko ja pappi mainitaan ensimmäisen kerran v. 1309 (FMU 259). Kirkon suojeluspyhimyksenä on ollut Katariina Aleksandrialainen, jota esittävä 1300-luvulla valmistunut veistos on säilynyt (s. 29). V. 1309 oli Nummen kirkkoherran Jaakobin sinetissä Katariina Aleksandrialaisen kuva

(kuva 2; Hausen, Medeltidssigill 43). Myöhemmin on mahdollisesti Katariina Sienalainen syrjäyttänyt toisen Katariinan (vrt. ss. 23–24).

2. SINETTI, JOKA ON KUULUNUT KAARINAN V. 1309 MAINTULLE KIRKKOHERRA JAAKOBILLE JA JOSSA ON KATARIINA ALEKSANDRIALAISEN KUVA.

Signet, vilket tillhört den år 1309 omtalade kyrkoherden Jacob i S. Karins. I signetet Katarina av Alexandria.

Muita kirkonpaikkoja. Kaarinan alueella sijaitsi Kupittaaan kuuluisa lähde, jonka vedellä piispa Henrikin sanotaan kastaneen suomalaisia. Petrus Gyllenius (*Diarium Gyllenianum* v. 1649) sanoo nähneensä paikalla entisen kappelin tontin ja kivisen perustuksen. J. Rinne otaksuu (Pyhä Henrik s. 26), että tämä tarina on vailla todellisuuspohjaa ja että lähteestä ainoastaan tuomiokirkon omistuksessa on tullut Pyhän Henrikin nimikko; kuitenkin ei tiedetä, mistä syystä se on joutunut kirkon omistukseen. 1800-luvulla (noin v. 1890) pidettiin Kupittaaan kaivosalissa jumalanpalveluksia.

Kaarina oli keskiajan lopulla Turun tuomiokirkon Kaikkien Pyhiin kappelin prebendana; vv. 1616–1812 tuomiokirkon ruotsalaisen seurakunnan ja vv. 1812–30 Turun akatemian prebendana. Nykyään se kuuluu Turun evankelisluterilaisiin seurakuntiin, koska entinen Nummen kylä on Turun esikaupunki.

V. 1904 on Kaarinasta erotettu v. 1764 perustettu Kaksikerran saarnahuonekunta; pitäjään on 1940-luvulla yhdistetty Kuusiston kappeli.

Kaarinan pitäjässä olivat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Ispoinen, Yli-Lemu, Ala-Lemu, Littoinen.

Kupittaaan kirkon irtaimisto

Kuten mainittu pidettiin 1800-luvulla jumalanpalveluksia kaivovieraille itse kaivosalissa. Vuosisadan vaiheessa sen

irtaimisto joutui Turun kaupungin historialliseen museoon. Turun linnan pommituksessa on kuitenkin suurin osa irtaimistoa tuhoutunut, mm. saarnastuoli, numerotaulu, haavi ja vaskikäärmettä esittävä koriste. Ainoastaan kaksi esinettä on säilynyt:

VAIVAIKUKKO (kuva 3), nykyään THM n:o 14606:1, 1700-luvulta (?). Pitkään mustaksi maalattuun takkiin, polvihousuihin, valkoisiin sukkiin ja solkikenkiin pukeutunut avopäinen pitkähiuksinen seisova miesfiguuri, joka kädesään pitää rahasäiliönä toimivaa hattuaan. Kork. 90,5 cm. **TAULU**, nykyään THM n:o 14606:2. Valkoisella värillä on mustalle paperille maalattu kirjoitus: »Du täcka jordens Brunn i flytande chrysal/som ur din Moders qved, om Herrens under talar/och dina syskons brist med helsobot hugsvalar./Ditt värde, af min hand i Ceder ristas skall/Vår Skapare till lof, som oss den satsen gifwit/att Du wid Åbo stad har vårt Betesda blifwit./I k . . . Kuppis den 18 Juni 1758/Neyman/asses. vid Kongl. Hof Rätten uti Åbo.» (Sinä maan viehättävä kaivo, virtaavaa kristallia, joka äitisi kohdusta puhut Herran ihmeistä ja terveyden parannuksella lohdutat sisartesi vajavuutta. Käteni piirtää arvosi seetripuuhun Luojamme ylistykseksi, joka on antanut meille sen tiedon, että sinusta on tullut meidän Betesdamme Turun kaupungin äärellä . . . Kupittaaalla kesäkuun 18. p:nä 1758. Neyman, Turun kuninkaallisen hovioikeuden asesori.) Yksinkertainen kehys. Koko 65×83 cm. (Mainittu Neyman lienee v. 1768 kuollut Jaakob Neyman.)

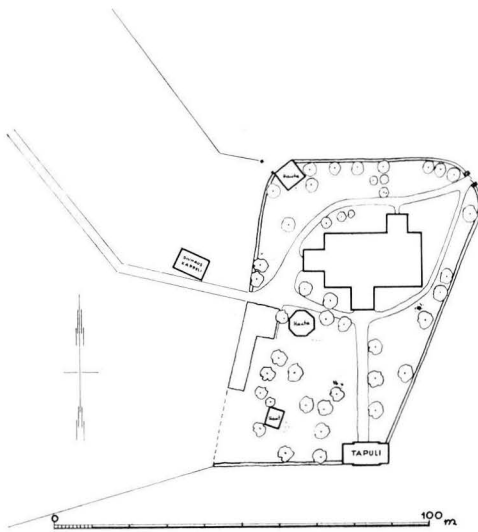

3. VAIVAIKUKKO KUPITTAAN »KIRKOSTA». THM. *Fattiggubbe från Kuppis »kyrka». ÅHM.*

Kaarinan kirkko

KIRKKOTARHA

Kaarinan kirkko sijaitsee Nummen kylässä aivan maantien vieressä mäen laidassa Aurajoen varrella, vastapäätä vanhaa Koroista. Kirkkotarhan länsipuolelta on tavattu ruumishautoja, jotka haudoista löydettyjen piikkikannuksien tyyppin perusteella on ajoitettu noin vuoden 1300 paikkeille; alkuperäinen kirkko kirkkotarhoineen (ks. s. 18) on kaikesta päättäneen ollut nykyisen länsipuolella. Kirkkotarhan pohjoispuolella on laaja, 1000-luvulla syntynyt kalmisto, joka on tutkittu 1950-luvulla ja v. 1962.

4. ASEMAPIIRROS, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

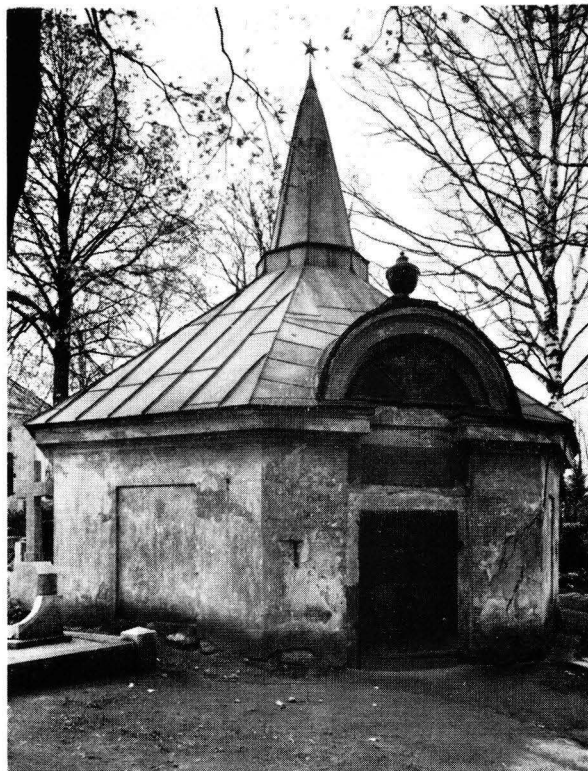
Kirkko on nykyään kirkkotarhan pohjoisosassa, mikä johtuu useista laajennuksista (kuva 4). Kirkkotarhaa ympäröi v. 1875 ja vielä myöhemmin louhituista kivistä ladottu aita, lounaisosan aita on muurattu harmaakivistä 1950-luvulla. Kirkkotarhan koristeena ovat 1870-luvulla istutetut puut. Aidassa on kolme porttiaukkoa: kaakkoiskulmassa on läpikäytävä tapulissa, joka korvaa kaakkoiskulman alkuperäisen puisen porttihuoneen, joka v. 1819 uusittiin tiilestä (pöytä.); koilliskulmassa on v. 1797 entisen 1690-luvulla rakennetun puisen porttihuoneen tilalle muurattu, peltikattoinen rapattu tiiliportti, jonka aukko on epämääräisen pyörökaarinen (työn suoritti muurariammattikunnan vanhin Juha Ahl-

ström; tilit) ja aidan länsiosassa on kirkkotarhan uusimman osan pohjoispäässä kivipylväiden reunustama porttiaukko.

Alkuperäisen kirkkotarhan rajat kulkivat pohjoispuolella kirkon luoteiskulman pohjoispuolella, sieltä suoraan koilliseen; lounaiskulma oli Winter-suvun hautakappelin ulkopuolella, ja sieltä raja kulki suoraan itään ja yhtyi itämuuriin, joka oli nykyisen aidan paikalla; nykyiset käytävät osoittavat summittaisesti rajojen sijainnin (vrt. pöytä. v. 1818). Kirkkoon hautaaminen lopetettiin v. 1795, minkä jälkeen kirkkotarhan laajentaminen kävi välttämättömäksi. Se suoritettiin v. 1818. Tämän jälkeen kirkkotarhaa on usein laajennettu: v. 1824 (pohjoiseen ja kaakkoon), v. 1867 (länteen ja pohjoiseen), vv. 1875, 1902 (länteen), 1929 ja vihdoin huomattavasti luoteeseen 1950-luvulla. Kirkkotarhassa oli jo aikaisin kivinen aita, joka luultavasti oli muurattu laastia käyttäen; sen päällä oli hirsistä ja laudoista tehty katos (korjaus vv. 1767–70, pöytä.). 1830-luvulla uusi kiviaita katettiin turpeilla.

HAUTAKAPPELIT: 1. Gadolin-suvun kappeli, joka sijaitsee kirkkotarhan luoteiskulmassa. Pohjaltaan neliömäinen, tiilestä muurattu ja rapattu rakennus, jossa on pyramidikatto; tämän paanut uusittiin 1940-luvulla. Eteläseinässä on pyörökaarinen ovi. Kaarinan kirkkoherra (vv. 1779–88, sittemmin Turun piispa) Jaakob Gadolin rakennuttanut v. 1785 (pöytä.).

2. Winter-suvun kappeli (kuva 5), joka on sijainnut kirkkotarhan lounaiskulmassa. Pohjaltaan kahdeksankulmainen, tiilestä muurattu ja rapattu uusklassinen rakennus, jonka pyramidikatto on pellitetty ja päättyy kartiomaiseen huippuun ja tähteen. Suorapäätteisen oven yläpuolella on voimakas räystäslista katkaistu, ja sen yläpuolella kohoa profiloitu pyörökaari, johon on sovitettu puoliympyrän muotoinen ikkuna; kaaren päätteenä uurna. Räystään alapuolella on oven yläpuolelle kiinnitetty kivilevy, jossa kirjoitus: »Under ömaste Saknad/af en Älskad Maka/Marga. Lovisa Werner/Lätt Landscamereraren/Arndt Johan Winter/Resa Stenen År 1791.» (Helläsi kaivaten rakastettua puolisoa Margareeta Loviisa Wernerii maakamreeri Arndt Juhana Winter pystytti kiven v. 1791. – Winter oli Ispoisten kartanon omistajana vv. 1784–1819. Suku omisti kartanon v. 1872.)

5. WINTER-SUVUN v. 1791 RAKENNETTU HAUTAKAPPELI.
Gravkapell för släkten Winter, rest år 1791.

6. FRENCKELL-SUVUN v. 1818 RAKENNETTU HAUTAKAPPELI.
Gravkapell för släkten Frenckell, uppfört år 1818.

3. Frenckell-suvun kappeli (kuva 6), joka v. 1818 rakennettiin laajennetun kirkkotarhan lounaiskulmaan. Pohjaltaan neliömäinen, tiilestä muurattu ja rapattu uusklassinen rakennus, jonka satulakatto on pellitetty. Rakennuksen yläreunaa kiertää voimakas profiloitu lista, ja päätykolmion reunoissa on samanlaiset listat. Kappelin koillispuolella on suorapäätteinen kaksoisovi, sivuseinissä puoliympyrän muotoiset ikkunat. Kappeli on maalattu keltaiseksi ja kulmat (pilareita jäljentäen) valkoisiksi samoin kuin listat. – Oven yläpuolella on seinään upotettu kivilevy, jossa kirjoitus: »Graf/tillhörig/Kejsarl. Academie Boktryckaren/Magister J. C. Frenckell/Dess Fru Barn och Arfwingar.» (Hauta joka kuuluu keisarikunnan akatemian kirjanpainajalle J. C. Frenckellille, hänen rouvalleen, lapsilleen ja perillisilleen.) – Suku omisti vv. 1796–1890 Kaarinan Yli-Lemun tilan.)

Kappalaisen Juhana Avellanuksen (1748–85) haudalle v. 1785 rakennettu puinen kappeli on myöhemmin poistettu (pöytä.); mahdollisesti hauta sijaitsi kirkon lounaispuolella, mistä v. 1939 tavattiin pienen rakennuksen peruskiviä.

SIUNAUSKAPPELI rakennettiin v. 1929 kirkkotarhan länsiosaan. Se on arkkitehti Ingvald Sereniusuksen piirtämä, pohjaltaan neliömäinen tiilestä muurattu ja rapattu rakennus, jonka satulakatto on peitetty tiilillä. Seinät on maalattu keltaisiksi. Alakerrassa on ruumishuone ja leikkaushuone. Jussi Vikaisen suunnittelema pronssinen vv. 1939–44 kaatuneiden muistopatsas sijaitsee kirkon lounaispuolella.

Kirkkotarhassa olevista *hautapatsaista* mainittakoon kaksi huomattavinta:

1. Arkkipiispa Eerik Gabriel Melartinin (1780–1847) ja hänen puolisonsa vaatimaton hautakivi.
2. Mathias Caloniuksen komea hautapatsas (kuva 7), joka arkkitehti C. F. Sundvallin piirustusten mukaan (E. Hultmark, Kungl. akademiens för de fria konsterna utställningar 1794–1887, s. 273) pystytettiin Frenckellien kappelin luoteispuolelle v. 1818. Rautaristikon ympäröimä punagraniittinen, porrastetulta jalustalta kohoava empiirityylinen sarkofagi, jonka koristeena pronssilyötteet. Eteläsivulla on kohokuva, jonka aiheena on kaksi pyöreää levyä kannattavaa enkeliä; levyssä kirjoitus: »Matthias Calonius», vastakkaisella puolella on samanlainen kohokuva, jossa vuosiluku MDCCCXVIII. Kirjoituksien asemesta sanotaan ympyröissä alkuaan olleen kaksi oikeu-

7. C. F. SUNDVALLIN JA A. W. ARPPEN PIIRUSTUSTEN MUKAAN V. 1818 PYSTYTETTY
MATHIAS CALONIUKSEN HAUTAPATSAS.

*Monument över Mathias Caloniuss, uppfört år 1818 efter ritningar av
C. F. Sundvall och A. W. Arppe.*

denmukaisuuden hengettären kuvaa. Kohokuvissa on signeeraus »A. W. Arppe» (Suomen Intendenttikonttorin konduktööri) sekä toinen epäselvä nimi ja vuosiluku MDCCCXX.

1820-luvulla vihittiin kirkon pohjoispuolella kolerahautausmaa, joka ympäröitiin kiviaidalla, johon tehtiin kaksi veräjää (pöytäk.).

TAPULI

Tapuli on rakennettu aidan yhteyteen kirkon eteläisen ashuoneen edustalle ja toimii kirkkotarhan porttina (kuva 8).

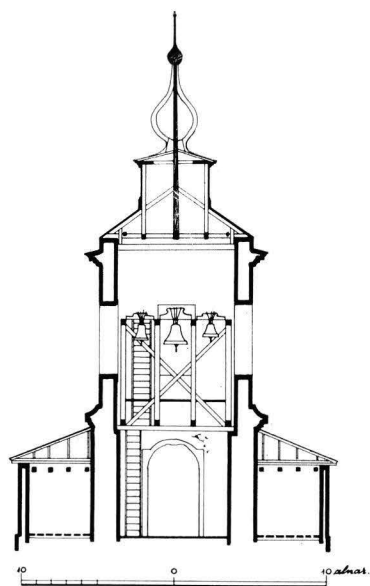
Tapuli rakennettiin v. 1826 (vuosiluku viirissä) Halisten myllärin ja rakennusmestarin Juha Lindströmin piirustusten mukaan; IK:n ensimmäisten piirustusten mukaan rakennettu tapuli olisi tullut liian kalliiksi (vrt. A. W. Arppen signeeraamaan, päiväämättömään, nykyään aivan risaiseen piirustukseen, jossa on kupolin kattama korkea lanterniini). IK suostuikin vahvistamaan Lindströmin piirustukset muutamien pienin korjauksin 5. 4. 1824 (pöytäk. ja C. Bassin sekä A. W. Arppen allekirjoittama, hyvin huonossa kunnossa oleva piirustus kirkon arkistossa; tämän muunnelma on päivätty jo 30. 11. 1823. Vrt. Klemetti II ss. 199 ja 201). Rakennusmestarina toimi turkulainen Juha Granvall (pöytäk.). Lopukatsauksessa moitittiin rakennusmestaria, koska valmis tapuli muutamissa kohdin poikkeaa piirustuksista:

rustuksista: kellohuoneen pilarit ovat liian kapeat, kvaderikoristelu puuttuu, räystäslisä ovat suhteettoman paksut (pöytäk.).

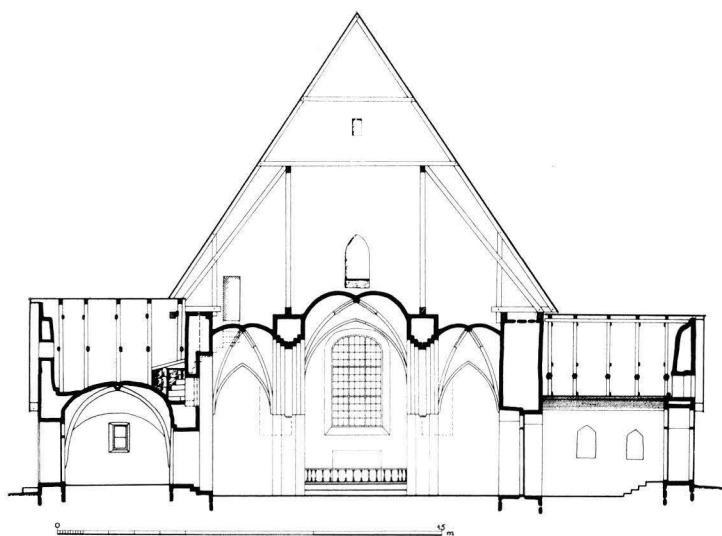

8. JUHA LINDSTRÖMIN PIIRUSTUSTEN MUKAAN V. 1826
RAKENNETTU KELLOTAPULI.

Stapel, uppförd enligt Johan Lindströms ritning år 1826.

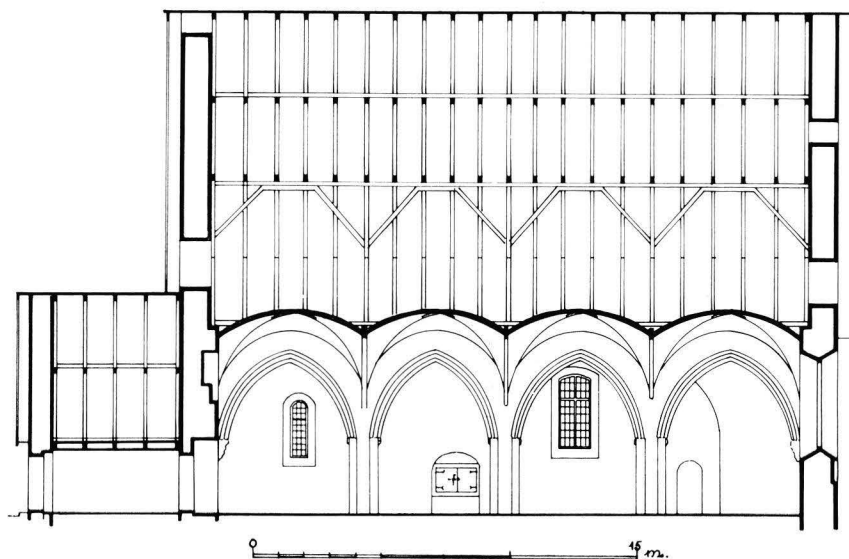
9. KELLOTAPULIN POHJOISSUUNTAINEN
POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Snitt av klockstapeln mot norr, 1:300.

10. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärnsnitt av kyrkan mot öster, 1:300.

Tapuli on pohjaltaan neliömäinen, harmaakivestä ja tiilestä muurattu torni, jonka sivuihin liittyvät tiilestä muurattu ruumishuone ja varastusuoja (nämä puuttuvat Arppen ensimmäisestä ehdotuksesta, mutta esiintyvät jo v. 1823 päivätyssä). Tapulin tukeva alakerta on muurattu harmaakivestä, ja sen profiloidun räystään yläpuolella on pienet pellitetyt viistokatot; läpikäytävä-
ovet ovat pyörökaariset (ensimmäisissä piirustus-

tuksissa suorapäätteiset). Alakerrosta korkeampi ja hieman kapeampi kellohuone on muurattu tiilestä. Kulmissa on ulkonevat tiiliset pilasterit, ja näitä yhdistää ääniluukkujen alapuolella vaakasuora lista. Suorapäätteisten ääniluukkujen yläpuolella on (etelä- ja pohjoisseinässä) konsolien kannattama, listojen muodostama kolmiopääty. – Voimakkaan profiloidun räystäslistan yläpuolelta nousee kulmikkaasti taivutettu, mustalla

11. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

pellillä katettu katto ja pohjaltaan neliömäinen pellitetty lanterniini, jossa ylinnä on iso pallo, huippu ja viiri. – Tapulin alakerroksen yllä mainituissa tiilestä muuratuissa kylkiäisissä on räystälistalta nousevat, nykyään pellitettyt viistokatot, joissa alkuaan oli paanut.

Etelä- ja pohjoisseinässä (umpeen muuratut) suora- ja käänteiset ikkunat. Tapulin tiiliosat olivat alkuaan rappauksen peitossa, niiden keltaisessa maalauksessa oli valkoisia yksityiskohtia.

EDELLISET TAPULIT: Vv. 1676–80 rakennettiin (nykyisen Winter-suvun kappelin länsipuolelle) uusi tapuli, jolloin kappalainen otti haltuunsa vanhan tapulin »rautoineen ja kiviineen» (Piikkiön ja Kaarinan talvikäräjät 1686, VA cc 14, s. 422.) Uusi tapuli oli rakennettu puusta; se uusittiin v. 1737, korjattiin rakennusmestari Mikael Piimäsen johdolla 1780-luvulla, mutta purettiin nykyisen tapulin valmistuttua. Ainakin v:sta 1737 lähtien se oli ulkoa punamullattu (kal.).

KIRKKO

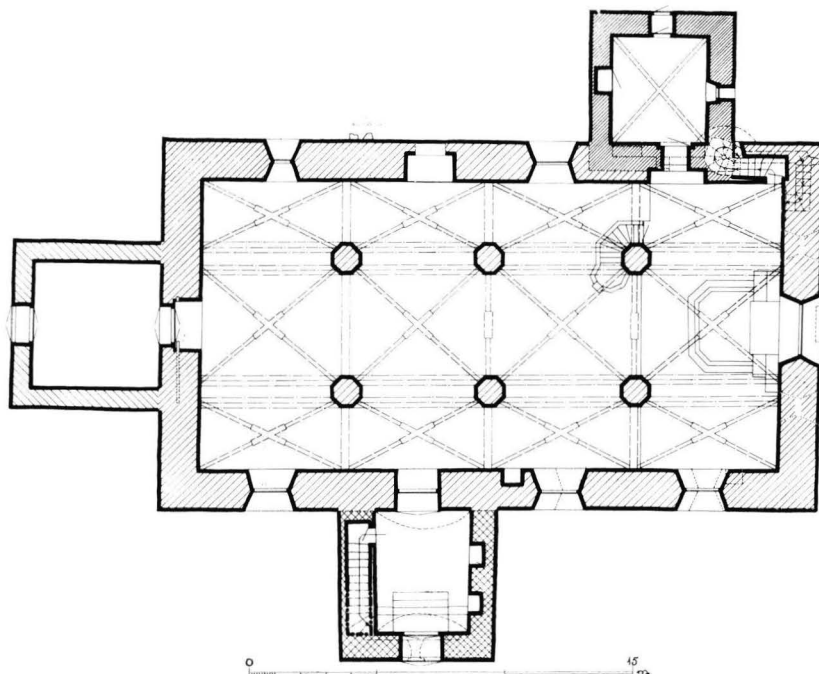
Kaarinan keskiaikainen kirkko on kolmiluvainen pitkäkirkko. Satulakattoiseen runkokuoneeseen liittyy pohjoispuolella, lähellä itäpäätyä, runkokuonetta vanhempi satulakattoinen sakaristo ja eteläpuolella, hieman runkokuoneen keskiviivasta itään, runkokuonetta nuorempi satu-

lakattoinen asehuone. Länsipäässä on uudella ajalla rakennettu satulakattoinen eteinen. Rakennusaineena on melkein yksinomaan harmaa kivi.

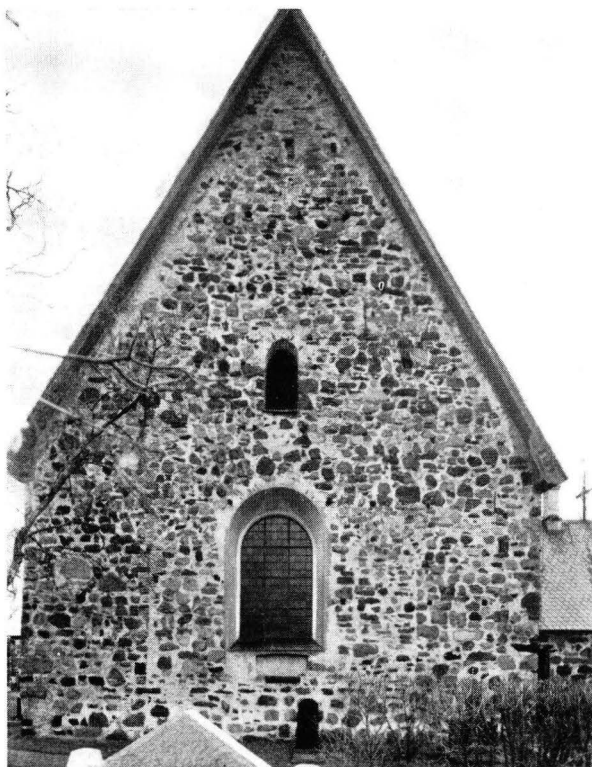
RUNKOHUONE. Erikoista sokkeliä ei ole. Kivimateriaali on verrattain pienikokoista ja epäsäännöllistä, saumat leveät. Sivuseinien ulkopituus on 25,8, niiden korkeus 7,5 m. Itäpäädyn leveys on 14,40, länsipäädyn 14,70 m ja niiden korkeus n. 19 m. Muurin paksuus on 1,50–1,75 m. Pohjoisseinän itäpäässä näkyy ullakonportaiden muuriulkonema, jossa on pieni katos. Länsipäädyssä on muutamia ulkonevia sidekiviä, joita on käytetty hyväksi eteistä rakennettaessa (ks. s. 22); alkuperäiseen suunnitelmaan näkyy siis kuuluneen *torninkin* rakentaminen. Pohjoisseinästä ulkonee läntisimmän ikkunan itäpuolella kaksi isoa käyttämätöntä sidekiveä. Eteläseinässä on useita rakoja, jotka v. 1797 täytettiin kivillä (tilit ja pöytäk.).

PÄÄTYKOLMIOIHIN ei ole käytetty tiiltä juuri ni-meksikään; ne ovat koristelemattomat. – Sisäpuolelta ne ovat – nähtävästi tulipalon johdosta – savun mustaamia.

VESIKATTO. V. 1907 korvattiin entiset pyöreäpäiset paanut ohuilla, paanuja jäljittelevillä liuskekivillä; vuosiluku 1907 on tämän muistoksi itäpäädyn tuulilaudoissa. Päädyissä on koristeelli-

12. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

13. ITÄPÄÄTY.
Östgaveln.

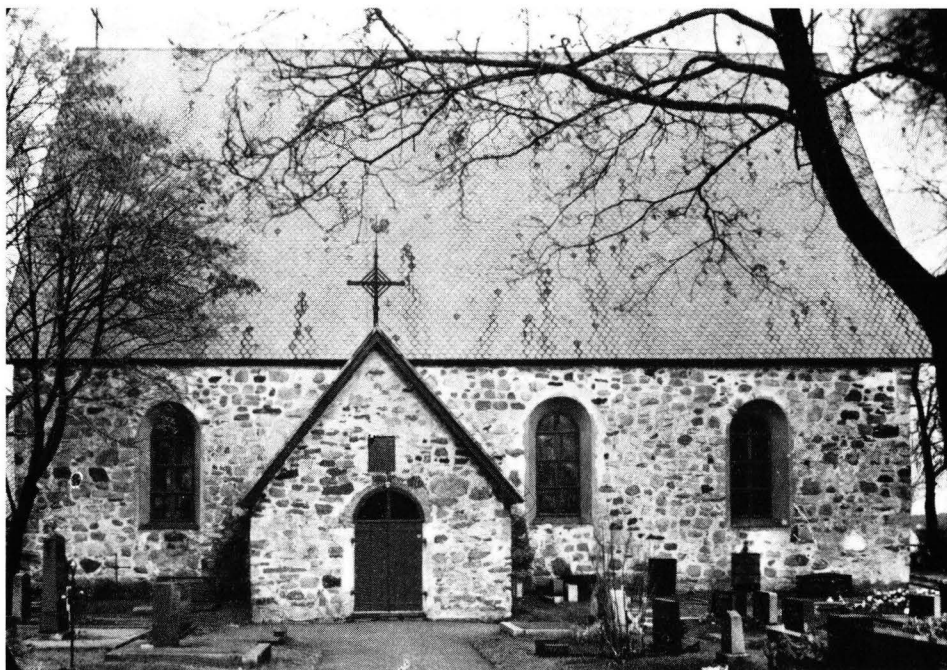
set ristiviirit, itäpäädyn viirissä vuosiluku 1778. Mainittuna vuonna uusittiin Mikael Piimäsen ja Eerik Voivalinin johdolla koko vesikatto kattotuoleineen ja paanuineen (pöytäk.). V. 1907

on nähtävästi kattotuoleja vahvistettu kannattamaan raskasta liuskekattoa; on tehty uudet kitapuut ja alimman kitapuun alapuolella kulkevat pitkittäiset hirret, jotka nojaavat holvipilareista nouseviin vinotukiin.

IKKUNAT. Arkkitehti J. Stenbäckin v. 1903 suunnittelemassa kirkon korjauksessa on runkokuoneen ikkunoita yhdenmukaistettu ja niiden pielet rapattu; kaikissa on pyörökaarinen aukko. Kuori-ikkuna on muita leveämpi ja pohjoisseinän länsipäässä oleva ikkuna muita kapeampi. – Kuori-ikkunaan pantiin v. 1903 antiikkilasit.

Nykyiset ikkunat eivät ole kirkon ensimmäisiä. Itäpäädyssä näkyy kuori-ikkunan molemmiin puolin ja siitä noin 85 cm alempana harmaakivillä umpeen muuratut alkuperäiset suippokaariset ikkunat, joissa on harmaakiviset pielet. Ikkunoita on kaksi, koska kirkko alkuaan oli suunniteltu kaksilaivaiseksi (ks. s. 20). Ikkunain välissä on nähtävästi ollut samanmuotoinen komero, jonka rapattu alaosa näkyy nykyisen kuori-ikkunan alapuolella. Ylempanä itäpäädyssä on kapea suippokaarinen, harmaakivikehyksinen ulalakon valoaukko, joka lienee alkuperäinen, samoin kuin länsipäädyn vastaava aukko, joka ulkopuolelta on pyörökaarinen, sisäpuolelta suippokaarta tavoitteleva.

Eteläseinän toisen traveen ikkunan alapuolella tuntuu näkyvän alkuperäisen harmaakivikehyksisen ikkunan umpeen muurattu aukko, joka

14. KIRKKO ETELÄSTÄ.
Kyrkan från söder.

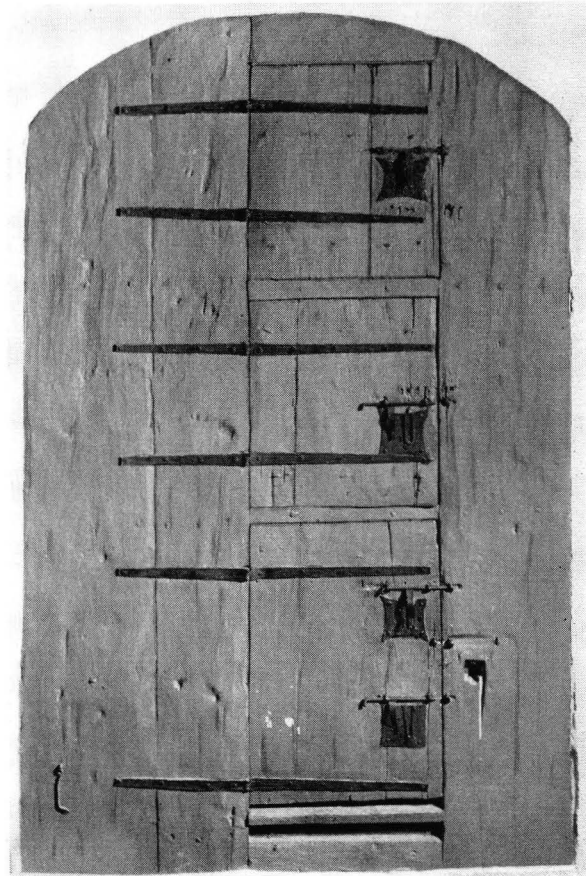
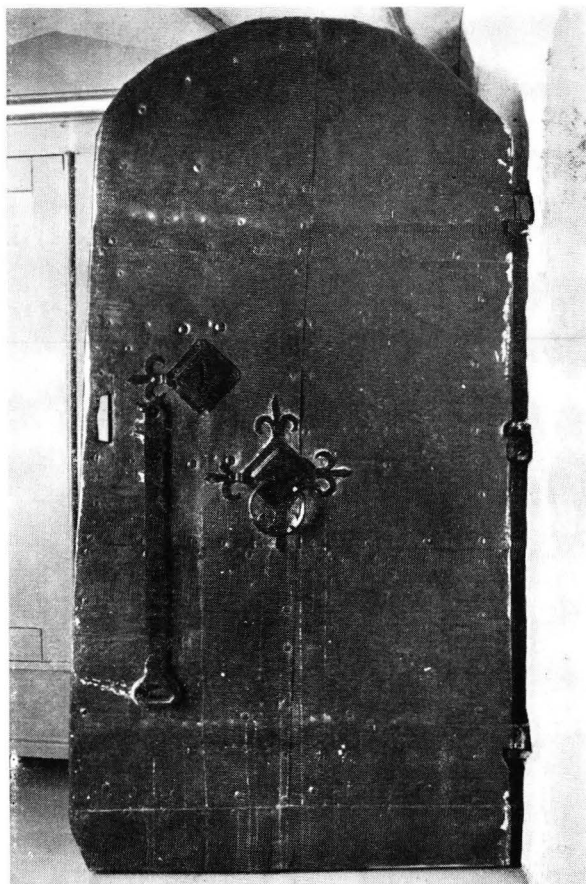
sijaitsee samalla tasolla kuin itäpäädyn alkupe-
räiset ikkunat; leveys on sama kuin pohjoissei-
nän läntisessä ikkunassa. Muiden ikkunain koh-
dalla ei voi yhtä varmasti tehdä tätä havaintoa.
Ikkunoita on muutettu jo keskiaikana holvauk-
sen yhteydessä (ks. s. 21). Uuteen kuori-ikkunaan
tehtiin suippokaarinen kalkkikivinen kehystys,
jonka profilointiin kuului pari pyörösauvaa; tä-
män kehystyksen osia on löydetty kirkon lattian
alta (nykyään KM n:o 39038:1-2). Ikkunan kes-
kiaikaisuuden todisteina ovat myös pieliin sisä-
puolinen maalauskoristelu (ks. s. 23) ja pieliin
käytetyn tiilen koko (26×13×9 cm).

V. 1794 ikkuna-aukon muoto muutettiin ylä-
päästään kaksitaitteiseksi ja ikkuna varustettiin
puupienoilla sekä tehtiin osittain avattavaksi (tilit
ja pöytäk.). Myös eteläseinän ikkunoita muutet-
tiin jo keskiajalla; tiilikoko on sama kuin kuori-
ikkunassa ja pielissä on havaittu maalauksen jät-
teitä. Pohjoisseinän läntinen ikkuna on luulta-
vasti keskiaikainen; se mainitaan ensi kerran v. 1782
(tilit) ja v. 1806 se laajennettiin alaspäin (pöytäk.).
Samana vuonna tehtiin pohjoisseinän toinen
ikkuna.

OVET. Nykyään on runkokuoneessa neljä ovi-
aukkoa: länsipäädyssä, ashuoneeseen ja sakari-
stoon johtavat sekä pohjoismuurin itäpäässä ulla-
kon portaiden ovi. Länsipäädyn ovi on jokseenkin
alkuperäisenä säilynyt: aukko on pyörökaarinen
ja sisäpuolella on segmenttikaarinen komero.
V. 1830 kynnystä madallettiin ja ovi tehtiin ulos-
päin avautuvaksi. Samana vuonna laajennettiin
eteläoven aukko sisäpuolisen segmenttikaarisen
komeron suuruiseksi. V. 1927 tehtiin sisäovet
ja vanhat pystylautaiset ovilevyt käännettiin;
niiden sisäpuolella on vaakasuorat laudat, jotka
aikaisemmin oli käännetty ulospäin.

Sakaristoon johtaa segmenttikaarinen oviaukko.
Pystylautainen ovilevy on runkokuoneen puo-
lelta pellitetty ja varustettu keskiaikaisilla vino-
neliön muotoisilla lyötteillä, joiden kärjissä on
kolmilehtiset liljat (kuva 15). Sakariston puolella
on iso tukkilukko.

Pohjoisseinässä vastapäätä ashuoneeseen johta-
vaa ovea on ollut kolmas ulko-ovi, joka on jo
keskiajalla ulkoapäin muurattu umpeen ja sisä-

15. SAKARISTON OVI.
Sakristians dörr.

16. POHJOISOVEN KOMERON KESKIAIKAINEN LAUTASEINÄ,
JOSSA ON KOLME PÄÄLLEKKÄISTÄ PIKKUOVEA.

*Den ursprungliga norddörrens nisch täckes av en brädvägg,
i vilken finnas tre mindre dörrar.*

17. SISÄKUVA ITÄÄN.
Interiör mot öster.

puolelta jätetty komeroksi. Komeron sulkee keskiaikainen pystylautainen seinä, jossa on kolme päällekkäistä pientä suorapääteistä ovea ja niissä keskiaikaiset lyötteet (kuva 16) Komero on segmenttikaarinen, oviaukko on ollut lievästi suippeneva; kehyksen tiilien koko on sama kuin sakaristossa (ks. s. 19). Päättään pohjoisseinän ulkonevista sidekivistä (ks. s. 15) on tämänkin oven eteen suunniteltu jonkinlaista eteistä. V. 1929 Kronqvist oletti tässä harvinaisessa ovessa esiintyvän Turun tuomiokirkosta saatua vaikutusta, mutta hän on myöhemmin viitannut gotlantilaisiin esikuviin (Jälkeenjääneitä tutkielmia s. 59); ottaen huomioon muut tuomiokirkosta lainatut yksityiskohdat edellinen olettaamus tuntuu todennäköiseltä.

SISUSTA (kuvat 17, 18). Kaarinan kirkko on kolmilaivainen pseudobasilika. Ristiholveja kannattamassa on 2×3 kahdeksankulmaista tiilipilaria; keskilaiva on sivulaivoja kaksi kertaa leveämpi ja metrin verran korkeampi, sen holvit nojaavat arkadikaarien päällä oleviin kilpimuureihin. Holveja käsitellään tarkemmin sivulla 21. Pilarit

ja harvinaisen mahtavat, pituussuuntaa korostavat, suippokaariset ja porrasprofiiliset arkadikaaret puhdistettiin v. 1926 rappauksesta ja ne hallitsevat nyt tiilipintaisina sisustan kokonaisvaikutusta. Seinät ja holvit ovat valkaistut; kuoriholveissa on keskiaikaisia kalkkimaalauksia (ks. s. 23), ruoteissa on värinauhat. Lattia, joka v. 1926 laskettiin alkuperäiselle tasolle, on käytävissä tiiltä, penkkikortteleissa laattaa, kuori on askelta korkeammalla (ks. s. 23).

Rakennushistoriaa

VANHIN KIRKKO. Kuten jo mainittiin (s. 11), on Kaarinan alkuperäinen, v. 1309 mainittu (puu)-kirkko mahdollisesti sijainnut nykyisen kirkon länsipuolella; toinen mahdollisuus on että se olisi ollut nykyisen kirkon paikalla (mitään perustusta ei kuitenkaan ole kirkon lattian alta löytynyt). Rinteen mukaan (Turun tuomiokirkko I ss. 91–92) seudun ensimmäinen kirkko kuitenkin olisi ollut tuomiokirkon paikalla.

Kivikirkon rakentaminen on aloitettu SAKARISTOSTA; koska tämä on tapahtunut, ei varmaan tiedetä, mutta sakariston alkuperäiseltä näyttävä holvin ruode sekä sakariston niukkojen tiilien koko (29×13 , 5×10 cm) on rinnastettavissa tuomiokirkon itäosaan, joka valmistui 1300-luvun puolivälissä (Jälkeenjääneitä tutkielmia, s. 59). Sakariston ja runkokuoneen liittymäkohdista käy selvästi ilmi, että sakaristo on runkokuonetta vanhempi; koska sakaristossa on eteläpääty, voitaneen olettaa että on ollut tauko sen ja runkokuoneen rakentamisen välissä tai että runkokuonetta ehkä ensin on suunniteltu puiseksi. Sakariston sivuseinien pituus (kirkkokuoneessa havaittavan eteläpinnan tasolle) on 6,30, niiden korkeus 3,30 m. Päädyn leveys on 5,75, sen korkeus 6,30 m. Muurin paksuus on 0,90–1,20 m.

Pohjoisseinässä on v. 1907 avattu ulko-ovi alkuperäisen hyvin kapean suorapäätteisen ikkunan paikalla, oven yläpuolella peltikatos. Itäseinässä on hieman suurempi suorapäätteinen ikkuna, jonka pielissä on muutama tiili ja joka 1780-luvulla tehtiin avattavaksi (tilit). Päätykolmiossa on kapea, tiilikehyksinen ullakon ikkuna.

Vesikatto on katettu samanlaisilla liuskekivillä kuin runkokuone, ja kattotuoli on luultavasti yhtä vanha kuin runkokuoneen. Välikattona on ristiholvi, joka nojaa seiniin jätettyihin holvinjalcoihin; mikään ei todista sitä sakaristoa myöhäisemmäksi. Holviin on käytetty yllä mainitun kokoista tiiltä, mutta ruoteisiin erikoista profiloitua tiiltä, joka on sama kuin tuomiokirkon itäpuoliskon sivulaivoissa (kuva 22 A).

Sakariston länsiseinässä on 45 cm:n korkeudella

18. SISÄKUVA LUOTEeseen.
Interiör mot nordväst.

säilytyskomero (kork. 82, lev. 81, syv. 58 cm). Runkohuoneeseen johtavan segmenttikaarisen oven pielissä on suorakulmainen pykälä; oven muoto ei kuitenkaan ole alkuperäinen, vaan sitä on muutettu sekä kirkon holvauksen yhteydessä (ks. s. 21) että v. 1807. Mainittuna vuonna korotettiin sakariston v. 1773 tehtyä hirsistä ja lautaista lattiaa (tilit) puolen kyynärän verran, jotta se paremmin vastaisi runkohuoneen samoihin aikoihin korotettua lattiaa. Koska runkohuoneen lattiaa laskettiin v. 1926, on nykyään sakariston ja runkohuoneen välissä kaksi porrasaskelmaa. Sakariston lattian alla oleva kellari mainitaan ensi kerran v. 1799 (tilit); se holvattiin v. 1807. Sakariston ullakolla voi havaita, että runkohuoneen pohjoismuuria ei ole muurattu yhtä paksuksi kuin muualla, vaan on tyydytty sakariston päädyn tarjoamaan muuriin; täten on syntynyt laaja komero, jonka reunat suunnilleen seuraavat sakariston katonlappeita. Komeron länsiosassa on harmaakivistä verhomuurausta, joka lepää sakariston holvin päällä. Komerossa näkyy pyörökaarinen tiilikehyksinen, myöhemmin harmaakivellä umpeen muurattu ovi, joka ennen runkohuoneen rakentamista on ollut sakariston ullakon pääsytienä (kuva 19). Aukko näkyy myös runkohuoneen puolelta (kuva 20) siinä isossa suippokaarisessa komerossa, joka runkohuonetta rakennettaessa jätettiin sen pohjoismuuriin ja jonka pohjana on sakariston eteläseinä; komero ympäröi myös sakariston ovea. Äsken mainittu ullakonovi on luultavasti runkohuoneen rakentamisen jälkeen johtanut sen kuoriparvelle. Sakariston etelä- ja pohjoispäädyssä näkyy ullakolla palaneiden kattotuolien jäännöksiä.

RUNKOHUONE RAKENNETAAN. Sakariston valmis-

19. SAKARISTON ULLAKOLLA NÄKYY KIRKON KUORIPARVELLE JOHTANUT OVI.

På sakristivinden synes dörren till en ursprunglig korläktare.

20. SAKARISTON PÄÄTY NÄKYY RUNKOHUONEEN POHJOISEINÄN KOMEROSSA.

Sakristians gavel synes i nischen i långhusets nordvägg.

tumisen jälkeen on sen eteläpuolelle rakennettu kaksilaivaiseksi suunniteltu runkohuone, jonka esikuvana on ollut Turun tuomiokirkko siinä asussa, jollainen se oli saatuaan uuden kuori-osan 1300-luvulla (Kronqvist, Jälkeenjääneitä tutkielmia s. 59). Kuten jo mainittiin (s. 16) kirkossa oli suippokaarta tavoittelevat harmaakivikehyksiset ikkunat, joista itäpäädyssä kaksi, sekä kolmas ulko-ovi pohjoisseinässä. Tämän eteen suunniteltiin eteinen ja länsipäähän torni (s. 15). Holveja ei liene saatu valmiiksi, ennen kuin suunnitelmaan tehtiin muutoksia. Aikomus on nähtävästi ollut rakentaa 2×4 ristiholvia. Länsipäädyssä urkujen takana näkyy yksi holvinjalka (kuva 21); lattian alta on löydetty muutamia holvi- ja ruodetiiliä, jotka ovat samaa kokoa ja muotoa kuin sakariston holvissa.

Ullakonportaat alkavat runkohuoneen koilliskulmasta pyörökaarisesta ovesta (pielten tiilenkoko sama kuin sakaristossa). Tästä ne kulkevat suoraan länteen sakariston ylimpään kaakkois-

nurkkaan, jonka ne rikkovat, kääntyvät sen jälkeen ulos sakariston itäpuolella olevaan muurin-ulkonemaan kulkien itään ja lopuksi runkokuoneen itämuurissa etelään runkokuoneen ullakolle. Tämän harvinaisen rakennelman Kronqvist selittää (Kaarinan kirkko s. 47) tuomiokirkon 1300-luvun rakennuskauden vaikutukseksi. Ullakon portaita myöten on sakariston ullakon ja sen yllä mainitun ullakonoven kautta päästy kirkon kuoriparvelle.

Kirkon eteläseinässä on kaksi komeroa, toinen kuorissa (kork. 79, lev. 66, syv. 59 cm), toinen ulkoven itäpuolella (kork. 68, lev. 67, syv. 53 cm).

21. ALKUPERÄISEN KAKSILAIVAISEN HOLVIJÄRJESTELMÄN HOLVINJALKA NÄKYVÄ LÄNSIPÄÄDYSSÄ.

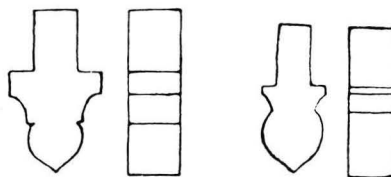
Ett valvanfang för det ursprungliga tvåskeppiga valvsystemet synes i västgaveln.

HOLVIT RAKENNETAAN. Sakariston ullakolla näkyvät palaneiden kattotuolien jäljet sekä runkokuoneen seinissä havaittavat tulenäljet ynnä latian alta tavatut nokiset tiilet viittaavat siihen, että kirkko on joutunut tulipalon uhriksi. Tämän havaintonsa Kronqvist yhdistää pariin v. 1396 päivättyyn kirjeeseen, joissa myönnetään aneet Turun seudun kirkkojen, mm. Kaarinan kirkon, hyväksi (REA 279, 280); kirjeiden taustana on pidettävä vitaaliveljesten samana vuonna sattunutta ryöstöretkeä. Kun kirkkoa nyt on ryhdytty korjaamaan, on myös alkuperäinen holvisuunnitelma muutettu liturgisiin vaatimuksiin sopivammaksi: kirkko holvattiin kolmilaivaiseksi. Samalla on pohjoinen ovi (käyttäen vanhoja tiiliä) muurattu umpeen ja ikkunoiden sekä sakaristonoven muotoa on muutettu. Mainitun oven pie-
lissä on samoja suurikokoisia tiiliä (30×15×7

cm), joita myös esiintyy ullakolla, arkadikaarien päältä nousevassa muurissa.

Holvien ruodetiilen »nuolentapainen» muoto (kuva 22 B) on sama kuin Turun tuomiokirkon ns. pormestarin kuorin holvissa esiintyvä; mainitun kuorin holvit uusittiin kaikesta päättäen 1410-luvulla (Rinne, Turun tuomiokirkko I ss. 70–71). Pilarien esikuvana ovat olleet tuomiokirkon kuoriosan pilarit (Kronqvist, Kaarinan kirkko ss. 52–53, 56). Tarkempaa tietoa Kaarinan kirkon holvaamisesta ei ole saatavissa, joten on tyydyttävä summittaiseen ajoitukseen 1400-luvun alkupuolelle. Holveja kannattamassa on 2×3 kahdeksankulmaista pilaria ilman erikoista jalustaa tai kapiteelia; niihin on käytetty tavallisten tiilien ohella (26×13×9 cm) myös viistottua muoto-
tiiltä. Itäisimmässä pilarissa näkyvät triumfikrusifiksin kannattimen kolot. Pilarin halkaisija on 1,20 m.

Arkadikaarien päälle on muurattu kilpimuuuri, joka jatkuu ullakolla ja jolta keskilaivan holvit

22. RUODETIILIÄ: A. SAKARISTOSSA, B. RUNKOKHUONEESSA.

Ribbtegel: a. i sakristian, b. i långhuset.

23. ITÄPÄÄDYN KALKKIKIVESTÄ JA TIILESTÄ MUURATTU KONSOLI.

Konsol av kalksten och tegel, i östgaveln.

nousevat; täten kirkko muodostuu (kuten Vehmaan ja Paraisten kirkot) ns. pseudobasilikaksi, epäilemättä myös tuomiokirkon vaikutuksesta. Suippokaariset arkadikaaret ovat pilarien levyiset. Niissä on porrastettu profiili, jossa on suorat kulmat. Sivuprofiilit nousevat suoraan pilareilta sekä päätyseinien pieniltä ulkonemilta, keskisauva taas pilarien ja päätyjen konsoleilta. Pilarien yksinkertaiset konsolit ovat kalkkikiveä, päätyjen konsolit moniosaiset ja muuratut kalkkikivistä sekä muototiilestä (kuva 23).

Vyökaaret ovat melkein suippokaariset. Sivulaivojen vyökaaret ovat tiilen pituuden levyiset (29 cm) ja keskilaivan läntisin vyökaari on samanlainen. Sitä vastoin keskilaivan keskimäinen vyökaari on muurattu osittain kolmitahkoisista, osittain nuolentapaisista tiilistä, ja läntisen vyökaaren keskiosa on käytetty tavallista pystyynmuuratua tiiltä. – Etelälaivan vyökaaret nousevat pilarien kohdalla yksinkertaisilta kalkkikivikonsoleilta, mutta näitä ei esiinny muualla.

Ruodetiili on kuten jo mainittiin nuolentapainen ja teräväkärkinen, mutta näyttää rappauksen johdosta kiilamaiselta. Holvien huipussa on ruode muodostettu kyljelleen asetetuista tavallisista tiilistä, joten syntyy ns. Andreaksen risti.

Holvikupuihin on käytetty kahta tiililajia, koko 28–29×13–14×7–8 ja (etelälaivassa sekä osittain kuoriholvissa) 26×13×7–8 cm. Nykyään holvit ovat sahanpurutiikerroksen ja rappauksen peitossa.

ASEHUONE. Eteläoven edessä olevan satulakattoisen ashuoneen kivimateriaali eroaa laadultaan runkokuoneen kivistä; ashuone ei olekaan runkokuoneen kanssa muurausliitteessä, vaan tätä myöhemmin rakennettu. Tiilenkoko on sama kuin runkokuoneen holvissa esiintyvä, ja ashuone on todennäköisesti kuten holvitkin rakennettu 1400-luvun alkupuolella.

Ashuoneen sivuseinien ulkopituus on 6, niiden korkeus 3,30–3,50 m. Päädyn leveys on 6 ja korkeus 6,80 m. Muurin paksuus on 1,10–1,50 m. Ashuoneen eteläseinässä on pyörökaarinen ovi, jonka yläpuolella on nykyään peltikatos; ovi-aukko suurennettiin v. 1830 ja ovi muutettiin ulospäin avautuvaksi (tilit ja pöytäk.). Päätykolmiossa on suorapäätteinen aukko, joka on saatanut toimia *ulkoisena saarnastuolina*. Vesikatto on peitetty liuskekivillä. – Lautainen välikatto nostettiin v. 1830 60 cm. Ashuoneen sisäpuolella on itseään kaksikomeroa (kork. 125, lev. 73, syv. 45 cm ja kork. 113, lev. 61 ja syv. 45 cm).

Länsiseinässä lähellä lounaisnurkkaa on pyörökaarinen ovi, josta *ullakonportaat* alkavat. Ne kääntyvät etelään päin ja johtavat ashuoneen ullakolle (mistä ei ole pääsyä runkokuoneen ullakolle). Portaiden ja ashuoneen välinen seinä on muurattu tiilestä.

LÄNTINEN ETEINEN rakennettiin harmaakivestä vasta vv. 1697–99 entisen v. 1651 rakennetun puisen eteisen tilalle (tilit). Mallina on käytetty ashuonetta: satulakatto, pyörökaarinen (v. 1830 hieman laajennettu) ovi, suorapäätteinen ullakon valoaukko, lautainen välikatto. Vaikka eteinen ei ole muurausliitteessä runkokuoneen kanssa, se on muurattu molemmin puolin runkokuoneen seinästä esiinpiستävien sidekivien nojaan, jotka alkuaan on jätetty suunniteltua länsitornia varten.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET JA RESTAUROINNIT. 1600-luvun tilit ovat hyvin vaillinaisia, ja vasta v. 1746 lähtien voi tarkemmin seurata kirkon korjauksia; 1690-luvulla tuntuu kuitenkin eteisen rakentamisen yhteydessä myös suoritettuna kirkon sisäkorjaus tai ainakin sisustuksen uusiminen. 1700-luvulla ovat erikoisen huomattavat usein toistuvat ikkunoiden korjaukset, joista ei kuitenkaan tehdä yksityiskohtaisesti selkoa. – Vesikaton uusimisesta v. 1778 Mikael Piimäsen johdolla oli edellä puhetta (s. 16).

V. 1795 lopetettiin kirkkoon hautaaminen ja vasta tämän jälkeen tehtiin koko kirkkoon kiinteä lattia. Tätä ennen oli kylläkin käytävissä ollut (luultavasti v. 1651 hankitut, ks. tilejä) tiilet ja penkkikortteleissa luultavasti laudat. Vv. 1806–07 tehtiin puinen lattia, mutta multahautoja ei tyhjenetty eikä multaa poistettu kirkon lattian alta; vedon aikaansaamiseksi lattian tasoa sitä vastoin nostettiin huomattavasti sekä runkokuoneessa että sakaristossa, jonka takia sakariston ovi oli korotettava. Sakariston kellari holvattiin. Korjauksiin sisältyi myös ikkunan puhkaiseminen pohjoisseinään ja sisustuksen osittainen uusiminen.

V. 1899 tilattiin sekä H. Ranckenilta että J. Stenbäckiltä kirkon laajentamissuunnitelmia, joita ei kuitenkaan toteutettu. Rancken ehdotti poikki-laivan rakentamista kirkkoon, jota vastoin Stenbäck suositteli kirkon säilyttämistä muinaismuistona; laajentamisen asemesta oli hänen ehdotuksensa mukaan ryhdyttävä uuden kirkon rakentamiseen.

V. 1903 kuoriholvin maalaukset paljastettiin (ks. tuonnempaa).

V. 1907 kattotuolit vahvistettiin ja vesikatto peitettiin liuske kivillä (s. 15); sakaristoon tehtiin ulko-ovi.

V. 1926 suoritettiin kirkossa Muinaistieteellisen toimikunnan edustajan J. Rinteen valvonnan alaisena laajahko korjaustyö, johon kuului kalkkimaalauksien entistäminen. Runkohuoneen lattia laskettiin alkuperäiselle tasolle, käytäviin tehtiin uudelleen tiililattia ja penkkien alle betoniperustalla varustettu lautalattia. Sisustusta korjattiin.

V. 1879 hankitut uunit korvattiin v. 1945 keskuslämmityksellä, ja tämän yhteydessä holvien päälle tehtiin sahanpurutiilinen lämpöeristyskerros.

Ks. myös kiinteää sisustusta, s. 24.

Kalkkimaalaukset

Kaarinan kirkon keskiaikaiset kalkkimaalaukset on peitetty valkoisella ainakin vuosina 1796 ja 1856 (tilit). Kuten jo mainittiin, paljastettiin v. 1903 kuoriholvin ja itäseinän maalaukset sekä restauroitiin melko kovakouraisesti. Lopullinen paljastaminen suoritettiin v. 1926 taiteilija Walter Wahlrosin johdolla. Tällöin pilarit ja arkadikaaret sekä sivulaivojen vyökaaret jätettiin paljaksi, joten tiilien punainen väri nyt on kokonaisuuden hallitsevana tekijänä. (Vrt. Nousiaisten, Maarian ja Vehmaan kirkkoja, joita tutkitessa on päästy siihen tulokseen, että tämä oli keskiaikaisen tyylin mukaista.) – Samana vuonna poistettiin saarnastuolin pilarissa ollut verhomaaus, jonka ikä oli tuntematon. – Uusi korjaus on v. 1945 suoritettu taiteilija O. Niemen johdolla.

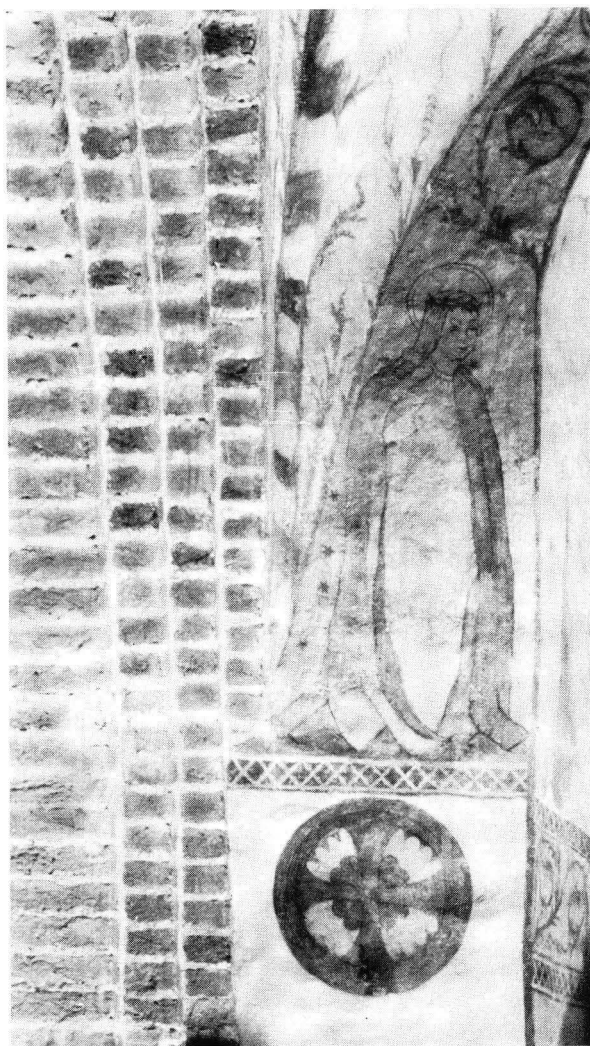
1300-LUVUN MAALAUKSET. Sakaristossa on koristelu, joka lähinnä on verrattavissa Turun tuomiokirkon sivulaivojen maalauksiin ja joka lie nee valmistunut 1300-luvun keskivaiheilla. Ruoteissa on ruskeanpunaiset ja mustanharmaat värinauhat, niiden yhtymäkohdasta pistää holvivaippoihin punaisella, mustalla ja harmaankellertävällä maalatut ruusut. Seiniin kaavailtujen kaariviivojen kärjissä on yksinkertaiset kaavamaiset, jalustalla seisovat liljat. – Wennervirta mainitsee runkokuoneessakin olleen samantapaisen koristelun katkelmia (SMYA XXXVIII, s. 34).

1400-LUVUN MAALAUKSET rajoittuvat holviin ja itäseinään. Ornamentiikka liittyy Pietari Henrikinpojan eli ns. Kalannin koulukunnan tyyliin,

ja maalaukset ovat siis valmistuneet noin 1470–1490 -luvuilla.

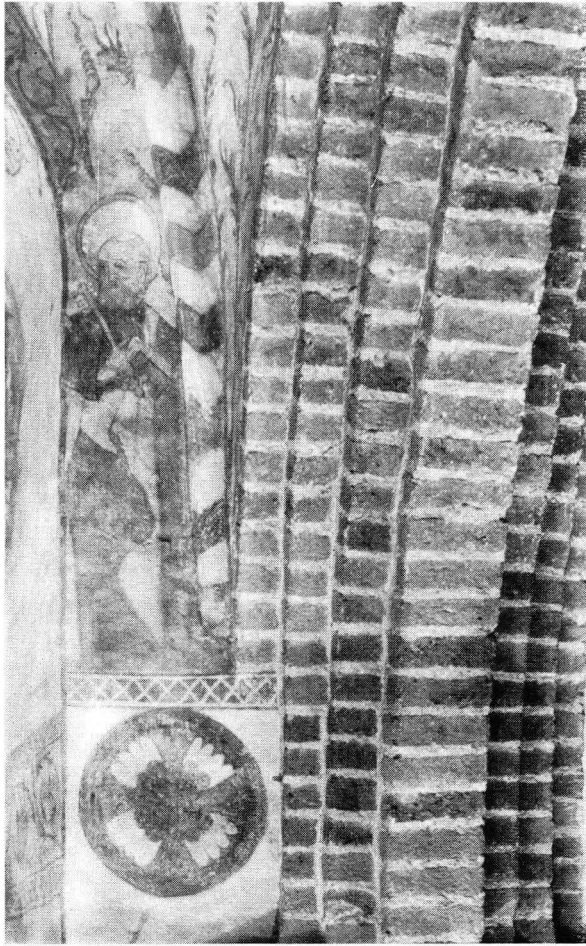
Keskilaivan ruoteissa ja vyökaarissa on tavanomaiset värinauhat ja ylinnä Andreaksen ristin keskustassa ympyrä. Kuori-ikkunan kaarta ja kuoriholvin arkadikaaria reunustaa ruskeanpunainen ja vihreä lehtikiemura, ja henkilökuvien alapuolella on punainen sabloninauha. Kuoriholvin kaarista ja ruoteista pistää holvivaippoihin lehtiä ja oksia, ja vaippojen evankelistankuvia ympäröivät lehtikiemurat, joissa suuret ruusut. Ruoteiden yhtymäkohdasta kasvaa kuoriholvissa tulppaaniin päättyvät oksat.

Sivulaivojen ruoteet on poikkeuksellisesti koristettu lehtikiemuroilla, jotka (Wennervirran mukaan) saattavat olla peräisin myöhemmältä ajalta kuin keskilaivan koristelu. Kiemuroiden oksat

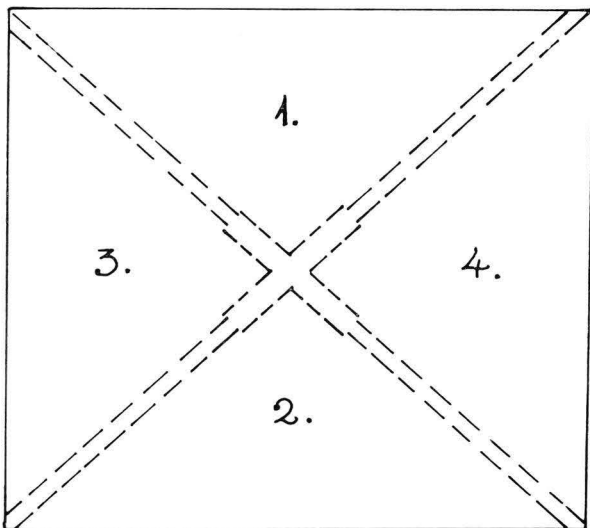
24. KATARIINA SIENALAINEN. KALKKIMAALAUUS KUORI-
IKKUNAN POHJOISPUOLELLA.

Katarina av Siena. Kalkmålning på norra sidan om korfönstret.

25. APOSTOLI PIETARI. KALKKIMAALAUUS KUORI-IKKUNAN
ETELÄPUOLELLA.

Aposteln Petrus. Kalkmålning på södra sidan om korfönstret.

26. KUORIHOLVIN MAALAUSTEN KAAVA.
Schema över målningarna i korvalvet.

päätyvät kukkiin, viinipuulchtiin ja kieruk-
koihin.

VIHKIMÄRISTEJÄ on löydetty kahdeksan kappa-
letta.

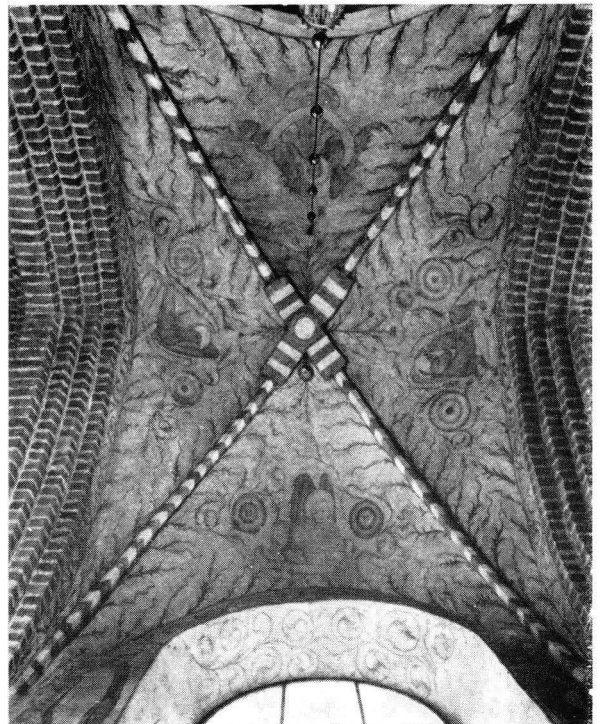
Varsinaiset kuva-aiheet ovat kuorin itäseinässä ja holvissa. Ikkunan pohjoispuolella on *Katariina Sienalainen* (kuva 24; hänet kanonisoitiin vasta v. 1461). Hänellä on valkoinen mekko ja musta (nykyään melkein harmaa) vaippa (siis dominikaanijärjestön asu), päässä orjantappurakruunu ja kädessä ristisauva (?; Meinanderin v. 1903 tekemä muistiin-pano). Ikkunan eteläpuolella on *Pietari* (kuva 25), jonka tunnusesineenä on avain.

Kuoriholvin vaipoissa on *evankelistain vertauskuvat* (kuva 27): 1. idässä Markuksen leijona, 2. lännessä Matteuksen enkeli, 3. pohjoisessa kyyhkyseltä näyttävä Johanneksen kotka ja 4. etelässä Luukkaan härkä. Kirjoitusnauhojen tekstit ovat hävinneet.

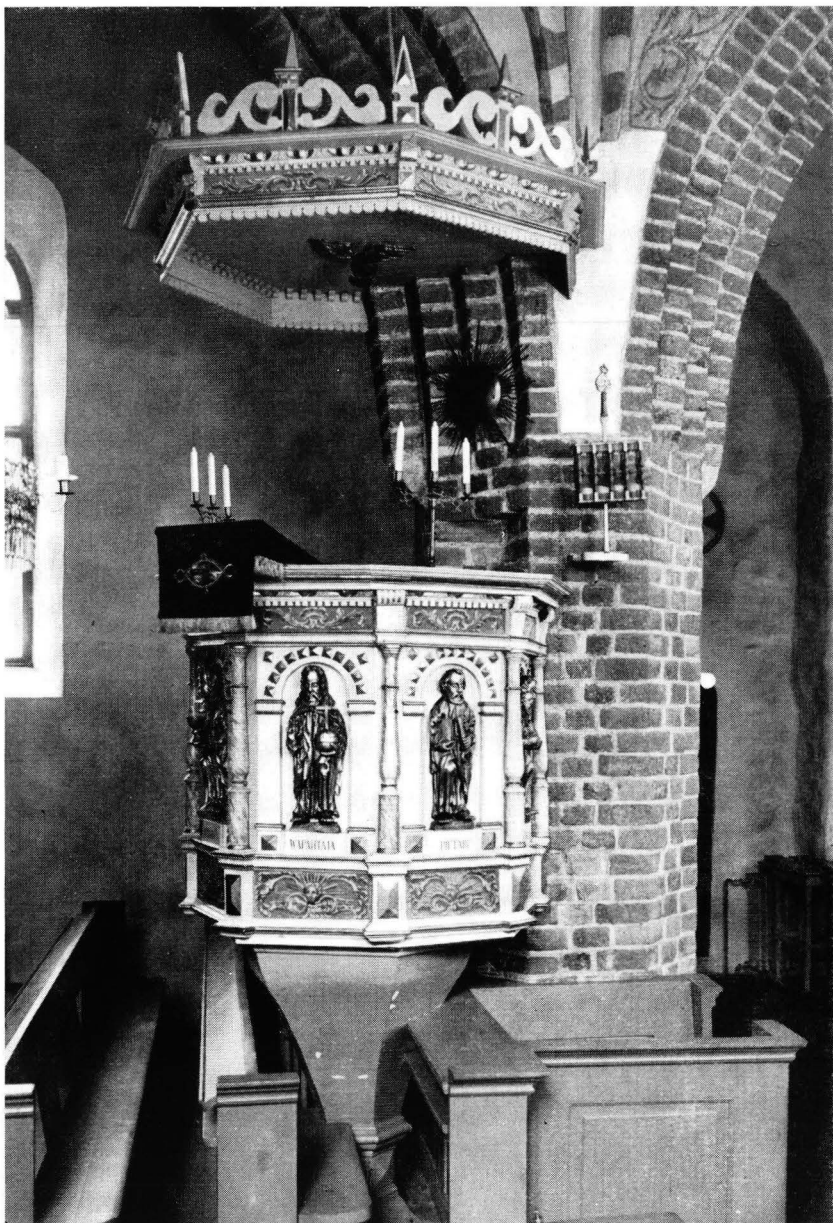
Keskilaivan toisen holvin itävaipassa on *Kristuksen pää* sovi-
tettuna ristisädekehään.

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus on uusittu 1600-luvun puolivälissä sekä 1690-luvulla, korjattu ja täy-
dennetty v. 1759, ja vv. 1806–07 lattian tekemi-
sen yhteydessä, maalattu 1830–50 -luvuilla ja uu-
destaan v. 1900 sekä viimeistään restauroitu v.
1926 suuren sisäkorjauksen yhteydessä; töitä johti

27. KUORIHOLVI.
Korvalvet.

28. V. 1654 RAKENNETTU SAARNASTUOLI.
Den år 1654 byggda predikstolen.

viimeksi mainittuna vuonna arkkitehti Arne Eklund ja niitä valvoi Muinaistieteellinen toimikunta. Tämän korjauksen jälkeen on uusgoottilaisen valkoisen ja tammen värin asemesta hallitsevana sinisenvihreä, 1700-luvun tyylin inspiroima väritys.

Sakaristoon hankittiin jo 1860-luvulla muurattu uuni, ja kirkkoon v. 1879 kamiinat (lahjoittaja Vähä-Rauhalinnan omistaja kreivi G. M. Armfelt). Kamiinalämmitys korvattiin, kuten jo mainittiin (s. 23), v. 1945 keskuslämmityksellä. Kirkossa on sähkövalo.

ALTARI, muurattu tiilestä keskiaikaisen alttarin muuratun perustan jäännösten päälle. Alttarin koristeeksi hankittiin v. 1692 kaksi hopeoitua lätkinappia (tilit), jotka ryöstettiin isonvihan aikana. Alttarin päällä on keskiaikainen *krusifiksi* (s. 28). ALTARIKAIDE, tehty v. 1807 entistä isommaksi. Se on kulmista viistotun suorakaiteen muotoinen; kaidetta kannattavat sorvatut pylväät. Maalattu v. 1926 sinisenvihreäksi.

KUORINAITA poistettiin luultavasti v. 1807 sisustuksen uusi-
misen yhteydessä; se mainitaan v. 1759 (tilit).

SAARNASTUOLI (kuva 28), rakennettiin v. 1654 (tilit); vanhan saarnastuolin oli kappalainen Mikael Styrman (1678–83) ottanut haltuunsa tehdäkseen siitä kaapin (Piikkiön ja Kaarinan talvikäräjät 1686, VA cc 14, s. 422).

Kalkin muotoinen jalka ja pohja, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa kaide (runkoa myöhemmältä ajalta) sekä monikulmion muotoinen katos. Nykyisellä paikallaan ensimmäisen pohjoispilarin kohdalla se lienee ollut v:sta 1759 lähtien, jolloin sitä korjattiin (tilit, pöytäk.).

Cleven mukaan (Predikstolar s. 42) on Kaarinan saarnastuolin esikuvana pidettävä Vehmaan kirkon saarnastuolia. Rungon kulmissa on alalistoituksen palikoilta nousevat sorvatut pylväät, jotka kannattavat ylälistoituksen pieniä konsoleja, ylälistan koristeena hammaslista ja munasauva. Siivuissa on pyörökaarikomerot, joiden yläpuolella timanttikoristelua. Komeroihin on sovitettu veistetyt figuurit, jotka tyylistä päätäten ovat turkulaisen kuvanveistäjän Mathias Reimanin tekemät ja mahdollisesti itse saarnastuolia nuorempia; yksi figuuri on porraskaiteen ylimmässä

vinoneliöpeilissä. Kuvien jalustoihin on v. 1858 osittain väärin uusittu kirjoitukset: »Elia» (kyseessä on apostoli, tunnusmerkkinä kirja), »Johannes» (kalkki) »Wapahtaja» (maapallo), »Pietari» (kirja), »Jesaja» (itse asiassa apostoli Siimon, tunnusmerkkinä kirja ja saha), »Paavali» (kirja).

Katoksen reunalistassa toistuvat hammaslista ja munasauva, reunalta nousevat terävään kärkeen päättyvät sahatut koristeet, katostaivaassa on veistetty kyyhkynen.

Väritys on osittain turkulaisen kirkkomaalarin Joonas Bergmanin v. 1760 suorittama (ja v. 1858 uusittu); osittain tämä väritys peitettiin v. 1858: valkoinen pohjaväri, marmoroidut pilarit, sininen ja kulta, alalistoituksen enkelinpäät sekä ylälistoituksen ja katoksen reunan rokokootyyliset koristeaiheet ovat Bergmanin käsialaa. V. 1844 komerot olivat siniset ja katos sininen, punaviivainen (kal.). – Saarnastuolin taakse on pilariin kiinnitetty messinkinen Jehovan aurinko, jossa on kirjoitus: »Gudi til ära, St. Carins kyrka til prydnad, förärd af Matts Hagelund 1760.» (Jumalan kunniaksi, P. Kaarinan kirkon kaunistukseksi, lahjoittanut Matti Hagelund v. 1760.)

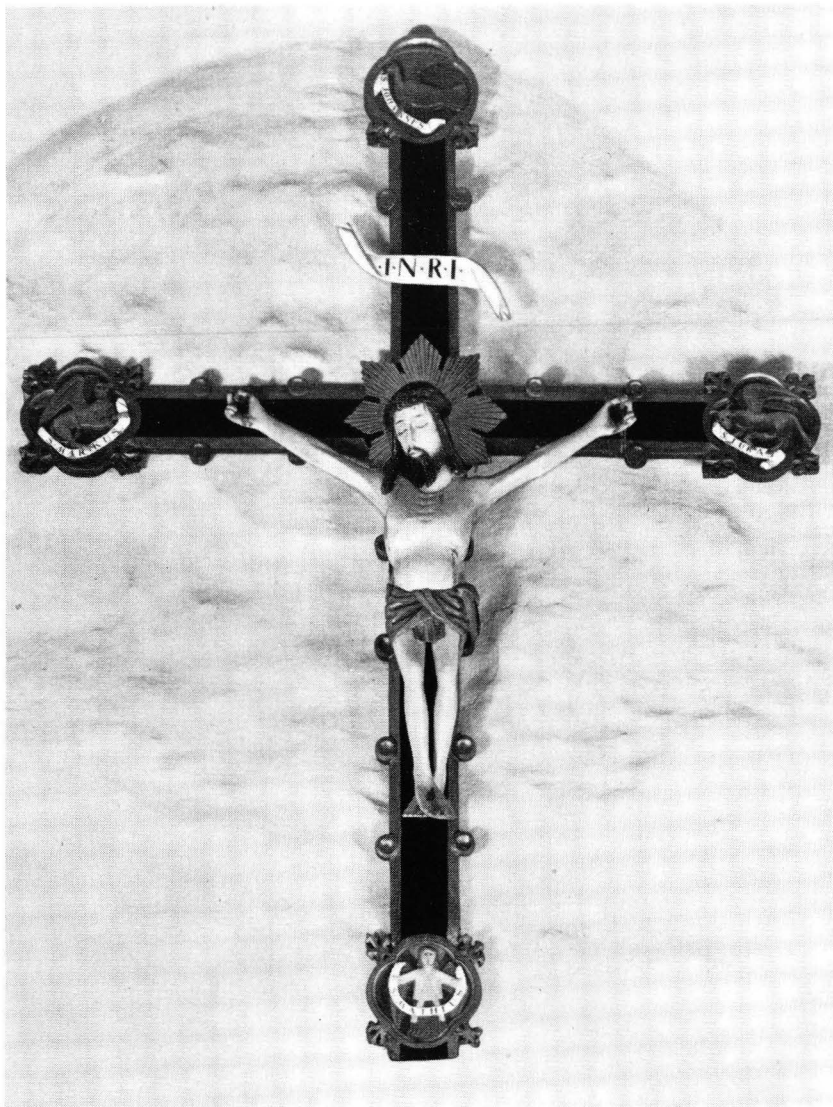
PARVET. Nykyään on kirkossa ainoastaan urkuparvi. Se täyttää v:sta 1926 lähtien ainoastaan keskilaivan länsiosan, mutta on aikaisemmin jatkunut vinosti pohjoislaivaan; v. 1957 sitä on kuoroa varten jonkin verran laajennettu. Toinen, kuorin pohjoisseinässä sijainnut parvi poistettiin v. 1926 ja osa sen kuvista siirrettiin urkuparveen. Rintamuksen koristeina on yksinkertaiset profiloituneet listat, hammaslista sekä yläreunastaan taittekaariset peilit, joiden välissä pystyt syvennykset. Peileihin maalasi Joonas Bergman v. 1759–60 henkilökuvat, joita v. 1858 korjailtiin, samalla kun rintamus maalattiin valkoiseksi. Kuvien alapuolella on kirjoitukset: »Juudas Jakobi», »Jaakob Vanhempi», »Simon Zelotes», »Bartholomeus», »Thomas». Kuoriparvesta on siirretty urkuparveen »Jaakob», »Paavali», »Pietari», »Johannes Kastaja», »Andreas» (kuva 29), »Stephanus», »Timoteus», »Barnabas» ja »Mathias».

29. APOSTOLI ANDREAS, JOONAS BERGMANIN VV. 1759–60 MAALAAMASTA PARVENRINTAMUKSESTA.
Aposteln Andreas på det av Jonas Bergman år 1759–60 målade läktarskranket.

Molemmat parvet rakennettiin v. 1735 (kal.). Keskiaikainen kuoriparvi oli nähtävästi aikaisemmin poistettu, koska sitä ei mainita v. 1655 suoritetun penkkijaon pöytäkirjassa. Vv. 1759–60 parvia korjattiin ja tyylistä päätäten niiden rintamukset silloin uusittiin. Työn suoritti »kirkonpuuseppä» Antti Piimänen (tilit).

Kuoriparven etelärintamuksessa olleet »Luukas», »Markus», »Jesus Kristus», »Mattheus» ja »Johannes» sekä sivurintamuksen »Juudas Iskarioth» ja »Philippus» on poistettu.

30. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ OLEVA TRIUMFIKRUSIFIKSI.
Senmedeltida triumfkrucifix av inhemskt ursprung.

URUT, 15-äänikertaiset, pneumaattiset, Kangasalan urkutehtaan valmistamat v. 1925. Julkisivu on säilytetty vanhoista kahdeksanäänikertaisista uruista, jotka uuskaupunkilainen urkujenrakentaja J. A. Zachariassen valmisti v. 1879. Se on uusgoottilaistyylinen, viisijakoinen, fiaalien ja krapukukkien koristama. Värit valkoinen ja kulta.

PENKIT, yksinkertaiset. Simo Antinpoika Nikkilä rakentanut v. 1807, jolloin (Antti Piimäsen v. 1760 valmistamat ?) ovelliset penkit poistettiin; v. 1926 ne on osittain uusittu ja maalattu sinisenvihreiksi.

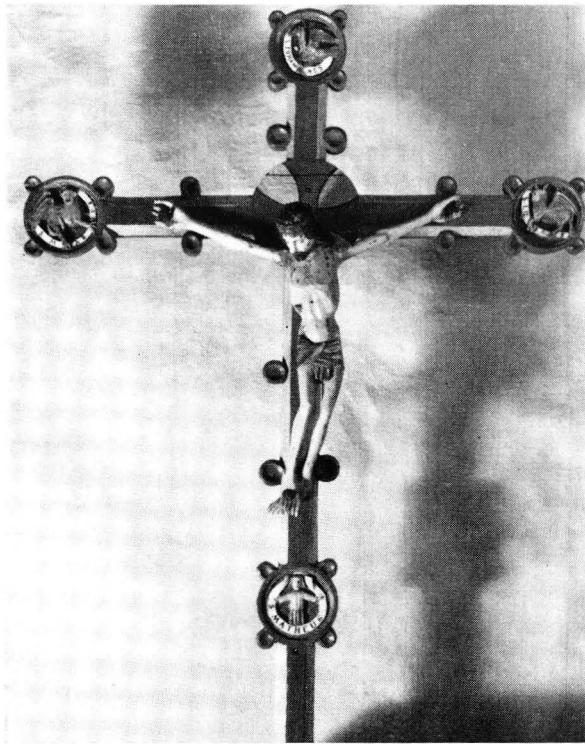
KUORITUOLIN KAPPALE, 1400-luvun loppupuolelta, etulaudan puolikas. Tämä on sovitettu J.

Rinteen v. 1928 piirustamaan uuteen kuorituoliin, joka jäljittelee keskiaikaista kuorituolia ja jota säilytetään läntisessä eteisessä.

V. 1670 mainitaan morsiamenpenkki sekä papiston penkit, v. 1758 lukkarin penkki, joka siirrettiin alttarin eteläpuolelle sisustuksen muutoksen takia (pöytä.).

Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuva 30), myöhäiskeskiaikainen triumfikusiksi. Kotimaista alkuperää. Riippuu nykyään eteläseinässä. Alkeellisesti hahmoteltu, kuolleena esitetty Ristiinnaulittu, yllään kapea edestä sidottu lannevaate. Päässä orjantappurakruunu, pään takana säteiden muodostama säde-

31. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ OLEVA
KULKUEKRUSIFIKSI.

Senmedeltida processionskrucifix av inhemskt ursprung.

kehä. Ristin reunoissa veistetyt pyörylät, ylähaarassa INRI-nauha, haarojen päissä nelilehdykät, joista lähtevät krapukukat, nelilehdykköihin sovitettu kohokuvina evankelistain vertauskuvat. Uudet öljyvärit: mustat hiukset ja parta, musta risti, kullatut yksityiskohdat. Kork. noin 250 cm. KRUSIFIKSI (kuva 31). Kulkuekrusifiksi, joka myöhemmin on varustettu yksinkertaisella jalustalla ja käytetty alttarikrusifiksina. Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista tekoa. Jäykästi veistetty Ristiin-naulittu kaartuu voimakkaasti vasemmalle ja pää on vaipuncena rinnalle. Hiukset käsitelty yhtenä massana. Kapea edestä sidottu lannevaate, levymäinen sädekehä.

Risti edellisen kaltainen, mutta kömpelömmiin tehty; reunoista viistottu, päissä pyöreät levyt, joissa evankelistain vertauskuvat kokokuvina. Uudet öljyvärit: mustat hiukset ja parta, punaisia veritipliä, sininen lannevaate, ristissä sinipunertavat päätelevyt. Kork. 105 cm.

NEITSYT MARIA (kuva 32), nykyään KM n:o 4422:3 Vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. (Vrt. Nordman, Suomen keskiaikaista kuvanveistoa s. 17, kuva 27). Päässä on tapin reikä. Istuvan Marian polvien yli vedetyn vaipan reunalla seisoo alaston Jeesus-lapsi omena

kädessään Marian käden tukemana; sekä Marian että lapsen vasen käsi puuttuu. Marialla on pitkät, kourujen elävöittämät kiharat, kruunu (jonka kärjet puuttuvat), edestä poimutettu mekko ja vaippa. Pyöreätköissä kasvoissa isot ilmeettömät silmäluomet. Jalanterät näkyvissä. Värit: istuin punainen ja sininen, mekko epämääräisen vaalea, vaippa sininen, sen reunus kullattu ja vuori punainen. Kork. 95 cm.

KATARIINA ALEKSANDRIALAINEN (?), nykyään KM n:o 4422 : 4 (kuva 33). 1300-luvun puolivälistä, gotlantilaista vaikutusta osoittava teos, tammea. (Vrt. Nordman, Några träskulpturer från äldre medeltid ss. 31–32).

Veistos on ontto, selkäpuolella on havupuuinen lauta, päässä tapin reikä. Seisovalla, edestä nähdyllä pyhimyksellä on pitkät kiharat ja korkea

32. NEITSYT MARIA JA LAPSI. KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ,
VUODEN 1500 PAIKKEILTA. KM.

Jungfru Maria och barnet. Inhemskt arbete, ca 1500. NM.

kruununalusta, itse kruunu puuttuu. Vasemmassa kädessä on kirja, oikea käsi tunnuskuvineen puuttuu. Vaippa kerätty vasemman käden varaan tötterömäisiksi laskoksiksi. Vyöttömässä mekossa pystysuorat poimut. Jalanterät näkyvissä. Kasvot, kädentyngä ja rintapuoli ovat hiiltyneet tulipalossa (ks. s. 21); tämän jälkeen on veistosta maalattu (temperaväriä liitupohjalla) ja vielä myöhemmin sitä on sivelty keltaisella kalkkivärillä. Värit: mekossa vihreää, vaipassa punaista, sen vuori sininen. Kork. 98 cm.

JOHANNES EVANKELISTA (kuva 34), nykyään KM n:o 4422 : 5. Vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Päässä on tappi. Verraten alkeellisesti veistetty ns. kontrapostoasentoa tavoitteleva seisova pyhimys, vasemmassa kädessä kalkki, oikea eteenpäin ojennettuna. Vaipan pitää

34. JOHANNES EVANKELISTA. KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ, VUODEN 1500 PAIKKEILTA. KM.

Evangelisten Johannes. Inhemskt arbete, ca 1500. NM.

35. PYHÄ MARTINUS. KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ, VUODEN 1500 PAIKKEILTA. KM.

Sankt Martinus. Inhemskt arbete, ca 1500. NM.

33. KATARIINA ALEKSANDRIALAINEN. 1300-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ. KM.

Katarina av Alexandria. Medlet av 1300-talet. NM.

edessä koossa punottu nyöri, oikealla se on kerätty vyön varaan, vasemmalla aivan sileä. Isot jalkaterät näkyvissä. Värit (huonoa temperaa ohuella liitupohjalla): vaalean harmahtava iho, kullanruskeat hiukset, haalistuneen punainen vaippa, vihreä mekko, valkoiset hihansuut, vihreä jalusta. Kork. 82 cm.

P. MARTINUS (kuva 35), nykyään KM n:o 4422 : 8, samaa tekoa kuin edellinen. Koivua; päässä tappi. Pyhimys seisoo yllään lakki, lyhyt mekko, jonka vyötärössä vyö, ja vaippa, jossa edessä kaksi nappia ja nyöri. Hän leikkaa suhteettoman lyhyellä kädellään (josta miekka on hävinnyt) osan vaipastaan; vasempaan jalkaan tarttuu polvistunut kääpiömäinen raajarikko kerjäläinen. Värit: lakki musta, mekko ja sukat valkoiset, kantapään yläpuolelle maalattu punaiset nauhat, vaippa punainen, kääpiön mekko punainen. Kork. 68 cm.

DIAKONI (Laurentius tai Stefanus), nykyään KM n:o 4422 : 6, samaa tekoa kuin yllä mainittu Neitsyt Maria. Koivua. Avopäinen seisova pyhimys, jolta puuttuvat vasen käsi, oikea jalkaterä sekä tunnusesine; päässä on tappi. Pystykaulaisessa dalmatikassa on edessä leveä nauha; se on kerätty vasemman käden varaan laskoksiksi ja muodostaa polvien alapuolella terävän diagonaaliiviivan. Mekossa on vyö. Värit: dalmatika punainen, alba valkoinen. Kork. 73 cm.

KUNINGAS (P. Olavi?, kuva 36), nykyään KM n:o 4422: 7, samaa tekoa kuin edellinen. Koivua; päässä tappi. (Vrt. Nordman, Suomen keskiaikaista kuvanveistoa s. 18, kuva 24.) Istuvan pyhimyksen molemmat kädet sekä tunnusesine puuttuvat, samoin kruunun kärjet. Täysiparta ja hiukset kourujen elävöittämät, isot ilmeettömät silmäluomet, polvien yli vedetty vaippa muodostaa leveän poikkireunan, mekossa pystypoi-
mut ja vyötärössä vyö. Vaipassa punaisen värin jälkiä. Kork. 63 cm.

KUNINGAS, nykyään KM n:o 4422 : 9, samaa tekoa kuin edellinen, koivua. Päässä tappi. Kuningas seisoo vasemmassa kädessään öylättiastia, vaipan alareuna muodostaa alaruumiin poikki diagonaalin. Värit: vaippa punainen, mekko vihreä. Kork. 52 cm.

36. PYHÄ OLAVI(?). KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ, VUODEN 1500 PAIKKEILTA. KM.
Sankt Olof(?). Inhemskt arbete, ca 1500. NM.

APOSTOLI, nykyään KM 4422 : 10, samasta kaapista ja samaa tekoa kuin edellinen. Koivua; päässä tappi. Seisova avopäinen, paljasjalkainen pyhimys, jonka parta ja hiukset ovat kourujen elävöittämät. Vaipassa punaista väriä. Kork. 52 cm.

V. 1759 poistettiin alttarista vanha alttarikaappi (pöytä.).

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUULU (kuva 37), nykyään pohjoisseinässä. Kankaalle maalattu öljymaalauk-
sen alareunassa signeeraus: »Jonas Bergman Pinxit A^o 1759». Aiheena on ehtoollisen asettaminen; sommittelu on hyvin vilkasta todistaen, että esikuvana on ollut joku manieristisen tyyli-
suunnan mukainen kuparipiirros. Koko 126×250 cm. Kullatun, yksinkertaisesti profiloidun kehyksen yläreunassa on veistetty koristelista, jossa roko-
kootyyliset rocailleaiheet ja kaksi enkeliä, jotka kannattavat piinavälineitä: orjantappurakruunu, keihäs ja etikkasieni. Kehyksen tekijä oli puu-
seppä Juha Lindstedt, ylälistan valmisti Gabriel Malmberg (tilit).

VAPAHTAJA, kankaalle tehty alkeellinen öljymaa-
laus, jonka esikuvana on ollut joku Bolognan koulun sentimentaalista tyyliä oleva kuparipiir-
ros; taulun muunnoksia on useassa Suomen kir-
kossa. Aiheena on *Ecce homo*, kärsivä Vapahtaja. Taulu mainitaan ensimmäisen kerran v. 1789 (kal.); restauroinut taiteilija O. Niemi. – Uusi, musta kehyk. Koko 86×71,5 cm.

KUPARIPIIRROS, väritetty, aiheena viimeinen tuo-
mio. Signeeraus »à Paris chez Basset» (kuparipiir-
tämä André Basset toimi Pariisissa 1700-luvun jäl-
kipuoliskolla). Taulun latinankieliset tekstit se-
littävät sen eri yksityiskohtia, jotka on sovitettu eri tasoihin. Yläreunassa: *Justissimum iudicium gen-
tibus profert* (Hän langettaa kansoille mitä oikeu-
denmukaisimman tuomion).

Alareunassa *Potentes potenter tormenta patientur. Sap. VI.* (Viisauden k. 6 : 6: Voimallisia koetel-
laan voimallisesti.) Koko 93×71,5 cm. – Maini-
taan v. 1789 (kal.).

KIPSIKUVA, Thorvaldsenin »Tulkaa luokseni» -ni-
misen veistoksen pienikokoinen jäljennös, etelä-
seinän komerossa. Kork. 55 cm.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1651 mainitaan alttaritaulu,
joka myöhemmin on hävinnyt. V. 1695 hankittiin kirk-

37. VANHA ALTARITAUULU. JOONAS BERGMAN, 1759.
Äldre altartavla. Jonas Bergman, 1759.

koon tukholmalaisen kuparipiirtäjän Ambrosius Hedengranin kaivertama piirros, joka oli tehty Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi (tilit). V. 1860 turkulainen räätälimestari Rothberg lahjoitti Ristiinnaulittua esittävän taulun, joka myöhemmin on poistettu.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa. Pyöreä profiloitu jalka, päärynämainen solmu, sileä malja sisältä ja laidasta kullattu. Kaiverrus: »Sanct Carins Kyrcka tilhörig» (Kaarinan kirkon oma). Kork. 26,8 cm. Leimat: S. G. Lydeman, Turku; vuosikirjain epäselvä, mahdollisesti 1783. Kalkkiin kuuluu sileä ÖYLÄTTILAUTANEN, joka on päältä kullattu. Halk. 14,8 cm. – Nämä ehtoollisvälineet ostettiin, koska vanhat, v. 1722 ostetut välineet oli varastettu; kalkki löydettiin myöhemmin rikkinäisenä ja lahjoitettiin Kaksikerran kirkkoon (pöytäk.).

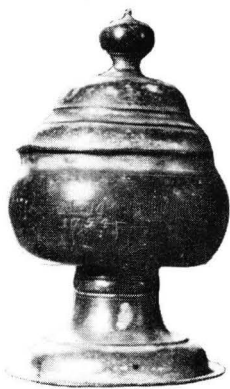
MATKAVÄLINEET, hopeaa, kaksi kappaletta. Yksinkertaiset, sileät, sisästä kullatut kalkit, joihin on kaiverrettu: »St Carins Kyrka tillhörig» (Kaarinan kirkon oma). Kork. 13,9 cm. Lautasten halk. 7,8 cm, pyöreiden tasakantisten rasioiden halk. 5,3 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosileima puuttuu, kalustoluetteloista päätäten ne on hankittu vv:n 1837 ja 1844 välisenä aikana. –

Astiastoihin kuuluu hopeakansilla varustetut lasipullot.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa, empiirityylinen. Pienet pallojalat kannattavat soikeaa suorasivuista rasiaa, jonka koristeena meistetyt lehtinauhat, kannen koristeena plastinen laakerinlehtiruusuke ja nuppi. Kaiverrus: »Till åminnelse af framlidne Werkelige Stats Rådet, Procuratorn, Juris Professoren och Riddaren Matthias Calonius hvilken var född den 7/1 1738 död den 13/9 1817, begrafven den 17/9 sistnämnde år uti St Carins Sockens kyrkogård, är denna Ask samma sockens Kyrka tillägnad.» (Edesmenneen todellisen valtioneuvoksen, prokuraattorin, lakitieteen professorin ja ritarin Mathias Caloniuksen muistoksi, joka oli syntynyt 7/1 1738 kuollut 13/9 1817, haudattu 17/9 mainittuna vuonna Kaarinan pitäjän kirkkotarhaan, on tämä rasia omistettu saman pitäjän kirkolle.) Rasian pit. 13,5 cm, kork. 6,2 cm. Leimat: M N (?), Turku 1828.

VIINIKANNU, hopeaa. Pyöreä jalka, pullea kupu, kuperassa kannessa plastinen risti. Kork. 31 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1863.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 38), kaksileimaista tinaa. Pyöreä jalka, pallomainen kupu, profiloidun kannen päätteenä nuppi. Kylkeen kaiverrettu: »MM 1754». Kork. 16 cm. Leimat: Elias Ståhlfor, Turku 1754.

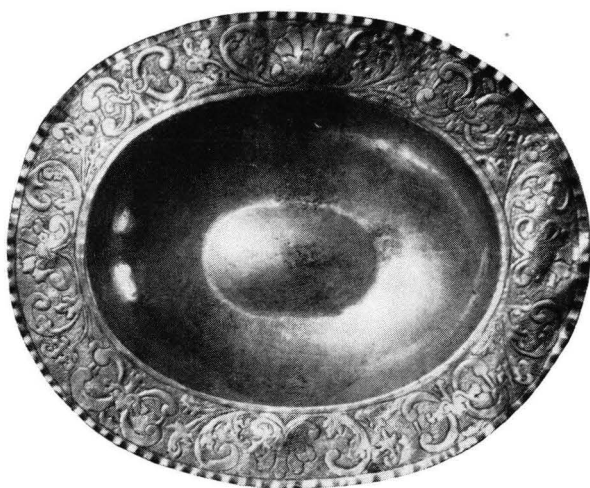

38. TINAINEN ÖYLÄTTIRASIA. ELIAS STÅHLFOT, TURKU 1754.
Oblatskrin av tenn. Elias Ståhlfot, Åbo 1754.

VIINIKANNU, kaksileimaista tinaa. Pyöreä jalka, päärynämainen kupu, peukaloripa pallomainen. Kork. 31,5 cm. Leimat: J. Lindblad, Turku 1843. Kannu valmistettiin vanhan v. 1735 ostetun kannun tilalle, joka myytiin v. 1844.

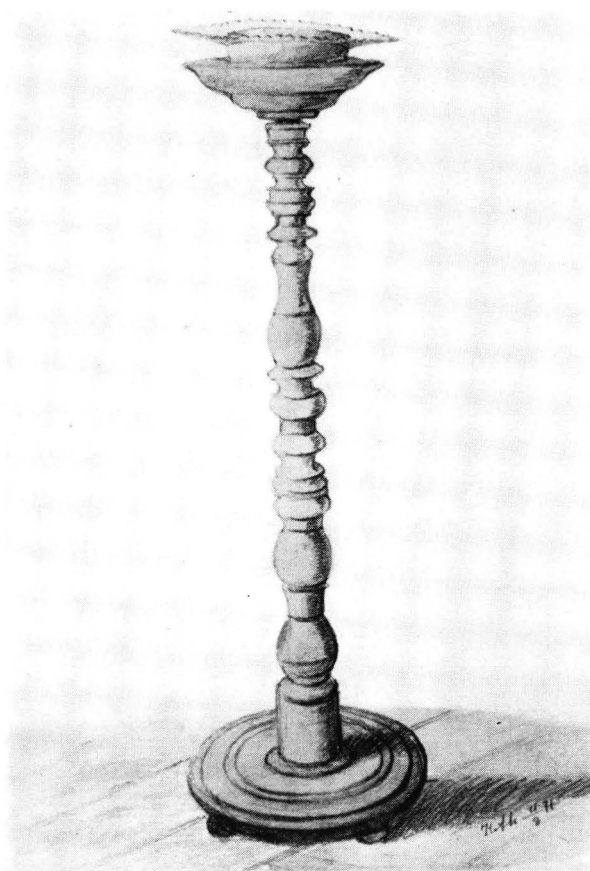
KASTE VATI (kuva 39), hopeoitua messinkipeltiä. Syvä soikea vati, jonka leveän laitaman reunaa on painettu aaltoilevaksi; laitamassa on pakotettua ja punssattua, 1600-luvun barokkityylistä koristelua. Pit. 32,8 cm, lev. 27,4 cm. Vatia on käytetty korkean sorvattun, profiloidun puujalustan (kuva 40) päällä, jonka mahdollisesti turkulainen porvari Antti Silén lahjoitti n. v. 1733 (kal.); se oli maalattu mustalla, punaisella ja valkoisella värillä (Taidehist. retkik.).

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1558 otettiin kirkosta Kustaa Vaasan takavarikoinnin yhteydessä kullattu kuparinen *monstranssi*, kaksi kultaamatonta *öljyastiaa* ja pieni

39. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU, HOPEOITU KASTE VATI, 1600-LUVULTA.
Dopfat från 1600-talet, av driven och försilvrad mässingsplåt.

hopearisti. Kirkkoon jätettiin ehtoollisvälineet, kalkki ja lautanen, jotka hävisivät isonvihan aikana. Samalla hävisivät pienemmät hopeiset ehtoollisvälineet ja messinkivati (Piikkiön ja Kaarinan talvikäräjät 1722, VA cc 40, s. 47). V. 1691 mainitaan (tilit) tinainen pullo, alttarin päällä pidettävä tinatuoppi ja maalattu puinen öylättirasia. 1700-luvulla käytettiin tinaisia matkavälineitä (tilit), ja v. 1757 hankittiin peltiseppä Bremerin valmistama läkkipeltinen öylättirasia (tilit). Turkulainen porvari A. Silén oli luultavasti lahjoittanut tinaisen kastemaljan, jossa oli kirjoitus: »St Carins kiyrka tillhörig A^o 1724» (kal.; Kaarinan kirkon oma v. 1724). V. 1804 mainitaan läkkipeltiset ehtoollisvälineet (kal.). V. 1825 ja 1840-luvulla myytiin vanhoja astioita, mm. tinapulloja, joissa oli kirjaimet SCB, MF ja IGZK (kal.); yksi näistä oli ostettu Turusta v. 1754 (tilit). V. 1789 mainitaan pitkulainen (tinainen) öylättirasia ja v. 1844 soikea messinkinen öylättirasia (kal.).

40. KASTE VADIN SORVATTU PUINEN TELINE, MAHDOLLISESTI TEHTY V. 1733.

Dopfatets svarvade träställning, möjligen från år 1733.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Viininpunaista pellavadamastia. Kirkkoherra K. F. Ahlman ja hänen puolisonsa lahjoittaneet v. 1926.

2. Valkoista silkki- ja villakudontaa. Koristeena keltaisella ja punaisella silkillä kirjottu Kristuksen

41. EERIK MAUNUNPOIKA FOGELHUFVUDIN V. 1655 LAHJOITTAMA KASUKKA VIININPUNAISESTA, PUJOTTAMALLA KUVIOIDUSTA SILKKIKANKAASTA.

Mässhake av brocherat vinrött sidentyg, skänkt av Erik Månsson Fogelhufvud år 1655.

monogrammi, ristit ja pystykaistat. Valmistanut Suomen Käsityön Ystävät v. 1955.

3. Vihreää silkkikudontaa, jossa ristikuviot. Päälikecompeleinen samettiristi ja silkillä kirjoitet ruusut. Kaarinan miesten piiri lahjoittanut v. 1955, Suomen Käsityön Ystävien valmistama.

KASUKAT: 1 (kuvat 41, 42). Viininpunaista, pujottamalla kuvioitua (broseerattua) silkkikangasta, jossa on kukkakuviot. Hopeapitsireunukset. Selkäpuolella on hopeakaluunaristi, jonka reunassa leveä hopeapitsi, kultanyöristä muodostettu kirjaimet INRI, alapuolella »Erik Monson 1655». Lahjoittanut Eerik Maununpoika Fogelhufvud, Isoisten kartanon omistaja vv. 1611–58.

2. Punaista samettia, koristelu kultakaluunasta. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku ANNO 1741.

3. Mustaa samettia, koristelu kultakaluunasta.

Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1752. Henrik Palmén lahjoittanut; kasukassa oli alkuaan kultaseppä D. Hallin tekemät hopeakirjaimet (tilit).

4. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunasta. Selkäpuolella risti, laakeriseppelä ja vuosiluku 1839, etupuolella Jehovan aurinko. Turkulainen parkitsijamestari Pietari Andolin lahjoittanut (kal.).

5. Valkoista silkkikudontaa. Koristeena sekä selkä- että etupuolella silkistä kudottu Y:n muotoinen nauharisti, jossa on silkkilangalla suoritettua kirjontaa, selkäpuolella lisäksi hopealla kirjoitet enkelit. Rovasti K. F. Ahlman lahjoittanut v. 1933, tekstiilitaiteilija Eva Brummer sommitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut.

6. Vihreää silkkikudontaa. Valkoisella ja kullalla

42. EDELLISEN KUVAN KASUKAN KANGASTA JA HOEPA-
PITSIÄ.

Stycke av tyget och silverspetsen i mässhaken på föregående bild.

kirjottu risti on valkoista silkkiripsiä, etupuolella on Kristuksen monogrammi. Hankittu v. 1955, tekstiilitaiteilija Toini Nyström sommitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut.

KALKKILIINAT: 1. Vaaleanpunaista silkkiä. Silkillä ja paljeteilla kirjottu kirjoitus: »Sant Carin 1825.» 2. Punaista samettia, kulmissa paljeteilla ja kulturalangalla kirjoitetut palmetit, reunassa hapsut. Greta Strandberg suunnitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut 1920-luvulla (?).

HAAVIT: 1–2. Päälyllystetty mustalla sametilla, koristeena leveät ristikkäiset hopeakaluunat, hopeapinoksesta ommeltu vuosiluku 1844 ja 1873.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1635 oli kirkossa ainoastaan yksi alttarivaate ja yksi ehjä taftinen messukasukka; kaksi vanhaa kasukkaa levitettiin alttarille v. 1723 (kal.). V. 1653 mainitaan lisäksi pari kalkkiliinaa (*pateeniliinaa*). V. 1656 ratsumestari Pietari Eerikinpoika Balck lahjoitti valkoisen atlaskankaisen kasukan, jossa oli punainen risti, ja samoihin aikoihin majuri Juhana Schlippenbach lahjoitti silkkiompeleisen kalkkiliinan. V. 1664 ostettiin ruskea atlaskankainen alttarivaate.

V. 1683 kaksikertalainen kihlakunnantuomari Juhana Roskamp antoi silkillä ja kullalla kirjoitetun kalkkiliinan ja ratsumestari Kustaa Falkenfelt toisen kalkkiliinan. V. 1693 ostettiin kauppias Hannu Scheeltä punainen vaate alttarikai-

detta varten ja v. 1694 oli punainen sarssinen ja sininen silkkinen alttarivaate. Papin ja kappalaisen penkeissä oli vanhat kirjavat villapeitteet. Kasukoita mainitaan jopa seitsemän kappaletta, joista osa epäilemättä vanhoja; yhden kulturalankaisen oli tuomiokirkko lahjoittanut v. 1684 kiitokseksi siitä, että Kaarinan seurakunta oli lainannut toisen kirkonkellonsa Turkuun (tilit). V. 1697 ostettiin yleisen maansurun takia musta alttarivaate (tilit).

V. 1728 mainitaan alttarin polvistumisjakkaran peittävä sudentalja ja v. 1733 kaksi kirjottua haavia ja porvari Antti Silénin lahjoittama alttariliina sekä v. 1738 hänen lahjoittamansa punainen silkkinen kalkkiliina. Samana vuonna Turun räätälimestari Matti Juhananpoika Tallgren lahjoitti kirkkoon haavin. V. 1758 hankittiin sekä musta että punainen alttarivaate; kangas ostettiin kauppias Havemanilta, vuori ja langat kauppias Bremeriltä, nyörinpunoja F. Widman valmisti kamelikankaisen kaluunan ja räätäliksi otettiin Eerik Wilén (tilit). V. 1795 hopeaseppä S. G. Lydeman teki erästä messukasukkaa varten saranalla varustetun hopeisen »poikkitangon»; luultavasti tämä tarkoittaa etupuolen kaula-aukon kiinnityslaitetta (tilit). V. 1789 mainitaan punainen hopeakaluunakoristeinen kalkkiliina ja v. 1797 hankittiin kaluunakoristeinen samettihaavi; tilit mainitsevat yksityiskohtia sen valmistuksesta, mm. kirkkomaalari G. Sweidel maalasi varren. Vielä v. 1871 oli alttarilla uuden alttarivaatteen alla kaksi vanhaa tekstiiliä, joista toinen kukkakuvioinen, toinen koira- ja kukkakuvioista hopeabrokadia (siis ehkä keskiaikaista silkkiä Luccasta? Taidehist. retkik.).

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 1600-luvun tyyppiä. Kahdeksan kynttilänhaaraa ja niiden välissä samanmuotoiset koristehaarat. Pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka, pallossa nuppi.

2. 1600-luvun tyyppiä. 2×6 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on litteä kaksoiskotka, jonka yläpuolella kannattimessa kaksikasvoinen ihmisenpää ja eläimenpäihin päättyvä rengas. Pallossa nuppi.

Mahdollisesti nämä kruunut ovat ne, jotka mainitaan olleiksi kirkossa vv. 1653 ja 1654 ja joista Pertteli Yrjönpoika Voivalasta oli lahjoittanut toisen (kal.); mainittakoon kuitenkin että v. 1728 laaditussa kalustoluettelossa on ainoastaan yksi kruunu, joten toinen mahdollisesti on hävinnyt, ja että Turun tuomiokirkosta v. 1740 myytiin kynttiläkruunu Kaarinan kirkkoon. Sitä paitsi sanotaan tilikirjassa v. 1697, että Tukholmasta on tilattu kynttiläkruunu. Tallella olevien kruunujen tarkkaa ikää ei siis tunneta.

KRISTALLIKRUUNUT: 1–2. Empiirityyliset. Van-teesta lähtee kuusi kynttilänhaaraa, lasihelmiku-vussa on seitsemäs kynttilänpesä, ylinnä on koris-

tehaarakehä, josta riippuu kristallinauhat. Kapteeni F. V. Hjelt (Rauvolan Kapon talon omistaja) on lahjoittanut toisen v. 1859 ja kamreerinrouva Maria Fredrika Nystedt toisen v. 1872 (kal.).

3. Uusrokokoottyylinen. 18 pronssista kasviko-risteista kiemurahaaraa lähtee kristalliketjujen kannattamasta lehtikoristeisesta vanteesta. Kruunun alaosasta riippuu kristalliprismoja neljästä sisäkkäisestä ympyrästä. Ostettu v. 1857 kauppias G. W. Bahnelta (tilit).

PUINEN PALLOKRUUNU. Viisi S:n muotoista kynttilänhaaraa, joissa pyöreät sorvatut talivadit, sorvattu puinen runko ja puupallo. Pallossa kaiverus: »Gustaf Churman 1825 Math. 5: 15. (Kustaa Churman oli seurakunnan lukkarina vv. 1836–48.)

SEINÄKYNTTELİKÖT JA LAMPETIT: 1. Pakotettu messinkipeltinen kolmihaarainen seinäkynttelikkö. Seinäkupurassa ja talivadeissa on pakotettua pyörylä- ja kasvikoristelua, seinäkupurassa lisäksi kaiverrettuja lehtikoristeita. Kierrevarressa ja haaroissa teräväsärmäiset pyöryläkoristeiset solmut. Varteen kiinnitetyssä kilvessä kaiverus: »Gudi till ähra Nummis Kiorkan Till prydnad Hafwer Borgaren I Abo Andreas Sil leen Denna Liusarmen skienckt 1740.» (Jumalan kunniaksi, Nummen kirkon kaunistukseksi on porvari Antti Silén lahjoittanut tämän kynttilänhaaran 1740.) Seinäulkonema 45 cm.

2–3. Messinkipellistä pakotetut käyrät seinäkyntteliköt (toinen rikkinäinen). 1700-luvun alkupuolelta. Seinäkupurassa ja isossa lautasen muotoisessa talivadissa pyörylä- ja kasviaiheista pakotuskoristelua, kierrevarressa pyöreä solmu, varteen kiinnitetty kirjoitukseton soikea kilpi. Seinäulkonema 27 cm. Mainitaan vasta v. 1787 tehdysissä kalustoluettelossa.

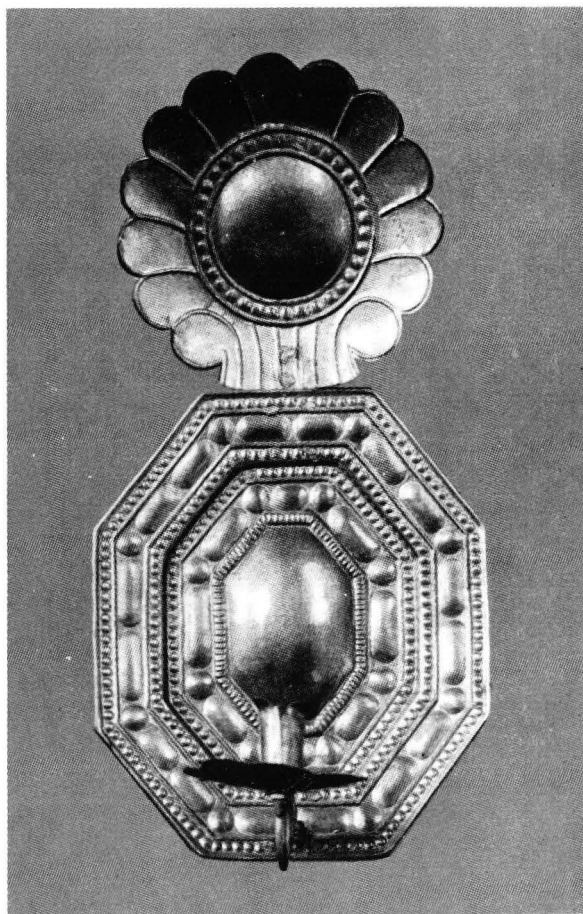
4. Messinkipellistä pakotettu lampetti (kuva 43) 1600-luvun loppupuolelta. Kahdeksankulmainen alakilpi ja simpukan ja ruusukkeen välimuotoa oleva yläkilpi. Alakilven kulmikkaan keskikupuran ympärillä pyörylä- ja helminauhat, keskellä yläkilpeä pyöreä, helminauhan ympäröimä kupura. Kiemurahaarassa ruusukkeen muotoinen talivati. Kork. 54 cm. Luultavasti toinen niistä »kilvistä», jotka mainitaan v. 1728 (kal.).

KYNTTILÄNJALAT: 1. Kolmileimaista tinaa. Pyöreä kupertuva jalka, suoran ja sileän varren alaosassa litteäkö solmu, ylempänä rengasprofiili. Irrallinen iso kynttilänpesä ja siinä talivati. Kork. 27,5 cm. Leimat: G. Kluge, Turku; vuosikirjain

puuttuu. (Kluge toimi Turussa vv. 1659–94.) Kalustoluettelo mainitsee v. 1728 kaksi paria tinaisia kynttilänjalkoja, joista toisessa oli kierrevarsi. Toisen oli v. 1682 lahjoittanut vaimo Anna Thesleff Voivalasta (kal.); toisen valmistajana mainitaan turkulainen tinavaluri Elias Ståhlfort (tilit). Tallella oleva tinainen kynttilänjalka lienee jokin näistä.

2–3. Messinkipellistä pakotettu barokkityylinen pari (kuva 44) 1700-luvun alkupuolelta. Pullukajalan jalusta kahdeksankulmainen, kierrevarren alaosassa kahdeksankulmainen anturalevy, irrallinen kynttilänpesä, kulmikas talivati. Pakotettu kukka-aiheinen koristelu. Kork. 33,5 cm. Mainitaan vasta v. 1789 (kal.).

4–5. Vasesta valettu kolmihaarainen pari 1800-luvun alkupuolelta. Pyöreä jalka, hento, melkein suora varsi, läpikuvioinen siro haaraosa. Kork. 36 cm. Talonpojan poika Juha Matinpöika Sotalaisten Mikolasta lahjoittanut 1800-luvun alkuvuosina (kal.).

43. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU LAMPETTI 1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA.

Lampett av driven mässingsplåt, från slutet av 1600-talet.

44. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU KYNTTILÄNJALKA 1700-LUVUN ALKUPUOLELTA.

Ljusstake från början av 1700-talet, av driven mässingsplåt.

6. Valettu vaskesta, empiirityylinen, 1800-luvun alkupuolelta. Neliömäiseltä jalustalta kohoava kellomainen jalka, joka jatkuu suoraan kynttilänpesään. Kork. 7 cm.

7–8. Uushopeaa, 1800-luvun keskivaiheen sekatyö, kolmihaaraiset. Pyöreä jalka, varressa profilointia, sen yläpäässä kynttilänpesä, haaroissa lehtikoristelua. Kork. 44,5 cm. Kapteeni F. V. Hjelt (ks. s. 35) testamentannut v. 1859.

9–10. Pleteeriä, 1800-luvulta, kolmihaaraiset. Pyöreä jalka, urnaan päättyvä varsi, kolme kierukkahaaraa. Kork. 42 cm. Pitäjänrääti A. J. Forsström lahjoittanut v. 1860.

11–14. Puiset empiirityyliset, tinaisia kynttilänjalkoja jäljittelevät kynttilänjalat. Kullatut. Kork. 24 cm. Hankittu noin v. 1800.

HÄVINNEET VALAISIMET. Kirkossa olleet vaskiset kruunut ja tinaiset kynttilänjalat mainittiin edellä. V. 1635 sanotaan kirkossa olevan yksi kynttilänjalka; mahdollisesti on kyseessä myöhemmin mainittu rautainen seitsenhaarainen kynttiläkruunu, jota keskiaikaisten kruunujen tapaan on voitu käyttää myös kynttilänjalkana. V. 1653 oli kirkossa myös messinkinen kynttilänjalka (kal.); kyseessä on luul-

tavasti sama kolmihaarainen, saarnastuoliin kiinnitetty seinäkynttelikkö, joka mainitaan v. 1666 (kal.). Tämä on hävinnyt isonvihan aikana ja korvattu puisella kyntteliköllä; v. 1733 mainitaan myös viisihaarainen puinen kynttilänjalka (kal.). Samoihin aikoihin on kirkossa kaksi rikkiäistä puista kruunua. V. 1797 kirkonisännöitsijä Antti Henrikinpoika Maakasto ja lukkari Antti Levander lahjoittivat kaksi tinaista kynttilänjalkaa ja v. 1875 asessorin rouva Mesterton Turusta lahjoitti uushopeisen kynttilänjalkaparin (kal.). V. 1933 oli kirkossa kaksi kullattua sorvattua paksua puukynttilänjalkaa, luultavasti 1800-luvulta.

Hautausmuistot

Mitään muurihautoja, vaakunoita, muistotauluja tms. ei enää kirkossa ole. Ainakin muistotauluja lienee kyllä aikaisemmin ollut, koska Melander mainitsee ainakin kaksi muistokirjoitusta, joiden sisällys liittyy Kaarinan kirkkoon: Melander n:ot 476, 477. Yrjö Alanus, k.v. 1664 (Kaarinan kirkkoherra vv. 1653–64).

Melander n:o 1522. Olavi Krusell, hoppmanni, k.v. 1695 ja haudattu Kaarinaan.

Kellot

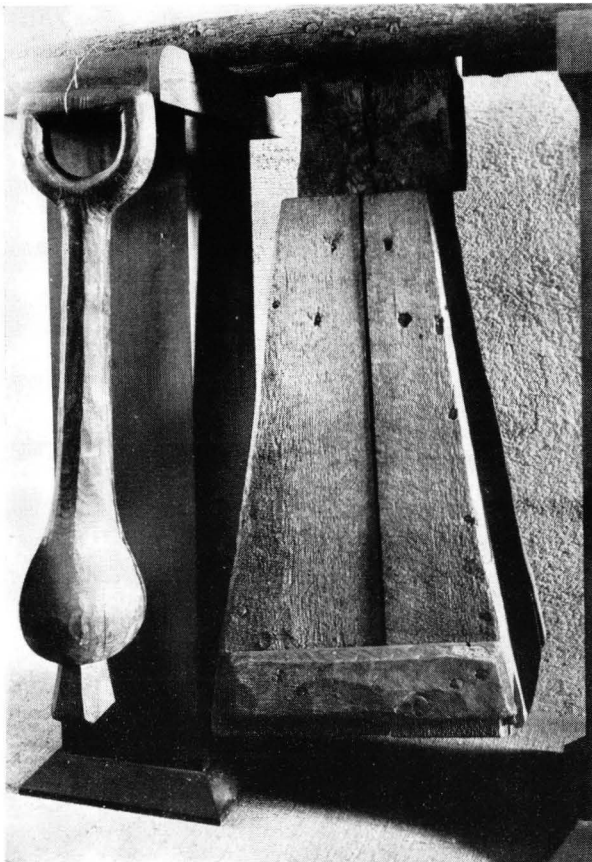
1. Koristeena ylinnä kaksinkertainen, reunassa yksinkertainen kasvisaiheinen nauha. Ketjukehän ympäröimä kirjoitus: CARL GUSTAF MELLBERG PASTOR ET PRAEPOSITUS/ECCLES S. CATHARIANE/JOHAN EPHR. AHLGREN SACELLANUS/CARL FREDRIC KNAAPI OECONOMUS/HAEC CAMPANA DENUO EST FUSA/HOLMIAE A JOH. GUST. LILJENDAHL ANNO MDCCCL. (C. G. Mellberg, Pyhän Kaarinan kirkon kirkkoherra ja rovasti, J. E. Ahlgren, kappalainen, K. F. Knaapi kirkonisännöitsijä. Tämän kellon on uudestaan valanut J. G. Liljendahl Tukholmassa v. 1850.) Vastakkaisella puolella lehtikehyksessä: AUTUAT OWAT NE JOTKA OWAT KARITSAN/HÄIHIN EHTOLLISELLE KUTSUTUT. ILM. K. 19: 9/JOS EI MINULLA OLISI RAKKAUTTA, NIIN MINÄ /OLISIN KUIN HELISEPÄ WASKI/TAIKKA KILISEPÄ KULKUNEN I COR. 13: 1. Halk. 107 cm. (C. G. Mellberg, Kaarinan kirkkoherrana vv. 1846–54, J. E. Ahlgren, kappalainen vv. 1848–57.)

Alkuperäinen, jo v. 1635 mainittu isokello ryöstettiin isonvihan aikana v. 1713. Nykyisen isonkellon edeltäjä hankittiin vasta v. 1785 (tilit). Sen koko ja raamatunlauseet olivat samat kuin nykyisen; ajoittava teksti oli (kalustokirjan mukaan): *Pastore Iacobo Gadolin SS. Theol. Doct. et Prof. Prim. Archipraeposito Aboensi atque Soc. Scient. Holm. Membro Adjuncto Ministerii Michaelae Lundén Oeconomo Templi Johanne Paskunda.* »Valettu a Nils Thunström Turusa Wuonna 1785.» (kirkkoherrana Jaakob Gadolin, pyhimmän teologian tohtori ja ensimmäinen professori, Turun tuo-

miorovasti sekä Tukholman tiedeseuran jäsen, apulaispappina Mikael Lundén, kirkon isännöitsijänä Johannes Paasikunta. Niilo Thunström valanut Turussa v. 1785. — J. Gaddolin oli Kaarinan kirkkoherrana vv. 1779–88, Mikael Lundén mainitaan apulaispappina, vaikka tämä toimi Strandbergin mukaan lakkautettiin jo v. 1780; v. 1787 hän oli Turun linnanseurakunnan saarnaaja ja kuoli v. 1789.)

2. Koristelu edellisen kaltainen. Kirjoitus: ANDREAS BERGIUS/S. THEOL: DOCT: PROF: PRIMAR:/ ARCHI: PRAEPOS: AB. ET/PASTOR ECCL: SUEC: NEC/NON NUMENS:MICH: AVELLANUS. SACELL: IN NUMIS/JOH: AHLBERG AD: MIN: IN NUM/LABOREM PRAESTITIT E^R/ NÄSMAN/ANNO 1740. (Andreas Bergius, pyhän teologian tohtori ja ensimmäinen professori, Turun tuomiorovasti ja ruotsalaisen kirkon sekä Nummen kirkon kirkkoherra. Mikael Avellanus Nummen kappalainen. Johannes Ahlberg apulaispappi Nummella. Eerik Näsman suoritti työn v. 1740.) Vastakkaisella puolella on Jehovan aurinko. Halk. 78 cm.

(A. Bergius, Kaarinan kirkkoherrana vv. 1734–44, samalla Turun tuomiokirkon ruotsalai-

45. PUINEN KELLO, JOTA ON KÄYTETTY ISONVIHAN AIKANA RYÖSTETYN KIRKONKELLON ASEMESTA. KM.

Träkklocka, vilken ersatte en under stora ofreden bortrövd kyrkklocka. NM.

sen seurakunnan kirkkoherrana. M. Avellanus, kappalaisena vv. 1717–53; v:sta 1748 lähtien hänen poikansa Johannes toimi viransijaisena. E. Näsman toimi Tukholmassa kellonvalajana vv. 1717–39, Turussa v:een 1742.)

Kello oli alkuaan toinen niistä kelloista, jotka mainitaan v. 1635 (kal.).

3. Ylinnä kaksinkertainen, reunassa yksinkertainen palmettinauha. Ketjukehän ympäröimä kirjoitus: TE KANSAT! TULKAT, KUMARTAKAT JA POLVIL/LENNE LANGETKAT JA MAAHAN LASKEKAT/HERRAN TEIDÄN LUO/JANNE ETEEN PS. XCV: 6. Tämän yläpuolella on Jehovan aurinko. Vastakkaisella puolella: UDESTI WALETTU TUKHULMISSA 1845 FR. SEIPELILDA. Halk. 66 cm.

Tämä ns. papinkello valettiin alkuaan v. 1741, jolloin se sai samanlaisen kirjoituksen kuin kello n:o 2 sekä siihen lisäyksen: *Oeconom. Temp. Andr. Mondolin*. Psalm 118 w 25. O Herre hielp: O Herre lät wäl gå. Förfärdigat i Åbo Anno 1741 af E^r Näsman.» (Kirkon isännöitsijä, Antti Mondolin. Psalmi 118, jae 25. Oi Herra auta, oi Herra anna menestys. Valmistanut Turussa v. 1741 Eerik Näsman.)

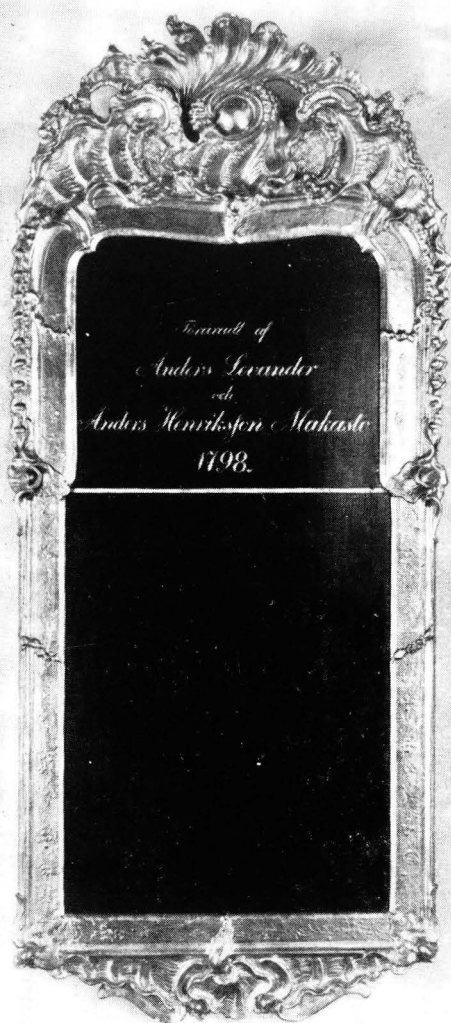
4. Puinen kello (kuva 45; vrt. Bringéus, *Surrogat för kyrkklockor* s. 98), nykyään KM n:o 4422:2. Honkalautoista valmistettu, ylöspäin kapeneva, pohjaltaan neliömäinen »kello», puusta veistetty kieli riippuu kellon ulkopuolella sen kantotangoista. Kork. 85 cm. Kelloa sanotaan käytetyn isonvihan aikana ryöstetyn kellon asemesta.

Vanhin maininta Kaarinan kirkon kelloista on peräisin v:ltä 1588, jolloin toinen kelloista hieman aikaisemmin on uusittu (*Bidrag till Finlands Historia* V, s. 380). V. 1670 turkulainen porvari Grels Pessi peri 94 taalaria kirkon kellon korjauksesta ja lunastamisesta (tilit).

Sekalaista

KIRKKOLAIVA, kaksikantinen linjalaiva, jossa on suhteettoman pieni runko takilaan verrattuna. Rungon yläosa on maalattu vihreäksi, alaosa valkoiseksi. Kirjoitus: »Förfärdigad af Sjömannen Johan Talander. Ut i Föret står Sjö Gudinnan Minerva.» (Valmistanut merimies Juha Talander. Keulassa on merenjumalatar Minerva. — Merimaskun kirkossa on saman tekijän vv:n 1825 ja 1840 välisenä aikana valmistama laiva.) Pit. noin 150 cm.

TUNTILASI, nelilasin, kiinnitetty pilariin saarnastuolin viereen. Puisen vihreäksi maalatun kopan pohjia yhdistävät sorvatut pienat. Telineen päähän on kiinnitetty kullattu messinkinen lippu-

46. V. 1798 LAHJOITETTU NUMEROTAULU 1750-LUVULLA VALMISTUNEEN PEILIN KEHYKSESSÄ.

Nummertavla med spegelram från 1750-talet, skänkt år 1798.

tangon kärki, jossa on läpikuvioinen A, kruunu ja peilimonogrammina kaksi F-kirjainta; kyseessä on siis kuningas Aadolf Fredrikin (1751–1771) aikainen lippu.

Edellisen tuntilasin oli kirkonisännöitsijä Yrjö Sipinpoika Voivalasta lahjoittanut v. 1663 (kal.). V. 1697 hankittiin tuntilasi tapuliin kuninkaan kuoleman johdosta suoritettujen kellonsoittojen takia.

RIPPIKELLO, messinkiä (kuva 20). Sijoitettu kahdeksankulmaisen tornin muotoiseen telineeseen, jonka kellohuone on avonainen; pyramidikattoa kannattavat sorvatut pienat, huippuna on tähti. Maalattu siniseksi ja valkoiseksi. Pohjan halk. 53,5 cm. Kello mainitaan jo v. 1728 (kal.), teline vasta v. 1789. Mahdollisesti kello ostettiin v. 1647 (tilit). SEINÄKELLO, yksinkertainen suorasiivuinen heilurikello. Turkulainen O. E. Fock valmis-

tanut v. 1860 ja pitäjän käsityöläiset lahjoittaneet (kal.).

NUMEROTAULUT: 1 (kuva 46). Rokokootyyllisen 1750-luvun peilin kehyksessä. Kullattu koristeellinen kehys, jonka ala- ja yläreunassa rocaille-aiheet. Mustan taulun jakaa kahtia vaakasuora keltainen viiva; yläosassa kirjoitus: »Förärdt af Anders Levander/och/Anders Henriksson Maakasto/1798.» (Lahjoittaneet Antti Levander ja Antti Henrikinpoika Maakasto 1798; A. Levander oli lukkari ja Antti Henrikinpoika kirkonisännöitsijä.) Koko 175×76,5 cm.

2. Kehys veistetty 1950-luvulla barokkityylinen kehyksen jäljennökeksi: sivujen kierrepylväät kannattavat sorvatuilla nupeilla koristettua katkokaaren muotoista otsikkoa. Koko 200×70 cm.

Vanhat numerotaulut, joista toisen oli lahjoittanut turkulainen räätälimestari Juha Dahlgren (tai Tallgren, ks. kal.) v. 1738, toisen, peililasilla varustetun, H. F. Lydeman v. 1783 ovat hävinneet.

LIPUT (kuva 47), nykyään KM n:o 4422: 1. Henkirakuunarykmentin henkilippu, jonka kankaaseen on kirjottu molemmin puolin Ruotsin vaakuna ja kirjaimet AFRS (Adolf Fredrik Rex Sueciae); yläkulmassa on Suomen leijona ja ruusut. Kangas on valkoista ja keltaista kukkakuvioista silkkidamastia. Tangon uurteinen yläosa on maalattu valkoiseksi, siniseksi ja kullanväriseksi; siinä on messinkinen päätte, jossa läpikuvioiseen, lehden muotoiseen kehykseen on sovitettu kirjain F peilimonogrammina. Tämä tarkoittaa kuningas Fredrikiä, joten tanko siis on kangasta vanhempi.

2. Nykyään KM n:o 4422: 1 a. Tanko ja keltaista

47. HENKIRAKUUNARYKMENTIN LIPPU KUNINGAS AADOLF FREDRIKIN KAUDELTÄ.

Fana för livdragonregementet, från konung Adolf Fredriks tid.

silkkiä olevan kankaan rippeitä; tähän kuuluneetunttilasin yhteydessä mainittu messinkinen pääte. Lippu mainitaan v. 1844 (kal.).

SAKARISTON KALUSTOON (kuva 48) kuuluu mm. pukkipohty, pari talonpoikaisteista renessanssimallista tuolia sekä pari noin v. 1840 hankittua biedermeiertyylistä tuolia ja biedermeiertyylliset kaapit. V:sta 1846 lähtien kalusto on ollut maalattuna siniseksi.

HÄPEÄPENKKI, kolmiaskelmainen. Pit. 90 cm.

1800-luvulla hävisi kirkosta vanha *aurinkokello*, *jalkapuu* yms.

48. SAKARISTON KALUSTOJA.
Möbler i sakristian.

TIIVISTELMÄ

1. Mahdollisesti on alkuperäinen, jo v. 1309 mainittu (puinen) kirkko ollut nykyisen kirkon länsipuolella. Se oli pyhitetty Katariina Aleksandrialaiselle.

2. 1300-luvun puolivälissä on kivikirkon rakentaminen aloitettu sakaristolla, jossa ristiholvi ja eteläpäädyssä ullakon ovi.

3. Tämän jälkeen on rakennettu kivinen, kaksilaivainen kirkko, jossa kapeat suippokaariset ikkunat, itäpäädyssä kaksi ikkunaa, pohjoisseinässä yksi ikkuna ja kolmas ulkoovi. Suunnitelmaan kuului länsitorni. Kirkossa on ollut kuoriparvi ja sakaristoa on koristettu kalkkimaalauksin. Kalustosta on säilynyt Katariina Aleksandrialaisen kuva.

4. Vitaaliveljekset ryöstivät luultavasti kirkon v. 1396 ja sytyttivät sen tuleen. Tämän jälkeen suoritettua korjauksessa kirkko on muutettu kolmilaivaiseksi. Uudet holvit, ikkuna-aukot jne. ovat peräisin 1400-luvun alkupuolelta.

5. Kirkkoon rakennettiin ashuone.

6. Uusittu kirkko koristettiin kalkkimaalauksilla ja siihen hankittiin veistoksia ja kuorituoleja.

7. Ennen 1670-lukua mainitaan puinen kellotapuli, joka uusittiin vv. 1676–80. Kirkkotarhan ympärillä oli nähtävästi kivistä muurattu aita, jossa puiset porttihuoneet. 1690-

luvulla suoritettiin sisäkorjaus ja v. 1699 rakennettiin kivistä läntinen ashuone. — 1600-luvun kalustosta on säilynyt mm. saarnastuoli.

8. Sisäkorjaus v. 1759. V. 1778 kirkon vesikatto uusittiin Mikael Piimäsen johdolla.

9. V. 1818 laajennettiin kirkkotarhaa ja se ympäröitiin uudella kiviäidalla. Kivinen tapuli rakennettiin v. 1826 Juha Lindströmin laatimien ja IK:n korjaamien piirustuksien mukaan. Vv. 1806–07 suoritettiin kirkossa sisäkorjaus lattian uusimisen yhteydessä.

10. H. Ranckenin v. 1899 laatima laajennusehdotus hylättiin, samaten J. Stenbäckin ehdotus uuden kirkon rakentamiseksi. Vv. 1900–03 suoritettiin J. Stenbäckin johtama kalkkimaalauksen restaurointi ja sisustuksen korjaus.

V. 1907 ulkokatto peitettiin liuskekivillä. V. 1926 suoritettiin laajahko korjaus- ja restaurointityö ja lisäksi on v. 1945 asennettu keskuslämmitys ja lämmöneristys.

REFERAT

I. I S. Karins (fi. Kaarina eller Nummi) fanns före 1309 en åt Katarina av Alexandria helgad (trä)kyrka, möjligen något väster om den nuvarande.

II. Vid mitten av 1300-talet bygges stensakristia med troligen primärt kryssvalv samt vindsdörr i södra gaveln (bild 19, 20).

III. Något senare uppföres en stenkyrka, som planerats tvåskeppig. Dess smala spetsbågiga fönster inramas av gråsten. Två korfönster, möjligen ett nordfönster och utom sedvanliga dörröppningar även en dörr i nordvägen, troligen korläktare. Torn planerades. Detaljerna uppvisa inflytanden från Åbo domkyrkas 1350-tals byggnadsskede. — Sakristian förses med väggmålningar.

Inventarier: Skulptur av Katarina av Alexandria (bild 33).

IV. Troligen plundra och avbränta vitaliebröderna kyrkan år 1396. Vid reparationen under 1400-talets begynnelse ändras det ursprungliga schemat och valven slås i tre skepp. Norddörren igensättes och fönstren omformas och få tegelstavar.

V. Vapenhus uppföres, möjligen med yttre predikstol.

VI. Den reparerade kyrkan förses med kalkmålningar, varvid synbarligen Katarina av Siena (bild 24) ersätter eller kompletterar den äldre Katarina som den nyinvidga kyrkans patronessa. Inventarier: altarfundament, korstolsfragment, dörrar, triumfkrucifix (bild 30), processionskrucifix (bild 31), madonna (bild 32), Johannes (bild 34), diakon, Olof (bild 36), annan konung, Martinus (bild 35), alla inhemska arbeten från ca 1500. 1558 beslagtas kopparmonstrans, oförgyllda oljekar och kors liksom även nattvardskärl.

VII. Trästapel omtalas före 1670 och nybygges 1676–80. Gravgården omgives synbarligen av murat stengärde med portbyggnader av trä. På 1690-talet innerreparation av kyrkan. År 1699 uppföres västra vapenhuset av sten. Inventarier: predikstol 1654 (bild 28; ersätter äldre predikstol), korläktare (nu avlägsnad liksom bänkverk och korbalk), dopfat av försilvrad mässing (bild 39), mässhake av brocherat siden 1655 (bild 40), övriga textilier förlorade (bl.a. vit atlas-mässhake med rött kors 1656, brunt atlas-antependium 1664, brokadmässhake 1684, blått siden-antependium etc.), ljuskronor av malm från 1650–1660-

tal, tennstakar av G. Kluge, Åbo, skrifteklocka 1647. Bl.a. klockor, armatur och altarets försilvrade knoppar rövades under Stora ofreden.

VIII. År 1759 flyttas predikstolen till nuvarande plats och repareras jämte inredningen. Läktare från år 1735 ombyggs av Antti Piimänen och förses med målningar av Jonas Bergman (bild 29). Inventarier: altartavla av Jonas Bergman 1759 (bild 37), »Ecce Homo», Yttersta Domen på kopparstick av André Basset, nattvardskärl av S. G. Lydeman 1783 (?), oblatask av tenn av Elias Ståhlfort, Åbo 1754 (bild 38), röd mässhake 1741 och svart 1752, trearmad mässingsväggarm samt övriga väggarmar och lampetter, tenn- och mässingsljusstakar, nummertavla i rokokostil, timglas mm. Klocka 1740 av E. Näsman. — År 1778 förnyas skurtaket av Mikael Piimänen.

IX. Tre gravkapell från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet (bild 5, 6) markera i stora drag den år 1818 utvidgade och med kallmur kringgårdade kyrkogårdens

utsträckning. Stapel av sten uppföres 1826 enligt ritning av J. Lindström med smärre ändringar av IK. (Varianter av stapelförslaget, sign. Arppe och Bassi, 1823–24, i Kyrkoarkivet.) År 1806–07 lägges fast golv på högre nivå än det ursprungliga och sakristians källare välves. 1840 målas inredningen i blått. Kaminer 1879. Av 1800-tals inventarier kunna nämnas oblatask 1828 samt sockenbudstyg av O. R. Lundgren, träkrona 1825, kristallkronor. Klockor av Fr. Seipel 1845 och J. G. Liljendahl 1850.

X. H. Ranckens utvidgningsförslag av år 1899 förkastas, likaledes J. Stenbäcks förslag till en ny kyrka. År 1900–1903 restaurering enligt Stenbäcks förslag, varvid kalkmålningarna delvis framtagas och inredningen målas i ekfärg. År 1907 lägges skurtaket med skifferplattor.

XI. 1926 av Arkeologiska kommissionen (J. Rinne) ledd grundlig undersökning och restaurering av kyrkan. Inredningen ommålas, kalkmålningarna friläggas, golvet sänkes mm. — 1945 centralvärme och isoleringsarbeten.

KUUSISTO

LÄHTEITÄ

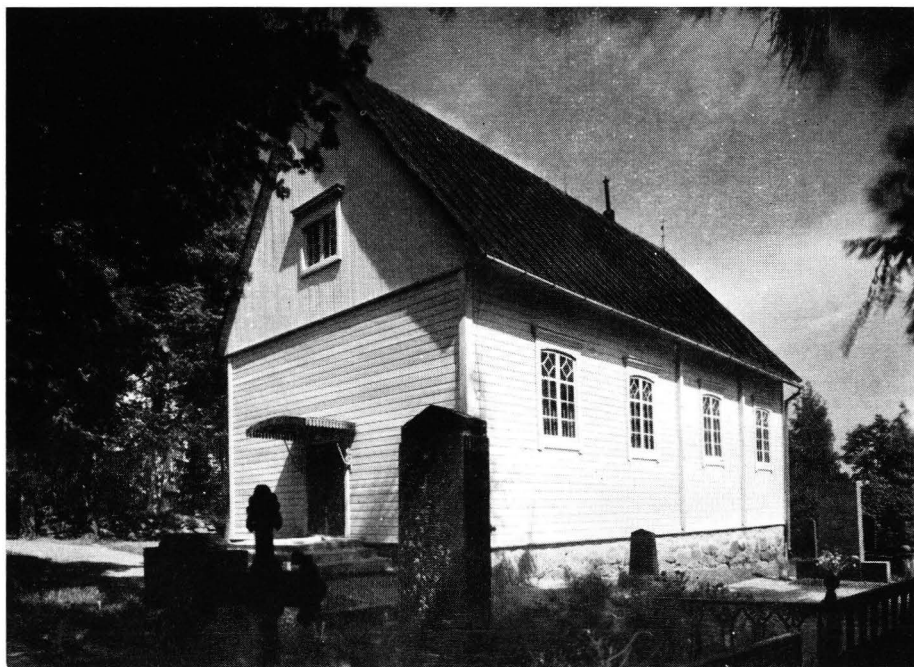
A. Björck, Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. SMYA, VIII 1887, ss. 28–29. J. Rinne, Hautausmaasta Kuusiston Kappelimäellä. Varsinaissuomalaisen osakunnan tervehdys kotiseudulle jouluna 1912, ss. 6–7.

Kirkon arkistoa säilytetään nykyään Kaarinan kirkon arkistossa. Kalustoluettelot vv:lta 1806, 1824, 1837, 1860, 1894, 1904, 1914. Tilit (vanhin, v. 1653 laadittu tilikirja on hävinnyt noin v. 1900) vv:lta 1732–1931; rakennusrahaston tilit vv:lta 1899–1909; viinikassan tilit vv:lta 1820–1882. Pitä-

Kuusisto eli Kuusluoto on perustettu Piikkiöön kuuluvaksi kappeliksi v. 1653. V. 1853 se yhdistettiin emäseurakuntaan, mutta sai v. 1885 taas kappelin oikeudet ja erotettiin v. 1914 omaksi kirkkoherrakunnaksi. Myöhemmin Kuusisto on liitetty Kaarinaan ja Turun kaupunkiin.

Seurakunnan keskiaikainen historia on toistaiseksi selvittämättä.

Muita kirkonpaikkoja ovat Kuusiston piispanlinna, jossa keskiaikana oli oma kappeli, sekä ns. Kappelinmäki vastapäätä linnansaarta linnan länsi-

1. KIRKKO LOUNAASTA.
Kyrkan från sydväst.

jänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1803–1861 ja 1864–1922. Piispantarkastusten pöytäkirjat vv:lta 1860, 1891 ja 1897. Rovastintarkastuksen pöytäkirja v:lta 1825. Ks. myös Piikkiön kirkon arkistoa.

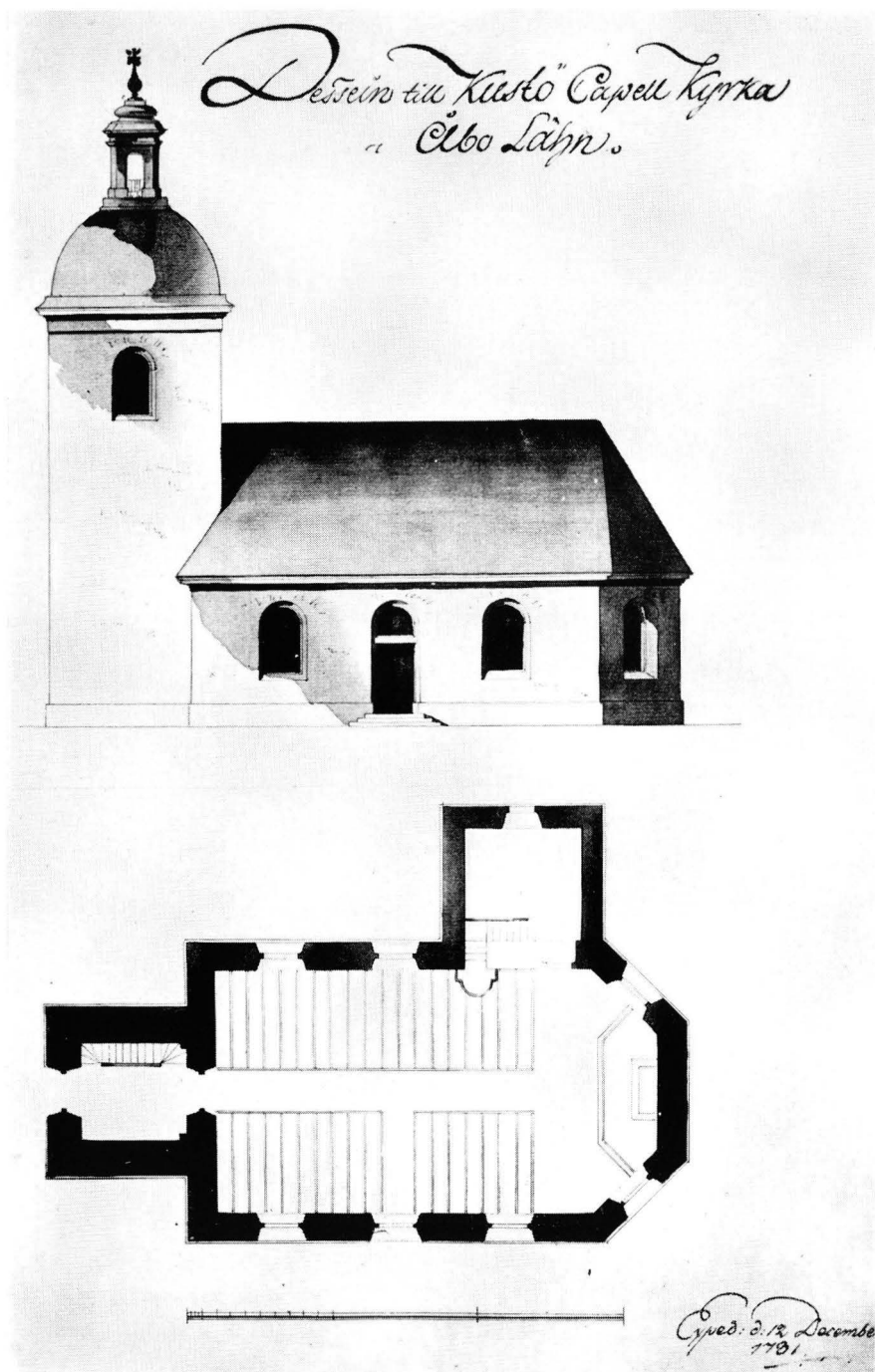
Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan kertomus v:lta 1885; H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus ym.

Valtionarkisto: Mikrofilmikopiot Turun ja Porin läänin maaherrojen kunink. majesteetille lähettämistä kirjelmistä. 6. 9. 1785 päivätty kirjelmä mainitsee, että Kuusiston kirkossa ei ole muurihautoja.

Halikon ja Piikkiön kihlakunnan syyskäräjien pöytäkirja v:lta 1722 (va cc 40 s. 35).

puolella. J. Rinne on v. 1912 paljastanut hautausmaan jäännöksiä (kiviaita, hautakuoppia, ihmisluita) ja olettaa paikalla sijainneen puisen kappelikirkon, joka mahdollisesti on kuulunut linnnaan. Kiviaidan rajoittaman soikeahkon hautausmaan laajuus on 17,5×23 m, aita on ollut 170 cm:n paksuinen ja osittain yli metrin korkuinen. Perimätieto ei tunne tätä paikkaa.

Kuusiston pitäjään kuuluvat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Kuusisto, Sipä, Räväs ja Jullas.

2. YLI-INTENDENTTIVIRASTON V. 1781 LAATIMAT PIIRUSTUKSET KUUSISTON KIVIKIRKKOA VARTEN.

Överintendentskontorets år 1781 daterade ritning till en stenkyrka i Kustö.

Vanha kirkko

Kohta Kuusiston kappelin perustamisen jälkeen v. 1653 rakennetun kirkon muotoa ei tunneta; v. 1737 hirsistä salvotussa sakaristossa (tilit) oli ulko-ovi ja ikkuna; v. 1749 mainitaan eteinen.

1700-luvun loppupuolella tämä kirkko oli rappeutunut, jonka takia v. 1781 saatiin Tukholman yli-intendenttikonttorista (signecraamattomat) piirustukset uutta kirkkoa varten (kuva 2). Suunnitellussa pienessä kivistä kirkossa on aumattu kolmitaitteinen kuori, pohjoispuolella on sa-

karisto ja lännessä korkea torni, jonka barokkityylinen kaarevapintainen katto ja lyhty muistuttavat yli-intendentti C. F. Adelcrantzin v. 1783

tekemää ehdotusta Naantalın kirkon torniksi. Ikkunat ja ovet ovat pyörökaariset. Suunnitelma jäi toteuttamatta.

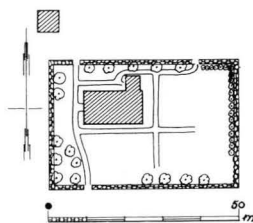
Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkkotarha on säännöllisen suorakaiteen muotoinen; kirkko on sen luoteiskulmassa (kuva 3). Tarhaa ympäröi harmaakivestä ladottu aita, jossa on porttiauikko etelässä ja kaksi porttiauukkoa pohjoisessa; aukkoja kehystävät kivipylväät hankittiin v. 1916. – Kirkkotarhaa laajennettiin ensimmäisen kerran v. 1823, jolloin ei enää moneen vuoteen ollut haudattu kirkkoon; laajennetun kirkkotarhan kiviaitaa korjasi ja täydensi rakennusmestari Calonius (tilit). Näihin aikoihin olivat portit puupylväiden kehystämät. Piikkiöläinen John Wilenius lahjoitti rahasumman kirkkotarhan kaunistamista varten ja sinne istutettiin lehtipuita. V. 1922 on kirkkotarhaa uudelleen laajennettu itään päin.

Kirkkotarhan lounaisosassa on rautaristikon rajoittamana v. Willebrand-suvun sukuhauta; ks. ss. 53–54 (kuva 4).

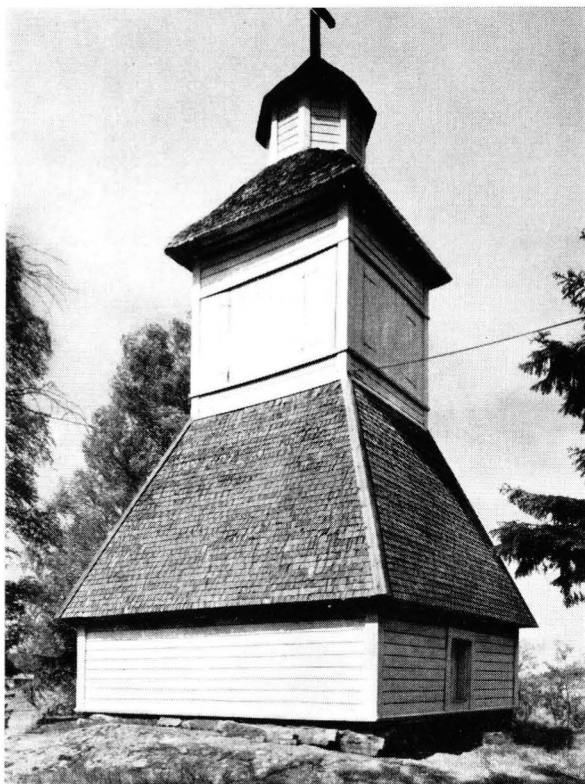
V. 1803 mainitaan vanha *kirkonaita*, joka myytiin; v. 1817 rakennettiin uusi *varastosuoja*. Vielä v. 1898 rakennettiin kirkonmäelle *hevostalli*. *Ruumishuone* on rakennettu v. 1930.

3. ASEMAKAAVA, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

4. VON WILLEBRAND-SUVUN SUKUHAUTA KUUSISTON KIRKKOTARHAN LOUNAISOSASSA.
Familjegrav för släkten von Willebrand, i sydvästra delen av Kustö kyrkogård.

5. V. 1763 RAKENNETTU JA V. 1900 KORJATTU KELLOTAPULI.
Den år 1763 byggda och år 1900 reparerade klockstapeln.

TAPULI

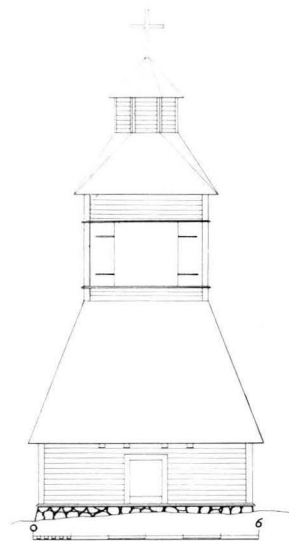
Kellotapuli on kirkkotarhan pohjoispuolella, aidan ulkopuolella (kuvat 5, 6). Se on pohjaltaan neliömäinen, lyhytnurkalle (lohenpyrstönurkka) salvottu kolminivelinen rakennus, jonka aivan matalassa hirsisessä pohjakerroksessa on korkea suoralappeinen pärekatto; tämän päältä nousee lautainen kellohuone, jossa pyramidin muotoinen pärekatto; ylinnä on kahdeksankulmainen, vaakasuorista laudoista tehty umpinainen lanterniini, jossa viirin asemesta on risti. Pohjakerroksessa on vaakasuora ponttilaudoitus; itäisivussa on ovi, jossa yksinkertainen päälle naulattu kehä, kellohuoneen ala- ja yläosassa on vaakasuorat, mutta muuten pystyt laudat ja sivuissa kaksi suorakaiteen muotoista luukkua, lanterniinissa on kulmalistat. Ulkoväri on vaalean harmaa.

Tapuli korjattiin v. 1900 perinpohjaisesti arkkitehti Helge Ranckenin suunnitelman mukaan; tästä korjauksesta ovat peräisin nykyiset yksityiskohdat ja värit.

Tapuli on rakennettu v. 1763 ja perusteellisesti korjattu v. 1793 rakennusmestari Södermanin

johdolla (tilit). Ulkolaudoitus mainitaan vasta v. 1807 ja se uusittiin v. 1862; se oli tehty pysty-laudoista ja punamullattu. Katon sisäpuolella on päreiden alla vaakasuorat ponttilaudat, joista osa on punamullattu; ne ovat nähtävästi kuuluneet vanhaan laudoitukseen. Pärekatto mainitaan v. 1825, jota ennen tapulissa ehkä oli lautakatto; osa katon sisäpuolen laudoista on näet kattolautojen tapaan varustettu vesikouruilla. Tapulin sisäpuolella on 110 cm:n etäisyydellä itäseinästä hirsinen poikkiseinä, jossa on pieni pieletön oviaukko. Välipohjaa kannattavat tukevat hirret, joiden päät näkyvät ulkopuolella räystään alapuolella; tähän välipohjaan nojaavat kellolineen yhdeksän pystyhirttä; ne ovat vino-ristiin asetettujen hirsien tukemat. Kellojen yläpuolella on vaakasuora poikkihirsi, joka kannattaa tapulin huippua.

Tapulin hirret ovat palhoamattomia, oviaukkojen kohdalla on hirsien päissä kaarevapintaiset yksijatkoksiset viillokset.

6. TAPULIN ITÄSIVU, 1: 300.
Stapelns östsida, 1: 300.

KIRKKO

Kirkko rakennettiin vasta v. 1792 puusta; tilikirjoissa käytetään sanaa »uusiminen», ja mahdollistahan on, että edellisen kirkon kelvollinen materiaali on käytetty uuden kirkon rakentamiseen; vv. 1899–1900 Helge Ranckenin suunnitelman mukainen uusgotiikan vaikutuksen alaisena suoritettun korjauksen ulko- ja sisälautavuoraukset

peittävät kuitenkin seinähirret, joten niiden yksityiskohtia ei pääse näkemään.

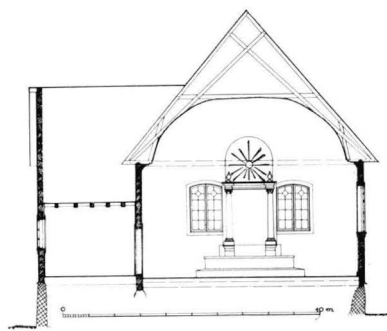
Kirkko on pieni yksilaivainen kivijalkainen, lyhytnurkalle salvottu pitkäkirkko, jonka pohjoispuolella, aivan lähellä itäpäätyä, on runkokuonetta matalampi ja kapeampi sakaristo. Kirkossa on satulakatto. Kuorin alapuolella on kellari. Sivuseinien pituus on 15,90, korkeus 6 m; päädyn leveys 9 ja korkeus 12 m. Sakariston pohja on $4,25 \times 4,25$ m, sen päädyn korkeus 9 m. Seinissä on vaakasuorista ponttilaudoista tehty ulkolaudoitus, jonka pinnan jäsentelevät sivuseinien pystysuorat johtopuut sekä kulmalaudat; päätykolmioissa on pystylaudoit. Ulkoväri on v:sta 1900 lähtien ollut vaaleanharmaa.

VESIKATTO oli ainakin v. 1858 katettu päreillä, mutta v:sta 1912 katteena on ollut sinkkipelti. IKKUNAT. Ikkunoissa on v. 1900 uusitut kehät ja ruudut; ylinnä on vaakasuora lista, itä- ja sivuseinien ikkuna-aukkojen yläreuna on lievästi kaartuva. Päätykolmiossa ja sakariston pohjois- ja itäseinässä on pienet ikkunat.

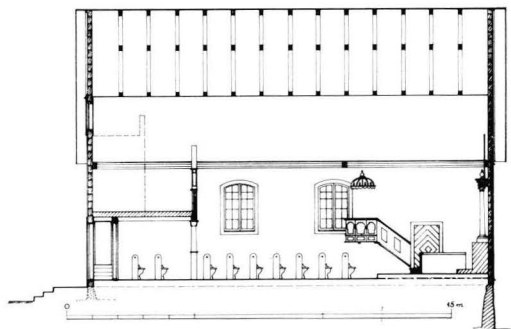
OVET. Kirkon länsipäässä on yksinkertainen suorapäätteinen ulko-ovi, johon johtavat kiviportaat ja jonka yläpuolella on peltinen katos. Ylimpään porrasaskelmaan on hakattu: »1792 ISH». Sakariston länsiseinään tehtiin v. 1956 entisen ikkunan paikalle ulko-ovi, johon johtavat korkeat betoniportaat. Runkokuoneesta sakaristoon johtavassa suorapääteisessä ovesa on pystylautainen ovilevy, jossa runkokuoneen puolella ruutupaneeli, sakariston puolella 1700-luvulta peräisin oleva lukko ja raudat.

Kellarin pyörökaaris oven pielissä on tiiltä (tiilenkoko $30 \times 15 \times 5-6$ cm).

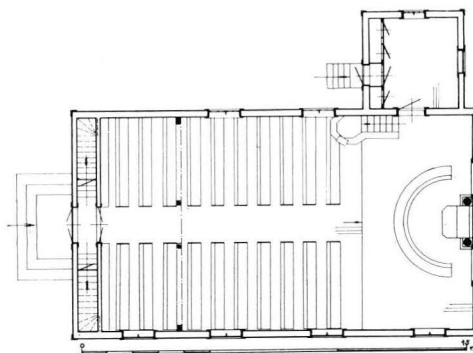
SISUSTA (kuva 10). Runkokuoneessa on pitkitäinen lautainen, segmenttikaarinen tynnyriholvi, joka on tehty ennen v:ta 1900; kokonaisvaikutusta hallitsee v. 1900 suoritettun korjauksen uusgoottilainen sävy. Seinissä on kapeat helmiponttilaudat; paneeli on alinna pysty, ylempänä vaakasuora, päätyjen segmenttikaaripinnoissa pystysuora. Laudoitus peittää myös parven kohdalla olevat pystyt johtopuut; sivuseinien muut johtopuut on fasetoitu uusgoottilaiseen tapaan. Runkokuoneen poikittainen sidehirsi on jätetty koristamatta, mutta katonrajan 1700-luvulta peräisin olevan profiililistan alimpaan profiiliin on veistetty hammastusta. Lautalattia on maalattu ruskeaksi, holvi on vaaleansinervä ja seinät ovat sitä jonkin verran vaaleammat, ikkunankehät ruskeat.

7. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärnsnitt mot öster, 1: 300.

8. KIRKON PÖHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt mot norr, 1: 300.

9. KIRKON PÖHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

KORJAUKSIA. V. 1804 muurarimestari Grandell maalasi kirkon ulkoa keltaiseksi (tilit), mutta väri oli niin huono, että se jo v. 1808 korvattiin punamullalla. Kirkon yksityiskohtia, sisäväriä ym. ennen v. 1900 suoritettua uusimista ei tunneta. V. 1956 suoritettiin (Muinaistieteellisen toimikunnan tietämättä) kirkossa arkkitehti Lauri Sipilän johdolla uusi sisäkorjaus, josta nykyinen sisäväri on peräisin. Samoin tehtiin sakariston ulko-ovi, lattian ja holvin eristys, kuorilattian korottaminen, sakariston komerot ym. Ks. myös kiinteää sisustusta.

10. Sisäkuva.
Interiör.

Kiinteä sisustus

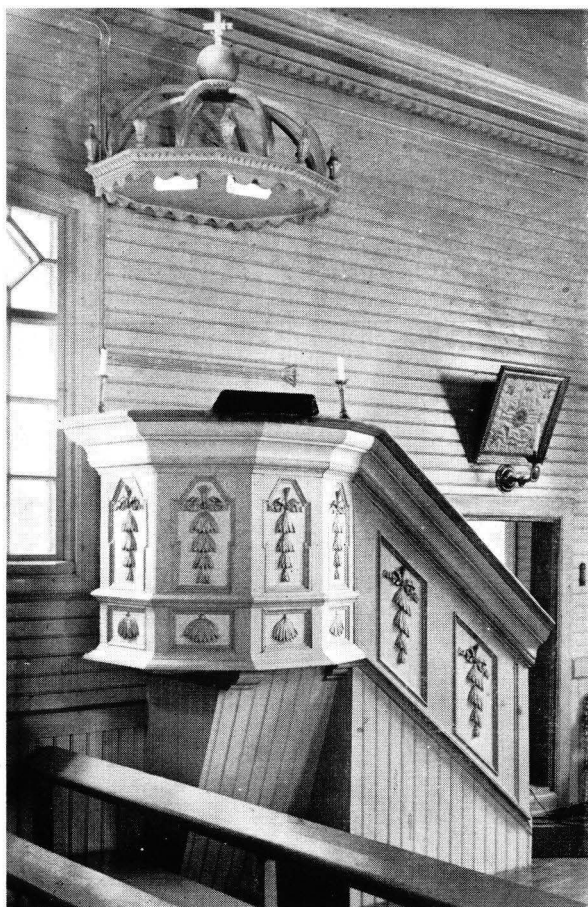
1600-luvun sisustuksesta on säilynyt alttarikehystyksen osa (s. 49). Vv. 1795–96 valmistui vastarakennetun kirkon kiinteä sisustus, joka osittain on säilynyt, mutta v. 1900 uusittiin kirkon korjauksen yhteydessä osa sisustuksesta Helge Rancenin ehdotuksen mukaan ja v. 1956 suoritettiin uusi sisäkorjaus arkkitehti Lauri Sipilän johdolla.

Kirkossa on *kamiinat* (ensimmäiset kamiinat hankittiin v. 1899) ja *sähkövalo* (yksinkertaisissa, seiiniin, parveen ja sidehirteen kiinnitetyissä sähkölampuissa).

ALTARI, tehty puusta luultavasti v. 1795, etukulmista viistottu. Sen ympärillä on niin ikään luultavasti vv. 1795–96 tehty ALTARIKEHYSTYS (kuva 11). Jalustoilla seisovat joonialaismalliset pylväät kannattavat hammaslistojen koristamaa ylälistaa, jonka kulmissa on uurnat; listan päällä

11. ALTARI VV. 1795–96 TEHTYINE KEHYSTYKSINEEN. ALTARTITAVLU ON ALEXANDRA SÄLTININ MAALAAMA V. 1912. *Altaret med den 1795–96 förfärdigade uppsatsen. Altartavlans är signerad Alexandra Sältin 1912.*

12. Vv. 1795–96 UUSITTU, ALKUAAN 1600-LUVULTA PERÄISIN OLEVA SAARNASTUOLI.
Predikstolen. Ursprungligen från 1600-talet, nuvarande utseende från år 1795–96.

on karitsa ja pyörökaariseen lautataustaan on kiinnitetty veistetty säteilevä aurinko. Alkuaan kuului laitteeseen myös kaksi seinään kiinnitettyä, laudasta sahattua enkeliä (nykyään KM n:o 4941: 3); ne puhaltavat pasuunaa ja pitävät toisessa kädessään palmunoksaa. Väri harmaa, kork. 120 cm.

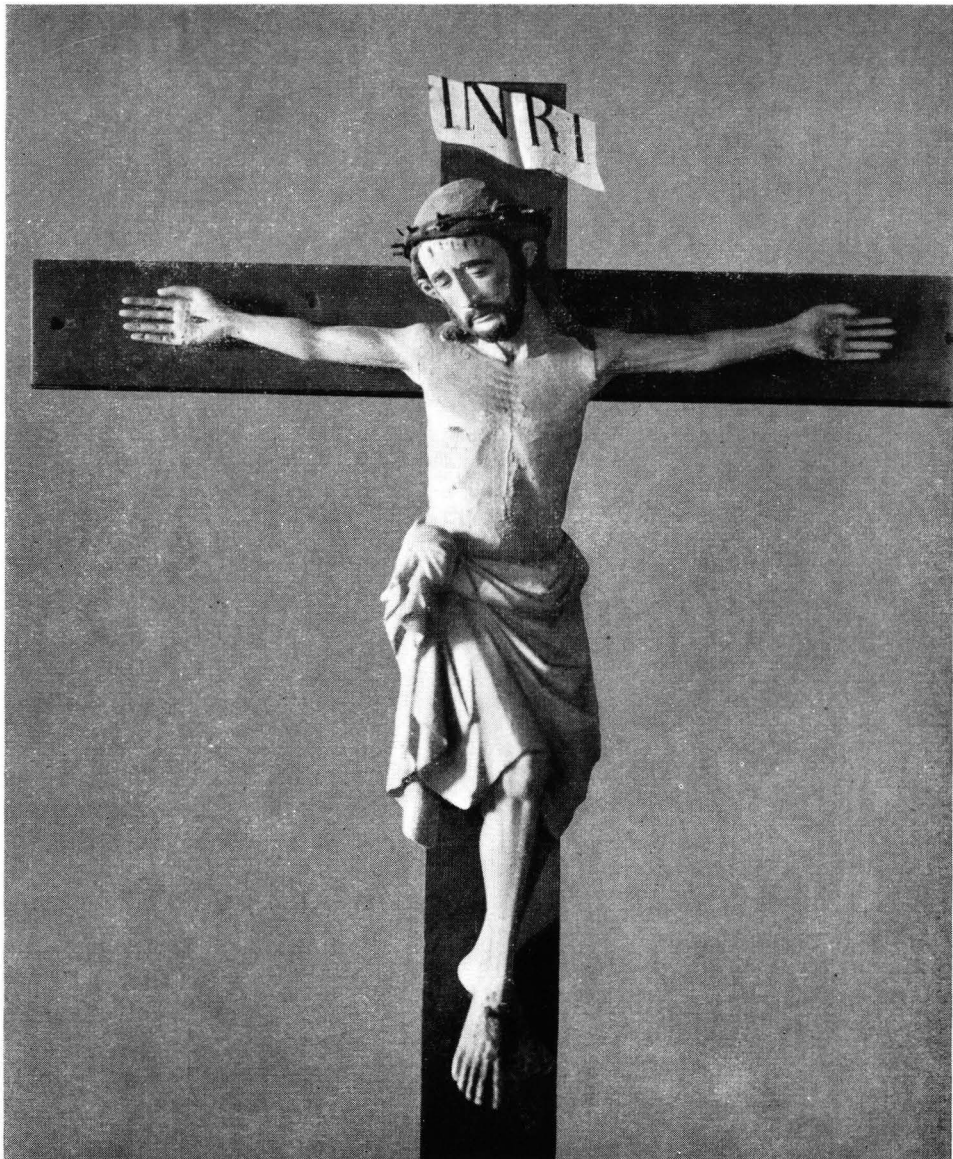
ALTARITAUHU, kankaalle tehty öljymaalaus, signecraus: »Alexandra Sältn f. Frosterus 1912.» Aiheena on Jeesuksen syntymä. Kapea kullattu. yläreunastaan lievästi kaartuva kehys. Lev. 116,5 cm.

ALTARIKAIDE, uusittu v. 1956, puolipyöreä ja yksinkertaisien peilien koristama. Edellinen alttarikaide oli neliskulmainen.

SAARNASTUOLI, jonka runko tuntuu olevan peräisin 1600-luvulta, korjattu vv. 1795–96 (kuva 12). V. 1900 uusittu pystylautainen jalusta, monikulmion muotoinen runko ja uusitut portaot, joissa vanha kaide, sekä katos. – Suorasivuisessa rungossa on voimakkaasti ulkoneva ylälista, joka jatkuu porraskaiteessa. Sen sivujen äärioviivoltaan kulmikkaasti taivutettuihin barokkityyliisiin peileihin ja porraskaiteen vinopeileihin on 1790-luvulla kiinnitetty veistetyt koristeet: nauhasol-musta riippuvat laakeripuunlehtiniput. Yksinkertainen katos lienee peräisin 1790-luvulta; sen alareunassa on sahattu profiililista ja reunan päällä pienet uurnamaiset tapit, päätteenä on pallo ja risti, jossa riippuu orjantappurakruunu.

13. PARVENRINTAMUKSEEN MAALATTUJA APOSTOLINKUVIA. KUSTAA LUCANDER 1795–96.
Apostlabilder på läktarskranket. Gustaf Lucander 1795–96.

14. KRUSIFIKSI 1300-LUVULTA. KM.
Krucifix från 1300-talet. NM.

Alkuperäiset värit vihreä, oranssi, musta, valkoinen ja harmaa, nykyiset värit (v:lta 1956) harmaa, beige-väri ja kulta.

URKUPARVI, runkokuoneen länsipäässä, laajennettu vv. 1899–1900 urkuja varten ja asetettu neljän pylvään varaan. Rintamus on vanha, vaikka sen alareunaa on v. 1900 hammastettu. Kulmista viistottuihin peileihin on Kustaa Lucander vv. 1795–96 maalannut Vapahtajan ja apostolien kuvat ynnä nimikirjoitukset (kuva 13). Ne ovat (etelästä laskettuina): »Judas Iacobi», »Simon Selotes», »Iacobus Alphei», »Matheus», »Bartholomeus», »Jesus», »Petrus», »Iacobus», »Johannes», »Andreas», »Philippus», »Thomas». Kuivissa on maisemataustaa.

URUT, uusittu v. 1958. Edellisten kuusiääniker-

taisten, naantalilaisen K. G. Wickströmin v. 1900 rakentamien urkujen julkisivu on säilytetty. Se on uusgoottilaistyylinen ja kolmijakoinen; suippokaaristen pilliryhmien yläpuolella krapuristeihin päättyvät aasinselkäkaaret. Värit valkoinen ja kulta. Constance Montgomery (Jullaksen kartanon vv. 1898–1909 omistaneen professori R. S. Montgomeryn leski) lahjoittanut.

PENKIT, tehty v. 1900. Yksinkertaiset; päätylaudan yläpäässä sisennetty risti, väri vaaleanruskea.

Keskiaikainen veistos

KRUSIFIKSI, nykyään KM n:o 4941: 4 (kuva 14). 1300-luvulta peräisin, lyypekkiläistyyliin veistetty, ruumis koivua, käsivarret tammea. Mah-

dollisesti alkuaan saatu Kuusiston linnasta tai Piikkiön emäkirkosta. Vaakasuorat käsivarret suhteettoman lyhyet ja selkä litteä, muuten verraten korkeatasoista työtä. Kärsivän Kristuksen pää on hieman oikealle vaipunut, silmät melkein ummessa; ruumiissa havaittavissa anatomian käsitteilyn tavoittelua. Koukistunut oikea jalka on naulattu sivuasennossa olevaan vasempaan. Lyhyt kihara parta ja viikset, orjantappurakruunussa piikit, lannevaate, joka peittää vasemman polven, on kääritty yläreunasta ja solmittu oikealta sekä muodostaa etupuolessa V:n muotoiset laskokset. Yksinkertainen uusi lautaristi, jossa vino INRI-nauha. Värit: ihonväriä, kruunussa vihreää, hiukset ja parta ruskea, lannevaate valkoinen, sen vuori sininen. Figuurin kork. 90 cm, ristin kork. 130 cm.

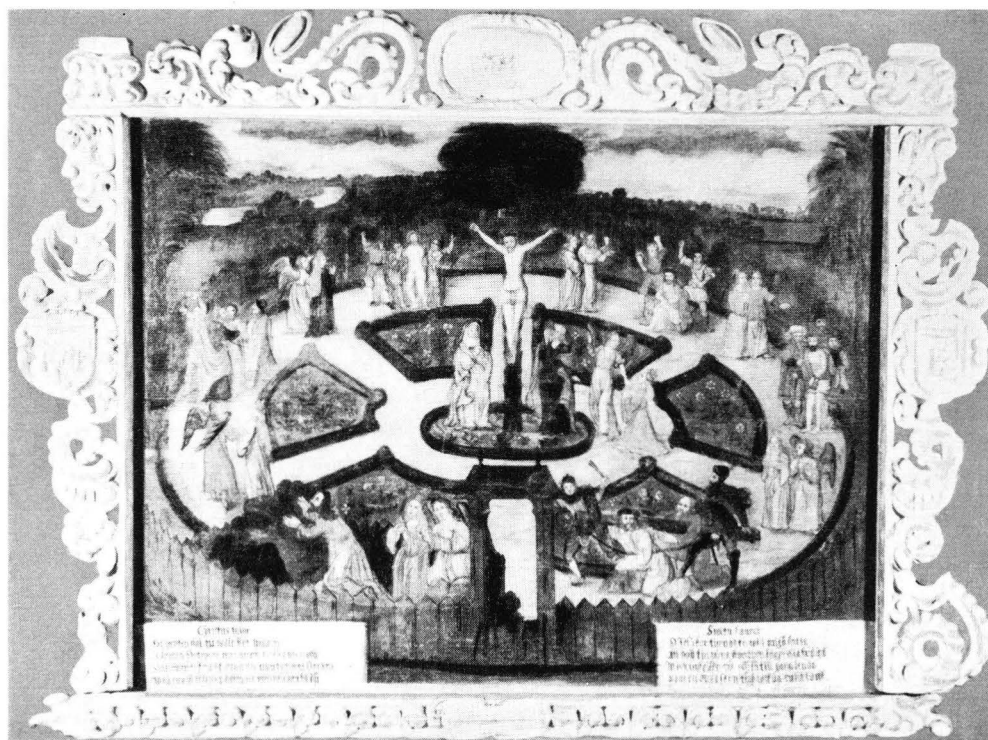
Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUHU, nykyään KM n:o 4941: 2, 1660- tai 1670-luvulta (kuva 15). Kankaalle tehty öljymaalauk, jonka aiheena on kristityn sielun vaellus sen mietiskellessä Kristuksen kärsimyksen

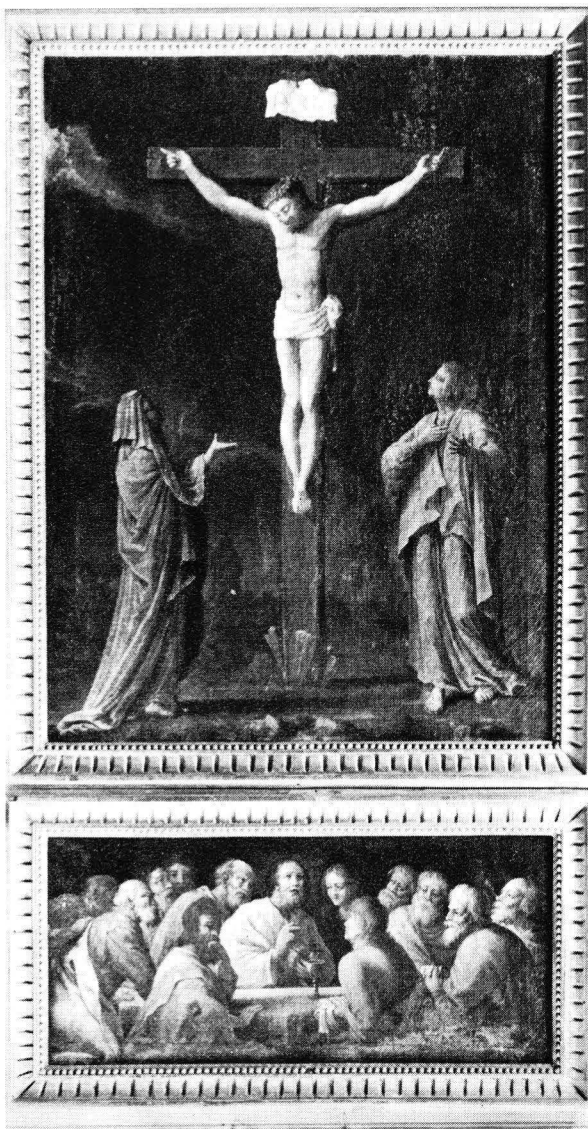
seitsemää »asemaa». Keskellä on Ristiinnaulittu puutarhassa kahden naisen välissä; enkeli ohjaa kruunatun polvistuneen sielun katsetta häneen. Ympyräkäytävässä esiintyvät kärsimyshistorian muut kohdat, joita mietiskelee enkelin johtama sielu. Taustassa on Jerusalemin kaupunki. Kirjoitus häviää osittain kehyksen alle. Se on sama kuin Karunan kirkossa olevassa vastaavassa, samanaikaisessa taulussa (ks. s. 208).

Taulun *kehykset* on veistetty rustobarokkityyliin, käsiala tuntuu olevan turkulaisen Mathias Reimanin. Sivuiissa on naamioon päättyvään köynnöksen sovitettu kaksi vaakunakilpeä, oikealla von der Linden-suvun ja vasemmalla Leijonsköld-suvun vaakuna. Ne tarkoittavat Turun ja Porin läänin maaherraa Erik von der Lindeniä ja hänen puolisoaan Anna Augusta Leijonsköldiä; avioliitto solmittiin v. 1660, ja kehyksen tyyli viittaa 1660–1670 -lukuihin. Kehyksen ylä- ja alareunan koristeluun sovitetuista kartusseista ovat kirjoitukset hävinneet. Kehys on (myöhemmin) maalattu vaaleansiniseksi. Koko 140×168 cm.

Taulu on nähtävästi kuulunut *alttarikehystykseen*, josta muutamat säilyneet osat ovat joutuneet Kansallismuseoon (n:ot 4941: 5). Ne ovat Ristiinnaulitun kuva, jonka värit ovat ihonväri, rus-

15. ERIK VON DER LINDENIN JA ANNA AUGUSTA LEIJONSKÖLDIN
1660- TAI 1670-LUVULLA LAHJOITTAMA ALTARITAUHU.KM.
*Altartavla, skänkt av Erik von der Linden och Anna Augusta
Leijonsköld på 1660- eller 1670-talet. NM.*

16. VANHA ALTARITAUHU. G. SWEIDEL 1795.
Äldre altartavla. G. Sweidel, 1795.

kea ja punainen (kork. 32 cm), sekä kaksi enkeliä, joista toinen kantaa sitä paalua, johon Kristus sidottiin, toinen keihästä; samaan kehystykseen lienee myös kuulunut barokkikiemurasta kohoava enkelinpää.

VANHA ALTARITAUHU, kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraamaton; tyylistä päättäen sen on maalannut G. Sweidel (kuva 16). Taulu on kaksiosainen. Alaosassa on ehtoollisen asettaminen (vaatimaton jäljennös Rubensin samanaiheisesta Milanon Palazzo Brerassa olevasta taulusta; jäljennös on saatu aikaan kuparipiirroksen avulla ja se on siis peilikopio alkuperäisestä taulusta), yläosassa Ristiinnaulittu Marian ja Johanneksen välissä (mahd. osittain kopioitu sak-

salaisen Christoph Schwartzin samanaiheisesta taulusta). Kullattu kehys, johon on kuulunut pääkallo ja risti (nykyään KM n:o 4941: 5). Koko 171×96 cm. Kruununnimismies S. E. Gröning lahjoittanut v. 1795 (kal.). – Tämän taulun toisinto on Kullaan kirkossa.

VIIMEINEN TUOMIO, nykyään KM n:o 4941: 1, kankaalle tehty signeeraamaton öljymaalaus, tyylistä päättäen G. Sweidelin tekemä (kopioitu jostakin kuparipiirroksista). Yksinkertaiseen kullattuun kehykseen on kiinnitetty levy, jossa on kirjoitus: »Sin Fosterbygd Till Äminnelse och Detta Herrans Hus till prydnad, Har Fordom Crono Befallningsmannen Simon Eric Gröning Skänkt denna Tafla 1794.» (Muistoksi kotiseudustaan sekä tämän Herran huoneen kaunistukseksi on entinen kruununnimismies Simo Eerik Gröning lahjoittanut tämän taulun 1794.) Koko 285×190 cm.

VAPAHTAJA GETSEMANESSA, kankaalle tehty signeeraamaton alkeellinen maalaus. Alareunassa on kirjoitus: »Förärt till Kustö Kapell/Kyrka af Hind: J:Son, And:H:Son, Hind:J:H:Son/Aron H:Son, Af en Far 3te Söner, d:25 Decemb:1824.» (Lahjoittaneet Kuusiston kappelikirkkoon Henrik J:n poika, Antti H:npoika, Henrik J:H:n poika, Aaro H:npoika, isä ja kolme poikaa, joulukuun 25. p:nä 1824.) Koristeellinen kullattu kehys. Koko 117,5×87,5 cm.

KUPARIPIIRROS, nykyään KM n:o 4941: 6. Koottu useasta lehdestä, joiden yhteinen koko on 56×158 cm. Ylinnä on 15 kuvaa Kristuksen kärsimyksestä, joissa signeeraus: *Albrecht Schmid excud. Aug. Vind.*, alinna Kristus Golgataan johtavalla tiellä, signeeraus: *Albrecht Schmid . . . A.V.* Yksinkertainen punaiseksi maalattu kehys. (A. Schmid, v. 1744 kuollut augsburgilainen taidedekustantaja ja puupiirtäjä.)

HÄVINNEET TAIDETOKSET. V. 1806 oli vielä sakariston oven yläpuolella pieni, paperille maalattu taulu, jonka aiheena oli Kristuksen tuomitseminen, ja eteisessä pieni taulu, joka esitti luomista (kal.). Turun linnan pommituksessa v. 1941 tuhoutui kuparipiirros (THM n:o 4129), jonka aiheena oli Iisakin uhraaminen.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa. Profiloidun, kellomaisen jalan pystysyryssä meistetty lehtinauha, jalan profiilissa helminauha; päärynämäinen kullattu solmu, iso suoravivuin, sisältä kullattu malja, johon

on kaiverrettu: »Jesu Christi Guds Sons blod renar oss af alla synder: I Joh. 1: 7«. Jalassa on kaiverrus: »Kustö Kyrka tilhörig» (Kuuluu Kuusiston kirkolle). Kork. 21,3 cm. Leimat (maljassa): A. Törnqvist, Turku 1791; kalustoluettelon mukaan kalkki ostettiin »af gullarbetaren Borgström i Åbo», joten on mahdollista että Törnqvist ainoastaan on valmistanut tai suuren-
tanut maljan. Hinta oli 32 riikintaalaria 14 kil-
linkiä. – Tähän kuuluu LAUTANEN joka on päältä
kullattu, reunassa on helminauha. Kaiverrus:
»Kustö Kyrka tilhörig». Halk. 12,4 cm. Samat
leimat.

MATKAKALKKI, hopeaa, nykyään THM n:o 4738
(kuva 17). Jalan profiilissa pystykupurat, hoi-
kassa varressa aivan pieni solmu, sen yläpäässä
kukkakuvusta nouseva kellomainen malja. Kork.
10,7 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuo-
sikirjain puuttuu; kalustoluettelosta päättäen kalk-
ki on ostettu noin v. 1850.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Yksinkertaisen kalkin
kork. 13 cm, lautasen halk. 6,5 cm. Leimat:
A. G. Roos, Turku 1837.

VIINIKANNU, enkelileimaista tinaa. Rokokoootyy-
linen. Puinen, kiemuran muotoinen kädensija,
kuperassa kannessa nuppi. Kork. 25,5 cm. Lei-
mat: E. Ståhlfort, Turku 1774. Leskirouva En-
berg lahjoittanut v. 1823 (kal.).

PULLO, kaksileimaista tinaa. Kahdeksankulmai-
nen, siinä on ruuvikansi ja soikea sanko. Kork.
21 cm. Leimat: E. Ståhlfort, Turku 1730.

ÖYLÄTTIRASIA, peltiä, maalattu vihreäksi. Neljän
kypälälajalan kannattama suorasiivinen rasia, jossa
on saranakansi. Kork. 7 cm.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Syyskäräjillä v. 1722 maini-
taan, että Kuusiston kirkon arvoesineistä osa on hävinnyt
sodan aikana; osa lienee jäänyt Ruotsiin, tarkkaa luetteloa
ei ole. V. 1732 luotellaan tinaiset ehtoollisvälineet ja kaksi
tinapulloa (kal.). V. 1806 mainitaan vanha, posliinista tehty
öylättilautanen; kastetoimituksessa käytettiin peltimal-
jaa, johon kuului sorvattu ja maalattu puuteline (kal.).

17. HOPEINEN MATKAKALKKI. O. R. LUNDGREN, TURKU
N.V. 1850. THM.

Sockenbudskalk av silver. O. R. Lundgren, Åbo ca 1850. ÅHM.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, punaista samettia, koristeena kul-
takaluunaristi.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, hopeakaluunako-
ristelua. Selkäpuolella risti ja vuosiluku 1815.
Kenraalitar V. A. v. Palmfelt lahjoittanut v. 1814
kuolleen puolisonsa hautapaikan maksuksi (ks.
s. 53).

2. Punaista samettia, kultakaluunakoristelua. Sel-
käpuolella risti, jonka alapuolella seppel. Con-
stance Montgomery (ks. s. 48) lahjoittanut v. 1910.

KALKKILIINAT: 1. Valkoista silkkiä, reunassa kul-
tabrokadipitsit. Koristeena keskellä hopeakaluu-
nasta tehty aurinko, kulmiin kirjottu silkki- ja
hopealangalla kukkakimput. Reunoja kiertää kir-
jottu kirjoitus: »Molly Sophie Heurlin 1828.»
(Tarkoittaa luultavasti Matilda Sofia Heurliniä,
o.s. Asproth, jonka puoliso oli Sipin omistaja
C. E. Heurlin, aateloituna af Heurlin.) – Liina
on nykyään lasin alla sakariston oven yläpuolella.
2. Keltaista silkkikangasta, reunassa kultahapsut.
Koristeena keskelle kirjottu Jehovan aurinko ja
risti. Lahjoittaneet v. 1910 Porin pormestari
vapaaherra H. v. Hellens ja hänen puolisonsa
Signe, jotka omistivat Räväsän kartanon vv.
1899–1928.

HAAVI, päällystetty punaisella sametilla, koristeena kultakaluunat.

HÄVINNEET TEKSTIILIT: Maaherra Harald Oxe (Kuusiston virkatalon haltija vv.1666–1674) lahjoitti silkkisen raidallisen alttarivaatteen (kal.). V. 1735 lahjoitti turkulainen porvari Henrik Kouva punaisen alttarivaatteen, ja sotamarsalkka B. O. Stackelberg (Kuusiston everstinvirkatalon haltija vv.1750–78) lahjoitti vihreän alttarivaatteen (kal.). Alttarikehän koristeeksi lahjoitti 1700-luvun loppupuolella Isonkylän Sipin leskiemäntä Margareeta Juhantytär punaisen, mustilla ruusuilla kuvioitun flanellivaatteen (kal.). Samoihin aikoihin mainitaan vanha punainen damastikasukka. Kulhon talokas Juha Sipinpoika lahjoitti v. 1741 mustan samettikasukan. Finbyn Västergårdin talollinen Henrik Matinpoika lahjoitti v. 1794 punaisen kultakaluunakoristeisen silkkisen kalkkiliinan; vanhempi kalkkiliina oli tehty valkoisesta harsokankaasta ja koristettu hopeakaluunalla (kal.). V. 1806 mainitaan vanhat, kellolliset haavit, mutta nämä korvattiin v. 1842 peltisillä kolehtimaljoilla. V. 1815 kenraalitar Palmfelt (ks. s. 51) lahjoitti punaisen sametiliinan ja kirjatynyn alttarille.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. Pieni kuusihaarainen, 1700-luvun mallinen. Simpukan muotoiset talivadit ja lieriömäiset, rengaskoristeiset kynttilänpesät, isot heijastuskukat ja ylinnä koristehaarakehä sekä litteä kaksoiskotka. Vasta v. 1806 kalustokirja kertoo, että talollinen Henrik Smeds on antanut kruunun velkansa maksuksi.

2. 2×6 kynttilänhaaraa, joissa on pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät, heijastuskukat ja ylinnä koristehaarakehä. Palloon on (versaalein) kaiverrettu: »Denna. Lius. Krona. År. Förärad. Af Simon. Simonsson. Och. Des. Hustru. Walborg. Henrics. Dotter.I.Från.Finby. Ö.Ster. Gård. Til. Kustö.Capel.Den.1. Januari. 1795». (Tämän kynttiläkruunun ovat lahjoittaneet Simo Simonpoika ja hänen vaimonsa Valborg Henrikintytär Finbyn Östergårdista Kuusiston kappeliin tammi-kuun 1. pnä 1795.)

PUU- JA KRISTALLIKRUUNU, empiirityylinen. Pui-
nen pallomainen runko, josta lähtee 12 suoraa puista kynttilänhaaraa; näiden keskivaiheilla on pysty kukkamainen koriste. Runkoa kannattavat ketjut ja kristallihelminauhat, kynttilänpesistä riippuvat kristallit. Ylinnä on puulevy, josta lähtevät ohuet metalliset, kristalleja kannattavat koristekaaret. Valtioneuvos A. I. af Heurlin (Rävnäsin omistaja vv. 1810–54) lahjoittanut v. 1849 (?) (kal.).

KRISTALLIKRUUNU, empiirityylinen. Messinkivan-
teessa kahdeksan kynttilänhaaraa. Talollinen August Westerholm-Vuolahti lahjoittanut v. 1885 (kal.).

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1. Messingistä pakotettu kaa-
reva kynttilänhaara, 1700-luvun alkupuolelta. Pyöreään seinäkupuraan ja talivatiin pakotettu ja punssattu kasvisaiheita ja puolipyörylöitä, kier-
revarressa solmu, jonka koristeena pakotetut pyörylät. Soikean kirjoituksettoman nimikilven reunassa pyörylänauha. Seinäulkonema 32 cm. 2–5. Valetut, kolmihaaraiset pronssikyntteliköt 1800-luvun loppupuolelta. Talivadeista riippuu kristalleja. Seinäulkonema 25 cm.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 18). Kolmileimaista
tinaa, myöhäisbarokkityylinen. Pyöreä kupertuva
jalka, jossa pystyharjanteet ja -uurteet, sama ko-
ristelu toistuu balusterivarressa ja kulmikkaan
kynttilänpesän alaosassa. Kork. 17,5 cm. Leimat:
E. Ståhlfor, Turku 1747. Talollinen Juha Mikon-
poika Emboda lahjoittanut v. 1792 (kal.).

18. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. E. STÅHLFOT, TURKU 1747.
THM.

Ljusstake av tenn. E. Ståhlfor, Åbo, 1747. ÅHM.

3–4. Kolmileimaista tinaa, uusklassillistyylliset.
Korkean kellomaisen jalan yläosassa ja suorassa
pyöreässä varressa pystyuurteet, varressa hel-
mikoristeiset rengasprofiilit, sileä lieriömäinen
kynttilänpesä ja irrallinen talivati. Kork. 21,7 cm.
Leimat: D. Rising, Turku 1801. Talollinen Mi-
kael Matinpoika Emboda lahjoittanut ennen v:tä
1806 (kal.).

5–6. Pleteeriä, empiirityyliset. Varsi päättyy uurnamaiseen nuppiin, jonka alapuolelta alkaa kaksi kaarevaa haaraa. Jalkaan on kaiverrettu: »Hindric:Iohan Son: Maria: Anders: Dotter:1824.» Kork. 29 cm. Kroksbölen Alitalon omistaja Henrik Juhanpoika ja hänen vaimonsa lahjoittaneet v. 1824 (kal.).

7. Pleteeriä, edellisen kaltainen, varren nuppina korvallinen uurna. Kaiverrus: »Skänkt till Kustö kapell kyrka/till minne af/Presidenten, Friherre Lars Theodor von Hellens/†18 13/XII 96.» (Lahjoitettu Kuusiston kappelikirkkoon presidentti, vapaaherra Lars Theodor von Hellensin muistoksi, k. 13. 12. 1896; hovioikeuden presidentti von Hellens oli 1890-luvulla Rävnsin kartanon omistaja.) Kork. 43 cm.

8–9. Uushopeaa, viisihaaraiset. Runsas sekatyylinen koristelu. Kork. 56 cm. Constance Montgomery lahjoittanut v. 1908.

10. Rautainen, kansanomaista tekoa, 1700-luvulta. Kolme nauhamaista jalkaa kannattaa keskivartta, josta lähtee kaksi kulmikkaasti taivutettua haaraa; näiden kannattamassa levyssä on neljä kynttilänpesää. Ylinnä kukko, levyn päistä riippuvat lehtikoristeet. Kork. 37 cm.

11. Puinen, nelihaarainen, 1800-luvun kansanomaista tekoa. Tukeva sorvattu, profiloitu varsi päättyy rypäleterttuun; varren profiileissa veistettyä koristelua. Rautalangasta kierretyistä haaroista riippuu puurenkaita. Kork. 47,5 cm. Saatiin kirkkoon vuosien 1806 ja 1824 välisenä aikana; maalattiin vuosisadan puolivälissä siniseksi.

12. Puinen nelihaarainen, samanlaista tekoa kuin edellinen. Runsilla leikkauksilla koristettu varsi päättyy käpyyn ja viidenteen kynttilänpesään. Rautalankahaarojen koristeena riippuvat rautalankaspiraalit. Kork. 37 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1806 mainitaan 10-haarainen puukruunu ja vielä myöhemminkin hankittiin yksinkertaisia puukruunuja. V. 1735 oli kirkossa pari kaksihaaraista, tinattua peltistä seinäkynttelikköä tai lampettia, 1800-luvulla sekä puisia että rautaisia seinäkynttilänhaaroja.

Hautausmuistot

Turun ja Porin läänin maaherra mainitsee 6. 9. 1785 kuninkaalle lähettämässään kirjelmässä, että Kuusiston kirkossa ei ole koskaan ollut muurihautoja. Nähtävästi kirkkoon hautaaminen lopetettiin suurin piirtein näihin aikoihin. Mitään

hautakiviä tai vaakunoita ei kirkossa ole säilynyt.

Kirkkotarhassa on, kuten mainittu (s. 43), rautaristikon ympäröimä Willebrand-suvun perhehautaus, jossa on kuusi HAUTAKIVEÄ.

1. Kalkkikivestä tehty hautakivi, jonka alaosan suippokaarisessa, rautatankojen sulkemassa holvissa on kiviurna; ylinnä on porrastetut marmorilevyt. Kiven koristeena ovat manderinauhat sekä marmorilevy, johon on veistetty kaksi alaspäin käännettä soihdun. Kirjoitus: »August Frederic Palmfelt/Född den 3. September 1767,/Död den 20 April 1814./Innehafvare af Kustö Öfverste/Säte då Åbo Läns Regemente upplöstes.» (A. Fr. Palmfelt, s. syyskuun 3. p:nä 1767, k. huhtikuun 20. p:nä 1814. Kuusiston everstin virkatalon haltijana, kun Turun läänin rykmentti lakkautettiin.)

2. Nelijalkaisen sarkofagin muotoinen kivi. Kirjoitus: »Emellan tvenne makar, Den ena förutgången, den andra efterväntad, gick här till hvila Presidentskan Wilhelmina Albertina von Willebrand. Född den 17. Maji 1782, Död den 13. Maji 1824. Himlen skall hvad jorden skilt, förena.» (Kahden puolison välissä, toinen ennen poismennyt, toinen jälkeen tulevaksi odotettu, kävi tässä lepoon presidentinrouva W. A. von Willebrand. S. toukokuun 17. p:nä 1782, k. toukokuun 13. p:nä 1824. Taivas on yhdistävä, minkä maa erotti.)

3. Edellisen kaltainen kivi. Kirjoitus: »Här hwilar den efterväntade maken F:D:Presidenten uti keiserl:Åbo Håfrätt Friherre Adolf Fredric von Willebrand. Född den 24 Mars 1766. Död den 15 Febr:1845/Gud makar skiljas låter/men blott en liten tid/Han dem förenar åter/uti en evig frid.» (Tässä lepää odotettu puoliso, entinen Turun keisarikunnan hovioikeuden presidentti vapaaherra A. Fr. von Willebrand. S. maalisk. 24. p:nä 1766, k. helmik. 15. p:nä 1845. Jumala antaa puolisoitten erota, mutta ainoastaan vähäksi aikaa, hän yhdistää heidät taas ikuisen rauhaan.)

4. Musta ylöspäin kapeneva kivi. Kirjoitus mainitsee vapaaherra Ernst von Willebrandin, 17/2 1822–26/2 1887, Maria von Willebrandin 23/4 1822–22/3 1902, ja heidän kahdeksan lastaan.

5. Punagraniittinen, ylöspäin kapeneva kivi. Kirjoitus mainitsee Fredrik Wilhelm von Willebrandin, 12. 5. 1829–21. 6. 1838.

6. Marmoriristi. Kirjoitus mainitsee vapaaherratar Wendla Wilhelmina Kristina (Elgenstiernan mukaan Vendla Charlotta Vilhelmina) Munckin,

o.s. v. Willebrand, s. 18. 11. 1821, solminut 11. 1. 1841 avioliiton vapaaherra J. R. Munckin kanssa, k. 15. 2. 1844 pienen poikansa kanssa.

Kellot

1. Ylinnä vastakkaiset akanttipalmettinauhat, reunassa yksi palmettinauha. Ketjukehässä kirjoitus, jonka yläpuolella krusifiksi ja kaksi enkelinpäätä: KRONO FOGDEN SIM:E. GRÖNING/FÖD ÅR 1713 MED: AUG:/I KUSTÖ STORBY Å SIBBAS HEMMAN/AF FADREN ÅBON OCH KYRKÖVÄRDEN/ERIC SIMONSSON/OCH MODERN MARG:IOH:S:DOTTER./HAR SKÄNKT DENNA KLOCKA/GUDI TILL ÄRA/OCH BEMALTE FÖRSAMLING TILL NYTTA. (Kruununvouti Simo E:n poika Gröning, syntynyt v. 1713 elokuun puolivälissä Kuusiston Isossakylässä, isänä talollinen ja kirkonisännöitsijä Eerik Simonpoika ja äitinä Margareeta Juhantytär. On lahjoittanut tämän kellon Jumalan kunniaksi ja sanotun seurakunnan hyödyksi.) Vastakkaisella puolella on Jumalan silmä ja sen alapuolella kirjoitus: FÖRSAMLINGENS KYRKOHERDE WAR DÅ/THEOL:PROF:MAG:IACOB TENGSTRÖM/OCH CAPELLAN MAG:SALOM:MÖLLER./GUTEN I ÅBO ÅR 1793/AF NILS THUNSTRÖM. (Seurakunnan kirkkoherrana oli silloin teologian professori maisteri Jaakob Tengström ja kappalaisena maisteri Salomon Möller. Valanut Turussa v. 1793 Niilo Thunström.) Halk. 97 cm. (J. Tengström, Piikkiön anneksin kirkkoherrana vv. 1785–94, Sal. Möller, Kuusiston kappalaisena vv. 1772–1800. N. Thunström toimi Turussa, s. v. 1750, k.v. 1794.)

2. Koristus sama kuin edellisessä. Toisella puolen Jehovan aurinko, vastakkaisella ruusukkeiden ympäröimä kirjoitus: FORDOM SKANKT AF SEVED BÅTH SVERIGES RIKES/RÅD OCH KAMMAR RÅD SAMT GUTEN ÅR 1652/TÅ WARANDE ÖFWERSTE FÖR ÅBO LÄNS INFANTERIE/REGELENTE HERR CARL SINCKLAIR/KYRKOHERDE UTI PIKIE OCH CUSTÖ/HERR JOHAN BROWALLIUS S:S:TH: ET SC:NAT: PROFESSOR/SACELLARIUS DN:MATT:PETRELIUS KYRKIOV: HIND:JOHANSSON/IFRÅN ÅMINNE. GUTEN I ÅBO AF ERIC NÄSMAN ANNO 1740/GLORIA IN EXCELSIS DEO. (Muinoin lahjoittanut Seved Båth, Ruotsin valtion neuvos ja kamarineuvos, sekä valettu v. 1652. Silloin Turun läänin jalkaväkirykmentin everstinä oli herra Kaarle Sincklair, kirkkoherrana Piikkiössä ja Kuusistossa herra Johan Browallius, pyhän teologian ja luonnontieteiden professori, kappalaisena herra Mattias Petrelius, kirkonisännöi-

sijänä Henrik Juhanpoika Joensuusta. Valanut Turussa Eerik Näsman v. 1740 Kunnia Jumalalle korkeudessa.) Halk. 59 cm.

Vanhimman kellon oli siis lahjoittanut vapaaherra, hovioikeudenneuvos ym. Seved Båth; se uusittiin v. 1740. (Joh. Browallius, Piikkiön kirkkoherrana vv. 1739–44, Mattias Petrelius, Kuusiston kappalaisena vv. 1738–59. E. Näsman, ks. s. 37.)

Sekalaista

RIPPIKELLO, tornin muotoisessa puutelineessä, jonka kork. 180 cm. Talollinen Juha Juhanpoika Isonkylän Sipistä lahjoittanut vuosien 1806 ja 1824 välisenä aikana vanhemman pienemmän kellon tilalle (kal.).

Kaksi HOPEAMALJAKKOA, yksinkertaiset. Jalassa kaiverrus: »Kuusiston seurakunnan ompeluseuralta 1930–1940.» Kork. 23 cm. Leimat: Kulta-keskus Oy, Hämeenlinna 1940.

Kivinen AURINKOKELLO, rautatangossa kirkkotarhassa. Kulmassa vuosiluku ANNO 1653. Koko 29×29 cm.

Hävinneet ovat mm. v. 1777 valmistunut *jalkapuu*, v. 1806 mainittu *häpeäpenkki*, v. 1814 hankittu vaivaistukki, kirkkolaiva, vanhat arkut ym.

TIIVISTELMÄ

1. V. 1653 rakennettiin puukirkko. Tämän kalustosta on talalla mm. saarnastuoli (joskin muutettuna) ja altaritaulu kehyksineen; 1300-luvun krusifiksi lienee peräisin joko Piikkiön emäkirkosta tai Kuusiston linnan kappelista.

Vanhimman tapulin muotoa ei tunneta.

2. V. 1792 rakennettiin nykyinen kirkko; kiinteä sisustus on suureksi osaksi säilynyt. Lyhytmurkalle salvottu yksilaivainen tynnyriholvinen pitkäkirkko, jonka pohjoisivuon liittyy sakaristo; pystysuorista laudoista tehty, punamullattu vuoraus. — Tapuli valmistui v. 1763 mutta korjattiin perusteellisesti v. 1793. Jo näihin aikoihin oli kirkkotarhan ympärillä kiviaita.

3. Vv. 1899–1900 Helge Ranckenin suunnittelema korjaus, jolloin kirkon yksityiskohtia ja sen sekä tapulin koko yleisvaikutus uusittiin uusgoottilaiseen tyyliin.

4. V. 1956 suoritettiin sisäkorjaus ja tehtiin sakariston ulkovi.

REFERAT

I. Ett äldre kapell, möjligen endast en begravningsplats, har legat väster om Kustö biskopsslott. Ett 1300-tals krusifix i lybsk stil härstammar möjligen från slottskapellet eller Pikis moderkyrka (bild 14).

II. Kustö (fi. Kuusisto) kapell grundas i Pikis och enkel träkyrka bygges 1653. Av inventarier ha bevarats predikstol (senare ombyggd, bild 12), altartavla föreställande den kristna själens vandring, jämte skulpterad barockkupsats (fragmentarisk; bild 15) och solur. Av Harald Oxe skänkt randigt sidenantependium försvunnet.

II. Äldre stapel förnyas år 1763 och får 1793 i huvudsak sin nuvarande form; rödmålad brädfodring omtalas först 1807.

Kyrkan ombygges från grunden 1792 och förses med ny inredning. Liten långkyrka av stock med korta knutar, sakristia på nordsidan, stående rödmyllad brädfodring (vilken mellan 1804 och 1808 var målad ljusgul). Av inredning och inventarier må nämnas läktarskrank med målningar av G. Lucander (bild 13), Yttersta domen samt altar-

tavla av G. Sweidel (bild 16); predikstolen ombygges. Kommunionkärl av A. Törnqvist 1791, tennkanna av E. Ståhl fot 1774 och stakar 1747 (bild 18), mässingskronor (en från 1795), klockor av N. Thunström och E. Näsman mm. Senare tillkomma bl.a. tennstakar av D. Rising, Åbo 1801, sockenbudssilver av O. R. Lundgren, Åbo före 1850, m.m. — Kyrkogården torde ha omgivits av stenmur. IV. År 1899–1900 reparation av Helge Rancken i nygotisk stil, vid vilken kyrkan erhöll sitt nuvarande utseende. Även stapeln repareras i samma stil. Gravgården utvidgas i flere repriser. Kaminer 1899, altartavla av Alexandra Sältin, orgel av K. G. Wickström (senare ombyggd) samt ett flertal inventarier från sekelskiftet.

V. Sakristians ytterdörr göres och innerreparation utföres år 1956 enl. förslag av arkitekt Lauri Sipilä.

1. C. P. HÄLLSTRÖMIN LAVEERAUS MAARIAN KIRKOSTA. NOIN 1790.
C. P. Hällströms lavering av S. Marie kyrka. Ca 1790.

MAARIA

LÄHTEITÄ

C. *Frankenhaeuser*, Röntämäen kirkko II. SM XVII 1910. E. *Kartano*, Några sydfinska stenkyrkor. FFT XLIX, 1951, ss. 84–111. K. *Killinen*, Kiinteitä muinaisjäännöksiä Maskun kihlakunnassa. SMYA III, 1878, ss. 81–82. I. *Kronqvist*, Jälkeenjääneitä tutkimuksia. SMYA XLVIII, 1948, ss. 11–13. C. A. *Nordman*, Sören Abildgaards teckningar från Finland. FM XLI, 1934. Sama, Ingigerds gravsten. FM LI 1944. Aulis *Oja*, Keskiajan ja 1500-luvun Maaria. Maarian pitäjän historia I. Turku 1944, ss. 210–258, 375–377. Väinö *Perälä*, Maaria vv. 1600–1865. Maarian pitäjän historia II. Turku 1949. J. *Rinne*, Röntämäen kirkko I. SM XVII 1910. Sama, Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Helsinki 1941, ss. 35–58. Turun tuomiokirkko keskiaikana II. Helsinki 1948, s. 272.

Kirkon arkisto: Vanhimmat asiakirjat hävisivät kirkon palossa v. 1876, loput on suurimmaksi osaksi siirretty Turun maakunta-arkistoon. Jenny Maria Tallgrenin teke-

minä jäljennöksinä on kuitenkin osa vanhoistakin kirjoista tallella KM:n arkistossa. Kalustoluettelot vv:lta 1684, 1723, 1761, 1780, 1787 ja 1795 (jäljennöksiä KM:n arkistossa; ensimmäinen sisältää myös lahjoitusluettelon) ja vv:lta 1804, 1825, 1836, 1845, 1849, 1851, 1872 ja 1878. Tilit vv:lta 1668–1673 ja 1680–1681 (jäljennöksinä KM:n arkistossa, lyhyitä ja vaillinaisia), 1759–98 ja 1823–1919. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1751–1877. Viinikassan tilit vv:lta 1759–1900. Rovastintarkastuksen pöytäkirja v:lta 1838.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1871 laatima kertomus, C. Frankenhaeuserin lausunto ja muistiinpanot vv. 1908–09 suoritetusta korjauksesta, I. Kronqvistin inventointikertomus (päiväämätön, luultavasti 1920-luvulta), E. Paalasen v. 1951 laatima korjaus ehdotus ym. Lisäksi Koroisten kavauksista laaditut kertomukset ja löytöluettelot ym.

Turun Maakunta-arkisto: F IV:3 sisältää v. 1752 päivätyn luettelon kirkon nähtävyyksistä.

Maarian eli Röntämäen pitäjä on v:sta 1496 ollut piispan prebendana, sitten v:een 1887 Akatemian ja Turun kymnaasin lehtorin prebendana. Kirkko on pyhitetty *Neitsyt Marialle*. Maaria on jo esihistoriallisella ajalla tiheään asuttua aluetta, joka täytyy olettaa aikaisin lähetyksikaudella kirkollisesti järjestetyksi.

Muita kirkonpaikkoja. Maarian pitäjän alueella, Aura- ja Vähäjoen väliin syntyneellä niemellä, on aikoinaan ollut Turun edeltäjä, *Koroisten* kaupunki. Tämän piispanlinnan suojassa ollut kirkko oli piispankirkkona ainakin v:sta 1229 (ja mahdollisesti jo aikaisemmin; vrt REA 1, joka kirje on ollut eri tulkintojen kohteena) 1290-luvulle asti, jolloin piispanistuin siirrettiin Turkuun. Maariasta on v. 1893 päivätyllä päätöksellä erotettu Paattisten kappeli itsenäiseksi seurakunnaksi; v. 1904 yhdistettiin Hirvenluodon saari Kaks-kertaan.

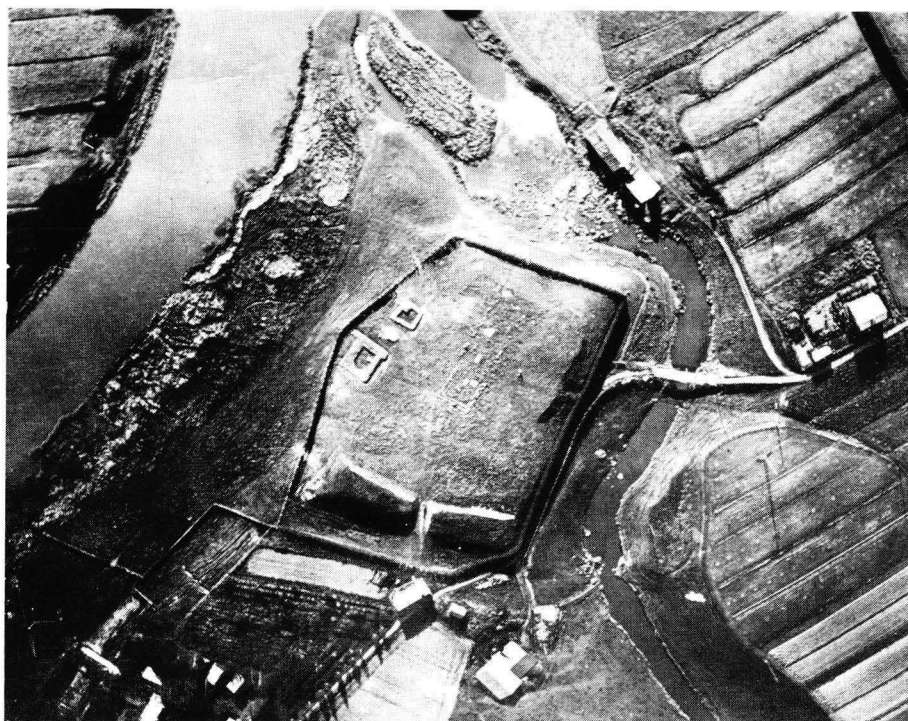
Maarian pitäjään ovat kuuluneet seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Ävik, Metsämäki, Piipanoja, Hiisi, Friskala ja Iso-Heikkilä.

Koroisten kirkko

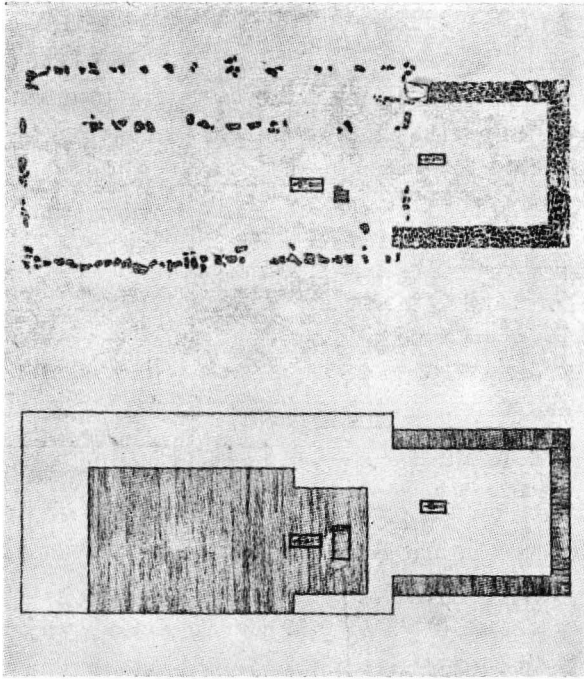
J. Rinne, joka tämän vuosisadan alussa johti jo v. 1898 aloitettuja tutkimuksia Koroisten alueella,

paljasti paikalla piispanlinnan ja siihen kuuluvien rakennusten lisäksi laajahkon hautausmaan ja kahden kirkon (päällekkäiset) perustat (kuva 2). Vanhan pienen, puusta rakennetun kirkon peruskivet ovat myöhemmin laajennetun, suurikokoisen puisen kirkon kiveyksen sisäpuolella (kuva 3). Rinne esittää seuraavat olettamukset kirkkojen muodosta ja kehityksen kulusta (Turun tuomio-kirkko I, s. 42 ja seuraavat): Vanhin, suorakaiteen muotoinen pieni kirkko on peräisin 1100-luvulta. Sen länsipäässä oli avonainen kuisti eli suojakatos. Jo 1100-luvun loppupuolella (tai mahdollisesti v. 1198 sattuneen hävityksen jälkeen) kirkko laajennettiin 27,5 metrin pituiseksi basilikaksi, jonka etelälaiva liittyi kirkon eteläpuolella olleeseen ristikäytävään.

Piispa Catilluksen aikana (1266–86) rakennettiin kirkon 12 metrin pituinen, runkokuonetta kaapeampi tiilinen kuori, jopa tornimaiseksi, päättäen sen vahvasta perusmuurista. Piispa Catillus oli viimeinen Koroisten kirkkoon haudattu piispa; hänen lepopaikkansa on luultavasti se hauta (kuva 4), joka paljastui laajennetun kirkon kuorista ja jossa mm. oli lyijyinen katkelmallinen *calix funeralis*, hautakalkki (kuva 5; nykyään km 52100: 511; malja hyvin laaja; kork. n. 5 cm). Kirkon keskikohdalta paljastettu tiilimuuraus, hautausmaan vesijohto sekä muut piispan-

2. KOROISTEN MUINAISMUISTOALUE, JOSSA ON SIJAINNUT PIISPANLINNA JA KIRKKO. ILMAVALOKUVA V:LTÄ 1938.
Korois fornuimnesområde med grunderna av biskopsborgen och kyrkan. Flygfoto 1938.

3. I. KRONQVISTIN ENNASTUSPIIRROS KOROISTEN PIISPAN-KIRKKOJEN POHJAKAAVOISTA.

Rekonstruktion av grundplaner för biskopskyrkorna i Korois. Efter Kronqvist.

haudat ovat Rinteen mukaan kaikki peräisin tämän laajennetun kirkon ajoilta. V:n 1290 jälkeen, jolloin piispanistuvin siirrettiin Turkuun, tätä kirkkoa Rinteen mukaan käytettiin seurakuntakirkkona. Nojaten kirkosta löydettyjen rahojen ajoitukseen voidaan päättää, että kirkkoa ei 1390-luvun jälkeen enää käytetty,

4. PIISPA CATILLUKSEN MUURIHAUTA KOROISTEN KIRKON KUORISSA.

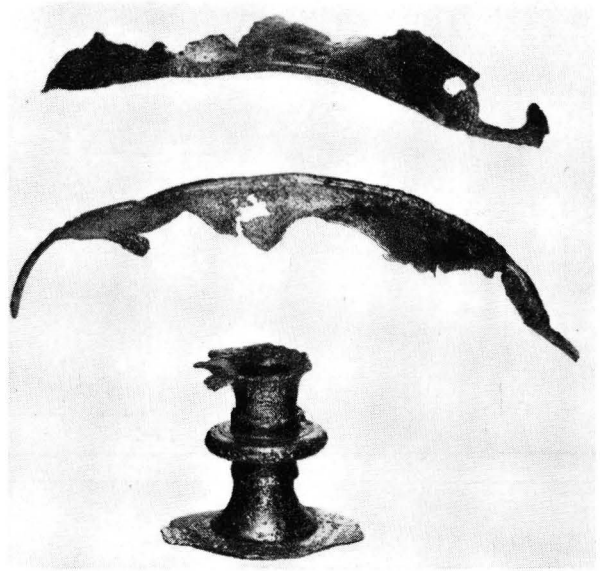
Biskop Catillus' murgrav i koret i Korois' kyrka.

ja mahdollisesti kirkosta paljastunut paksu hiilikerrokseen viittaa vitaliivijesten v. 1396 aikaansaamaan hävitykseen.

Maarian nykyinen kirkko rakennettiin tämän oletuksen mukaan vasta tuon hävityksen jälkeen; nimensä se sai piispankirkolta, mutta sen varsinainen suojeluspyhimys oli Dionysius. I. Kronqvist tulkitsee löydöt osittain toisella tavalla. Vanhin puukirkko oli luultavasti kapeakuorinen ja rakennettu vasta 1100-luvun loppupuolella. Lattian tiilimuurauksen hän, nähtävästi täydellä syyllä, selittää ensimmäisen kirkon alttarin perustaksi; muurauksen edessä sijaitseva piispanhauta on siis myös peräisin ensimmäisen kirkon ajoilta; samoin toinen piispanhauta.

Kirkon laajentaminen suoritettiin vasta vv. 1266–86, Catilluksen aikana, ja tämä piispa haudattiinkin laajennetun kirkon kuoriin. Kivestä rakennettu kuori kuuluu siis jo tähän ajanjaksoon, ja se on Suomen kirkollisen harmaakiviarkkitehtuurin ensimmäisiä ilmenemysksiä.

E. Kartano, joka mm. nojaa J. Jaakkolan Tuomasbullan tulkintaan (Jaakkola, Suomen varhaiskeskiaika, s. 263) olettaa, että vanhin kirkko olisi rakennettu vasta v:n 1229 jälkeen. Tämän hypoteesin tukena ovatkin rahalöydöt. Kun Koroisten kaivauksissa löytyi kolme piispanhautaa ja kun tietää, että nimenomaan kolme piispaa haudattiin Koroisiin (Bero v. 1258, Ragvald I 1266 ja Catillus v. 1286), Kartanon todistelu tuntuu hyvinkin vakuuttavalta.

5. LYIJJYINEN HAUTAKALKKI PIISPA CATILLUKSEN HAUDASTA. KM.

Gravkalk av bly ur biskop Catillus' grav. NM.

Kartano asettuu muuten Kronqvistin kannalle, kirkkojen muodosta ja yksityiskohdista puheen ollen, mutta hän tekee laajakantoisia johtopäätöksiä Maarian seurakuntakirkkoon (nykyisen kirkon puiseen edeltäjään) nähden. Tämä kirkko on hänen mukaansa rakennettu ennen v:ta 1229 seudun ensimmäiseksi kirkoksi ja varsinaiseksi seurakuntakirkoksi. Koroisten kirkko paloi v. 1318 eikä sitä siis ole voitu käyttää seurakuntakirkkona sen jälkeen, kun piispanistuin siirrettiin Turkuun. Maarian kirkon synnyllä ei ole yhteyttä Koroisten kirkon hävityksen kanssa, vaan kirkot ovat toisistaan täysin riippumattomia.

Puhtaasti arkeologisista syistä voitaneen osittain yhtyä tähän käsitykseen (ks. Rakennushistoriaa, s. 68), vaikka tuntuukin oudolta että seudulla olisi ollut kirkko vasta 1200-luvulla. Vanhem-

man kirkon olemassaolo ei kuitenkaan ole todettavissa. Rahalöydöistä päättäen Koroisten kirkkoa on mahdollisesti käytetty 1300-luvun loppuun saakka.

Koroisten alueen kaivauksissa tavatut löydöt ovat Kansallismuseon historiallisen osaston kokoelmissa; numerona 52100: 1–1478. Valtaosa rahoista on peräisin 1200-luvun loppupuolelta ja 1300-luvun alkupuolelta ja puolivälistä, pienempi osa 1220–30 -luvulta. Ainoastaan kolme rahaa (Rinteen luettelo 738, 3: 102 sekä 16: 109) on vanhempia: ensin mainittu on saksilainen raha 1000-luvulta, toinen arabialainen viikinkiaikainen ja kolmas 1170–1200 -luvulta (Thordemanin tyyppi II). Nuorimmat rahat ovat Tarton brakteatteja 1300-luvun loppupuolelta (lisäksi on muutama uuden ajan raha).

Maarian kirkko

KIRKKOTARHA

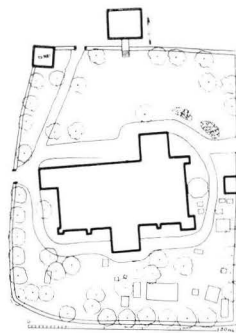
Kirkkotarhaa on laajennettu ainakin 1800-luvulla, varsinkin etelään ja pohjoiseen, mutta se on silti verraten pieni (kuva 6). Sitä ympäröi valikoitu harmaakivistä ladottu aita, joka paikoin on melkein miehen korkuinen. Koko aita lienee peräisin 1800-luvulta, suurimmaksi osaksi 1850 ja 1860 -luvulta, jolloin kirkkotarhaa laajennettiin, sekä v:lta 1879. Kirkkotarhaa kaunistavat jalopuut, joiden istuttaminen mainitaan mm. vv. 1863 ja 1879.

Porttiaukkoja on kirkon länsipuolella, aidan pohjoispuolen länsipäässä sekä idässä. Länsi- ja pohjoisportissa on tiilestä muuratut uusklassilliset portaalit, joissa on pyörökaarinen aukko ja pellitetty satulakatto voimakkaan räystäslistan päällä; tiilimuuraus on rapattu ja maalattu valkoiseksi. Portit rakensi muurari J. Grandell v. 1803 C. Bassin laatimien piirustusten mukaan; ensimmäisen ehdotuksen oli laatinut professori Gabriel Bonsdorff jo v. 1799 (pöytäk.). Aidan itäosan porttiaukko avattiin vasta v. 1944; sitä kehystävät matalat sementtipilarit.

V. 1797 oli kirkkotarhan aita muurattu laastia käyttäen ja varustettu lautakatolla, johon oli leikattu puumerkkejä osoittamaan eri talojen ylläpito-osuudet. Muuri oli kuitenkin vanha ja

rappeutunut ja se korvattiin v. 1803 uudella, ilman laastia rakennetulla aidalla; lautakaton asemesta pantiin turvekerros.

Vanhat porttirakennukset olivat v. 1779 »huonot sekä holveistaan että sivumuureistaan, matalat ja

6. MAARIAN KIRKON ASEMAKAAVA, 1:2000.
S. Marie kyrkas situationsplan, 1:2000.

ahtaat, muodoltaan rumat» (pöytäk.). Pohjoinen oli ehkä salvottu hirsistä, koska siihen v. 1776 tarvittiin puusepän työtä, länsipuolinen mahdollisesti kivinen ja ehkä keskiaikainen. Vanha muuri sekä porttirakennukset, jotka ovat yksinkertaiset sekä varustetut satulakaton, näkyvät mm. 1790-luvulle ajoitettavassa piirustuksessa (kuva 7, Pering-

7. MAARIAN KIRKKO 1790-LUVULLA.
S. Marie kyrka på 1790-talet.

skiöld, Monumenta T. 5, Kungliga Biblioteket, Tukholma) sekä C. F. Hällström hieman aikaisemmin tekemässä laveerausessa (kuva 1; Upsalan yliopiston kirjasto).

HAUTAKAPPELIT: 1. Kirkkotarhan aidan itäosaan liittyy vastapäätä kuori-ikkunaa Sjöstedt ja Spoof-sukujen hautakappeli (kuva 8). Tiilestä muurattu, pohjaltaan neliömäinen rakennus, joka on rapattu ja maalattu keltaiseksi. Voimakkaan räystään yläpuolelta kohoaa paanukatto, jossa on neljä kaarevapintaista lapetta. Ylinnä on kaksi päällekkäistä matalaa, lautaseinäistä niveltä, ylimmän päätteenä peltinen pallokoriste. Kappelissa on suorapäätteiset kaksoisovet ja sivuseinissä niin ikään suorapäätteiset peltiluukut, oven yläpuolella komero nimilevyä varten. Professori Salomon Kreander rakennutti kappelin 1780-luvulla (hän oli Turun akatemian rehtori ja nautti siis Maarian prebendaa v:sta 1781; k. v. 1792).

2. Kirkkotarhan luoteiskulmassa liittyy aitaan niin ikään tiilestä muurattu, rapattu ja keltaiseksi maalattu kappeli, jossa on valkoiseksi maalatun räystään päältä kohoava pellitetty pyramidikatto. Eteläseinässä suorapäätteinen kaksoisovi ja pohjoisseinässä luukku, oven yläpuolella komero nimilevyä varten. Kappelin on rakennuttanut hovioikeuden sihteerä C. G. Baehr (k. v. 1792). V. 1842 kappelia käytettiin ruumishuoneena, ja myöhemmin se on ollut kirkon varastosuojana,

Kappelin lattiassa olevan hautakiven Baehr oli siirtänyt sinne Turun tuomiokirkosta (ks. Hautausmuistoja, s. 90).

3. Kirkon itämuurin kohdalla, kuori-ikkunan alapuolella on kolmannen hautakappelin perusta.

8. PROFESSORI SALOMON KREANDERIN 1780-LUVULLA RAKENNUTTAMA HAUTAKAPPELI.

Gravkapell byggt av professor Salomon Kreander på 1780-talet.

Kappelin rakennutti tuomiorovasti Samuel Pryss (tuomiorovastina vv. 1755–79).

Paraisten Kuitian kartanon arkistossa on seuraava v. 1841 laadittu luettelo tähän kappeliin haudatuista vainajista; vanhimmat arkut olivat 1750-luvulta ja viimeinen haudaus suoritettiin v. 1841. Kappeli poistettiin v. 1876(?).

1–5. Viisi kirjoituksetonta isoa arkkua.

6. Iso tammiarkku, pellissä kirjoitus B.M.H. 1753; todennäköisesti Beata Munsterhjelm.

7. Irrallisen peltilevyn mukaan Maria Kristiina Sacklén, o.s. Forseen, k. syyskuun 13. p.nä 1753.

8. Iso arkku, peltilevyn mukaan Margareeta Kristiina Sacklén eli Sachlinia 1756. Tuomiorovasti Samuel Pryssin ensimmäinen, lokakuun 6. p.nä 1756 kuollut puoliso.

9. Peltilevyn mukaan Margareeta Elisabet Pryss, o.s. Amnell, s. heinäkuun 11 p.nä 1733 ja k. maaliskuun 20. p.nä 1771. Lakitieteen professorin Olavi Pryssin puoliso.

10–12. Kolme isoa kirjoituksetonta arkkua.

13. Turun hovioikeuden presidentti, kunink. Nordstjernaritarikunnan komentaja, vapaaherra Juhana Lagerflycht, s. huhtikuun 30. p.nä 1701 ja k. heinäkuun 11. p.nä 1774 Juhana Lagerflycht omisti Friskalan kartanon vv. 1736–74).

14. Vanha iso arkku, ainoastaan nimi Pryss luettavissa.

15–25. Yksitoista lapsenarkkua.

26. Pieni lapsenarkku, jossa kirjaimet J.C.P.

27. Kustaa Pryss, s. toukokuun 15. p.nä 1760, k. toukokuun 17. p.nä 1760.

28. Kristoffer Pryss, s. maaliskuun 22. p.nä 1759, k. elokuun 21. p.nä 1761.

29. Katariina Pryss, s. toukokuun 23. p.nä, 1761, k. syyskuun 7. p.nä 1761.

30. Pieni lapsenarkku, jossa Stierneld-suvun vaakuna; isä lieene ollut v. 1776 kuollut varapresidentti ja Nordstjernaritarikunnan ritari Lars Stierneld.

31. Kaarle Samuelinpoika Pryss, s. maaliskuun 30. p.nä 1765, k. lokakuun 13. p.nä 1776.

32. Professorinrouva Ulriika Helena Bilmarck, o.s. Hastfer, k. marraskuun 16. p.nä 1776 26 v:n vanhana.

33. Teologian professori, tuomiorovasti tri Samuel Pryss, s. syyskuun 29. p.nä 1705, k. heinäkuun 26. p.nä 1779.

34. Professori, lakit.tri Olavi Pryss, s. kesäkuun 22. p.nä 1708, k. joulukuun 2. p.nä 1785.

35. Lauri Aadolf Pryss, s. syyskuun 16. p.nä 1790, k. elokuun 1. p.nä 1791.

36. Lääket.lis. maist. Ulrik Pryss, s. joulukuun 8. p.nä 1767, k. joulukuun 8. p.nä 1791.

37. Helena Charlotta Möller, s. marraskuun 25. p.nä 1791, k. tammikuun 2. p.nä 1794.

38. Helena Charlotta Möller, s. tammikuun 29. p.nä 1794, k. tammikuun 10. p.nä 1797.

39. Professori Juhana Henrik Lindqvist, s. syyskuun 19. p.nä 1744, k. maaliskuun 14. p.nä 1798. Tuomiorovastin tyttären Kustaavan puoliso, ks. n:o 46.

40. Lauri Filip Prytz, s. lokakuun 20. ja k. lokakuun 24. p.nä 1800.

41. Hedvig Loviisa Vilhelmiina Prytz, s. toukokuun 25. p.nä 1805, k. marraskuun 13. p.nä 1807.

42. Tuomiorovastin rouva Barbro Helena Pryss, o.s. Frejdenfelt, k. maaliskuun 28. p.nä 1808 82 v:n vanhana. Tuomiorovasti Samuel Pryssin toinen puoliso.

43. Professori Kaarle Niklas v. Hellens, s. elokuun 13. p.nä 1745, k. tammikuun 16. p.nä 1820.

44. Kapteeninrouva Loviisa Charlotta Möller, o.s. Pryss, s. toukokuun 17. p.nä 1764, k. huhtikuun 7. p.nä 1822 Tuomiorovasti Samuel Pryssin tytär.

45. Aikoinaan henkirakuunarykmentin kapteeni Anders Juhana Prytz, s. huhtikuun 17. p.nä 1752, k. marraskuun 25. p.nä 1824.

46. Professorinrouva Kustaava Lindqvist, o.s. Pryss, s. tammikuun 23. p.nä 1749, k. lokakuun 23. p.nä 1829.

47. Lauri Håkan Prytz, s. marraskuun 4. p.nä 1799, k. huhtikuun 21. p.nä 1836.

48. Frans Juhana Prytz, s. marraskuun 25. p.nä 1833, k. joulukuun 27. p.nä 1841.

Kirkon itämuurin kohdalla on professori ja asessori J. Haartmanin v. 1782 rakennuttama muurattu hautakammio.

Hovioikeuden presidentti Eerik Wallensköld rakennutti v. 1839 muurihaudan, jonka päällä oli ruohoa kasvava kumpu. Hän maksoi haudasta kirkolle viinikannun (Eerik Wallensköld omisti Ison-Heikkilän vv. 1828–46).

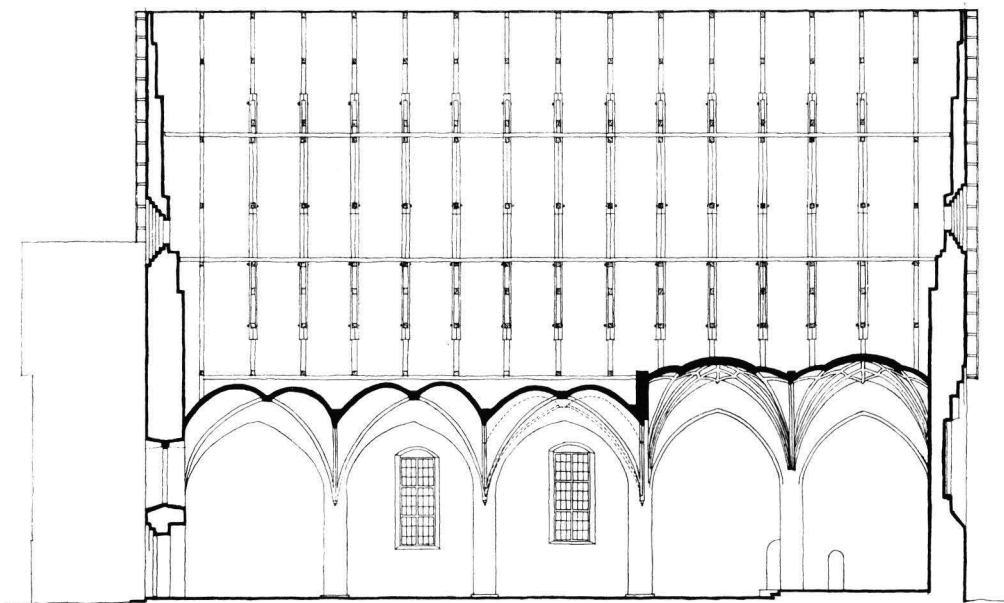
Kirkon lounaispuolella on Tallgren-suvun hauta, mihin on haudattu mm. 13. 4. 1945 kuollut muinaistutkija, professori A. M. Tallgren; viimeksi mainitulla haudalla on Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pystyttämä, Erik Bryggmanin suunnittelema kivi, johon on kaiverrettu sanat »Tehty työ elää.»

Kirkon pohjoispuolella on vv. 1939–44 kaatuneiden hautapaikka.

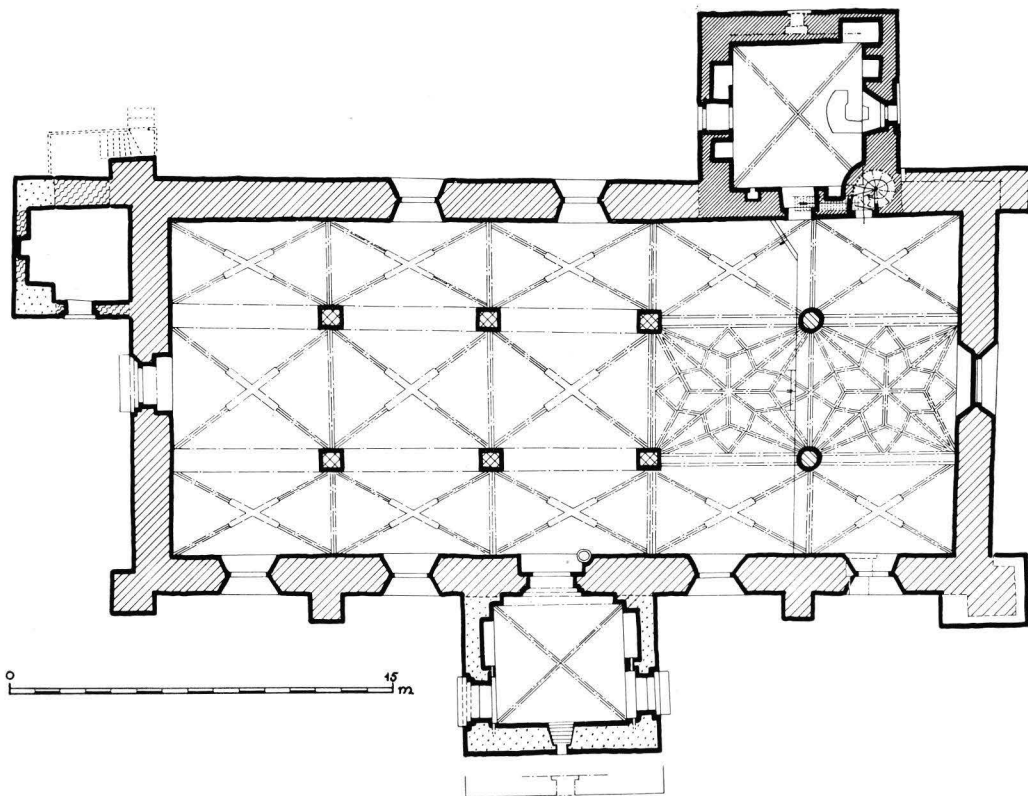
Uusi hautausmaa kunnostettiin 1880-luvulla Tampereen tien varrelle pappilan toiselle puolelle ja varustettiin vv. 1891–92 hautakappelilla sekä ympäröitiin kiviaidalla; toinen hautausmaa on Kärämäessä, niin ikään kiviaidan ympäröimänä.

KIRKKO

Maarian keskiaikainen kivikirkko on kolmilivainen pitkäkirkko. Suorakaiteen muotoiseen runkokuoneeseen liittyy pohjoispuolella, pohjoisseinän itäpäähän runkokuonetta vanhempi, kapeampi ja matalampi sakaristo ja eteläpuolella, eteläseinän keskikohdalla oleva, runkokuonetta nuorempi, kapeampi ja matalampi ashuone. Länsipäädyn pohjoispäässä on runkokuonetta kapeampi ja matalampi sekä nuorempi torninjalka, jonka pohjoispuolinen katonlape liittyy runkokuoneen vesikattoon. Rakennuksen kaikissa osissa on satulakatot. Rakennusaineena on käytetty

9. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1: 300.

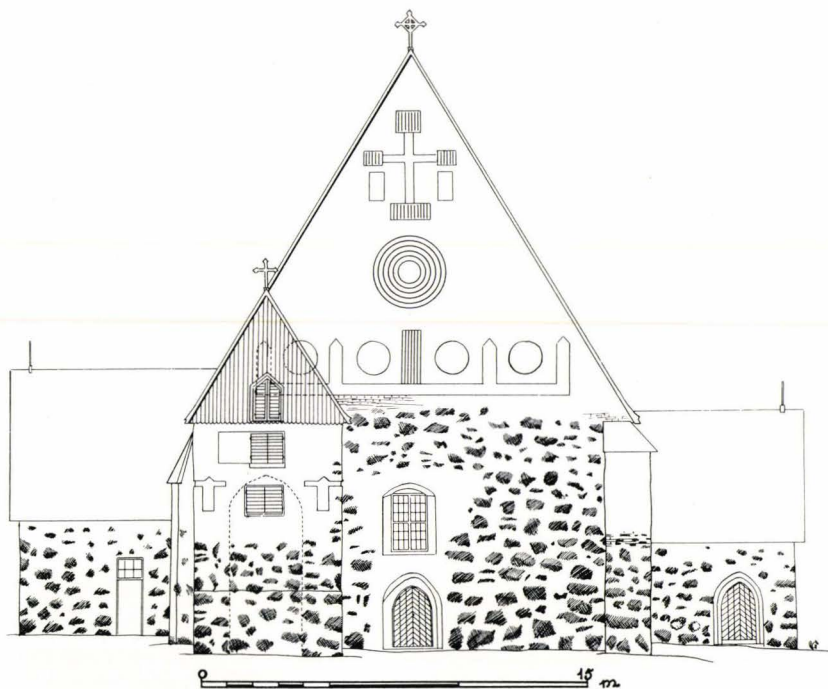

10. KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

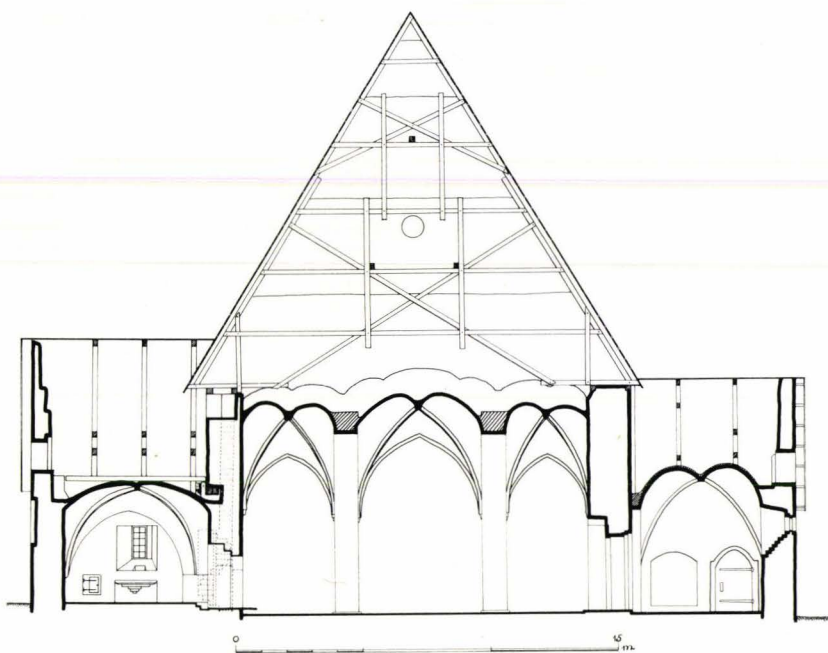
harmaakiveä sekä verraten runsaasti tiiltä paitsi holveihin myös päätykolmioihin, seiniin, muurinaukkoihin ja torniin.

RUNKOHUONE. Sivuseinien ulkopituus on 34,20 m, korkeus 9 m. Päätyjen leveys on 17,80 m ja

korkeus 23,40 m. Muurin paksuus on 1,50 m. Seinät nousevat selvästi erottuvalta sokkelilta, joka kuitenkin puuttuu sakariston kohdalla. Harmaakivimuuraus on säännöllistä, mutta selviä vaakasuoria kerroksia ei ole.

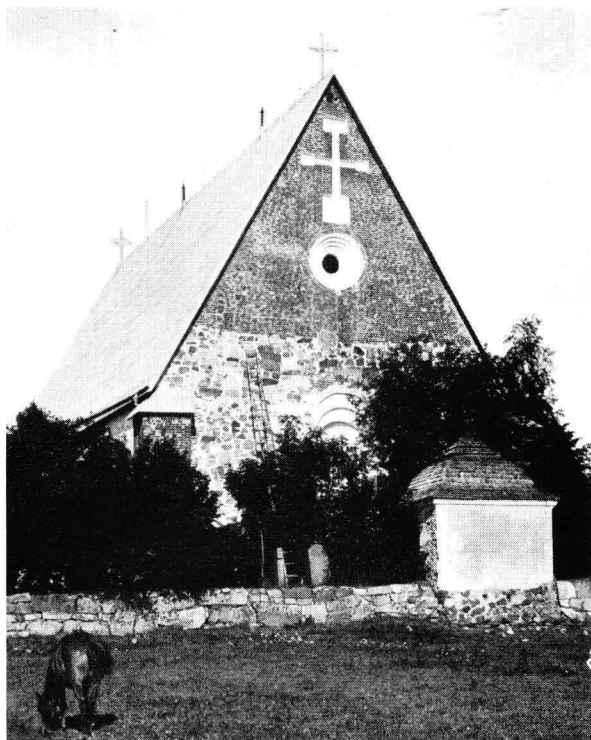
11. KIRKON LÄNTINEN JULKISIVU, 1: 300.
Västfasaden, 1: 300.

12. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISEIKKAUS, 1: 300.
Tvårsnitt av kyrkan mot öster, 1: 300.

Kaikissa kulmissa sekä eteläseinässä, asehuoneen molemmin puolin, on seinien kanssa muurausliitteessä olevat *tukipilarit*, joiden alaosa on harmaakiveä, yläosa tiiltä. Katot ovat galvanoitua peltiä. Kaakkoiskulman tukipilari on myöhem-

min tuettu matalalla, katoksellisella ulkonemalla. Koilliskulman tukipilari jatkuu kirkon pohjoismuuria myöten noin 70 cm paksuna katoksellisena ulkonemana; tämä on nähtävästi tehty tukemaan kirkon muuria jo runkokuonetta raken-

13. MAARIAN KIRKKO IDÄSTÄ. VALOK. 1909.
S. Marie kyrka från öster. Foto 1909.

nettaessa. Syynä siihen on ollut ullakon portaiden sijainti sakariston kaakkoiskulmassa, minkä johdosta sakariston ja runkokuoneen yhtymäkohdan muuri on ollut liian heikko. Tämän vahvistuksen korkeudesta voitaneen päätellä, miten korkeat alkuperäiset, puhtaasti harmaakiviset tukipilarit ovat olleet – tiiliosa kuulunee myöhäisempään rakennusvaiheeseen.

PÄÄTYKOLMIOT ovat enimmäkseen muurattu isokokoisista tiilistä (29,5–31 × 13–14 × 8–9 cm). Sisäpuolella kohoaa keskellä päätyä tiilinen vahvistusmuuri.

Länsipäädyn (kuva 15) koristeena on iso ristikomero, jonka haarojen päissä on suorakaiteen muotoiset komerot: tiilet on näissä muurattu lappeelleen, joten muodostuu hammastusta. Alahaaran molemmin puolin on pystyn suorakaiteen muotoiset komerot. Päädyn harmaakivisen ja tiilisen osan rajana on pitkä nauhakomero, josta haravanhampaiden tapaan nousee viisi kapeaa pystykomeroa. Keskimmäinen on suorapäätteinen ja hammastuskoristeinen, muut yläreunaltaan kaksitaitteiset. Pohjoisin peittyi tornin taakse. Nauhakomeron yläpuolella on näiden pystykomeroiden välissä neljä pyörökomeroa. Keskellä päätykolmiota on pyöreä ullakonaukko, jonka pielissä on viisi suorakulmaista pykälää.

Itäpäädyn (kuva 13) koristeena on samanlainen risti kuin länsipäässä, mutta ilman hammastusta. Ristin alapuolella on samanlainen pyöreä aukko kuin länsipäädyssä. Tiilimuurauksen alapuolella on kuori-ikkunan yläpuolella ja ympärillä verraten paljon isokokoisia tiiltä; näyttää siltä että pääty tässä kohden on perusteellisesti korjattu tai muutettu (ks. tuonnempaa).

VESIKATTO on v. 1876 sattuneen tulipalon jälkeen kokonaan uusittu ja katettu galvanoidulla pellillä; tätä ennen oli katossa v. 1781 uusittu paanutus. Päädyissä ristiviirit.

IKKUNAT. Kuori-ikkuna (kuva 14) on keskiaikainen. Ulkopuolelta segmenttikaarinen komero on hyvin korkea, ja kaaren alapuolella on lisäksi kaksi päällekkäistä segmenttikaarta; alimman kaaren ja ikkunanpielien yhtymäkohtaan muodostuvat vaakasuorat pykälät. Ikkuna-aukko on suorakaiteen muotoinen ja uudella ajalla muurattu alaosaltaan umpeen: muurauksessa näkyvät vielä kahden tiilisauvan katkelmat. Ikkunan molemmin puolin ja yläpuolella on muurissa tiilimuurausta, jonka tiilien koko on sama kuin kirkon päätykolmioissa. Ikkunan muotoa on siis päädyn korjauksen yhteydessä jo keskiajalla (1400-luvulla) muutettu.

Eteläseinän ikkunoissa on myös keskiaikainen

14. KUORI-IKKUNA. ALAOSAN UMPEENMUURAUKSESSA NÄKYVÄ KAHDEN TIILISAUVAN KATKELMAT.

Korfönstret. Nederst synes i igenmuringen fragment av två tegelstavar.

15. KIRKKO LÄNNESTÄ.
Kyrkan från väster.

segmenttikaarikomero, jonka kaaren alapuolelle muodostuvat pienet pykälät; aukko on suorakaiteen muotoinen ja ikkunat on v. 1909 laajennettu alaspäin. Kirkon sisäpuolella on pielissä maalauskoristelua, mikä todistaa ikkunanmuodon keskiaikaisen alkuperän. Kuitenkin näiden ikkunain muotoa lienee keskiajan loppupuolella muutettu. Melkein niiden alareunaan asti ulottuu tässäkin seinän yläosan tiilillä suoritettu korjausmuuraus.

Pohjoisseinän kahden ikkunan muoto on suurin piirtein sama kuin eteläseinän, mutta vaakasuora pykälä puuttuu. Kartano olettaa (ss. 92–93) että nämä ikkunat ovat keskiaikaisia ja peräisin varhaisemmalta ajalta kuin eteläseinällä olevat. Tässä tapauksessa niiden pielten tiilenkoon pitäisi olla sama kuin runkokuoneen ovien pielissä, mutta paksun rappauskerroksen takia tätä ei voida nykyään todistaa. Pikemminkin ikkunat näyttävät uusilta. Aikaisemmin mainitussa piirustuksessa (s. 60), siis 1790-luvulta, ei kirkon pohjoisseinässä näy ikkunaa, ja Hällströmin

lavecerauksessa on yksi pohjoisikkuna; kumpikaan näistä kuvista ei kuitenkaan ole yksityiskohtaisesti luotettava. V. 1762 käytettiin kirkon ikkunaan tai ikkunoihin paitsi lasia, rautapeltiä ja kalkkia myös 600 tiiltä (tilit), mutta ei selviä, oliko kyseessä korjaus vai uusien ikkunoiden avaaminen.

Länsipäädyn iso segmenttikaarinen ikkuna, jossa on suorakaiteen muotoinen aukko, on vailla yllä mainittuja pykälä. Aukko on kuitenkin hyvin leveä ja varmaan laajennettu keskiajan jälkeen.

Pitkin 1700-luvun jälkipuoliskoa turkulainen lasimestari J. Ångelin kävi tuhkatiheään kirkossa uusimassa ruutuja, mutta vielä v. 1804 oli talalla osa vanhoja tummia, vinoneliömäisiä ruutuja. V. 1859 ikkunat saivat puiset puitteet ja mahdollisesti aukkoja laajennettiin. V. 1861 vesipenkkien paanut korvattiin pellillä.

OVET. Runkokuoneessa on ollut viisi oviaukkoa: länsiovi, asehuoneeseen, sakaristoon ja ullakon portaisiin johtavat ovet sekä papinovi. Länsi-

16. SISÄKUVA.
Interiör.

päädyn sekä asehuoneeseen johtava portaali on suippokaarinen; sisäpuolella komero on segmenttikaarinen, ulkopuolella suippokaarinen niin kuin aukkokin. Ulkopielissä on kaksi suoraikulmaista pykälää, jotka kuitenkin v. 1830 osittain pilattiin, koska ovet oli määräysten mukaisesti muutettava ulospäin avautuviksi. Länsiportaan pystylautaisissa ovilevyissä on vinoneliöpaneeli. Eteläportaalissa on pystylautainen ovilevy, jossa on keskiaikainen liljoihin päättyvä avainkilpi ja renkaan muotoinen kädensija, johon kuuluu myös liljakoristeinen kilpi. Eteläportaan itäpielessä on runkokuoneen puolella graniittinen vihkivesiallas (ks. s. 85).

Papinovi oli pyörökaarinen ja sijaitsi eteläseinän itäisimmän ikkunan alapuolella, jossa sen komero vieläkin näkyy; aukko muurattiin umpeen v. 1876(?).

Sakariston ovi ja ullakonportaiden ovi esitellään tuonnempana. C. Lindberg mainitsee myös pienen pyörökaarisen oven, jonka torni peittää

(Om teglet i våra medeltida gråstenskyrkor, s. 37). Tämä on kuitenkin ainoastaan *komero*, joka on ollut näkyvissä ennen kuin torni rakennettiin. Kaikkien ovenpielien tiilenkoko on $28-29 \times 13-14 \times 8$ cm, mikä viittaa 1300-lukuun.

SISUSTA (kuva 16). Kirkkosalin välikattona on risti- ja tähtiholvit, joita kannattamassa on 2×3 tiilipilaria ja kaksi (pohjaltaan pyöreää) tiilipylvästä (ks. lähemmin s. 68). Keskilaiva on sivulaivoja leveämpi ja kuoriholvit (kuusi itäisintä holvia) kohoavat noin 1,20 m muita holveja korkeammalle. Seinät ja holvit on valkaistu ja niitä koristavat keskiaikaiset kalkkimaalaukset, jotka paljastettiin vv. 1908–09 (ks. ss. 71–75); pilarit ja pylväät sitä vastoin ovat alkuperäisessä tiiliasussaan.

Lautalattia uusittiin v. 1909 ja laskettiin samalla puolen metrin verran; kuorin lattia on kaksi askelta ylempänä. Jo v. 1819 tyhjennettiin suurin osa kirkkohaudoista ja tehtiin ensimmäinen kiinteä puolattia.

Rakennushistoriaa

VANHIN KIRKKO. SAKARISTO. Kuten jo sivulla 61 mainittiin, sakaristo (kuva 17) on runkokuonetta vanhempi. Sen sivuseinien ulkopituus on 8,40 m runkokuoneen muuri mukaan luettuna; päädyn leveys 8,10 m. Muurin paksuus on 1,20–1,50 m. Sakaristo on rakennettu verraten isokokoisista harmaakivistä; ainoastaan pohjoispäädyssä esiintyy muutama tiili. Tämä päätykolmion ylin osa on mahdollisesti uusittu v. 1876 sattuneen tulipalon jälkeen; tiilet ovat tosin vanhoja, mutta päädyn sisäpuolella ei ole palon jälkiä.

Sivuseinät tunkeutuvat runkokuoneen pohjoismuuriin tavalla, joka osoittaa että sakaristo on rakennettu ennen runkokuonetta. Itäseinän ja runkokuoneen yhtymäkohtaan on hakattu kapea viistopielinen aukko, jonka kautta ullakonportaat saavat valoa.

Sakariston pohjoispäädyssä on suorakaiteen muotoinen *komero*, jonka syvyys on ainoastaan n. 10 cm; se ei siis ole sisäpuolelta näkyvissä. Pielet ovat harmaakiveä ja tiiltä, yläreunassa on pitkulainen harmaakivi. Tämän yläpuolella on päätykolmiossa suorakaiteen muotoinen ullakon valoaukko, jonka ylä- ja alareunassa on harmaakiveä, pielissä tiiltä (koko 27–28×13–14×8,5–9,5 cm). Ullakon puolella aukko on leveämmässä kome-rossa. Itäseinässä on ikkuna, jonka aukko on kapea ja suorakaiteen muotoinen, komero seg-

menttikaarinen ja niin leveä, että avattu luukku mahtuu siihen. Sisäpielet ovat vahvasti viistotut ja luultavasti alkuperäiset, mutta ulkomuotoa on myöhemmin (1600-luvulla?) muutettu.

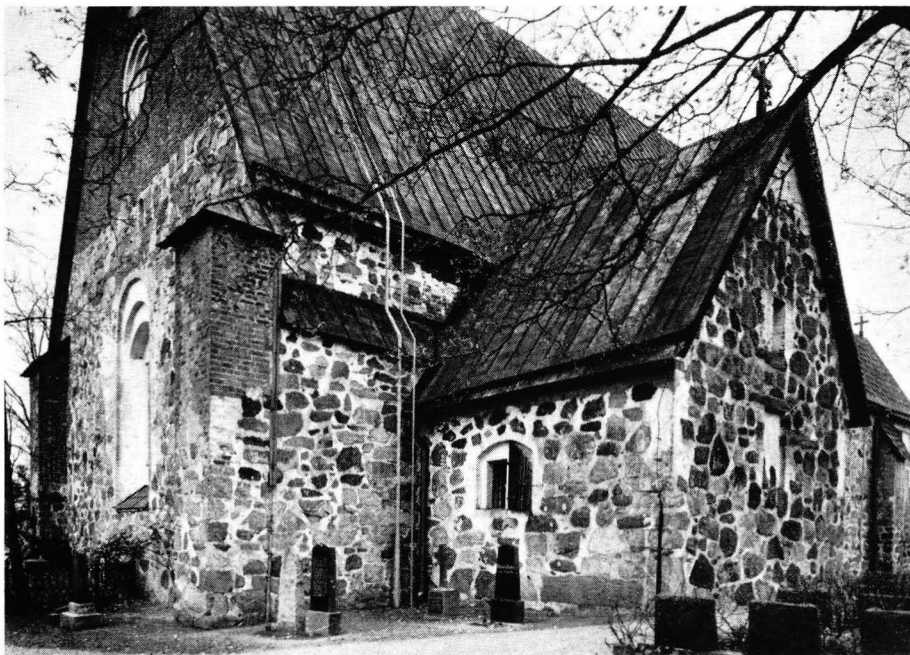
Sakariston länsiseinään puhkaistiin ulko-ovi v. 1909.

Vesikatto on pellitetty ja kattotuoli rakennettu v. 1876 tulipalon jälkeen.

Sakariston välikattona on ristiholvi, jonka puolen tiilen ruoteet nousevat suoraan seiniltä; kaakkoiskulmassa ruode nousee seinän pyöristetyltä ulkonemalta, joka on rakennettu kierreportaita varten. Holvi on muurattu samanlaisista tiilistä kuin pohjoispäädyn aukkojen tiilet.

Sakariston eteläseinässä on kaksi *komeroa*, joista itäisen, ilmeisesti alttarikomeron yläreuna on kaksitaitteinen. Toinen on sisäänpäin laajeneva säilytyskomero. Länsiseinässä on kaksi isoa suorakaiteen muotoista *komeroa*. Pohjoisseinän itäpään alaosassa on niin ikään iso *komero* ja sen vieressä itäseinässä *komero*, jossa on keskiaikainen, raudoitettu lautaovi. Itäseinän ikkunapenkissä on muurattu ulkonema, jota mahdollisesti on voitu käyttää kirjatelineenä ikkunan edessä olevaa alttaria varten (ks. s. 76).

Runkokuoneeseen johtavan oven komero on segmenttikaarinen. Oviaukko on pyörökaarinen ja ovilevy tehty tukevista laudoista ja poikkihirsistä sekä runkokuoneen puolelta pellitetty. (Avainkilvessä on keskiaikaisia lehtiä, mutta itse

17. RUNKOKUONE JA SAKARISTO KOILLISESTA.
Långhus och sakristia från nordöst.

pystylautainen ovilevy tehtiin tileistä päättäen mahdollisesti vasta v. 1759; siinä on putkilukko. Kolmea samantapaista kirkonovista saatua lukkoa säilytetään pappilassa.)

Lattia on nykyään kaksi askelmaa runkokuoneen lattiaa ylempänä. Tämä korotus tapahtui, kun muurattiin viinikellari lattian lounaisosan alapuolelle; kellari mainitaan jo v. 1765, mutta se ei voi olla keskiaikainen. Kellarin päällä oleva lattia on muurattu harmaakivipaasista ja tiilestä, jonka päälle sakariston ensimmäinen puulattia tehtiin noin vv. 1817–20 (pöytäk. ja tilit).

Runkokuoneen puolelta näkyvät sakariston eteläpäädyn ääriviivat. Tässä päädyssä on sakariston oven itäpuolella toinen kapea pyörökaarinen ovi. Tämä johtaa jo aikaisemmin mainittuihin *kierreportaisiin*. Portaiden alaosa on muurattu harmaakivestä, yläosa tiilestä; tämä osa on pahasti rikkottu runkokuonetta rakennettaessa; luultavasti on myöhemminkin tehty muutoksia. Portaat ovat muurausliitteessä sakariston eteläpäädyn kanssa ja ilmeisesti rakennetut samalla kun tämä. Tiilenkoko on sama kuin muualla sakaristossa.

Koska sakaristo on runkokuonetta vanhempi ja sen kierreportaisiin johtaa ovi eteläpuolelta, sakaristo on ilmeisesti alkuaan liittynyt nykyisen kirkon paikalla olleeseen puiseen kirkkoon. Ei ole tietoa siitä, oliko tämä kirkko ensimmäinen. Maarian alueen keskeisestä asemasta voi päätellä, että siellä on ollut kirkko jo varhain lähetyskaudella, mutta varhaisin kirkko on saattanut hävitä v. 1198 (Kartano, s. 106), 1200-luvun kirkko taas v. 1318 (jolloin venäläiset ryöstivät rannikkoseutuja; ks. mm. Kartano, s. 105).

Yllä kuvattu sakaristo kuuluu maamme varhaisimpaan sakaristotyyppiin ja lienee peräisin 1200-luvun loppupuolelta tai v:n 1300 paikkeilta. Ajoituksen vahvistaa hautakivi, jossa on vuosiluku 1290 ja joka lienee sijainnut sakaristossa (ns. Ingigerdin kivi, ks. s. 89).

RUNKOKUONE RAKENNETAAN. Yllä mainittu puinen runkokuone on siis joko tuhoutunut tai purettu, ennen kuin ryhdyttiin rakentamaan kivistä runkokuonetta (ks. Kartano, ss. 35–36). Runkokuoneen ajoittaminen 1300-luvulle perustuu mm. oviaukkojen muotoon, tiilenkokoon sekä ensimmäisten holvien tyyppiin (ks. tuonnempaa).

Sakariston kierreportaita on jatkettu runkokuoneen pohjoismuuriin, jossa ne kääntyvät yllä mainitun murtopinnan yläpuolella suoraan länteen ja johtavat runkokuoneen ullakolle. Tästä

yläosasta löytynyt muototiili (Kartano, s. 91) osoittaa, että portaat valmistuivat samalla kun runkokuone. Portaiden yläosa ei ole muurausliitteessä sakariston eteläpäädyn kanssa, vaan portaat kulkevat tämän pohjoispuolella ja ne ovat varustetut tiilestä muuratulla pohjoisseinällä, joka lepää sakariston holvin päällä. Tämä tiilimuuraus näkyy myös kirkon ulkopuolelta sakariston katonlappeiden sivuilla. Muuraukseen on osittain käytetty isokokoista tiiltä (29–30×?×8–9 cm) ja runkokuoneen holvitiiltä, mikä osoittanee, että muurausta on uusittu myös runkokuoneen seuraavassa rakennusvaiheessa (ks. s. 70). Tiilimuuriin on jätetty aukko sakariston ullakolle, mutta tässä kohden muuri on epäsäännöllinen ja paikattu, luultavasti tulipalon jälkeen (v. 1876; palon jälkiä ei näy). Korjauksen syynä on voinut olla, että v. 1780 sakariston holvin päälle murtovarkauksien estämiseksi rakennetun kaksinkertaisen hirsisen ja lautaisen tynnyriholvin palaminen on aiheuttanut pahoja halkeamia ohuessa tiiliseinässä.

Runkokuoneen ikkunain muodosta ei ole tietoa. Asehuone suunniteltiin piakkoin rakennettavaksi: runkokuoneen eteläseinän yläosa on asehuoneen ullakolta nähtynä harmaakiveä, mutta tehty ilman saumalaastia eikä siis tarkoitettu nähtäväksi. Eteläseinään jätettiin sidekiviä asehuonetta varten (ks. asehuoneen ja runkokuoneen yhtymäkohtia, varsinkin itänurkkaa). Runkokuoneeseen suunniteltiin holvit ja niitä varten jätettiin seiiniin holvinjalat. Mahdollisesti kirkossa oli ennen holvien muurausta jonkinlainen väliaikainen puinen välikatto: päädyissä näkyy ullakolla sivuseinien yläreunan tasolla säännöllinen lovirivi; lovien koko on 35×20–25 cm, syvyys n. 100 cm.

HOLVIT. Runkokuoneen kolmessa läntisimmässä traveessa on pohjaltaan neliömäisiltä pilareilta nousevat ristiholvit, jotka seinien kohdalla nojaavat seiiniin jätettyihin holvinjalkoihin. Ruoteet leviävät leikkauskohdassaan ns. Andreaksen ristiksi, jonka haarojen leveys on koko tiili. Pilarien pohja on 90×90 cm. Suippokaariset arkadikaaret ovat pilarien levyiset; niiden yläpuolella on ullakolla harmaakivimuurausta. Suippokaariset vyökaaret ovat sivulaivoissa puolen tiilen levyiset ja keskilaivassa viisitahkoiset; ne nousevat porrasteuilta konsoleilta. Sivulaivojen ruoteiden leikkaus on kolmiomainen, keskilaivassa viisitahkoinen.

Pyöreiden pylväiden kannattamat kuoriholvit kohoavat nykyään korkeammalle kuin länsi-

holvit, mutta alkuaan kahdessa kuoritraveessa-kin on ollut matalat holvit ja tavanomaiset pilarit. Kuorinholvien nykyisien holvinjalkojen alapuolella on seinissä tiilimuurausta, ja kuorin puolella on pilareita ilmeisesti jatkettu (ks. Rinne, sm 1910, ss. 2–3). Kuorin ja muun runkokuoneen väliset vyökaarit ovat tavallaan kaksinkertaiset: runkokuoneen matalaa holvia kannattaa tiilen vahvuinen kaari, mutta kuorin puolella on kaa-

askelmaa; päädyssä on siis mahdollisesti ollut *ulkoinen saarnastuoli*. Päätykolmiossa on isompi ullakon valoaukko, jonka sisäpielissä pykälä. Sivuseinien eteläosassa ovat läpikäytäväovet. Ne ovat suippokaariset, ulkopieliässä länsioivessa kaksi, itäovessa ja kummankin oven sisäpieliässä yksi pykälä. Pystylautaisissa ovilevyissä on vinoneliö-paneeli.

Askuoneessa on välikattona alkuperäinen risti-

18. KIRKKO ETELÄSTÄ.
Kyrkan från söder.

ren yläpuolella pysty tiiliseinämä, joka kannattaa korkealta alkavaa holvivaippaa (kuva 9). Nojautuen holvien muotoon Kartano ajoittaa runkokuoneen kauteen 1375–85; jos ensin on tyydytty puiseen välikattoon ajoitus siirtynee muutaman vuosikymmenen taaksepäin.

ASEHUONE (kuva 18). Askuone ei ole runkokuoneen kanssa muurausliitteessä, mutta kuuluu, kuten jo mainittiin, alkuperäiseen suunnitelmaan. Sivuseinien pituus on 6,60 m ja päädyn leveys 7,80 m, muurin paksuus 1,20 m. Rakennusaineena on harmaakivi, erikoista sokkelia ei ole. Päätykolmiossa ja nurkkien paikkauksissa on (Lindbergin mukaan) samankokoista tiiltä kuin runkokuoneen päätykolmioissa, siis 1400-luvun isokokoista tiiltä. Ovien pielissä tiilenkoko on (26–)29–30 × (7,5–)8 × 13–15 cm. Vesikatto on uusittu v. 1876.

Eteläpäädyssä on pieni suorakaiteen muotoinen valoaukko, johon sisältä johtaa kuusi porras-

holvi, jonka ruode on viisitahkoinen ja joka runkokuoneen kohdalla nojaa kilpikaareen. Ruoteiden konsoleina on pieniä viistottuja tiiliä.

Sivuseinien pohjoisosassa on sisäpuolella isot segmenttikaariset alttarikomero.

Lautalattia mainitaan jo v. 1689 (kal.). Mahdolliset haudat on hävitetty v. 1819 (pöytä.).

Askuoneen rakentamisaikaa ei varmasti voida päätellä. Sen rakentamisen kuuluminen alkuperäiseen suunnitelmaan sekä läpikäytäväovet, jotka lienevät vanhoillinen piirre, viittaavat v:n 1400 paikkeille tai 1400-luvun alkupuolelle. 1380-luvulla valmistunut kirkko oli v. 1396 joutunut vitaaliveljesten hävityksen uhriksi, mutta ei ole tietoa, miten pahasti kirkko oli turmeltunut. (Vrt. v. 1396 päivättyjä anekirjeitä, REA 279–280, joissa luvataan 40:n päivän aneet mm. Maarian kirkkoa avustaneille henkilöille.)

TORNINJALKAA RYHDYTÄÄN RAKENTAMAAN. Kellotorni (kuvat 19, 20) sijaitsee länsipäädyn pohjois-

19. RUNKOHUONEEN LÄNSIOSAA JA KELLOTORNI.
Parti av långhusets västra del med klocktornet.

osan edessä eikä ole päädyn kanssa muurausliitteessä; se on myös valmistunut myöhemmällä ajankohdalla kuin runkokuoneen luoteiskulman tukipilari. Tornin alaosa on harmaakiveä, yläosa tiiltä. Alkuaan se on ollut alaosaltaan avonainen rakennelma, jonka tukevat, suippokaarien yhdistämät pilarit sekä runkokuoneen pääty ovat kannattaneet kellohuonetta; katon muodosta ei ole tietoa. Päättellen noin 2,80 m maapinnan yläpuolella pilareissa esiintyvistä vaakasuorasta pykälästä pilarit on rakennettu kahtena eri ajanjaksona. Ei ole todistettavissa että kellotorni olisi kuulunut kirkon alkuperäiseen suunnitelmaan eikä milloin sitä on ryhdytty rakentamaan; Kartano sijoittaa sen rakentamisen samaan aikaan kuin asehuoneen eli kohta v. 1396 sattuneen hävityksen jälkeen; anekirjeen nojalla kerättyjä rahoja olisi siis käytetty asehuoneen rakentamiseen ja kellotornin alkuun panemiseen.

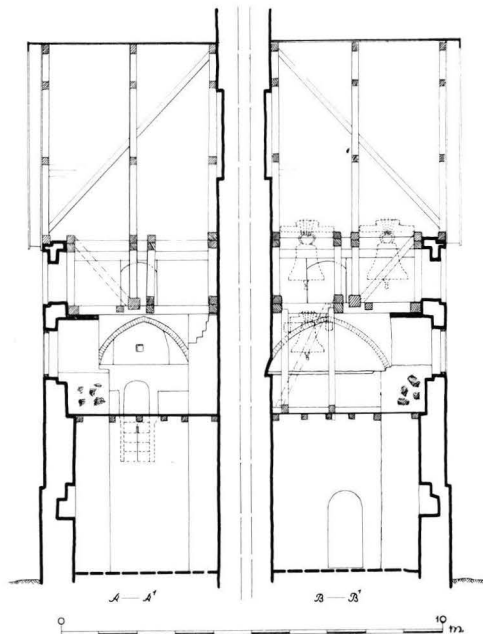
1400-LUVUN JÄLKIPUOLISKON RAKENNUSVAIHE. KUORIHOLVIT. Meille tuntemattomista syistä on Maarian kirkossa 1400-luvun jälkipuoliskolla suoritettu laajahkoja korjaus- ja uudistustöitä. Ajoitus nojaa toisaalta kirkon kalkkimaalauksiin, joita ei ole kuoriholveissa, toisaalta päätykolmioiden koristeluun, joka osoittaa Naantalín luostarikirkon koristelukaavan ilmeistä vaiku-

tusta ja siis on valmistunut v:n 1460 jälkeen. Runkokuoneen kahdessa kuoritraveessa on, kuten mainittu, runkokuoneen muita holveja korkeammat holvit, joita kannattavat pyöreät tiilipylväät. Keskilaivassa holvit ovat tätiholveja, joissa on viisitahkoinen ruode. Sivulaivoissa on ristiholvit, etelälaivassa ruode on viisitahkoinen, pohjoislaivassa puolen tiilen levyinen.

Kuorin arkadikaaret ovat runkokuoneen pilarien levyiset, mutta leikkaukseltaan porrastetut. Vyökaaret ovat viisitahkoiset paitsi pohjoislaivan toinen vyökaari, joka on puolen tiilen paksuinen. Vyökaaret ja ruoteet nousevat seinistä ja pylväistä suoraan ilman konsoleja.

Se, että pylväissä ei ole jälkiä vanhojen holvien matalista holvinjaloista, johtunee siitä, että pylväätkin ovat uudet.

Holvien korotus lience tapahtunut samalla kun ulkoseinien ja ikkunoiden korjaus. Ikkunoiden ympärillä ja yläpuolella olevissa tiilimuurauksissa on käytetty isokokoisia tiiliä ($29,5-31 \times 13-14 \times 8-9$ cm). Seinien korjauksen yhteydessä on ullakonportaiden yläosaa korjattu isokokoisilla tiilillä (ks. s. 68). Samaan rakennusvaiheeseen kuuluvat korkeat tiiliset päätykolmiot. Isokokoisista tiilistä on myös muurattu tukipilarien yläosa. Kellotornin rakentamista on niin ikään jatkettu 1400-luvun loppupuolella, mutta tornin yläosa on valmistunut runkokuoneen luoteiskulman

20. KELLOTORNIN POHJOIS- JA ETELÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS, 1: 200.

Snitt av klocktornet mot norr och söder, 1: 200.

tukipilarien jälkeen, koska tornin pohjoissivun suippokaarelle on jouduttu hakkaamaan nojaa paitsi runkokuoneen länsipäätyyn myös äsken mainittuun tukipilarin yläosaan.

Tornin pilareja on jatkettu harmaakivellä ja tiilellä. Niiden yläpään koristeena ovat kapeat, ylhäältä kaksitaitteiset komerot, joita yhdistävät nauhakomerot. Tornin korkea avonainen alakerros on alkuaan suunniteltu holvattavaksi, mikä ilmenee pilarien sisäpuolella olevista holvinjaloista; suunnitelma ei ole toteutunut. Yläkerros on muurattu tiilestä umpinaiseksi kellohuoneeksi, jonka kolmessa sivussa alkuaan oli segmenttikaariset ääniaukot. Kellohuoneessa on v. 1876 uusittu satulakatto ja pystylautainen pääty, jossa yläreunastaan kaksitaitteinen luukku.

1600-LUVUN TORNITYÖT. Nykyään torninjalka on kokonaan umpinainen. Sen isot suippokaaret on täytetty harmaakivellä ja pienillä 1600-luvun tyyppiä olevilla tiilillä. Pohjoisseinään on jätetty kolme metriä maanpinnan yläpuolella oleva segmenttikaarinen ovi, ja eteläseinän alaosaan toinen samanlainen ovi; pystylautaisissa ovilevyissä on vinoneliöpaneelit. Länsiseinän suippokaaren yläpäähän on muodostettu iso neliömäinen luukku.

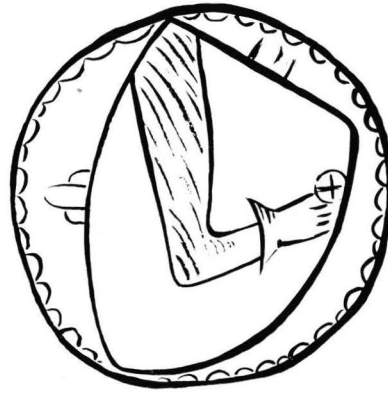
Kellohuoneen segmenttikaaristen ääniaukkojen asemesta näkyvät nyt ulkopuolella suorakaiteen muotoiset, epäsymmetrisesti asetetut luukut, jotka sijaitsevat laajoissa suorakaiteen muotoisissa komeroissa (komeroon mahtuvat avonaiset luukut; vrt. sakariston itäseinän ikkunaan).

Koko tämä muuraustyö suoritettiin luultavasti v. 1686, jolloin valmistui (kal.) kellojen alapuolella oleva »kiviaitta», jonka »perustus oli jo aikaisemmin laskettu». Pohjoisseinän oven eteen rakennettiin kiviportaat ja puinen eteinen, joka näkyy Hällströmin laveerausessa (ks. mm. s. 56).

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET JA ENTISTYKSET. Ikkunoiden 1700-luvun jälkipuoliskolla ja v. 1859 tapahtuneesta laajentamisesta sekä pohjoisikkunoiden puhkaisemisesta oli edellä puhetta (s. 65). V. 1876 tuhosi tulipalo kirkon katon. Myös kello-tornin katto ja kellotelineet kelloineen sekä puinen eteinen tuhoutuivat. Tämän jälkeen johti arkkitehti C. J. v. Heideken korjaustöitä. Kirkon ja sakariston ullakolla oli suoritettava muurien korjausta. Holvien päälle levitettiin paksu rappauskerros. Kattotuolit uusittiin, samoin osa sisustuksesta. Uudet sisäovet hankittiin.

Vv. 1908–09 C. Frankenhaeuser johti Muinaistieteellisen toimikunnan määräyksestä kirkon

kalkkimaalauksien entistämistä; näistä lähemmin tuonnempana. Samalla puhkaistiin sakaristoon ulko-ovi. Myös vv. 1942 ja 1951 on kirkossa suoritettu sisustuksen restaurointia (ks. kiinteää sisustusta ja kalkkimaalauksia). Keskuslämmitys asennettiin v. 1939; kattilahuone on rakennettu kirkkotarhan ulkopuolelle.

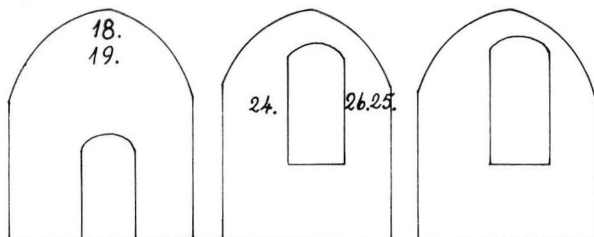
21. PIISPA OLAVI MAUNUNPOJAN VAAKUNA. KALKKIMAA-LAUS MAARIAN KIRKOSSA.

Vapen för biskop Olaus Magni. Kalkmålning i S. Marie kyrka.

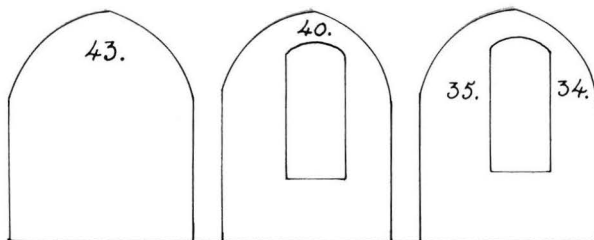
Kalkkimaalaukset

Maarian kirkon keskiaikaiset kalkkimaalaukset olivat, ainakin osittain, näkyvissä 1800-luvun keskivaiheille asti, jolloin ne valkaistiin. V. 1763 Prunkkalan lukkari Mikko Juhanpoika valkaisi kylläkin seiniä ja holveja, mutta hänen piti »punavärillä maalata samat katon ja holvien kohdat, jotka olivat ennen sivellyt» (pöytäk.). Tämä 1700-luvun värikerrostuma havaittiin vv. 1908–09, jolloin kuvat taas paljastettiin C. Frankenhaeuserin johdolla. V. 1942 taiteilija O. Niemi paljasti sakariston maalaukset, joiden päällä oli ollut maalattu öljyväripaneeeli, kaavakuvionauha ja marmorointi 1800-luvulta. Suurin osa kuvista jätettiin v. 1909 näkyviin, ainoastaan muutama liian alkeellinen tai säädylisyyttä loukkaava kuva valkaistiin uudelleen.

Maalauksia on kahdelta eri kaudelta. Vanhempiin kuuluvat sakariston ja runkokuoneen varsinaiset kuvaesitykset, nuorempaan taas ruoteiden värinauhat ja vihkimäristit, jotka uusittiin 1400-luvun jälkipuoliskolla suuren kirkonkorjauksen jälkeen. Niinpä on värinauhuja myös uusien kuorinholvien ruoteissa. Vihkimäristeissä esiintyy vihreä väri, jota ei ole varsinaisissa kuvaesityk-

ETELÄSEINÄ – Sydväggen

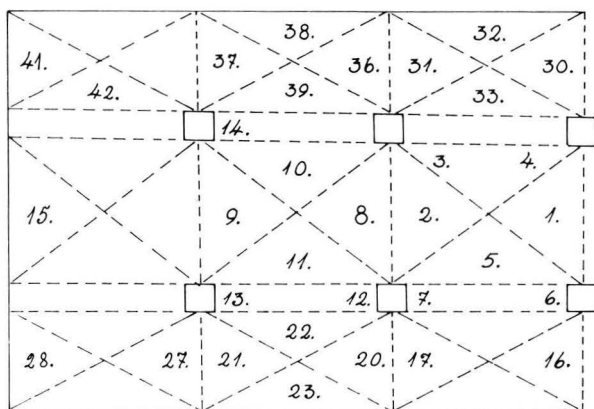

POHJOISSEINÄ – Nordväggen

sissä. Vanhemman maalauskerrostuman ainoina väreinä on mustanharmaa ja punaisen eri vivahduksia.

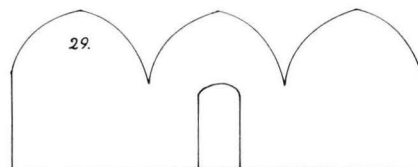
Vanhimman maalauskerrostuman ajoittaa suurin piirtein Olavi Maununpojan *vaakuna* (kuva 21), joka on pohjoislaivan 3. traveessa. Vaakunaan liittyy katkelmallinen kirjoitus. Piispan hiippa puuttuu, joten on oletettu, että Olavi Maununpoika on ollut maalausten lahjoittaja jo tuomiorovastikautenaan (hän tuli tuomiorovastiksi v. 1437). Toisaalta vaakuna, joka on puoliruusujen ympäröimä, esiintyy lasimaalauksissa yksinomaan 1400-luvun jälkipuoliskolla, joten kalkkimaalaukset tuskin ovat syntyneet ennen kuin 1450–60-luvuilla, alkeellisuudestaan huolimatta. Maalaukset on etupäässä sijoitettu holveihin ja arkadikaariin lukuun ottamatta paria kuvasommitelmaa. Osa on puhtaasti koristeellista laatua: värinauhat, holvikaaria rajoittavat viivat, joihin liittyy aaltoviivoja. Näihin voi myös lukea harvat kasvisaiheet, esim. sakariston holvissa ja pohjoisseinässä sekä kirkon keskilaivan 5. holvissa esiintyvän puu- eli lehtiaiheen, kehään sovitettut kuvat ja isot ruusukkeet.

Suurimman ryhmän muodostavat vertaukselliset ja jopa puhtaasti maagiset aiheet, jota vastoin henkilökuvia on peräti vähän.

22. KALKKIMAALAUKSET; HOLVIMAALAUSTEN KAAVA,
Kalkmålingar; valvmålningsschema.

23. KALKKIMAALAUKSET; SEINÄMAALAUSTEN KAAVA. *Kalkmålingarna; väggmålingsschema.*

LÄNSIPÄÄTY – Västgaveln

KUVIEN LUETTELO (kaavat 22, 23).

Keskilaiva, 3. holvi (kuva 28): 1. 1400-luvun tyyppiä oleva ankkuroitu laiva ja reimari, osmonsolmu; vasara, pihdit ja naulat (Kristuksen piinavälineet). 2. torvea(?) soittava mies (P. Hubertus?). 3. jatulintarha ja kehään sovitettu ruusuke; v. 1908 valkaistiin uudelleen 4. isopäinen, irvistävä, hillebardia(?) pitävä paholainen. 5. jatulintarha ja jalustalla varustettu risti. Kaikissa vaipoissa ylinä tyylielty kasviaihe. Etelä-arkadikaari, itäsivu: 6. vahvasti tyylielty tai väärin käsitetty vaakunakilpi. Länsiosa: 7. osmonsolmu ja iso nauhapunontaruusuke.

4. holvi (kuva 24): 8. jalustalla seisova risti, 9. risti, jonka poikkihaarassa istuu kukko, 10. jalustalla seisova risti, 11. osmonsolmu.

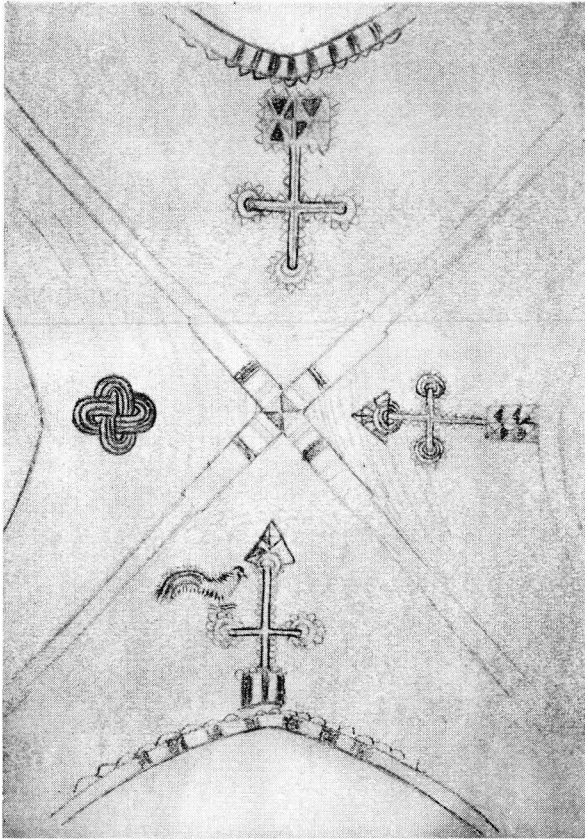
Etelä-arkadikaari, itäosa: 12. kilpi, johon liittyy kypärä ja keihäs; epäselvä kolmiomainen kuvio. Länsiosa: 13. kilpi; iso mutkikas nauhapunontakuvio.

Pohjois-arkadikaari, länsiosa: 14. kilpi ja vaakuna (?; kuva 26).

5. holvi: 15. risti kahden kurjentapaisen linnun välissä. *Etelälaiva*, 3. holvi: 16. jalustalla seisova risti, 17. epäselvä monogrammi (?).

Eteläseinässä (sommittelu jatkuu ylös holvin etelävaippaan): 18. Ankkuroitu laiva, jossa henkilöitä. Tämän alapuolella 19. pienikokoinen turnajaiskohtaus, jossa käytetyt keihäät ovat kolmipäisiä (vrt. Nousiaisten kirkon kuviin). Näiden alapuolelle on (v. 1876?) maalattu Psalmin 27: 4:n sanat. 4. holvi (kuva 25) on nähtävästi omistettu Marian palvontaan, ja siinä lienee ollut Marian alttari. 20. Itävaipassa on isoin kirjaimin maalattu sana Maria, M:n yläpuolella kruunu. 21. risti, jonka molemmiin puolin paholainen ja munkki. 22. lause *ora pro nobis* (rukoile puolestamme). 23. sanat »Sancta Mar[ia]». Holvin päätökivessä kirjain M. Eteläseinässä: ikkunan itäpuolella 28. kilpi, länsipuolella 25. kynttilää kantava mies ja toinen henkilö, jonka tunnus-esine on epäselvä. Frankenhauserin mukaan oli ikkunan piteleen maalattu 26. laiva, jota nykyään ei näy.

5. holvi: 27. jalustalla seisova risti, 28. epäselvä ruusuke ja

24. KALKKIMAALAUKSET: KESKILAIVAN NELJÄS HOLVI.
Kalkmålningarna i mitskeppets fjärde valv.

(nykyään hävinnyt) lintu, pohjoisvaippa on nykyään urkujen peitossa, etelävaippa tyhjä.

Länsiseinässä: 29. sommittelu, jossa on kirkko ja sen edessä dominikaanimunkki (kuva 29).

Pohjoislaiva, 3. holvi: 30. jalustalla seisova risti, 31. jalustalla seisova risti, 32. edellä mainittu Olavi Maununpojan vaakuna. Etelävaipassa (kuva 31) on ollut (v. 1909 peitetty) 33. alaston paholainen, käsissään ruoska ja rahapussi.

Pohjoisseinässä: ikkunan itäpuolella 34. viisikanta ja nauhapunontaruusuke, länsipuolella 35. P. Laurentius pariloineen, pari viisi- ja kuusikantaa, osmonsolmuja ja nauhapunontapalmikko.

4. holvi: 36. Kristuksen pää sekä pieni säteilevä ympyrä-kuvio, 37. ristipäätteinen ruusuke, 38. kruunupäinen marttyyri palmunlehtiä kädessään (P. Eerik?); kuva jatkuu alas seinälle. 39. jalustalla seisova risti sekä Kristuksen pää.

Pohjoisseinässä on ollut 40. jatulintarha ja laiva (Frankenhäuser).

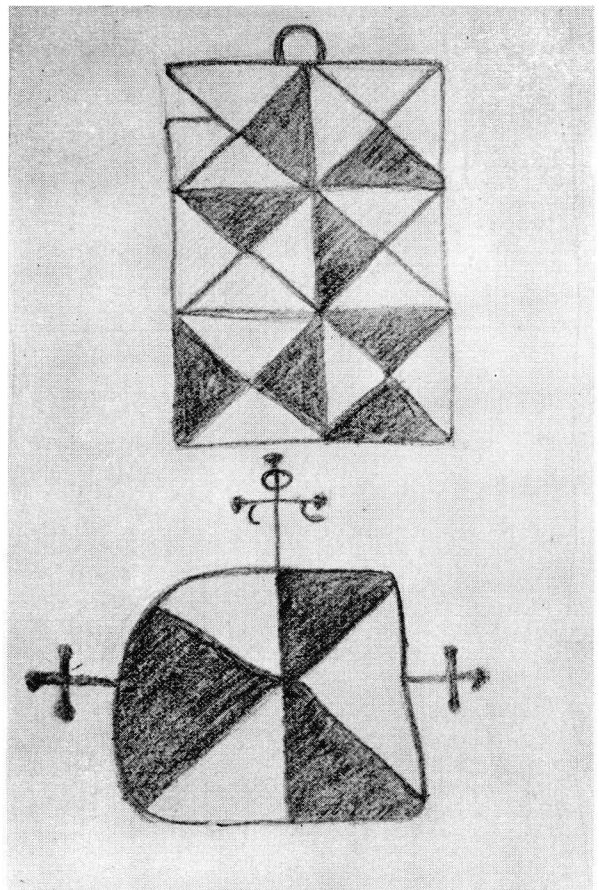
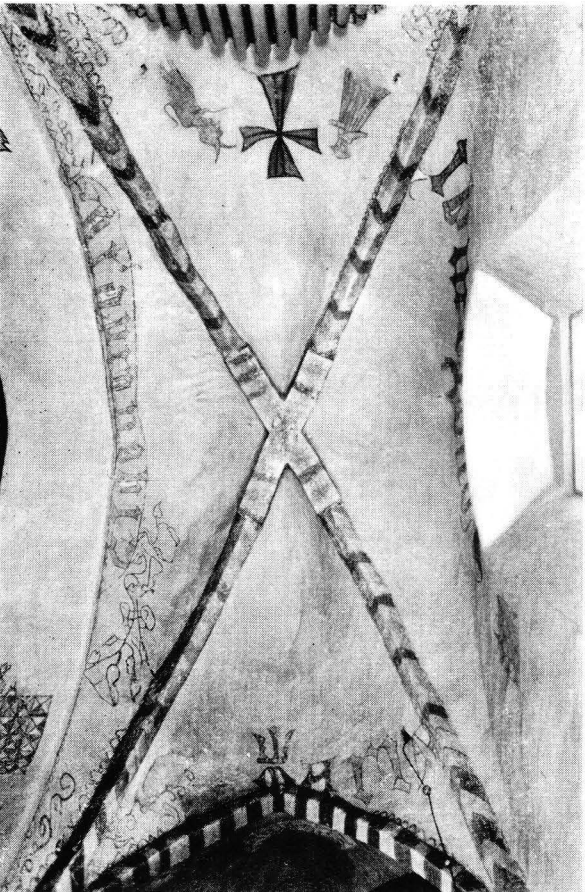
5. holvi: 41. risti, 42. jalustalla seisova risti.

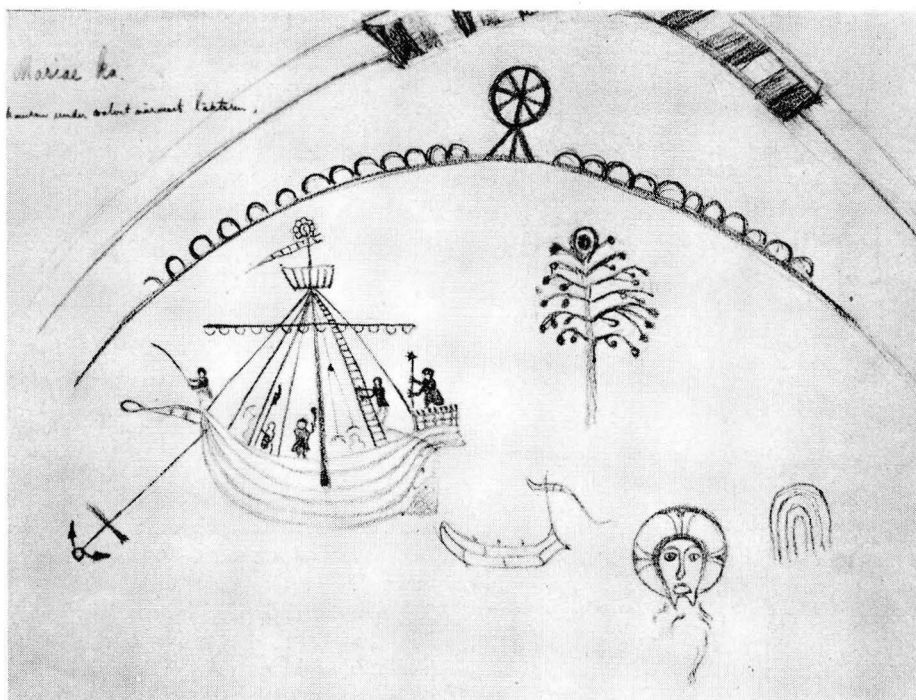
Pohjoisseinässä: 43. Kristuksen pää ja chtoolliskalkki (anekuva), ankkuroitu laiva, jossa lukuisia henkilöitä, pieni vene, puu ja jatulintarhan katkelma (kuva 27).

25. KALKKIMAALAUKSET: MARIALLE PYHITETTY ETELÄ-
LAIVAN NELJÄS HOLVI.

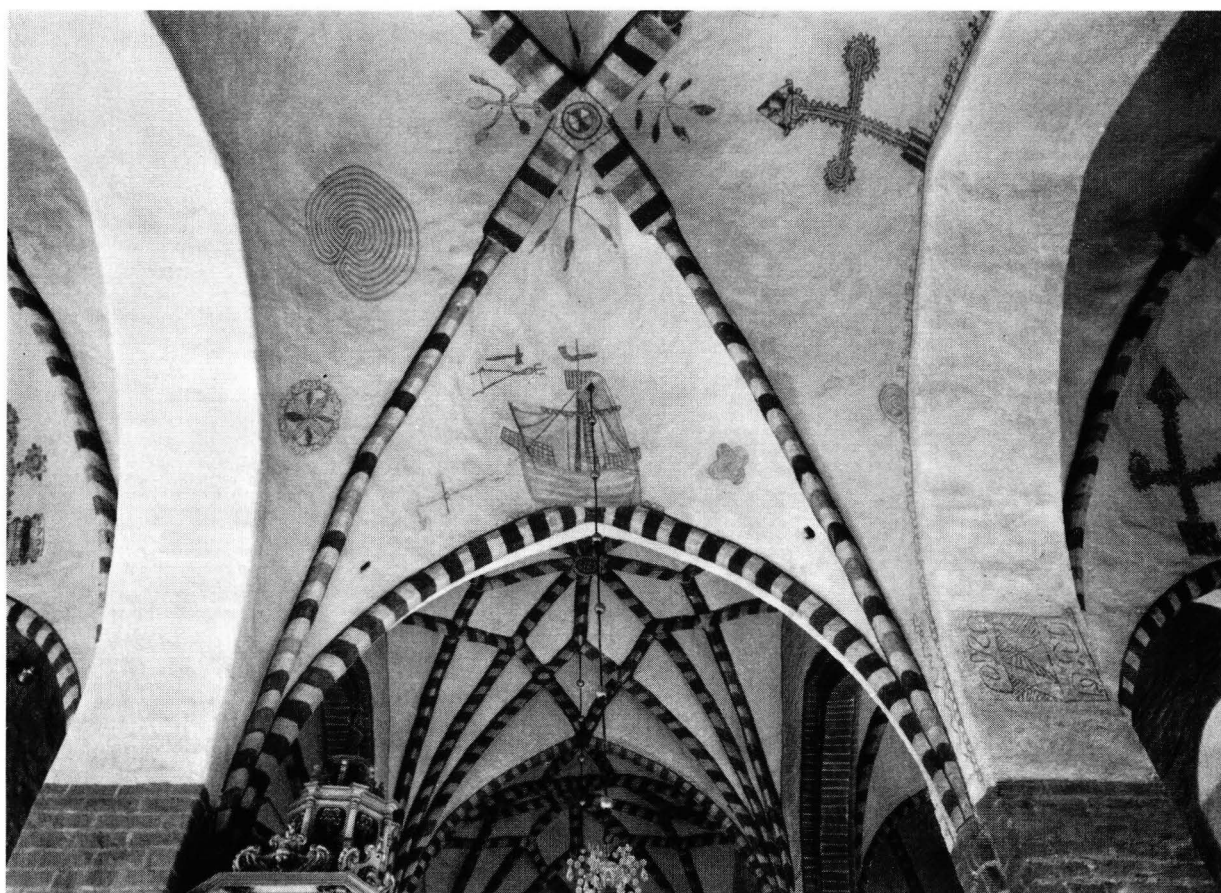
Kalkmålningarna i det Maria helgade fjärde valvet i sydskeppet.

26. KALKKIMAALAUKSET: KILPI JA VAAKUNA(?).
Kalkmålningarna: sköld och vapenbild(?).

27. KALKKIMAALAUSET: POHJOISSEINÄSSÄ OLEVA MAALAUSSRYHMÄ.
Kalkmålningarna: bildgrupp på nordväggen.

28. MAALAUSET KESKILAIVAN 3:NNESSA HOLVISSA.
Målningarna i mittskeppets tredje valv.

29. KALKKIMAALAUKSET: ETELÄLAIVAN LÄNSISEINÄ.
Kalkmålningarna: sydskeppets västra vägg.

31. KALKKIMAALAUKSET: POHJOISLAIVAN HOLVISSA OLLUT
PAHOLAISEN KUVA, JOKA PEITETTIIN UUELLEEN V. 1909.
Kalkmålningarna: djävul i ett valv i nordskeppet, på nytt över-
kalkad år 1909.

LASIMAALAUKSET

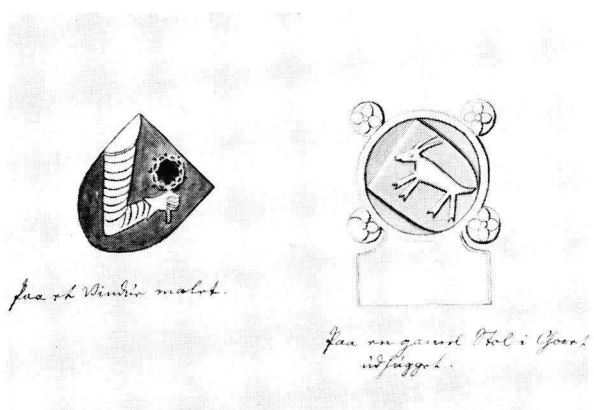
Kirkossa aikaisemmin olleita lasimaalausvaakunoita ovat kuvanneet sekä Elias Brenner että Sören Abildgaard; ks. myös Nils Brocmanin päiväkirjaa (K. G. Leinberg, Bidrag till kännedom af vårt land IV, s. 51).

Brocman mainitsee nähneensä Maarian kirkossa piispa Konrad Bitzin vaakunan lasimaalauksena; Abildgaardin piirustuksista selviää kuitenkin että kyseessä oli kuorituoli (kuva 32). Lasimaalaus oli Olavi Maununpoika Tavastin (piispana vv. 1450–60) vaakuna. Kuvio valkoinen sinisessä kilvessä (kuva 30).

Brenner kuvaa myös Olavi Maununpojan lasimaalaus-
vaakunan (Gamble Monumenter, IX n:ro 3), mutta eroa-

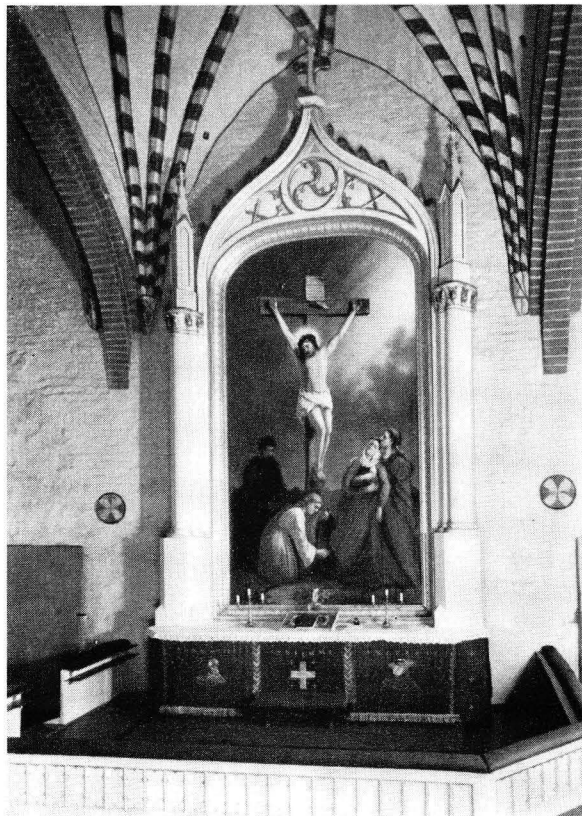

30. ELIAS BRENNERIN JÄLJENTÄMÄT LASIMAALAUKSET
MAARIAN KIRKOSSA.
Av Elias Brenner kopierade glasmålningar i S. Marie kyrka.

32. SÖREN ABILDGAARDIN V. 1754 JÄLJENTÄMÄ LASIMAALAUUS
JA KUORIPENKIN PÄÄTY.
Glasmålning och korstolsgavel, kopierade av Sören Abildgaard.

vin yksityiskohdin: kilpi on sovitettu ympyrään, jonka yläpuolella on keltainen hiippa. Toinen Brennerin kuvaama vaakuna on Fincke-suvun: oranssinpunaisessa kilvessä valkoinen kuvio. Kilpi on sovitettu ympyrään; kilven sivuilla ja yläpuolella on ruusukkeiden puolikkaat (kuva 30). Tyyli viittaa 1470-luvulle.

33. EMELIE WALLENSKÖLDIN v. 1877 MAALAAMA ALTARTAU-
TAULU. KEHYSTYS ON C. J. v. HEIDEKENIN SUUNNITTELEMA.
*Altartavla av Emelie Wallensköld, 1877. Ramverket ritat av
C. J. v. Heideken.*

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus uusittiin osaksi v. 1876 sattuneen tulipalon jälkeen; piirustukset laati C. J. v. Heideken. V. 1930 sisustus korjattiin ja maalattiin; v. 1951 sisustus maalattiin uudelleen E. Paalasen ehdotuksen mukaan ja Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena rakentaen edelliselle 1700-luvun tyyliä tavoittelevalle värisävyille. Entiset sisustuksen uudistukset mainitaan 1770-luvulla (turkulainen J. Tillén suoritti v. 1777 maalaustöitä), v. 1819, jolloin turkulainen G. Österberg maalasi sisustuksen sinerväksi, sekä v. 1859, jolloin uusgoottilaisen tyylin värit, valkoinen, kulta ja tammen väri, tulivat hallitseviksi. Samalla maalattiin ikkunankehukset ja sakariston huonekalut ym.

V. 1888 asennettiin kirkkoon *rimauunit*, jotka

v. 1939 korvattiin *keskuslämmityksellä*. *Sähkövalo* (uusissa valonheittimissä).

ALTARI, tiilinen, muutettu ja laajennettu ainakin v. 1892 (tilit), mutta jo v. 1774 korjattu muuramalla, koska se oli »pieni ja rumentava» (pöytä.).

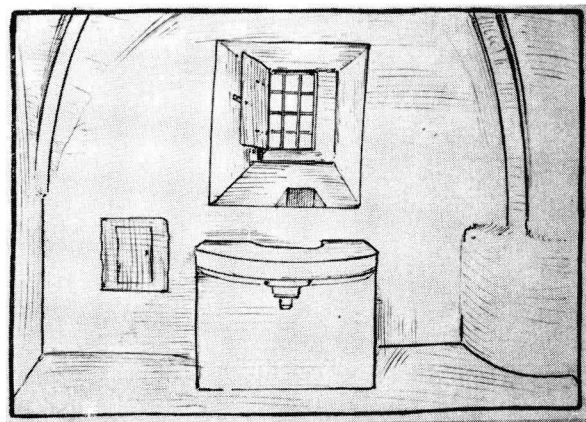
Taidehistoriallinen retkikunta tekee v. 1871 selkoa alttarista: sen eteläkyljessä oli sisäänpäin laajeneva komero ja alttarin päällä graniittilevy, jonka keskelle ja kulmiin oli hakattu ympyröihin sovitetut ristit (vrt. Mynämäen kirkon altaria). Killisen mukaan oli lattiassa alttarin edustalla pyöreä kivi, jonka päällä vihittävien pappien oli seisottava. V. 1693 hankittiin alttarin koristeeksi messinkiset, hopeoidut napit (kal.), jotka kuitenkin varastettiin v. 1802.

ALTARTAU-
LAULU (kuva 33), hankittu v. 1877 (tilit ja pöytä.). Se peittää koko kuorinikkunan. Taulu on sovitettu uusgoottilaiseen kehystykseen, joka on C. J. v. Heidekenin piirtämä (pöytä.). Sivujen kimpupylväiden päätteena fiaalit, keskeltä nousee kölikaaren muotoinen, ristipäätteinen otsikko. Värit valkoinen ja kulta. Taulu on maalattu öljyvärillä kankaalle; sign. »E. W.» (Emelie Wallensköld, Ison-Heikkilän omistajan hovioikeuden presidentin E. Wallensköldin puoliso). Aiheena Ristiinnaulittu sekä surevat Maria Magdaleena, Neitsyt Maria ja Johannes sekä Joosef Arimatialainen. Leveys 250 cm.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1876. Kulmikas ja umpinainen, rintamusta jaottelevat kapeat pystyrimat. Värit valkoinen ja kulta.

Edellisen alttarikaiteen oli rakentanut puuseppä Jaakko Tanelinpoika vv. 1774–77 (tilit). Kirkkomaalari J. Tillén maalasi sen siniseksi, mikä väri v. 1859 korvattiin valkoisella. Kaide mainitaan tehdyksi »tuomiokirkon mallin mukaan» (pöytä.).

KUORINAITA myytiin »roskana» kappalaiselle Kristian Blangqvistille (1812–36), joka käytti sitä renkitupansa edustalla aitana.

34. SAKARISTON ALTARI. J. RINNEN v. 1909 TEKEMÄ PIIRROS.
Sakristians altare. Ritning av J. Rinne 1909.

35. DANIEL SUDROVIUKSEN v. 1662 RAKENTAMA SAARNASTUOLI.
Predikstol av Daniel Sudrovius, år 1662.

SAKARISTON ALTARI (kuva 34), muurattu samankokoisista tiilistä kuin itse sakaristo; itäseinän ikkunan edessä. Eteläkyljessä on komero, pohjoiskylki on avonainen. Yläreunan listaa kannattaa profiloitu tiilikonsoli. Ikkunapenkissä oleva »kirjatelinen» mainittiin sivulla 67.

Altaria on korjattu tai muutettu ainakin v. 1843 (tilit).

Keskiaikana on kaikesta päättäen etelälaivan Neitsyt Marialle pyhitetyssä traveessa ollut Marian altari; mm. ashuoneen laajat komerot sekä yksi sakariston komeroista lienevät altarikomeroita, ashuoneen komerot ehkä tarkoitettut kokonaisille veistosryhmille. Länsipäädyn ulkokomero osoittaa ulkoalttarin sijainnin ennen kellotornin rakentamista.

SAARNASTUOLI (kuva 35), Daniel Sudroviuksen valmistama v. 1662 tuomiokirkon saarnastuolin

jäljennöksenä (J. R. Aspelin, Våra träskulptörer. FM 1902, s. 22). Uusi porrastettu jalusta, monikulmion muotoinen, sivu-ulkonemalla varustettu runko, osittain v. 1777 uusitut portaat, joissa kaide, sekä alkuperäinen, monikulmion muotoinen katos. Saarnastuolin taakse on kiinnitetty puinen, kullattu Jehovan aurinko; pilari on sen taustana maalattu siniseksi, ääriviiivat kullatut. Rungossa on voimakkaat, polvekkeiset listat sekä ylä- että alareunassa, ylälistassa hammaslista ja munasauva. Kulmissa on hoikat, korinttilaismallisiin kapiteeleihin päättyvät pylväät, jotka on sijoitettu kahden ja kolmen pylvään ryhmiin. Sivuihin pyörökaariset peilit, joiden molemmin puolin ylöspäin levenevät pilasterit; näissä on veistettyä koristelua. Peileihin on sovitettu veistetyt, jalustalla seisovat figuurit, joiden nimet on

maalattu alalistan vastaaviin kenttiin: »S: Matheus» (kädessä kirja), »S: Johanes» (kalkki), »Jesus Kristus» (maapallo), »S: Paulus» (kirja) ja »S: Lukas» (kirja).

Porraskaitessa on v. 1777 uusitut, yksinkertaiset vinoneliöpeilit, mutta reunalistat ovat vanhat. Peilien välissä on kaksi karyatidipilasteria.

Katos kapenee porrasmaisesti ylöspäin: sen alaosan päältä kohoa kulmapylväiden ja polvekkeisen ylälistan muodostama lyhtyrakennelma, joka vuorostaan päättyy kierukoiden kannattamaan pyöreään levyyn. Tämän päällä seisoo veistetty, lippua kantava ylösnoussut Vapahtaja. Katon alareunassa on veistetyt naamiot, reunalistaa kannattavat kulmien enkelinpäät, yläreunasta nousevat enkelinpäiden koristamat rustobarokkityyliset, liekkiin päättyvät koristelevyt. Katostaivaassa on veistetyt auringonkasvot.

Kuten mainittu, saarnastuoli korjattiin v. 1777 (Taidehist. retkik.), jonka jälkeen sen maalasi turkulainen J. Tillén; nykyinen väritys rakentuu tälle väriykselle: valkoinen, kulta, vihreä, vaalean sininen sekä harmaanvihreä marmorointi.

PARVI täyttää kirkon läntisimmän traveen. Se rakennettiin v. 1876 v. Heidekenin piirustusten mukaan, mutta sitä on v. 1935 osittain uusittu ja laajennettu uusia urkuja varten. Rintamuksen koristeena yksinkertaiset suorakaiteen muotoiset peilit, keskellä veistetty kullattu lyyra. Väri eri sinisen vihervän vivahteita.

Keskiajalla oli luultavasti parvi kuorin pohjoisosassa, mutta tämä parvi poistettiin v. 1876. Ajoitus nojaa tietoon, että parven tukena olleen pilarin koristeena oli veistetty viinirypäletertti sekä neljä pientä vaakunakilpeä, kaikki 1400-luvun loppupuolen tyyliä (Taidehist. retkik.). V. 1863 rakennettiin urkuja varten kirkon länsipäähän parvi, joka niin ikään poistettiin v. 1876.

URUT. 23-äänikertaiset, pneumaattiset, Kangasalan urkutehtaan rakentamat v. 1935. Varsinaista julkisivua ei ole, pilliryhmät täyttävät sivulaivojen läntisimmät holvit.

VANHAT URUT ovat tallella ashuoneessa. Yhdeksänäänikertaiset, B. A. Thulé rakentanut vv. 1864–65.

AIKAISIMMAT URUT. Keskiajalla on kirkossa luultavasti ollut ns. positiivi (ks. mm. *Diarium Gyllenianum*, s. 207 sekä M. Hela, Nils Strömbäck, s. 14). Sen osia säilytettiin vielä 1700-luvulla sakaristossa. 1600-luvulla hankittiin urut, joita säilytettiin kuorin parvella (kal.). Sen pillit varastettiin jo isonvihan aikana ja itse kaappi myytiin v. 1840 (pöytäk.).

PENKIT, uusittu ainakin vv. 1680–81, v:n 1754 jälkeen sekä v. 1819 (tilit). Viimeksi mainittuna vuonna turkulainen maalari G. Österberg maalasi ne vaalean sinisiksi, päätyjen pylvääit heleen sinisiksi. V. 1859 penkit maalattiin tammenvärisiksi ja v. 1876 kuoripenkit muutettiin ja siirrettiin. V. 1909 penkit järjestettiin kokonaan uudestaan, ja vanhat 1600-luvun päädyt oviin asetettiin rintamukseksi pääkäytävälle päin. Näiden päätyjen koristeena ovat pyörökaariset peilit, joiden kaaren yläpuolella on veistettyä ns. lyöte-ornamentiikkaa. Peilien välissä on sorvatut pilasterit. Alkuperäinen väritys: luonnollinen puunväri ja tumman sinistä; v. 1951 päädyt saivat maalauksessa samat sinivihreät vivahdukset kuin urkuparven rintamuskin, yksityiskohdat maalattiin ruskeiksi ja harmaiksi.

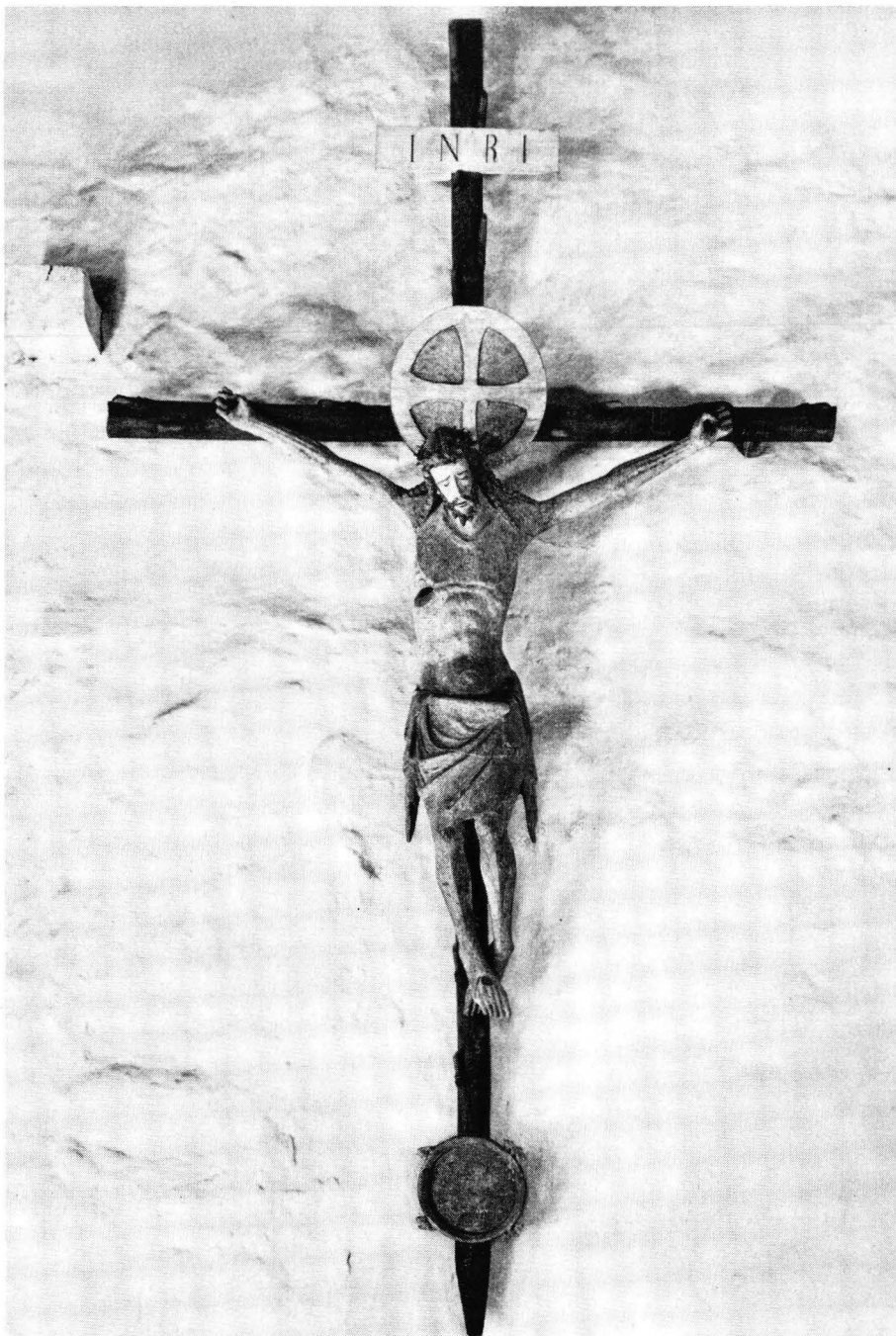
KUORIPENKIT. V. 1754 Sören Abildgaard kuvasi keskiaikaisen kuoripenkin päätykoristelun (kuva 32); siinä oli kehään sovitettu veistetty Bitz-suvun vaakuna, joka luultavasti tarkoitti piispa Konrad Bitziä (1460–89). Tyylistä päätäten kuoripenkin on ollut peräisin 1400-luvun loppupuolelta. Kalustoluettelo mainitsee v. 1836 pääoven edustalla olevat ns. piispanpenkit, joissa oli veistetyt vaakunat ja kuviot. Vielä v. 1871 säilytettiin ullakolla lehtikoristeisia listoja, jotka mahdollisesti olivat kuuluneet keskiaikaisiin kuorituoleihin.

PAPINPENKIN maalasi J. Tillén v. 1777.

Keskiaikaiset veistokset

Maarian kirkossa olleita keskiaikaisia veistoksia säilytettiin 1800-luvulla sakariston ullakolla, joten ne hävisivät v. 1876 sattuneessa tulipalossa. Ainoastaan kaksi krusifiksia ja alttarikaappi ovat säilyneet. Taidehist. retkikunta on kuitenkin v. 1871 tehnyt selkoa veistoksista sekä kuvannut osan niistä.

KRUSIFIKSI (kuva 36). Iso triumfikrusifiksi 1300-luvun loppupuolelta tai noin v:lta 1400, mahdollisesti kotimaista alkuperää. Nykyään pohjoisseinässä. Ristiinnaulittu tammea (hiukset ja kädet sekä kappale toisesta jalasta koivua), risti havupuuta. Figuuri koverrettu, selässä havupuulauta. Saumoissa kangasta. Pitkä, verraten hyvin muovailtu Kristus on esitetty kuolleena ja riippuvana jännittyneistä, jänteivistä käsivarsista, pää on hie-
man oikealle ja eteenpäin kallistunut. Pitkät, jäykästi veistetyt poikkiuurteiset hiuksiaharat riippuvat hartioille ja pitkin selkää, päässä on piikikäs

36. TRIUMFIKRUSIFIKSI NOIN 1300-LUVUN LOPPUPUOLELTA, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ.
Triumfkrucifix, ungefär från slutet av 1300-talet, möjligen av inhemskt ursprung.

orjantappurakruunu. Pitkähkö lannevaate jättää töin tuskin polvet näkyviin ja riippuu molemmin sivuin pitkinä tötterölaskoksina. Ihossa on ruoskimisen jälkinä pyöreitä syvennyksiä.

Risti on elämänpuun tyyppiä. Ylä- ja sivuhaarojen päät on sahattu poikki, ja ainoastaan alahaarassa on säilynyt pyöreä, krapukukkien koristama päätelevy. Pään takana on iso sädekehälevy; INRI-lauta näyttää uudelta.

Vv. 1680–81 veistos maalattiin valkoisella ja sinisellä öljyväriillä (tilit); v. 1952 sen restauroi taiteilija O. Niemi. Värät: liitupohjustusta, kellervä iho, ruskeat hiukset ja vihreä orjantappurakruunu, keltainen lannevaate, jossa sininen vuori, haavat punaiset. Risti vihreä ja keltainen, sädekehässä ja päätelevyssä punaista, kultaa, keltaista ja vihreää. Ristiinnaulitun kork. 185 cm, ristin kork. n. 400 cm.

KRUSIFIKSI, pieni alttarikrusifiksi 1300-luvun loppupuolelta tai 1400-luvun alkupuolelta, mahdollisesti kotimaista alkuperää. Krusifiksi on nykyään sijoitettu tuonnempana esiteltyyn alttarikaappiin, ennen se riippui sakariston oven yläpuolella. Ainoastaan lehtipuusta veistetty Ristiinnaulittu on säilynyt; kädet ovat hävinneet.

Pieni kokoon lysähtänyt figuuri, iso pää painunut oikealle, siinä kierretty orjantappurakruunu, jonka piikit ovat hävinneet. Pitkässä lannevaatteessa edessä V:n muotoiset poimut, vasemmalla sivulla syvät tötterölaskokset. Värity: ihonväriä, orjantappurakruunu vihreä, hiukset ruskeat, lannevaate valkoinen(?). Kork. 43 cm.

ALTARIKAAPPI (kuva 37), noin vv:lta 1450–70, lyypekkiläistä alkuperää, figuurit tammea, kaapin muutama koristekatos korjattu koivulla. V:een 1825 alttarin yläpuolella, nykyään pohjoisseinällä.

Alttarikaapissa oli vielä v. 1836 16 pientä veistosta (kal.), joista kaksi on hävinnyt, alkuperäinen luku lienee 21. Figuurien selkiin on piirretty viivat osoittamaan niiden järjestystä; näistä päättäen puuttuvat ainakin n:ot 1 ja 5. V. 1935 suoritettua korjauksen jälkeen on järjestys väärä.

Kaappiin kuuluu keskiosa (*corpus*) sekä kaksi ovea; kuvat on asetettu kahteen päällekkäiseen kerrokseen läpikuvioisten koristekatosten alapuolelle. Päiden taakse on kaapin takalautaan maalattu sädekehät. Yläkerroksen pääryhmänä on Marian kruunaus, jonka molemmin puolin seisoneet sädekehättömät figuurit (enkelit?) ovat hävinneet. Sivuilla ovat apostolit Andreas (vinoristi) ja Bartolomeus (nuija). Alakerroksessa on ollut kuvattuna ristiinnaulitseminen; krusifiksi on ehkä ollut se pieni krusifiksi, joka v. 1871 oli rikkinäisenä ullakon portaissa (Taidehist. retkik.). Ryhmän kuudesta henkilöstä ovat tallella sureva Maria ja Johannes.

Oviin on sijoitettu kahdeksan apostolia, joiden tunnusesineet osittain puuttuvat. Oikeassa ovelta on neljä parrakasta apostolia; kaksi alhaalla seisovaa ovat mahdollisesti Pietari ja Paavali. Vasemmassa ovelta ovat Jaakob vanhempi, Simon(?), Bartolomeus ja tuntematon apostoli. Ovien ulkopuolella on ollut maalatut, nykyään pois rapisseet pyhimyksen kuvat. Kruunupäisen Kristuksen alapuolella on corpusen vaakasuo- raan listaan veistetty haikaran jalkaa muistuttava puumerkki(?).

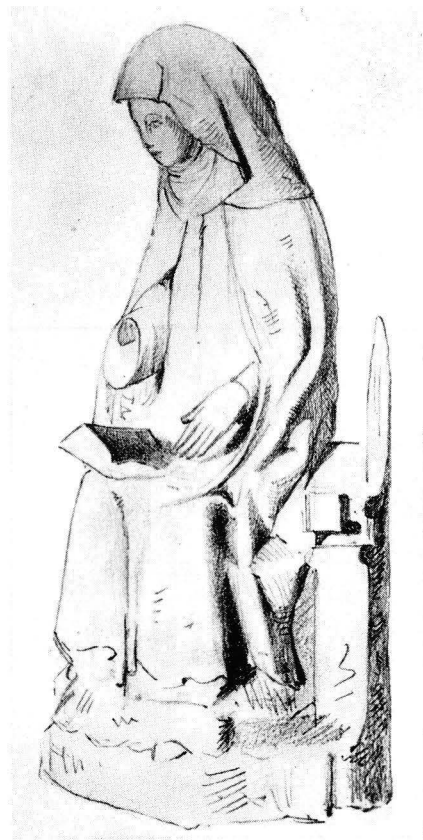
37. ALTARIKAAPPI NOIN VV:LTA 1450–70, LYYPEKKILÄISTÄ ALKUPERÄÄ.
Altarskåp av lybskt ursprung, ca 1450–70.

38. TAIDEHISTORIALLISEN RETKIKUN-
NAN V. 1871 KUVAAMA NEITSYT
MARIAA JA LASTA ESITTÄVÄ VEISTOS
1300-LUVUN ALKUPUOLELTA.
*Jungfru Maria med barnet från början
av 1300-talet, ritad av Konsthistoriska
expeditionen år 1871.*

39. TAIDEHISTORIALLISEN RETKIKUN-
NAN KUVAAMA, PYHÄÄ DIONYSIUSTA
ESITTÄVÄ VEISTOS 1400-LUVULTA.
*S. Dionysius, 1400-talet. Ritad av
Konsthistoriska expeditionen.*

40. TAIDEHISTORIALLISEN RETKIKUN-
NAN KUVAAMA, PYHÄÄ BIRGITTA
ESITTÄVÄ VEISTOS 1400-LUVUN
LOPPUPUOLELTA.
*S. Birgitta, slutet av 1400-talet. Ritad
av Konsthistoriska expeditionen.*

Väriin jätteitä: sinistä, ruskeaa, punaista, vihreää, valkoista ja kultaa. Figuurien kork. 41–42 cm, corpuksen koko 140 × 106 cm, ovien leveys 53 ja 53,5 cm.

TULIPALOSSA HÄVINNEET VEISTOKSET.

Krusifiksi, kiinnitetty lautaan; ristissä sädekehälevy. Kork. hieman yli 1 jalka.

Ylösnoussut Vapahtaja, tammea. Siunaava asento; päässä sädekehä. Kork. 6 jalkaa.

Neitsyt Maria (kuva 38), piirustuksesta päättäen 1300-luvun alkupuolelta. Tyyllisesti samantapainen kuin ns. Liedon mestarin veistokset. Maria seisoo hieman taaksepäin kallistuneena ja kannattaa vasemmalla käsivarrellaan pitkämekkoista Jeesus-lasta. Hänen päässään on huntu; kruunu oli hävinnyt. Käsivarsien kohottaman vaipan reunat laskeutuvat aaltoilevina; molemmat jalkaterät näkyvät. Väriin jätteitä: vaipassa vihreää, sen kuviointi maalattu kullalla, vihreällä ja ruskealla. Kork. hieman yli 2 jalkaa.

Neitsyt Maria, (kuva 41), piirustuksesta päättäen 1400-luvun toiselta neljännekseltä, lyypekkiläistä alkuperää. Seisova Maria ojentaa oikealla kädellään hänen vasemmalla käsivar-

rellaan istuvalle, alastomalle Jeesus-lapselle päärynän. Pitkät hiukset, kruunu oli hävinnyt, vaipassa ja mekossa isot, syvät laskokset. Värit olivat hyvin säilyneet. Kork. 1 jalka 4 tuumaa.

Neitsyt Maria, joka oli »maallisen näköinen» (myöhäiskeskiaikainen?). Maria kannatti kuvauksen mukaan vasemmalla käsivarrellaan Jeesus-lasta, joka piti käsissään pientä lintua; Marian oikeassa kädessä oli kukka (?). Kork. 3,5 jalkaa.

Pyhä Anna »itse kolmantena», kaapissa. Kork. 2 jalkaa.

P. Dionysius (kuva 39), piirustuksen mukaan 1400-luvulta. Veistos oli tehty tammesta. Seisova päätön pyhimys kannattaa molemmilla käsillään päätään, jossa hiippa. Puku kasukka, alba ja mekko; kasukassa edessä V:n muotoiset poimut. Kork. 5 jalkaa. — Dionysiuksen päivää, joka lankeaa Maarian kirkkomessun edelliselle päivälle, vietettiin ainakin 1400-luvun jälkipuoliskolla erittäin juhlallisesti, ns. *totum duplex*-asteisena juhlapäivänä. (Ks. Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, Kal. Röntämäki, s. 112.)

P. Birgitta (kuva 40), piirustuksesta päättäen valmistunut 1400-luvun loppupuolella. Veistetty tammesta. Pyhimys istuu birgittalaisasussa, sylissään avoin kirja. Otsaan oli selostuksen mukaan kiinnitetty puinen levy, jossa oli jokin (maalattu?) merkki. Kork. 2,5 jalkaa.

Enkeli Mikael, kaapissa. Vaippa oli kiinnitetty ruusukkeen muotoisella soljella. Pitkä mekko. Värit: punaisessa vaipassa mustat kaaviokuvat, kaapissa keltaiset ja ruskeat kuviot. Kork. 3 jalkaa.

Enkeli(?) vailla siipiä, veistetty tammesta. Kork. 1 jalka. Johannes ja toinen apostoli, samasta kaapista. Veistetyt tammesta. Johanneksen kädessä kalkki. Kork. 1 jalka.

P. Laurentius(?), veistetty tammesta, parempaa laatua kuin muut. Kork. 4 jalkaa.

P. Sebastianus. Alkeellista tekoa. Pyhimys seisoi toinen käsi päähän, toinen selän taakse puuhun sidottuna, yllään kapea lannevaate. Ruumiissa nuolien reikiä. Kork. 3 jalkaa.

P. Martinus, yllään pitkä mekko ja vaippa, vyötäröllä vyö, päässä lakki. Jalkojen juurella jalaton kääpiö. Kork. 2 jalkaa.

Kuningas, veistetty tammesta. Pitkä mekko ja vaippa. Kork. 3 jalkaa.

Miespyhimys, selityksen mukaan nähtävästi lounaissuomalaista, myöhäiskeskiaikaista tekoa, veistetty koivusta. Vaipassa punaista väriä. Kork. 4 jalkaa.

Naispyhimys, veistetty koivusta. Puku myöhäiskeskiaikainen, päässä kruunu. Kork. 1,5 jalkaa.

41. TAIDEHISTORIAALLISEN RETKIKUNNAN V. 1871 KUVAAMA NEITSYT MARIAA JA LASTA ESITTÄVÄ VEISTOS 1400-LUVUN TOISELTA NELJÄNNEKSELTÄ.

Jungfru Maria med barnet, från 1400-talets andra fjärdedel, ritad år 1871 av Konsthistoriska expeditionen.

42. »MADONNA JA HUNTUUN KÄÄRITTY LAPSI», JÄLJENNÖS JAN GOSSARTIN ALKUPERÄISESTÄ MALAUKSESTA. TAU LUUN ON MAALATTU VUOSILUKU 1571. ATENEUMIN TAIDEMUSEO.

»Madonna mit verwickeltem Kind», kopia efter Jan Gossart.

Tavlan bär årtalet 1571. Samlingarna i Ateneum.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALT TARITAU LU, kankaalle tehty öljymaalau s, jonka (hävinneessä) kehyksessä oli signeeraus »A. E. Linnell» ja vuosiluku 1825. Aiheena ehtoollisen asettaminen. Kirjoitus: »Lahja neitsyildä St. Marian seurakunnassa 1825». Koko 176,5×233 cm.

Taulu vaurioitui, kun varkaat v. 1870 murtautuivat sisään kuori-ikkunasta, ja oli sen takia poistettava alttarista.

MADONNA (kuva 42), nykyään Ateneumin kokoelmissa (n:o 459). Puuhun tehty öljymaalau s, aiheena Jeesus-lapsen kanssa leikkivän Marian rintakuva, taustana vuoristomaisema, jossa rakennuksia. Yläreuna aaltoilevan pyörökaaren muotoinen. Maalaus on jäljennös Jan Gossartin alkuperäisestä taulusta, joka on ns. »Madonna mit verwickeltem Kind» (Madonna ja huntuun kääritty lapsi). Alakulmassa vuosiluku 1571 ja vaakunakilpi, jonka kuviona puolikuun päältä ko-

hoava risti; kilven ympärillä kirjaimet L,K,C ja V. Koko 107×72,5 cm. Kullattu kehys. – Taulu riippui kuorissa jo v. 1684 (kal.).

RISTIINNAULITTU ja YLÖSNOUSEMUS, yksinkertaisia 1800-luvulla kankaalle tehtyjä öljymaalauksia. Sileä tumma kehys. Koko 120×75 cm. Turkulainen porvarin leski Rautell lahjoittanut v. 1854 (kal.).

KEHYKSEN OSA, koristeena munasauva ja rusto-barokkityylistä veistoskoristelua. Pit. 144 cm.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. Mahdollisesti yllä mainittu on osa piispa J. Gezelius nuoremman v. 1681 lahjoittaman isokokoisen taulun suurista kehyksistä. Tähän lienee myös kuulunut vielä v. 1871 tallella ollut kehyksen kolmiomainen otsikko, jonka koristeena laakeriseppeliseen sovitettu enkelinpää, naamiot, kierukat ja munasauva. Taulun aiheena oli Kristuksen kaste; siihen liittyivät Luukk. 3: 12:n sanat sekä kirjoitus: *Anno 1681 Festo Paschatos haec pictura aedi Marianae Consecrata ab Ecclesia huius Pastore* (kal.; teksti nähtävästi muutamissa kohdin väärin luettu: V. 1681 pääsiäisjuhlanä on tämän maalauksen Marian temppelille vihkiynt seurakunnan paimen).

Yllä mainitun taulun lisäksi on kirkosta hävinnyt v. 1701 hankittu Jobia esittävä maalaus, v. 1702 hankittu taulu, jonka aiheena olivat Kristuksen syntymä ja kuningasten kumarrus sekä v. 1723 mainittu, sakariston oven yläpuolella riippunut taulu, jonka aiheena oli Ristiinnaulittu. Tämä oli luultavasti puu- tai kuparipiirros; se paloi v. 1876.

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 43), hopeaa, 1300-luvun keskivaiheilta, ruotsalaista alkuperää (ks. Nordman, Laurentius Arnbernis gåva, FM 1928, ss. 69–70). Pyöreä sileä jalka, jonka reunaa kiertää majuskelikirjoitus varjostetulla pohjalla: *De vera vite fert hoc vas pocula vite* (totisesta viinipuusta tämä malja tuo elämän juomaa). Kirjoituksen alkuna risti. Varsi on tehty eri kappaleena; sen koristeena ovat varjostetut nauhat sekä litteähkö solmu, jonka ulkonemat ovat osittain varjostetut. Vahvasti ylöspäin laajeneva malja on alkuperäinen. Kork. 13 cm, maljan halk. 9 cm. Tähän kuuluu LAUTANEN, joka on päältä kullattu. Halk. 10 cm. KALKKI, hopeaa. Uusklassinen. Pyöreän jalan koristeena plastiset enkelinpäät, kullatun varren alaosa pystyurteinen, päärynäsolmussa riippuvat plastiset köynnökset. Sisältä kullatussa maljassa kaiverrus: »St Maria Sockens Moderkyrka tillhörig Åhr 1805» (Maarian emäkirkolle kuuluva v. 1805), jalan reunassa on sama teksti ilman sanaa »åhr». Kork. 29 cm. Leimat: A. C. Levon, Turku 1805. Kalkkiin kuuluu LAUTANEN,

joka on päältä kullattu. Sama kirjoitus; »Åhr»-asun asemesta »år». Halk. n. 15 cm. Leimat samat kuin kalkissa. Kalkkiin käytettiin v. 1755 hankittu hopeinen kastevati (pöytäk.).

KALKKI, hopeaa, kannellinen. Pyöreä jalka, litteässä solmussa meistetty viinipuunlehväköynnös ja orjantappurakruunu. Maljassa kaiverrus: »Tämän ehtoolliskaluston, käsittäen 125 pikaria, leipälautasen ja maljan, ovat Maarian seurakunnalle lahjoittaneet ompeluseurat, kirkkokuoro ja rippikoululaiset 24. 6. 1939.» Kork. 28 cm. Leimat: Y. Salmela, Hopea Oy, Turku 1939. Tähän kuuluu LAUTANEN, jonka halk. 17 cm.

PIKAREITA, hopeaa, 125 kappaletta. Yksinkertaiset ja sileät. Kork. 8 cm. Leimat samat kuin edellisessä.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Sileässä kalkissa korkea hoikka varsi, maljassa kaiverrus: »KRK 19 28/1 10». Kork. n. 12 cm. Lautaseen ja pyöreään, tasakantiseen rasiaan on kaiverrettu kirjaimet KRK. Leimat: W. Pettersson, Turku; vuosileima puuttuu. Kirkkoherra K. R. Kares lahjoittanut v. 1910.

43. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI JA LAUTANEN 1300-LUVUN KESKIVAIHEILTA.

Nattvardskalk och patén av silver, medlet av 1300-talet.

44. VIINIKANNU NS. KOMPOSITIOMETALLIA. H. KARSTEN, PORVOO.

Vinkanna av sk. kompositionsmetall. H. Karsten, Borgå.

MATKAVÄLINEET, kaksi astiastoa, hopeaa. Sileässä pikarimaisessa kalkissa hoikka varsi. Kork. 12 cm. Lautasen halk. 8 cm. Pyöreä tasakantinen rasia ja kristallipullo, jonka kylkeen hiottu risti. Leimat: Kultakeskus Oy. Hämeenlinna 1950. ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Pyöreä, suorasivuinen ja sileä, tasakantinen. Kannessa kirjoitus: »Till St Maria Kyrka af John Julin j^{or} 1817» (Maarian kirkolle J. Julin nuoremalta 1817). Halk. 12 cm. Leimat: E. A. Zethelius, Tukholma 1815. ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Pieni, pyöreä ja tasakantinen; sitä käytetään keskiaikaisen kalkin kanssa. Kanteen on kaiverrettu risti. Halk. 4,5 cm. Leimat: M. Kantola, Turku 1928.

LUSIKKA, hopeaa, lapa kullattu. Lapon muotoinen. Varressa kaiverrus: »MK 19 1/II 30».

VIINIKANNU, hopeaa, empiirityylinen. Pyöreän jalan pystysyrjässä painettu koristenauha, kuvun alaosa ja kupera kansi pystykupuraiset, kannen päätteenä plastinen kullattu säderisti. Kaiverrus: »Förärad till St Marie Kyrka år 1839 af Presidenten Erik Wallenskiöld» (Lahjoittanut Maarian

kirkolle v. 1839 presidentti E. Wallensköld; hovioikeuden presidentti lahjoitti pöytäkirjan mukaan rasian hautapaikkansa korvaukseksi). Kork. 40 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosileima puuttuu.

VIINIKANNU, hopeaa, empiirimallinen. Pyöreässä jalassa, kuvussa ja kuperassa kannessa pystykupurat, kannessa plastinen karitsa. Jalassa kaiverrus: »Maarian kirkolle lahjoitti 28. p. elokuuta 1910 seurakunnan kirkkoherra I. M. Tallgren.» Kork. 45 cm. Leimat: Suomen kultaseppä Oy, Turku 1910. Päivä oli kirkkoherran 60-vuotispäivä. ÖYLÄTTIRASIA, leimatonta tinaa. Kolme kierukkaljalkaa kannattaa soikeaa, suorasivuista rasiaa, jonka reunoissa on lievää profilointia. Kansi puuttuu. Kaiverrus (versaalein): Den Asken. Till Kirchens Kårel 1684» (Rasia kirkon astioille 1684). Halk. 14 cm, kork. 7 cm. Rasiaa on myöhemmin käytetty hiekkarasiana, v. 1804 sanotaan että se oli venäläisen kapteenin lahjoittama (kal.). VIINIKANNU, ns. kompositiometallia (kuva 44). Pyöreän jalan profiilissa ja munamaisen kuvun yläosassa pystykupurat, korkea leveä nokka, kannessa käpymäinen nuppi. Kork. 45 cm. Leimat: Kompositium; H. Karsten, Porvoo; vuosileima puuttuu. Karsten toimi tinavalurina vv. 1853–67. Mahdollisesti kannu on ostettu v. 1854, jolloin Paattisten kappeliin hankittiin samantyylinen kannu.

KASTEMALJA, tinaa, Jussi Vikainen suunnitellut v. 1955. Koristeena kokokuvana esitetty kyyhkynen öljypuunlehvä nokassaan. Halk. 32 cm. Asetettu keskiaikaiseen kastealtaaseen, jonka suuta se ei täytä, mutta jonka maljan muotoa se taiteellisesti tavalla korostaa.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1558 suoritettiin Kustaa Vaasan käskystä kirkon astioiden takavarikointi; tällöin jätettiin kirkkoon pieni *hopearisti* sekä edessä kuvatun kalkin lisäksi toinen kullattu, moniosainen hopeakalkki ja siihen kuuluva lautanen; kalkin solmussa oli keskiaikaisia kirjaimia ja sen paino oli n. 50 luotia. Tämä kalkki varastettiin v. 1804. Takavarikoitiin kullattu *monstranssi*, kullattu *kruunu*, *öylättisäiliö*, kultaamaton kalkki lautasineen, *risti*, *voiteluastia* ja toinen pieni *öylättisäiliö* (Arwidsson). Matkavälineet olivat 1600-luvulla tinaisia, v. 1825 niitä oli tallella kolme astiastoa. Jo v. 1680 hankittiin kirkkoon 80 luotia painava, hopeinen viinikannu, johon oli kaiverrettu krusifiksi sekä »S Maria Moderkyrka tillhörig» (Maarian emäkirkolle kuuluva). Kannu varastettiin v. 1804, löydettiin taas rikkinäisenä ja myytiin (pöytäk.). Kannun lisäksi käytettiin isoa tinapulloa. 1690-luvulla mainittu messinkinen, hopeoitu ja kullattu, soikea öylättirasia on niin ikään varastettu.

V. 1680 mainitaan tinainen kastevati, jonka lahjoittaja oli piispa J. Gezelius nuoremman äiti. Isokokoisessa vadissa

oli kirjoitus: »Castacat heitä nimen Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen», laitamassa »Ephes. v: 26: Christus Seuracunda rakasti ja ulosannoi idzens Hänen Täzens, että Hän sen pyhitäs ja on sen jo puhdistanut veden pesos sanan kautta». Jalassa(?): *Concecratum a Nob. Gertrude Guthem a MDCLXXX* (vapaasukuisen Gertrud Guthemin vihkimä v. 1680).

13. 2. 1724 turkulainen Matti Yrjönpoika Hällo lahjoitti ison, pohjaltaan neliömäisen tinapullon (kal.). Tämä korvattiin v. 1810 tinakannulla, johon vaihdettiin myös vanha tinainen kastevati. V. 1786 mainitaan puinen öylättirasia, ja I. Kronqvist näki kirkossa 1920-luvulla puisen, siniseksi maalatun matkakalkin(kotelon?).

V. 1840 Metsämäen omistaja luutnantti C. J. Rosenbröijer lahjoitti hopeisen lusikan. V. 1852 ostettiin vanhojen vihreiden lasipullojen korvaukseksi Nuutajärveltä lasikannu (tilit). V. 1860 myytiin kaikki kirkon vanhat tina-astiat.

KASTEALLAS (kuva 45). Kristalliinista, kotimaista alkuperää olevaa kalkkikiveä; luultavasti 1300-luvun loppupuolelta. Lieriömäisen jalan yläreunassa vanne; malja eri kappaletta, sen koristeena goottilaistyylinen, kolmilehdykkäkaarien muodostama nauha. Maljan reunasta on lohjennut pala. Kork. 79 cm, maljan halk. 67 cm. Nykyään uudelleen vanhalla paikallaan kuorin pohjoisosassa (kal.).

VIHKIVESIALLAS (kuva 46). Turun seudun graniittia, keskiajalta. Puolipallomainen, sileä malja on muurattu eteläoven itäpieleen suippokaariseen komeroon. Kork. 28 cm, maljan halk. 48 cm.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, villa- ja kulturalankakudontaa; koristelu kirjottu ja kudottu: pystyt lehtikaistat, risti, evankelistojen Luukkaan ja Markuksen vertauskuvat sekä lause »Anna meille syntimme anteeksi». Värit ruskea, vihreä ja kulta. Tekstiilitaiteilija Maija Kansanen sommitellut v. 1935.

KASUKAT: 1. Ruskeaa (alkuaan punaista) damastia, johon on pujotettu kulturalankakuvioita. Selkäpuolella hopeabrokadista ommeltu risti ja messinkipeltinen vuosiluku 1732; etupuolella samasta kankaasta tehty pystykaista. Selkäpuolen messinkiset INRI-kirjaimet sekä kullattu messinkinen krusifiksi (kal.) ovat hävinneet.

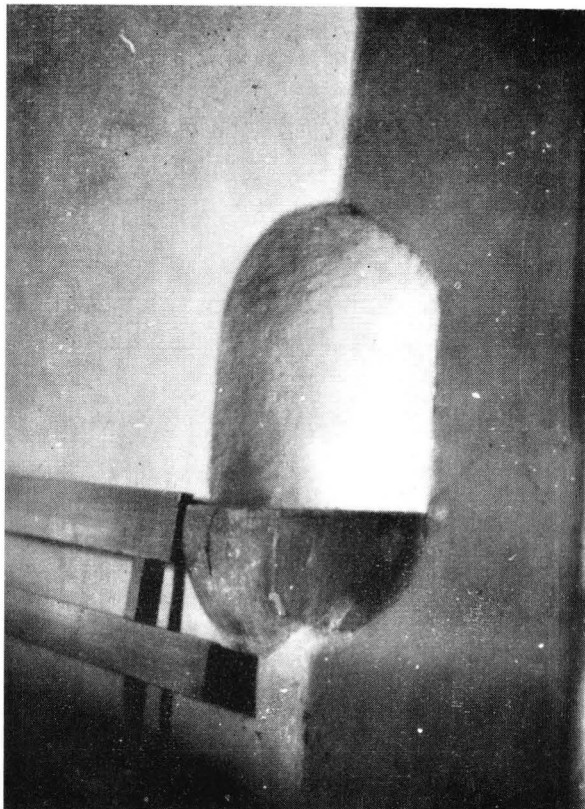
2. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella risti sekä hopeapellistä leikatuista INRI-kirjaimista jäljellä kirjain R; vuosiluku 1827, etupuolella pieni Jehovan aurinko.

Ratsutilallinen Eerik Simonpoika ja hänen vaimonsa Hanna Henrikintytär Maanpäästä lahjoittaneet; kirjaimet otettiin v. 1723 hankitusta mustasta samettikasukasta (kal.).

45. KASTEALLAS KOTIMAISESTA, KRISTALLIINISESTA KALKKIKIVESTÄ, 1300-LUVUN LOPPUPUOLELTA.

Dopfun av inhemsk, kristallinsk kalksten. Slutet av 1300-talet.

46. VIHKIVESIALLAS, TEHTY TURUN SEUDUN GRANIITISTA. *Vigvattensskål av granit från Åbotrakten.*

3. Edellisen kaltainen; INRI ja vuosiluku 1850 tehty hopeakaluunasta. Ostettu viinikassan varoilla (tilit).

3–4. Valkoista silkki- ja villakudontaa. Selkäpuolella silkillä kirjottu risti, etupuolella Kristuksen monogrammi. Hankitut 1900-luvun puolivälissä.

KALKKILIINAT: 1. Sinipunaista samettia, koristelu kirjottu kultalangalla. Kristuksen monogrammi orjantappurakruunussa, laidoissa viinipuunlehtinauha, reunassa kultahapsut. Liinaa säilytetään puukotelossa pahvilaatikossa, jonka kannessa on kirjoitus: »Inneslutna kalkduk förfärdigad af min dotter Johanna få vi öfverlämna såsom gåfva till St. Maria kyrka Åbo den 26. October 1884. Henrik Johan Ylander.» (Sisällä olevan, tyttäreni Johannan valmistaman kalkkiliinan saamme lahjoittaa Maarian kirkolle. Turussa lokakuun 26. p.nä 1884. Henrik Johan Ylander.)

2. Tummansinistä samettia, koristelu kirjottu hopealangalla. Kulmissa kristilliset symbolit, reunassa hopeahapsut. 1900-luvulta.

HAAVIT: 1. Päälyllystetty punaisella sametilla. Koristeena ristikkäiset kultakaluunat, jotka korvaavat aikaisemmat hopeakaluunat. Pohjassa tupsu. Koppaan on kiinnitetty hopeapeltinen levy, johon on kaiverrettu: »Denne Håv är förärad til St Marie Kyrka af Kläckaren Elie Pedelius Den 24 Dec. 1831» (Tämän haavin on lahjoittanut Maarian kirkolle lukkari Elias Pedelius joulukuun 24. p.nä 1831). Sorvattu musta varsi, jossa messinkinen varsiputki.

2. Punaista samettia, koristeena kultalangalla kirjottu kyyhkynen ja risti; pohjassa musta tupsu. 1900-luvun keskivaiheilta.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Jo aikaisemmin mainittu Gertrud Guthem lahjoitti v. 1680 joulukuksi kaksi alttarivaatetta, joista toinen oli tehty kultakankaasta, toinen atlassikistä, jonka koristeena oli kultanauhut ja kukkakuviot. Samana vuonna hankittiin punainen verkavaate alttarikaiteeseen. V. 1684 mainitaan kuusi vanhaa kasukkaa ja kaapua sekä lisäksi kaksi dalmatikaa(?) ja kuorikaapu. Yksi dalmatika oli tehty sinisestä pellavakankaasta ja siinä oli koristeena pystykaistat jotakin toista kangasta. Nähtävästi yksi kasukoista oli sinistä taftia (vrt. kal. 1761). Haavissa oli hopeakulkunen. Lisäksi oli kuorin penkeissä neljä kirjavaa vaatetta. Kalkkiliina oli v. 1694 tehty kirjavasta, kukkakuvioisesta silkkikankaasta ja varustettu kulmatupsuilla. Arolan omistaja raatimies Miltopaeus lahjoitti v. 1691 penkkisijansa maksuksi sinipunaisen, hopeapitsikoristeisen plyysistä tehdyn alttarivaatteen.

V. 1723 mainitaan musta alttarivaate ja papinpenkin vaate sekä kaksi »vanhaa ja hyvin kulunutta» haavia, joista toinen musta. Paattisista ostettiin karhuntalja (alttarimatoksi?) ja

v. 1731 paattislaiset lahjoittivat toisen karhuntaljan emäkirkkoonsa (Perälä, Paattinen 1359–1959, s. 186). Molemmat myytiin v. 1780. Ennen v:ta 1761 oli hankittu valkoinen silkkinen »lautasliina», jossa siniset ja punaiset reunat, sekä toinen kulta- ja silkkilangalla kirjottu valkoinen kalkkiliina. V. 1772 saatiin haavi, jonka kulmikas koppa oli päälyllystetty mustalla kankaalla ja varustettu hopeakulkusella; varsiputken levyssä oli kirjoitus »Guds heliga namn till ära De fattigas Nytt och Kyrkan till prydna 1772 Januari pro. Denne Fattig håf är förärd till Sanct Marije Kyrka af gode och wähl menande unge män.» (Jumalan pyhän nimen kunniaksi, köyhien hyödyksi ja kirkon kaunistukseksi tammikuun 1. p:nä 1772. Tämän köyhäin haavin ovat lahjoittaneet Maarian kirkolle hyvät ja hyvän- tahtoiset nuoret miehet.)

V. 1785 oli kirkossa valkoinen, punaraitainen kalkkiliina ja mainitaan punainen, silkkikiemuroilla koristettu haavi.

V. 1802 hankittiin punainen alttarivaate. V. 1804 käytettiin messupaitojen vöinä vanhoja hienoista silkkinauhoista tehtyjä »kaulaliinoja», siis ehkä keskiaikaisia stoolia. Samana vuonna piispan, Maarian entisen kirkkoherran (vv. 1795–1804) Jaakob Tengströmin tytär Anna Karoliina lahjoitti valkoisen, kultahapsuisen kalkkiliinan. Venäläinen kapteeni Untlie antoi v. 1825 äitinsä hautakiven maksuksi sinipunaisen, hopeakoristeisen alttarivaatteen. Viinikassan varoilla ostettiin v. 1846 punainen kalkkiliina, jonka koristeena oli kuparilangalla ja paljeteilla kirjottu Jehovan aurinko. V. 1851 hankittiin musta, hopeakoristeinen alttarivaate.

47. V. 1680 LAHJOITETTU VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU. Malmkrona, skänkt år 1680.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1 (kuva 47). 2×6 kynttilänhaaraa, joiden keskikohdalla olevasta plastisesta lehtikoristeesta ulkonee fasetoitua koristetappia kannattava silmukka. Pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on lentävä enkeli, jonka kädet ovat pitäneet nykyään hävinneitä esineitä. Hyvin ison pallon nuppi on profiloitu ja uurteinen. Kaiverrus (versaalein); »Kongl.Maj^{ts} Troman och öfwerste-leutnant:för et Regemente:Cavalerie:Wälborne/Johan: Bechs: Änckie: Fru Wälborna: Fru Elisabetha Pistolhielm: Til Curla och Vitamo/Har denne: Lius Crona ved sin salige: Mans Jorda färd som schedde uti Åbo den 22/Februari Anno 1680 til zirath: Tå Han Den 23 Dito Ned-sattes Här i Kyrckian i sin/ Graf För Ähradt.» (Kuninkaallisen Majesteetin uskotun miehen ja ratsuväkirykmentin everstiluutnantin, jalosyntyisen Juhana Bäckin leskirouva, vapaasukuinen Elisabeth Pistolhielm, Kuurilan ja Vitamon rouva, on lahjoittanut tämän kynttiläkruunun kaunistukseksi autuaan puolisonsa hautajaisiin, jotka tapahtuivat Turussa helmikuun 22. pñä v. 1680, kun hänet saman kuukauden 23. pñä laskettiin hautaansa tässä kirkossa. – Elisabet Pistolhielm oli Bäckin neljäs puoliso; toisen puolisonsa Elsa Råambstiernan kautta Bäckillä oli yhteyksiä Maariaan.

2. Pieni kruunu 1600-luvun tyyppiä. Kuusi kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Rungon yläpäässä plastinen kaksoiskotka. Mainitaan jo v. 1684 (kal.).

3. 2×8 kynttilänhaaraa; yläkehän haarat 1600-luvun tyyppiä (pyöreät talivadit, uurnamaiset kynttilänpesät, yksinkertaiset alaspäin taivutetut haarat), alakehä näitä myöhemmältä ajalta: kuusen muotoiset haaroista nousevat koristeet, simpukan muotoiset talivadit, lieriömäiset, poikkiuurteiset kynttilänpesät. Isossa päärynämaisessä pallossa profiloitu nuppi. Tämä on mahdollisesti alkuaan se kahdeksanhaarainen kruunu, joka ostettiin v. 1693 (kal.), v. 1759 turkulainen keltavalaja I. C. Reiss »paransi» kruunuja (tilit); joka tapauksessa kruunussa jo v. 1852 oli nykyiset haaransa.

4. Isossa kruunussa 3×10 kynttilänhaaraa, joiden koristeena aivan pienet leijonan- ja kotkanpää. Pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät, litteät heijastuskukat. Pieni pallo, jossa iso profiloitu nuppi. Kaiverrus: »St Mariae Sockens

48. KUPARIPELLISTÄ PAKOTETTU LAMPETTI, JONKA KILPI ON OTETTU V. 1679 KUOLLEEN EVERSTILUUTNANTTI JUHANA BÄCKIN RUUMISARKUSTA.

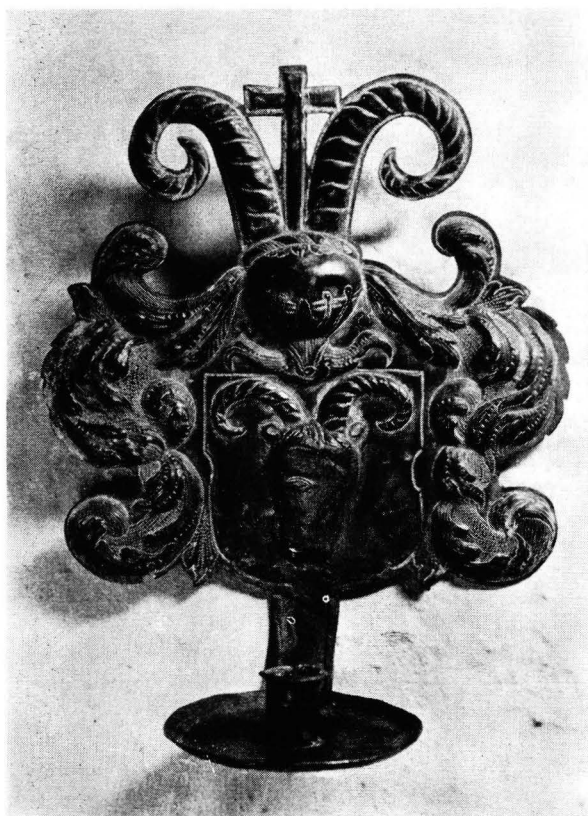
Lampett av driven kopparplåt. Plåten härrör synbarligen från den år 1679 avlidne överstelöjtnant Johan Bäckes kista.

Moderkyrka år 1844» (Maarian emäkirkko v. 1844). Turkulainen keltavalaja J. Wikström valmistanut v. 1844, sen jälkeen kun toinen, kala-jokelaisen keltavalajan O. Helanderin tarjoama messinkipeltinen kruunu oli hylätty (kal.).

MESSINKIPELTINEN KRUUNU, tehty vanhojen vaskikruunujen mallin mukaan. Kolme haarakerrosta, joissa kuusi, kolme ja kolme haaraa.

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Pieni rokokootyylinen kruunu, jossa on kuusi kynttilänhaaraa. Hiotut, painetut ja puhalletut kristallit tammenlehden, päärynän, tähden ja putken muotoiset. Syvälahden vanha isäntä ratsutilallinen Elias Hollender testamentannut kirkolle v. 1821 (kal.).

2. Iso pronssirunkoinen kruunu 1870-luvulta. Kuusi kynttilänhaaraa, kummassakin kaksi kynttilänpesää. Kristallit pääasiassa prismoja. Runkoon ja koristehaaroihin on kiinnitetty vanhoja kristalleja, jotka mahdollisesti on otettu v. 1876 palossa vaurioituneesta kristallikruunusta; tämän seurakunnan emännät olivat lahjoittaneet v. 1831. – Meltoisten leskiemäntä lahjoittanut v. 1877. SEINÄKYNTTELIKÖT JA LAMPETIT: 1–3 (kuvat 48, 49). Kolme kuparipelistä pakotettua lampettia. Seinäkilvet on nähtävästi otettu v. 1679 kuolleen

49. KUPARIPELLISTÄ PAKOTETTU LAMPETTI, JONKA KILPI SAMOIN KUIN EDELLISEN KUVAN LAMPETTI ON SAATU JUHANA BÄCKIN RUUMISARKUSTA.

Lampett av driven kopparplåt, i likhet med lampetten på föregående bild tagen från Johan Bäck's kista.

everstilutnantti Juhana Bäckin ruumisarkusta: ne ovat 1600-luvun vaakunan muotoiset, kypäränpeite on verraten naturalistista, punssaamalla varjostettua akanttia. Isoin lampetti on 54 cm korkea; kilvessä on Bäck i Finland -suvun vaakuna, kaksi pienempää kuulunevat sukuvaakunasarjaan; ne ovat 24 cm korkeat; kilvissä on Bäck ja Hufvudsköld -sukujen vaakunakuviot. Kynttilänhaara, talivati ja kynttilänpesä ovat mitä yksinkertaisinta tekoa. Lampetit on tehty ennen v:ta 1836 (kal.).

(Juhana Bäck i Finland, vrt. s. 87; hänen äitinsä oli Hufvudsköld-sukua.)

4–5 (kuva 50). Messinkipelistä pakotetut lampetit, luultavasti 1600-luvulta. Soikea kilpi, jossa suorakaiteen muotoinen keskikupura, laitama läpikuviointi. Sen lehtikoristelu alkaa kypäränpeitteen tapaan kilven yläpäässä olevasta kruunatusta kypärästä. Yksinkertainen talivati ja kynttilänpesä. Kupuraan on hyvin heikosti kaiverrettu kirjaimet SB (vrt. hautakiveä s. 90). Kork. 50 cm. Lampetit mainitaan luultavasti v. 1723 (kal.).

6. Vaskinen, kolmihaarainen, saarnastuolissa,

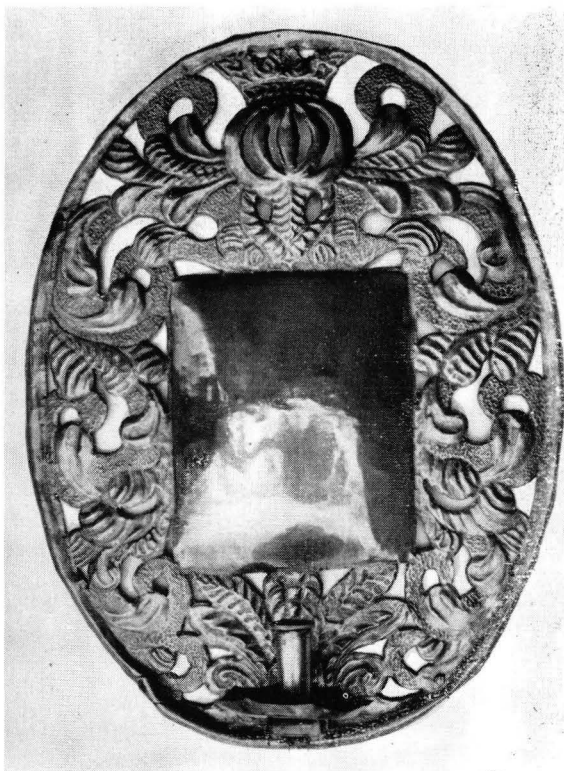
1700-luvun tyyppiä. Yksinkertaiset kiemura haarat ja pyöreä silmä seinäkupura. Seinäulkonema 37 cm. Salpietarinkeittäjä Möller lahjoittanut v. 1836 (kal.).

7–8. Pronssista valetut kaksiahaaraiset, kasviskoristeiset seinäkyntteliköt 1800-luvun loppupuolelta.

9–15. Messinkipelistä pakotetut suippokaariset lampetit, joissa kaksi kynttilänsijaa. N. 1920-luvulta, saksalaista tekoa. Kork. 25 cm. Leimat: G. O. Berg, Ges[etzlich]. Gesch[ützt].

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 51). Kolmileimaista tinaa. Pyöreä jalka, kierrevarsi, jonka alapäässä pyöreä anturalevy; kierrevarren yläpäässä kiertäinen poikkihaara, josta kohoa neljä kierteistä kynttilänpesää; pyöreät litteät talivadit. Poikkihaaran alapuolella kaksi ohutta S:n muotoista koristekiemuraa. Kork. 38 cm. Leimat: Erland Pentinpoika Ståhlfor, Turku; vuosileima puuttuu. Ostettu v. 1684 alttaria varten (kal.).

2–3. Pari, ruusuleimaista tinaa, 1600-luvulta. Pyöreä jalka, kierrevarsi, jonka alapäässä litteä solmu, irrallinen kynttilänpesä ja talivadit. Kork. 25,5 cm. Tekijän ja kaupungin leima sekä vuosileima puuttuvat. Mainitaan mahdollisesti v. 1684 (kal.).

50. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU LAMPETTI, 1600-LUVULTA
Lampett av driven mässingsplåt, från 1600-talet.

4–5. Pari, nelileimaista tinaa; kolmihaaraiset, empiirityyliset. Pallojalkojen kannattama neliömäinen jalusta, profiloitu pystyurteinen varsi, alaosaltaan pystyurteiset kynttilänpesät. Varsi päättyy kynttilänpesään, johon irrallinen haaraosa on upotettu. Kork. 36 cm. Leimat: J. Lindblad, Turku 1852.

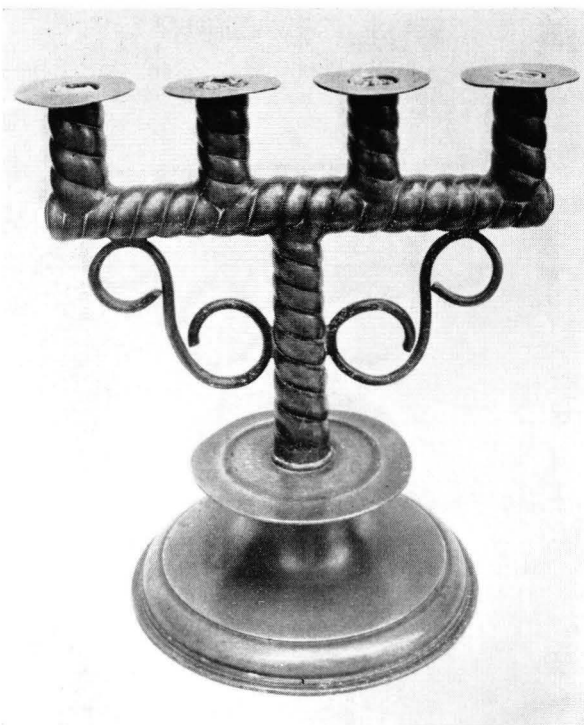
6–7. Pari, messinkipelistä pakotettuja; barokkityyliset. Pyöreässä jalassa, kierrevarren anturalevyssä ja talivadissa pakotetut kukka- ja hedelmäaiheet. Kork. 31,5 cm. Saatu kirkkoon v:n 1723 jälkeen.

8–9. Edellisten kaltaiset, kork. 24 cm. Saatu kirkkoon v:n 1723 jälkeen.

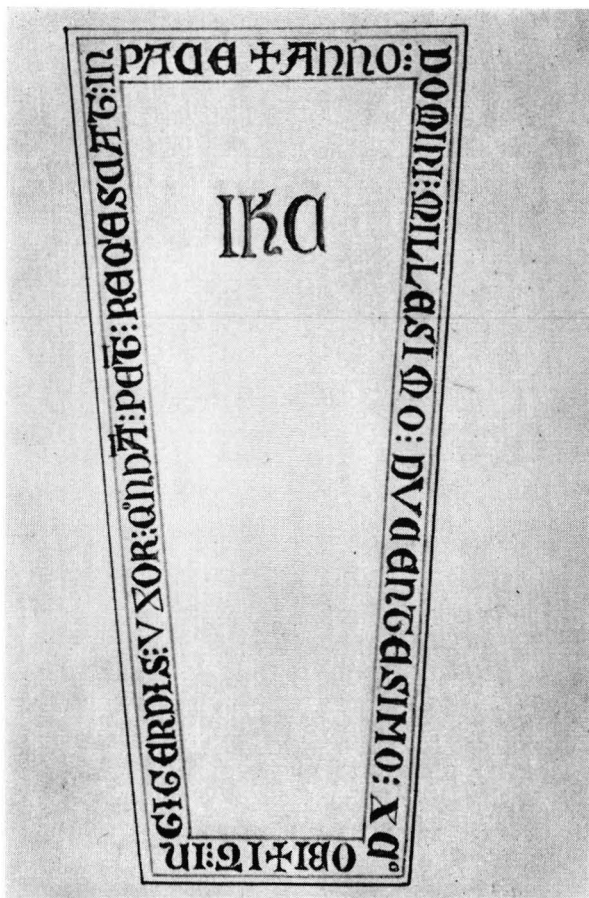
10–11. Pari, kullattua läkipeltiä; empiirityyliset. Pallojalat kannattavat neliömäistä jalustaa, josta nousee pyöreä profiloitu varsi. Kork. 32,5 cm. Porvari A. Ponsén, Kärämäen Hiiden ja Pikku-Simolan omistaja, lahjoittanut v. 1814 hautasijansa maksuksi.

12–13. Edellisten kaltaiset, kork. 21 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1684 mainitaan pari rautakruunua ja seitsemän »vanhanaikaista» kynttilänjalkaa. Kirkossa oli myös kaksi- tai kolmihaarainen messinkipelistä pakotettu seinäkynttelikkö. Leskirouva Anna Baehr lahjoitti v. 1778 kaksi kaksiahaarasta tinaista kynttilänjalkaa. 1700-luvulla hankittiin maalatut puiset pallokruunut, ja v. 1819 läkipeltiset lamput.

51. V. 1684 OSTETTU TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. ERLAND STÅHLFOT, TURKU.
År 1684 inköpt tennstake. Erland Ståhlfot, Åbo.

52. Ns. »INGIGERDIN KIVI», v. 1290 VALMISTUNUT HAUTAKIVI. SÖREN ABILDGAARDIN PIIRROS.

Den sk. Ingigerds sten, en gravsten från år 1290. Efter Sören Abildgaard.

Hautausmuistot

HAUTAKIVET: 1 (kuva 52). Ns. »Ingigerdin kivi» on nykyään upotettuna sakariston seinään. Se on balttilaisesta kalkkikivestä tehty, trapetsin muotoinen levy, joka on hyvin kulunut. Yläpäähän on hakattu Kristuksen monogrammi. Reunoja kiertää majuskelikirjoitus: *Anno domini millesimo ducesimo XC^o obiit Ingigerdis uxor q'ndā pet req'escat in pace* (V. 1290 kuoli Ingigerdis, muuan Pietarin vaimo; levätköön rauhassa). Sanojen välissä on kolme pistettä ja kirjoitus alkaa ristinmerkillä; toinen risti on keskellä sanaa obi-it. Kiven pituus 153 cm, leveys 50–75 cm.

Kiven ajoituksesta on käyty vilkasta keskustelua; vrt. mm. Rinne, Turun tuomiokirkko II, s. 272; hän ajoittaa sen vuoteen 1215. – Hautakivi oli v. 1804 sakariston lattiassa (kal.), mutta se siirrettiin luultavasti uuden lattian rakentamisen

yhteydessä kirkon pääoven kynnykseksi: kal. v. 1836 »hautakivi ison kirkonoven alapuolella, siinä munkkityylinen kirjoitus ja vuosiluku MDC». V. 1871 sitä säilytettiin kirkon komerossa.

2. Balttilaista kalkkikiveä, 1600-luvulta, nykyään kiinnitettynä kuorin itäseinään. Keskellä seppele, jossa kirjaimet SB (mahdollisesti luettava *Sepulchrum Bäckii*, Bäck-suvun hauta). Koko 171×115 cm. Kivi on ollut Bäck-suvun muurihaudan päällä alttarin edessä (kal.).

3. Balttilaista kalkkikiveä, 1700-luvulta, nykyään kiinnitettynä kuorin itäseinään. Keskellä kehässä versaalikirjoitus: »Denne Steen/och Lagerställe/Hörer Häradsfoug/den Johan Nyholms/arfwingar till» (Tämän kiven ja lepopaikan omistavat kihlakunnan vouti Juhana Nyholmin perilliset). Koko 189×143 cm. Kivi on ollut lähellä sakariston ovea (kal.; Nyholm omisti 1700-luvun alkuvuosina Paattisten Kreivilän kartanon).

4. Balttilaista kalkkikiveä, nykyään asehuoneen itäseinässä, koristeeton. Koko 188×115 cm. Ollut papinhaudan päällä kuorissa papin- ja lukkarinpenkin välissä (kal.).

5. Balttilaista kalkkikiveä, Baer-suvun hautakappelissa. Kulmissa enkelinpäät, pääkallo ja ristikkäiset sääriluut sekä tuntilasi, keskellä soikea, nauhakoristeinen laakeriseppele. Kirjoitus (versaalein) »Denne grafsteen och lägerställe hörer Nils St[enson Koc]k och hans arwingar till A° 1691/Christus ähr/Mitt Lijf och/Döden är min/Winning. Jagh L.../frembling...» (Tämän hautakiven ja lepopaikan omistavat Niilo Stenipoika Kock ja hänen perillisensä. Filipp. 1: 21. Minä... muukalainen). – Koko 218×142 cm. (Kivi on ollut Turun tuomiokirkossa kauppias Niilo Kockin haudan katteena. N. v. 1740 kauppias A. Baer osti Samuel Wacklinilta tämän puolison Maria Fleegen omistaman haudan, joka oli kuulunut Kock-suvulle. Kun tuomiokirkon hautoja ei enää 1780-luvun jälkeen saatu käyttää, hankittiin viranomaisilta lupa kiven siirtämiseen. Ks. A. Korhonen, Turun tuomiokirkko vv. 1700–1827. Turun hist. yhdistyksen julk. III, ss. 313 ja 333.).

VAAKUNAT, ks. lampetteja ss. 87–88.

V. 1876 paloivat sakariston ullakolla säilyneet vaakunat. Ne olivat:

1. Rålambstierna-suvun puinen vaakuna. Kirjoituksesta oli v. 1871 tallella vuosiluku 1666; kyseessä oli siis mainittuna vuonna kuollut Maunu Rålambstierna, Turun hovioikeuden asessori ja Maanpään kartanon omistaja.

2. Bäck i Finland -suvun vaakuna. Kirjoitus: »Johan Bäck är födder Anno 1613 d 16 December i Herranom afsomnade Anno 1679 d 20 Januari» (Juhana Bäck on syntynyt joulukuun 16 p:nä v. 1613, kuoli Herrassa v. 1679 tammiukuun 20. p:nä.).

KYPÄRÄ, nykyään KM n:o 4377, riippunut Juhana Bäckin vaakunan kohdalla. Kuvattuna SMYA:ssa III, s. 82. Rautapellistä tehty 1600-luvulta peräisin oleva umpikypärä, jonka takaraivon harjalla varustettu koppa, leukakappale ja varjostin silmikkoineen ovat samoissa saranoissa. Silmikko jäljittelee naamiota: siihen on pakotettu silmät, nenä ja viikset, joihin kaikkiin on puhkaistu reikiä. Niskasuoja on erillisenä kappaleena.

Samaan vaakunaan lienee kuulunut yksinkertainen upseerinmiekka, joka vielä v. 1920 oli tallella. Puinen kahva, pit. 87 cm.

MUISTOTAULU, umpeen muuratun papinoven muodostamassa komerossa. Marmorilevy, jossa kirjoitus: *Pehr Kalm/Natus 1716/Denatus 1779/In academia Aboensi Professor Oeconomiae/Pastor Ecclesiae Sanctae Mariae* (Pietari Kalm, s. 1716, k. 1779, Turun akatemian professori ja Maarian kirkon kirkkoherra). Koko 88×65 cm. Svenska Litteratursällskapet i Finland lahjoittanut v. 1929.

HÄVINNEET MUISTOTAULUT. V. 1761 oli kirkossa ainakin kahdeksan rikkiinistä muistotaulua eli epitafia (kal.). Näistä esitellään seuraavat:

1. Sakariston oven yläpuolella. Kirjoitus: »Denna Tafla och Epitaphium hafwer Petter Teshen förärt till St. Mariae Kyrka Anno 1657.» (Tämän taulun ja epitafin on Pietari Tesche lahjoittanut Maarian kirkkoon v. 1657.)

2. Toisessa kuoripylväässä ylinnä painettu taulu (Melander 1218); kirjoitus: »Werldens Bitterheet/betrachtat/Då/Den wyrdige och wällärde Herren/Herr Martinus S. Törmannus/Fordom Gudz heliga ords idkesamme Tienare inwidh/Gudz Försambling i Rändämäki/den 7 Julii anno 1683 i Herranom Sahl. afledh och samma/ähr den 14 Octobris til sitt Hwilorum där sammastädes med Förmänt och ansenlicht Folchs Medfölje/beledsagades.» (Mietelmä maailman katkeruudesta kun Arvoisa ja korkeasti oppinut herra, herra Martti Simonpoika Törmannus, Jumalan Sanan ahkera palvelija Jumalan seurakunnassa Rantämäellä heinäkuun 7 p:nä v. 1683 nukkui autuaasti Herrassa ja kun samana vuonna lokakuun 14 p:nä ylpeät ja arvossa pidetyt henkilöt saattoivat hänet siellä sijaitsevaan leposijaan.) Taulun runot ja muut tekstit olivat sepittäneet Johannes Lithonius Tawast sekä Simo Brenner (Martti Simonpoika Törmannus oli Maarian kappalaisena vv. 1660–83).

3. Samassa pylväässä v. 1690 kuolleen kappalaisen Nicolaus Hammarmanin muistotaulu. (Vrt. Melander 1218. Niilo Hammarman, ks. s. 91).

Kellot

1. Kirjoitus: STA MAARIAN EMÄSEURAKUNNAN OMA. WALETTU V. 1881 KIRKON PALOSSA 1876 SULANEEN KELLON SIJAAN. TULKAAT ASTUKAATTE YLÖS HERRAN VUORELLE JAKOBIN JUMALAN HUONEESEEN: ETTÄ HÄN OPETTAISI MEILLE TEITÄNSÄ JA ME VAEHTAISIMME HÄNEN POLUILLANSA. E II. 3. Halk. 112 cm. Ostettu Pietarista (kal.).

Kellon edeltäjää kutsuttiin »Juutiksi»; perimätiedon mukaan se oli saatu tanskalaisesta sotalaivasta, joka Kristian II:n aikana jäi Pikisaaren edustalle (Killinen). Kello oli hieman nykyistä pienempi; se oli keskimmainen alkuperäisistä kelloista. Sen laidassa ollut keskiaikainen minuskelikirjoitus kopioitiin v. 1871: *Ave Maria gracia plena usds(?) oğldlefbcd* (varsinkin l ja d epäselviä; kirjoituksen alku: Terve Maria armoitettu). Sanojen välissä on ruusukkeet ja lauseen päätteenä pieni jousimies.

2. Reunassa akanttipalmettinauha. Kyljessä kehys, johon on sovitettu keisari Nikolai I:n kuva sekä kirjoitus: KEISARI NIKOLAI I:SEN HALLITUKSEN AIKANA: KOSKA HANS HEIKEL OLI KIRKKOHERRA MAARIAN PITÄJÄSSÄ, F. W. RANCKEN EMÄKIRKON KAPPALAINEN, I. F. MANNELIN PITÄJÄN APULAINEN JA ERIK REINHOLD KOMONEN KIRKKOVÄÄRTINÄ, VALETTIIN TÄMÄ KELLO VUONNA 1852. MATTS SVEDBERGILTÄ MAALAHDESSA. Vastakkaisella puolella kehys, jossa kirjoitus, PYHITTÄKÄÄT PAASTO; KUTSUKAAT SEURAKUNTA KOKOON JA KOOTKAAT VANHEMMAT JA KAIKKI MAAKUNNAN ASUVAISET HERRAN TEIDÄN JUMALANNE HUONEESEEN JA HUUTAKAAT HERRAN TYKÖ. JOEL I: 14. Kehyksen yläpuolella on Lutherin kuva, jossa kirjoitus D. R. LUTHER. Halk. 110 cm. (Kymnaasin lehtori H. Heikel, Maarian kirkkoherrana vv. 1851–60. F. W. Rancken, kappalaisena vv. 1836–59. I. F. Mannelin, apulaisena vv. 1841–55.)

Tämä kello oli alkuaan isokello. Edellinen kello halkesi v. 1852, kun sitä soitettiin Paimalan kylän tulipalon johdosta. Sen kirjoitukset olivat seuraavat: Ylinnä *Dum trahor audite, En voco vos ad Sacra venite* (Kun minua soitetaan kuunnelkaa, kutsun teitä, tulkaa jumalanpalvelukseen), keskellä: »Om guten 1675 pastore Petro Bång *Curatoribus Templi Nicolao Hammarino et Joh. Pipenoja*» (Uudestaan valettu 1675, kun kirkkoherrana oli Pietari Bång, kirkon isännöitsijöinä Niilo Hammarin ja Juha Piipanoja). Vastakkaisella puolella: »Hamnader under Ryska wäldet 1719: nu igen 1729 af Guds Nåd å nyå guten. *Episcopo Laurentio Tammelin P: et Pastore Johanne Hartman, Oeconomo et Ad. Johanne Erics*. Guten af Kongl. styckgjutaren Gerh: Meyer i Stockholm.» (Joutunut Venäjän vallan alaiseksi v. 1719 ja nyt uudelleen 1729 Jumalan armosta uudestaan valettu. Kun piispana oli Laurentius Tammelin, rovastina ja kirkkoherrana Johannes Hartman, ekonomina ja apulaisena Johan-

nes Eerikinpoika. Valanut kuninkaallinen tykinvalaja G. Meyer Tukholmassa.) Reunassa: »Kommer Kommer här och låter oss Herren Gud pris» (Tulkaat, tulkaat tänne ja ylistäkäämme Herraa Jumalaa). (P. Bång, kirkkoherrana vv. 1666–75. Niilo Hammarman eli Hammar, kappalaisena vv. 1683–90. Lauri Tammelin, Turun piispana vv. 1728–33. Joh. Hartman, kirkkoherrana vv. 1728–37. Joh. Eerikinpoika Gottleben, apulaisena vv. 1729–34. G. Meyer nuorempi, tuli Tukholmassa kellonvalajaksi v. 1723, k. v. 1784.)

3. Keskellä kelloa koristevyö, jossa arabeski-kehukseen sovitettu vuorotellen kalkit, laintaulut ja Raamatut. Reunassa venäjänkielinen kirjoitus: »Valanut Pietarissa valaja A. P. Vasiljev v. 1881.» Halk. 90 cm.

Tämän kellon edeltäjä oli kirjoitukseton; ainoana koristeena oli puumerkki: ☩
Jo v. 1684 mainitaan kolme kirkonkelloa (kal.).

Sekalaista

KALENDARIUM RÄNTÄMÄKI, nykyään Helsingin yliopiston kirjastossa, ks. A. Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 112.

TUNTILASI, saarnastuolissa. Rautaisen telineen yläpäässä kullattu pallo. Puisessa kopassa rokokootyyliset koristeet. Kopan kork. 27 cm. Ostettu v. 1761 vanhemman tuntilasin tilalle (tilit).

KIRKKOLAIVA, kaksikantinen linjalaiva, jossa mes-sinkinen, hopeoitu köli. Alus on maalattu valkoiseksi ja mustaksi. Maalattu kirjoitus: »Till åmin-nelse och Guds Hus till prydna har Hirvisalo öns Ungkarlar skänckt detta skepp vid namn Wentta i St Mariae Kyrka år 1824.» (Muistoksi ja Jumalan huoneen kaunistukseksi Hirvensalon saaren poika-miehet ovat lahjoittaneet tämän Wentta-nimi-sen laivan Maarian kirkkoon v. 1824.) Pit. 120 cm.

KAAPPIKELLO, empiirityylinen. Pystyurteinen suorasivuinen, ylöspäin kapeneva kaappi, kello-
taulun päätteenä nauhalla sidottu tähtkäkimppu. Ovessa kirjoitus: »Lahjoitettu St Marian Seura-kunnan Nuorilta miehiltä Wuonna 1819.» Värit vihreänharmaa ja ruskea sekä kulta, alkuaan si-ninen.

NUMEROTAULUT: 1. Empiirityylinen kaapin muo-toinen. Koko 87×62 cm. Lukkari E. Pedelius lahjoittanut v. 1834 (kal.).

2–3. Yksinkertaiset, yläreuna kaksitaitteinen. 1900-luvulta. Koko 120×66 cm.

RIPPIKELLO pienessä yksinkertaisessa puutelineessä. Halk. 14 cm.

KIRJATELINE, vinopintainen jalallinen puulaatikko, jonka koristeena kullatut palmetit. Kannessa helmikirjontaa punaisella pohjalla. Pinta 33×61 cm. Hankittu v. 1872 (kal.).

ARKUT: 1. 1600-luvulta (kal.). Yksinkertainen, suorasiivinen ja tasakantinen, raudoitettu. Kannessa kaksi rahasuppilaa. Väri sininen.

2. Edellisen kaltainen ja ikäinen; kannessa yksi suppilo.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. kuusi renessanssimallista talonpoikaistekoista, luultavasti 1800-luvun alkupuolella hankittua tuolia, jotka v. 1838 maalattiin sinisiksi. Nykyään kaluston värit ovat musta ja tammen väri.

PAARIT: 1. Yksinkertaiset, mustiksi maalatut. Poikkilautoihin on maalattu pääkallo, ristikkäiset sääriluut ja tunti-lasi sekä kirjoitus: »Tänä pänä minä, huomena sinä. Kirkon Anno 1780 Kustanuxella.» Puuseppä Prusin valmistamat (tilit).

2. Yksinkertaiset, mustiksi maalatut. Poikkilautaan maalattu: »Tänäpäsin sinun, huomena minun Anno 1809.»

3–4. Yksinkertaiset, 1800-luvulta.

VAIVAISUKKO, Baer-suvun kappelin pohjoispuolella. Alkeellinen; pitkä takki ja korkea kaulaliina; rahapönttönä kädessä oleva hattu. Yläpuolella taulu, johon on maalattu kirjoitus: »Joka köyhää armahtaa hän lainaa Herralle joka hänen hyvän työnsä jälleen maksawa on.» Kork. 137 cm. Hankittu Turusta v. 1853 (tilit).

Noin v. 1860 poistettiin kirkosta mm. 1600-luvulta peräisin oleva *aurinkokello*, v. 1763 valmistunut *jalkapuu*, v. 1851 ostettu *häpeäpenkki* ym. V. 1680 lahjoitettu kirkkolaiva oli jo aikaisemmin hävinnyt. V:n 1876 jälkeen poistettiin sinisiksi maalatut vaatenaulakot; papinpenkin nau-lakon oli sorvarinkisälli Jaakko Simolin lahjoittanut n. v. 1800 (kal.). V. 1825 mainitut kaksi *lippua* ovat myös hävinneet, samoin v. 1723 mainittu *numerotaulu*, v. 1684 mainittu *rippikello* ym.

TIIVISTELMÄ

1. Luultavasti v. 1229 rakennettiin Koroisiin puukirkko, jonka kuori oli kapea(?). Sitä vanhemman kirkon ole-massaolo ei ole todistettavissa. Kirkon rauniosta on tehty hautalöytöjä.

2. Koroisten kirkkoa laajennettiin vv. 1266–86 ja siihen rakennettiin harmaakivinen kuori. Kirkkoa ei ole käytetty 1300-luvun jälkeen, luultavasti se tuhoutui v. 1318 tai 1396.

3. Maarian kirkon suhdetta Koroisten kirkkoon ei ole täysin selvitetty. Marialle pyhitetty kirkko lienee rakennettu jo ennen Koroisten hävittämistä. Kivisakaristo lienee peräisin 1200-luvun loppupuolelta ja on liittynyt puukirkkoon,

joka mahdollisesti tuhoutui v. 1318. Sakaristossa on risti-holvi, eteläpäädyssä kierreportaat, lukuisia komeroita. Kalustosta on säilynyt alttari ja hautakivi v:lta 1290.

4. 1300-luvulla rakennettiin harmaakivinen runkokuone, jonka ristiholvit ovat peräisin vv:lta 1370–1385. Päätyjen koristelusta, ikkunoiden muodosta ym. ei ole tietoa. Kalustosta on säilynyt krusifiksi, matkakalkki lautasieneen, kasteallas ja vihkivesiallas.

5. Asehuone ja mahdollisesti länsipäädyssä olevan kello-tornin alaosa rakennettiin. 1400-luvun keskivaiheilla kirkkoa somistettiin kalkkimaalauksilla.

6. 1460–1470-luvuilla kirkkoon muurattiin uudet korkeat kuoriholvit, tiilipäädyt rakennettiin ja ikkunoiden muoto muutettiin. Hankittiin uusi kiinteä sisustus, johon kuulu-neet kuoriparvi, kuoripenkit ja lasimaalaukset ovat hävin-neet.

7. Kellotorni valmistui tämän jälkeen; siinä oli ainakin kaksi kelloa.

8. V. 1686 on kellotornin avoseinät muurattu umpeen ja yläosaa muutettu. Uusi kiinteä sisustus. – Ainakin vuosi-sadan loppupuolella ympäröi kirkkotarhaa kivimuuri.

9. Kirkon pohjoisseinään avattiin mahdollisesti 1700-luvun loppupuolella ikkunat; muut ikkunat on laajennettu. Vv. 1774–77 sisustus uusittiin osittain; maalaustyöt suoritti J. Tillén. – Kirkkotarhan hautakappelit on rakennettu 1790-luvulla.

10. V. 1803 kirkkotarha ympäröitiin uudella kiviaidalla, jonka porttirakennukset ovat C. Bassin piirtämät. V. 1819 suoritettiin kirkon sisäkorjaus; uuden lattian tekemisen yhteydessä muurihaudat tyhjennettiin. V. 1859 ikkunoita luultavasti laajennettiin. Samana vuonna uusi sisäkorjaus uusgoottilaisen makusuunnan mukaan.

11. V. 1876 paloi kirkon katto, kellotornin puuteinen ja osa kalustoa. C. v. Heideken johti korjausta. Vesikatot pellitettiin. Sisustus uusittiin osittain. Kamiinalämmitys v. 1888.

12. Kalkkimaalaukset paljastettiin v. 1909 Muinaistieteel-lisen toimikunnan johdolla. Ikkunat laajennettiin ja saka-ristoon tehtiin ulko-ovi.

13. Keskuslämmitys asennettiin v. 1939. V. 1951 uusi, E. Paalasan suunnittelema sisäkorjaus Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena.

REFERAT

I. I Korois (fi. Koroinen), Åbos föregångare, bygges troligen ca 1229 en biskopskyrka av trä (bild 3), försedd med smalar kor(?); några definitiva bevis för en äldre kyrka föreligga icke. Gravfynd bl.a. från biskopsgravar (bild 4).

II. Mellan 1266 och -86 utvidgas troligen denna kyrka och förses med kor av gråsten (bild 3). Korois kyrka är ur bruk efter 1300-talet; möjligen har den förstörts år 1318 eller 1396.

III. Förhållandet mellan sockenkyrkan i Röntämäki, nuvarande S. Marie (fi. Maaria) och Korois biskopskyrka är icke helt klart; S. Marie kyrka torde ha uppförts redan innan Korois förstördes. Dess stensakristia, vilken troligen uppförts intill ett äldre långhus av trä, tillhör till sin typ slutet av 1200-talet. Den har kryssvalv med halvstensribba, sydgavel, i vilken spiraltrappa till vinden, östfönster och ett flertal altar- samt förvaringsnischer. Av inventarier ha bevarats

tegelaltare och »Ingigerds gravsten» från 1290 (bild 52). IV. Träkyrkan förstöres möjligen år 1318 vid ett ryskt härjningståg. Under följande decennier uppföres en ny kyrka av gråsten, vilken möjligen först haft plant innertak av trä, men under 1370–80-talen välves med kryssvalv, vilkas ribbor i skärningspunkten utvidgas till andreskors. Om gaveldekoration, fönsterform mm. är intet känt. — Inventarier: sockenbudskärl av silver, svenskt arbete (bild 43). Dopfunt av inhemsk kalksten (bild 45) och vigvattensskål i syddörrens östra karm (bild 46), förfärdigad av granit. En madonnabild från ca 1330–40 (bild 38) har senare brunnit; likaledes en »Uppstående frälsare» som kan ha härrört från denna period.

V. Vapenhus med genomgångsdörrar och västtornets nedre del uppföres. Vid medlet av 1400-talet prydes kyrkan med primitiva kalkmålningar, huvudsakligen av symbolisk och magisk art. Inventarier: triumf- (bild 36) och altarkrucifix (synes på bild 37) ca 1400, troligen av inhemskt ursprung.

VI. Under 1460–70-talen uppmuras högre korvalv, vilka i mittskeppet få form av stjärnvalv; de vila på kolonner. Gavarna muras av tegel och erhålla sin utsmyckning under inflytande av dekorationen på Nådendals klosterkyrka. Väggarnas övre del ommuras delvis och fönstren bli segmentbågiga med rektangulär ljusöppning.

Kyrkan erhåller ny fast inredning; vapen prydd korläktare och korbänkar (bild 32) samt på glas målade vapen (bild 30) äro kända genom senare avbildningar.

Inventarier: År 1876 brann ett antal skulpturer: stående madonna från Lübeck (bild 41), sittande Birgitta (bild 40), stående Dionysius (bild 39), Sebastianus, Laurentius, Mikael, Johannes, Martinus, Anna själv tredje m.fl. Endast ett altarskåp ca 1450–70, av lybskt ursprung (bild 37), samt en enkel dörr med liljebeslag ha bevarats. Troligen har kyrkan haft ett s.k. positiv.

År 1558 omtalas monstrans, krona, två silverkors, två ciborier och oljekar samt två uppsättningar nattvardskärl. Två på 1600-talet omtalade dalmatikor, den ena av blått lärf, torde vara medeltida.

VII. Klocktornet uppmuras till sin nuvarande höjd; dess sidor ha öppna spetsbågar. Åtminstone två klockor, av vilka den ena endast prydes av ett bomärke, den andra av delvis korrumpierad minuskelinskrift med orden »Ave Maria gracia plena» (båge klockorna ha senare förstörts vid brand).

VIII. År 1686 igenmuras klocktornets öppningar och ljudluckornas form förändras, likaledes sakristians fönster. Ny fast inredning, av vilken predikstolen av Daniel Sudrovius från år 1662 kopierar predikstolen i Åbo domkyrka (bild 35). 1600-tals bänkavlar ha bevarats, medan en orgel har försvunnit; dess pipor bortrövades redan under Stora ofreden.

Inventarier: Kopia från 1571 efter Jan Gossarts »Madonna mit verwickeltem Kind» (bild 42), parti av ramen till den stora målning föreställande Kristi dop, som J. Gezelius d.y. donerade 1681, oblatskrin av tenn från 1684, tre malmkronor, lampetter av mässingsplåt samt tre lampetter av kopparplåt, vilkas sköldar härröra från Johan Bäckes kista (bild 48, 49), tennstake av E. Ståhlfort, Åbo 1684 (bild 51), gravstenar, Johan Bäckes hjälm, skrifteklocka, kistor mm. Bland försvunnet lösöre kunna nämnas en år 1680 anskaffad, 80 lod vägande silverkanna, dopfat av tenn, skänkt år 1680 av J. Gezelius d.y:s mor Gertrud Guthem, försilvrat och

förgyllt oblatskrin, ett stort antal mässhakar och korkåpor, av vilka en del säkerligen medeltida, altarkläden av brokad och blommigt atlassiden från 1680, korbänkarnas brokiga bonader, ljuskronor av järn, begravningsvapen över Johan Bäck i Finland och Magnus Rålambstierna, epitafier över Peter Tesche, Martin Törman och Nic. Hammarman, klocka från 1675, kyrkskepp, solur mm.

Kyrkogården var under slutet av 1600-talet omgiven av stenmur med brädtak.

IX. Under slutet av 1700-talet (1762?) upptagas möjligen fönster i kyrkans nordvägg; övriga fönster ha utvidgats. Inredningen förnyas delvis år 1774–77 och målas av Joh. Tillén från Åbo, huvudsakligen i blått. Det medeltida altaret förstoras, altarskrank bygges av snickaren Jakob Danielsson, predikstolen ombygges delvis och uppmålas. Bland bevarade inventarier lägger man märke till mässhake av röd damast med guldtråd, 1732, väggkandelaber av malm, drivna ljusstakar av mässingsplåt, gravstenar, timglas och bårar. Försvunna äro bl.a. målningar föreställande Job, 1701, och Kristi födelse samt konungarnas tillbedjan 1702, tennkärl av olika slag (oblatsk, dopskål samt en »fyrkantig stor» tennflaska från 1724), kalkdukar av vitt siden, två björnskin från Patis kapell, svarvade ljuskronor av trä, en klocka gjuten av G. Meyer d.y. i Stockholm 1729 mm.

På kyrkogården uppföres under 1790-talet tre gravkapell. X. År 1803 omges kyrkogården med kallmur, i vilken av C. Bassi ritade portar.

Kyrkans murgravar tömmas år 1819, då fast golv lägges; samma år uppmålas inredningen i blått. Av inventarier från århundradets förra del böra nämnas den nya altartavlan av A. Limnell, som år 1825 ersätter altarskåpet, nattvardstyg av A. Levón, Åbo 1805, vinkanna i empirestil, O. R. Lundgren, Åbo 1839, oblatskrin av E. Zethelius, Stockholm 1815, svarta mässhakar med silvergalonering, malm-ljuskrona av J. Wikström, Åbo 1844, kristallkrona i rokokostil, tennstakar i empirestil, I. Lindblad, Åbo 1852, kyrkskepp 1824, skåpklocka i empirestil 1819, nummertavla i empire 1834, klocka av Matts Svedberg, Malax 1852, stolar i bondenässans mm.

XI. År 1859 utvidgas förmodligen kyrkans fönster. Den fasta inredningen repareras och ommålas i nygotisk stil. År 1865 bygges orgelläktare för orgel av B. A. Thulé. Inventarier: bl.a. vinkanna av »kompositionsmetall», H. Karsten, Borgå ca 1854 (bild 44), fattiggubbe från 1853. År 1860 såldes kyrkans äldre tennkärl och samtidigt avlägsnades en en del lösöre.

XII. År 1876 drabbas kyrkan av en eldsvåda, varvid taket förstörs, två äldre klockor smälta och en del av inredningen skadas. Reparation under ledning av C. J. v. Heideken. Tornets nedbrunna förstuga återuppbbygges icke. Det nya taket belägges med galvaniserad plåt. Inredningen förnyas delvis i nygotisk stil.

XIII. År 1909 framtagas de medeltida kalkmålningarna under ledning av C. Frankenhaeuser (Arkeologiska kommissionen). Fönstren förstoras nedåt och sakristian erhåller ytterdörr.

XIV. Centralvärme installeras år 1939. År 1951 repareras inredningen enligt förslag av E. Paalanen och under övervakning av Arkeologiska kommissionen; 1770-talets färgskala blir normgivande. Bland inventarier från 1900-talet må nämnas tekstiler, bl.a. antependium av Majja Kansanen 1935, och dopfat av tenn, Jussi Vikainen 1955.

1. PIIKKIÖN KIRKKO JA KELLOTAPULI. VUOSISADAN VAIHTEINEN VALOKUVA.
Pikis kyrka och klockstapel. Foto från sekelskiftet.

PIIKKIÖ

LÄHTEITÄ

A. Björck, Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. SMYA VIII, 1887, ss. 26–28. Esko Järventausta, Samuel Berner, Muurarimestari-arkkitehti. SM 66 1959, ss. 68, 69, 75, 76. M. Knaapinen, Piikkiön pitäjä. Turku 1936, ss. 223–231. *Kirkon arkisto*: Kalustoluettelot vv:lta 1652 ja 1671 lahjoitusluetteloinen; ne sisältyvät arkiston vanhimpaan kirjaan, joka on sidottu 1500-luvulta oleviin pergamenttikansiin. Ensimmäiseen lehteen on kirjoitettu: »Kyrckiones Boock i Piickis Anno 1557» (Piikkiön kirkon kirja v. 1557). Suurin osa lehdistä on hävinnyt. – Kalustoluettelot vv:lta 1707, 1723, 1758, 1768, 1777, 1794 (lisäyksineen) ja 1892–1936. Tilit vv:lta 1652–1864, 1895–1908. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1653, 1723–61 ja 1768–1911. Piispantarkastusten pöytäkirjat vv:lta 1688 ja 1758.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, C. Frankenhauserin v. 1908 kirjoittama lausunto kirkon sisäkorjauksesta, L. Wennervirran v. 1929 laatima inventointikertomus, K. Mikanderin kertomus v. 1955 tehdystä kirkonpaikkojen inventoinnista ym.

Valtionarkisto: Mikrofilmikopiot Turun ja Porin läänin maaherrojen kuninkaalle 18. 3. 1752 ja 6. 9. 1785 lähettämistä kirjelmistä.

Piikkiön pitäjä mainitaan ensimmäisen kerran v. 1331 (REA 63); seurakunnassa on, kuten Col-

liander sanoo, ollut »vanha emäkirkko». Kirkon nimikkopyhimystä ei tunneta; ks. kuitenkin ss. 101 ja 107. V:sta 1640 v:een 1831 pitäjä oli Turun akatemian (myöh. Helsingin yliopiston) palkka-pitäjänä.

Muita kirkonpaikkoja. Björck mainitsee v. 1887 arvelun, että ensimmäinen puukirkko olisi ollut Rungon kylässä; arvelua ei ole myöhemmin näytetty toteen. Nykyistä edellinen emäkirkko sijaitsi hieman kaakkoon nykyisestä, Koroisten kylässä olevasta kirkosta.

Harvaluodon saarella on Isontalon maalla ns. *Kuusiston* linnan piispain *kastehuone*. Rakennus on kuitenkin vain vuosisatamme alkuvuosina pystytetty huvimaja, mutta sen sijainti kostealla ja epäterveellisellä paikalla vaatii kylläkin selitystä. Lattian alla on lähde, jossa perimätiedon mukaan Pyhä Henrik olisi kastanut suomalaisia. Lattiaa tukevat hirret, jotka ilmeisesti kuuluvat vanhempaan paikalla olleeseen rakennukseen. Piikkiöstä on erotettu v. 1653 perustettu Kuusiston eli Kuusluodon kappeli.

Pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Linnunpää, Isokartano, Pukkila, Pussila, Finnby, Raadelma ja Tuorla.

Vanha kirkko

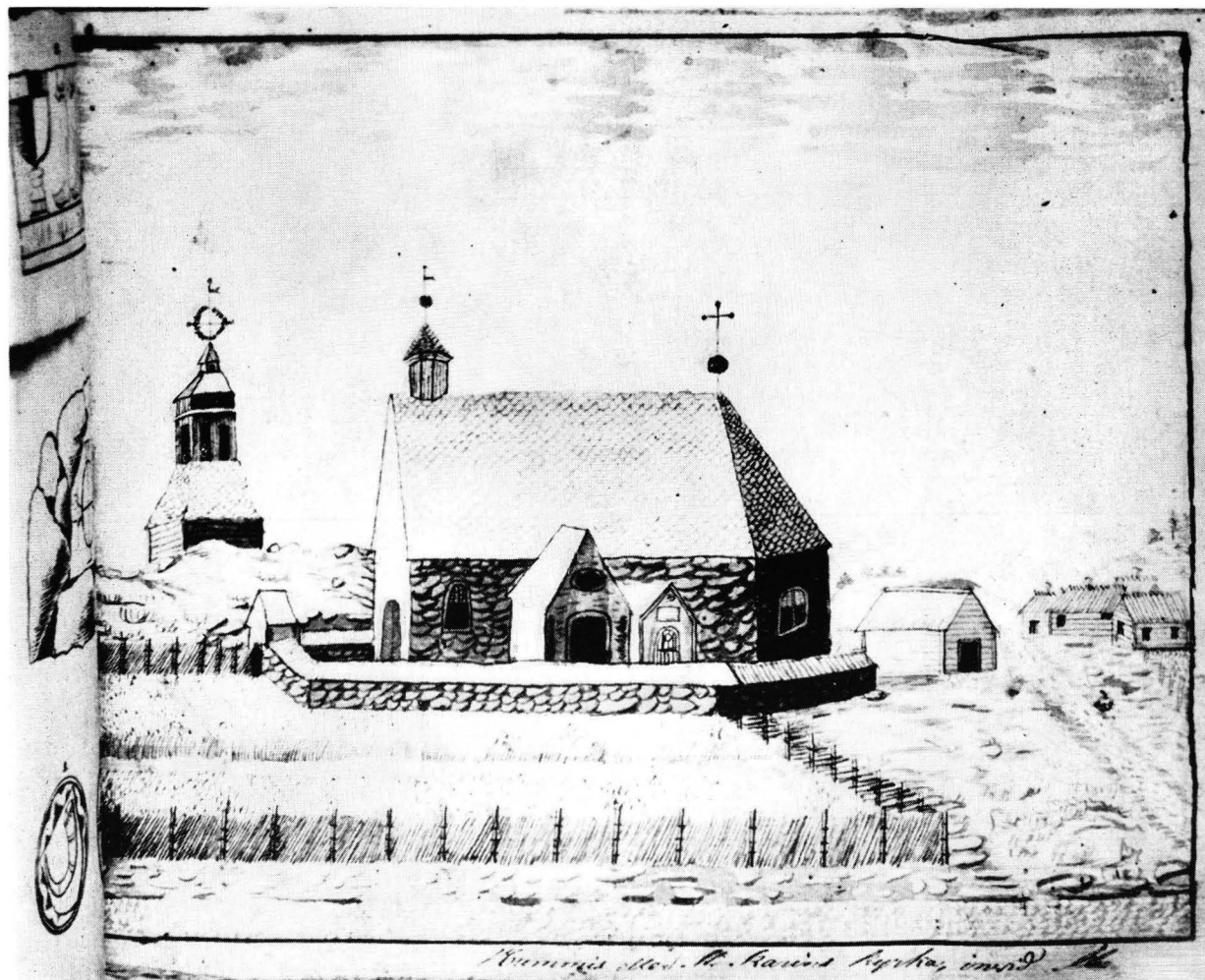
V. 1655 Pietari Gyllenius (Hausen, *Diarium Gyllenianum* s. 229) kertoo matkastaan: »Me matkustimme läpi Piikkiön pitäjän, ohitse kirkon, joka on kaunis kivikirkko . . .» Tämä tieto on kuitenkin väärä. V. 1688 laaditussa piispantarkastuksen pöytäkirjassa puhutaan nimmenomaan vanhasta huonosta ja liian altaasta puukirkosta, joka on kohta purettava. Uusi kirkko olisi rakennettava kivistä.

Sakaristo oli luultavasti kivinen ja keskiaikainen (?). V. 1696 maksettiin muurarimestarille sakariston ikkunan korjauksesta palkka; työhön käytettiin mm. kalkkia.

Kirkosta on hyvin niukat tiedot ja sen ikä on tuntematon. Se sijaitsi hieman nykyisestä kirkosta kaakkoon. V. 1753 päivätty kertomus Kiskon kirkosta (TMA F IV: 3) mainitsee, että

Piikkiön kirkko kiskolaisen perimätiedon mukaan olisi »samanlainen kuin Kiskon silloinen vanha kirkko ja saman mestarin rakentama». Joka tapauksessa paikalla oli ollut kirkko keskiajalta saakka. Kirkko lienee ollut yksinkertainen hirsistä salvottu pitkäkirkko, jonka pohjoisseinään liittyi lähellä itäpäätyä oleva (kivinen) sakaristo ja eteläseinän länsipäähän puinen asehuone. Ovia oli länsipäädyssä ja asehuoneessa. V. 1682 mainitaan ikkunat (tilit): kaksi itäpäädyssä, kaksi »kuorinoven yläpuolella», kaksi »saarnastuolin yläpuolella», iso ikkuna »ison oven yläpuolella» ja yksi ikkuna sakaristossa. Katto oli paanutettu ja kirkko ainakin 1600-luvun puolimaista lähtien vuorattu laudoilla. Jos se oli »samanlainen» kuin Kiskon kirkko, niin siinä oli myös tämän tapaan korkea katto- ratsastaja.

Kirkon irtaimistosta on joku harva kappale

2. VUODEN 1800 PAIKKEILLA TEHTY PIIRUSTUS PIIKKIÖN KIRKOSTA JA KELLOTAPULISTA.
Ritning av Pikis kyrka och klockstapel från ca 1800.

nykyisessä kirkossa, jonka yhteydessä ne esitellään. V. 1707 mainitaan kuorinaita. Miesten puolella oli v. 1664 rakennettu parvi. Alttarilla oli mahdollisesti se kalkkikivinen levy, joka oli tallella vielä v. 1777 (kal.).

Jo 1600-luvun loppupuolella kirkko oli ränsistynyt, ja kaiken lisäksi se isonvihan aikana joutui

perinpohjaisen ryöstön uhriksi (tarkastuspöyt.; kal.). Vielä 1730 ja 1740 -luvulla itään päin vahvasti kallistuvaa runkokuonetta korjattiin arkkitehti Samuel Bernerin johdolla, mihin tarpeeseen seurakunnalle v. 1737 myönnettiin kaksi kolehtia (maaherran kirj.). V. 1744 päätettiin lopullisesti rakentaa uusi kivinen kirkko.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

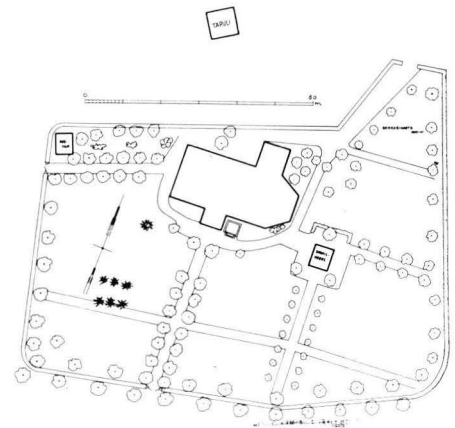
Kirkkotarhaa on laajennettu useaan kertaan, varsinkin etelään ja itään; pohjoispuolella korkea kallio, jonka päälle kellotapuli on rakennettu, estää laajentamisen (kuva 3). V. 1957 on kirkon itäpuolelle, maantien toiselle puolen, tehty uusi hautausmaa, jonka ympärillä on hakatuista kivilohkareista rakennettu aita.

Vanha kirkkotarha on harmaakivisen aidan ympäröimä ja täytetty mullalla aidan yläreunaan asti: tarhaa koristavat jalopuut. Kirkkotarhan länsiosaa ympäröivä aita on ladottu valikoiduista kivistä ja tehty v. 1816, jolloin kirkkotarhaa ensimmäisen kerran laajennettiin. Itäpäässä aita sitä vastoin on tehty lohkaistuista kivistä. Osa tämän pään aitaa rakennettiin v. 1901, jolloin kirkkotarhaa laajennettiin hieman itään, pohjoispuolen v. 1824 valmistunut aita korjattiin ja sen päällä ollut puuaita poistettiin. Tämän jälkeen on kirkkotarhaa vielä laajennettu 1920-luvulla hyvinkin huomattavasti itään. Kirkon itäpuolella sijaitseva *ruumishuone* osoittaa vanhan itärajan. Sen läheisyyteen on pystytetty Karjalaan jääneiden vainajien *muistokivi*.

Porttiauukkoja on lännessä, vastapäätä kirkon eteläovea sekä koillisessa, missä on vv. 1939–44 kaatuneiden *hautapaikka*. Porteissa ovat kivi-pilarit (joiden alkuperäiset pyramidikatot puuttuvat) ja v. 1886 hankitut valurautaportit.

Kirkkotarhan alkuperäinen koko näkyy 1700-luvun loppupuolella tai 1800-luvun alkupuolella valmistuneesta piirroksesta, jota säilytetään Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa ja jossa erheellisesti on kirjoitus »Nummis el. St. Karins kyrka, inwid Åbo» (kuva 2). Piirroksessa näkyy ensimmäinen kiviaita, jonka mestari Antti Laitlin rakensi 1750-luvulla kohta uuden kirkon valmistuttua (tilit). Aidassa oli lauta-

katos ja länsiportissa satulakattoinen (kivinen?) porttihuone; koilliskulman porttia ei kuvassa näy ja myös eteläportti puuttuu, vaikka sellaisen olemassaolo käy ilmi pöytäkirjoista. (Mahdollisesti kuvassa kirkkotarhan itäpäässä näkyvä hirsirakennus tarkoittaa sitä?) Kun v. 1816 kersantti Idmanin johdolla rakennettiin uusi aita laajennetun kirkkotarhan ympärille, tämä vanha puinen porttihuone siirrettiin kirkkotarhan luoteiskulmaan ja sitä käytettiin puuvajana. Nykyinen puuvaja rakennettiin samaan paikkaan v. 1898. – Uuteen eteläporttiin rakensi turkulainen muurarinkisälli Joh. Mangström

3. ASEMAPIIRROS, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

tiilisen satulakattoisen porttihuoneen. Molemmat porttihuoneet poistettiin vv. 1866–67 ja korvattiin tiilipilareilla, jotka vuorostaan poistettiin v. 1886.

HAUTAKAPPELIT: 1. Kirkon itäpuolella, v:sta 1890 lähtien käytetty ruumishuoneena. Kappelein on Pussilan omistaja (vv. 1796–1819) J. Chr. Roos rakennuttanut v. 1819. Se on yksinkertainen, pohjaltaan neliömäinen uusklassinen

tiilirakennus, jossa on pellitetty pyramidikatto. Rapattujen ja keltaisiksi maalattujen seinien koristeena on litteät rapatut, valkoisiksi maalatut ruustiikkapilasterit. Länsipäädyssä on suorapäätteen mustapeltinen ovi, ja tällä sivulla kohoaa profiloidun räystäään yläpuolelle loiva päätykolmio. Sivuseinissä on pyörökaariset ikkunat. Oven yläpuolisessa komerossa olevassa kivi-levyssä on (versaali)kirjoitus: »Bussila grafven/ Afledne brukspatron Iohan Christoffer Roos/ och dess K. Maka/Maria Christina Woivalin/ tillhörig./Upbygd År 1819.» (Pussilan hauta. Edesmenneen ruukinpatruunan J. Chr. Roosin ja hänen puolisonsa M. Chr. Woivalinin oma. Rakennettu v. 1819.) – Kappelin sisäpuolella on seinissä pyörökaarikomerot ja koristelistat. V. 1956 on sen alle muurattu kellari.

2. Aikaisemmin mainitussa piirustuksessa näkyy asehuoneen itäpuolella sitä matalampi ja kaapeampi satulakattoinen rakennus. Tämä on kauppias Jaakob Bremerin v. 1785 rakennuttama hautakappeli, jonka suunnitteli arkkitehti Schröder (pöytäk.; J. Bremer oli Tuorlan omistaja vv. 1777–85). Piirustuksessa näkyy kappelin koristeellinen pyörökaarinen ovi sekä tämän yläpuolella suorakaiteen muotoinen komero tai levy, jossa lienee ollut kirjoitus. Päädyssä on ylinnä pieni pyörökomero, jossa ristikuvi. Pöytäkirjoissa sanotaan, että kappeli oli samannäköinen kuin Pussilan hautakappeli. V. 1836 kappeli poistettiin rappeutuneena. Sen kivijalka on kuitenkin säilynyt ja kappelin pohja ympäröitiin rautaristikolla. Kivetyssä lattiassa on keskellä iso, nostorenkailta varustettu *hautakivi* ja heti oviaukon sisäpuolella kaksi kulunutta *hautakiveä*, joissa on seuraavat (versaali)kirjoitukset: »Denna graf/tillhör/aflidne handelsman i Åbo Herr Jacop Bremer/dess maka Fru Ulrica Fredrica Salonia och deras tre yngsta barn bygd 1786» (Tähän on haudattu edesmennyt Turun kauppias Jaakob Bremer ja hänen puolisonsa rouva Ulrika Fredrika Salonia sekä heidän kolme nuorinta lastaan. Rakennettu v. 1786) ja »Jacob Bremer/född d 19 Junii 1711, död d. 5 Sept. 1785/Begr. d. 10 dito/Christus är mitt lif och döden är min vinning/derföre åstundar jag skiljas hädan/och vara när Christo. Ph. 2 v. 23.» (Jaakob Bremer syntynyt kesäkuun 19 pnä 1711, kuollut syyskuun 5 pnä 1785/haudattu saman kuun 10 pnä. Filipp. 2: 23.)

Hautakumpu jonka yhteyteen on järjestetty v. Haartman-suvun hautapaikka v. 1833. Rauta-

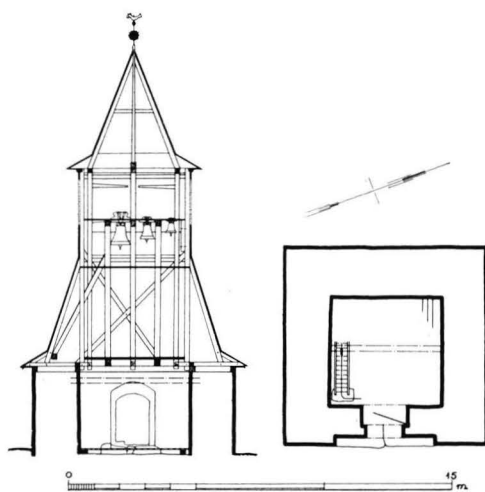
ristikon ympäröimä. Kummalla kasvavat puut symbolisoivat ihmisten elämää (prof. C. D. v. Haartmanin lausunto kirkonkokouksen pöytäkirjassa. C. D. v. Haartman oli vv. 1818–77 Raadelman omistaja.).

V. 1815 poistettiin *kymmenysaitta* ja sen hirret pantiin kirkkotarhan uuden aidan perustan alle (pöytäk.). Aitta oli sijainnut kirkon länsipuolella. V. 1762 rakennettu *luuhuone* on niin ikään hävinnyt. V. 1794 poistettiin tarpeettomana maantieltä kirkon länsipuolelta *puomi*, joka oli ollut paikallaan ainakin v:sta 1694 lähtien (uusittuna v. 1770). Puomi suljettiin jumalanpalveluksen ajaksi; herättäjän toimenä oli avata se henkilöille, joilla todella oli tärkeitä asioita, mutta muiden matkamiesten oli tultava kirkkoon.

V. 1831 vihittiin *kolerahautausmaa* Joensuun talon maalla (pöytäk.).

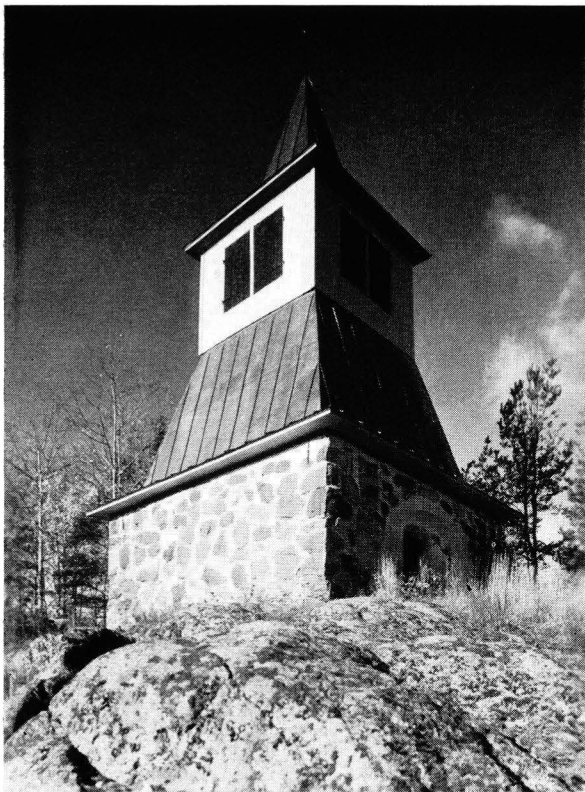
TAPULI

Kellotapuli rakennettiin v. 1810 korkealle kalliolle kirkon pohjoispuolelle, missä jo edellinen tapuli oli sijainnut (kuvat 4,5). Rakennusmestarina oli Turun muurarinammatin vanhin Joh. Ahlström, ja piirustukset oli laatinut yli-intendenttikonttorin arkkitehti P. W. Palmroth v. 1807 IK:n hylättyä seurakunnan Ahlströmiltä tilaaman piirustuksen. Joh. Ahlströmin (päiväämätön) piirustus on tallella Tukholman Rakennushallituksen arkistossa. Siinä on kaksiniveli-

4. KELLOTAPULIN ITÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJAPIIRROS, 1: 300.

Snitt av klockstapeln mot öster samt plan, 1: 300.

5. KELLOTAPULI.
Klockstapeln.

nen kellotapuli, jonka kellohuoneen päältä kohoaa melkein kupolin ja sipulin välimuotoa oleva, kaarevapintainen katto (ks. Klemetti II, s. 203). Ahlström ei kuitenkaan ole pystynyt toteuttamaan Palmrothin tarkoitusta, vaan lopullinen tulos poikkeaa huomattavasti IK:n piirustuksen yleisluonteesta ja yksityiskohdistakin.

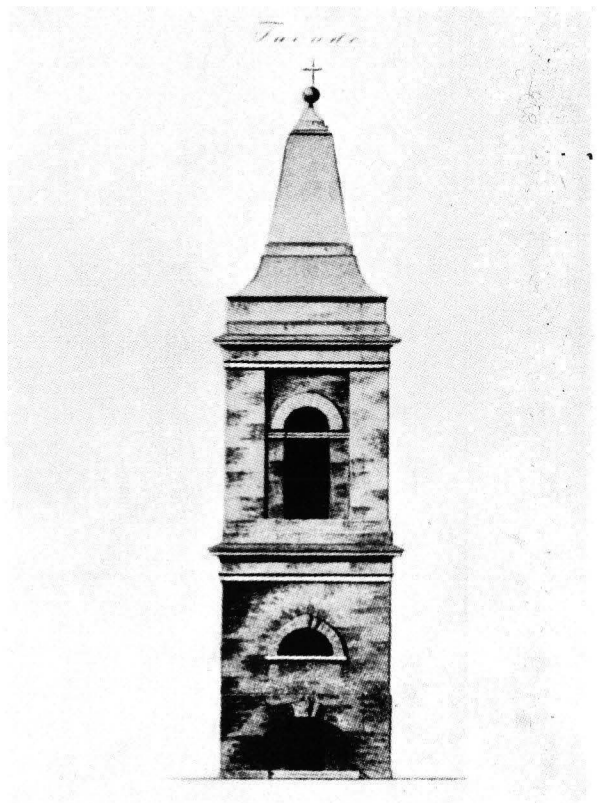
Tapuli on kaksinivelinen. Sen pohjakerroksena on pohjaltaan neliömäinen matala, harmaakivestä muurattu rakennus, jonka ylöspäin kapeneva katto kohoaa voimakkaan räystään yläpuolelta; katonlappeiden alareunassa on räystään vaatima polvi. Ylänivelenä on neliömäinen pystylautainen kellohuone, jonka huomattavan voimakkaan räystään yläpuolella on pyramidikatto. Päättänä on kukkoviiri.

Pohjakerroksen itäseinässä on segmenttikaarinen komero, jossa niin ikään segmenttikaarinen oviaukko. Harmaaksi maalatun kellohuoneen sivuissa ovat suorapäätteiset ääniluukut. Kellotelineen ja kellohuoneen hirret nousevat muurien päällä olevilta, vaakasuorilta hirsiltä.

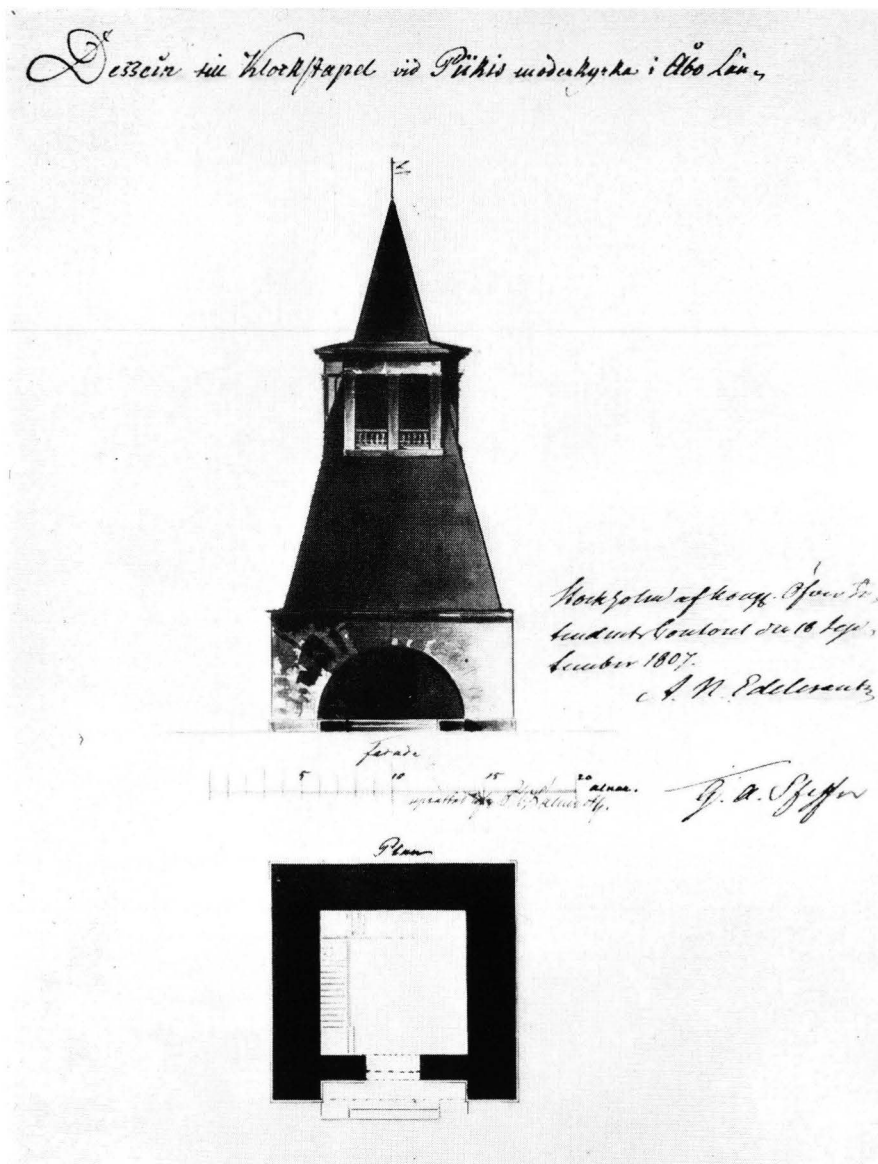
Kellohuone kattoineen on v. 1949 uusittu vanhaa mallia noudattaen ja kattojen alkuperäinen, v. 1923 korjattu paanutus on korvattu kuparipellillä.

P. W. Palmrothin piirustuksessa on tästä hyvin paljon poikkeava tapuli (kuva 7). Arkkitehti on saanut vaikutteita ajanjaksolle ominaisesta, rohkeasti kokeilevasta geometrisesta tyyli-suunnasta. Suunnitellun tapulin pohjakerros on suurin piirtein samanlainen kuin valmiin tapulin, vaikka se on suhteellisesti matalampi ja ovikomero on iso puoliympyrä. Räystäältä kohoava yläosa on sitä vastoin käsitelty yhtenä, sivulta nähtynä tasasivuisen kolmion muotoisena nivelenä, jonka yläkulma on 30 astetta. Ääniluukut ovat ulkonevien loivien viistokattojen alapuolella; tämän piirteen Ahlström on muuttanut varsinaiseksi kellohuoneeksi, samalla katkaisten kolmion sivut.

Ns. »tapuliasia» hallitsi melkein koko 1800-luvun kirkonkokousten pöytäkirjoja. Arkkitehti C. Bassi tarkasti valmiin tapulin ja tuomitsi sen ankarasti, koska piirustuksia ei ollut noudatettu ja koska tapuli lisäksi oli hyvin horjuva. Ainakin yläosa oli hänen mielestään heti uusittava. Korjauksia päätettiin toistamiseen suorittaa, vaikka asia aina raukesi. V. 1836 saatiin Helsingin IK:lta

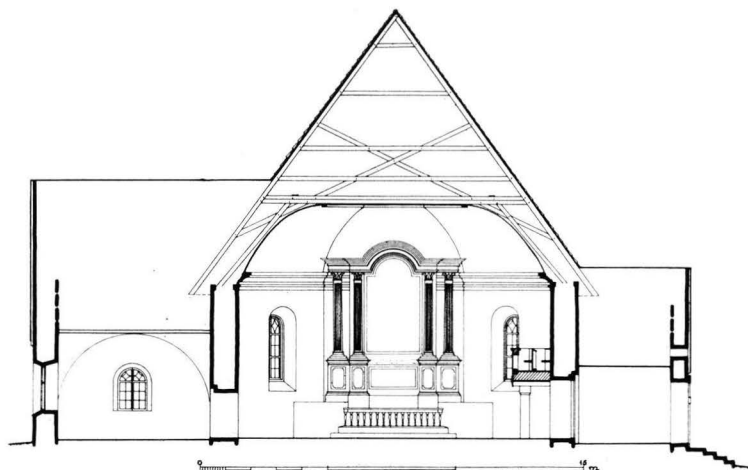
6. HELSINGIN INTENDENTTIKONTTORIN V. 1836 TOIMITTAMA
TAPULIEHDOTUS, JONKA C. E. GUSTAFSSON ON LAATINUT.
*Helsingfors' Intendentkontors förslag till stapel av år 1836,
utfört av C. E. Gustafsson.*

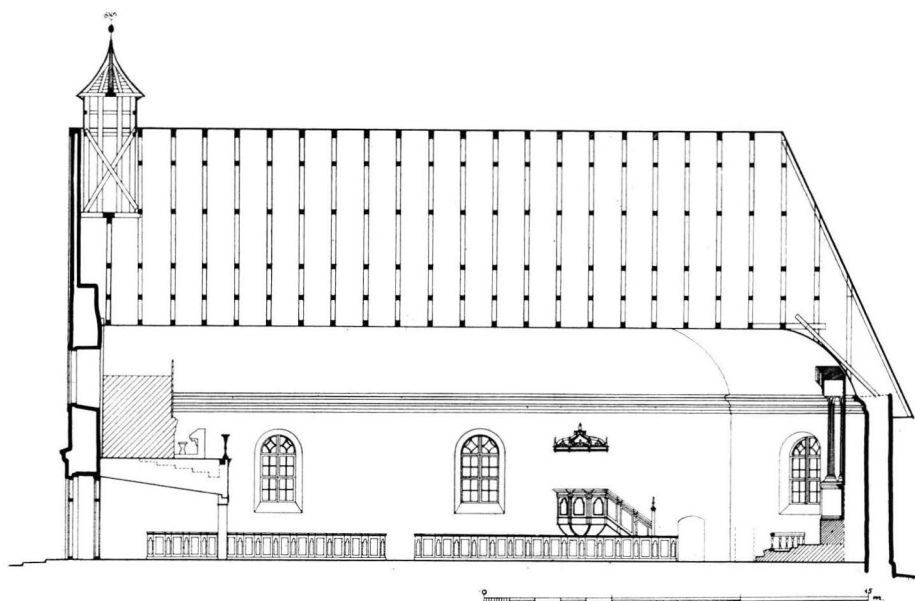
7. P. W. PALMROTHIN TAPULIEHDOTUS V:LTÄ 1807.
P. W. Palmroths förslag till stapel 1807.

oppilas C. E. Gustafssonin signeeraama uusi piirustus (kuva 6; ks. Klemetti II, s. 204) kokonaan kivistä ja tiilestä muurattua tapulia varten, josta kuitenkin seurakunnan mielestä olisi tullut liian kallis ja lisäksi turhan korkea. Samana vuonna turkulaiselle arkkitehdille P. Gylchille maksettiin 20 ruplaa uudesta piirustuksesta, joka myöhemmin on hävinnyt. Pöytäkirjojen mukaan hän oli ehdottanut että rakennettaisiin kivijalalle tapuli, jonka kolmen metrin korkuinen alakerros olisi tiilestä ja tämän päältä kohoava kellohuone puusta. Asia lykättiin tuonemmaksi. Vasta v. 1881 tapuli korjattiin perusteellisesti, mutta muoto jätettiin ennalleen.

Edellinen tapuli näkyy aikaisemmin mainitussa piirustuksessa. Se on kolminivelinen. Pohjaltaan neliömäinen pohjakerros on hirsistä salvottu ja sen paanutettu katto kaarevalappeinen. Pystylautainen kellohuone näyttää kahdeksankulmaiselta, ja sen sivuissa on suorapäätteiset ääniluukut, joiden yläpuolella on vaakasuora lista. Ylinnä on pieni pyramidikattoinen lanterniini, jonka päätteensä koristeellinen, kukolla varustettu ristiviiri. Asiakirjoista ei selviä, milloin tämä tapuli oli rakennettu. Korjauksia mainitaan (tileissä) tehdyn v. 1677, 1680-luvulla, v. 1698 ja vv. 1700–1701; viimeksi mainittuna vuonna oli kyseessä suuri korjaus tai uusiminen, jonka suoritti kirvesmies Yrjänä (Jöran timberman). 1730-luvulla oli taas isonvihan jälkeen perusteellinen korjaus ajankohtainen; työtä johti lukkari J. Eliaksenpoika. Tapuli punamullattiin v. 1738.

8. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärsnitt av kyrkan mot öster, 1: 300.

9. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1: 300.

KIRKKO

Piikkiön nykyinen kirkko rakennettiin vv. 1752–55 Samuel Bernerin piirustusten mukaan. Arkkitehti valvoi itse rakentamista ja peri työstään kaiken kaikkiaan 5 456 kuparitaalaria; muut palkat ja materiaalikustannukset nousivat 8 020 taalariin (tilit). Seurakuntalaisten luovuttamat ainekset ja työpäivät arvioitiin 12 724 taalariksi. Tämän johdosta annottiin yleistä kolehtia, mikä myönnettiin (maaherran kirje 18. 3. 1752). – Kirkko rakennettiin vanhan kirkon luoteispuolelle, jotta tätä voitiin käyttää viimeiseen

asti. Perimätiedon mukaan on rakennukseen käytetty Kuusiston linnasta tuotuja kiviä (Taidehist. retkik.).

Kirkko on harmaakivestä rakennettu, yksiläivainen pitkäkirkko, jonka kuorioson pohjaltaan kolmitaitteinen. Runkohuoneen pohjoisseinän itäpäähän liittyy samanaikainen, runkokuonetta matalampi ja kapeampi sakaristo, ja eteläseinään, hieman runkokuoneen keskilinjan länsipuolelle, runkokuonetta nuorempi asehuone, joka on vielä matalampi ja kapeampi kuin sakaristo. Rakennuksen kaikissa osissa on jyrkät satulakatot keskiaikaiseen tapaan, kuoripäässä

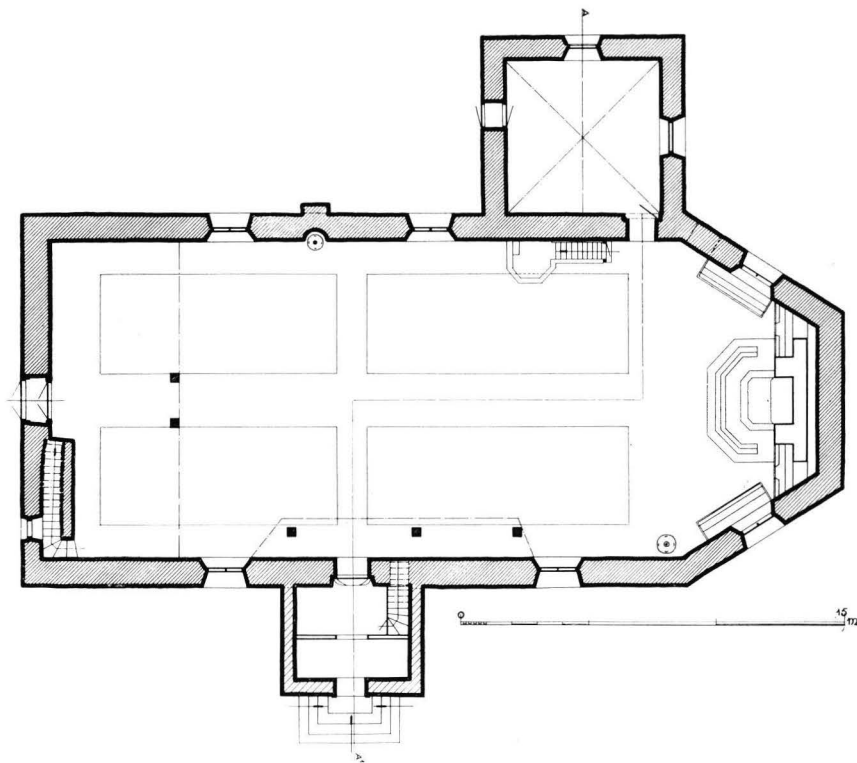
aumattu katto. Katonharjan länsipäässä on pieni, umpilyhdyn muotoinen kattoratsastaja.

RUNKOHUONE. Rakennusmateriaalina on harmaakivi; tiiltä on päätykolmioissa ja muurin aukoissa; suunniteltua tiiliholvia ei ole rakennettu (pöytäk.). Sivuseinien ulkopituus on 26,10 ja korkeus 6,60 m, koko pituus 30,60 m. Pääty on 15 m leveä ja 17,10 m korkea. Muurin paksuus on 1,20 m.

Kuorin viistoseinissä ja itäseinässä, eteläseinässä ja länsipäädyn eteläpäässä on selvästi erottuva sokkeli, joka puuttuu pohjoisseinästä, missä maa

mutta on saattanut olla Pyhä Nikolaus. (Ks. myös keskiaikaisia veistoksia, s. 107.)

VESIKATTO oli alkuaan paanutettu, mutta v. 1949 paanut korvattiin tummilla sementtitiilillä. Kattotuoli on (arkiston tiedoista päättäen) alkuperäinen, mutta v. 1949 vahvistettu. Länsipäässä on pieni kahdeksankulmainen kattoratsastaja, jonka katon lappeet kaartuvat pagodikatonaan, sen päätteenä on pallo ja kukkoviiri. Kattoratsastaja on rakennettu (tai uusittu 1800-luvun loppupuolella?; kattoa korjattiin mm. 1896) vaakasuorista laudoista, ja sen katto

10. KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

nousee korkeammalle. Kivimateriaali on suurin piirtein homogeenista; seinien alaosan kivet ovat ehkä ylempänä olevia hieman isompia. Pohjoisseinässä on sakariston länsipuolella pieni tukipilari, joka on valmistunut myöhemmin kuin itse muuri.

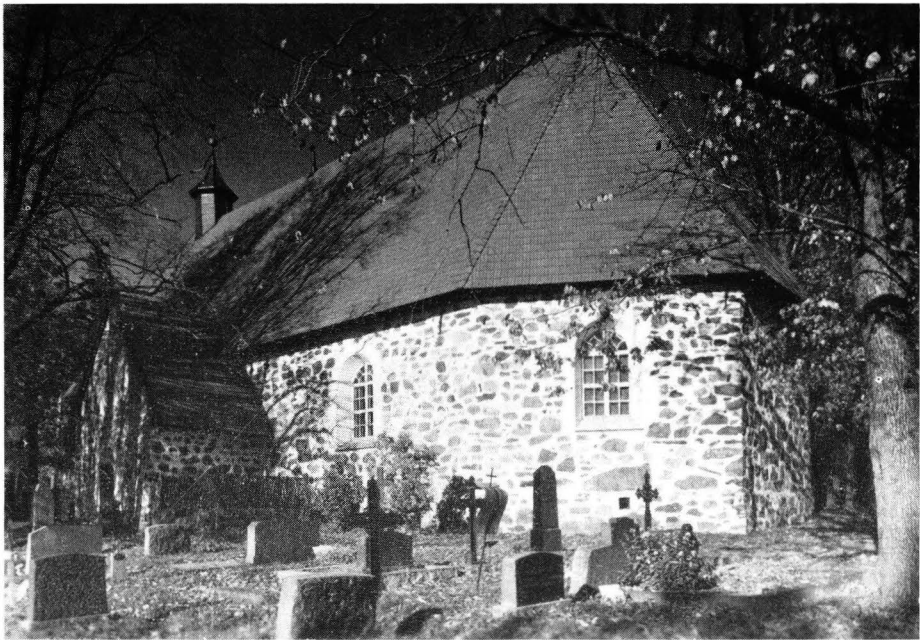
PÄÄTYKOLMIO seuraa keskiajan mallia. Yläosa on muurattu tiilestä, ja siihen on muurattu iso ristikomero, jonka haarat päättyvät kolmilehdykkään. Ylähaaran molemmilla puolin on kirjaimet S:N. Mahdollisesti nämä on tulkittava *Sanctus Nicolaus*; keskiaikaisen kirkon suojelupyhimyksen nimi on joutunut unohduksiin,

oli alkuaan paanutettu. V. 1949 koko rakennelma pellitettiin. Päättäen aikaisemmin mainitusta, tosin epäselvästä piirustuksesta kattoratsastaja oli aikaisemmin ollut pystylautainen. – Katonharjan itäpäässä oli aikaisemmin ristiviiri. **IKKUNAT.** Ikkunat ovat alusta alkaen olleet isot ja pyörökaariset. Pieleet ovat rapatut, ja ikkunoiden kaartaa kehystää sileäksi rapattu ja valkaistu reuna, jonka koristeena ovat rappaukseen muovaillut rustiikkapalikat; muotoilu jäljittelee renessanssiarkkitehtuurin hiekkakivisiä ikkunankehyskiä. Vesipenkit olivat aikaisemmin paanutetut, mutta paanutus korvattiin v. 1949 pellillä.

Länsipäädyssä on oven yläpuolella soikea ikkuna, jossa on samantapainen kehys, ja päädyn eteläosassa pieni neliömäinen ikkuna, joka valaisee parven portaita (tämäkin ikkuna on mahdollisesti ollut soikea; Järventauss. 76). Soikean ikkunan yläpuolella oli aikaisemmin vuosiluku A. 1755 (KM:n arkistossa oleva, v. 1885 päivätty piirustus). Jo aikaisemmin mainitusta, v:n 1800 paikkeilla valmistuneesta piirustuksesta puuttuvat sekä länsipäädyn ikkunat että eteläseinän läntisin ikkuna. – Ikkunoiden puitteet uusittiin v. 1888, ja v. 1908 hankittiin sisäikkunat.

OVET. Runkohuoneessa on ovi länsipäädyssä, eteläseinässä asuhuoneeseen ja pohjoisseinässä sakaristoon johtava. Kirkkahuoneen lounaiskulmassa olevassa pilarissa kulkeviin ullakon portaisiin vie myös ovi. Länsipäädyn ovena on pääportaali, jossa on suorapäätteinen rustiikkakehys ja pyörökaarinen aukko; kaaren päätteenä on samanlainen rappaukseen muovailtu palikka kuin

sisältä sileiksi rapatut. Profiloidun listan koristaman katonreunan alapuolella on kaksi poikittaista siderautaa. Alkuperäisenä suunnitelmana oli rakentaa vastaisuudessa tiiliholvi (pöytäk.), mutta tämä ei ole toteutunut. Välikattona on pitkittäinen, laudoista rakennettu melkein segmenttikaarinen tynnyriholvi, jonka kaaren keskiosa kuitenkin on vaakasuora. Tämä ponttilautainen holvi on peräisin v:lta 1908, jolloin arkkitehti Alex. Nyströmin johdolla suoritettiin sisäkorjaus; edellisen holvin kaaren muodosta ei ole tietoa. Kirkkosalin väritys on sitä vastoin peräisin v:lta 1949, jolloin (ilman kirkkohallituksen tai Muinaistieteellisen toimikunnan lupaa) uudelleen suoritettiin sisäkorjaus. Holvi on maalattu vaalean harmaaksi, kruunujen kiinnityskohdissa on ruusukkeet, seinien yläosa on valkaistu ja alaosaan on maalattu tumma öljyväripaneeli, katonreunan listassa on mustalla maalattu palmettinauha. Alt-

11. KIRKKO KAAKKOISPUOLELTA.
Kyrkan från sydöst.

ikkunankehyksissä. Portaalin yläpuolella on pieni viistokatos. V. 1830 ovi muutettiin ulospäin avautuvaksi. Pystylautaisissa ovilevyissä on ruutupaneeli; levyt ovat peräisin 1880-luvulta, jolloin myös tehtiin peilikoristeiset sisäovet. Asuhuoneeseen johtava ovi on pyörökaarinen, samoin sakariston ovi, jonka levy on pellitetty ja varustettu hyvin isolla tukkilukolla. SISUSTA (kuva 12). Runkohuoneen seinät ovat

tarin taustana on turkulaisen Kustaa Lucanderin v. 1776 maalaama sininen verho.

Lattia laskettiin v. 1949 ns. klinkkerilaatoista. Ensimmäinen kiinteä laotalattia oli tehty vasta v:n 1821 jälkeen, jona vuonna kirkkoon hautaaminen lopetettiin.

Kirkkosalin länsipäässä on oven eteläpuolella valtava pilasteri, johon on sovitettu urkuparven ja ullakon portaat.

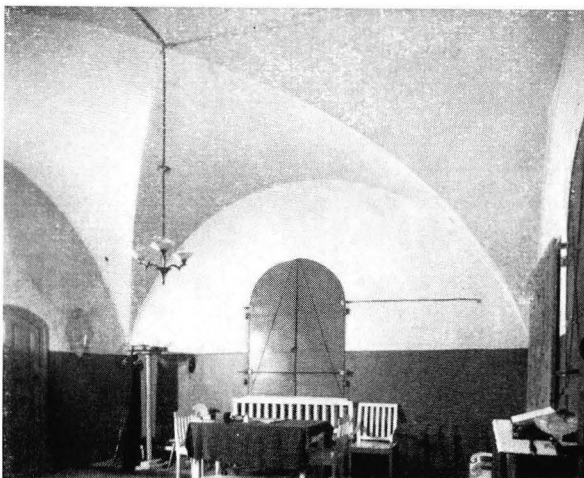
12. SISÄKUVA.
Interiör.

SAKARISTO. Sakariston pohja on neliö, jonka sivun pituus on 8,10 m, sivuseinien korkeus on n. 3,90 ja päädyn 10,50 m. Muurin paksuus on 1 m. Itäseinä on muurausliitteessä runkokuoneen pohjoismuurin kanssa, mutta länsiseinä ei. Sokkelia ei ole, mutta kivimateriaali on muuten samanlaista kuin runkokuoneessa. Satulakatoissa on v:sta 1949 lähtien ollut tummaa sementtitiiltä.

Pohjois- ja itäseinässä on leveä pyörökaarinen ikkuna; itäseinän ikkunaa laajennettiin v. 1908 ja pohjoisseinän ikkuna on kokonaan peräisin mainitulta vuodelta. Länsiseinän segmentti-kaarinen ulko-ovikin lienee mainittuna vuonna puhkaistu.

Välikattona (kuva 13) on matalalta alkava, kuu-sijakoinen holvi, jossa ruoteiden asemesta on terävät taitekohdat (vrt. Askaisten kirkkoon). Seinät ja holvi on maalattu samalla tavalla kuin kirkkosalissa. Tiilisen lattian muurasi mestari Joh. Ahlström v. 1770 (tilit); tiilet peittää nyt korkkimatto. Lattian alla on muurattu kellari. ASEHUONEEN sivuseinät eivät ole muurausliitteessä runkokuoneen etelämuurin kanssa ja se on siis kokonaan rakennettu runkokuoneen jälkeen,

kuitenkin kohta tämän valmistuttua. Sivuseinien ulkopituus on 4,50 m ja korkeus 3 m, päädyn leveys 4,80 m ja korkeus 7,20 m. Muurin paksuus on 0,60 – 0,75 m. Kivimateriaali on samankokoista kuin runkokuoneessa, mutta erityistä sokkelia ei ole. Satulakatto peitettiin v. 1949 sementtitiilillä. Asuhuoneen eteläseinässä on sa-

13. SAKARISTON SISÄKUVA.
Interiör av sakristian.

manlainen portaali kuin runkokuoneen länsipäädyssä, ja siihen johtavat matalat kiviportaat. Pystylautaiset ovilevyt ovat samanlaiset kuin länsiportaalissa. Portaan yläpuolella on pyöreä ikkuna, jossa on samantapainen kehys kuin länsipäädyn soikeassa ikkunassa.

Vaakasuora lautainen välikatto rakennettiin vv. 1847–50 (tilit); siihen asti asehuoneessa oli ollut avonainen kattotuoli. Keskellä asehuonetta on länsi-itäsuuntainen lautainen poikkiseinä, ja sisemmän osan eteläseinää myöten nousevat kirkon eteläparven portaat. Asehuoneen lattia on lautainen, väritys on sama kuin kirkkosalissa. KORJAUKSIA on, kuten mainittu, suoritettu vv. 1888 (ikkunat, kamiinalämmitys, kattoratsastaja?), 1896 (uusia kattopanoja), 1908 Alex. Nyströmin johdolla (sakariston ikkunat, sisäikkunat, sisäväritys, uusi välikatto), 1923 (katon korjaus) sekä v. 1949, jolloin katto peitettiin sementtitiilillä ja sisäväritys uusittiin. V. 1961 välikatto on ullakon puolelta eristetty.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus on suurimmaksi osaksi peräisin 1700-luvulta, mutta vv. 1847–1849 se korjattiin, osittain uusittiin ja maalattiin; v. 1908 suoritettiin sisustuksen korjaus. Kirkossa on ollut *kamiinalämmitys* v:sta 1888 lähtien, ja nykyään on *sähkövalo* (vanhoissa kruunuissa ja kyntteliköissä).

ALTARI on rakennettu puusta v. 1755. Sen yläpuolella on ALTARITAUHU ja iso ALTARINKEHYSTYS (kuva 14), jonka taustana on Kustaa Lucanderin v. 1776 maalaama verholaskostelu. Altaritaulu on kolmiosainen. Sommittelun päätekijänä on iso, kankaalle maalattu ylhäältä taitekaarinen öljymaalauk, jossa signeeraus: »Målt af G: Lucander. A° 1776.» Aiheena on Ristiinnaulittu Marian ja Jöhanneksen välissä. Ristin juurella on pääkallo ja ristikkäiset sääriluut, taustalla on Jerusalem. Tyyli on naiivi, henkilökuvat velttoja. Taulun alapuolella on makaavan suora-kaiteen muotoinen, kankaalle maalattu »ehtoollisen asettaminen» ja alttarinkehystyksen otsikon yläpuolella puusta sahattuun levyyn maalattu »ylösnousemus», jonka yläreunaa kehystävät serafinpäät ja sivuilla on niin ikään puulevyihin maalatut seisovat enkelit (toisen käsissä kirja ja sulkakynä, toisen pasuuna ja nuottilehti – enke-

14. ALTARI JA KUSTAA LUCANDERIN v. 1776 MAALAAMA ALTARITAUHU.

Altaret med altartavla av Gustaf Lucander 1776.

lit viittaavat siis viimeiseen tuomioon). Pöytäkirjojen maininnan mukaan alttaritaulun esikuvana oli Turun tuomiokirkon alttaritaulu. – Taulun leveys on 180 cm. Työstään Lucander sai 1014,14 kuparitaalaria (tilit).

Ison KEHYSTYKSEN valmistivat puuseppä Joh. Zervitsky ja kuvanveistäjä Gabr. Malmberg v. 1776 (tilit). Altarin molemmin puolin olevilta jalustoilta nousee kolme korinttilaistyylistä pylvästä, jotka kannattavat voimakkaasti profiloitua ja polvekkeista, keskeltä kaariotsikoksi koHoavaa ylälistaa. Kaaren alapinnassa on peilikoristelua. Listan yläpuolella ovat manitut enkelit ja ylösnousemusta esittävä taulu, kulmissa plastiset urnat. Keskimmäisen alttaritaulun alareunaan on asetettu plastinen, G. Malmbergin veistämä karitsa, jossa on kirjoitus »Katso Jumalan karitsa». Pylväiden jalustojen jatkona on alttarin molemmin puolin peilien koristama seinämä.

Koko alttarinkehystys mainitaan tehdyn Turun tuomiokirkon alttarin esikuvaa seuraten (pöytäkirj.). »Jalustan» (peilien?) värin mainitaan olleen

alkuaan ruskea ja musta, mutta Turun alttarilaitteen mukaisesti väritys muutettiin kohta vaaleaksi marmoroinniksi. V. 1849 alttarinkehystys maalattiin valkoiseksi ja siniseksi, koristeosat kullattiin ja peilit marmoroitin vaalean harmaalla värillä; tämä väritys on säilytetty myös myöhemmän ajan korjauksissa.

ALTARIKAIDE. Sen teki sotamies Idman v. 1789, koska vanha alttarikaide oli liian ruma uuden alttarilaitteen edessä. Kulmista viistotun suora-kaiteen muotoinen, kaidetta kannattavat sorvatut pylväät. Muutamien seurakuntalaisten mielestä olisi pitänyt tehdä puolipyöreä umpikaide, jonka koristeena olisivat peilit (pöytäk.). Väri valkoinen.

JALUSTOJA, neljä kappaletta, säilytetään tapulissa, mutta ne kuulunevat 1700-luvun loppupuolen alttarikaiteeseen tai kuorinaitaan. Jalusta, jonka päällä on saattanut olla obeliskimainen yläosa (?), on tehty puusta, pohjaltaan neliömäinen ja ylöspäin kapeneva. Yläreunoista riippuvat veistetyt ruusuköynnökset. Värit: vaalean vihreä marmorointi ja kulta. Kork. 123 cm.

SAKARISTON ALTARI, puuta, itäikkunan alapuolella. Sen päällä on yksinkertainen, puusta tehty risti ja Thorvaldsenin Kristuksen kuvan kipsijäljennös.

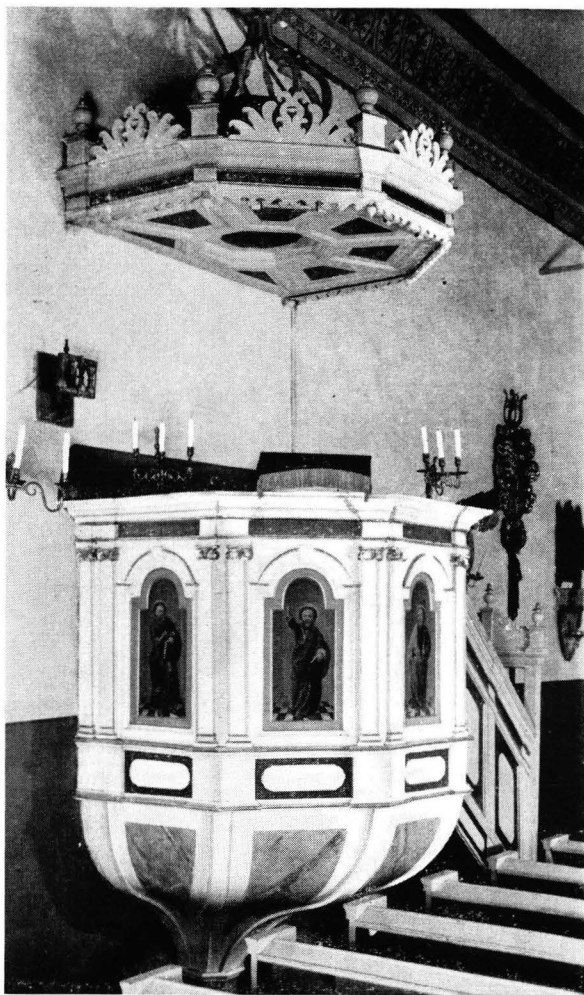
SAARNASTUOLI (kuva 15), rakentanut puuseppä Samuel Lundan v. 1763 ja maalannut turkulainen Matti Björckegren v. 1765 (tilit). Vaakasuuralta leikkaukseltaan puolipyöreä, konsolin kannattama pohja, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa kaide ja ovi, monikulmion muotoinen katos. Rungon alalistan polvekkeiden päällä seisovat parittaiset, silcät joonialaismalliset pilasterit kannattavat profiloidun ylälistan polvekkeita. Sivujen taitekaarisiin peileihin on maalattu neljä ruudullisella lattialla seisovaa henkilöä, joiden alapuolella on nimet: »Mathaeus», »Marcus», »Lucas» ja »Johannes». Rungon alalistoituksessa on peilien alapuolella pitkitäiset soikeat peilit.

Porraskaiteen kotisteena on vinoneliöpeilit. Oven kehyksen yläpuolella on reunasta koristeellisesti sahattu, nuppikoristeinen pääty.

Katoksen kulmissa on profiloidun listan polvekkeilta nousevat, kuutiomaisilla jalustoilla seisovat isot nupit ja polvekkeiden alareunassa pienet nupit. Yläreunassa on sahatut koristelevyt, alareunaa kiertää sahattu koristelevyt. Katoksen kruunumaisen keskiosan päätteenä on niin ikään

nuppi. Väritys (v:ltä 1849): valkoinen, sininen ja kulta, pohjassa lisäksi vaalean harmaata marmorointia.

PARVET. Runkohuoneen länsipäähän ja eteläseinään rakennettiin parvet jo ennen v:ta 1765, mutta v. 1773 muurattiin pilarit niiden tueksi (tilit). Parvenrintamuksien koristeena on taitekaariset peilit, joiden välissä pystyt soikeat syvennykset. Alareunassa on sahattu koristelevyt ja yläreunassa hammaslista. V. 1765 yllä mainittu maalari Matti Björckegren maalasi eteläparven peileihin roko-kokeyhkyksiin sovitettut enkelinpäät ja länsiparven peileihin henkilökuvat (kuva 16; esikuvana on ollut 1600-luvulta peräisin oleva kaiverussarja, vrt. esim. Sveriges Kyrkor, Bohuslän II: 1, kuva 62), joiden alapuolella nimet (etelästä pohjoiseen) »Johannes döp.» (Johannes kastaja), »Paulus», »Mathias», »Judas Thad[eus]», »Simon»,

15. PUUSEPPÄ SAMUEL LUNDANIN V. 1763 RAKENTAMA SAARNASTUOLI.

Predikstolen, byggd av snickaren Samuel Lundan år 1763.

»Jacobus Mi[nor]» (Jaakob nuorempi), »Matthaeus», »Jesus Christus», »Bartholomaeus», »Thomas», »Philippus», »Andreas», »Johannes», »Jacobus Ma[jor]» (Jaakob vanhempi) ja »Petrus». Näillä henkilöillä on maisematausta, enkelinpäiden tausta on sininen. Rintamuksen väri vaalean sininen ja valkoinen.

URUT, pneumaattiset, K. G. Wickström rakennanut v. 1897. V. 1904 hankittiin alkuaan kymmenäänikertaisiin urkuihin kolme lisä-äänikertaa. Uusgoottinen, kolmijakeinen julkisivu, jonka muodostaa kolme korkealle nousevaan kölikaareen sovitettua pilliryhmää. Värit valkoinen ja kulta.

VANHAT URUT osti kollegiasessori F. R. v. Haartman (Raadelman omistaja vv. 1878–89) v. 1880 Pietarista (pöytä.); ne lahjoitettiin kirkkoon hänen isänsä muistoksi. Sakaristossa säilytetään uruissa ollutta taulua, jossa on kirjoitus: »Lahja v. Haartman-vainajan 60-vuotisen vaikutuksen

16. TURKULAISEN MAALARIN MATTI BJÖRCKEGRENIN V. 1765 PARVENRINTAMUKSEEN MAALAAMA APOSTOLINKUVA. *Apostelbild på läktarbarriär, målad av äbomålaren Matts Björckegren år 1765.*

17. MYÖHÄISKESKIAIKAISEN KRUSIFIKSIIN KATKELMA: EVANKELISTA MATTEUKSEN VERTAUSKUVA.

Fragment av senmedeltida krucifix: evangelisten Mattheus' symbol.

muistoksi tässä seurakunnassa v. 1880». Urut olivat kuus-äänikertaiset.

Jo v. 1773 pohdittiin kirkonkokouksessa positiivin hankkimista.

PENKIT, tehdyt v. 1847, ovelliset; eturintamuksen, ovien ja päätyjen koristeena peilit; värit vaalean harmaa ja sininen. Tämä väri on peräisin v:lta 1908, jolloin penkkejä osittain uusittiin. Tekijäksi mainitaan turkulainen puuseppä Joh. Andelin (pöytäk. 1847); penkit oli tehtävä »korkeudeltaan ja muodoltaan» samanlaiset kuin Turun tuomiokirkon penkit ja maalattava seetripuun värisiksi.

Edelliset penkit oli puuseppä Abr. Simolin valmistanut vv. 1755–58 ja 1764 (tilit). V. 1770 tehtiin uusi piispan- ja professorinpenkki.

Keskiaikaiset veistokset

EVANKELISTAIN VERTAUSKUVAT (kuvat 17, 18) kirkon suuresta triumfikrusifiksista, joka on hävinnyt. Ainoastaan nelilehdykkään sovitettu Matteuksen enkeli ja Johanneksen kotka ovat katkelmallisina säilyneet. Ne ovat 1400-luvun loppupuolelta, kotimaista tekoa, koivua. Värit ovat myöhemmältä ajalta: okrankeltainen ja

18. MYÖHÄISKESKIAIKAISEN KRUSIFIKSIN VERTAUSKUVA:
EVANKELISTA JOHANNEKSEN VERTAUSKUVA.

Fragment av senmedeltida krucifix: evangelisten Johannes' symbol.

sininen lakkaväri. Kork. n. 35 cm ja 50 cm. Vielä v. 1707 alkuperäinen krusifiksi oli tal-
lella (kal.).

PIISPA (kuva 19), nykyään THM n:o 8296, 1400-luvun puolimaista, lyypekkiläistä tyyliä, tammea. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Molemmat kädet puuttuvat. Piispa istuu yksin-
kertaisella istuimellaan, yllään alba, dalmatika, kasukka ja hiippa. Hänellä on sileäksi ajettu leuka ja lyhyet kiharat, oikea käsi on ollut nostettuna siunaukseen ja toisessa on ollut tunnusesine. Kasukan laskokset on veistetty pehmeästi, ne muodostavat polvien päällä poikittaisia poimuja ja riippuvat polvista alas tötterölaskoksina mo-
lemmilla sivuilla. Maata laahaavan alban reunan alta näkyvät kengälliset jalkaterät. Värin jätteet: liitupohjustusta, hiuksissa mustaa, hiipan vuo-
rissa punaista. Kork. 104 cm.

Tätä »Piikkiön puujumalaa» on pidetty suuressa arvossa ja sen maine on levinnyt koko maa-
kuntaan (vrt. esim. Perniöstä muistiin pantua sananpartta: »totinen kuin Piikkiönpuujumala»; Knaapinen s. 235. Knaapinen kertoo myös, mi-

ten veistos vielä 1800-luvun puolivälissä oli tuotu esille kirkkoon, kun paatuneita rikollisia tahdottiin taivuttaa tunnustamaan rikoksensa. Sen sijaintipaikka oli siihen aikaan asehuoneen kattotuolin hirsi, jossa se oli kaikkien kirkossa-
kävijöiden nähtävissä, kunnes tehtiin välikatto vv. 1847–50). Voidaan ehkä otaksua, että kuva esittää kirkon suojeluspyhimystä ja että sitä sen takia on säilytetty, vaikka muut katolisen ajan pyhimyksenkuvat (ennen v:ta 1707) hävi-
tettiin. Siinä tapauksessa se esittäisi P. Niko-
lausta, vaikka tälle pyhimykselle ikonografisesti kuuluukin parta. (Vrt. kirkon länsipäädyssä ole-
viin kirjaimiin S:N:.)

P. MARTINUS, (?) nykyään THM n:o 12205. Koi-
vusta veistetty seisova mies, jolla on lakki, lyhyt mekko ja lyhyt hihatton ns. »hame», jonka helmas-
ta on leikattu pala; sen olkapäihin on kiinnitetty

19. PIISPA, MAHDOLLISESTI KIRKON SUOJELUSPYHIMYS NI-
KOLAUS. LYPEKKILÄISTÄ TYYLIÄ, 1400-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.
*Biskop, möjligen kyrkans skyddshelgon Nikolaus. Lybsk stil,
medlet av 1400-talet.*

20. VANHAN ALTARILAITTEEN OSA. LUULTAVASTI MATHIAS REIMANIN
VEISTÄMÄ V. 1670. THM.

Parti av äldre altaruppsats, troligen snidad av Mathias Reiman 1670. ÅHM.

nappeja. Kädet ovat eri kappaleita; oikea käsi lienee nostanut miekkaa, toinen takin helmaa. Värit: mekko ja kengät punaiset, takki ja säärystimet vihreä, lakki musta. Kork. 34 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUULU (kuvat 20, 21). Piikkiön vanhan kirkon alttarilaitteen osista on säilynyt kaksi katkelmaa. Ne ovat ehtoollista esittävää kohokuva, nykyään THM n:o 12206, ja pieni, kävelevää munkkia esittävä pyöröveistos, joka vielä on tallella uudessa kirkossa. Molemmat ovat mäntypuusta veistettyjä ja tyylistä päättäen mahdollisesti peräisin turkulaisen kuvanveistäjän Mathias Reimanin työpajasta. Ehtoollisaiheinen esitys on sovitettu barokkityyliseen soikeaan lehtikehykseen, jonka tukevat pienet, pöydän ympärille kokoontuneet figuurit kokonaan täyttävät. Sen koko on 56×107 cm. Kävelevä munkki on veistetty vapaimmin ottein; vasemmassa kädessä on kirja, toinen käsi puuttuu. Kork. 30 cm. Majuri, ratsumestari Tuomas Starck (Pussilan omistaja vv. 1669–97) lahjoittanut v. 1670 (kal.).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. Tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin kaivertama, v. 1696 hankittu kuparipiirros, joka oli tehty Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi, on hävinnyt (kal.). Taidehist. retkikunta mainitsee v. 1885 puusta veistetyn enkelin (?) pään, ja Björck mainitsee pronssista kynttilänjalkaa kannattavan veistoksen, joka taidehist. retkikunnan kertomuksen mukaan on sama kuin yllä mainittu figuuri, THM 12205.

21. VANHAN ALTARILAITTEEN OSA. LUULTAVASTI MATHIAS
REIMANIN VEISTÄMÄ V. 1670.

Parti av äldre altaruppsats, troligen snidad av Mathias Reiman 1670.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa (kuva 22). Pyöreä kellomainen, profiloitu ja rokokootyylisillä kierreharjanteilla koristettu jalka, päärynämäinen, kullatuilla enkelinpäillä koristettu solmu, iso, laidasta ja sisältä kullattu, suorasivuinen malja. Kork. 27 cm. Leimat: N. Enberg, Turku 1771. Kalkin kanssa käytetään päältä kullattua ÖYLÄTTILAUTASTA. Halk. 16 cm. Leimat: H. Meijer; Turun leima ja vuosileima puuttuvat; lautanen ostettiin v. 1696 (tilit).

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on kellomainen, reunasta profiloitu jalka, pystyurteinen, uurnamainen solmu, kaarevasivuinen malja. Kork. 15 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosileima puuttuu. Tämän yhteydessä käytetään pientä pyöreää, tasakantista *rasiaa*, jossa on samat leimat.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Soikeaa, suorasivuista rasiaa kannattavat käpäläjalat. Rasian reunoissa on nyörinauhat ja kaiverretut lehtinauhat, kannen koristeena on plastinen kullattu säderisti. Kork. risteineen 16 cm, pituus 15,5 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1838.

LUSIKKA, hopeaa. Kullattu pesä, varren päätteenä kaksi runsaudensarvea ja palmetti. Kaiverrus: »Minne af Sophie till Pikis Kyrka 1839.» Pituus 18 cm. Leimaton. Sophie Tjäder (kauppias J. G. Tjäderin tytär) lahjoittanut (kal.).

VIINIKANNU, hopeaa. Pyöreä jalka, pullea kupu, hoikka kaula. Koristeina nyörinauhat, kannessa lehdykkätuppi ja plastinen säderisti. Kork. 41 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1838.

VIINIKANNU, uushopeaa. Pyöreä jalka, melkein pallomainen kupu ja korkea kaula; kannen koristeena plastinen risti. Nokassa erillinen kansi. Kaiverrus (suomeksi ja ruotsiksi): »Lahja Piikkiön kirkolle rakkaan pojan Rafaelin syntymän johdosta 1881 Rafael ja Alice von Haartman.» Kork. 32 cm. (Lahjoittajat olivat aikaisemmin mainittu Raadelman omistaja, kollegiasessori Fr. R. v. Haartman ja hänen puolisonsa.)

VIINIKANNU, enkelileimaista tinaa, 1600-luvun loppupuolelta. Nykyään THM n:o 4772. Pyöreä jalka, päärynämäinen kupu, nokassa erillinen kansi, pallomainen peukalonripa, kuperaan kanteen sulatettu muistoraha. Kaiverrus: »Pikis Kyrkas» (Piikkiön kirkon). Kork. 27 cm. Leimat: Erland Pentinpoika Ståhlfor, Turku; vuosileima puuttuu.

22. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. NILO ENBERG, TURKU 1771.

Nattvardskalk av silver. Nils Enberg, Åbo 1771.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1455 turkulainen kulta-seppä Sven oli velkaa Piikkiön kirkolle 10 markkaa (REA 572); mahdollisesti häneltä oli tilattu joku kirkollinen esine. Keskiaikaisista astioista ei ole tietoa. V. 1696 turkulainen Hannu Meijer uusi vanhan ehtoolliskalkin ja lautasen. Meijerin valmistama kalkki varastettiin 1760-luvulla, mutta löydettiin rikkinäisenä ja vaihdettiin Enbergin tekemään. Varas hirtettiin (pöytäk.). Kalkissa oli ollut kaiverrus: »Och herrans namn påkallar jag arla» (Ja Herran nimeä huudan ani varhain).

V. 1652 mainitaan tinainen jalallinen öylättirasia, vanha tinapullo, tinaiset matkavälineet ja messinkinen *kastevati*, jota käytettiin »i funten» (kal.; ehkä tarkoitetaan että kirkossa oli keskiaikainen kivinen kasteallas?). V. 1655 pidettiin viiniä »danzigilaisessa» ja v. 1662 »espanjalaisessa» lasipullossa. V. 1663 hankittiin tinatuoppi ja v. 1670 iso tinapullo.

V. 1755 rakennettuun kirkkoon tehtiin runsaasti lahjoituksia. Aron seppä Mikko Matinpoika antoi tinapullon, luutnantti Israel Arppe (Tuorlan omistaja vv. 1726–33) tinaisen maljakon, lukkari Johannes Eliaksenpoika tinarasian jne. Hopeiset matkavälineet uusittiin ratsutilallisen Tuomas Juhananpojan kustannuksella ja varustettiin kiinni ruuvattavalla pullolla.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Mustaa samettia, koristeena hopeahapsut, hopeakaluunasta tehdyt pystyraidat ja kulturalangalla kirjottu Kristuksen monogrammi. Sakariston alttarilla.

2. Mustaa villakudonnaista, jossa ristikuviointia, keskellä iso kulturalangalla kirjottu risti. Luterilaisen evankeliumiyhdistyksen Piikkiön osasto ja Harvaluodon ompeluseurat lahjoittaneet v. 1955 kirkon 200-vuotisjuhlaan.

KASUKAT: 1. Punaista samettia, koristeena kultakaluunat. Selkäpuolella leveä risti, etupuolella Jehovan aurinko. V:ltä 1733, ristin lahjoittaja oli Yrjö Malm (Pukkilan omistaja vv. 1729–40) ja reunakaluunojen lahjoittaja professori Iisak Björklund (kal.).

2. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1819, etupuolella aurinko. Mainittuna vuonna kasukka korjattiin, mutta se oli hankittu jo v. 1769 (kal.). Kirkkomaalari Joonas Bergman oli piirtänyt auringon, kirjaimet ja vuosiluvun numerot, neiti Margareeta Sadel suoritti kirjonnin ja räättäli Juha Morberg valmisti itse kasukan. Ainekset ostettiin kauppias Iisak Bremeriltä Turusta (tilit).

3. Punaista samettia, koristeena kultakaluunat. Selkäpuolella iso risti, kirjaimet MS ja vuosiluku 1828, etupuolella pieni risti. Leskirouva Maria Ståhlen (o.s. Nordgren) testamenttilahjoitus (kal.).

4. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella orjantappuraristi ja ristikkäiset palmunlehvät. On alkuaan kuulunut Turun ruotupataljoonalle (Taidehist. retkik.).

5. Mustaa samettia. Selkäpuolella kultanauhasta ja kirjokankaasta sommiteltu risti, jonka haarojen yhtymäkohtaan on vihreällä silkillä kirjottu jalokiven jäljennös, etupuolella kulturalangalla kirjottu IHS. Niemenkulman ompeluterho lahjoittanut v. 1955 kirkon 200-vuotisjuhlaan.

KALKKILIINAT: 1. Punaista samettia, koristeena kultakaluunasta ommeltu vinoristi. Leskirouva Maria Ståhlen v. 1828 tekemä testamenttilahjoitus.

2. Mustaa samettia, koristeena hopealangalla kirjottu Jehovan aurinko ja palmunlehviä, reunassa hopeahapsut. Toinen niistä kalkkiliinoista, jotka kauppias J. J. Maexmontán (Pussilan omistaja vv. 1830–84) lahjoitti v. 1865 (kal.).

KIRJATELINEEN päällykset: 1. Punaista samettia, kulturalangalla kirjoitetut kristilliset vertauskuvat. 2. Mustaa samettia, hopealangalla kirjoitetut palmunlehvät ja Kristuksen monogrammi. Luulta-vasti v:lta 1865 (kal.).

HAAVIT: 1. Päällystetty punaisella sametilla, koristeena ristikkäiset kultakaluunat. Messinkipeltiseen varsiputkeen on kaiverrettu: »Jacob: Fr: Riedell Åbo d. 10 Julij 1789.»

2. Päällystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat. Hopealangalla kirjottu vuosiluku 1848, hopeoitu varsiputki.

VIHKIRYIJY. Maatalousnaiset, Revonsaaren Martat, Punaisen Ristin ja Mannerheim-liiton Piikkiön osastot lahjoittaneet v. 1955.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1652 oli alttarivaate ommeltu valkoisesta »ligatuurista» (kal.). Kasukoita oli yksi vihreä ja lopon kulunut sekä toinen, vähemmän kulunut valkoinen. Samassa kalustoluettelossa mainitaan valkoiset kastevaatteet, kahdet tākänät (»finske tacken») ja kirjava »venäläinen» vaate (»ryskt tække»), jotka olivat kuorin penkeillä. Samoihin aikoihin kapteeni Klaus Fogelhufvud (Linnunpään omistaja vv. 1647–81) lahjoitti mustan damastikasukan, jonka koristeena oli valkoinen taftiristi, sekä punaisen kasukan, jossa niin ikään oli valkoinen risti. Kornetti Hannu Starck (Pussilan omistaja Tuomas Hannunpojan veli) lahjoitti 1660-luvulla vihreän samettihaavin ja v. 1707 mainitaan punainen haavi.

V. 1687 mainitaan Martti Miltopaeuksen (Piikkiön kirkkoherrana vv. 1671–79) lahjoittama punainen silkkinen alttarivaate, jonka koristeena olivat kulta- ja hopeapitsit. V. 1691 hankittiin alttarille musta verkainen suruvaate. Kalkkiliinoja oli kaksi, toinen koristettu hopeapitsillä ja toinen silkki- ja kulturalankakirjonnalla. V. 1707 oli alttarin edessä vanha karhunta.

V. 1723 oli kalustoluettelossa silkkiharsosta ommeltu kalkkiliina, jossa oli kukka-aiheista kirjontaa sekä toinen itäintialaisesta tulenkeltaisesta silkikankaasta tehty, jonka reunassa hopeapitsi. 1730 tai 1740 -luvulla Viljakkalan Kylänpään vanha talollinen Tuomas Sipinpoika lahjoitti kirjavan, hapsuilla reunustetun silkkinen kalkkiliinan ja 1780-luvulla mainitaan pilkkuaiheilla koristettu vihreä kalkkiliina ja toinen raidallinen liina. V. 1785 turkulainen kauppias Jaakob Bremer antoi mustan, runsain hopeakaluunoin koristetun alttarivaatteen ja valkoisen atlassilkkinen kalkkiliinan. Alttarilla oli silkkityyny.

1800-luvun tekstiileistä on mainittava kauppias J. J. Maexmontánin v. 1865 lahjoittama tummanvihreä samettinen alttarivaate, samasta kankaasta tehty kasukka, jossa oli hopeakaluunakoristelua, sekä kaksi mustaa kalkkiliinaa.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa keskellä lehtikoristeinen solmu, pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Tu-

kevan rungon yläpäässä on litteä kaksoiskotka, alapäässä iso pallo, jossa lehtikoristeinen nuppi. Pallossa on kaiverrus: »Gudh til Ähra och dess huus till zirat föräres/denne Crona till Åbo domkyrcka af fordomborgmästarens härsam-mestedes Sahl. Hindrich/Schäfers den eldres samytl. arfwingar/som uthi Christum är död Den 20 Decemb Anno 1668» (Jumalan kunniaksi ja hänen huoneellensa koristukseksi tämän kruun-
nun lahjoittavat Turun tuomiokirkolle samassa kaupungissa olleen pormestarin, edesmenneen Henrik Schäfer vanhemman kaikki perilliset. Joka kuoli Kristuksessa joulukuun 20. pnä v. 1668). Kruunu ostettiin Turusta v. 1737.

2. 1700-luvun alkupuolelta. Kruunussa on nykyään kolme kynttilänhaaraa ja koristekiemura, alkuaan siinä on ollut kuusi haaraa. Pyöreät talivadit ja melkein lieriömäiset kynttilänpesät. Hoikan rungon yläpäässä seisova, maallikon pukuinen mieshenkilö, jonka toisessa kädessä ollut esine on hävinnyt. Pieni pallo, jossa profiloitu nuppi. Rovasti Jaakob Garvolius (Ulvilan rovastina vv. 1722–34) lahjoittanut ennen v:ä 1723 (kal.).

3. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja lieriömäiset kynttilänpesät. Isot litteät heijastuskukat. Rungon yläpäässä istuva mies, jonka kädessä palmunlehvä. Mahdollisesti hankittu v. 1792 (tilit, kal.).

4. 3×8 kynttilänhaaraa, edellisen kaltainen. Rungon yläpäässä miekkaa pitävä miesfiguuri. Mahdollisesti hankittu v. 1792 (tilit, kal.).

5. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Pallossa on kaiverrus: »Piikkiön nuori kansa 1849.» Haaroissa olevat, aivan pienet leijonan- ja kotkanpäävät ovat samaa mallia kuin turkulaisen keltavalajan Johan Wikströmin valmistamissa kruunuissa.

6. 4×8 kynttilänhaaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Kellomaiset heijastuskukat, pallossa iso profiloitu nuppi. Maalahtelainen keltavalaja Matts Svedberg valmistanut v. 1850, hinta oli 64 hopearuplaa (tilit).

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Rokokootyylinen, kuusihaarainen. Riipuksina hiotut tammenlehdet, painetut ruusukkeet ja puhalletut päärynämäiset riipukset sekä kristallitipat; osa rungon puhalletuista nivelistä puuttuu.

2. Edellisen kaltainen, kuusihaarainen. Toisen näistä kruunuista lahjoitti J. J. Maexmontán

1800-luvun puolimaissa, toisen Kaarle Käärme (kal.).

3. Empiirityylinen, pieni. Messinkipeltisessä ohuessa alavanteessa neljä kynttilänhaaraa.

SÄHKÖKRUUNU, pronssia ja lasia, kolmihaarainen. Oy Taito valmistanut 1920-luvulla.

23. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU, TINATTU LAMPETTI.
Lampett av driven och förtennad mässingsplåt.

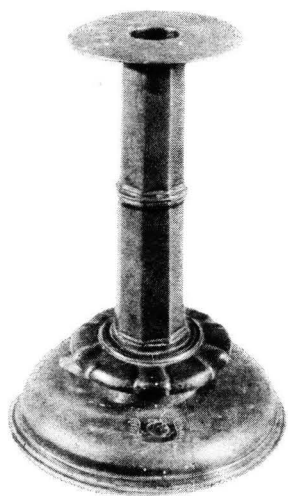
LAMPETIT JA SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–6 (kuva 23). Kuusi messinkipellistä pakotettua, tinattua lampettia v:n 1700 paikkeilta. Alakilvessä on keskellä soikea kupura, johon on pakotettu ja punssattu tulppaani, laitamassa on runsasta, tulppaani-, pääsiäislilja- ja lintuaiheista pakotusta. Yläkilvessä on sileä kupura, jota ympäröivät pitkävärtiset tulppaanit. Talivati on ruusukkeen muotoinen, kynttilänpesä kierreuurteinen. Kork. 73 cm. V. 1758 laaditussa kalustoluettelossa näistä mainitaan, että ne »muinoin» on saatu lahjaksi Linnunpäästä; ne ovat kuitenkin tulleet kirkkoon vasta isonvihan jälkeen.

7–8. Vaskesta valetut, kolmihaaraiset seinäkyntteliköt 1700-luvulta. Sirot ja hennot haarat, pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät, seinä-

haarassa kuusen muotoinen koriste. Seinäulkonema 35 cm.

9–10. Pronssista valetut nelihaaraiset uusroko-koomalliset seinäkyntteliköt; uruissa. Seinäulkonema 25 cm.

11. Puusta veistetty seinäkynttelikkö 1670-luvulta. Ainoastaan kilpi on tallella; sitä säilytetään tapulissa. Käsivarren muotoinen kynttilänpidin on hävinnyt. Tyylistä päätellen kilpi saattaa olla peräisin turkulaisen kuvanveistäjän Mathias Reimanin työpajasta. Kilven molemmilla sivuilla on rustokierukoista nousevat seireenit, alareunassa naamio ja keskellä laakeriseppele. Kilven kork. 44 cm. V. 1707 oli kirkossa kaksi kynttilänkättä (kal.).

24. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA 1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA. ERLAND PENTINPOIKA STÅHLFOT, TURKU.
Tennstake från slutet av 1600-talet. Erland Bengtsson Ståhl-fot, Åbo.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 24). Pari, kolmileimaista tinaa, 1600-luvun loppupuolelta. Pyöreä kupera jalka, johon on kaiverrettu kruunun alapuolelle ja lehtien väliin peilimonogrammi, jonka kirjaimet ehkä ovat J, S ja C. Kulmikkaan varren alapäässä on harjanteiden koristama »antura», varressa on rengasprofiili, talivati on irrallinen ja iso. Kork. 24,5 cm. Leimat: Erland Pentinpoika Ståhlfof, Turku; vuosileima puuttuu. Luultavasti Kristian Jul tai Hjuul Mäenpäästä lahjoittanut v. 1682 niiden tilalle, jotka hän oli lahjoittanut jo v. 1670 ja jotka oli varastettu.

3–4. Pari, kolmileimaista tinaa. Jalka monikulmion muotoinen, muuten edellisten kaltaiset.

Kork. 25 cm. Leimat: Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1704. Luultavasti Jaakob Juhana Gjös lahjoittanut v:n 1723 jälkeen (kal.). 5–6. Pari, valettu vaskesta, 1700-luvulta, kolmihaaraiset. Pyöreä jalka (joka on kiinnitetty saarnastuoliin) ja hoikka, päällekkäisten balusterien muodostama varsi, josta lähtee kahta kiemuraista sivuhaaraa kannattava haara. Pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Kork. 33 cm.

7–8. Pari, pronssia ja kristallia, 1800-luvun alkupuolelta(?). Kolme lehtikoristeista pronssista kotkanjalkaa kannattaa niin ikään pronssista kolmion muotoista jalustaa. Tämän päältä nousee pronssilevystä leikattu, pukinpäiden ja medaljongin koristama kulho, josta kasvaa kynttilänjalan hiottuun kristalliobeliskiin ja pronssiseen puolikuuhun päättyvä runko; tämän alapään koristeena on iso plastinen pukinpää. Ohuet rungosta lähtevät messinkinauhahaarat kannattavat kristalliketjuja ja riipuksia. Kork. 84 cm.

9–10. Pari, pleteeriä, kolmihaaraiset. Koristeina meistetyt profiilinauhat ja haaroissa kasvisaiheita. Kork. 62 cm. J. J. Maexmontán lahjoittanut v. 1872.

11. Rautainen, kansanomaista tekkoa. Kolme nauhamaista jalkaa. Kulmikkaasti taivutetut haarat kannattavat poikkitankoa, johon on kiinnitetty kuusi yksinkertaista kynttilänputkea. Rungon yläpäässä on kukko. Kork. 40 cm.

12–13. Pari, rautaa, kolmihaaraiset lattialla seisovat kynttilänjalat. Kierteinen runko ja kierrehaarat, kynttilänpesissä valkoiset ristikoristeiset lasivarjostimet. Runkoa kiertää messinkinen köynnös, joka symboloi valoa kohti pyrkivää seurakuntaa (pöytäk.). Kork. noin 150 cm. Lahjoitettu kirkkoon v. 1955.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1707 mainitaan kaksi puusta sorvattua kynttiläkruunua, toisessa oli kuusi ja toisessa 2×7 kynttilänhaaraa. Toisen näistä oli vv:en 1652 ja 1670 välisenä aikana Mikael Lund lahjoittanut (hänen puolisonsa Maria Bock omisti osan Pukkilan kartanoa). 1600-luvun puiset kynttilänjalat ovat hävinneet, ja samaten v. 1707 mainitut pienet tinaiset kynttilänjalat, jotka »Rydmanin leski» oli lahjoittanut (kal.). V. 1802 tehtaan patruuna Roos antoi kullatun seitsenhaaraisen alttarikynttilänjalan.

Hautausmuistot

Vanhassa kirkossa oli ainakin Linnunpään ja Pussilan kartanoiden omistamat muurihaudat. Uuteen kirkkoon ei enää rakennettu hautahol-

veja; jokainen oli haudattava oman penkkiinsä alle ja kuoriin tehtiin papinhauta joko alttarin eteen tai papinpenkin alle (pöytä.).

Jo v. 1785 pohdittiin kirkkoon hautaamisen lopettamista (maaherran kirje 6. 9. 1785). Kartanonomistajat olisivatkin suostuneet siihen, mutta ei saatu aikaan yksimielisyyttä. Vasta v. 1822 kirkkoon hautaaminen lopetettiin virallisella päätöksellä.

VAAKUNAT: 1. Starck-suvun vaakuna. Kypäränpeite on veistettyä, tyyliteltyä palloiksi ryhmittyvää akanttia. Nimilevyssä on rustobarokkityylinen kehys, jonka päätteenä on enkelinpää. Tangossa on suruharso. Kirjoitus: »Den edhle och wälb^e H./Hans Hindrich Starck till Busila och Skänkilä (?) föddes Åhr/1673 den 1. gber och afsomnad/den 1. Febr^{ri} 1674. Gud Hans/Själ Evinnerlig/Fröjde» (Jalo ja vapaasukuinen herra Hannu Henrik Starck, Pussilan ja Skänkilän herra syntyi v. 1673 ?kuun 1. pnä ja kuoli helmikuun 1. pnä 1674. Jumala hänen sieluansa iankaikkisesti ilahduttakoon). Vaakuna on 1900-luvulla uudelleen maalattu. (Hannu Starck oli Pussilan omistajan Tuomas Starckin toinen poika.)

2. Fogelhufvud-suvun vaakuna (kuva 25), veistetty samaan tyyliin kuin edellinen; nimilevy sulautuu vaakunakilpeen ja enkelinpää on sen alareunassa. Kirjoitus: »Kongl^e majj^tz troo tienare och fordom/Capiten den Edhle och Welb^{ne} Clas Fogel/hufudh Herre till Linnunpää och . . . ähr med en Adelig proses begrafuën/Anno 1681 den . . . ber GüdH/Hanss Siel fröjde.» (Kuninkaallisen majesteetin uskottu palvelija ja aikoinaan kapteeni, jalo ja vapaasukuinen Klaus Fogelhufvud, Linnunpään ja . . . herra, on aate-lisin menoin haudattu v. 1681 . . . kuun 5. pnä. Jumala hänen sielunsa ilahduttakoon.) Vaakuna on 1900-luvulla uudelleen maalattu. (Klaus Niilonpoika Fogelhufvud omisti Linnunpään kartanon, ja tuli v. 1647 Porin rykmentin kapteeniksi.)

3. Fogelhufvud-suvun vaakuna (kuva 26), vanhempaa tyyppiä kuin edelliset, kypäränpeite leikattu pellistä, silcä suorasivuinen nimilevy on kirjoitukseton. Maalattu uudelleen 1900-luvulla. Vaakuna on peräisin joko Mikael Niilonpojan tai hänen poikansa Niilo Mikaelinpojan hautajaisista; he kuolivat molemmat v. 1647 (v. Stiernman).

4. Anckarffjell-suvun vaakuna. Lehvästö on yksinkertaistettua ja palloksi ryhmittyvää akanttia,

25. KLAUS FOGELHUFVUDIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1681.
Klas Fogelhufvuds begravningsvapen 1681.

nimilevy jäljittelee pergamenttirullaa. Kirjoitus: *Nobilis et strenuus/dominus Dr Michael-/Thomas-son [Anckarfiel] Mort. [1657]* (Jalosukuinen ja toimelias herra, tohtori Mikael Tuomaanpoika Anckarffjell, kuollut v. 1657; hakasissa olevat merkinnät on täydennetty v. Stiernmanin mukaan. Mikael Tuomaanpoika oli Isonkartanon omistaja, mutta ei suinkaan mikään tohtori, joten kirjoitus siis – luultavasti 1900-luvulla – on väärin restauroitu.) Maalattu uudelleen kuten edellisetkin.

HÄVINNEET VAAKUNAT. Bock till Buckila -suvun vaakuna paloi v. 1941 Turun linnassa. Kypäränpeite oli leikattu pellistä ja maalattu vihreäksi ja mustaksi, maalattu kuvio oli musta pukki sinisessä kilvessä. Kirjoitus: »Ano [1]656 de 20 Juli afsomde i herrano Edl. . Wälb: hans Buck till Buckila Gudh förlä. . honom en frögdefull upståndelse.» (V. 1656 heinäkuun 20. pnä kuoli Herrassa jalo ja vapaasukuinen

26. FOGELHUFVUD-SUVUN HAUTAUSVAAKUNA 1600-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.

Begravningsvapen för ätten Fogelhufvud. Medlet av 1600-talet.

Hannu Buck Pukkilasta. Jumala suokoon hänelle riemullisen ylösnousemuksen. – Hannu Fransinpoika Bock omisti puolet Pukkilan kartanoa.) v. Stiernmanin mukaan oli kirkossa toinenkin Bock-suvun vaakuna, jossa oli Hannu Fransinpojan nimi.

Lisäksi v. Stiernman mainitsee seuraavat vaakunat, joista ainoastaan yksi oli säilynyt meidän päiviimme saakka; se tuhoutui v. 1941 Turun linnan pommituksessa, värit ja kirjoitukset olivat jo silloin täydellisesti hävinneet:

»1610 död Hans Mortensson Lax» (V. 1610 kuollut Hannu Martinpoika Lax. – Pussilan omistaja ja Piikkiön kihlakunnan tuomarina v. 1581, kuoli Ramsayn mukaan vasta v. 1619.). »Margareta Carls dotter Sverd 16 Septembr» (Margareeta Kaarlentytär syyskuun 16. pnä. – Linnunpään omistajan, Mikael Niilonpoika Fogelhufvudin puoliso, kuoli 1660-luvulla.). »1647 Caisa Henrics dotter Lax» (yllämainitun Hannu Martinpojan veljentytär, Lauri Carpelanin puoliso. Ramsayn mukaan kuolinvuosi oli 1657.). »1649 död Michael Anckarfiel til Storgård» (1649 kuollut Mikael Anckarfjell, Isonkartanon omistaja. – Yllämainitun Mikael Tuomaanpojan poika.). »Arwidus Anckarskiöld»

(joka v:sta 1650 lähtien omisti Piikkiön Sauvolan kartanon). »1675 Hebla Jägerhorn» (mahdollisesti linnanvouti Martti Olavinpoian, Isonkartanon omistajan tytär ja naimisissa luutnantti Eerik Niilonpojan kanssa. Hänet mainitaan v. 1659 leskenä.). »Matthias Henricsson Bock» (palveli tietävästi ratsumiehenä vv. 1585–1630).

Kellot

1. Kirjoitus: WUONNA 1904 KOSKA GUSTAF JOHANSSON OLI TURUN ARKKIPIISPA JA PIIKKIÖN KIRKKOHERRANA J. W. AHLROOS: VALETTIIN TÄMÄ KELLO SEURAKUNNAN KUSTANNUKSELLA. VALETTU HELSINGISSÄ KONE- JA SILTARAKENNUS OSAKEYHTIÖN TEHTAASSA. HERRAN TYKÖ JOUTUKOHON/ KEN ON HÄNEN LIITOSSAAN/ILOL' EDES ASTUKAAT/ KIITOS HERRAN VEISATKAAT. Halk. 98 cm.

Edellisen isonkellon kirjoitus oli seuraava: »Wuonna 1813 koska Jacob Tengström oli pisp Turussa ja Gabriel Hirn kirkkoherrana Piikkiössä Uudesta valettijn tämä kello seurakunnan kustanuxella. Guten af Gerhard Horner i Stockholm. (Gerhard Hornerin valama Tukholmassa.) Vastakkaisella puolen: »Herran tygö tulkat kaukaa/ Te kuin olett liitosans / Iloll edes astukat / Herrall kiitost veisakat.» (kal.) Toinen tekstiehdotus hylättiin: »Piikkiön picku perikunda / Tule Herran Huoneseen / Herran Sanan sanomata / kulemahan kuuliaisest.» (kal.). Huomattakoon, että kelloa nimenomaan sanotaan seurakunnan omistukseen kuuluvaksi; edellinen isokello, joka v. 1751 uusittiin Tukholmassa, mutta alkuaan oli peräisin ainakin 1600-luvulta, oli ollut kirkon omaisuutta (pöytäk.).

(C. J. Tengström, piispana vv. 1803–17, arkkipiispana 1817–32. Gabriel Hirn, Piikkiön kirkkoherrana vv. 1812–24. Gerhard Horner toimi kellonvalajana Tukholmassa, tuli mestariksi v. 1787 ja k. v. 1824.)

2. Koristeena ylinnä kaksinkertainen, reunassa yksinkertainen akanttipalmettinauha. Enkelinpäihin päättyvien rokokookiemuroiden välissä kirjoitus: AES. HOCCE./TEMPLO. PIKIENSI. PROPRIUM./ABOAE. FUDIT./NICOLAUS THUNSTRÖM/ A. MDCCCLXXXVII (Tämän Piikkiön kirkolle kuuluvan kellon valoi Turussa Niilo Thunström v. 1787). Vastakkaisella puolella Jehovan auringo ja enkelinpäät. Halk. 77 cm. (Niilo Thunström, ks. s. 54.)

3. Ns. vähä- eli papinkello. Kirjoitus: PIIKKIÖN SEURAKUNNAN KUSTANNUKSELLA KOSKA G. HIRN OLI KIRKKOHERRA, I. BRÖKER KAPPALAINEN JA E. WALLENBERG APULAINEN. PATRON J. J. MAEXMONTANIN TOIMEN KAUTTA ON GERHARD HORNERILDA VALANUT STOCKHOLMISA V. 1816. Vastakkaisella puolella: TULKAT VEISATKAME KII-

TOSTA HERRALLE PS. 95. 1. Halk. 47 cm. Tekstin sepitti kirkkoherra Hirn (pöytäk.). Kello on yhtä iso kuin edellinen papinkello, joka mainitaan jo v. 1652 (kal.); sinä vuonna oli kirkossa kaksi kelloa. (Joh. Bröker, kappalaisena Piikkiössä vv. 1815–19. E. Wallenberg, ylimääräisenä pappina vv. 1814–17.)

Sekalaista

ANEKIRJE, VA:ssa. Se on ollut liimattuna Piikkiön kirkolle kuuluneeseen kirjaan. V. 1485 Bartholomaeus de Camerinon painattama. Ks. Suomen Museo 1926, s. 76.

TUNTILASI, nelilasinen, saarnastuolin yläpuolella. Sorvattu, siniseksi maalattu puuteline ja yksinkertainen messinkipeltinen koppa. Kopan kork. 18 cm. Mahdollisesti ostettu v. 1759 v. 1668 ostetun tuntilasin tilalle; hinta oli 25 kuparitaalaria. Sakaristoon ja papinpenkkiin kuuluneet kaksilasiset tuntilasit ovat hävinneet.

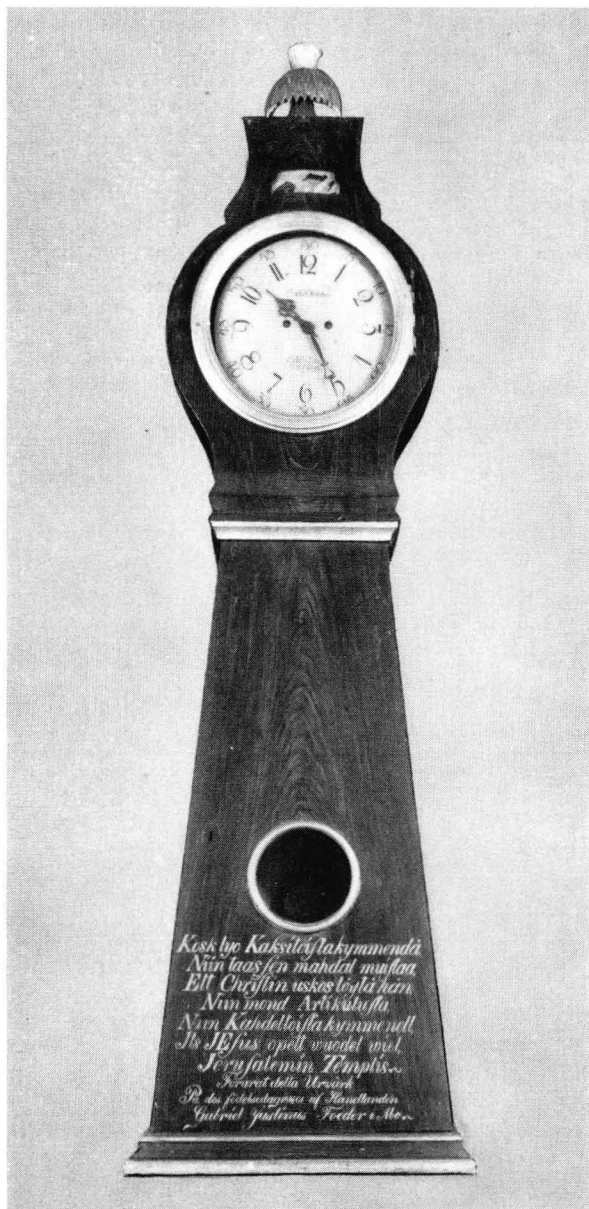
KAAPPIKELLO, empiirityylinen (kuva 27). Kaappi on suorasi vuinen ja ylöspäin kapeneva, ison kello-aulun yläpuolella on plastinen lehtikimppu. Kellotaulussa on signeeraus: »Gerh. H. Welcker Eskilstuna nr. 490.» Maalattu tammenvärisiksi, koristeosat kullattu. Kaapin alaosaan on maalattu kirjoitus: »Kosk lyö Kaksitoistakymmendä/Niin taas sen mahdat muistaa,/Ett Christin uskos löytä hän,/Niin mond Artikulusta./Niin Kahdeltoistakymmenell,/Jts JEsus opett wuodel viel,/Jerusalem in Templis./Förärat detta Urvärk/På des födelsedag 18 21/12 01 af Handlanden/Gabriel Foeder i Åbo.» (Lahjoittanut tämän kellon syntymäpäivänänsä joulukuun 21. pnä 1801 kauppias Gabriel Foeder Turussa. – Foeder omisti mm. Finbyn kartanon Piikkiössä.). NUMEROTAULU, suorakaiteen muotoinen. Kulatun kehyksen päätteessä kaksi enkeliä kehystää kruunattua levyä, jossa on kirjoitus: »Weisatkat Herralle kaikki/maa julistakat päivä päiväl/dä Hänen autuuttansa.» Alareunassa on kirjoitus: »Förärad/af Handelsmannen G. J. Foeder/24. Dec: 1801.» (Lahjoittanut kauppias Gabriel Foeder joulukuun 24. pnä 1801.) Koko 135×68 cm. Samanlainen taulu on Paimion kirkossa. RIPPIKELLO, uusgoottilaisessa, tammenvärisessä telineessä. Rippikello mainitaan v. 1707 laaditussa kalustoluettelossa, mutta jo v. 1652 oli kirkon arkussa pari pikkukelloa (kal.). Telineen kork. n. 70 cm.

KILPI, riippuu seinässä rippikellon alapuolella.

1800-luvulta. Siihen on kiinnitetty lehtikonsoli, jonka päälle on kiinnitetty Aleksanteri II:n pronssinen muistomitali. Kullattu ja hopeoitu. Kork. n. 70 cm.

ARKKU, suorasi vuinen ja kuparakantinen, kauttaaltaan pellitetty ja raudoitettu. Renkaan muotoiset kannattimet. Pohja 23,5×72 cm, kork. 70 cm. Mahdollisesti hankittu jo v. 1666 (»hyvin raudoitettu arkku», kal.) tai vasta v. 1785 (»raudoitettu, varustettu kahdella lukolla»).

KOLEHTILIPAS, 1700-luvulta. Suorasi vuinen ja tasakantinen, raudoitettu, kannessa kaksi rahanreikää. Pohja 29×43 cm, kork. 25 cm.

27. KAAPPIKELLO V:LTÄ 1801. G. H. WELCKER, ESKILSTUNA.
Skåplocka från år 1801. G. H. Welcker, Eskilstuna.

SAKARISTON KALUSTO on hankittu 1800-luvun alkupuolella. Siihen kuuluu yksinkertainen sohva, pöytä, kaksi tuolia ja kaksi nojatuolia. Tyyli-ssä on uusklassillisuuden vaikutus. Valkoinen väri.

PAARIT, 1800-luvun jälkipuoliskolta, jäljentelevät vanhaa 1700-luvun tyyppiä.

TIIVISTELMÄ

1. Piikkiössä oli jo keskiaikana kirkko; pitäjä mainitaan v. 1331. Mahdollisesti kuului puiseen kirkkoon kivinen sakaristo. Keskiaikaisesta irtaimistosta on säilynyt piispaa esittävä veistos 1400-luvun puolimaista sekä vuosisadan loppupuolelta peräisin olevan triumfikrusifiksin katkelmia ja pieni myöhäinen P. Martinus. Mm. kasteallas ja alttarin kalkkikivinen levy olivat vielä 1600-luvulla tallella.

2. 1600-luvun loppupuolella oli Piikkiössä rappeutunut puinen kirkko nykyisen kirkon kaakkoispuolella. Kirkossa oli kivinen sakaristo, asehuone, seitsemän ikkunaa ja miesten puolella parvi. Vesikatto oli paanutettu, kirkko laudoilla vuorattu. Vielä 1740-luvulla tätä kirkkoa korjattiin Samuel Bernerin johdolla. — Nykyisen tapulin paikalla oli puinen kellotapuli.

Osia alttaritaulusta, valaisimia, joukko vaakunoita ym. on peräisin tästä kirkosta.

3. V. 1755 valmistui uusi, Samuel Bernerin suunnittelema harmaakivinen kirkko. Yksilaivaisen pitkäkirkon kuoripää on kolmitaitteinen, pohjoispuolella on sakaristo ja eteläpuolella asehuone, länsipäädystä on kattoratsastaja. Kirkon sisustus on melkein kokonaan säilynyt. — Kirkkotarhan ympärille tehtiin lautakattoinen kiviaita.

4. V. 1810 rakennettiin uusi kellotapuli, osittain Ruotsin IK:n piirustusten mukaan. Kirkkotarhaa laajennettiin v. 1816; siinä on v. 1819 rakennettu uusklassillinen hautakapeli.

Vv. 1847–49 suoritettiin perusteellinen sisäkorjaus ja asehuone varustettiin sisäkatolla. Lämmitys on v:ltä 1888.

5. V. 1908 uusi sisäkorjaus Alex. Nyströmin johdolla: uusi ponttilautainen holvi, sakariston ikkunan laajentaminen ja uuden ikkunan puhkaisu ym.

6. V. 1949 uusi korjaus, jolloin tehtiin uusi lattia ja uusittiin vesikatto sementtitiilistä. V. 1955 lahjoitettiin kirkon 200-vuotisjuhlaksi useita kirkollisia esineitä.

REFERAT

1. Pikis (fi. Piikkiö) socken omtalas år 1331. Kyrkan var under medeltiden av trä och möjligen försedd med sten-sakristia. Av medeltida inventarier ha bevarats en sittande biskop från medlet av 1400-talet (bild 19; möjligen kyrkans skyddshelgon, som kan ha varit S. Nikolaus) och fragment av triumfkrucifix från århundradets slut (bild 17, 18) samt en liten sen S. Martin. Senare omtalas dopfont och altarskiva av kalksten.

II. Vid slutet av 1600-talet finnes i Pikis, strax sydost om den nuvarande kyrkan, en högst förfallen träkyrka med

sakristia av gråsten, vapenhus, spåntak och brädfodring. Fönstren äro sju, på manssidan finnes en läktare.

Av inredning och lösöre har följande bevarats: delar av snidad altarpupsats från 1670-talet, troligen utförd av Mathias Reiman i Åbo (bild 20, 21). Tennkanna av Erland Ståhlfort, Åbo, ljusstakar av samme tenngjutare (bild 24) och av Bengt Kristersson Ståhlström, Åbo 1704, ljusarmsfragment av trä från 1670-talet, malmkronor, av vilka en från år 1668 senare inköpts från Åbo domkyrka, ett antal begravningsvapen. Bland försvunnet lösöre kunna nämnas nattvardskärl av H. Meijer, Åbo 1696, mässhakar i grönt, rött, vitt och svart, antependium av vit »ligatur» och av rött siden med silver- och guldspets samt »Hedengranstavla» över jubelfesten för Uppsala kyrkomöte.

III. På 1740-talet reparerades den förfallna kyrkan under ledning av Samuel Berner, men under åren 1752–55 bygges enligt samme arkitekts ritningar en ny kyrka av sten. Denna är en enskeppig långkyrka med tresidig korända, sakristia och vapenhus, brant spåntak med takryttare i väst. I sakristian kryssvalv av tegel; långhusets planerade valv ersättes med tunnvalv av bräder.

Den nya kyrkans inredning har sgs. helt bevarats. Altarpupsatsen med målningar av G. Lucander 1776 och ramverk utfört av Joh. Zervitsky och Gabr. Malmberg kopierar altarpupsatsen i Åbo domkyrka (bild 14). År 1763 bygger snickaren Samuel Lundan predikstolen (bild 15), som prydes med målningar av Matts Björckegren. Ytterligare finnas tvenne läktare med målningar av Björckegren. Två bevarade postament ha möjligen vid korskranket burit obelisker.

Bland lösöret lägger man märke till nattvardskärl av N. Enberg, Åbo 1771 (bild 22), textiler och armatur, klocka av Nils Thunström, Åbo 1787, timglas mm. — Kyrkogården omgives med stenmur, i vilken portbyggnader av sten och trä. Stapeln av trä står på samma plats som den nuvarande.

IV. År 1810 bygges stapel med bottenvåning av sten, delvis enligt ritning från Överintendentkontoret, signerad P. W. Palmroth 1807, efter att IK förkastat en ritning av murarmästare Joh. Ahlström. Kyrkogården utvidgas 1816; inom denna ett nyklassiskt gravkapell från 1819.

V. Reparation av inredningen utföres 1847–49 varvid vapenhuset erhåller plant innertak och nya bänkar anskaffas med bänkverket i Åbo domkyrka som förebild. Av 1800-talslösöre må nämnas altarkärl av O. R. Lundgren, Åbo 1838, textiler, malmkronor från 1849 och av Matts Svedberg i Malax 1850, lyster av brons och kristall, kristallkronor, klockor av Gerhard Horner, Stockholm, väggur 1801 av G. H. Welcher, Eskilstuna (bild 27), och nummer-tavla från 1801 mm. — År 1880 anskaffas orgel från Petersburg och 1897 ersättes den med en av K. G. Wickström byggd orgel. Kyrkan får år 1888 kaminuppvärmning. Stapeln undergår år 1881 en större reparation, efter att en av studerande C. E. Gustafsson år 1836 signerad ritning för stenstapel förkastats.

VI. Under ledning av Alex. Nyström utföres år 1908 en reparation, varvid tunnvalvet i långhuset förnyas av spontade bräder och sakristian erhåller ett nytt fönster.

VII. 1949 genomförs församlingen utan anmälan till Arkeologiska kommissionen eller Kyrkostyrelsen en större reparation. Yttertaget lägges av cementtegel, golvet av plattor, interiören målas mm. En del nytt lösöre doneras år 1955 med anledning av kyrkans 200-årsjubileum.

1. KIRKKO JA TAPULI LOUNAASTA.
Kyrkan och klockstapeln från sydväst.

PAIMIO

L Ä H T E I T Ä

A. Björck, Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. SMYA VIII, 1887, ss. 31–42. *K. G. Leinberg*, Finska Prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna Resolutioner. Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet xxii. Hfors 1892, ss. 203, 211, 215–16, 273, 303. 317–18, 331, 348, *Juho Päiviö*, Paimion vaiheita. Turku 1840.

Kirkon arkisto: Paimion emäkirkon kalustoluettelot vv:lta 1736, 1742, 1778 (pöytäkirjoissa), 1804, 1819–1900. Tilit vv:lta 1730–79 (sisältävät myös pitäjänkokousten pöytäkirjoja), 1780–1901. Viinikassan tilit vv:lta 1839–86. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1776–1839, 1844–1860. Vv. 1736 ja 1778 pidettyjen piispantarkastusten pöytäkirjat. P. Jaakobin kirkon kalustoluettelot vv:lta 1758–60, 1804, 1825. Tilit vv:lta 1730–1919 (useita aukkoja). Pöytäkirjat vv:lta 1787–1948 (sisältävät myös lahjoitusten luettelon). V. 1746 suoritettun penkkijaon pöytäkirja.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus Paimion ja P. Jaakobin kirkkoista, L. Wennervirran inventointikertomus v:lta 1929, I. Kronqvistin v. 1930 Räpälän kirkkotarhassa suoritetusta

kaivauksesta laatima kertomus, A. W. Ranckenin v. 1935 kirkon valaistusta ja lämmitystä koskeva lausunto ym. *Valtionarkisto*: Ylioppilas E. Hedenbergin v. 1900 tallettamattamat, P. Jaakobin kirkkoa koskevat asiakirjat (sisältävät erinäisiä kirjeitä v:sta 1728 lähtien, vv. 1735, 1737 ja 1739 pidettyjen pitäjänkokousten pöytäkirjat, lahjoitusten luettelon ja tilit verifikaatteineen 1730–70 -luvulta ym.). Piikkiön kihlakunnan tuomiokirjat vv:lta 1672 (kesäkäräjillä laadittiin Räpälän kirkkoa koskeva tutkintapöytäkirja), 1683–84 (ylimääräisillä käräjillä, kesä- ja syyskäräjillä oli esillä Paimion uuden kirkon rakentamisen yhteydessä syntyneitä oikeusjuttuja), 1728 (laadittiin kesäkäräjillä tutkintapöytäkirja P. Jaakobin kirkon historiasta). Mikrofilmikopiot Piikkiön ja Halikon kihlakunnan rahvaan kuninkaall. majesteetille lähettämistä valituksista (I: 31, I: 485).

Paimio mainitaan ensi kerran v. 1325 (REA 40), kirkko vasta v. 1385 (REA 257). V:sta 1690 lähtien seurakunta oli Turun akatemian prebendana. V. 1843 se muutettiin omaksi kirkkoherakunnaksi.

Muita kirkonpaikkoja. Vanhimman kirkon perimätieto sanoo sijainneen Kivinenässä Paimionlahden pohjassa, missä nyt on *P. Jaakobin* kirkko (tuomiokirja 1728; ks. s. 119). Järjestyksessä toinen kirkonpaikka on tarun mukaan *Räpälä* eli Sil-lankorva Paimionjoen varrella, nykyisten maantie- ja rautatiesiltojen välillä (ks. tuonnempaa). Kolmas kirkonpaikka olisi joen varrella sijaitsevan *Oilan* kylän *kirkkokankare*, missä ei enää voi havaita kirkon jätteitä. Rinne esittää (Pyhä Henrik s. 146) tiedon, että v. 1869 paikalla vielä näkyi rakennuksen perustus; vrt. Reinholm, 77: 770, v. 1871: »Jonkinlainen perustan jäännös». Toinen perimätieto väittää kuitenkin, että tämä vain oli paikka, minne ensin oli aikomus rakentaa nykyinen kirkko.

Nykyistä, vv. 1681–89 rakennettua kirkkoa sanotaan »paikassa järjestänsä neljänneksi» (Reinholm, Kristinuskon saatosta Suomeen (SMYA VI, 1883, s. 20).

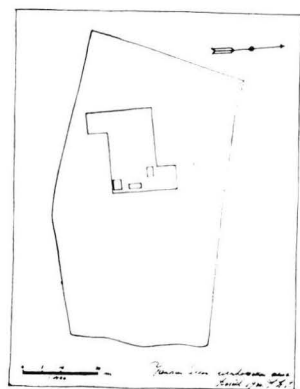
Paimion pitäjään kuuluvat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Viksberg, Spurila, Rekottila, Munkkila, Kaukainen, Pakurla, Meltola.

Räpälään kirkko

Kirkko on mahdollisesti ollut *Jaakobin* nimikko (Neovius, Kirkkohist. seuran pöytäk. vv. 1892–97, s. 50; kirkon kohdalla on pidetty Jaakon päivän markkinoita). Paimion nykyisen kirkon Pyhän Jaakobin kuva olisi siinä tapauksessa peräisin tästä kirkosta. Rinne taas olettaa (Pyhä Henrik, s. 146) että Paimion nykyinen kirkko olisi saanut nimensä, P. Mikaelin, vanhasta kirkosta. Räpälässä oli »Paimion kirkko» ainakin jo v. 1426 (REA 423 mainitsee »Moision kylässä lähellä Paimion kirkkoa» sijainneen maatilana; päättäen v. 1930 suoritettun kaivauksen tuloksista kirkko oli peräisin 1300-luvulta. Kun nykyinen Vistan kylässä sijaitseva kirkko v. 1690 otettiin käyttöön, pidettiin vanhaa kirkonpaikkaa suojattuna (tilit 1735; aitaus oli nähtävästi puinen). Ennen v:ta 1730 lukkari sai paikan hoidettavakseen ja korjasi siellä kasvavan heinän. V. 1852 Vistan Tillin talo sai paikan haltuunsa ja luovutti korvaukseksi nykyisen kirkkotarhan laajentamiseksi peltopals-tan (pöytäk.). V:sta 1868 lähtien alue oli peltona. Myöhemmin se joutui Pietilän talon omistukseen, ja v. 1929 kunnallisneuvos Akseli Haikio,

Pietilän omistaja, lahjoitti sen seurakunnalle. I. Kronqvist suoritti kaivauksen Muinaistieteellisen toimikunnan kehotuksesta (kuva 2).

KIRKKOTARHAAN kuuluva osa joenrantaa on säilynyt eheänä, vaikka ranta on muualla vajonnut. Tämä on johtunut runsaasta paalutuksesta. Kirkkotarhassa on kolme pitkää kiveä, jotka löytö-

2. RÄPÄLÄN KIRKON ASEMAKAAVA, 1: 2000.
Räpälä kyrkas situationsplan, 1: 2000.

suhteista päättäen ovat olleet pystyasennossa *bautakivien* tapaan ja ovat näin ollen peräisin varhaiselta lähetysajalta (ks. Kronqvist, Varhaisista keskiaikaisista hautamerkeistä, SM XLV 1938). Yksi kivistä on luonnonkivi, muut lohkaistuja; yhden kiven sivua on hiukan hiottu. Pituudet 120, 160 ja 170 cm. Kivien kohdalla oli ruumis-hautoja.

Kirkkotarhaan on v. 1935 pystytetty *kiviristi*, jossa on kirjoitus: »Riisu kengät jalastasi; Paikka, jossa seisot, on pyhä maa. 2 Moos. 3 : 5. Tällä paikalla sijaitsi Paimion Vanha kirkko ja hautaus-maa vuosisatojen takaa Ison vihan aikoihin asti. Jumalan kunniaksi ja täällä lepäävien vainajien muistoksi pystytettiin tämä kivi vanhan kirkon alttarin paikalle v. 1935.» Kirkkotarhaa ympäröi nykyään kuusiaita.

KIRKKO. Kaivauksessa paljastui osia 10×20 m:n suuruista suorakaiteen muotoisesta perustus-kiveyksestä. Varsinkin kuorin itäseinän perustus oli hyvin säilynyt. Puurakennuksen perustukseksi harvinaisen tukevan kiveyksen kivet olivat suuria ja osittain kahdessa kerroksessa, kiveyksen paksuus noin 100 cm. Runkohuoneen pohjoispuolelle oli liittynyt 4×5 m:n suuruinen sakaristo, jonka itäseinä oli kuorin itäseinän jatkona. Sakariston perustuksen kivimateriaali oli hyvin pieni-kokoista ja perustus osittain syvemmällä tasolla

kuin runkokuoneen kiveys, mikä seikka osoittaa, että sakaristo oli runkokuonetta vanhempi. 5×5 m:n suuruisen asehuoneen länsiseinä oli todennäköisesti kirkon länsiseinän jatkona. Asehuoneen lattiassa oli kiveystä.

Kuorissa oli *alttarin* perustus: säännöllinen, tasapintainen n. 170 cm leveä latomus.

Muurihaudat. Suurimmassa osassa kirkon pohja-alaa oli multahautoja. Muurihauta oli kuorin kaakkoiskulmassa ja toinen sakariston vieressä. Kuorihauta oli muurattu tiilestä (tiilenkoko 25×14×5–6 cm) ja sisälsi useita ruumiita; se oli ollut holvattu. Arkuista oli jäljellä muutamia tammenlastuja erään päällimmäisen kerroksen naisen ruumiin ympärillä; samasta arkusta lienevät peräisin hopeoidut peltikirjaimet E D ja jalkopäästä löydetty N:n osa (sanasta ANNO?) sekä luku 6. Puvusta oli säilynyt metallipitsin rippeitä. Mahdollisesti tämä on *Spurilan* kartanon muurihauta, johon mm. on haudattu ennen v:tä 1632 kuollut Elin Mikaelintytär Munck, Spurilan omistajan Krister Klaunpojan puoliso.

Erään alimman kerroksen miehen ruumiin yläosan kohdalla oli kirves ja tinasolki. (Krister

Klaunpojan isä, Klaus Kristerinpoika, tuomittiin siveellisyysrikoksesta kuolemaan ja mestattiin v. 1578; edellyttäen että tämä on hänen hautansa on kirves luultavasti pantu hautaan merkiksi hänen kuolintavastaan.)

Toisen muurihaudan alaosa oli laakakivistä, yläosa tiilestä (tiilenkoko sama kuin Spurilan haudassa). Tässä haudassa oli ihmisluiden jätteitä ja metallipitsiä sekä hautapuvun koristekukkien jätteitä, jotka viittaavat 1600-luvulle. Mainittakoon tässä yhteydessä, että Paimion vanhaan kirkkoon tiettävästi on haudattu myös Viksbergin (Hevonpään) omistajia, jotka kuuluivat Gyllenhierta-sukuun.

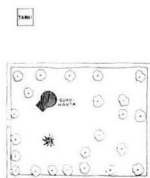
Kaivettaessa löytyi muuten rahoja, joista varhaisin on brakteaatti Albert Mecklenburgilaisen ajoilta (1363–89) ja nuorimmat vv:lta 1707 ja 1726; hautaamiset ovat siis jatkuneet paikalla myös uuden kirkon vihkimisen jälkeen. Löydöt ovat Kansallismuseossa (n:ot 3089: 1–9).

Tarinat kirkon viimeisiltä ajoilta esittävät asiain kulusta vastakkaisia kertomuksia (Björck); löydöt eivät viittaa tulipaloon ja luultavasti kirkko on saanut lahota paikalleen.

Pyhän Jaakobin kappelikirkko

Pyhä Jaakob mainitaan Paimion kappelina v. 1693 (Lagus, *Handlingar och uppsatser* III, s. 142). V. 1728 tutkittiin kirkon historiaa (tuomiokirja) ja tultiin tulokseen, että »... kappelin kohdalla ... ikimuistoisista ajoista on ollut kirkko, josta olivat kuulleet esi-isiansä varmoina kertovan, että tämä kirkko oli jo pakanuuden tai paavinvallan aikana tullut perustetuksi ja ylösrakennetuksi niin myös että seitsemän seurakuntaa ym-

päristön pitäjistä siinä alkuaan on jumalanpalveluksensa harjoittanut, koska heillä itsellensä ei vielä kirkkoa ollut.» 1700-luvulla ei enää pidetty jumalanpalveluksia kappelikirkossa kaikkina pyhinä; nykyään niitä pidetään joka kolmantena sunnuntaina ja juhlapyhinä. Kappelin oikeuksia ei Pyhän Jaakobin seurakunnalla ole, vaan se on Paimion alainen »pienseurakunta».

KIRKKOTARHA

Pieni neliömäinen kirkkotarha on nykyisen kirkon ja tapulin eteläpuolella, missä edellinen kirkkorakennus oli (kuva 3). Sitä ympäröi harmaakivistä ladottu aita, jonka länsipuolella on porttiauukko (aikaisemmin puuportti, nykyään rautaportti).

Alkuaan kirkkotarhan ympärillä oli puinen aita,

3. PYHÄN JAAKOBIN SEURAKUNNAN KIRKKOTARHA JA TAPULI; ASEMAKAAVA, 1: 2000.

Sankt Jakobs församlings kyrkogård och stapel. Situationsplan, 1: 2000.

jonka vanha puinen porttihuone, »stegporten», mainitaan v. 1778 (tark.). Aitauksen uusi v. 1840 rakennusmestari Juha Hellman kirkkotarhan itään päin laajentamisen yhteydessä. Jalopuuistutukset kustansi 1840-luvulla kreivitär Anna Charlotta Reh binder (ministerivaltiosihteeri R. H. Reh binderin leski, joka vv. 1841–44 omisti Viksbergin kartanon). Vv. 1859–62 rakennettiin nykyinen kiviaita, ja vanha punamullattu porttirakennus siirrettiin kirkkotarhan ulkopuolelle varastosuojaksi. V. 1943 on rakennettu uusi puuvaja. 1920-luvulla on uuden kirkon itäpuolelle rakennettu tiilinen ruumishuone.

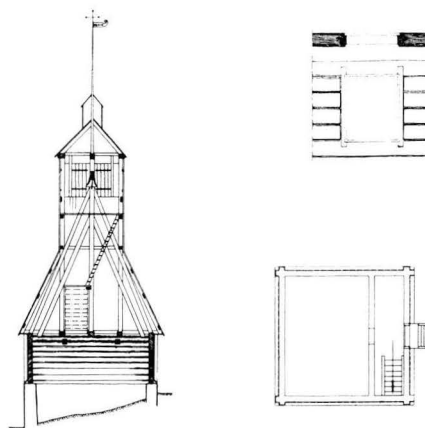
HAUTAKAPPELI, kirkkotarhan länsiosassa (kuva 4). Sen on rakennuttanut isänsä majuri R. J. Reh binderin haudalle v. 1824 vapaaherra ja ministerivaltiosihteeri R. H. Reh binder, joka oli Viksbergin ja Meltolan omistaja vv. 1811–41. Mak suna hän lahjoitti seurakunnalle maata kirkko tarhan laajentamiseen. Kappeli on tiilestä rakennettu, rapattu ja keltaiseksi maalattu uusklassi lisen pyörörakennus, jonka puolipyöreä pelli tetty katto nousee voimakkaan räystäslistoituksen yläpuolelta. Lounaispuolella on tukeva, egypti soiva portaali, jossa on pellitetty ovi. Oven ylä-

4. REHBINDERIN SUVUN V. 1824 RAKENNETTU HAUTAKAPPELI.

Gravkapell för ätten Reh binder, 1824.

puolelle on listoitukseen sovitettu hiottu graniit tilevy, jossa on messinkikirjaimin kirjoitus: »Käns lan reste denna grift för att i dess sköte förvara stoftet af vänner hvilka i tiden ömt älskat hvar andra.» (Tunne pystytti tämän haudan säilyt tääksen sen helmassa ystävien tomun, jotka ajassa ovat hellästi rakastaneet toisiansa.) – Katossa on kullattu messinkinen tähtiviiri.

5. TAPULIN POHJOISSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA PIIRROS SEKÄ OVI SISÄLTÄ NÄHTYNÄ, 1: 300.

Snitt mot norr samt planritning av stapeln och dess dörr inifrån, 1: 300.

TAPULI

Tapuli (kuva 5) sijaitsee kirkkotarhan ja nykyisen kirkon välillä. Se on pohjaltaan neliömäinen, korkealle kivijalalle pitkänurkalle salvottu, kolminivelinen rakennus (kaksilovinen, lukoton pitkänurkka). Hirsisen, ulkoa pystyillä ponttilaudoilla vuoratus pohjakerroksen päältä nousee jyrkkä suoralappeinen katto, joka on tehty kapeista, kaksinkertaisiksi naulatuista laudoista; päällimmäisissä on vesikourut. Tämän yläpuolella on neliömäinen pystylautainen kellohuone, profiloidun räystään yläpuolelta kohoava lautainen pyramidikatto ja ylinnä pieni, vaakasuorista laudoista tehty umpinainen lanterniini, jossa viiri. Viirissä on vuosiluku A 1734.

Pohjakerroksen itäseinässä on yksinkertainen suorapäätteinen lautaovi, jonka kehyksessä ei ole päällys- eikä aluspuuta. Kellohuoneen sivuissa on suorapäätteiset lautaiset pariluukut. Tapuli on ulkoa punamullattu.

Sisäpuolella on pohjakerroksessa poikittainen hirsiseinä, jossa 70×70 cm:n laajuinen ovi; hir-

6. PYHÄN JAAKOBIN SEURAKUNNAN VANHA, VV. 1730–34 RAKENNETTU JA 1800-LUVUN ALKUPUOLELLA UUSITTU KIRKKO, JOKA TUHOUTUI TULIPALOSSA V. 1909.

Den äldre, år 1730–34 byggda kyrkan i Sankt Jacobs församling. Ombyggd vid början av 1800-talet, förstörd vid eldsvåda år 1909.

ret on kevyesti palhottu. Kellotelineen pystyputut ja sisäiset vinotuet nojaavat hirsiseen välipohjaan, ulkotuet ulkoseiniin. Kellojen yläpuolella olevaan hirteen on piirretty: »Tämä kello on pantu soiman se 4 päivä syskuus vonna 1824. Helenius F C Malmström on mestari.»

Kellotapulिन kivijalka on uusittu 1920-luvulla samanlaisesta kivimateriaalista kuin kirkon kivi-jalassa oleva.

Tapuli on, kuten viirikin osoittaa, rakennettu v. 1734. Se sijaitsi mahdollisesti alkuaan kirkko-tarhan eteläpuolella. Rakennusmestariksi otettiin emäkirkon lukkari Joonas Wrigstadius (tilit). V. 1740 tapuli punamullattiin; ulkolaudoitus mai-

nitaan vasta v. 1814. Jo v. 1770 tämä tapuli oli hyvin huonossa kunnossa, ja sen korjasi perusteellisesti kirvesmies Mikael Stenberg v. 1772. Ei kuitenkaan ole tietoa ulkomuodon varsinaisesta muuttamisesta, vaikka tilikirja puhuu »uudesta» tapulista. Vv. 1869–70 oli taas suuri korjaus suoritettava ja ulkolaudoitus uusittiin.

Vanha kirkko

Pyhän Jaakobin seurakunnan vanhimmissa kirkkorakennuksista ei ole säilynyt tietoja juuri nimeksikään. V. 1723 puinen kirkko oli »hyvin vanha» ja isonvihan jälkeen ränsistynyt; kappelille myönnettiin kolehti uuden kirkon rakentamista varten. V. 1727 kirkon katon länsiosaa oli vajonnut sisään, eikä kirkko ollut enää korjattavissa (Hed.). Länsipäässä oli pieni torni, jossa 2 pientä kelloa; se oli jo kerran keskiaikana ryöstön jälkeen uusittu. V:een 1730 asti odotettiin kolehdin saapumista, mutta mainittuna vuonna pitäjäläiset ryhtyivät omin varoin rakentamaan uutta kirkkoa (pöytäk.). Kolehti saapui vasta v. 1737.

Uuden, vv. 1730–34 rakennetun kirkon rakennusmestarina oli emäkirkon lukkari Joonas Wrigstadius. Asiaa ajoi ja osittain rahoitti tuomari Abr. Paleen, joka oli Viksbergin kartanon omistaja vv. 1724–38. Emäkirkolta ei haluttu lainata va-

7. PYHÄN JAAKOBIN KIRKKO KAAKOSTA.
Sankt Jakobs kyrka, från sydöst.

roja. Kirkko valmistui ja vihittiin v. 1734 (tilit ja Hed.).

1800-luvun alkupuolen kalustoluetteloissa on tästä kirkosta selonteko: pohja 12×33 kyynärää, korkeus räystäääseen 9 kyynärää; toisiaan vastapäätä asehuone ja sakaristo, länsipäässä eteinen, ulkokatto laudoista, punamullattu, välikatto vaakasuora (valmistunut vasta v. 1744); itäseinässä kaksi ja sivuseinissä kummassakin kaksi ikkunaa, päätykolmioissa pieni ikkuna ja sakariston itäseinässä yksi, eteisessä kaksi ikkunaa ja sen oven yläpuolella luukku. V. 1758 kirkko vuorattiin laudoilla, mutta se oli punamullattu jo v. 1740. – Kellaria ei ollut.

V. 1746 suoritettiin penkkijako, jonka pöytäkirjassa lueteltiin kirkon penkit: viisi riviä poikkikäytävän itäpuolella ja kymmenen sen länsipuolella. Kirkossa oli papinpenkki, alttarin pohjoispuolella lukkarinpenkki ja eteläpuolella nuorison penkit.

V. 1806 tämä kappelikirkko oli taas rappeutunut ja kirkkotarhan maanpinta oli tiheiden hautausten takia noussut niin, että kirkko näytti maahan vajonneelta. Se uusittiin sen tähden korkealle kivijalalle; vanhat hirret käytettiin ja vanhat mitasuhteet säilytettiin. Vuosisadan vaihteessa otetut valokuvat sekä piirustukset (KM:n arkistossa; kuvat 6, 7) osoittavat kuitenkin, että kattoa on uusklassillisen makusuunnan mukaisesti laskettu; pyörökaariset ikkunat ovat myös peräisin 1800-luvun alkupuolelta. – Vaakasuora välikatto korvattiin taitekatolla. Rakennusmestariksi otettiin Matti Kruusila (tilit).

Uusittu kirkko vuorattiin ja punamullattiin vv. 1809–12. V. 1845 asehuoneeseen tehtiin välikatto ja samana vuonna muurari Antti Sahlberg rappasi runkokuoneen ja sakariston seinät sisältä, jonka jälkeen ne paperoitiin. Vuosisadan keskivaiheilla vesikatto katettiin paanuilla aikaisempien lautojen asemesta. Eteinen uusittiin vv. 1874–75; edellä mainitut valokuvat näyttävät sen nikkarityyliset koristeelliset ikkunat ja tuulilaudat sekä nurkkien valkoisiksi maalatut puupylväät.

SISUSTUS. V. 1734 valmistuessa kirkossa oli *kuorinaita*, jossa oli sorvatut puolat ja napit (tilit). V. 1748 lahjoitettiin kirkkoon emäkirkon vanha *saarnastuoli*. (Hed.) Se oli peräisin 1600-luvulta ja näkyy hämärästi vuosisadan vaihteen valokuvissa (KM:n arkisto). Saarnastuoli asetettiin kirkon eteläseinän kohdalle ja siirrettiin v. 1806 samaan paikkaan uusittuun kirkkoon. Rungon kulmissa olevat rengaskoristeiset pylväät kannat-

tivat hammastuksen ja munasauvan koristamaa reunalistaa; sivuissa oli pyörökaarikomero, joiden yläpuolella lyötekuvioiset päädyt ja palikat. Komeroihin oli maalattu kuvia: maailman vapahtaja, Jägerhorn-suvun vaakuna ja kirjaimet IHS, Gyllenhierta-suvun vaakuna ja kirjaimet HCD sekä kirjoitus, jonka rippeet vielä Taidehistoriallinen retkikunta luki: »... Kronone och Gud (?)». Katoksessa oli sahatut tapeilla varustetut koristepäädyt; sen reunaa kiersi kirjoitus: »... Actor 4 cap... Helige Andé o Guds ord meig tröst» (?4. luku – – Pyhä Henki – – oi Jumalan sana minulle lohdutus) sekä alapuolella »Joh. 16 cap.» Vaakunat tarkoittivat saarnastuolin lahjoittajia Juhana Henrikinpoika Jägerhornia (Spurilan omistaja vv. 1639–43) ja hänen puolisoaan Hebla Klauntytär Gyllenhiertaa.

Kirkon sisustus uusittiin osittain vv. 1758–60.

V. 1806 uusitun kirkon kiinteä sisustus näkyy edellä mainituissa valokuvissa. *Altтари* oli pieni ja tehty puusta, *alttarikehä* neliskulmainen, *penkit* yksinkertaiset, niiden eturintamuksessa hammas-koristelua.

Kiinteä sisustus oli 1800-luvulla maalaamaton, ovet vihreät ja ikkunanpielet harmaat. V. 1900 suoritettiin sisäkorjaus, ja kirkkoon asennettiin *kamiinat*.

Irtaimisto on sijoitettu osittain nykyiseen kirkkoon, osittain Kansallismuseoon ja osa siitä on tulipalossa tuhoutunut (ks. tuonnempaa).

Nykyinen kirkko

Toukokuun 27. p:nä 1909 syttyi vanha P. Jaakobin kirkko tuleen sakariston kamiinan virheellisuuden takia ja paloi perustuksiaan myöten. Ainoastaan osa irtaimistosta pelastettiin.

Uusi kirkko päätettiin rakentaa kallioperälle kirkkotarhan pohjoispuolelle, minne vanha tapuli siirrettiin; Viksbergin kartano lahjoitti maata tähän tarkoitukseen. V. 1912 saatiin arkkitehti Lars Sonckilta piirustukset sekä puukirkkoa että kivikirkkoa varten.

Puukirkkoehdotus hylättiin (piirustukset Paimion kirkon arkistossa ja Helsingin rakennustieteellisessä museossa (kuvat 9, 10). Siitä olisi tullut hirsistä salvottu, jugendtyylinen pitkäkirkko, jonka päätyhin liittyvät sakaristo parvitiiloineen ja eteinen; korkeassa aumatussa vesikatossa oli pieni kellomainen kattoratsastaja. Eteisen päädyn aaltoileva ääriiviiva toistuu itäseinän parven

8. JOONAS WRIGSTADIUKSEN V. 1734 RAKENTAMA TAPULI SEKÄ V. 1929 VALMISTUNUT KIRKKO KAAKOSTA.

Den av Jonas Wrigstadius år 1734 byggda stapeln samt kyrkan från år 1929, från sydöst.

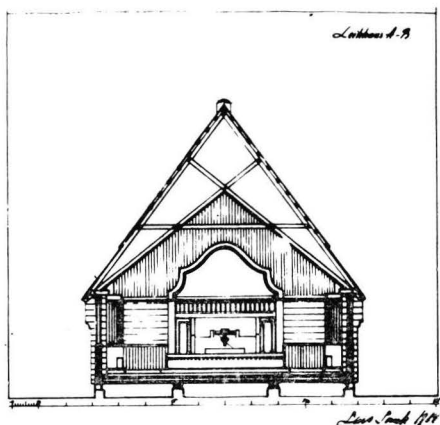
kehystyksenä. Kirkko on vuoraamaton; puna-multamaalauksessa on valkoisia yksityiskohtia, sisällä on lautapaneeli ja paljas hirsiseinä. Ikkunat ovat kapeat ja koristeellisesti ryhmitetyt; saarnatuoli alttarin takana.

Toisen ehdotuksen mukaan olisi tehty kivikirkko; suunnitelma on hävinnyt, mutta sen v. 1927 päivätty toisinto on säilynyt. Vasta v. 1926 laskettiin seurakunnan 600-vuotisjuhlan yhteydessä

peruskivet, ja kivikirkko valmistui suurten urauksien tuloksena vihittäväksi v. 1929.

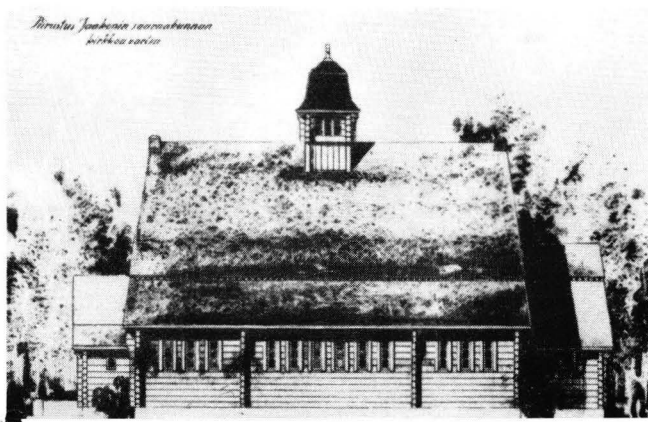
Sonckin suurpiirteinen suunnitelma, jonka mukaan kaareva kivimuuri olisi yhdistänyt uuden kirkon, tapulin ja vanhan kirkkotarhan yhtenäiseksi sommitteluksi, ei toteutunut (kuva 11).

Kirkko on rakennettu tiilestä korkealle, harmaakivilohkareista muuratulle kivijalalle, poikkeuksellisesti pohjois-eteläsuuntaan. Se on pieni kol-

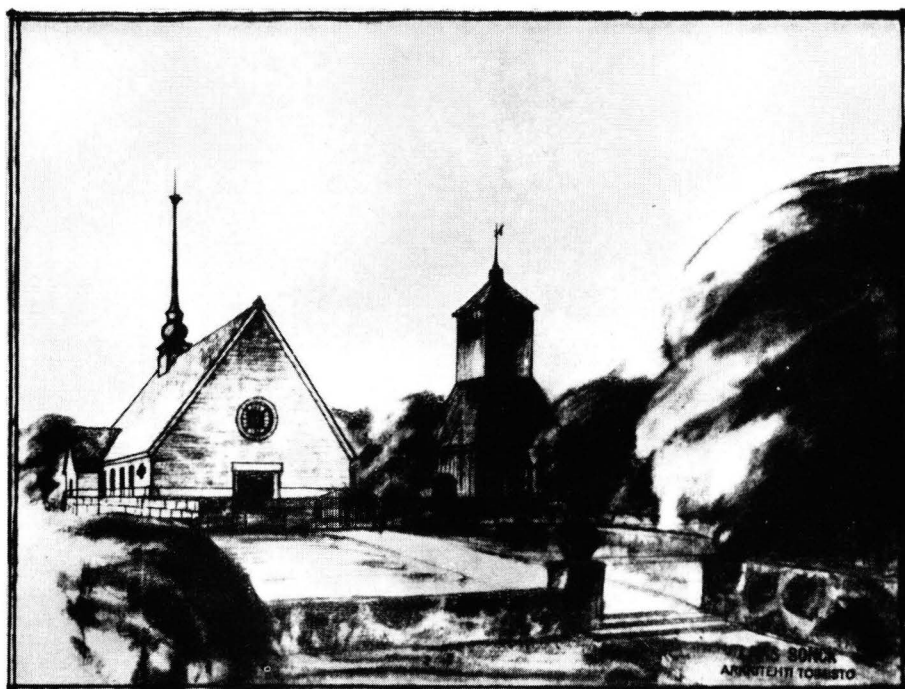
9. LARS SONCKIN V. 1914 PÄIVÄTTY EHDOTUS PUUKIRKOKSI; POIKITTAISLEIKKAUS, 1: 300.

Lars Soncks år 1914 daterade förslag till träkyrka, tvärsnitt, 1: 300.

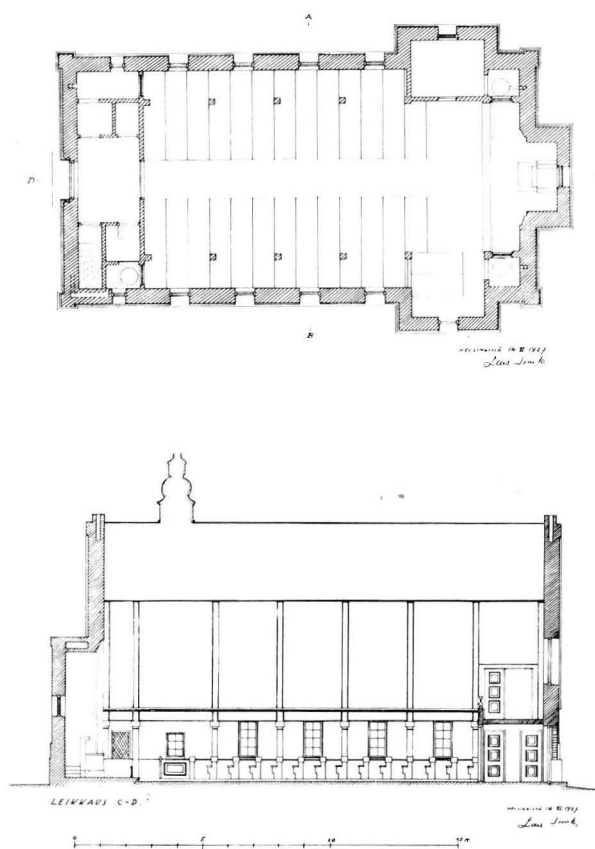

10. LARS SONCKIN V. 1914 PÄIVÄTTY EHDOTUS PUUKIRKOKSI, 1: 300.

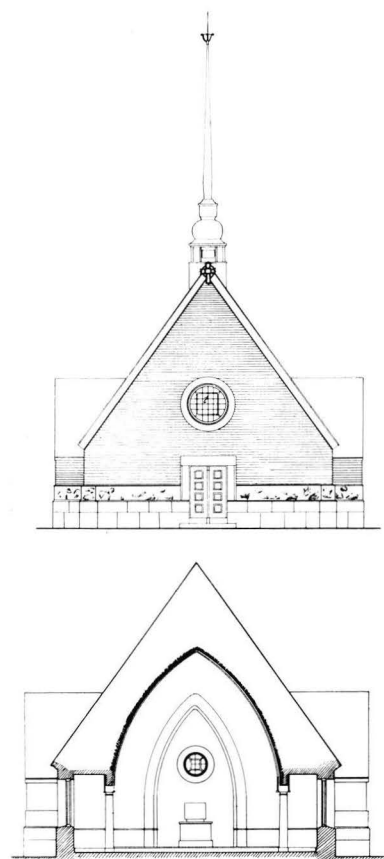
Lars Soncks år 1914 daterade förslag till träkyrka, 1: 300.

11. LARS SONCKIN KIVIKIRKKOSUUNNITELMA V:LTÄ 1927.
Lars Soncks förslag till stenkyrka, 1927.

12. KIRKON POHJAPIIRROS JA LÄNSISUUNTAINEN PITKITTÄIS-
LEIKKAUS, 1:300.
Planritning och längdsnitt mot norr, 1:300.

13. KIRKON ETELÄPÄÄTY JA POHJOISSUUNTAINEN POIKITTÄIS-
LEIKKAUS, 1:300.
Tvärsnitt mot öster och sydgavel, 1:300.

milaivainen pitkäkirkko, jonka jyrkkä satulakatto on keskiajan inspiroima, länsipuolella lähellä pohjoispäätä on pieni satulakattoinen, runkokuonetta matalampi sakaristo ja tätä vastapäätä itäpuolella pieni kylkiäinen, joka avautuu kirkkosaliin. Pohjoispäättyyn liittyy runkokuonetta kapeampi ja matalampi, satulakattoinen kuori, johon mahtuvat ainoastaan yhteen rakennetut alttari ja saarnastuoli. Kirkon kulmiin on markeerattu matalat tukipilarit.

VESIKATTO on katettu vinoneliön muotoisilla sementtitiilillä. Pohjoispäässä on tornin tapainen pieni kattoratsastaja, joka päättyy korkeaan piikkiin. Suorapäätteinen ULKO-OVI on eteläpäässä. IKKUNAT ovat yläpäästä matalan segmenttikaariset; ruudut ovat himmeän kellertävää lasia. Sivuseinissä on neljä isoa ja yksi pieni neliömäinen ikkuna, päädyissä on pyöreä ikkuna ja sakaristossa pieni ikkuna.

SISUSTA (kuva 14). Kirkkosalin välikattona on pilarien (2×7) kannattama korkealle nouseva lautainen jugendtyylinen taitekatto ja kapeissa sivulaivoissa matala vaakasuora lautakatto; sivulaivojen mataluus ja himmeät ruudut tekevät kirkkosalin salaperäisen hämäräksi. Runkokuoneen luoteis-, koillis- ja lounaiskulmissa on pienet komerot, joissa on kamiinat. Kuori on komeromainen.

Seinät ovat harmaiksi rapatut; ruskea lautalattia.

Kattomaalaukset

V. 1929 valmistuneessa kirkossa suoritti taiteilija O. Niemi sisäkoristelun, joka v. 1960 on (kovakouraisesti) uusittu. Taitekaton alareunassa on sarja vihkimäristejä, ylempänä kuoripäässä evankelistain vertauskuvat ja muualla katossa kristillisiä symboleja ja köynnöksiä. Värit ovat harmaa ja punainen. Koristelun kustansi Viksbergin omistaja maanviljelysneuvos E. Dahlström ja hänen puolisonsa Elisabet.

Lasimaalaus

Kuori-ikkunassa on O. Niemen v. 1928 sommittelema lasimosaiikki; aiheena Kristuksen pää. Maanviljelysneuvos E. Dahlström lahjoittanut.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus on kaikki peräisin 1920-luvulta, vanha saarnastuoli ym. tuhoutui edellisen kirkon tulipalossa. Kirkossa on, kuten edellä mainittiin, *kamiinalämmitys*; kruunuissa on *sähkövalo*.

ALTARI, betonia. Sen taakse Sonck on sovittanut yksinkertaisen SAARNASTUOLIN.

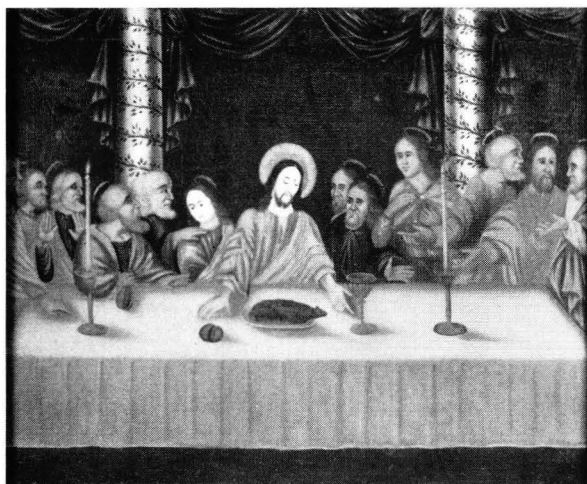

14. SISÄKUVA.
Interör.

ALTARIKAIDE, puolipyöreä; rintamusta kannattavat sorvatut puolat. Väri valkoinen.

PARVI, runkokuoneen eteläpäässä. Rintamuksen koristeena sorvatut puolat. Urkujen asemesta on *urkuharmoni*.

PENKIT, yksinkertaiset, päädyn yläpään sivuissa pyörylät. Tammenväriä.

15. VANHA ALTARITAUHU.
Äldre altartavla.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUHU (kuva 15), kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraamaton. Alkeellinen jäljennös Leonardo da Vincin »Ehtoollisesta»; taustassa köynnöskoristeiset pylväät ja verholaskostelu. Koko 80×96 cm.

Alkuperäinen yläosa on hävinnyt; sen aiheena oli Ristiinnaulittu Marian ja Johanneksen välissä. Tyylistä päätäten taulu voisi olla Kustaa Lucanderin maalaama (Taidehist. retkik.); se ostettiin kuitenkin vasta v. 1815 ja Lucander oli kuollut jo v. 1805.

ECCE HOMO, kankaalle tehty jäljennös Ch. Lebrunin taulusta, jonka aiheena on kärsivä Vapah-taja rintakuvana; hyvin alkeellinen. Profiloitu ruskeaksi maalattu kehys. Koko 64×54 cm. Aseseppä Abr. Tillberg lahjoittanut (kal.; Tillberg s. v. 1759 ja k. v. 1839, toimi Turussa ase-seppänä, vrt. Nikula 1955.)

KRUSIFIKSI, alttarilla. Vihreäksi patinoitunut pronssifiguuri, musta puuristi, musta lieriömäinen puujalusta. Kork. 72,5 cm. Anna Charlotta Reh binder lahjoittanut noin v. 1840 (kal.).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. Noin v. 1815 lahjoitti ministeri-valtiosihteeri R. H. Reh binder kaksi taulua, joiden aiheena

olivat »Pietari ja kukko» sekä »Katuva publikaani» (kal.). Nervanderin mukaan ne olivat »kaikessa vaatimattomuudessaan yksinkertaisia ja totisia». Samoin on hävinnyt *Mater dolorosa* noin vv:lta 1825–50 (öljypainos?).

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa. Kellomaisen pyöreän jalan reu-nassa lehtinauha, sen yläosassa ja solmussa leh-dykkätuppi, sisältä kullatussa maljassa viiniköyn-nösnauha. Jalan alapuolella kaiverrus: »Förärad af grefve mm. Reh binder till St Jacobs kapel i Pemar 1836.» (Lahjoittanut kreivi ym. Rehbin-der Paimion P. Jaakobin kappeliin 1836.) Kork. 24 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosi-leima puuttuu. Kalkkiin kuuluu LAUTANEN, jonka halk. 14 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1840.

ÖYLÄTTIRASIA, pronssattua peltiä. Pyöreä ja suo-rasivuinen. Halk. 12 cm. Ostettu v. 1820 v. 1778 mainitun tinatun peltirasian tilalle.

VIINIKANNU, uushopeaa. Pullea kupu, kannessa plastinen karitsa, kylkeen kaiverrettu Raamattu ja risti. Kork. 38 cm. Leimat: K. Sahlstedt, Turku 1904.

KASTEMALJA, uushopeaa, 1900-luvun alkupuolelta. Kaiverrettu risti ja kirjoitus: »P. Jaakobin kirk-ko». Halk. 29 cm.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Noin vv. 1819–25 vapaa-herratar Reh binder lahjoitti pienen kullatun, kannellisen hopeakalkin, jonka kannessa oli kilpeä ja keihästä kantava figuuri; kilvessä kirjaimet AHC (kal.). Tämän kalkin vapaa-herra Reh binder sai takaisin lahjoittaessaan kirkkoon ny-kyisen kalkin. – V. 1904 myytiin kirkon tinaiset astiat. Ne olivat turkulaisen Elias Ståhlforin v. 1754 valmistama kalkki ja lautanen (»englantilaisesta» tinasta), v. 1761 ostettu pullo sekä turkulaisen I. G. Almqvistin v. 1821 valmistama kul-mikas pullo.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Nykyään KM n:o 2170: 3. 1700-luvulta; keltapohjaista maalattua kiinalaista taftia, jonka kuvioina mm. isoja pioneja. Maini-taan v. 1778 (kal.).

2. Nykyään KM n:o 2170: 2. 1700-luvulta (kuva 16), valkoista taftia. Koottu useista rokokoo-le-ningin ja takin (?) kappaleista. Silkkilangalla suo-ritettu kirjonta: kukkaköynnöksiä ja pieniä kuk-kakimppuja. Kristiina Margareeta Reh binder, o.s. af Palén, lahjoittanut noin v. 1800 (kal.).

3. Vaaleaa, Tukholmasta ostettua pellavakudosta, koristeena kultalangoin kirjottu risti. Aakoisten ompeluseura lahjoittanut 1920-luvulla.

KASUKAT: 1 (kuva 17). Nykyään KM n:o 2170: 4 (ks. Pylkkänen, Säätyläispuku ss. 136–139). Kasukka on valmistettu 1500-luvun alkupuolen paksusta asehameesta. Kangas on punaista silkki-satiinia, joka on tikattu raidalliseksi keltaisella silkkilangalla. Reunustettu valkoisella silkillä; selkäpuolella hyvin kulunut risti, jonka sinipunainen leikattu, kultabrokadipohjainen sametti on 1500-luvun alkupuolelta. Ristiin on ommeltu kapeampi risti kulta- ja hopeanauhoista. Ristin alareunassa on ristiä vanhempaa kirjontaa: kultalangasta ja nyöristä ommeltu vaakuna, jossa on puun kuvio, kolme tähteä ja kirjaimet I M sekä P L. – Kasukan etupuolet on samasta kankaasta kuin risti tehty kaista. Punainen sarkavuori.

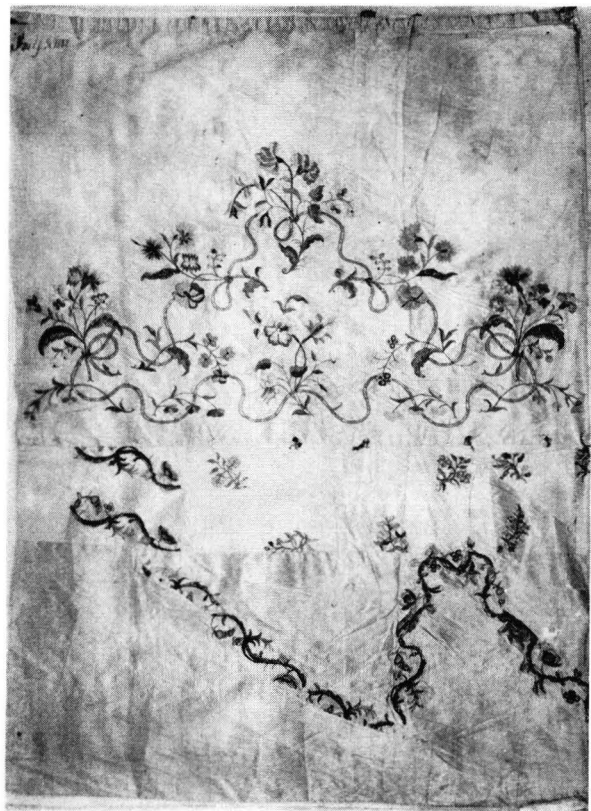
Kasukka ostettiin v. 1754 emäkirkosta; sen reunus oli alkuaan tehty kultakaluunasta.

2. Punaista samettia. Koristeena valkoisin lasihelmin ommeltu risti ja reunus sekä vuosiluku

17. 1500-LUVUN ALKUPUOLEN ASEHAMEESTA VALMISTETTU MESSUKASUKKA. KM.

Mässhake, sydd av en vapenrock från början av 1500-talet. NM

16. ALTARIVAATE 1700-LUVULTA, KOOTTU USEISTA MM. ROKOKOOLENINGIN KAPPALEISTA. KM.

Antependium från 1700-talet, sammansatt av flere bitar bl.a. av en rokokoklänning. NM.

1749. Saatu emäkirkosta, ommellut räätäli Tallberg (kal.); samasta kankaasta oli myös tehty alttarivaate, joka on myöhemmin hävinnyt.

3. Mustaa samettia. Koristeena hopeakaluunaristi ja -reunus sekä vuosiluku 1782. Saatu emäkirkosta, jonne se oli hankittu Kustaa III:n kuoleman johdosta vietetyn yleisen maansurun tähden (pöytäk.).

KALKKILIINAT: 1. Valkoista silkkiä, vuoden 1800 paikkeilta. Keskellä on petit-point -pistoin kirjottu risti ja kristillisiä symboleja; keltaiset reunahapsut. Saatu emäkirkosta.

2. Keltaista (alkuaan valkoista?) silkkiä. Koristeena silkillä, kullalla ja paljeteilla kirjoitetut kristilliset symbolit orjantappurakehässä, reunassa hapsut ja kirjoitus: »Gifwen til Pemar Kyrka af H. L. Chytrens den 9 Oct 1805.» (H. L. Chytrens lahjoittanut Paimion kirkkoon lokakuun 9. pnä 1805; Hedvig Lovisa Chytrens oli kirjainpainaaja C. L. Hjeltin puoliso.) Saatu emäkirkosta.

3. Nykyään KM n:o 2170: 1. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat ja kirjaimet WI. Talolisen tytär Vilhelmiina Juhantytär Halkilahti lahjoittanut v. 1832 (kal.).

HAAVIT: 1–2. Päälystetyt mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat ja tupsut.

Toisen lahjoitti maist. I. Kronqvist v. 1926, toisen evakuidut Johanneksen pitäjän asukkaat 1940-luvun loppupuolella.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1735 tuomari Abr. Paleen lahjoitti vastavalmistuneeseen kirkkoon punaisen samettihaavin. V. 1737 ostettiin verkainen parivaate, jonka valmisti räätäli J. Hafvenberg; verka ostettiin kauppias H. Wittfoothilta. V. 1778 mainitaan punainen silkkinen kalkkiliina (kal.) ja v. 1789 kahdeksalla taalarilla ostettu valkoinen, vihreäraitainen silkkinen kalkkiliina (tilit); v. 1804 musta hopeakaluunakoristeinen haavi. V. 1843 vapaaherratar Anna Charlotta Reh binder lahjoitti mustan, kultakaluunarikoristeisen samettialttarivaatteen ja vaaleansinisen, kultahapsuilla varustetun kalkkiliinan.

18. V. 1748 VALMISTETTU PUINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Träkrona, förfärdigad 1748.

Valaisimet

PRONSSISET PALLOKRUUNUT: 1–2. Tehty 1600-luvun vaskikruunujen mallin mukaan; 2×8 kynttilänhaaraa. Maanviljelysneuvos E. Dahlström lahjoittanut 1920-luvulla.

PUUKRUUNU, 1600-luvun vaskikruunun jäljennös (kuva 18). 3×6 kynttilänhaaraa, joissa on pyöreät talivadit ja itralliset koristerenkaat; haarojen välissä on pienet kynttilänhaaran muotoiset koristehaarat, joiden kynttilänpesästä nousee sorvattu tappi. Pallon alaosassa on kaksinkertainen

nen nuppi. Palloon on maalattu kirjoitus: »Anders Thomas son i Från: Krūsla:R A^o 1748» (Antti Tuomaanpoika Kruusilasta v. 1748). Maalattu kirjavaksi. Kruunun hinta oli yhdeksän taalaria (tilit).

SEINÄKYNTTELIKKÖ, nykyään KM n:o 4176: 3. Yksinkertainen takorautainen, kolmihaarainen kynttilänpidin. Seinäulkonema 19,5 cm.

LAMPETIT: 1–4. Pakotettua messinkipeltiä; 1700-luvun alkupuolelta peräisin olevan kulmikkaan lampetin jäljennökset. Kork. 48 cm. Maanviljelysneuvos E. Dahlström lahjoittanut 1920-luvulla.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Nelileimaista tinaa, myöhäisbarokkityyliset. Profiloitu, kulmista viistottu jalka, kulmikas varsi ja kynttilänpesä. Jalan alapuolelle raaputettu: »Pemar Capell». Kork. 19 cm. Epäselvät leimat (Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1714?).

3–4. Pari, valettua pronssia ja peltiä, empiirityyliset. Korkealla lieriömäisellä jalustalla seisova, naisen figuurin muotoinen varsi, joka kannattaa kahta haaraa. Kork. 32 cm. Toimituskunnan sihteeri K. L. af Hedenberg (Viksbergin omistaja vv. 1845–58) lahjoittanut.

5–6. Pari valettua pronssista kynttilänjalkaa 1900-luvulta. Uusklassististyyllisen kynttilänjalan jäljennöksiä. Kork. noin 40 cm. Raittiusyhdistys Vesa lahjoittanut 1920-luvulla.

Hautausmuistot

Reh binder-suvun VAAKUNA; Paimion Rotary-kerho lahjoittanut v. 1960.

Kellot

1. Ylinnä kaksi vastakkaista akanttipalmettinauhaa, reunassa yksi. Kirjoitus: GJUTEN HOS OSBERG & BADE I HELSINGFORS 1875. (Valettu Osberg & Badella Helsingissä 1875.) Halk. 53 cm.

Alkuperäisen isonkellon suurensi v. 1762 Gerhard Meyer nuorempi (toimi Tukholmassa kellonvalajana vv. 1728–72, k.v. 1784). Siinä oli kirjoitus: »Sct Jakobs kapell klocka. Omguten år 1762 af G Meijer i Stockholm.» (P. Jaakobin kappelin kello. Uusinut v. 1762 G. Meijer Tukholmassa; kal.).

2. Kyljessä kirjoitus: NAVIS HONESTAS (Laiva Rehellisyys), vastakkaisella puolella: SKEPPET ÄRLIGHETEN. ME FUDIT HOLMIAE JOH. FAHLSTEN 1744

19. KESKIAIKAINEN KELLO. KM.
Medeltida klocka. NM.

(Laiva Rehellisyys. Minut valoi Tukholmassa Joh. Fahlsten 1744). Halk. 35 cm. Alkuaan siis laivan kello. (J. Fahlsten toimi Tukholmassa kelsonvalajana vv. 1740–60.)

3. Nykyään KM n:o 3464. (kuva 19). Keskiaikainen. Ylinnä on minuskelikirjoitus: AVE MARIA

GRACIA PLENA DOMINUS TECUM (Terve Maria armoitettu, Herra kanssasi), ja tämän alapuolella Turun tuomiokapitulin vaakuna. Lauseen alkupuolella on ruusuke, sanojen väleissä vino-neliöt. Yksinkertaiset profiilirenkaat. Halk. 30 cm. Tämä kello joutui v. 1875 Meltolaan, jossa sitä käytettiin ruokakellona; v. 1897 se lahjoitettiin Kansallismuseoon.

Sekalaista

NUMEROTAULUT: 1–2. 1900-luvulta. Yksinkertaiset, suorakaiteen muotoiset, valkoisiksi maalatut. Kork. 72 cm.

SAKARISTON KALUSTO, yksinkertainen. Raittiusyhdistys Vesa lahjoittanut 1920-luvulla.

PAARIT: 1–2. 1800-luvulta. Yksinkertaiset. Ratsutilallinen Matti Antinpoika Kruusilan kylästä lahjoittanut toiset, Loven kuudennusmies Antti toiset (kal.).

VIIRI, nykyään KM n:o 41–76: 1, peräisin v. 1734 rakennetusta kirkosta.

LUKKO, nykyään KM n:o 41–76: 2, peräisin samasta kirkosta. Yksinkertaista maalaisepän tekoa; yksinkertainen profilointi ja kömpelötekoinen kaiverruskuviointi.

Vanhan kirkon hävinneestä irtaimistosta mainittakoon lisäksi venäläisen Valdaj-valimon valmistama *rippikello* (noin vv:lta 1815–20; kal.) ja turkulaisen puusepän Levanderin (lukkari Petreliuksen pojan) lahjoittama *numerotaulu* sekä tuomari Paleenin v. 1734 lahjoittama *raha-arkku* ym.

Paimion kirkko

Räpälän kirkko oli 1600-luvun puolimaissa hyvin huonossa kunnossa. Paimion kesäkäräjillä (3–4. 6. 1672) sanotaan nimenomaan, että katto romahti, kun tuuli kävi, niin että kirkossa istuvat olivat hengen vaarassa. Paikka olikin vesiperäinen ja maanvieremien uhkaama; uusi kirkko oli siis rakennettava paremmalle paikalle (Leinberg, s. 211).

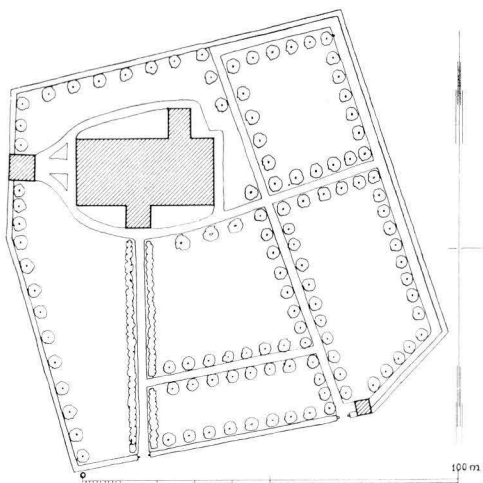
Uuden kirkon rakentamista ajoi tarmokkaasti kirkkoherra Henrik Florinus, itsekin velkaantuen. Rakennustyö kesti v:sta 1681 v:een 1689 saakka,

mutta joutui usein keskeytyksiin. Valtion apua ja kolehti saatiin monen anomuksen jälkeen (Leinberg ss. 211, 215–16, 273, 317–18, 331, 348). Neljäntenä adventtina v. 1689 kirkko vihittiin tarkoitukseensa (Päiviö).

Uusi kirkko sijaitsee Vistan kylässä entisen Tillin talon maalla. Sitä on nimetty *P. Mikaelin* kirkoksi (ks. H. Reinholmin v. 1871 tekemää muistiinpanoa, jonka mukaan vanha, seurakunnassa kolmisenkymmentä vuotta toiminut kirkkoherra oli lausunut, että »kirkko sai nimen Mikko»).

KIRKKOTARHA

Kirkkotarhaa on laajennettu tuntuvasti etelään ja itään, joten kirkko nykyään sijaitsee sen luoteiskulmassa (kuva 20). Sitä ympäröi valikoiduista ja osittain lohkaistuista harmaakivistä ladottu aita; itäosan ympärillä on kuusiaita. Tapuli kirkon länsipuolella on pääporttina; molemmat muut porttiaukot ovat aidan eteläosassa kivipylväiden ympäröiminä. V. 1854, 1860-luvulla ja myöhemminkin on kirkkotarhaan istutettu jalopuita.

20. PAIMION KIRKON ASEMAKAAVA, 1: 2000.
Situationsplan av Pemar kyrka, 1: 2000.

Kirkkotarha tuli liian ahtaaksi kohta sen jälkeen, kun kirkkoon hautaaminen v. 1778 oli lopetettu. Näihin aikoihin oli tarhan ympärillä vielä vv. 1736–40 rakennettu hirsiaita, jonka toisessa portissa oli tapuli, toisessa puinen, paanuilla katettu ja punamullattu porttihuone (tilit ja pöytä.). V. 1811 otettiin kirkkotarhan pohjoisosa käyttöön. Vasta 1850-luvulla laajennettiin kirkkotarhaa ja tehtiin kiviaita; rakennusmestariksi otettiin Kaarle Wahlsten (pöytä.). Vv. 1915 ja 1920 on kirkkotarhaa laajennettu etelään ja itään päin.

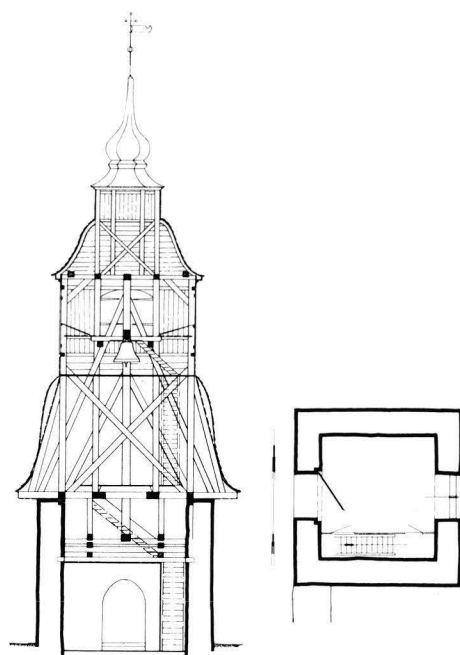
Kirkkotarhan vesiperäisyyden takia otettiin v. 1939 käyttöön uusi *hautausmaa*, joka sijaitsee Honkijoen tien varrella noin 300 m kirkosta. Sitä laajennettiin v. 1948 ja se ympäröitiin kuusiaidalla.

Kirkon eteläpuolella on asehuoneen länsipuolella Aarre Aaltosen suunnittelema vv. 1939–44 kaatuneiden *muistopatsas* (graniittiin veistetty

soturi) ja asehuoneen itäpuolella saman taiteilijan suunnittelema Johannekseen jääneiden vainajien *muistopatsas* (pronssinen kohokuva). *Ruumishuone* rakennettiin v. 1929 kirkkotarhan kaakkoisportin itäpuolelle; se on muurattu sementtitiilestä ja rapattu valkoiseksi; isot pyörökaariset ikkunat ja tiilikatto. V. 1832 rakennettu hirsinen *pitäjänmakasiini*, joka sijaitsi tien toisella puolen kirkon länsipuolella ja joka v. 1870 muutettiin ruumishuoneeksi, on poistettu; samoin jo v. 1736 mainittu *luuhuone* (tilit), v. 1856 kirkkotarhan eteläpuolelle rakennettu *pitäjäntupa* sekä *leikkaushuone*.

TAPULI

Kirkon länsiovea vastapäätä on kiviaitaan liittyvä tapuli, joka samalla on porttina (kuvat 1, 21). Se on kolminivelinen; siinä on korkea harmaakivinen pohjakerros, jossa on kaarevapintainen, pellitetty katto, kahdeksankulmainen tervattu pystylautainen kellohuone, jossa peltikatto sekä pariluukkuinen ja kulmikas umpinainen pystylautainen lanterniini, jonka yläpuolelta kohoaa

21. TAPULIN ITÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA-PIIRROS, 1: 300.
Snitt mot öster och planritning av stapeln, 1: 300.

pellitetty sipuli ja viiri; viimeksi mainitussa on vuosiluku 1768.

Jo v. 1730 mainitaan tapulin kivinen alakerros (tilit). Tässä verraten korkeassa pohjakerroksessa on kaksi suippokaarista ovea; komeissa pystylautaisissa ovilevyissä on vinoneliöpaneeli, joka on maalattu ruskeaksi ja siniseksi. Kivimuurit on mahdollisesti v. 1768 korotettu, koska seinien yläosan materiaali hieman eroaa alempana olevasta; rajassa on ankkurirautoja, ja tällä tasolla on sisäpuolella tukeva hirsinen välipohja, joka kannattaa kellotelineen pystyhirsii; vinotuet alkavat itse seinistä. Kellohuoneen kulmissa olevat pystypuut nojaavat seinien yläreunan tasalla oleviin poikkihirsiin.

V. 1768 suoritettuja muuraustöitä johti muurari-mestari Antti Åkerblom (tilit); tapulin puisen yläosan uusi turkulainen rakennusmestari Mikael Blomgren. Paanut hankittiin Marttilasta; viirin valmisti peltiseppä Kristoffer Brehmer (tilit). Koko työ tuli maksamaan 2.559: 2 kuparitaalaria. Alkuaan oli suunniteltu käymäkellojen hankkiminen; kun tämä ei toteutunut, tyydyttiin piirtämään kellotauluja seiniin; nämä ovat kuitenkin myöhemmin hävinneet.

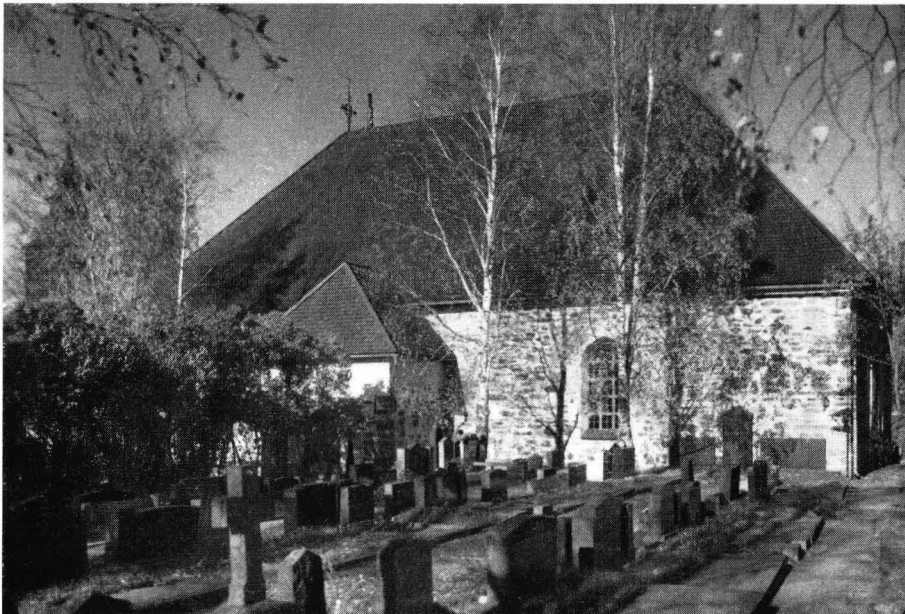
V. 1844 kivinen permanto peitettiin laudoilla. V. 1863 rakennettiin pohjakerrokseen varastokomero, ja kellot pantiin käymään toiseen suuntaan. V. 1913 alkuperäinen paanutus korvattiin galvanoidulla pellillä, joka on naulattu vaakasuoriin lautoihin.

KIRKKO

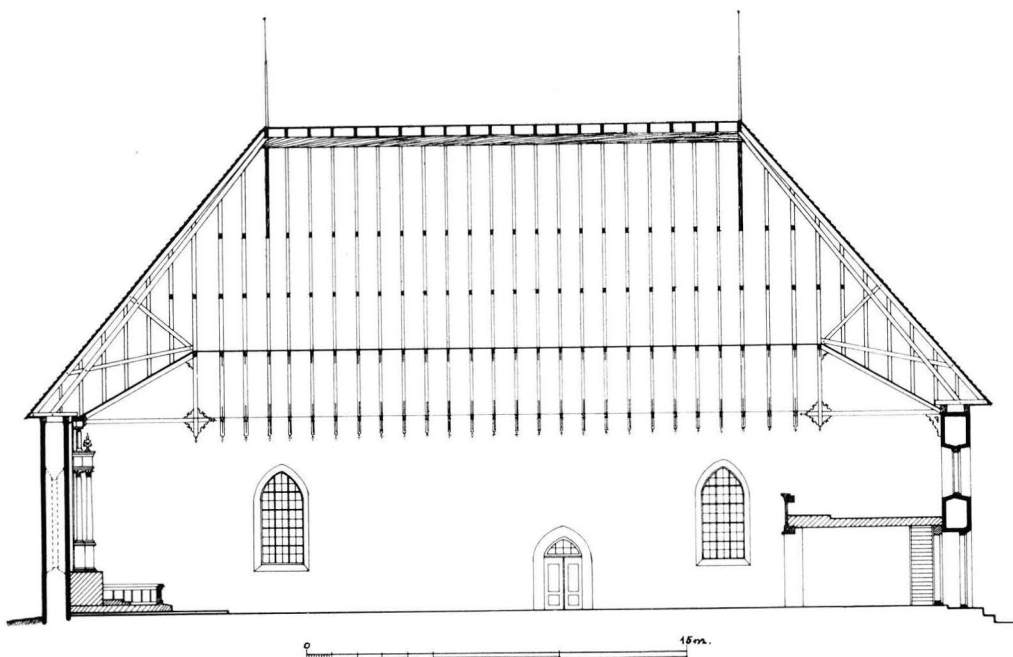
Paimion kirkko on harmaakivinen yksilaivainen pitkäkirkko, jonka suorakaiteen muotoiseen runkokuoneeseen liittyy pohjoispuolella, lähellä itäpäätyä, runkokuonetta kapeampi ja matalampi sakaristo ja eteläpuolella melkein runkokuoneen keskilinjassa oleva asehuone, joka niin ikään on runkokuonetta matalampi ja kapeampi. Rakennuksen kaikissa osissa on aumattu paanukatto. Kirkon länsipäässä on v. 1749 valmistunut kellari.

RUNKOKUONE. Sivuseinien ulkopituus on 36,60 m, päädyn leveys 18 m ja seinien korkeus on 8 m. Muurin paksuus on 1,20 m. Runkokuoneen muureissa on havaittavissa jälkiä pitkästä rakennusajasta (1681–89). Varsinkin itäpäädyssä on käytetty pitkulaisia kiviä, jotka poikkeavat länsipään ja sakariston kivimateriaalista. Saumojä näkyy ehkä itäpäädyn yläosassa ja pohjoisseinän yläosassa sakariston itäpuolella. Sivuseinien länsiosassa on pahoja halkeamia.

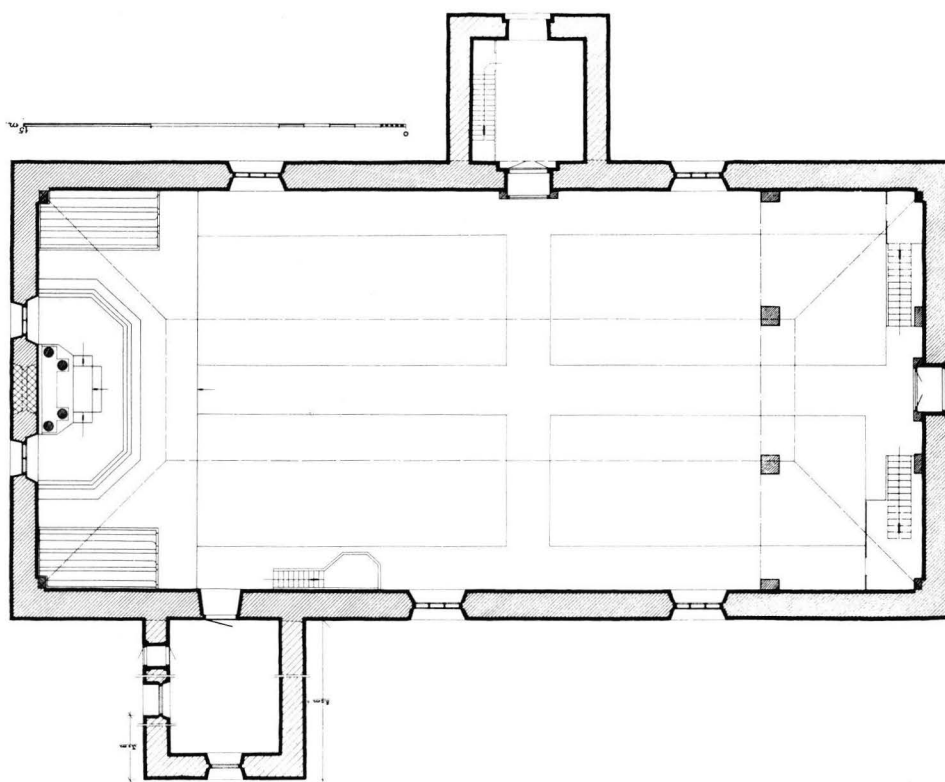
Kulmissa on isot kulmakivet ja kulmat on muurattu huolellisesti. Länsipäätyyn on kiinnitetty kolme mustaa graniittista *muistotaulua*, joissa kirjoitukset: »Rakennettu Henrikki Florinuksen kirkkoherrakautena ja hänen toimestaan vuosina 1681–1689»; »Tässä kirkossa saarnasi Fr. Gabriel Hedberg vv. 1838–40»; kolmas taulu on asetettu Juhana Wegelius vanhemman muistoksi, joka oli Paimion kirkkoherrana vv. 1693–97.

22. KIRKKO ETELÄSTÄ.
Kyrkan från söder.

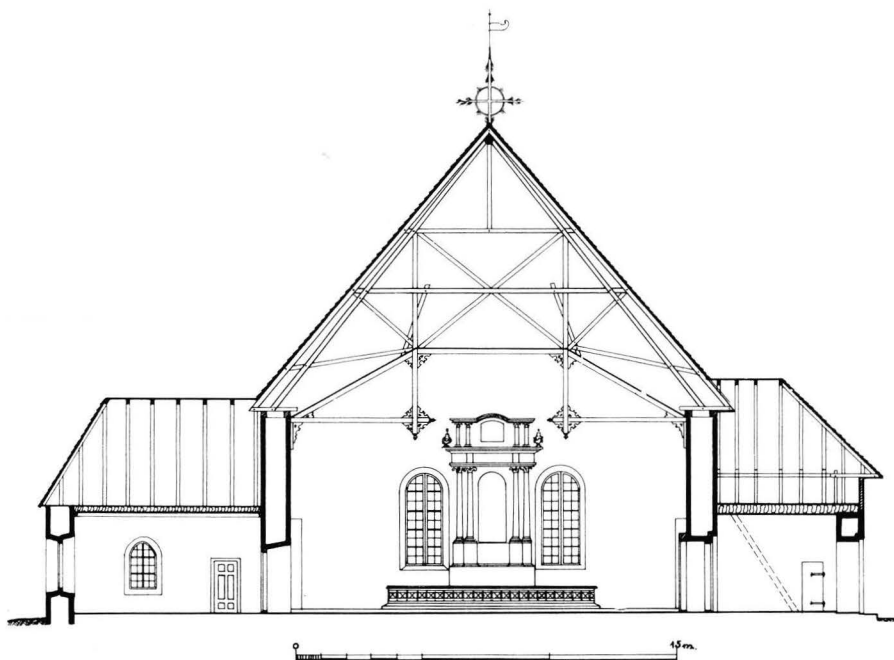
23. KIRKON ETELÄSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300
Längdsnitt mot söder, 1: 300.

24. KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

SAKARISTO ja ASEHUONE eivät ole muurausliitteessä runkokuoneen kanssa, ja ne ovat siis tätä myöhäisemmältä ajalta; ne kuulunevat silti 1600-luvun rakennusvaiheeseen. Kulmakivet ja -muu-

raus ovat samanlaiset kuin runkokuoneessa. Sakariston sivuseinien pituus on 6,30 m ja päädyn leveys sama, seinien korkeus 4,5 m. Asehuoneen sivuseinien pituus on 6 ja päädyn leveys 6,50 m.

25. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärnitt mot öster, 1: 300.

Seinien nykyinen korkeus on 6 m. Asehuone on (1800-luvulla?) korotettu sakaristoa korkeammaksi; uusi yläosa on muurattu tiilestä ja rapattu. VESIKATTO on, kuten mainittu, päistä aumattu. Sen suippopäiset paanut ja koristeelliset ristiviirit uusittiin v. 1951.

Kattotuoli uusittiin kokonaan v. 1850 (tilit), mutta kattoa tuskin laskettiin; katonlappaiden loiva kaltevuus on luultavasti alkuperäinen. V. 1863 ehdotti lääninarkkitehti P. J. Gylich (1786–1875) kirkon sisäkorjauksen yhteydessä vesikaton purkamista ja päätykolmioiden rakentamista, mikä ei toteutunut.

IKKUNAT. Itäpäädyssä näkyy alkuperäinen ikkunanmuoto: keskellä päätyä on v. 1755 (uuden alttarikehystyksen hankkimisen yhteydessä) umpeen muuratun ikkunan ääriiviivat; yläkaari on suippo- ja pyörökaaren välimuoto. Tämän molemmilla sivuilla on mainittuna vuonna puhkautut, pyörökaariset ikkunat. Sivuseinien ikkunoissa on alkuperäinen kaarimuoto; pohjoisseinän itäinen ikkuna puhkaistiin kuitenkin vasta v. 1863, jolloin saarnastuoli siirrettiin pohjoisseinän kohdalle. Länsipäädyn matala suippokaarinen ikkuna oli ennen v:ta 1830 pyöreä (pöytäk.). Kaikki ikkunat laajennettiin (alaspäin?) v. 1863 kirkon sisäkorjauksen yhteydessä, ja vesipenkit pellitettiin. Lyijyypienat oli poistettu jo v. 1834 (turku-

lainen lasimestari J. H. Westling; tilit). – Sakariston pohjoisseinään tehtiin ikkuna vasta v. 1904 itäseinän ikkunan lisäksi. Samana vuonna avattiin vesikattoon neljä pientä ikkunaa, jotka jälleen poistettiin v. 1932.

OVET. Runkohuoneessa on kolme ovea: länsipäädyn ulko-ovi, eteläseinän asehuoneeseen johtava ovi ja pohjoisseinän sakaristonovi. Kaikki ovat suippokaarta tavoittelevia; ovilevyt ovat uusgoottilaistyylliset ja tehdyt v. 1863, samoin sisäovet. Asehuoneessa on samanlainen ovi ja sakariston itäseinään puhkaistiin ulko-ovi v. 1904. – Länsipäädyn ovi tehtiin v. 1830 asetuksen mukaisesti ulospäin avautuvaksi; työn suoritti muurari Kaarle Wahlsten (tilit).

SISUSTA (kuva 26). Kirkkosali on leveyteensä nähden hyvin matala, mikä vaikutus johtuu v. 1863 rakennetusta uusgoottilaisesta kattotuolistä ja sen koristeellisista konsoleista ja sidepuista, jotka kannattavat ponttilautaista, listojen jäsenitelemää taitekattoa. Rapattuihin seiiniin on maalattu kellervänruskea paneeli; seinien yläosa on valkaistu; sisäkatto on harmaa ja lautalattia ruskea.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET. Kirkkoa on mahdollisesti alkuaan suunniteltu kolmilaivaiseksi; tähän viittaa sekä sen leveys että sisäkulmissa olevat matalat pilasterinvarret. (Vrt. myös Tammisaaren ja Uudenkaupungin kirkkoja.) Ainakin oli tar-

26. SISÄKUVA.
Interiör.

koitus rakentaa tiiliset holvit (Rahvaan valitukset, I: 485), mutta tähän varat eivät riittäneet. Ennen v:ta 1863 suoritettua korjausta kirkossa oli kuitenkin ainoastaan yksi laiva, jonka välikattona oli nykyistä korkeampi lautainen holvi (tynnyriholvi?; pöytä). Tämä holvi oli v. 1748 sisustuksen uusimisen yhteydessä maalattu vaalean harmaaksi; sen saumat olivat rapatut. Seinät olivat valkaistut. Ikkunain pielet ja länsiovi olivat harmaiksi maalatut, muut ovet maalaimattomat (ks. myös sisustusta, s. 135).

V. 1740 muurasi Auran lukkari Mikko Juhanpoika runkokuoneen länsipäähän *kellarin*.

V. 1863 suoritettiin kirkossa suuri sisäkorjaus, jonka arkkitehti P. J. Gylich oli suunnitellut jo v. 1853. Tämä korjaus toteutettiin vasta pitkien väittelyjen jälkeen. Näiden kuluessa seurakuntalaiset pyrkivät tarmokkaasti vastustamaan liian pitkälle meneviä muutoksia.

Gylichin v. 1853 päiväämään ehdotukseen sisältyy paitsi sisustuksen uusimista ja uutta väritystä myös saarnastuolin siirtäminen pohjoispuolelle, sen portaiden johtaminen sakaristosta, ikkunan puhkaiseminen pohjoisseinään ja sakariston ulko-oven tekeminen, uuden lattian laske-

minen ja ennen kaikkea uuden välikaton rakentaminen »ristvärkkeineen». Tämän piti olla leveä taitekatto, jota kannattivat uusgoottilaiset sidepuut ja kannattimet. Seurakuntalaisten mielipiteen mukaan kirkko tulisi »uudenaikaisen ladon tai navetan näköiseksi»; pitäjänkokous toisensa jälkeen pidettiin, seurakunnan herrasväki kannatti arkkitehdin ehdotusta, ja lopullinen tulos olikin, että se suurimmaksi osaksi toteutettiin. Sakaristoon ei kuitenkaan tehty ovea eikä saarnastuolin portaita johdettu sakaristoon.

Korjaustöitä johti kirvesmiesmestari Jaakko Simonpoika Luckfelt Turusta.

Uusi välikatto maalattiin ajan maun mukaisesti tammenväriseksi ja uudestaan rapatut seinät vaalean punaisiksi; tämä väri korvattiin v. 1891 valkoisella. – Lattia, joka vasta v. 1778 oli laskettu kiinteäksi, uusittiin ja maalattiin tumman harmaaksi, sakaristoon ja asehuoneeseen tehtiin uudet lattiat; asehuoneeseen oli jo v. 1826 tehty lautakatto, mutta katonreunaa kiertävä siniseksi marmoroitu lista on mahdollisesti peräisin 1740–1750 -luvulta.

V. 1903 suoritettiin uusi sisäkorjaus suurin piirtein vanhan mallin mukaan; v. 1904 tehtiin sakaristoon ulko-ovi ja uusi ikkuna.

Vv. 1951–52 tehtiin taiteilija O. Niemen ja konservaattori R. Mattilan johdolla uusi sisäkorjaus, jolloin hieman pyrittiin lieventämään uusgotiikan aiheuttamaa rauhattomuutta; tältä ajalta on peräisin nykyinen väritys.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus uusittiin vv. 1748–56 ja uudestaan osittain v. 1863 P. J. Glychin suunnitelman mukaan uusgoottilaiseen tyyliin. Vv. 1951–52 on kirkossa Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena suoritettu entistämistöitä (taiteilija O. Niemi), ja uusgotiikan väritys suurimmaksi osaksi poistettu. – Kirkossa on v:sta 1884 lähtien ollut *kamiinalämmitys* ja v:sta 1925 asti *sähkövalo* (vanhoissa kruunuissa).

ALTARI, tehty v. 1863; puinen, korkea, kulmista viistottu. Edellinen altari oli muurattu tiilestä ja nykyistä pienempi; se on säilynyt uuden altarin runkona.

Alttarilla on iso barokkityylinen ALTARIKEHYSTYS, johon on sovitettu kolme alttaritaulua (kuva 27). Kehystyksen on turkulainen arkkitehti Samuel Berner piirtänyt ennen v:ta 1754 (tilit); sen valmisti v. 1755 puuseppä Lindstedt ja turkulainen kirkkomaalari Joonas Bergman suoritti maalauksen. V. 1769 teki puuseppä Abr. Simolin karitsan, joka sovitettiin sen yläpuolelle, mutta tämä poistettiin v. 1863 välikaton alentamisen takia.

Korkea kehystys mahtuu töin tuskin matalan välikaton alle. Jalustoilla seisovat parittaiset joonialaiset pylväät kannattavat voimakkaasti polvekkeista listoitusta, jonka kulmissa seisovat uurnat. Listoituksen yläpuolelta nousee pilastereilla ja pienillä konsoleilla varustettu attikamainen kaariotsikko.

V. 1863 kehystys maalattiin marmoroiden harmahtavaksi ja yksityiskohdat kullattiin, mutta v. 1952 on alkuperäinen ruskeanvioletti ja harmaa marmorointi sekä yksityiskohtien sininen ja kultaväri paljastettu.

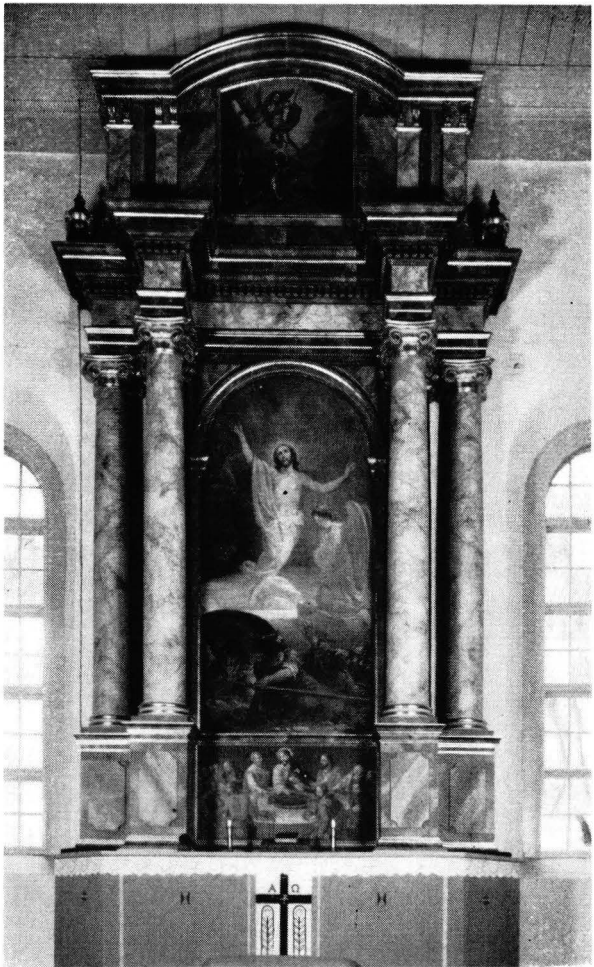
ALTARITAUU, kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraus R. W. Ekman. Aiheena on ylösnousemus ja sommittelu on Rafaelin taivaaseen astumisen inspiroima. Lev. 140 cm. Hankittu kirkkoon v. 1865 800 markan hinnalla; korvaa J. Geitelin maalaaman Ristiinnaulitun (ks. s. 139).

Pilarien jalustain väliin on sovitettu kankaalle maalattu chtoollisen asettamista esittävä kuva,

signeeraus »Måhlat af Jon. Bergman A:o 1755» (J. Bergmanin maalaama v. 1755). Kristus ja opetuslapset istuvat pyöreän pöydän ympärillä, jolla on vadissa pääsiäislammas. Alttarikehystyksen otsikkoon on sovitettu öljymaalaus, jossa signeeraus: »J. Bergman Pinxit 1755.» (J. Bergman maallannut 1755). Voitonlippua kantava suhteettomasti piirretty Kristus leijailee suljetun sarkofagin yläpuolella, etualalla on kolme kauhistuttanutta sotamiestä.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1863, kulmikas. Sen neliön muotoisiin peileihin on sovitettu vinoristikoristelu. Värit valkoinen ja kulta.

Alkuperäisen alttarikaiteen alaosa lieene ollut tiilestä muurattu. V. 1839 mainitaan sen olleen liian kovakulmainen polvistuville rippivieraille (pöytä.).

27. ALTARITAUU, JONKA KEHYSTYS ON SAMUEL BERNERIN SUUNNITTELEMA N. V. 1754. YLÖSNOUSEMUS ON R. W. EKMANIN SIGNEERAAMA V. 1865, PIENEMMÄT MAALAUKSET OVAT JOONAS BERGMANIN KÄSIALAA.

Altartavlans med den enligt Samuel Berners ca år 1754 förfärdigade ritning byggda uppsatsen. Uppståndelsen är signerad av R. W. Ekman 1865, de mindre målningarna av Jonas Bergman.

28. SAARNASTUOLI V:LTÄ 1748; A. DAHLSTENIN V. 1759 SUORITTAMA MAALAUSKORISTELU.
Predikstol, 1748, målad av A. Dahlsten 1759.

V. 1739 rakennettu KUORINAITA on poistettu. Sen oli tehnyt lukkari Joonas Wrigstadius, puolat ja nupit valmistiivat sorvaaja Mikael Henrikinpoika Isosta-Heikoisista ja Mikael Juhanpoika Laiterlasta (tilit). Turun akatemian maalari Klaus Lang suoritti maalauskoristelun.

SAARNASTUOLI (kuva 28), puuseppä Lindstenin valmistama v. 1748; hinta oli 408 kuparitaalaria (tilit); 1600-luvun saarnastuoli luovutettiin P. Jaakobin seurakunnalle. V. 1759 akatemian »piirustusmestari» A. Dahlsten maalasi sen 330 taalarin hinnasta (tilit); tämä alkuperäinen väri paljastettiin v. 1952, jolloin Ernst Söderstrandin v. 1865 suorittama maalaus (valkoinen ja kulta) poistettiin.

Saarnastuolissa on kalkin muotoinen jalusta, monikulmion muotoinen runko, portaat ja katos. V. 1863, kun saarnastuoli siirrettiin kirkon pohjoisseinän kohdalle, uusittiin porraskaide ja vanha ovi poistettiin. Sen päällyspuussa oli ollut kirjoitus: *Hoc suggestium coloribus est illustratum A°1749. Past. Eccl. Pem. Viro maxime reverendo*

Atq. amplissimo D^o Samuele Pryss, S.S. Theol. Professor et Acad. h.t. Rector magnif. Pinxit Andreas Dahlsteen, Reg. Acad. Pinct. (kal.; Tämä saarnastuoli on koristettu väreillä v. 1749, jolloin Paimion kirkkoherrana oli erittäin kunnioitettava mies ja arvossa pidetty herra Samuel Pryss, teologian professori ja akatemian kunniarehtori. Sen maalasi kuninkaallisen akatemian maalari Andreas Dahlsteen.)

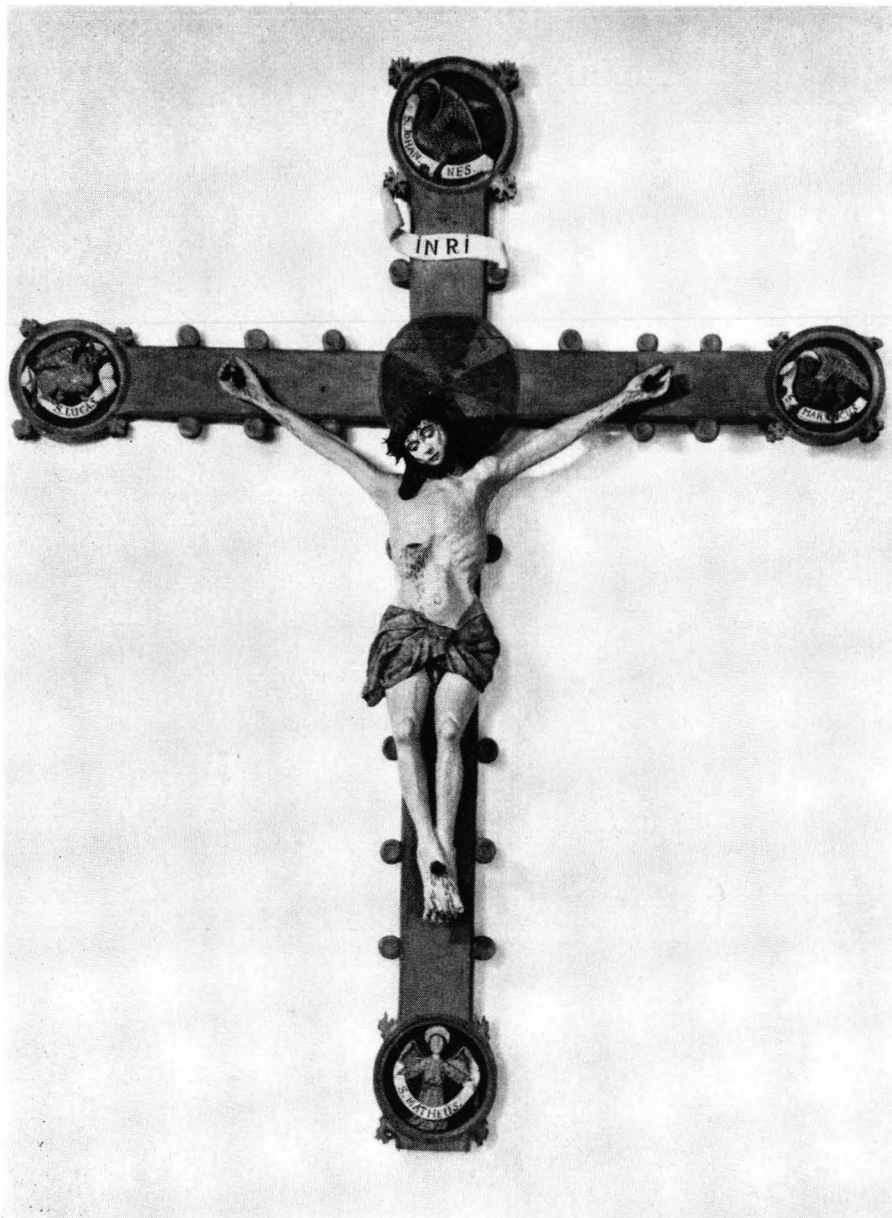
Rungon kulmissa on joonialaismalliset pilasterit, jotka kannattavat hillittyä ylälistaa. Sivujen pyörökaaripeileihin on kultavärillä siniselle pohjalle maalattu Vapahtaja ja apostolit, kuvien jalustoissa on nimikirjoitukset: *Petrus, Christus, Iacobus* ja *Paulus*. Peilien alapuolella on naamioilla varustetut lehtikartussit. – Katoksen reunalistan alapuolella on sahatut reunakoristeet ja yläpuolella niin ikään sahatut koristelevyt ja uurnat; päätteenä on koristekaarien kannattama pallo. Värit ruskeanpunainen marmorointi, punainen, musta, harmaa, keltainen ja kulta.

URKUPARVI, runkokuoneen länsipäässä, kahden muuratun pilarin kannattama. Uuskaupunkilainen puuseppä Juha Salf rakentanut v. 1749 (tilit).

29. EVANKELISTA MARKUS, J. BERGMANIN MAALAAMASTA URKUPARVESTA.

Evangelisten Markus på den år 1749 av J. Bergman målade orgelläktaren.

30. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN KOTIMAINEN TRIUMFIKRUSIFIKSI.
Senmedelrida triumfkrucifix av inhemskt ursprung.

Rintamuksen koristeena ovat profiloidut listat, jalustalla seisovat pilasterit ja niiden välissä pyörökaariset peilit, joihin on maalattu Vapahtajan ja apostolien kuvat; peilien alapuolella maalatut kirjoitusnauhat. Parvenrintamuksen maalasi turkulainen kirkkomaalari Joonas Bergman; hinta oli 270 kuparitaalaria. V. 1865 Ernst Söderstrand maalasi sen valkoiseksi, mutta jätti peilit peittämättä; v. 1952 vanha väritys on restauroitu: vaalea kellervän harmaa marmorointi, ruskeanpunainen, vihreänharmaa ja sininen. – Kirjoitukset ovat (etelästä pohjoiseen laskettuina): »Wiel Timotheus nujan cans/on lyötu cuolix rumisans»,

»Matthian caula leikattin/cosc hän mailmald surmattin», »Judas Jacobi martyr myös/on ristin päälle cuolon työs»; tämän alapuolella signeeraus »af Jonas Bergman Måhlare i Åbo»; »Enst Bartholomeus nyliettin/sitt ristin päälle surmattin», »Keihän kans Tomas läpitzten/on pistet coska kersai hän», »Jacobin pää tääl pois lyötin/Siel taiwan ilo annetin», »Cosc Pietar ristinnaulittin/nijn Jesuses hän ripui kin», »Ja coska Marcus surmattin/nijn Walkias ylös poldettin» (kuva 29), »Mattheus martyr coulemall/on lähten isänmaal omall», »Jesus lunasti mailman/ja karsei ristin cuoleman», »Johannes casti saarnais tott/Herodes hänen pääns

31. JAAKOB VANHEMPI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ OLEVA VEISTOS ON ASETTETTU 1700-LUVUN ALKUVUOSINA TEHTYYN KAAPPIIN.

Jacobus Major. Senmedeltida arbete av inhemskt ursprung, insatt i skåp från början av 1700-talet.

pois ott», «Lucas on häjyild hyljety/ja puuhun ylös hirtetty», «Johannes racas Jesuxel/enst kärsei sitt on cuoll wuotel», «Andreas ylös alaisin/ristin pääl myös ripustettin», «Philippus ynnä ristin pääl/Jesukxen jälki nouti wiel», «Jacob jalo se wehemi/nujal cuolemat likeni», «Simon Zelotes ristin kans/surmatin wimein cuollesans», «Nijn Paval myös cuolletettin/ett pää häneld pois hacattin», «Stephanus kiwill kiuckusill/on lähten majoil suloisill», «Ja Barnabas on palcax saan/myös kärsidä martyr cuoleman».

URUT; Kangasalan urkutchdas rakentanut v. 1951, 30-äänikertaiset, sähköpneumaattiset. Julkisivuna koristeellisesti ryhmitetyt pillit.

VANHAT URUT rakensi v. 1878 uuskaupunkilainen urkujen-rakentaja J. A. Zachariassen (tilit). Ne olivat 13-äänikertaiset; julkisivu oli uusgoottilainen. Urut myytiin v. 1952 Tuupovaaran seurakunnalle.

PENKIT, tehdyt v. 1863. Yksinkertaiset; päätyjen yläosa profiloitu, rintamuksissa peileihin sovitettut suippopäiset koristeet. Alkuperäinen kellervä väri muutettiin v. 1952 harmaan vihertäväksi.

Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuva 30), alkuperältään kotimainen (?), myöhäiskeskiaikainen triumfikrusifiksi; figuuri koivua (tai muuta lehtipuuta), risti honkaa. Ristiinnaulitun ruumiin ja lannevaat-

teen käsittelyssä on melkein barokkimaisia piirteitä, mutta veistoksen keskiaikainen alkuperä ei ole epäilyksenalainen; lisäksi siinä on alkuperäinen keskiaikainen, kankaan tai liitupohjustuksen päälle suoritettu väritys (ks. O. Niemen restauroinnin yhteydessä v. 1952 laatimaa tutkimuskertomusta).

Kristus on esitetty kuolleena, pää oikealle vaipuneena. Ruumista, varsinkin alaosaa, on hyvin taitamattomasti käsitelty, mutta kasvoissa on naturalismia. Myöhäiskeskiaikainen orjantappurakruunu, kihara tukka ja parta, lannevaate edessä kiedottu löysään solmuun. Käsissä ja jaloissa keskiaikaiset naulat, kyljessä haava.

Risti levence pään takana sädekehäksi; sen reunoja koristavat pienet ulkonevat pyörylät, haarojen päissä on pyöreihin levyihin sovitettut evankelistain vertauskuvat. INRI-nauha, jossa uudet kirjaimet. Värit: figuurissa verraten uudet värit; iho vaalean punainen, orjantappurakruunu vihreä, lannevaate hopeoitu ja patinoitu, tämän alta kuultaa alkuperäinen sininen ja kulta. Ristissä on alinna liitupohjalle maalattu okralaseeraus, jonka päällä on ollut tummanruskea ja vihreä väri, pyörylät ovat lyijynpunaiset; haarojen päätelevyissä on alinna caput mortuum, jonka päälle on maalattu musta ja vielä myöhemmin sininen väri. Ristin kork. 288 cm, figuurin kork. 136 cm. Krusifiksi mainitaan kirkon asiakirjoissa aina v:sta 1739 lähtien, jolloin se kiinnitettiin uuden

kuorinaidan yläpuolelle (tilit); nykyään se on pohjoisseinässä.

JAAKOB VANHEMPI (kuva 31), kotimaista alkuperää, myöhäiskeskiaikainen, koivua. Apostoli seisoo jäykän suorana yllä tavanomainen pyhiinvaeltajan asu. Oikea käsi on vaurioitunut, sauva puuttuu, vasemmassa kädessä on kirja. Kaksi maalauskerrostumaa, joista uudempi jäljittelee alkuperäistä, liitupohjalle suoritettua. Hiukset ruskeat, vihreässä mekossa mustat kaaviokuviot, vaippa sinoberinpunainen, hihansuissa punaista, pääremeissä mahdollisesti kultausta, hattu, kengät ja kirja mustat. Kork. 74 cm. O. Niemi restauroinut v. 1952. Vielä v. 1853 (kal.) mainittu pyhimyksen kaappi on hävinnyt, ja veistos on nykyään pohjoisseinässä, 1700-luvun alkuvuosista peräisin olevassa *kaapissa*.

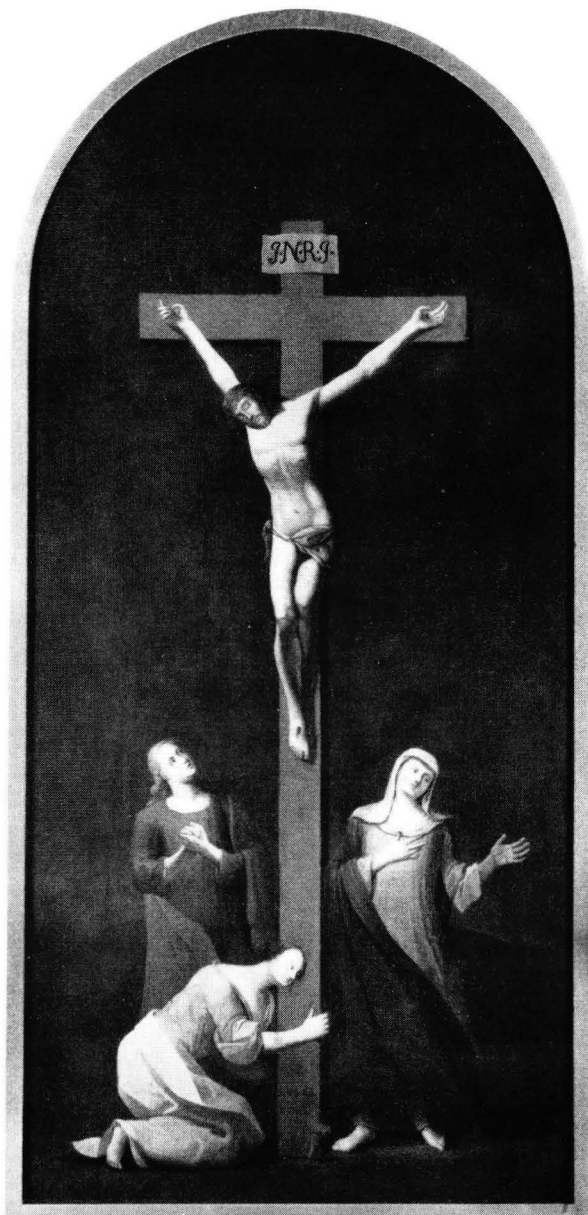
Tämä on pahasti vaurioitunut ja sen ovien sisäpeileissä sekä takalaudassa olleista kuvista (vrt. v. 1853 laadittua kalustoluettelo; alalaudan kiinnitystapit viittaavat veistoksien olemassaoloon) on jäljellä ainoastaan oikean oven Paavalia esittävä, verraten alkeellisesti maalattu kuva, joka tyylistä päättäen on turkulaisen maalarin Lauri Myran tekemä. Sen alapuolella on kirjoitus »S: Palvs». Toisen oven ulkopuolella on kirjoitus: »Förähratt aff Jacob Thom...» (luultavasti se Jaakko Tuomaanpoika, joka vv. 1703–1711 omisti Pakurlan talon). Kaapin yläosaan on sovitettu myöhäisbarokkityylinen, akantinlehtien ja enkelinpään muodostama veistetty koristelistä. Ovien sisäpeilien yläreunassa on voluuttimainen koriste. Kaapin päällä on kiinnitystapit (koristelistaa varten?); takalautaan on maalattu tähtiä siniselle pohjalle. Värit (tempera- ja liimaväriä): ruskea laseeraus, vaaleanvihreä, lyijymönjapunainen, keltävä, musta, valkoinen ja (huono) kultaus. Koko (ovet suljettuina) 98×105 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARTAITAULU (kuva 32), kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraus: »J. G. Geitell Pinxit Åbo D. 9 Junij 1755.» (J. G. Geitel maalasi Turussa kesäkuun 9 pnä 1755.) Aiheena on Ristiinnaulittu kolmen vaimon (tai kahden vaimon ja Johanneksen) ympäröimänä. Tummassa taustassa häämöttää Jerusalemin kaupunki. Koko noin 300×136 cm. Taulun on O. Niemi restauroinut; se riippuu nykyään eteläseinässä. (J. G. Geitel, syntynyt

Braunschweigissa v. 1683, k. Turussa v. 1771; toimi Turun akatemian piirustuksen opettajana). P. YRJÄNÄ, puusta veistetty alkeellinen ja rikki-näinen. Laiterlasta kotoisin oleva sorvaaja Mikael Juhanpoika valmistanut v. 1739 (tilit). Veistos on ollut kipsattu ja päällystetty kankaalla sekä maalattu. Ritarilla on ollut karoliinin puku. Ryhmän kork. 145 cm, pit. 170 cm.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1736 mainittu, jo silloin vanha alttaritaulu (kal.) on hävinnyt, samoin v. 1778 mainittu »helvetintaulu» (Viimeinen tuomio?). Vielä v. 1885 Nervander näki rikki-näisen kaapin, jonka ovien sisäpuolella

32. VANHA ALTARTAITAULU. J. G. GEITEL, TURKU 1755.
Äldre altartavla. J. G. Geitel, Åbo 1755.

33. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. O. R. LUNDGREN, TURKU;
ILMAN VUOSILEIMAA.
Oblatskrin av silver. O. R. Lundgren, Åbo; årsstämpel saknas.

olivat »ruhtinaallisen miehen ja naisen kuvat» (Taidehist. retkik.); kaappiin oli kiinnitetty »Kaarle XI:n kuoleman johdosta sepitetty sururuno» (luultavasti tukholmalaisten kuparinpiirtäjän Ambrosius Hedengranin tekemä, vrt. esim. Karunan kirkossa olevaa kuparipiirrosta).

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, kullattu. Pyöreä profiloitu pulukkajalka, fasetoitu päärynämäinen solmu, iso, v. 1904 suurennettu malja. Jalan pystysyrjään on kaiverrettu: »Pemar För Samlings KyrKio Kalk» (Paimion seurakunnan kirkkokalkki). Kork. 29 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1799. ÖYLÄTTILAUTANEN, halk. 17 cm, samat leimat. Astiat ovat siniseksi maalatussa, kultaraitaisessa puukotelossa. Ne valmistettiin jo v. 1736 mainittujen, v. 1799 varastettujen, nykyisiä hieman pienempien ehtoollisvälineiden tilalle.

KALKKI, hopeaa; kannellinen ja nokallinen. Pyöreä jalka, solmussa meistetty orjantappurakruunu, maljassa kaiverrettu viinipuunlehtinauha. Kaiverrus: »Paimion seurakuntalaisten lahjoittama

1936.» Kork. 26,5 cm. Leimat: Yrjö Salmela, Turku 1936. ÖYLÄTTILAUTASEN laitamaa kiertää lehtinauha. Halk. 20 cm, samat leimat.

PIKARIT, hopeaa, 350 kappaletta. Maljaan kaiverrettu: »Paimio». Kork. 8 cm. Leimat: Kulta-keskus, Hämeenlinna 1935.

MATKAKALKKI, hopeaa. Profiloitu jalka, rengaskoristeinen solmu, sisältä kullattu malja. Kork. 11 cm. Leimat: A. Törnqvist, Turku 1789.

MATKAVÄLINEET, hopeaa, kaksi astiastoa. Kalkissa pyöreä jalka, päärynämäisen solmun alapuolella nyörinauha, malja sisältä ja laidasta kullattu. Kaiverrus: »Pemar Kyrka tillhörig 1841» (Paimion kirkolle kuuluva 1841). Kork. 15 cm. Lautasen reunassa nyörinauha, sama kaiverrus. Leimat: I. Östbom, Turku; vuosikirjain puuttuu. – Matkavälineiden kanssa käytetään kahta pientä pyöreää hopearasiaa. Halk. 4 cm. Leimat: W. Pettersson, Turku 1881.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 33). Sokeriastian muotoinen. Neljä käpäläjalkaa kannattaa soikeaa, suorasivuista rasiaa, jonka ylä- ja alareunassa meistetyt groteskinauhut. Profiloidun kannen nuppina kullattu säderisti. Pit. 16 cm, kork. 10 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosikirjain puuttuu; rasia on tehty ennen v:ta 1853 (kal.).

LUSIKKA, hopeaa. Kullattu hammastettu pesä, varren päässä simpukka. Kaiverrus: »Paimion seurakunta». Pit. 18,5 cm. Leimat: K. Sahlstedt, Turku 1930.

VIINIKANNUJA, kaksi kappaletta, hopeaa. Pyöreän jalan pystysyrjässä meistetty groteskinauha, sen profiilissa kaiverrettu lehtinauha, kuvun alaosassa pakotetut pystykupurat, ylempänä kaiverrettu lehtiköynnösvyöhyke ja kaulan alapuolella valetut viinipuunlehdet. Kuperassa kannessa pystykupurat ja kullattu säderisti. Kannellinen nokka. Kork. 43 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku, 1839 ja 1862.

ÖYLÄTTIRASIA, leimatonta tinaa. Pyöreä ja suorasiuvinen, lievästi profiloidussa kannessa nuppi. Kyljessä kaiverrus: »Pemar kyrka tillhörig». Halk. 13 cm. Luultavasti ostettu v. 1734 (tilit).

KANNUJA, kaksi kappaletta, enkelileimaista tinaa. Pyöreä profiloitu jalka, korkea kartiomainen kaula, kupera kansi, kannellinen nokka, peukalonrivassa korkea tapillinen nuppi. Kork. 41,5 cm. Leimat: J. Lindblad, Turku 1832.

KASTEMALJA, tinaa. Kolme pyöreästä jalustalevystä nousevaa palmettijalkaa kannattaa isoa, leveää maljaa. Kaiverrus: »Paimion kirkolle

19 6/6 37 seurakunnan NNKY:ltä, Tiit. 3: 5.»
Halk. 27 cm. Leimat: Kotimainen tinateollisuus,
Helsinki.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1455 mainitaan kulta-
seppä Svenin kahdeksan markan suuruinen velka Paimion
kirkolle (REA 572); mahdollisesti on kyseessä etukäteen suo-
ritettu maksu jostakin astiasta. V. 1558 takavarikoitiin
Kustaa Vaasan käskystä Paimion kirkosta kullattu *mons-
transsi*, kaksi puoleksi kullattua *ristiä*, kaksi *öljyastiaa* ja
kultaamattomat ehtoollisvälineet. V. 1799 varastettu eh-
toolliskalkki mainittiin edellä (s. 140). V. 1765 ostettiin
peltinen öylättirasia, jonka oli valmistanut peltiseppä Kris-
toffer Brehmer (tilit). V. 1738 ostettiin tinanvalaja N. Berg-
iltä kolmen tuopin mittainen tinapullo, v. 1739 Turusta
tinakannu ja v. 1798 kaksi tinakannua. Samoin ovat hävin-
neet 1730-luvulla hankittu tinainen korvallinen kastemalja
ja v. 1814 mainitut kuparimaljat.

KASTEALLAS (kuva 34), 1600-luvulta (?), luulta-
vasti Öölannista peräisin olevaa, punaista ortocer-
kalkkikiveä. Sijaitsee soikealla puujalustalla alt-
tarin pohjoispuolella. Jalka ja malja ovat eri kap-
paleita. Soikea sileä jalka, soikea matala malja,
jonka sivuihin on veistetty pakotustyyliä jäljitel-
len pystykuvut; reunan alapuolelta on pintaa

35. KASTEALTAAN POHJAAN HAKATUT NIMIKIRJAIMET.
I dopfuntens botten inhugget monogram.

sahaviivoin varjostettu jäljitellen metallipuns-
sausta. Toiseen päähän on veistetty neliömäinen
ulkoneva (nimi)levy. Maljan alapuolelle on
kaiverrettu yhteen kirjoitetut kirjaimet N ja B,
mahdollisesti mestarin merkki (kuva 35). Pit.
89 cm, lev. 40 cm, kork. 66 cm.

34. KASTEALLAS 1600-LUVULTA, TEHTY PUNERTAVASTA NS. ÖÖLANNIN KIVESTÄ.
Dopfunt från 1600-talet, huggen av sk. Ölandssten.

Kirkossa säilytetään myös *Johanneksen* seurakunnan kirkollisia astioita. Ne ovat:
KALKKI, hopeaa (kuva 36). Leveä pyöreä, reuna-

36. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI JOHANNEKSEN SEURAKUNNASTA. O. KANTIN, VIIPURI 1757.
Nattvardskalk av silver från S. Johannes församling. O. Kantin, Viborg 1757.

37. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA JOHANNEKSEN SEURAKUNNASTA. Z. HEIDEMAN, VIIPURI 1757.
*Oblatskrin av silver från S. Johannes församling. Z. Heide-
man, Viborg 1757.*

profiilista kullattu jalka, litteähkö kullattu solmu, laidasta ja sisältä kullattu malja, johon on kaiverrettu: »Ca^o Kis: Kyrckio: Kalck: Förfärdigad: Ao 1757» (Kakin kirkon kalkki, valmistettu v. 1757); jalassa kaiverrus: »Johanneksen seurakunta 1949.» Kork. 21 cm. Leimat: O. Kantin, Viipuri; vuosileima puuttuu. LAUTASEEN on kaiverrettu seisova, kehän ympäröimä karitsa. Samat leimat. ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 37). Pyöreä ja suorasivuinen, alinna sekä kannen reunassa aaltoilevaksi painettu reunus, kannessa pystykupurat ja kaiverrettu karitsa, vuosiluku 1757 sekä kirjaimet ZJ ja SW. Kork. 7 cm. Leimat: Z. Heide-
man, Viipuri; vuosileima puuttuu.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, keltaista pellavakudosta, johon on mustalla villalangalla ja silkillä kirjottu risti, tuntilasit, alfa ja omega ym. Taiteilija Toini Nyström sommitellut ja Mannerheim-liiton Paimion osasto lahjoittanut v. 1953.

KASUKAT: 1. Punaista samettia. Koristeena kultakaluunareunukset, selkäpuolella orjantappurakruunuinen risti, INRI ja vuosiluku 1840, etupuolella Jehovan aurinko ja palmunoksat.

2. Mustaa samettia, suurin piirtein edellisen kaltainen koristelu, vuosiluku 1862.

3–4. Valkoista kultaristeillä koristettua pellavakangasta, selkäpuolella kultanauharisti, jossa on keskellä sinipunaiselle pohjalle kirjottu Kristuksen monogrammi ja haarojen päihin ympyräristit, etupuolelle on kultalangalla ja sinipunaisella silkillä kirjottu enkeli ja monogrammi. Kirkkokuoro lahjoittanut v. 1934.

KALKKILIINAT: 1. Nykyään THM n:o 5573. Mustaa silkkiä, reunoissa kultahapsut. Koristeena keskelle ommeltu Jehovan aurinko, laitoja kiertävä kirjottu kukka- ja lehtiköynnös, kulmissa kirjoitus: »Gifwitt Gudi Till Ära År 1800 Af U.S.L.» (Jumalan Kunniaksi lahjoittanut U.S.L.; kirjaimet tarkoittavat kalustoluettelon mukaan neiti Ulriika Sofia Löfwenmarckia.) 2. Valkoista silkkiä, reunoissa silkkihapsut. Kirjonta suoritettu paljeteilla, kulta- ja silkkilangalla. Keskellä on orjantappurakehään sovitettuihin piina-
välineet, laitoja kiertää köynnös, jonka sisäpuolella kirjoitus: »Förärad till Pemar moder Kyor-
Kan af Josepha E[merentia] Sevon den 24 junij 1815» (Lahjoittanut Paimion emäkirkkoon Josefa Emerentia Sevon kesäkuun 24. pnä 1815).

3. Punaista samettia, reunassa kultahapsut. Koristeena kulturalangalla kirjottu risti ja palmetit. Paimion kirkkokuoro lahjoittanut v. 1901, ostettu Turusta neiti S. Lindholmilta (kal.).

KIRJALIINA, keltaista pellavaa, johon mustalla villalangalla kirjottu Kristuksen monogrammi. Taiteilija Toini Nyström sommitellut v. 1952 ja Mannerheim-liiton Johanneksen osasto lahjoittanut.

HAAVIT: 1–2. Päälystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat ja hapsut. Toiseen on kirjottu vuosiluku 1817. Hopeoitu varsiputki.

3. Päälystetty mustalla sametilla, pohjaan on hopealangalla kirjottu aurinko. Messinkisestä varsiputkesta riippuu hopeinen kilpi, johon on kaiverrettu: »Waivaisten Rahain Kokomisehi lahjoitettiin tämä Kukkaro Paimion Seurakunnan Nuorelda Kansalda Wuonna 1818. Inspectorin Lopen Kartanosa Gustaf Adolph Rangellin toimutuxesta. Kääntöpuolella: »Sinun tavarastas auta köyhiä, ja älä Käännä itziäs pois Köyhästä riijn Jumala taas armollisesti Katsoo sinun päälles. Tob. K. 4. 7.» Kilvessä leimat: C. G. Borgström Turku; vuosileima puuttuu.

38. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU. A. L. HERND AHL, TUKHOLMA 1828.

Ljuskröna av malm. A. L. Herndahl, Stockholm 1828.

4. 1900-luvulta; koppa mustaa samettia, johon on ommeltu pienet ristit; messinkinen varsiputki.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Kolme vanhaa kasukkaa on luovutettu P. Jaakobin kirkkoon, ja niistä on yksi joutunut Kansallismuseoon (ks. s. 127). Näiden lisäksi mainitaan v:n 1736 kalustoluettelossa vanha hopeakankainen alttarivaate, sininen silkkisarssinen alttarivaate, jossa kapeat kukkaraidat, musta kukkakuvioisesta sametista tehty ja kapeilla kultanauhoilla koristettu alttarivaate, »vanhahko kultakankainen kasukka», jonka koristeina kirjottu risti ja silkkihapsut, kukkakuvioisesta silkkikankaasta tehty kasukka, jossa hopeakaluunaristi, sinipunaisesta kankaasta tehty kasukka, jossa kirjottu risti, ja kultakankainen kasukka, jonka risti oli mustunut ja kulunut. Luettelo mainitsee niin ikään kaksi punaista samettihaavia, joista toinen, kullalla kirjottu ja v. 1689 hankittu vielä oli tallella v. 1885 (kal.), toisessa oli hopeakaluunat. – V. 1749 hankittiin punainen, »helmikoristeinen» (kirjottu?) alttarivaate, v. 1778 mainitaan kulunut punainen damastikasukka, jossa oli valkoinen atlaskanainen risti ja haavi valkoisesta ja vihreästä damastikanankaasta, jonka koristeena kukkakuvioiset nauhat. V. 1782 hankittiin yleisen maansurun takia musta alttarivaate. V. 1804 mainitaan kulunut, sinisellä silkkiharsolla päälystetty haavi.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka. Alaosaltaan profiloituun palloon on kaiverrettu: »Köpt till Pemar kyrckian 1727 för 150 da K.M.» (Ostettu Paimion kirkkoon v. 1727 150:llä kuparitaalarilla.)

2. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät; kahdessa koristehaarakehässä heijastuskukat ja korkeat sorvatut koristetapit. Rungon yläpäässä on seisova figuuri vaippa yllään, alapäässä iso pallo, jossa on pystykupurat sekä profiloitu alaosa ja nuppi. Kruunu mainitaan jo v. 1736 (kal.). Perimätiedon mukaan lahja Viksbergin kartanosta.

3. 2×8 kynttilänhaaraa, simpukan muotoiset talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät, koristehaaroissa heijastuskukat, pallon alaosa profiloitu. Tukholmassa toiminut kellonvalaja Joh. Fahlsten valmistanut v. 1750; hinta oli 330 taalaria (tilit).

4. Pieni kuusihaarainen, 1600-luvun tyyppinen kruunu. Hyvin hennoissa, alaspäin taipuvissa haaroissa pyöreät talivadit. Ostettu professorinrouva Stenmanilta v. 1750 48 taalarilla (tilit).

5. 2×6 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät; koristehaaroissa

liekkimäiset koristeet. Pallon munamaiseen nuppiin kaiverrettu vuosiluku 1828.

6–7 (kuva 38). Kaksi edellisen kruunun kaltaista kruunua, joissa 2×8 kynttilänhaaraa; pallossa kaiverrus: »Förfärdigad av A. L. Herndahl i Stockholm år 1828.» (A. L. Herndahlin valmistama Tukholmassa v. 1828.)

Kruunut n:o 5–7 ostettiin v. 1863 Turun tuomiokirkosta 94 ruplalla.

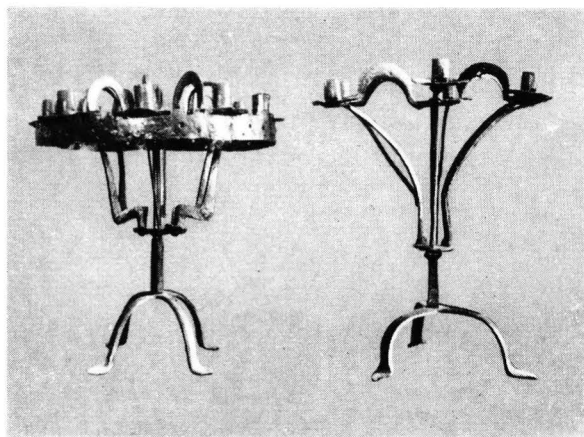
LYHTY, nykyään KM n:o 2368, 1600– tai 1700-luvulta (kuva 39). Kuusisivuinen lyijysaumainen, alaosaltaan suorasiivuinen, yläosaltaan suipoksi kapeneva lyhty, jonka lasit muodostavat osmansolmun kuvioita. Luultavasti mestarinnäyte. Alakulmissa on punaiset puunupit. Kork. noin 105 cm.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–10. Sirot kolmihaaraiset

39. LASILYHTY 1600- TAI 1700-LUVULTA, LUULTAVASTI MESTARINNÄYTE. KM.

Glaslykta från 1600- eller 1700-talet, troligen mästarprov. NM.

40. RAUTAISET KYNTTILÄNJALAT. KM.
Ljusstakar av järn. NM.

vaskikyntteliköt, joissa on pyöreä, hieman kupera seinäkilpi ja hennot kiemura haarat. Haaranleveys 40 cm. Keltavalaja Granberg valmistanut v. 1788 (tilit); osia kahdesta samantapaisesta kyntteliköstä on ashuoneen ullakolla.

11–12. Vanhojen urkujen valetut, uusrokokootyyliset pronssiset seinäkyntteliköt; seinäulkonema noin 20 cm.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari, kolmihaarainen tinaa, 1700-luvun alkupuolelta. Pyöreä pullukajalka, pyöreän varren alapäässä anturalevy, keskellä rengasprofiili, leveä talivati. Kork. 20 cm. Leimat: Elias Ståhlfor, Turku; vuosileima puuttuu.

3–4. Pari, kolmihaarainen tinaa. Myöhäisbarokkityyliset; kulmista viistottu neliön muotoinen jalka, profiloitu, anturalevyllä varustettu balusterivarsi, lieriömäinen kynttilänpesä. Jalan alapuolelle on valettu kirjaimet PK (Paimion kirkko). Kork. 16 cm. Leimat: Elias Ståhlfor, Turku 1728.

5. Pakotettu messinkipelistä, viisihaarainen. Pyöreä pullukajalka, suora varsi, kaksi pakotuskoristeista kilpeä. Kork. 42 cm. Ostettu v. 1740 mestari J. Norlingilta Tukholmasta 24 taalarilla (tilit).

6 (kuva 40a). Rautaa, kahdeksanhaarainen, keskiaikaista tyyppiä. Neljä nauhamaista jalkaa kannattaa kynttilänjalan keskivartta, josta nousee kahdeksan kulmikkaasti taivutettua kynttilänhaaraa; nämä liittyvät talivatien alapuolella Jerusalemin muuri-aiheella koristettuun vanteeseen ja korkeiden kaarien avulla keskivarren yläpäähän. Kork. 40 cm.

7 (kuva 40b). Rautaa, kuusihaarainen, kansanomaista tekoa, 1600– tai 1700-luvulta (?). Kolme

nauhamaista jalkaa kannattaa keskivartta, josta nousevat ulospäin taivutetut, ylinnä korkeiden kaarien avulla varteen liittyvät kynttilänhaarat. Kork. 45 cm.

8. Tinattua valurautaa, nelihaarainen, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Leijonankäpäläjalat, jalustan ja varren koristeena simpukat ja enkelinpäät. Kork. 44 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. Vanha rautainen, mahdollisesti keskiaikainen kahdeksanhaarainen rautakruunu, joka vielä 1800-luvulla oli parvella, on hävinnyt, samoin turkulaisen lasimestarin Crusellin v. 1826 lahjoittama, piikkiin kiinnitettävä seinälyhty. Vielä v. 1929 oli tallella luultavasti v. 1732 ostetut kaarevat, messinkipellistä pakotetut kolmihaaraiset seinäkyntteliköt (Wennervirta; tilit). V. 1740 ostettiin Tukholmasta kolmihaarainen seinäkynttelikkö saarnastuolia varten. V. 1788 hankittiin pari nelihaaraista ja pari kaksihaaraista hopeoitua (rautaista?) kynttilänpidintä.

Hautausmuistot

MUURIHAUDAT. V. 1732 majuri Gottfrid Eschener osti Räpälän ratsutilan ja sai haltuunsa miesten puolella kirkon länsipäässä sijaitsevan muurihaudan; v. 1734 hän myi sen nimismies Krister Sevonille. V. 1736 mainitaan Meltolan omistaneelle Falkenberg-suvulle kuulunut muurihauta ja v. 1750 korjattiin Lopen (Spurilan) kartanon muurihauta (ks. pöytäkirjoja). – Kirkkoon hautaaminen lopetettiin v. 1778.

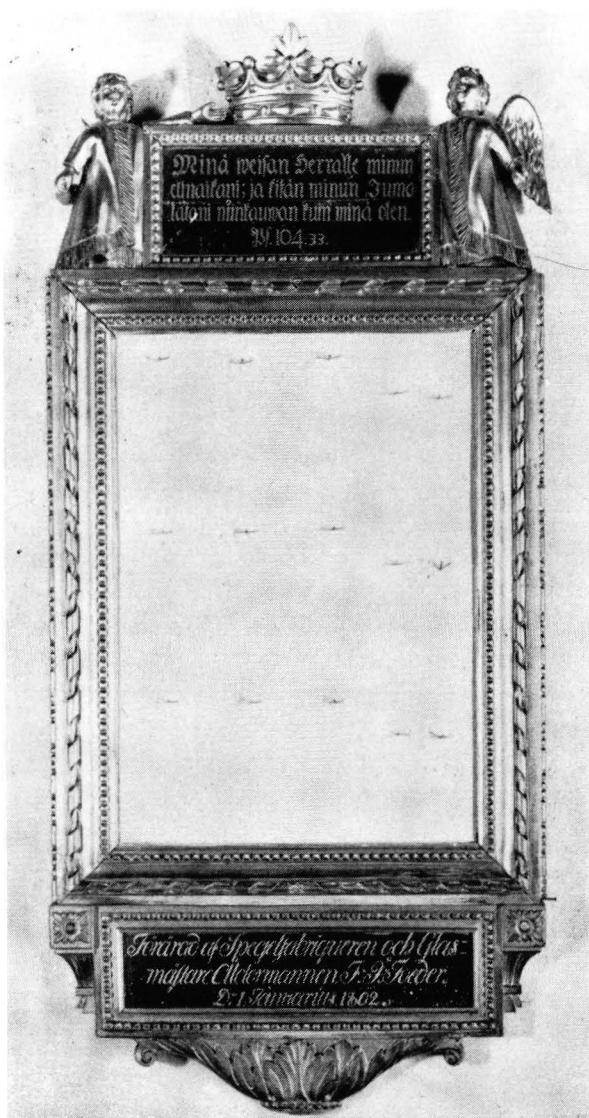
J. Päiviön kertomuksen mukaan on Paimion kirkkoon siirretty Räpälän kirkosta muutama *hautausvaakuna*; nämä eivät ole tallella.

Kellot

1. Ylinnä on kaksi leveää kasviskuvioista nauhaa, reunassa akanttipalmettinauha. Kyljessä auringon alapuolella ja enkelinpäiden välissä kirjoitus: PASTORE ANDREA PLANMAN/SACELLANO CAROLO GUSTAVO SEVONIO/ITERUM REFUSA SUM/DIE 29 JUNIUS ANNO 1792/A NICOLAO THUNSTRÖM. (Andreas Planmanin ollessa kirkkoherrana ja Kaarle Kustaa Sevoniuksen kappalaisena minut on toisen kerran uudesti valanut Niilo Thunström.) Vastakkaisella puolella kolme kruunua ja köynnöskehään sovitettu kirjoitus: REGE GUSTAVO ADOLPHO II:do/CLAVEM AUTEM IMPERII TENENTE/REGIS/SUB MINORENNITATE/PRINCIPE REGIO HEREDITARIO/CAROLO/DUCE SUDERMANNIAE. (Kustaa Aadolf II:n hallituksen aikana kuninkaan alaikäisyyden takia perintöruhtinaan Södermanlan-

nin Kaarle-herttuan pitäessä valtakunnan avainta.) Halk. 104 cm. – Kello suurennettiin 3 ½ kippunnasta neljään ja puoleen. (A. Planman, Paimion kirkkoherrana vv. 1774–1801 ja samalla fysiikan professorina, C. G. Sevonius, kappalainen v:sta 1792, kirkkoherran sijainen v:sta 1805, k. v. 1816. N. Thunström, ks. s. 54.)

2. Koristeena viisikannat ja Juhana III:n ajan rahoja. Kirjoitus (goottilaisia minuskeleja): PEMAR SOKEN ÄR IAGH TIL TIENEST (e-kirjain väärin päin valettu) GUTI[N] VORDEN AF MARTINO IACOBI ABOENSIS ANO [15] 78. (Paimion pitäjän palvelukseen minut valoi turkulainen Martinus Jaakobinpoika v. 1578.) Halk. 58 cm.

41. LASIMESTARIAMMATTIKUNNAN VANHIMMAN F. I. FOEDERIN V. 1802 LAHJOITTAMA NUMEROTAULU.

Nummertavla, skänkt av glasmästarelderman F. I. Foeder 1802.

Sekalaista

KAAPPIKELLO, suorasivuinen. Ovessa koristeelliset peilit, otsikko barokkimaisen kulmikas. Kello-
taulussa roomalaiset numerot.

V. 1765 mainitaan seinäkello ja v. 1778 »uusi
seinäkello ruskeassa kaapissa» (kal.).

NUMEROTAULUT: 1 (kuva 41). Suorakaiteen muo-
toinen, kullattu kehys, jonka alareunassa on
lehtikonsolin yläpuolella kehykseen sovitettu
kirjoitus: »Förärad af Spegelfabriqueren och
Glas-/mästare Äldermannen F. I. Foeder, D:1
Januarius 1802.» (Lahjoittanut peilitehtailija ja
lasimestariammattikunnan vanhin F. I. Foeder
tammikuun 1. p:nä 1802.) Kehyksen otsikkona
on toinen tekstilevy kahden kruunua kannattavan
enkeliä välissä: »Minä weisan Herralle minun/
elinaikani; ja kitän minun Juma-/latani niin-
kauwan kuin minä olen./Ps. 104. 33.» Koko
105×51 cm.

2. Suorakaiteen muotoinen, kiinnitetty lukkarin-
penkkiin. Kullatun kehyksen otsikkona kaksi
soikeata, tähtikuvioista koristetta kannattavaa
enkeliä. Koko 250×100 cm. Taiteilija Aarre
Aaltonen sommitellut v. 1944.

PIKARI, hopeaa (kuva 42), nykyään KM n:o 41–
1:1695. Maallismuotoinen, mutta saatu Bergmanin
kokoelmasta »Paimion kirkosta peräisin» olevana.
Pyöreässä kullatussa jalassa kierteiset pakotetut
rokokooharjanteet, suorasivuinen, ylöspäin leve-
nevä, laidasta ja sisältä kullattu malja, jossa runsas
kaiverruskoristelu: soikioihin sovitettut miesten
profiilikuvat, lehtinauhat, vastakkaiset voluutti-
kaaret, joihin on kaiverrettu kirjaimet: I. ES–I:
H:A:S: K:E:D-C:U:A:S: Kork. 19,7 cm. Leimat:
Carl Levón, Uppsala 1781.

RAHA-ARKKU, tasakantinen ja suorasivuinen, rau-
doitettu. Pohja 40×72 cm, kork. 48 cm. Luul-
tavasti lukkari Wrigstadius valmistanut v. 1741
(tilit).

SAKARISTON KALUSTO on maalattu vihervän
harmaaksi. Siihen kuuluu mm. soikea, jo v. 1736
mainittu pöytä, jonka tukevia sorvattuja jalkoja
yhdistää risti; renessanssimallinen talonpoikais-
tuoli, mahdollisesti mainittu jo v. 1736; tukeva
matala tuoli, jonka selustassa ja käsinojissa on
sorvatut pienat, sekä kaksi pinnatuolia 1800-
luvun keskimaista ja kaksi uusbarokkityylistä
nojatuolia.

HÄVINNEET ovat mm. v. 1736 mainittu Paimion pitäjän
lippu, vanha kirkkolaiva, rippikello, arkkuja, tunti-
lasi, jalka-
puu, häpeäpenkki, kivinen aurinkokello ym.

42. HOPEINEN PIKARI. CARL LEVÓN, UPPSALA 1781. KM.
Silverbägare. Carl Levón, Uppsala 1781. NM.

TIIVISTELMÄ

1. Perimätiedon mukaan on seudun vanhin kirkko sijain-
nut Paimionlahden pohjassa, missä P. Jaakobin kirkko ny-
kyään on. Kirkko mainitaan Paimion kappelina v. 1693.
Vanha kirkko uusittiin v. 1734 lukkari J. Wrigstadiusen
johdolla. Se oli hirsinen pitkäkirkko, jossa kylkiäiset; kirk-
kotarhaa ympäröi hirsiaita, joka vv. 1859–62 uusittiin ki-
vestä. Tapuli on peräisin v:ltä 1734, Viksbergin kartanon
hautakappeli v:ltä 1824.

Kirkko paloi v. 1909 ja v. 1929 rakennettiin kirkkotarhan
ulkopuolelle Lars Sonckin piirustusten mukaan tiilinen pit-
käkirkko. Osa vanhan kirkon irtaimistosta on säilynyt,
mutta kiinteä sisustus hävisi tulipalossa.

2. Rápälän hävinnyt kirkko oli Jaakobin tai Mikaelin ni-
mikko. Kirkko mainitaan v. 1426, mutta löydöt viittaa-
vat 1300-lukuun, hautakivet jopa varhaiskeskiaikaan.
Kirkko oli hirsinen pitkäkirkko, johon pohjoisseinän itä-
päähän liittyi runkokuonetta vanhempi sakaristo ja etelä-
seinän länsipäähän asehuone. Kirkkotarhassa on ollut bauta-
kivimäiset hautakivet; itse kirkossa oli Spurilan ja Hevon-
pään muurihaudat. Kalustosta on säilynyt myöhäiskeski-
aikainen krusifiksi ja P. Jaakobin kuva, 1500-luvun kasuk-
ka, rautainen kynttilänjalka ja v. 1578 valmistunut kello.

3. Perimätiedon mukaan oli myös ollut kirkko Oilan kylän
kirkkokankareella, missä vielä v. 1869 näkyi rakennuksen
perustusta.

4. Paimion nykyinen, Mikaelille pyhitetty kirkko raken-
nettiin Vistan kylään vv. 1681–89. Se on harmaakivinen

pitkäkirkko, johon liittyvät runkokuonetta matalampi ja kapeampi sakaristo ja ashuone, vesikatto on aumattu; kirkkoa on mahdollisesti suunniteltu kolmilaivaiseksi. 1600-luvulta on säilynyt kasteallas, kynttilänjalkoja ja lyhty. Tapulin harmaakivinen pohjakerros on peräisin 1600-luvulta.

5. 1700-luvun keskivaiheilla tehtiin kirkkeon uusi sisustus, joka suurimmaksi osaksi on säilynyt. Itäseinään tehtiin kaksi ikkunaa. Myös irtaimisto on suurelta osalta peräisin 1700-luvulta. Vv. 1736–40 uusittiin kirkkotarhan hirsinen aita. Tapulin yläosan uusi v. 1768 Mikael Blomgren.

6. V. 1863 suoritettiin P. J. Gylichin suunnittelema sisäkorjaus uusgoottilaista makusuuntaa noudattaen ja lautainen holvi korvattiin uusgoottilaisella taitekatolla. Pohjois- seinään avattiin toinen ikkuna. 1850-luvulla tehtiin kirkkotarhan ympärille kiviäitä.

7. V. 1904 tehtiin sakaristoon ulko-ovi ja uusi ikkuna. V. 1952 kirkkoa restauroitiin Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena ja uusgoottilainen värityts korvattiin 1700-luvun värityksellä.

REFERAT

I. Enligt traditionen bör Pemar-traktens äldsta kyrkplats vara belägen i vikbotten invid nuvarande S. Jakobs kyrka. Kyrkan omtalas som kapell under Pemar 1693. Ny kyrka byggdes i st. för den förfallna »urgamlä» kyrkan av klockaren J. Wrigstadius 1734. Det var en rektangulär liten träkyrka med sakristia och vapenhus, två fönster i östvägg och långväggar. Kring begravningsplatsen stockbalk, vilken först ca 1860 förnyades av sten. Stapeln, tvåledad och av trä, är från 1734. På gravgården Viksbergs (Rehbinders) gravkapell från 1824 (bild 4). S. Jakobs kyrka brann 1909 men uppbyggdes först 1929 enligt ritningar av Lars Sonck: tegelkyrka på hög stenfot med takryttare i väständan; jugendinteriör med takmålningar och glasmålning av O. Niemi. Av den gamla kyrkans inventarier ha bevarats en nattvardstavla (bild 15; altartavlans övre del med Korsfästelsen har gått förlorad liksom några smärre tavlor från början av 1800-talet), en primitiv »Ecce Homo», enkelt sentida kyrksilver, sammetsmässhakar från 1700-talet, altarkläde av gul taft med målade kinesiska pioner, altarkläde av broderad vit taft, sammansatt av bitar av rokokodräkt (nu i Nationalmuseum; bild 16), vita sidenkalkdukar från ca 1800, tennstakar i régence-stil, bronsempirestakar, träkrona från 1748 (bild 18), liten medeltida klocka med text *Ave Maria gracia plena Dominus* (i NM; bild 19), samt skeppsklocka av Joh. Fahlsten från år 1744 mm. Av den brunna inredningen må nämnas predikstolen, skänkt till Pemar kyrka ca 1640 av Joh. Henriksson Jägerhorn och Hebla Klasdotter Gyllenhierta.

II. Enligt traditionen skulle socknens näställdsta kyrkplats vara belägen vid Pemar å, vid Råpälä. Den här belägna kyrkan har varit helgad S. Jacob eller Mikael. Kyrkan omtalas 1426 men myntfynd från 1300-talet och gravgårdens bauta-stenar tala om högre ålder. Vid I. Kronqvists utgrävning 1930 befanns kyrkan ha varit en liten rektangulär träkyrka på stadig stenfot. En äldre sakristia anslöt sig på norra sidan till dess östända och ett vapenhus på sydsidan till väständan. Spurila och Viksberg gårdars murgarvar undersöktes. Kyr-

kan torde ha övergivits efter 1690. Av bevarade inventarier må nämnas senmedeltida krucifix (bild 30) och S. Jacob (bild 31) i Pemar kyrka, klocka av Martinus Jacobi i Åbo från 1578, järnljusstake (bild 40) och mässshake med okänt vapen, sydd av tidig 1500-tals stickad vapenrock och nu i NM (bild 17).

III. Traditionen omtalar en kyrka, »den tredje i ordningen», i Oila by på Kirkkokankare. Ännu 1869 var en grundval synlig.

IV. Pemar nuvarande kyrka byggdes i Vista by 1681–89 och fick namnet Mikael. Kyrkan är byggd av gråsten med valmade gavlar och låg sakristia och vapenhus, vilka icke äro i förband med kyrkan. Bevarade inre hörn-pilastrar tyda måhända på att kyrkan planerats treskeppig (jfr. Ekenäs). Brädvalv. Stapel med undervåning av gråsten. Av inventarier må nämnas rödbrun oval kalkstensdopfont (bild 34, 35), två par tennstakar av Elias Ståhl-fot, Åbo; mässhakar av brokad med broderat kors, av blommigt siden-tyg med silvergalonkors, av violett tyg med broderat kors och av guldbrokad med svart kors omtalas ävensom antependier av silverbrokad, av blå sidensars med vävda guldränder och av svart blommerad sammet med ränder av smal guldgallon. Sexkantig glaslykta, enligt traditionen ett mästarprov, nu i NM (bild 39).

V. Vid mitten av 1700-talet får kyrkan ny inredning, av vilken bevarats altarpopsats av Samuel Berner, målad av Jonas Bergman, omfattande oljemålningar av Bergman och J. G. Geitel; (bild 27, 32) predikstol målad av Andreas Dahlsten (bild 28); läktarskrank med apostelserie målad av J. Bergman; (votiv)skåp från ca 1700–1710 målat av Lars Myra (bild 31), primitiv S. Göran, kalk från 1799 av C. G. Borgström och sockenbudstyg från 1789 av A. Törnqvist, bågare från år 1781 av Carl Levón, Upsala (bild 42), tennask, kronor från 1727, 1750 av Joh. Fahlsten och ett par kronor av äldre typ, väggarmar av malm från 1788 och mässingsstake 1746 av stockholmsmästaren J. Norling, klocka av Nils Thunström från 1792, sakristians enkla möbler, väggklocka mm. För den nya altarpopsatsen igenmuras östväggens fönster och två nya upptagas. Kring gravgården bygges 1736–40 stockbalk. Stapeln övre del bygges 1768 av Mikael Blomgren.

VI. På 1850-talet omgives den utvidgade gravgården med stenmur. Skurtaket förnyas 1850. 1863 större kyrkoreparation enligt P. J. Gylichs ritningar. Innertak i nygotik, nya bänkar, altarskrank; predikstolen flyttas till nordväggen och nytt fönster upptages, ny färgsättning av interiören i nygotisk stil. Ugnsuppvärmning 1884. Bland 1800-talets inventarier må nämnas orgel 1878 av J. Zachariassen, altartavla med uppståndelsen av R. W. Ekman 1865 (bild 27), sockenbudstyg av I. Östbom, Åbo 1841, vinkannor av O. R. Lundgren, Åbo 1839 och 1862, tennkannor av J. Lindblad, Åbo 1832, mässhakar, kalkdukar, håvar, mässingskronor av A. L. Herndahl, Stockholm 1828 köpta från Åbo Domkyrka (bild 31), nummertavla från 1802 av glasmästare F. I. Foeder (bild 41) mm.

VII. 1904 öppnas dörr och nytt fönster i sakristian. År 1952 större restaurering under övervakning av Arkeologiska kommissionen; 1700-tals färgerna återställdes. Ny orgel av Kangasala orgelfabriks tillverkning, kalk 1936 av Y. Sal-mela och tenndopskål 1937, antependium av Toini Nyström 1953 och två vita mässhakar 1934. Restaurering av medeltida skulpturer.

1. SAUVON KIRKKO JA KELLOTAPULI LÄNNESTÄ.
Sagu kyrka och klockstapel från väster.

SAUVO

LÄHTEITÄ

A. Björck, Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. SMYA VIII, 1887. Chr. Cavander, Historisk och oekonomisk beskrifning öfwer Sagu socken. Åbo 1757. Reinh. Hausen, Anteckningar gjorda under en antiqvarisk forskningsresa 1871 i Egentliga Finland samt på Åland. Helsingfors 1873, ss. 8–25. Heikki Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600–ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927, s. 300. I. Kronqvist, Jälkeenjääneitä tutkielmia. SMYA XLVIII, 1948, ss. 63, 64, 69, 70. *Kirkon arkisto*: Kalustoluettelot vv:lta 1642, 1659, 1689, 1758, 1777, 1804–1898; näihin sisältyvät myös luettelo vv. 1652–1802 tehdyistä lahjoista. Tilit vv:lta 1632–86 ja 1673–1926. Viinikassan tilit vv:lta 1690–1704 ja 1853–84. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1652–1762 (ns. »Saghu

Kyrckios Historiae Book», jonka kansina keskiaikaisia, pergamenttiin kirjoitettuja nuotteja) ja 1777–1910. Vv. 1736, 1749, 1758, 1778, 1807, 1878, 1892 ja 1898 pidettyjen piispantarkastusten sekä vv. 1804, 1837 ja 1856 olleiden rovastintarkastusten pöytäkirjat. Penkkijako v:lta 1642. Kirkon arkiston vanhimmat asiakirjat hävisivät Tukholmassa isonvihan aikana ja osa on myös jäänyt »piispa Witten kuolinpesään» (kal.).

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retikunnan v. 1871 laatima kertomus, K. K. Meinanderin v. 1903 kirkon seinämaalauksista tekemät muistiinpanot, C. Frankenhauserin v. 1906 laatima selostus maalauksien restauroinnista, L. Wennervirran inventointikertomus v:lta 1928, kirkon sähköistämisestä koskeva kirjeenvaihto v:lta 1938–39 sekä vesikaton kattamisen johdosta v. 1953 syntynyt kirjeenvaihto ym.

Turun maakunta-arkisto: F IV: 3 sisältää v. 1752 päivätyn selonteon kirkon nähtävyyksistä.

Sauvon seutu lienee kirkollisesti järjestynyt jo lähetysaikana. V. 1335 Sauvo mainitaan seurakuntana, jossa on oma pappi (REA 77), kirkko mainitaan v. 1346 (REA 113). Nimikkopyhimyksestä ei ole säilynyt tietoa.

Keskiajan jälkeen Sauvo on ollut Turun kymnaasin ja Akatemian prebendana sekä vv. 1659–61 ja 1690–1776 piispan prebendana. 1680-luvulla perustettu Karunan kappeli erotettiin omaksi kirkkoherrakunnaksi v. 1908.

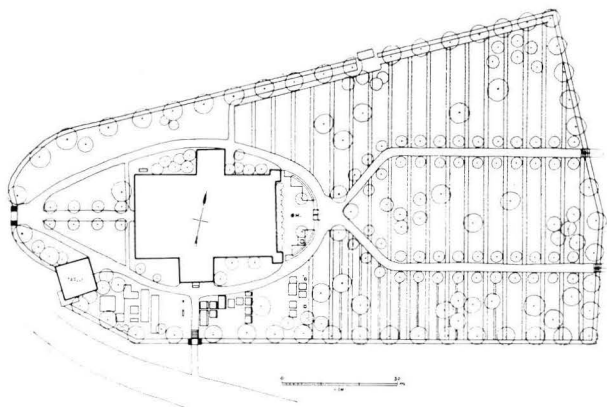
Sauvon pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Korvala, Koorla, Kotikylä, Liesniemi, Liivala, Naarslahti, Paddainen, Raitniemi, Ruona, Saustila, Iso-Marika ja Vähämarjo. Karunassa ovat mm. Karuna, Kärkkinen, Kärkiniemi, Päistärpää, Sandö, Steninge ja Strömsböle.

KIRKKOTARHA

Kirkkotarhaa on laajennettu useaan kertaan; itse kirkko on nyt sen länsiosassa (kuva 2). Paikoin miehen korkuinen turvekattuinen aita on ladottu valikoiduista kivistä ja on aikaisemmin ollut laastittu. Kirkkotarhan itäosa on uusi ja sen kohdalla oleva aita on rakennettu hakatuista kivilohkareista. Tarhan koristeena on jalopuita (ensimmäiset istutettiin v. 1848 kapteeni Otto Fockin, Saustilan ja Kärkniemen v. 1856 kuolleen omistajan toimesta). Lännessä ja etelässä on tiiliset rapatut, alkuaan keltaisiksi maalatut porttirakennukset, joissa on pyörökaarinen aukko ja korkea peltinen (alkuaan paanutettu) satulakatto; portti-aukon molemmin puolin on pyörökomero ja yläpuolella ristikomero. Läntisen portin aukon yläpuolella on lisäksi kalkkikivilevy, jossa on vuosiluku 1795 ja Kustaa IV Aadolfin nimikirjaimet. Eteläportti on muuten samanlainen, mutta se uusittiin kokonaan v. 1848, koska kirkkotarhaa oli laajennettava jonkin verran etelään. 1600-luvulla (pöytä:t vv:lta 1665 ja 1693) aita oli muurattu laastia käyttäen ja siinä oli yksilapainen lautakatto, joka myöhemmin korvattiin kaksilapaisella. Aidan pohjois- ja itäosassa oli lautakatteiset porttihuoneet, joista ainakin toinen oli kivinen (tilit 1659). V. 1792 tehtiin uusi kiviaita ja kirkkotarhaa laajennettiin länteen päin; v. 1848 tapahtui laajennus etelään ja itään ja vielä myöhemmin itään vv. 1901 ja 1928. Hautakappeleita ei ole. V. 1789 Tapilan pehtori B. Pomrén rakennutti puisen hautakappelin vanhan itäportin paikalle (pöytä.); se poistettiin

1830-luvulla. V. 1872 purettiin Saustilan yllä mainitun omistajan Otto Fockin v. 1815 rakennuttama tiilinen hautakappeli, joka oli sijainnut lähellä länsiporttia.

Kirkon itäpuolella on Aarre Aaltosen suunnittelema vv. 1939–44 kaatuneiden *muistopatsas*. Vanhat *luuhuoneet* (yksi rakennettiin v. 1654), kaluhuoneet sekä v. 1643 mainittu *kymmenysaitta* ovat hävinneet. V. 1894 rakennettiin muurin pohjoispuolelle hirsinen laudoilla vuorattu puuvaja. Karunan kartanon omistajan (vv. 1752–1804) laamanni Johan Olivecreutzin toimesta perustettu pitäjänmakasiini oli kirkkotarhan ulkopuolella ja joutui 1800-luvun loppupuolella kunnan omistukseen.

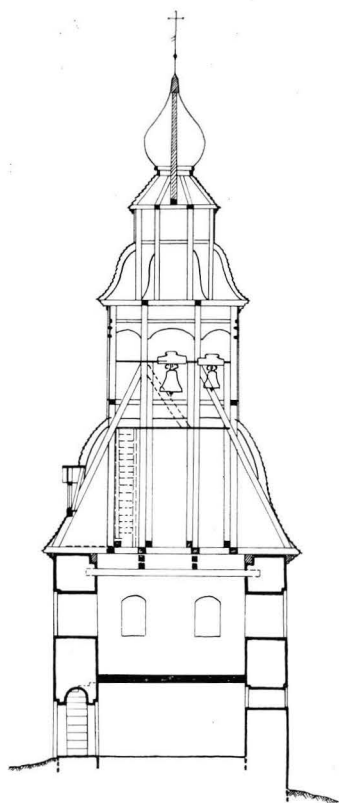

2. ASEMAKAAVA, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

TAPULI

Kirkon lounaispuolella on aitaan liittyvä kolminivelinen kellotapuli (kuvat 1, 3). Tämän alnivelenä on kaksikerroksinen, pohjaltaan neliömäinen harmaakivinen rakennus, jonka profiloitulta räystäältä kohoaa kaarevalapainen, verraten loiva paanutettu katto (jonka pyöreäpäiset paanut on naulattu tiheään vaakasuoraan asettuihin lautoihin). Katon yläpuolella on hirsistä ja vaakasuorista laudoista rakennettu kahdeksankulmainen kellohuone, jossa on (1800-luvun loppupuolelta peräisin oleva) pystylautoista tehty ulkovuoraus; sivuissa on segmenttikaariset ääniluukut. Kellohuoneen profiloitulta räystäältä alkavalta kaarevalapaiselta paanukatolta kohoaa samanlaisella räystäällä varustettu kahdeksankulmainen umpinainen, pystylautainen lyhty, jossa on paanutettu sipuli ja viiri. Kellohuone ja lyhty

ovat maalatut valkoisiksi. – Koko puisen yläosan rakensi turkulainen Antti Wahlberg v. 1770 (tilit ja pöytä.).

3. TAPULIN ETELÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS 1: 300.
Snitt av stapeln mot söder, 1: 300.

Harmaakivinen pohjanivel on keskiaikaista alkuperää, paitsi lounaiskulman matala tukeva, päänukatteinen tukipilari, joka rakennettiin vv.1706–09 suoritettun korjauksen yhteydessä (tilit). Tapulin itäseinässä on pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on suorakulmainen pykälä. Pystylautaisen ovilevyn ulkopinnassa on vaakasuora lautapaneeli. Toisen kerroksen tiiliportaak kulkevat itämuurissa etelään ja länteen päin. Sekä niiden ala- että yläpäässä on muurissa pieni tynnyriholvin kattama huoneen tapainen tila. Portaiden tiilenkoko on 26,5×18×9,5 cm.

Tapulin alanivelen kummassakin seinässä on toisessa kerroksessa kaksi segmenttikaarista, tiili-kehyksistä aukkoa, joiden pielissä on pykälä; aukoissa on lautaluukut. Länsiseinässä on lisäksi ensimmäisessä kerroksessa pieni neliömäinen seinäkomero, johon on puhkaistu pyörökaarinen valoaukko.

Tornin sisäpuolella on pohjoisesta etelään kulkevan harmaakivisen väliseinän erottama tynnyri-

holvinen huone, jota nykyään käytetään ruumishuoneena. Siihen johtaa yllä mainitussa seinässä oleva pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on pykälä. Pystylautaisessa ovilevyssä on keskiaikaiset raudat ja kaiverretut keskiaikaiset, epäselvät kirjaimet sekä muuan puumerkki:

Kädensijassa on veistetyin koristelun katkelma. Oven yläpuolella on seinään poltettu tai terällä maalattu pieni, ympyrään sovitettu vihkimärkä.

Ruumishuoneen loiva, pohjois–eteläsuuntainen tynnyriholvi on rakennettu tiilestä, jonka koko on 27–28×13,5–14×8 cm. 80 cm nykyisen lattiatason yläpuolella on sivuseinissä viiden poikittaisen hirren kolot, ehkä vain jätetyt seiiniin rakennustelineitä varten. Tapulin puinen ylärakennelma lepää osittain länsi- ja itämuureihin hakatuilla, osittain muurien päällä olevilla tukevilla hirsillä. Kellopukin pystyhirret ja vinotuet nojaavat muurien päällä oleviin hirsiiin; muurien päältä kohoavat myös isot vinohirret, jotka tukevat kellohuoneen vastakkaisella puolella olevia pystyhirsiiä.

Tapulin keskiaikaisesta yläosasta ei ole säilynyt jälkiä. V. 1664 muuan Matti Finne (tilit) rakensi tapulin (yläosan tai telineen) ja pani kellot käyttökuntoon. Alkuaan oli tapulin katto ehkä katettu laudoilla (v:n 1698 tilit); v. 1750 tähän tarkoitukseen käytettiin paanuja (pöytä.).

Vanha puukirkko

Kirkon länsipuolella on ollut puinen kirkko, joka sanotaan alkuaan rakennetun suomenkielisen väestön tarpeeksi (pöytä.); sen tarkasta iästä ei ole tietoa, mutta se mainitaan jo v. 1652 (pöytä.) ja on uusittu v. 1656 Yrjö-nimisen puusepän johdolla; työtä valvoi »jalosukuinen Juhana Lindelöf» (nähtävästi joko Kärkkisten omistaja vv. 1621–71, hovijunkkari Hannu Lindelöf tai tämän poika, kornetti Juhana Lindelöf, joka seurasi edellä mainittua Kärkkisten omistajana ja k. v. 1679). – Kun suomenkielinen väestö lisääntyi, se rupesi käyttämään kivikirkkoa ja puukirkko joutui asteittain käytöstä. 1700-luvulla molemmat kieliryhmät käyttivät sitä vuorotellen (pöytä.) Silloin Herran chtoollista jaettiin ainoastaan kivikirkossa, mutta aikaisemmin molemmissa kirkkoissa; papin oli kuitenkin siirtyessään kirkosta toiseen riisuttava messuvarusteensa, eikä hän saa-

nut itse kantaa kalkkia peitteineen kirkosta toiseen, koska tämä olisi ollut »paavilaisuutta» (pöytäk. v. 1661).

Kirkko oli 28 7/8 kyynärän pituinen, 17 kyynärän levyinen, salvottu kivijalalle ja vuorattu laudoilla (v. 1689; ks. VA cc 17 fol. 360 v) ja punamullattu (tilit v. 1691). Lattia oli laskettu tiilestä, ovi oli pohjois- ja länsiseinässä (pöytäk.). V. 1661 rakennettiin parvi. Ikkunoissa oli v. 1733 vino-neliön muotoiset ruudut, ehkä ne Lyypekistä hankitut, jotka mainitaan tilikirjassa v. 1658 ja joiden kustantajina olivat seuraavat henkilöt: jalosukuinen Ernst Lindelöf (Savisalon omistaja, ratsumestari, k. v. 1661), yllä mainittu Juhana Lindelöf, kapteeni Erdtman von Schlow (kirkonkirjan mukaan nimi oli Ernst, hän omisti Pad-daisten tilan vv. 1652–90), Krister Niilonpoika Skalm (luutnantti, sai ensimmäisen puolisonsa kautta Mariken kartanon, k. v. 1688), rykmentin-kirjuri Eerik Bonge (Korvalan omistaja vv. 1661–68) sekä Aleksander Keith nuorempi (Korvalan

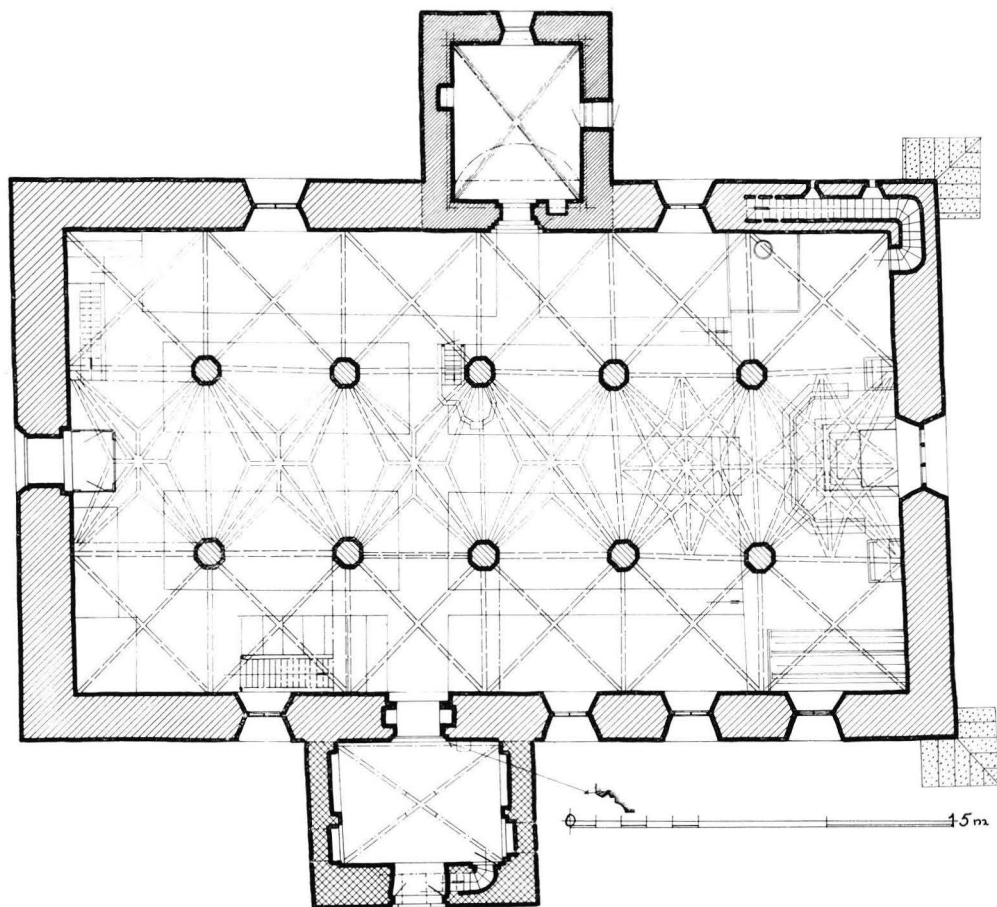
omistaja vv. 1668–70). Alttaritaulun aiheena oli ylösnoussut Vapahtaja (TMA F IV : 3).

Kun kirkko ränsistyneenä purettiin 1700-luvun loppupuolella, myytiin suurin osa sen varusteista (pöytäk.).

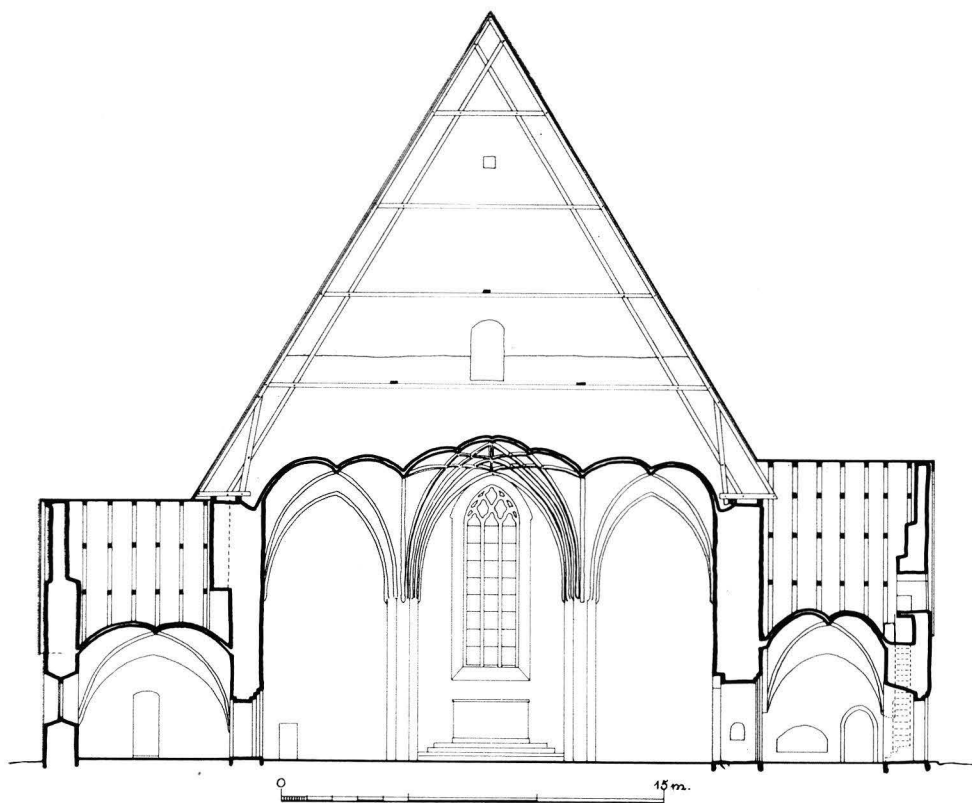
KIRKKO

Sauvon keskiaikainen kivikirkko on suorakai-teen muotoinen, kolmilaivainen pitkäkirkko. Satulakattoiseen runkokuoneeseen liittyy pohjoispuolella melkein sen keskulinjassa oleva runkokuonetta vanhemmalta ajalta oleva satulakattoinen sakaristo ja eteläpuolella, keskiviivan län-sipuolella, runkokuonetta myöhemmältä ajalta oleva asehuone, joka niin ikään on satulakattoi-nen. Rakennusaineena on käytetty harmaakiveä, päätyihin, holveihin ja aukkoihin myös tiiltä.

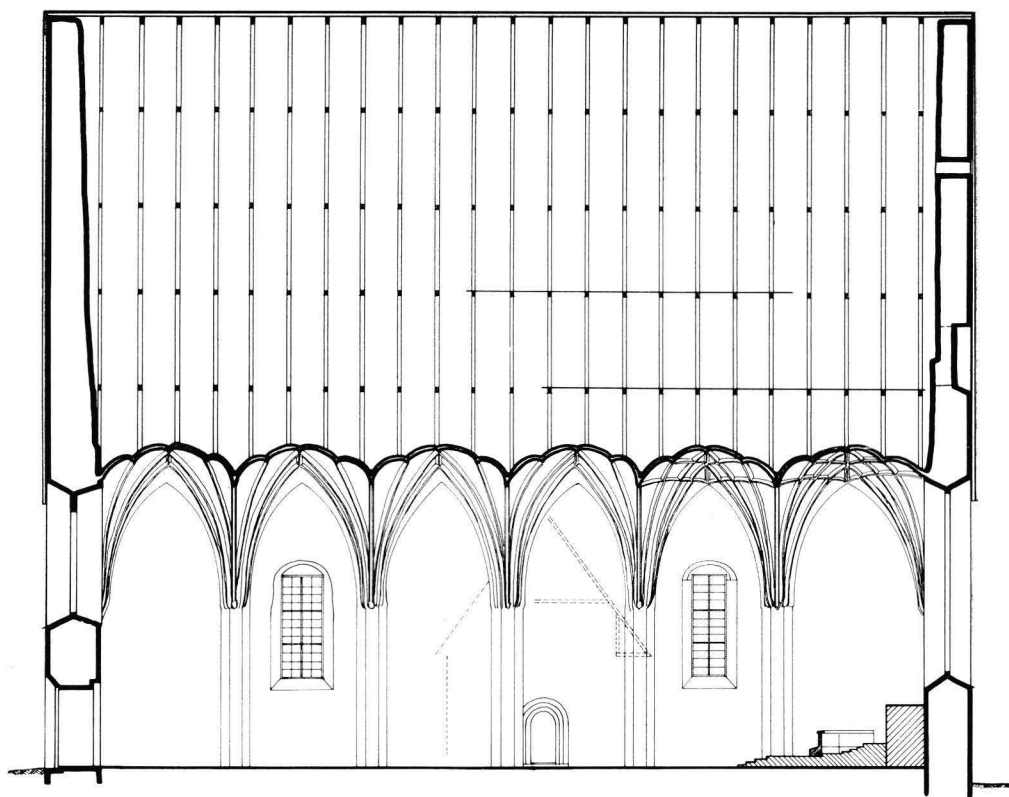
RUNKOKUONE. Sivuseinien ulkopituus on 36,50 m, korkeus 10,50 m, päätyjen leveys 22,20 m ja korkeus 30,20 m. Muurien paksuus 2,10 m. Eri-

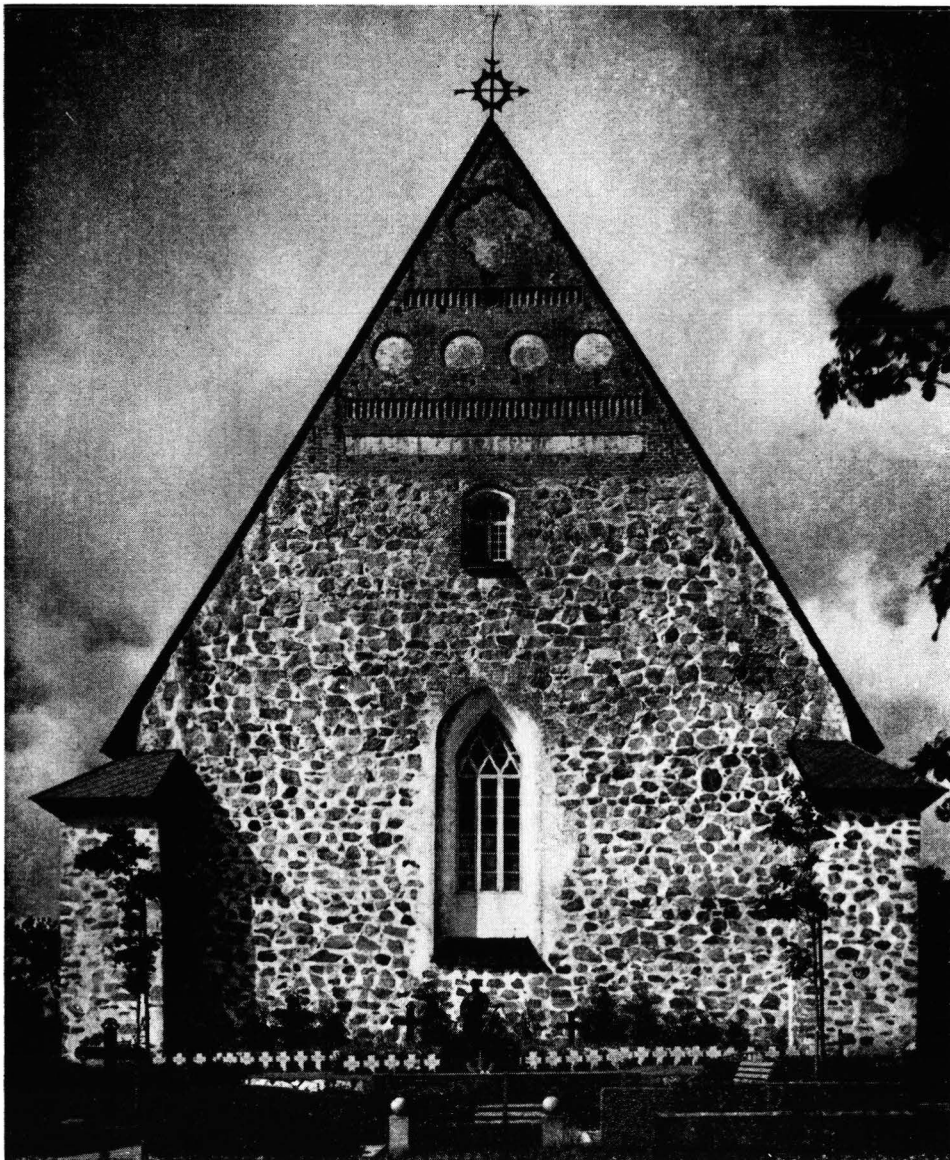
4. KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

5. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärssnitt av kyrkan mot öster, 1: 300.

6. KIRKON PÖHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1: 300.

7. ITÄPÄÄTY.
Östgaveln.

tyistä sokkelia ei ole. Harmaakivien koossa erottaa vaihtelevuutta; sivuseinien yläosaan on käytetty verraten pienikokoista kiveä, jota vastoin alaosa on muurattu hyvinkin suurikokoisista harmaakivistä. Pohjoisseinässä on sakariston länsipuolella limitys noin kymmenelle—kahdelletoista kivikerrokselle asti selvästi muusta eroavaa ja muistuttaa sakariston muuraustapaa (ks. myös s. 159).—Runkohuoneen koillis- ja kaakkoiskulmaan rakennettiin 1690-luvulla matalat harmaakiviset tukipilarit itäpäädyn tueksi (tilit); päädyn perustus on nähtävästi heikko ja pääty on usein, niin kuin myös kuoriholvi, haljennut. Korjauksia mainitaan tehdyn ainakin vv. 1690, 1708, 1743, 1853, 1878, 1886 ja 1901 (tilit).

PÄÄTYKOLMIOT edustavat kirkon historiassa myöhäistä vaihetta. Niiden yläosa on muurattu tiilestä (tiilenkoko $30-31 \times 14 \times 9$ cm); tiilimuuraus alkaa itäpäädyssä korkeammalta kuin länsipäädyssä. Päätyjen sisäpuolella on pitkin harmaakiviosan pohjoisreunaa tiilimuuraus, joka levenee ylöspäin osoittaen, että päädyt on muurattu alkuperäistä suunnitelmaa leveämmiksi ja katonharja siis siirretty jonkin verran pohjoiseen.

Länsipäädyn harmaakivimuurauksessa näkyy ikkunan yläosan tasolla (suunnilleen sillä tasolla, missä ikkunan sivut kallistuvat suippokaareksi) raja, joka osoittanee että koko päätykolmio kuuluu nuorempaan rakennusvaiheeseen kuin sivuseinät ja päätyjen alaosa (kuva 1). Sisä-

puolella on päätykolmiossa tiiltä tuskin lainkaan; päätykolmion tiilimuuraus on siis ohut verhomuuraus. Koristelun aiheena ovat nauhakomero, tämän yläpuolella toinen nauhakomero, jonka hammaskoristelu on saatu aikaan asettamalla tiilet lappeelleen. Sitten seuraa neljä pyörökomeroa, toinen hammasnauha ja lyhyt nauhakomero sekä ylinnä suippokaarikomero. Alimpaan nauhakomeroon on v. 1806 suoritettun kirkonkorjauksen yhteydessä maalattu: »Sinna wona 1806 Erik Wennerqvist» (Wennerqvist oli töitä johtanut muurari).

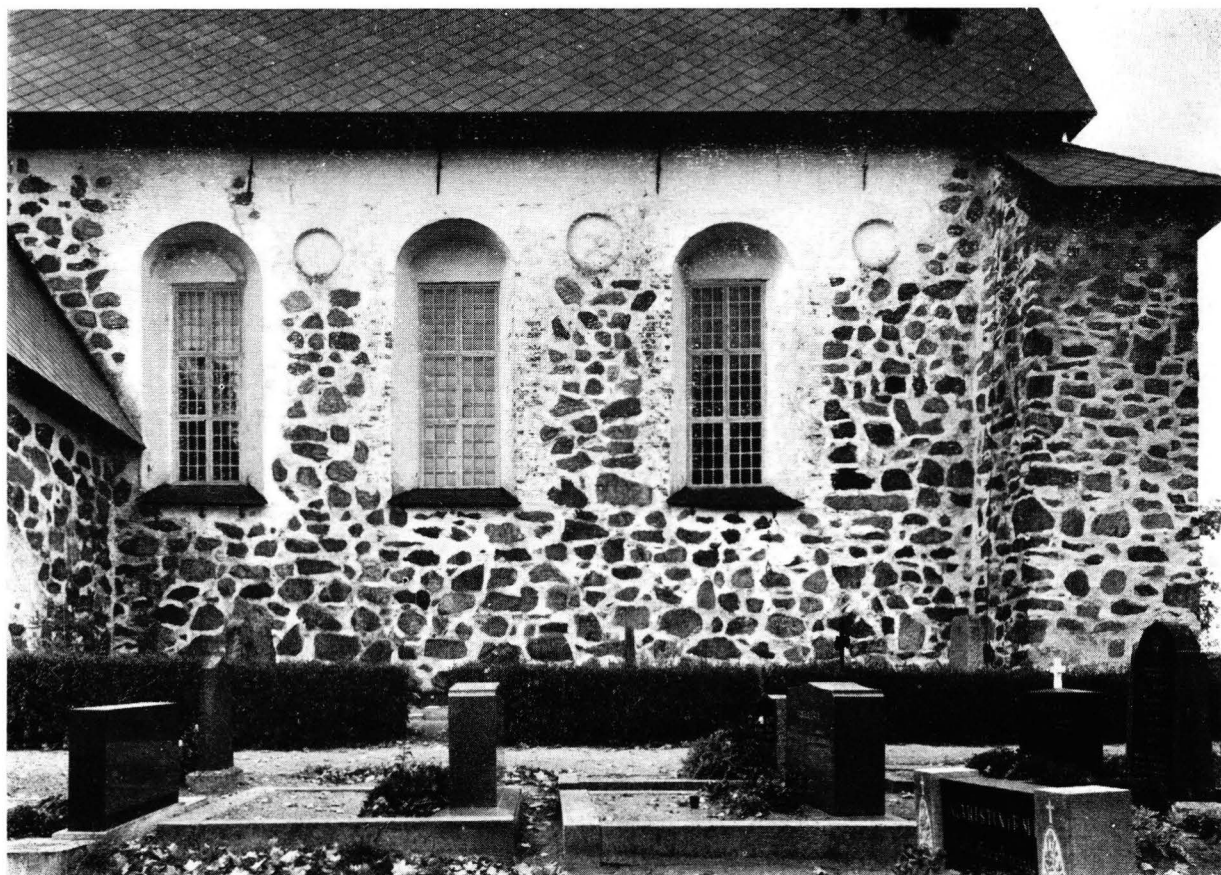
Itäpäädyssä (kuva 7) havaitaan ikkunan kaaren tasolla sama raja harmaakivimuurauksessa kuin länsipäädyssä. Päätykolmion sisäpuolella tiilimuuraus ulottuu noin neljä metriä alas katonharjasta; ulkopuolella tiilinen verhomuuraus alkaa ullakon ikkunan yläpuolella. Koristelu on osittain sama kuin länsipäädyssä: nauhakomero, hammastettu nauhakomero, neljä pyörökomeroa, mutta näiden yläpuolella on epäsäännöllisen nelilehdykän muotoinen komero, jonka kaarien välissä on pienet kulmaulkonemat. Ylinnä on kolmiokomero. Nelilehdykän alapuolella ole-

vassa hammasnauhassa on ullakon pieni neliömäinen valoaukko.

VESIKATTO katettiin v. 1953, Muinaistieteellisen toimikunnan vastalauseesta välittämättä, vino-neliön muotoisilla eterniittilevyillä. Tätä ennen oli kirkon katossa v:sta 1878 lähtien mustaa peltiä, joka korvasi haapaiset ja mäntyiset paanut. Myös tukipilareissa on eterniittilevyt. – Jo v. 1658 mainitaan paanutus (tilit), mutta sakaristoon hankittiin lautakatto.

Kattotuoli uusittiin luultavasti v. 1770; rakennusmestariksi otettiin Antti Wahlberg. (Tosin pöytäkirjoja v:lta 1770 ei ole säilynyt, mutta päättäen tilikirjan lyhyistä muistiinpanoista sekä siitä seikasta, että kattotuoli tietävästi koko 1700-luvun alkupuolella oli ollut tiheään korjaamisen tarpeessa, voitaneen tehdä johtopäätös, että se kokonaan uusittiin v. 1770; keskiaikainen se ei missään tapauksessa ole.)

IKKUNAT ja SEINIEN KORISTELU. Ikkunoiden muoto ja ilmeisesti koko seinien yläosakin on peräisin samalta ajalta kuin päätykolmiot (tiilen koko on sama kuin niissä). Eteläseinään on nimittäin ikkunoiden yläosien väliin sovitettu pyörökom-

8. ETELÄSEINÄN ITÄPUOLISKO.
Östra hälften av sydvägen.

rot, jotka toistavat päätyjen koristelun erästä aihetta (kuva 8), ja länsipäädyssä on niin ikään pyörökomero ikkunan molemmin puolin. Eteläseinän yläosa on ikkunoiden kohdalla suureksi osaksi tiiltä.

Ikkunoiden valoaukot on huomattavasti laajennettu v. 1832 (pöytäk.). Asehuoneen itäpuolella oleva ikkuna laajennettiin myös alaspäin v. 1832, joten sen ulkoreuna nyt leikkaa asehuoneen katon lappeen. Luultavasti v. 1879 kaikki vesipenkit katettiin pellillä. 1870- ja 1880-luvulla eteläseinän ikkunoiden keskiaikaiset tiilisauvat poistettiin asteittain ja ikkunat saivat puiset puitteet (pöytäk.).

Eteläseinän ikkunat ja pohjoisseinän ikkunat, jotka on tehty eteläseinän ikkunoiden esikuvan mukaan, ovat segmenttikaariset, mutta valoaukko on suorakaiteen muotoinen, joten niiden yläpuolelle muodostuu ohut tiilinen segmenttikaariala – siis keskiaikainen ikkunanmuoto (ks. lähemmin s. 159).

Pohjoisseinän molemmat ikkunat ovat peräisin uudelta ajalta. Sen itäisin ikkuna mainitaan ensimmäisen kerran v. 1645, jolloin Juhana Galle (ks. s. 186; kal.) lahjoitti siihen kahdeksan ikkunaruu-tua. Ikkuna laajennettiin alaspäin v. 1832 ja sai puiset puitteet. Läntinen ikkuna tehtiin pohjoisseinään vasta v. 1806 ja varustettiin kohta puisilla puitteilla. – Seinän itäpäässä on lisäksi kirkon nurkassa eri tasolla kaksi pientä, suorakaiteen muotoista valoaukkoa, jotka johtavat ullakonportaisiin; ylinnä oleva rapattu kohta on mahdollisesti merkinä kolmannelle aukosta.

Itäpäädyssä on heti tiilimuurauksen alapuolella ullakon tiilikehyksinen valoaukko, jonka komero on segmenttikaarinen, mutta v. 1907 varustettu yläpäästä kaksitaitteisella ikkunalla. Komeron ulkopielissä on suorakulmainen pykälä, sen alin osa on muurattu umpeen, sisäpuolella ovat luukkujen saranat säilyneet. Alempana päädyssä on suippokaarinen tiilikehyksinen kuori-ikkuna, jonka alin osa on muurattu umpeen tiilillä. Alkuperäinen tiilisauvasto, jonka kaksi pystysauvaa ylinnä haarautuu vinoneliöiden muodostamaan ruusustoon, on säilynyt, mutta lyijypuitteiset vinoneliön muotoiset ruudut poistettiin v. 1889 (pöytäk.).

Länsiseinässä on samanlainen suippokaarinen tiilikehyksinen ikkuna, jossa on suorakaiteen muotoinen aukko. Ikkunan alaosa on muurattu umpeen harmaakivellä (v. 1669, urkuparven rakentamisen yhteydessä?); ikkunan tiilikehys jatkuu

9. ETELÄPORTAALIN KESKIAIKAINEN OVILEVY.
Den medeltida dörren i sydportalen.

molemmin puolin alaspäin ikkunan nykyisestä alareunasta. Alkuperäinen tiilinen keskisauva (ks. pöytäk. v:lta 1832) hävitettiin luultavasti v. 1870, kun ikkunan lyijypuitteiset ruudut poistettiin; luultavasti ikkuna-aukon muoto on peräisin jo v:lta 1832 (pöytäk.). – Ikkunan molemmin puolin on pyörökomerot.

OVET. Runkohuoneessa on neljä oviaukkoa: länsipäädyn ulko-ovi, asehuoneeseen johtava ovi, sakariston ovi ja itäpäädyn pohjoispäässä oleva ullakon ovi. Papinovea ei ole.

Länsipäädyn segmenttikaarinen ovi tehtiin v. 1830 asetusten mukaisesti ulospäin avautuvaksi ja sen ulkopuolisen komeron alkuperäinen profilointi hävitettiin; ovilevy uusittiin. Pääportaali on asehuoneessa. Sen profilointi on nyt osittain turmeltunut ja rappauksen peitossa ja siihen on väkivaltaisesti sovitettu uudet ovilevyt (kuva 15), mutta v. 1871 tehty luonnos (KM:n arkistossa) näyttää alkuperäisen profiloinnin, jossa (ulkoreunasta laskettuna) oli kouru, kaksi pykälää (joista toinen ehkä pyörösauva) ja taas kaksi pykälää. Runkohuoneen puolella on oven komero segmenttikaarinen; sen itäpielessä on pyörökaarinen komero ja oven itäpuolella esiinristävä kivi, ehkä vihkivesialtaan alusta. Muurin sisätasossa on sisä-

ovena kaunis keskiaikainen, pystylautainen ovi-levy, jonka yläreuna on rikkinäinen (kuva 9). Siinä on keskiaikaiset lyötteet ja liljoihin päättyvät lukonkilvet sekä kädensijana solmukoristeinen rengas. – Sakariston ja ullakon ovet käsitellään sivuilla 158 ja 159.

SISUSTA (kuvat 10, 11). Runkohuone on kolmi-laivainen; sen välikattona on 2×5 kahdeksankulmaisen pilarin kannattamat holvit. Sivulaivoissa on ristiholvit, keskilaiva on sivulaivoja neljänneksen leveämpi ja vähän korkeampi; siinä on tähtiholvit. Kahdessa itäisimmässä holvissa nämä ovat kehittyneempää muotoa (ks. s. 162). Jyrkän suipot kaaret antavat kirkkahuoneelle korkean ja avaran leiman. Valkaistujen seinien keskiaikaiset maalaukset paljastettiin v. 1906; kuoriholvien maalaukset ovat alusta alkaen olleet peittämättä (maalaukset esitellään sivuilla 161–166). Alinna on sekä seinissä että pylväissä tummempi maalattu paneeli.

Tiililattian päällä on maalaamaton lautalattia, joka kuorissa on kolme askelta ylempänä. Alt-

tarikaiteen sisäpuolinen lattia on marmoroitu harmaaksi. – Tiilinen lattia mainitaan mm. v. 1653, laudoista ja tiilestä lattiat uusittiin v. 1781 (pöytä-).

Rakennushistoria

VANHIN KIRKKO ja SAKARISTO. Sakaristo on nykyisen kirkon vanhin osa. Lukuun ottamatta ylimpiä kivikerroksia sen sivuseinät tunkeutuvat runkohuoneen pohjoismuuriin ja eteläpääty katonlappeineen ja kattotuoleineen näkyy runkohuoneen sisäpuolellakin (kuva 12). Todennäköisesti tämä sakaristo on aikoinaan liittynyt puiseen runkohuoneeseen, joka myöhemmin on purettu ja korvattu kivisellä.

Sakariston kivet ovat keskikokoisia, muuraustapa säännöllistä. Sivuseinien ulkopituus (runkohuoneen muuri mukaan luettuna) on 8,40 m, korkeus 4,50 m, päädyn leveys on 7,50 m, korkeus 10,50 m, siis sama kuin runkohuoneen sivuseinien korkeus. Muurin paksuus on 1,20 m. Erityistä sokkeliä ei ole. Nurkat on korjattu tiilellä,

10. LÄNSISUUNTAINEN SISÄKUVA.

Interiör mot väster.

11. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

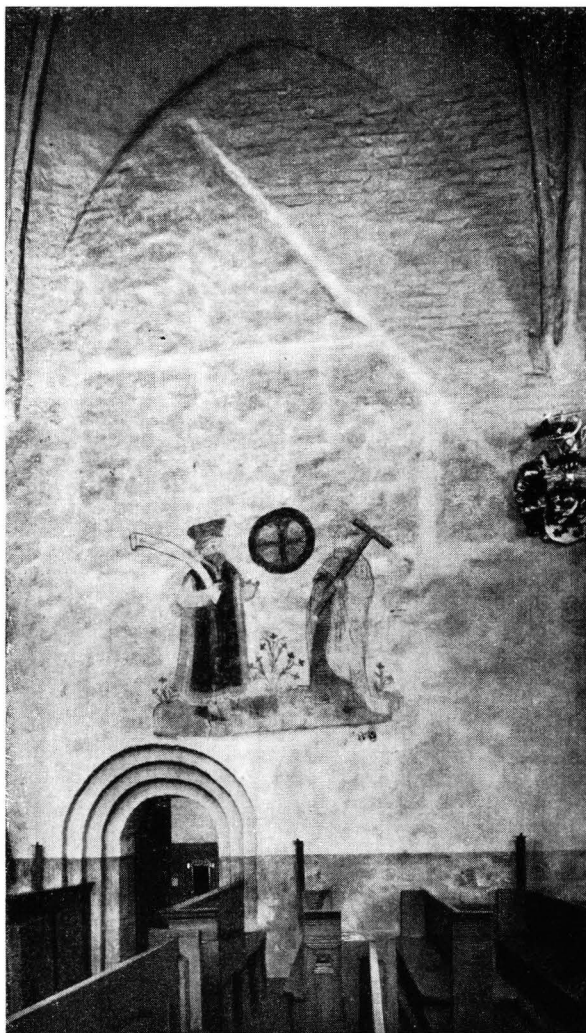
luultavasti v. 1770 (tilit). Harmaakivesta muurattu päätykolmio on verhottu tiilimuurauksella, jonka koristeena on rapattu ristikomero (ristin haarojen päät levenevät porrasmaisesti) ja tämän molemmin puolin segmenttikaarikomerot.

Vesikatto on katettu eterniittilevyillä. Kattotuoli on luultavasti peräisin v:ltä 1770.

Itäseinässä on v. 1898 puhkaistu ulko-ovi; ei ole säilynyt mitään tietoa siitä, onko sen paikalla ollut ikkunaa. Pohjoispäädyssä on segmenttikaarinen ikkuna, jota laajennettiin v. 1898. Ikkunan yläpuolella näkyy vanhemman kapean, pyörökaarisen ja tiilikehyksisen, jo keskiajalla umpeen muuratun ikkunan ääriviivat.

Sakariston välikattona on pienien nurkkakonsolien kannattama ristiholvi, joka tuntuu hyvin matalalta. Tämä johtuu alkuperäisen lattiataason korottamisesta, joka suoritettiin v. 1655, kun sakariston alle muurattiin *viinikellari* (tilit) ja taas v. 1907, kun valettiin sementtilattia. – Ruoteiden profiili on viisitahkoinen, yhtymäkohdassa on päatekivi. Holvi on ilmeisesti sekundäärinen; pohjoispäädyn umpeen muurattu vanha ikkuna lankeaa osaksi sen yläpuolelle. Sakaristossa on siis alkuaan ollut joko vaakasuora puinen välikatto tai avoin kattotuoli; päättäen ullakolla näkyvistä neljästä sekä pitkittäis- että poikittais-suuntaan kulkevasta hirrestä ensimmäinen vaihto-

ehto tuntuu todennäköiseltä. Nämä hirret eivät nimittäin kuulu kattotuoliin, mutta niihin on voitu naulata vaakasuoran välikaton laudat. Sakariston länsiseinässä on pieni seinäkomero, johon myöhemmin on tehty kassakaappi, eteläseinässä oven itäpuolella on pyörökaarinen komero. Runkohuoneeseen johtaa pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on sakariston puolella yksi, runkohuoneen puolella neljä suorakulmaista pykälää. Itse ovilevy on keskiaikainen (kuva 13). Se on pystylautainen ja suorakaiteen muotoinen; sakariston puoleiseen sivuun on naulattu puusta veistetty koristeellinen kehys, joka muotoilee oviaukon pyörökaarta ja osittain peittää ovilevyn keskiaikaisia, lehtiin päättyviä lyötteitä. Avainkilpi on keskiaikaista tyyppiä. Sakariston ullakolla näkyy tukeva tiilestä muurattu kaari, joka kantaa runkohuoneen pohjois-

12. RUNKOHUONEEN POHJOISMUURISSA NÄKYVÄ SAKARISTON PÄÄTY.

Sakristians sydgavel, sedd från långhuset.

13. KESKIAIKAINEN OVILEVY SAKARISTOSTA RUNKOHUONEISEEN JOHTAVASSA OVESSA.

Medeltida dörr mellan sakristian och långhuset.

muurin yläosaa; tämä muuri on sakariston eteläpäätyä paksumpi. Kaari on 2,45 metrin korkuinen, sen syvyys on 1,06 m ja se ulottuu molemmiin puolin 3 cm sakariston päädyn ulkopuolelle. Tiilenkoko on 28–28,5 (–29,5) × 13,5–14 (14,5) × 8–9 cm. Yllä mainitut pitkittäiset hirret tunkeutuvat tähän kaareen; niiden toinen pää on salvottu sakariston pohjoispäätyyn muurattuun hirteen ja tämän eteläpuolella on toinenkin poikittainen hirs.

Yllä esitetty Sauvon kirkon sakaristo kuuluu tyyppiltään 1200-luvun loppupuolella tai vuoden 1300 paikkeilla rakennettuihin harmaakivisakaristoihin, joissa ei ole ollut tiilikoristelua (Kronqvist, Jälkeenjääneitä tutkielmia). Alkuperäinen puinen kirkko on siis ollut peräisin 1200-luvulta tai vielä varhaisemmalta ajalta; ajoituksen varmistaa 1200-luvun loppupuolelta peräisin oleva madonnankuva (ks. s. 178).

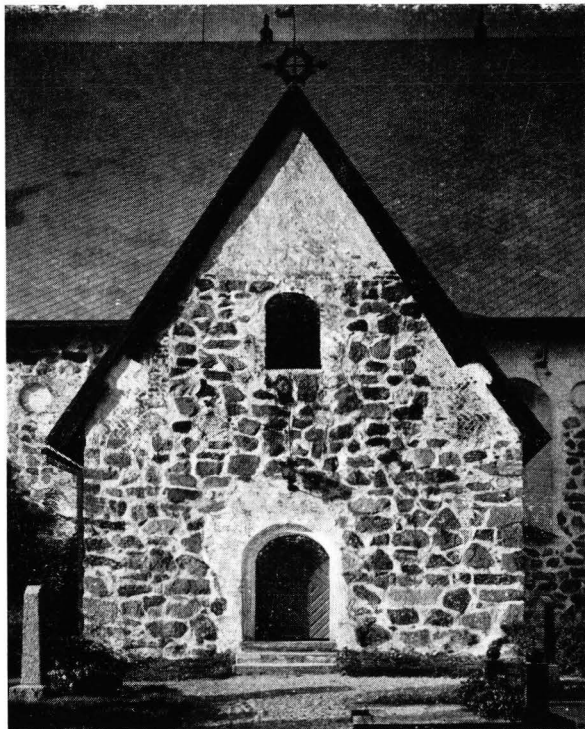
RUNKOHUONE RAKENNETAAN. Kaivauksista ei voi päättää, onko seuraava rakennusvaihe merkin-

nyt aivan pienen kivisen runkokuoneen rakentamista tai suunnittelemista. Mahdollisesti sivulla 153 mainittu runkokuoneen pohjoismuurissa sakariston länsipuolella oleva sauma on ainoastaan todisteena rakennustöiden aikana syntyneestä tauosta, jonka jälkeen on jatkettu uudella muuraustavalla. Joka tapauksessa runkokuone kokonaisuudessaan on syntynyt vasta myöhään 1300-luvulla (vrt. myös urkuperheen sivuun maalattuun tekstiin, jossa sanotaan että kirkko rakennettiin »ennen kuin kirjoitettiin vuosi 1400», sekä alttarilevyyn, jossa on vuosiluku 1391; ks. s. 167). Tässä yhteydessä sakaristo on ehkä saanut holvinsa ja päätykoristelunsa, joka ei osoita sitä myöhäistä uusmaalaista vaikutusta, mikä selvästi ilmenee runkokuoneen päädyissä. Sakaristossa ja runkokuoneessa esiintyy samankokoista tiiltä ($28 \times 14 \times 8$ cm). Runkokuoneen leveä profiloitu eteläportaali, sakariston ullakolla esiintyvä tukikaari ynnä muut yksityiskohdat pakottavat samastamaan Sauvon kirkon runkokuoneen esimerkiksi Tenholan ja Kemiön kirkon runkokuoneen kanssa. Kirkko on alusta asti suunniteltu kolmilaivaiseksi, ja holvinjaljoja varten on seinien yläosa jätetty verhoamattomaksi. Kahdeksankulmaiset tiilipilarit on mahdollisesti rakennettu jo tässä vaiheessa, ja ne ovat siinä tapauksessa ehkä kannattaneet vaakasuoraa puista välikattoa. Pilarien tiilenkoko ei paksun rappauksen takia ole mitattavissa.

Runkokuoneen koilliskulmaan muurattiin tiiliset *ullakonportaat*. Suorakaiteen muotoinen ovi on itäseinän pohjoispäässä. Portaat nousevat ensin itämuurissa ja kääntyvät, jatkuen pohjoismuurissa, länteen päin. Tiilenkoko on $28 (-29) \times 14 \times 8 (-9)$ cm, portaissa esiintyy myös jokunen viisittö tai pyöristetty muototiili. Vinopieliset valokotot mainittiin sivulla 155.

Ikkunain muoto – suorakaide, jonka aukon yläpuolella on tiilestä muurattu segmenttikaarin ala – esiintyy Suomessa jo 1300-luvun loppupuolella, mutta Sauvon kirkon runkokuoneen ikkunoita ei voi varmasti ajoittaa. Eteläseinän ikkunoiden ympärillä ja yläpuolella on näet aina katonrajaan asti suurikokoista myöhäiskeskiaikaista tiiltä (koko $30 \times 14 \times 9$ cm), ja ikkunain välissä on päätykolmioiden tiilikoristeluun liittyvää koristemuurausta; ikkunain muotoa on siis mahdollisesti jouduttu muuttamaan 1400-luvulla (ks. tuonnempaa). Pohjoisseinän itäinen ikkuna saattaisi kylläkin olla alkuperäinen, vaikka myöhemmin laajennettu, mutta koska Juhana

Galle v. 1645 lahjoitti kahdeksan ruutua nimenomaan tähän ikkunaan, on hyvin mahdollista, että ikkuna vasta silloin puhkaistiin. Kuorin ja länsipäädyn ikkunat taas liittyvät muotonsa puolesta holvaukseen, joten niiden alkuperäisestä muodosta ei ole tietoa.

14. ASEHUONE.
Vapenhuset.

ASEHUONE (kuva 15) ei ole muurausliitteessä runkokuoneen kanssa, mutta on tuskin paljoa myöhemmin rakennettu. Runkokuoneen seinä on aschuoneen ullakolla ladottu hyvin epäsäännöllisesti eikä rapattu; sitä siis ei ole tarkoitettu nähtäväksi. Tiilenkoko on myös sama asehuoneessa ja runkokuoneessa.

Erikoista sokkelia ei ole. Sivuseinien ulkopituus on 6,50 m, pääty on 9 m leveä ja 11,80 m korkea, siis 1,30 m sakariston päätyä korkeampi. Sivumuurien paksuus on 0,90–1,20 m, mutta päätyseinä on jopa 1,80 m paksu, nähtävästi siksi, että seinän sisään on sovitettu ullakolle johtavat *portaat*. Päädyn yläosassa on tähkämuurausta, ja sitä on myös alempana, päätykolmion molemmilla sivuilla sekä sisäpuolella.

Vesikatto on katettu eterniittilevyillä. Päädyssä olevan viirin vuosiluku 1878 tarkoittaa sitä vuotta, jolloin katot peitettiin pellillä. Kattotuoli on luultavasti peräisin v:lta 1770.

15. ASEHUONE SISÄLTÄ JA KIRKON ETELÄPORTAALI.
Interiör av vapenhuset med kyrkans sydportal.

Asahuoneen eteläseinässä on leveä segmenttikaarinen ovi, jonka pielissä on kaksi pykälää. Tämä ovi tehtiin seinään vuoden 1799 jälkeen, joko v. 1806 suoritettun korjauksen yhteydessä tai 1830-luvulla. Seinässä oli alkuaan ikkuna, jonka ääri-viivat vielä erottuvat oven yläpuolella rappauksen alta. Ikkuna tuntuu olleen pyörö- tai segmenttikaarinen. – Ovielvyissä on ruutupaneeli.

Alkuperäiset ovet olivat sivuseinissä. Niiden tiilestä muuratut kehykset näkyvät ulkoa, ja sisäpuolelle on niiden yläosa umpeen muurattaessa jätetty komeroksi, jonka pielissä on pykälä. Nämä läpikäytäväovet viittaavat 1300-luvun loppu- tai 1400-luvun alkupuolelle.

Asahuoneen päätykolmiossa on segmenttikaarinen luukku, joka valaisee ullakkoa. Sinne pääsee portaita, jotka alkavat asahuoneen sisäpuolelta, eteläseinän itäpäässä olevasta pyörökaarista ovesta. Tämän kehyksessä on tiiltä, jonka koko on sama kuin runkokuoneen tiilien (28–29×14×8 cm; joukossa myös jokunen holvitiili).

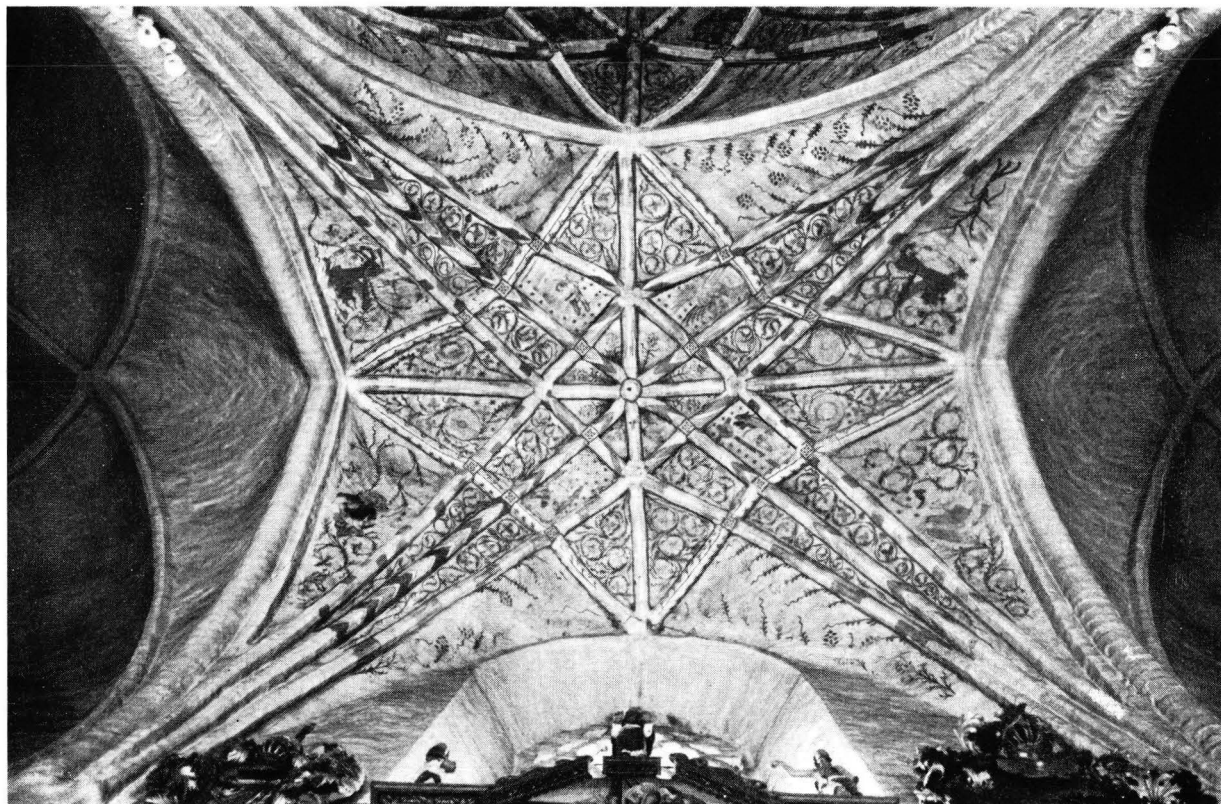
Asahuoneen seinät on sisäpuolelta verhottu tiilellä; sivuseinien pohjoispään tiilimuuraukseen on jätetty matalat segmenttikaariset komerot (kuva 15) – Välikattona on matalalta alkava ristiholvi, jota runkokuoneen puolella kantaa kapea kilpikaari. Viisitahkoiset ruoteet, joiden yhtymäkohdassa on ns. Andreaxsen risti (muodostettu puolen tiilen ruoteilla).

Tiilinen lattia sementoitiin v. 1907.

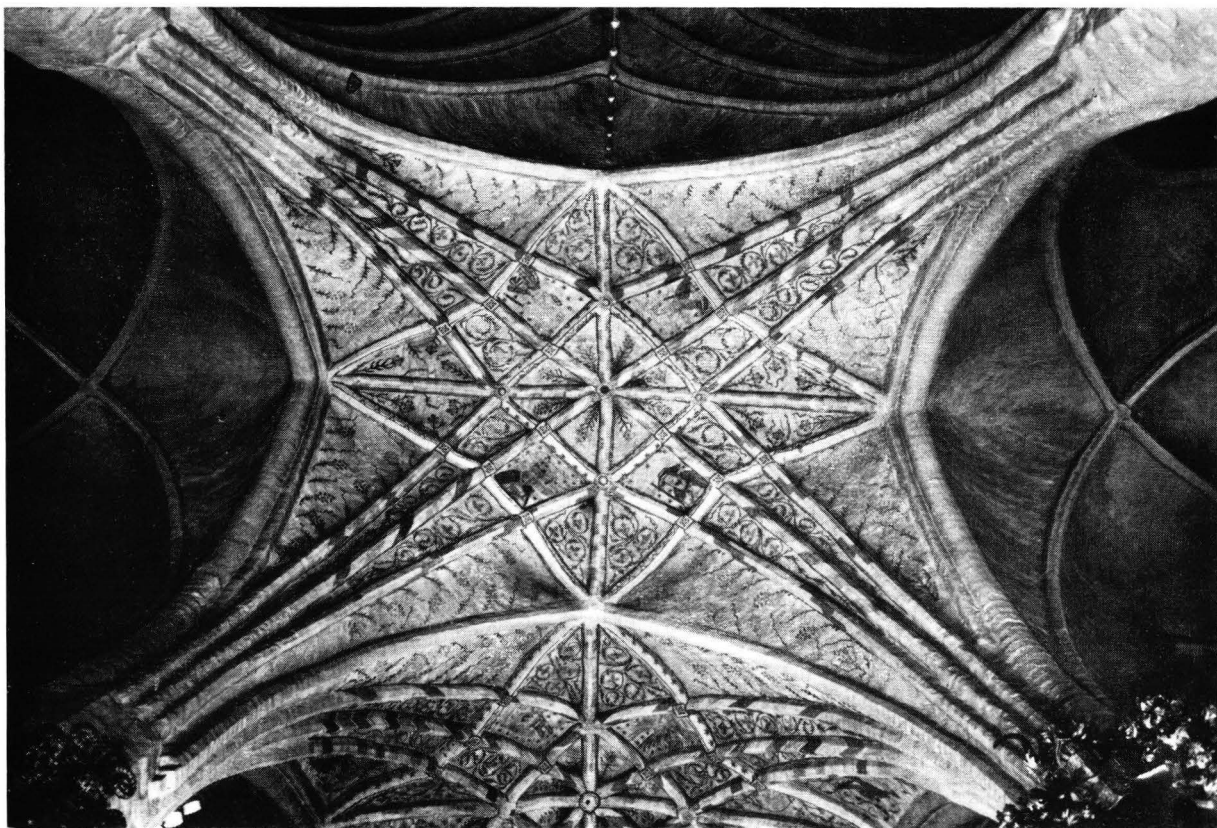
HOLVIT JA PÄÄTYKOLMIOT RAKENNETAAN. Vasta 1450–1460 -luvuilla runkokuone on saanut holvinsa ja päätykolmiot ovat valmistuneet; samalla katonharjaa on siirretty jonkin verran pohjoiseen. Ulkoseinien komerokoristelu ja mahdollisesti ikkunain muoto liittyy tähän vaiheeseen.

Sauvon kirkon holvit liittyvät tyylin ja myös tekniikan puolesta Kemiön Pietarin (eli *Petrus murator de Kymitto'n*) rakentamiin holveihin (ks. mm. Nordman, Tenala och Bromarf socknars historia II, s. 14). Tähän rakennuskauteen on myös ajoitettava ikkunain muoto ja ulkoseinien muuraukoristelu sekä asahuoneen päädyn niukka, holvitiileillä muurattu koristelu.

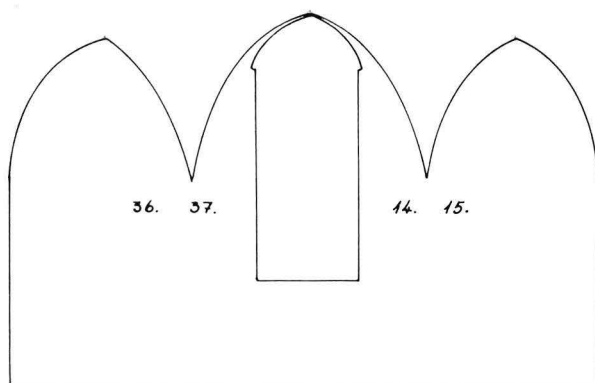
Holveja rakennettaessa on runkokuoneen seinät verhottu sisältä ylös asti tiilellä, joka on 1400-luvun jälkipuoliskon isokokoista laatua, ja sama tiilenkoko esiintyy päädyissä (29,5–32×13,5–14×9–9,5 cm). Ainoastaan sakariston päädyn kohdalla verhomuuraus ei ole täydellistä. Runkokuone holvattiin kolmilaivaiseksi; keskilaiva on sivulaivoja 1,50 m leveämpi ja noin 1,20 m korkeampi. Holveja kannattavat kahdeksankulmaiset pilarit, joiden leveys on 1,20 m. Ruoteet nousevat pilarien yläpuolelta epäorgaanisella tavalla, mikä on antanut aihetta olettaa, että pilarit rakennettiin valmiiksi jo edellisen rakennusvaiheen aikana (Nordman, main. teos s. 11). Seinien kohdalla ruoteet nousevat suoraan siniä rakennettaessa suunnitelluilta holvinjaloilta. Itäi-

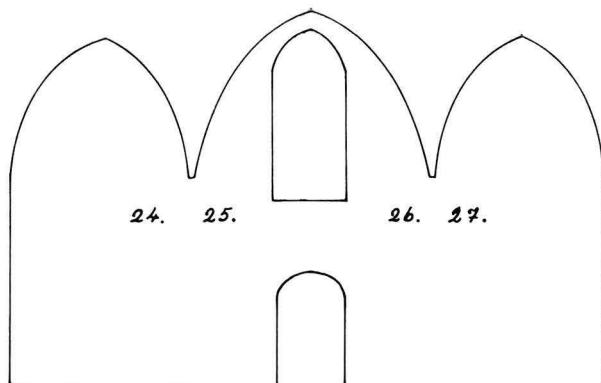
16. KESKILAIVAN ITÄISIN HOLVI.
Mittskeppets östligaste valv.

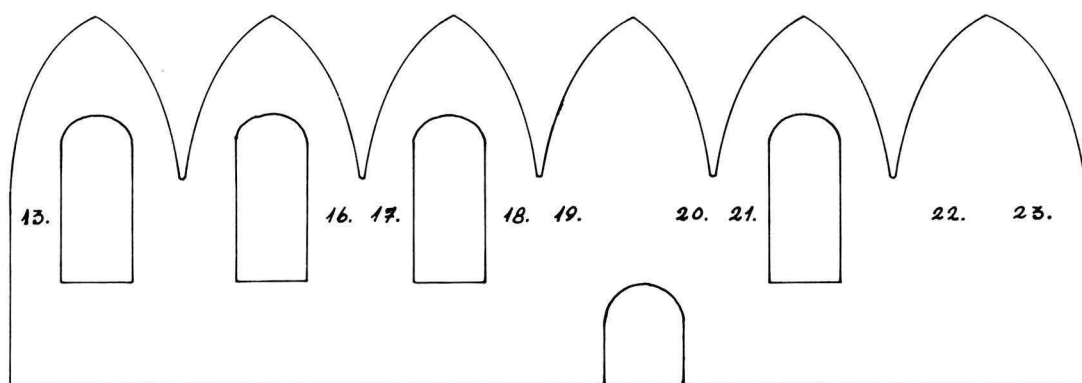
17. KESKILAIVAN TOINEN HOLVI.
Mittskeppets andra valv.

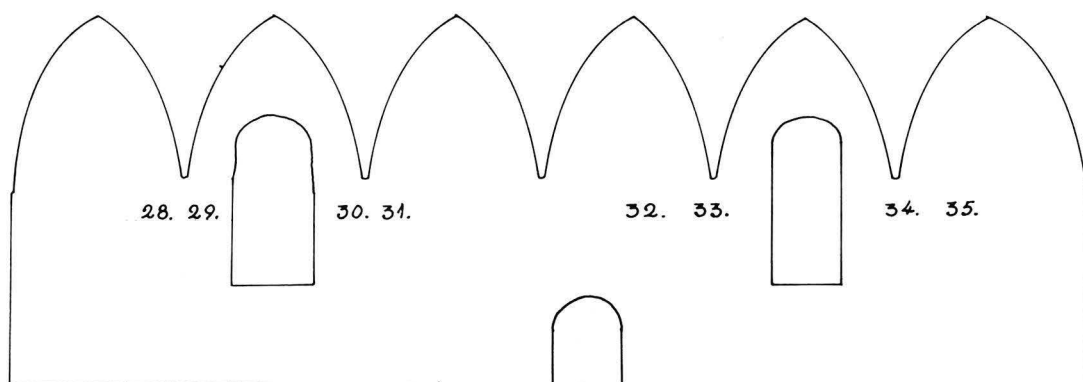
Itäseinä – Östväggen

Länsiseinä – Västväggen

Eteläseinä – Sydväggen

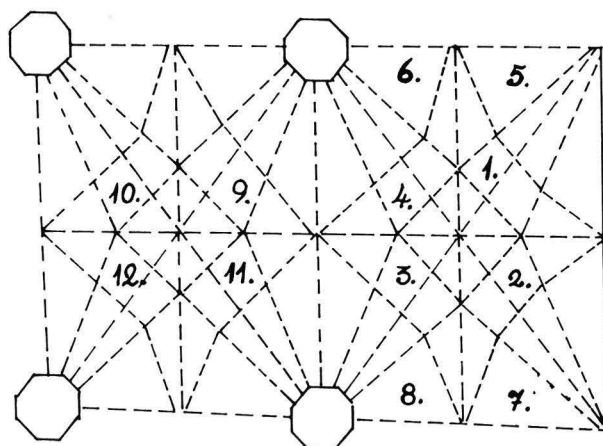

Pohjoisseinä – Nordväggen

18. HENKILÖKUVIEN SIJAINNI HOLVISSA JA SEINÄPINNOISSA.
Fördelningen av figurmålningar i valv och på väggtytor.

simmän kuoriholvin itävaippa lepää kuori-ikkunan kaarella.

Holvit ovat keskilaivassa tähtiholveja, sivulai-voissa ristiholveja. Keskilaivan kaksi itäisintä holvia ovat kehittyneempää muotoa, ns. kaksinkertaisia tähtiholveja (Lindberg, main. teos, tyyppi 8). Arkadikaaret ovat suippokaariset ja yhtä leveät kuin pilarin sivu, profiilissa on keskellä pyörösauna. Niin ikään suipot vyökaaret ovat

viisitahkoiset ja yhtä leveät kuin viisitahkoiset ruoteet.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET JA RESTAUROINNIT. Kohta holvauksen jälkeen eli 1470-luvulla kirkkoa koristettiin kalkkimaalauksilla (ks. tuonnempaa). 1600-luvulla suoritettiin muutamia korjauksia. Itäinen pohjoisikkuna puhkaistiin luultavasti v. 1645, seinien kalkkimaalaukset peitettiin v. 1652, kellari tehtiin v. 1655, kiinteä sisustus uusittiin ym. 1690-luvulla rakennettiin harmaakiviset tukipilarit. Kattotuolit uusittiin v. 1770 Antti Wahlbergin johdolla.

Vasta v. 1806 puhkaistiin toinen ikkuna pohjoisseinään, ja mahdollisesti tehtiin samaan aikaan uusi ulko-ovi asehuoneeseen. Työn suorittivat muurarimestari Jaakko Grandell ja kisälli Eerik Wennerqvist (pöytäk.; tilit). Ikkunoiden ja kiinteän sisustuksen korjauksia mainitaan myös 1800-luvulla (ks. ss. 155 ja 167).

Kirkon vesikatot peitettiin mustalla pellillä v. 1878, ja v. 1898 avattiin sakariston ulko-ovi. V. 1906 kalkkimaalaukset restauroitiin arkkitehti C. Frankenhauserin johdolla ja seuraavana vuonna sakariston ja asehuoneen lattiat sementoitiin. V. 1919 rakennettiin länsioven sisäpuolelle tuulikaappi, jonka ovien koristelun esikuvaksi otettiin parvien peilit. V. 1953 katot peitettiin eterniittilevyillä.

Kalkkimaalaukset

Noin 1470-luvulla kirkko koristettiin kalkkimaalauksilla. Keskilaivan kaksi itäisintä holvia, siis ne holvit, jotka luultavasti kuuluivat alkuperäiseen kuoriin, ovat meidän päiviimme saakka jääneet peittämättömiksi, jota vastoin seinämaalaukset valkaistiin (ainakin v. 1652 Juhana Gallen kustannuksella; tilit). V. 1853 päätettiin kirkon seinät maalata taivaansinisiksi, mutta tyydyttiinkin lopulta tavalliseen valkoväriin uusimiseen (pöytäk.). V. 1906 maalaukset paljastettiin Muinaistieteellisen toimikunnan aloitteesta arkkitehti C. Frankenhauserin johdolla.

Maalaukset kuuluvat Kalannin eli Pietari Henrikinpojan koulukunnan ryhmään, mikä tyyli myös määrää ajoituksen. Aikaisemmin sanotaan vuosilukuja näkyneen holveissa (Cavander).

Varsinaiset koristeaiheet rajoittuvat yllä mainittuihin kuoriholveihin. Ne ovat samanlaisia lehtiä, joita yleensä tavataan Kalannin koulukunnan maalauksista: lehdet alkavat nauha- tai ruutukoristeisista ruoteista ja päättyvät rypäleterttui-

hin; myös esiintyy suuria koristekiemuroita, joissa kolmijakoiset lehdet, liljat ja ruusut. Tähti-holvien pienimmissä pinnoissa on kolmihaaraisia oksia, jotka päättyvät kierukkoihin ja heraldisiin liljoihin. Tähti-holvien poikittaisiin ruoteihin on maalattu kaaviokukkia.

Hallitsevina väreinä ovat ruskean punainen, ruskea, punainen, vihreä, keltainen ja sininen.

Henkilökuvia taas on holveissa ja seinissä. Varsin mielenkiintoisena piirteenä mainittakoon profettojen puvut, jotka valaisevat keskiajan maalista pukutyylä.

19. PYHÄ HENRIK. KALKKIMAALAUUS ETELÄSEINÄN ITÄPÄÄSSÄ.

Sankt Henrik. Kalkmålning i södra väggens östända.

HOLVIEN HENKILÖKUVAT. 1. holvi (kuva 16) 1–4. Neljän enkelin rintakuvat; enkelit kantavat piinavälineitä: etikkasieni (enkelin otsassa risti), risti ja orjantappurakruunu, vasara ja naulat, ruoska ja vitsakimppu.

Samassa holvissa on pohjoispuolella 5. Luukkaan vertauskuva, jonka kirjoitusnauhassa on kirjoitus *St. lucas*, ja 6. jonkun profetan rintakuva; eteläpuolella 7. Markuksen vertauskuva, kirjoitusnauhassa kirjoitus *St marcus*, ja 8. profetan rintakuva. Molemmilla profectoilla on katkelmalinen kirjoitusnauha.

2. holvi (kuva 17). Kirkkoisien 9. Hieronymuksen, 10. Ambrosiuksen, 11. Augustinuksen ja 12. Gregoriuksen rintakuva; kirjoitusnauhoissa nimet. Tyypit samat kuin Kalannin kirkossa (Suomen Kirkot I, Vehmaan rovastikunta s. 175, kuva 17).

SEINÄMAALAUKSET. Tässä on kyseessä vanhanaikainen järjestelmä; sommittelussa esiintyvät parittain apostolit ja profetat kokonaiskuvina, ja näihin liittyvät uskontunnustuk-

20. JEREMIAS JA PIETARI. KALKKIMAALAUUS KUORI-IKKUNAN ETELÄPUOLELLA.
Jeremias och Petrus. Kalkmålning söder om korfönstret.

21. KUNINGAS DAAVID JA APOSTOLI ANDREAS. KALKKIMAALAUUS ETELÄSEINÄSSÄ.
Konung David och aposteln Andreas. Kalkmålning på sydväggen.

sesta ja Vanhasta Testamentista otetut lauseet. Ainoana poikkeuksena tästä on 13. *Pyhä Henrik*, joka on maalattuna eteläseinän itäpäähän (kuva 19). Hän seisoo piispanasuisena maakumpareella kahden kiemuran kehystämänä, käsissä on sauva ja kirja.

Profeetat ja apostolit seisovat parittain ruohoa ja pensaita kasvavalla maakaistalla. Heillä on kirjoitusnauhat, joiden teksti useimmiten on pilaantunut ja myös vahvasti lyhennetty. Kuvien sijainti on seuraava (vrt. myös Molsdorf, ss. 189–191, sekä Mäle, ss. 146–248, missä selostetaan eri mahdollisuuksia):

Kuori-ikkunan eteläpuolella (kuva 20): 14. *Jeremias*, jonka kirjoitus on aivan epäselvä (pitäisi olla Jer. 51: 15). 15. *Pietari*, kädessä avain, teksti: *credo in deum . . . petrus* (uskon Jumalaan . . . Pietari). Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Eteläseinässä, toisen ja kolmannen ikkunan välissä (kuva 21): 16. Kuningas *Daavid*, kädessä harppu, kirjoitusnauha hävinnyt (tekstin pitäisi olla Psalmi 2: 7). 17. *Andreas*, kädessä vinoristi, kirjoitus: *et i: xp̄m . . . unicū : dō : andreas* (ja Jeesuksen Kristuksen, Herran ainoaan poikaan. Andreas). Eteläseinässä, kolmannen ja neljännen ikkunan välissä (kuva 23): 18. *Jesaja*; kirjoitus: *Ecce virgo: . . . et pariet: Esa . . .* (katso, neitsyt tulee raskaaksi ja synnyttää. Jesaja; siis Jes. 7:14) 19. *Jaakob Vanhempi* pyhiinvaeltajan asussa, kirjoitus: *qui coceptus est d . . .* (joka sikisi Pyhästä Hengestä). Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Sarjan kolmannen henkilöparin pitäisi olla 20. Sakaria sekä 21. Johannes, mutta nämä ovat hävinneet seinän korjauksissa.

Eteläseinän länsipäässä: 22. *Hoosea*; kirjoitus: *o mors . . .* sekä mahdollisesti väärin restauroitu kirjaimet (pitäisi olla Hoos. 13: 14). 23. *Tuomas*, kädessä keihäs, kirjoitus: *. . . a mor: thomas* (nousi kuolleista. Tuomas).

Länsiseinässä, osittain parven peitossa: 24. *Aamos* (?); kirjoitus hävinnyt (pitäisi olla Aamos 9: 6). 25. *Jaakob nuorempi*,

23. PROFEETTA JESAJA JA APOSTOLI JAAKOB VANHEMPI. KALKKIMAALAUS ETELÄSEINÄSSÄ.

Profeten Jesaja och aposteln Jacobus Major. Kalkmålning på sydväggen.

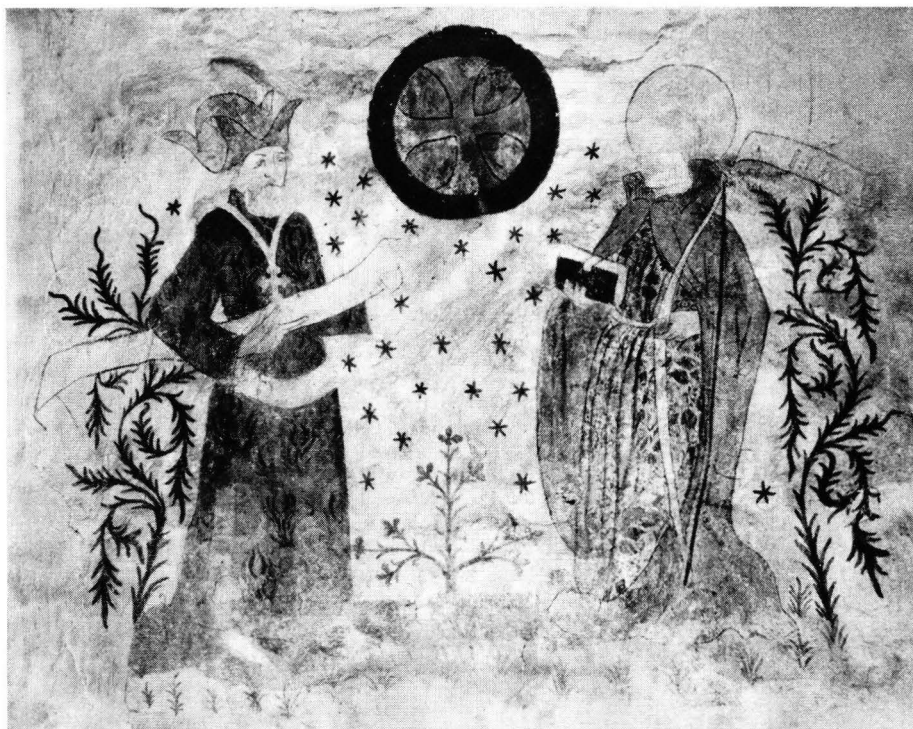
kädessä vanutuspuu, kirjoitus hävinnyt. Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Länsiseinässä, oven pohjoispuolella, osittain parven peitossa: 26. *Malakia* (?); ainoastaan yläosa säilynyt. Kirjoituksen pitäisi olla Malak. 3: 5; vielä v. 1903 K. K. Meinander luki *auxilium da nob . . .* (anna meille apua), mikä ei sovi mainittuun raamatunkohtaan. 27. *Filippus*, kädessä ristisauva; kirjoitus: *. . . mrtuos: philippus* (ja on tuleva sieltä

22. PROFEETTA HESEKIEL JA APOSTOLI JUUDAS TADDEUS. KALKKIMAALAUS POHJOISSEINÄSSÄ.

Profeten Hesekiel och aposteln Judas Taddeus. Kalkmålning på nordväggen.

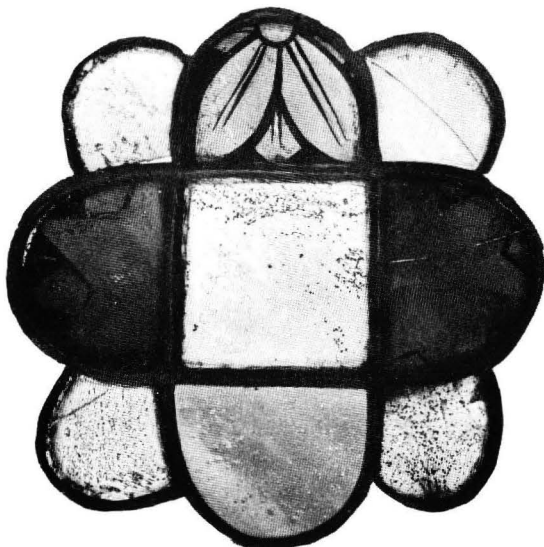

24. PROFEETTA MIKA JA APOSTOLI SIMEON. KALKKIMAALAUUS POHJOISSEINÄSSÄ.
Profeten Mika och aposteln Simeon. Kalkmålning på nordväggen.

tuomitsemaan eläviä ja kuolleita. Filippus). Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Pohjoisseinän länsipäässä: 28. *Joel* (?); kirjoitus hävinnyt (pitäisi olla Joel 2: 28). 29. *Bartolomeus*, kädessä veitsi, kirjoitus hävinnyt. Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Pohjoisseinän länsi-ikkunan itäpuolella: 30. *Sefanja*; kirjoitus epäselvä (pitäisi olla Sef. 3: 9). 31. *Matteus*, katkelmallinen, selkään on pistetty miekka; kirjoitus hävinnyt.

25. 1400-LUVULTA PERÄISIN OLEVAN LASIMAALAUKSEN KATKELMA SAUVON KIRKOSTA. KM.
Glasmålningsfragment från Sagu kyrka, 1400-talet. NM.

Sakariston oven yläpuolella (kuva 22): 32. *Hesekiel*: kirjoitus: *oss. ari* ... (Hes. 37:4: kuivat luut, kuulkaa Herran sana). 33. *Juudas Taddeus*, kädessä T:n muotoinen risti; kirjoitus hävinnyt. Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Pohjoisseinän itäpäässä (kuva 24). 34. *Miika*; kirjoitus hävinnyt (pitäisi olla Miik. 7: 19). 35. *Simeon*, nuorekkaan näköinen, kädessä jousimainen saha; kirjoitus hävinnyt. Henkilöiden välissä vihkimäristi, taustaan on maalattu tähdet ja sivuille samanlaiset kiemurat kuin P. Henriikkiä esittävään kuvaan.

Itäseinässä, alttarin pohjoispuolella: 36. *Daniel* (?); kirjoitus epäselvä (pitäisi olla Dan. 12: 2). 37. *Mattias*, kädessä kirves; kirjoitus hävinnyt. Henkilöiden välissä vihkimäristi.

Länsioven eteläpuolella K. K. Meinander vielä v. 1903 näki helvetin kitaa esittävän kuvan katkelman (liekkejä ja hampaita).

Lasimaalaukset

1800-luvun kalustoluetteloista ilmenee, että kuori-ikkunassa on ollut Ristiinnaulittua sekä kahta muuta henkilöä esittävä lasimaalaus (luultavasti nämä olivat Maria ja Johannes, vaikka luettelo puhuu »kahdesta madonnasta»; vrt. Taidehist. retkik:n v. 1871 tehtyä piirustusta). 1880-luvulla on kuvien jäännökset lopullisesti poistettu; parimitätöntä katkelmaa on tallella KM:ssa, n:o 4127,

Toisessa on harmaalle taustalle seepianvärillä maalattu käsi, toinen on tummansinistä väriä.

V. 1871 tehty vesiväriluonnos (KM:n arkistossa) näyttää ikkunan vasemmassa osassa olleen keltaisen laskostetun, maata laahaavan mekon tai vaipan alaosa. – Lisäksi oli kuori-ikkunassa kaksi ruusuketta ja pienempiä ympyröitä, jotka muodostivat kuvasommittelun alapuolella koristevelyhykkeen. Myös kahdessa eteläseinän ikkunassa oli ruusukkeita (kaksi kummassakin).

Ruusukkeista on yksi tallella, sovitettuna kuori-ikkunan yläosaan ja kaksi on tallella KM:ssa, n:o 4253: 12 (kuva 25). Ruusukkeet, joiden tyyli viittaa 1400-luvulle, on koottu yhdeksästä lasipalasta, värit ovat punainen, sininen ja ruskea. Muutama katkelma maalatusta kukkakoristeesta on mahdollisesti vasta myöhemmän ajan korjauksen yhteydessä sovitettu ruusukkeisiin.

Kiinteä sisustus

Keskiaikaisesta sisustuksesta ovat säilyneet huomattavina kuoriparvien ja kuorituolien rintamukset, joskin myöhemmin sovitettuina uusiin penkkirakennelmiin. 1600-luvun puolivälissä ja loppupuolella on kiinteää sisustusta korjattu ja uusittu; mm. kuorin sisustus uusittiin v. 1640 (tilit). Vv. 1856 ja 1860 suoritettiin uudelleen sisustuksen korjaus, jonka jälkeen uusgoottilainen tammenväri on hallitsevana.

Kirkossa on ollut uunilämmitys v:sta 1886 lähtien. Sähkövalo asennettiin v. 1939 (uusiin seinäkynttelikköihin).

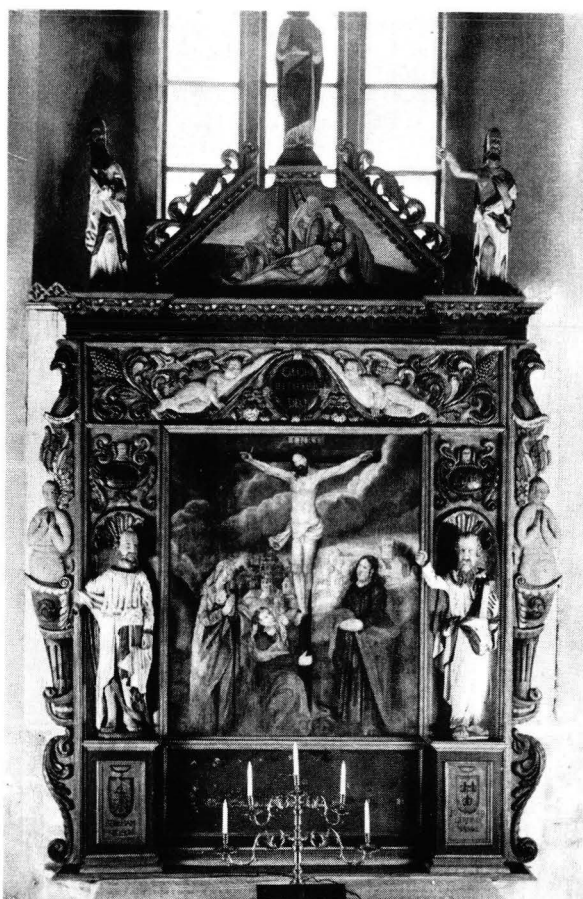
ALTARI, muurattu tiilestä ja rapattu, korjattu muuraamalla v. 1640 (tilit), mutta luultavasti keskiaikainen. Alttarin levynä on suorakaiteen muotoinen kotimaista kalkkikiveä oleva laatta, jonka toiseen päähän on hakattu majuskelikirjaimin teksti (kuva 26) *Anno Domini MCCCXCI* (Herran vuonna 1391; Taidehist. retkikunnan lukema v. 1871). Pituus 220 cm, leveys 95 cm, paksuus 5–5,5 cm. Levy saattaa olla keskeneräinen hautakivi.

Sakaristossa on ollut toinen alttari (pöytäk.), ja

* ANNO DOMINI: MCCCXCI

26. ALTARILEVYN KIRJOITUS. TAIDEHISTORIAALISEN RETKIKUNNAN V. 1871 TEKEMÄ PIIRUSTUS.

Inskrift på altarskivan, avritad av Konshistoriska expeditionen år 1871.

27. ALTARITAVLU VUODELTA 1647.
Altartavlan från 1647.

saarnastuolin länsipuolella on mahdollisesti (toistaiseksi tutkimaton) alttarinperusta.

ALTARITAVLU KEHYSTYKSINEEN (kuva 27). Taulu on puulle maalattu ja kaksiosainen. Alinna ollut ehtoollisen asettamista esittänyt kuva on melkein tyystin hävinnyt, sen yläpuolella on Ristiinnaulittu, Maria, Maria Magdaleena ja Johannes sekä taustassa Jerusalemin kaupunki. Barokkityylisen kehystyksen on tyylistä päättäen veistänyt sama mestari kuin saarnastuolinkin. Kahden ulkonevan jalustan päällä seisovat Pietari ja Paavali, joiden yläpuolella on kartussiin maalattu *S. Petrus* ja *S. Paulus*. Kehyksen ylälevyssä on veistetyt, rypäleterttuihin päättyvät kiemurat sekä kaksi enkeliä kartussin molemmin puolin; kartussissa on kirjoitus: *Gloria in excelsis Deo* (Kunnia Jumalalle korkeudessa). Kehyksen sivuilla on »siipinä» sarvista nousevat seireenit. – Tämän varsinaisen kehysten yläreunassa on profiloitu polvekkeinen listoitus, jonka koristeena hammaslista ja munasauva. Listoituksen päältä kohoaa katkopäädyn muotoinen otsikko, johon on sovi-

tettu ristiltäottoa esittävä maalaus ja jonka päällä seisoo Kristus Maailman Vapahtajana esitettynä. Otsikon sivuilla seisovat Mooses (jonka lain taulut puuttuvat) sekä Kristusta osoittava Johannes Kastaja.

Pictarin ja Paavalin jalustoihin on maalattu listakehyksiin vaakuna, jossa puumerkki ja yhteenkirjoitetut kirjaimet A N ja alapuolella nimi Abraham Nielson, sekä vaakuna, jossa kolme heraldista liljaa ja alapuolella vuosiluku 1648 ynnä nimi Gertrud Wessel (tilikirjassa on v. 1647 merkintä: »Aabraham Niilonpojan leskeltä altaritaulu 250 tlr.»). – Taulun leveys kehyksineen 142 cm.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1860. Kulmikas ja avonainen, ylälaudassa lievää profilointia, väri ruskea. Kaide on päällystetty 1900-luvun puolivälissä pellavakudonnaisella, joka korvaa v. 1898 hankitun punaisen plyysin.

KUORINAITA rakennettiin 1640-luvulla (tilit), jolloin nähtävästi osittain käytettiin keskiaikaisten kuorituolien osia. Aita poistettiin lopullisesti v. 1856, vaikka yläosa oli jo aikaisemmin sahattu pois. (Pöytäk. 1856.)

SAARNASTUOLI (kuva 28), asessori Klaus Klaunpoika Skalm (ks. s. 191) lahjoittanut v. 1651, barokkityylinen. Tyylistä päättäen valmistanut sama veistäjä, joka on tehnyt altaritaulun kehystyksen. – Kulmikkaan pylvään kannattama kupera pohja, monikulmion muotoinen runko, jossa sivu-ulkonema, johon portaat päättyvät, uusitut portaat, joissa kaide, monikulmion muotoinen katos. Rungon ulkonemaa kannattaa keskiaikainen pylväs (k. s. 175).

Saarnastuolin jakaa vaakasuoriin vyöhykkeisiin neljä vaakasuoraa listaa, joista alimmat kaksi ovat polvekkeiset, ylintä kannattavat enkelinpääkoristeiset konsolit ja sen koristeena on hammaslista ja munasauva. Alareunassa on veistetyt naamiokoristeet. Kahden alalistan välissä on kulmien polvekkeisiin veistetty fasetoidut »timantti»-palikat; sivuille jää listojen väliin sileät alat, joihin on maalattu kirjoitukset. Rungon sivuihin on pyörökaarikomeroihin sovitettu veistetyt apostolinkuvat, joiden sivuilla suomukoristeiset kaaripilasterit, rungon kulmissa on rypäleterttujen koristamien konsolien kannattamat apostolihermit. Komeroihin sovitettujen henkilökuvien yläpuolella on kartussiin maalattu nimi, hermien nimet on maalattu niiden yläpuolella olevaan listaan. Veistokset ovat *S: Tomas* (sauva), *S: Simon* (nuorekkaan näköinen; kirja), *S: Andreas* (kirja, kirves), *S. Bartolomeus* (kirja, veitsi), *S: Philipus*

(kirja, risti), *S: Jacobus M:r* (nuorekkaan näköinen, rukoileva), *S: Petrus* (avain), *S: Johannes* (kirja, kalkki), *Salvator Munde* (Maailman Vapahtaja; maapallo), *S: Markus* (saha, pitäisi siis olla Simon), *S: Jacobus* (kirja, sauva), *S: Paulus* (kirja, miekka), *S: Judas Thadeus* (rukoileva).

– Kahden ylälistan välissä on kirjoitus, joka jo alkaa porraskaiteen alapäässä; porraskaiteen ylälista on nähtävästi alkuperäinen, mutta tämän alapuolella olevat peilit tuntuvat uusituilta. Kirjoitus on maalattu versaalein: »Anno Domini 1651 P: Esa LVIII v.l/Ropa tröste/liga spar/icke uphäf/thina röst/som en basun/och förkunna mino folken.» (Jes. 58:1.) Alalistojen välissä on (ruotsin kielellä) seuraavat raamatunkohdat: Ps. 84:5, 144:15, Luukk. 11:28, Joh. 13:17, Matt. 5:8, 5:9. Viimeisessä peilissä on teksti: »Anno 1695 har Majoren Carpelan Herre till Kärknäs Oden-sari och Kjettarsund lätit denna Predikstol Gudi till ära pryda och förgylla. År 1860 är Kyrkan på dess bekostnad dels å nyo målad, dels om-målad i sin gamla ton.» (V. 1695 on majuri Carpelan, Kärkniemen, Ohensaaren ja Ketarsalmen herra Jumalan kunniaksi koristuttanut ja kultauttanut tämän saarnastuolin. V. 1860 on kirkko omalla kustannuksellaan osittain maalattu, osittain uudestaan maalattu vanhaa sävyä noudattaen.) Majuri Krister Carpelan oli yllä mainitun saarnastuolinlahjoittajan vävy, joka Sauvossa ja Karunassa omisti Naarslahden, Kärkniemen ja Päistärpään vv. 1698–1708, Maskussa Ohensaaren ja Taivassalossa Ketarsalmen tilat 1600-luvun loppupuolella. K. v. 1708. Maalaustyön suoritti kaikesta päättäen turkulainen Lauri Myra; ks. tilejä.)

Saarnastuolin katoksessa toistuu hammaslistan ja munasauvan koristama ja pienten konsolien kannattama, voimakkaasti ulkoneva lista; sen alareunaa on nähtävästi myöhemmin uusittu. Katoksen kulmissa on korkeat sorvatut koristetapit, sivuissa veistetyt koristelevyt ja päätteenä kierukoiden kannattama sorvattu tappi ynnä pallo. Alareunaan on (ruotsin kielellä) maalattu Jes. 55: 3. Sivulevyihin on veistetty piinavälineet: orjantappurakruunu, risti, keihäs, naulat ja palava sydän sekä Skalm ja Stiernkors -sukujen vaakunat kypärineen ja barokkityylisine kypärinpeiteineen. Ne tarkoittavat saarnastuolin lahjoittajaa Turun hovioikeuden asessoria Klaus Klaunpoikaa, joka vv. 1635–50 omisti Karunan Kärkniemen kartanon, sekä hänen puolisoaan Anna Stiernkorsia.

28. V. 1651 LAHJOITETTU SAARNASTUOLI.
Predikstol, skänkt år 1651.

Saarnastuoli on maalattu uudestaan v. 1860, osittain jäljentäen 1690-luvun väriä. Pohja ja porraskaiteen peilit on sablonoitu vihreiksi, porraskaitteessa ja katostaivaassa on maalatut 1800-luvun kasvisornamentit. Hallitsevina väreinä ovat muuten sininen, valkoinen ja kulta.

PARVET. Keskilaivan länsipäässä on v. 1669 rakennettu urkuparvi ja etelälaivan 4. holvissa on toinen, luultavasti v. 1694 rakennettu parvi (tilit, pöytäk.). Ainakin urkuparvea laajennettiin urkujen korjauksen yhteydessä 1790-luvulla, ja parvien perusteellinen korjaus mainitaan lisäksi v.

1856. Parvien rintamus oli luultavasti alkuaan maalaamatta, mutta v. 1695 turkulainen maalari-mestari Lauri Myra nosti maalaustöistä eri ajankohtina 50,30 ja 222 kuparitaalaria; tilikirjassa on puhetta sekä parvista että alla mainitusta kastealtaan aidasta. Myra maalasi kaikesta päättäen parvien peileihin henkilökuvia käyttäen esikuvinaan jotakin ulkomaista kuparipiirrossarjaa. V. 1860 parvenrintamukset maalattiin tammenvärisiksi, mutta peilien kuvat jätettiin koskemattomiksi. Rintamusten koristeena on profiloitu ala- ja ylälistat. Alalistan alapuolelle on (1800-luvulla ?)

29. OSA URKUPARVESTA, JOKA MAHDOLLISESTI MAALATTIIN V. 1695.
Del av den möjligen år 1695 målade orgelläktaren.

kiinnitetty sahattu, puoliympyröistä muodostettu koristelista. Ylälistaan liittyy hammaslista (hammastus urkuparvessa vinosuuntaista). – Rintamuksen koristeena on kolmilehdykkäpeilit, joiden suorapäätteisten kehyksien koristeena profiloidut listat ja hammaslistat. Rintamusten hammaslistat sekä peilien listat ja hammastukset ovat kullatut. Parvien maalatut tekstit (goottilaisin kirjaimin, koristettu pienin 1600-luvun tyyllisin ornamentein) ja henkilökuvat ovat seuraavat: Urkuparven eteläsivussa on kaksi maalattua mustaa soikiota, joihin on maalattu kirjoituksia. Län-tisimmän soikion teksti on katkelmallinen ja osittain epäselvä: »Detta Gudz hus är bygd/förän man skref 1400 . . . Högförnäm Herrar och/ . . . Inwånare Merckeligen pryd/ . . . Orgwärck Hafwer Höglöflige/Ridderskapet . . . förfärdiga ANNO 1671./ . . . 1692 äro bägge Pelarne wijd/ . . . Innan Ock utan. Sampt/ . . . gårdz Muren å Nyio Hwit-/ . . . Åhr 1695 äro Orgwärcket/ . . . Målade Alt Med/ . . .» (Tämä Jumalan huone on rakennettu ennen kuin kirjoitettiin 1400 . . . Korkean ylhäiset herrat ja [pitäjän?] asukkaat ihmeellisesti koristaneet . . . Urut on suuresti ylistettävä ritaristo valmistuttanut v. 1671 . . . 1692 on molemmat pilarit [kuorin kohdalle rakennetut sekä kirkko valkaistu sisältä ja ulkoa?] Sekä kirkkotarhan muuri uudelleen valkaistu . . . V. 1695 on urut [ja parvet] maalattu . . .). Toisessa soikiossa on Sauvon seurakunnan kirkkoherrain luettelo: »Sagu Församlings Kyrkoheerदार./Dn:Canutus Ioannis ANNO Christi 1563. Dn:Laurentius Canuti. Underskref Upsala con-

cilii sluth 1593 (allekirjoitti Upsalan kokouksen päätöksen 1593). /Dn:Johannes Thomae. ANNO 1595./Dn Simon Sigfridi Fårskåhl. ANNO 1614. /Doctor Aeschillus Petraeus Prof. Theol. 1630./ War sedan Bijskopp i Åbo (Oli sitten piispana Turussa)./Magis:Sveno Vigelius Prof: Theol: 1634 blef Pastor et Praepositus i Pädersöre (tuli Pietarsaaren kirkkoherraksi ja rovastiksi)./ Magis: Nicolaus Nycopensis. Prof: Theol: 1652 war sedan Bisskop i Wijborg (oli sitten piispana Viipurissa)./Doctor Joannes Tercerus Bijskop i Åbo 1659,/Blef Sedan Bijskop i Lindtkiöping (Turun piispana 1659, tuli sitten Linköpingin piispaksi). /Domi:Ericus Ketharenius 1661./Domi:Jonas Vanzonius 1664./ Doctor Johannes Gezelius J. F./ Biskop i Åbo ANNO 1689 (Turun piispana v. 1689).»

Urkuparven peileihin on maalattu henkilöt puolivartalokuvina ja varustettuina kartusiin versaalein maalatuilla nimillä: S. Athanasius, S. Ambrosius, S. Iohannes Chrysostomus, S. Hieronymus, S. Augustinus, S. Bernardus, eturintamuksessa on harppua soittava kuningas Daavid kokovartalokuvana muita leveämmässä peilissä; kirjoitus »K:Davitt».

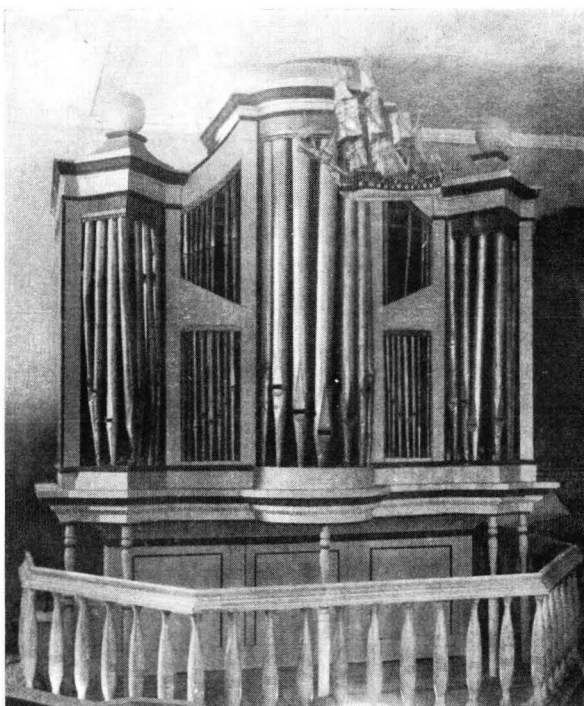
Eteläparven itäisivun (kuva 29) alareunaan on (goottilaisin kirjaimin) maalattu ruotsin kielellä Matt. 6. luvun 33. jakeen sanat, pohjoisrintamuksen ylä- ja alareunaan Matt. 7:19 ja länsirintamuksen alareunaan Hes. 4:17. Peileihin maalattuina puolivartalokuvina esitettyihin henkilöihin liittyvät itärintamuksessa nimet S. Ignatius, S. Dionysius Areopagita, S. Polycarpus, S. Iustinus Mar-

tyr, S.Irenaeus epis. Lucdunensis ja S.Caecilius Cyprianus, pohjoisrintamuksessa »Moses», »Aaron», »P.Esaia», »P.Jeremias», »P.Ezechiel» ja »P.Daniel», länsirintamuksessa S.Henrich Epis., D:Johannes Huss Martur, Doc:Martinus Lutherus ja Magis:Philippus Melanton. – Henkilöiden puvut vaikuttavat historialliselta ja ikonografiselta kannalta suurin piirtein »oikeilta»; poikkeuksia ovat Augustinus sekä ennen kaikkea piispa Henrik, joka varmaankin on Myran keksimä eikä mikään jäljennös; Henrikin puku on hyvin fantastinen. KESKIAIKAISET PARVET, ks. penkit, s. 173.

URUT, 17-äänikertaiset, mekaaniset. Lahtelainen urkujenrakentaja A. Jurva tehnyt v. 1896. Uusgoottilainen julkisivu on kolmijakoinen, siinä on suippokaariset pilliryhvät ja yläreunassa pienet filiaalit sekä krapuristi. Maalattu vaalean harmaaksi.

VANHAT URUT (kuva 31) luovutettiin v. 1896 Turun kaupungin historialliselle museolle, missä ne hävisivät Turun linnan palossa v. 1941. Ainoastaan museossa otetun valokuvan perusteella saa käsityksen niiden muodosta.

Urkuparven kirjoituksen mukaan »suuresti ylistettävä ritaristo» lahjoitti urut v. 1671. Valokuvassa esiintyy sekatyylinen julkisivu, jossa on sekä 1700- että 1800-luvun yksityiskohtia. Kalustokirjojen mukaan urut olivat alkuaan kuusiäänikertaiset. Jo 1740-luvulla Kaarle Lenning (turkulainen urkujenrakentaja ja akatemian »director musices» vv. 1746–48) suoritti perusteellisen korjauksen, ja v. 1795 turkulainen urkujenrakentaja Kaarle Thorenberg uudestaan korjasi ja uusi ne. Tämän jälkeen uruissa oli kymmenen äänikertaa. 1830-luvun alkupuolella hämeenlinnalainen urkujenrakentaja Juhana Råman suoritti perusteellisen korjauksen, jonka jälkeen urut v. 1835 maalattiin »taivaansinisiksi» (pöytäk.; ks. myös M. Hela, Nils Strömbäck, ss. 44–45). Viisijakoisen julkisivun muodossa voimakkaasti ulkonevat

31. V. 1671 LAHJOITETUT URUT 1740-, 1790- JA 1830-LUVULLA SUORITETTujen KORJAUKSIEN JÄLKEEN. VALOKUVA OTETTU TURUN KAUPUNGIN HISTORIAALISESSA MUSEOSSA ENNENKUIN URUT TUHOUITUivat LINNAN PALOSSA v. 1941. Den år 1671 skänkt orgeln, ombyggd på 1740-, 1790- och 1830-talen. Fotografiet taget i Åbo stads historiska museum innan orgeln förstördes vid slottets brand år 1941.

ja polvekkeiset, profiloituneet reunalistat sekä päätteenä olleet kuulat sekä muut koristelistat lienevät 1700-luvun perua, jota vastoin alaosa sorvattuine puoloineen viittaa 1800-lukuun.

KASTEALTAAN AITA (kuva 30) on v. 1695 rakennettu alttarin pohjoispuolelle ja sen on maalan-

30. V. 1695 RAKENNETTU JA LAURI MYRAN SAMANA VUONNA MAALAAMA KASTEALTAAN AITA. Dopfundtsskranket, byggt år 1695, målat av Lars Myra samma år.

32. Keskiaikaisista penkinosista koottu piispanpenkki.
Biskopsbänken, sammansatt av medeltida bänkdelar.

33. Keskiaikaisista penkinosista koottu papiinpenkki.
Den av medeltida bänkdelar sammansatta prästbänken.

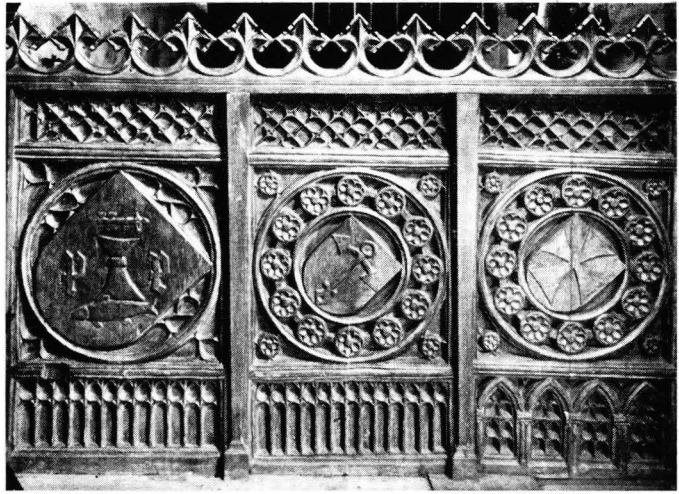
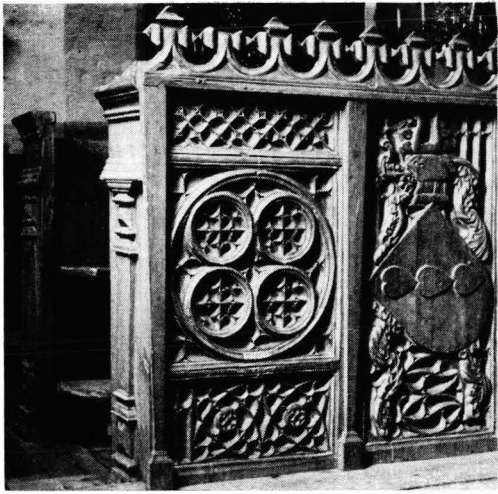
34. Keskiaikaisista parvenrintamuksista koottu penkinrintamus. Bitz- ja Särkilahti-sukujen vaakunat.
*Bänkfasad, sammansatt av delar ur medeltida läktarskarnk.
Vapen för ätterna Bitz och Stiernkors.*

nut samana vuonna yllä mainittu Lauri Myra. Se on kaksiseinäinen yksinkertainen, laudoista rakennettu rintamus, jonka koristeina on yläreunan profiloitu lista ja sivujen yksinkertaiset, suorakaiteen muotoiset peilit. Yläreunaa kiertää mustalle pohjalle maalattu ruotsinkielinen teksti (Luukk. 18: 16:n sanat), peileihin on maalattu (niin ikään ruotsinkielisinä ja mustalle pohjalle) raamatunkohdat Joh. 3: 5, Sak. 13: 1, Mark. 16: 16, Ef. 5: 26, Kol. 2: 12 ja Tiit. 3: 5; kaikki tekstit koskevat kastetta. – Aidan tammenväri on peräisin v:lta 1860.

PENKIT ovat tyylistä päättäen peräisin suurin piirtein samalta ajalta kuin yllä mainittu aita. Yläreunassa on profiloitu lista ja selkälaudoissa suorakaiteen muotoiset peilit. Päädyissä on poikkilistojen koristamat pilasterit. Eturintamuksen yläreunassa on profiloitu koristelistä.

Penkkien valmistaminen mainitaan tilikirjoissa vv. 1676, 1735 (rakennusmestarina Klaus Wahlberg), 1785 (rakennusmestarina muuan Sagulin-niminen puuseppä). V. 1856 suoritettiin penkkien perusteellinen korjaus, jolloin mm. niiden ovet poistettiin ja eturintamukseen kiinnitettiin alla esitellyt keskiaikaiset koristekappaleet. V. 1860 penkit maalattiin tammen värisiksi.

PIISPAN- JA PAPINPENKIT, KUORITUOLIT, KUORIPARVET. Keskiaikaiset veistetyt kappaleet ovat kuuluneet kuorinaitaan, parviin tai kuorituoliin. Paitsi nykyisten penkkien eturintamuksen koristeet on näistä kappaleista koottu kuorin pohjoisosassa oleva piispanpenkki (kuva 32) sekä eteläpuolella oleva papiinpenkki (kuva 33). Samoihin koristeisiin kuuluvat myös km:ssa olevat listat

35. Keskiaikaisista parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. STURE-SUVUN VAAKUNA.

Bänkfasad, sammansatt av delar från medeltida läktarskrank. Vapen för ätten Sture.

36. Keskiaikaisista parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. KIRKKOHERRA PIETARI PIETARINPOJAN, SKALM-SUVUN JA TURUN TUOMIKAPITULIN VAAKUNAT.

Bänkfasad, sammansatt av partier från medeltida läktarskrank. Vapen för kyrkoherden Petrus Petri, ätten Skalm samt Åbo domkapitel.

(n:o 4253 a–c) sekä lista, joka on säilynyt alttaritaulun takana kuori-ikkunan alareunassa. K. K. Meinander on näistä osista rekonstruoinut kirkon vanhat *kuorituolit* (ks. *Medeltida altarskåp*, ss. 187–193). Kaikki palat eivät kuitenkaan liene kuuluneet kuorituoleihin.

V. 1753 esiintyy Cavanderin mainitsemina »kaksi puusta tehtyä munkinparvea alttarin molemmin puolin...» sekä »alttarista laskettuna ensimmäisen naisten puolella olevan pylvään kohdalla... piispanpenkki... johon myös on veistetty pieni täydessä hypyssä esitetty pukki tai pässi». A. A. v. Stiernmanin vuorostaan esittelee 1750-luvulla hyvin tarkkaan juuri nämä parvet: »Itäseinän kohdalla eli päädyssä on kaksi niin sanottua munkkien parvea kahden puolen alttaritaulua, niiden uloin pieli tai sivu on maalattu sekä koristettu siihen veistetyillä vaakunoilla ja koristeilla... Näitä parvia seurakunnan jäsenet eivät käytä, josta johtuu että ne jo ovat jonkin verran rappeutuneet...»

Parvet saattoivat hyvinkin olla keskiaikaisia. V:sta 1642 alkaen voi yksityiskohtia myöten seurata kirkon sisustuksen vaiheita tilikirjojen ja penkkijakojen avulla eikä parvia näissä mainita; myöhemmin niitä ei ole rakennettu, ja 1700-luvulla ne siis jo olivat vanhat ja ränsistyneet. 1800-luvun kalustoluetteloissa sanotaan vielä: »Kaksi munkinparvea alttarin molemmin puolin, purettu v. 1856 sekä pystytetty kuorinaitaan ja papinpenkkiin». Penkkien eturintamukseen kiinnitetyt, vaakunakoristeiset levyt on siis otettu

näistä parvista, ja tämä koskee ehkä osaksi puhtaasti koristeellisiakin levyjä.

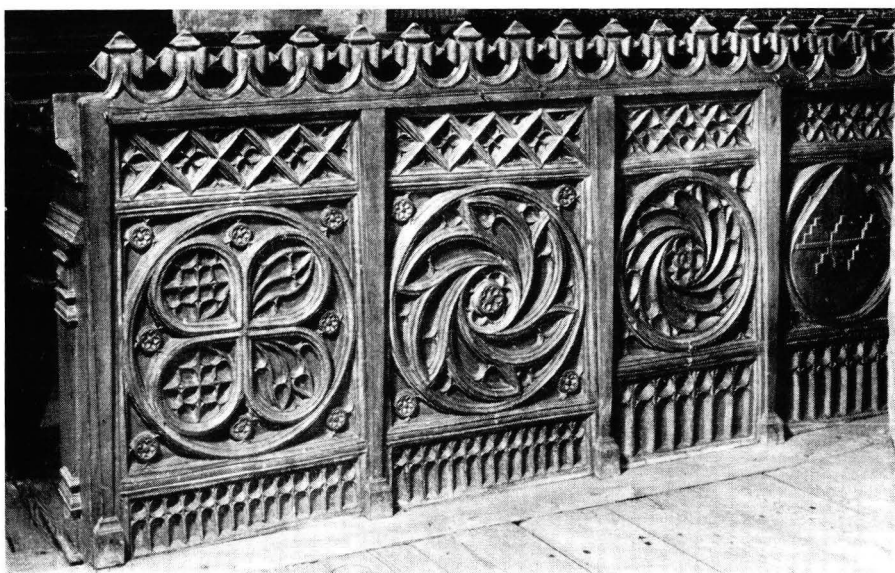
Penkkien rintamuksien koristeet (kuvat 34, 37): Pitkin koko yläreunaa on veistetty lista ja sen koristeina pyörökaarisarjasta nousevat kolmi-lehtiset krapukukat. Listan alapuolelle on kiinnitetty vierekkäin pystyjen suorakaiteiden muotoiset levyt, joiden keskeisenä koristeena on iso ympyrä; tähän on sovitettu vaakunakuva tai se on täytetty ns. kalanrakkotyylisellä, myöhäisgoottilaisella veistoskoristelulla. Ympyrän yläpuolella olevan alan pintaa peittävän koristelun aihe on syvennetty nelilehtinen kukka, ja ympyrän alapuolella olevassa alassa on erilaisia koristeaiheita, suippokaaria, kalanrakko- ja kukka-aiheita, pystyrimojen muodostamia aiheita ym. – Kaikki nämä isot suorakaiteen muotoiset levyt eivät ole aivan yhtä leveitä, ja nähtävästi kaikki eivät ole alusta alkaen olleet yhtä korkeita; ison keskusympyrän koko vaihtelee niin ikään. – *Vaakunakuvat* ovat seuraavat (etelästä pohjoiseen): 1. Bitz-suvun vaakuna, joka mahdollisesti tarkoittaa Turun piispana vv. 1460–89 ollutta Konrad Bitziä. Vaakunassa oli Stiernmanin mukaan 1750-luvulla valkoinen pohja, musta pukki, jolla punainen kieli; nykyään tammen väri peittää alkuperäiset värit. 2. Särkilahti-suvun vaakuna, joka mahdollisesti tarkoittaa kanunkia ja vv. 1465–89 Turun tuomiorovastina ollutta Mauno Särkilahtea. Stiernmanin mukaan valkoinen ja sininen kilpi, jossa valkoinen risti ja harmaa (hopeoitu ?) tähti. 3. Sture-suvun vaakuna. Tämä levy poik-

keaa koristeensa puolesta muista; vaakuna kypärineen ja kypäränpeitteineen täyttää sen kokonaan. Vastineita on piispanpenkin koristelussa (ks. tuonnempaa); levy on todennäköisesti kuulunut kuorituoliin eikä parveen. Vaakuna tarkoittanee valtionhoitajaa Sten Sture vanhempaa. 4. Vv:na 1464–71 Sauvon kirkkoherrana ja kanunkina olleen Pietari Pietarinpojan vaakuna, jonka kuvioina ovat avain, kalkki ja kala sekä kaksi P:tä. Stiernmanin mukaan kilpi oli ruskea (maalaa-maton?), kuviot valkoiset (hopeiset?). 5. Skalm-suvun vaakuna, joka mahdollisesti tarkoittaa v. 1461 aateloitua Turun porvaria Lauri Skalmia, josta Skalm-suku sanoo polveutuvansa; suku omisti myöhemmin Sauvossa Kaukolan tilan. Stiernmanin mukaan valkoinen kilpi ja ankkuri. Vaakunakilpi on tässä (ja seuraavassa) pienien ympyröiden muodostaman kehän ympäröimä. 6. Turun tuomiokapitulin vaakuna; Stiernmanin mukaan valkoinen kilpi ja risti. 7. Garp-suvun vaakuna, joka tarkoittanee kanunkia ja vv. 1464–79 arkkiteininä ollutta Arvid Jaakobinpoika Garpia. Stiernmanin mukaan ruskea (maalaa-maton?) kilpi, jossa valkoiset (hopeoidut?) päädyt.

Stiernman luettelee kaikki parvien vaakunat, joista osa siis on hävinnyt: eteläparvessa Garp, Bitz ja Särkilahti -sukujen ja Pietari Pietarinpojan äsken mainitut vaakunat sekä lisäksi Sture-suvun vaakunakilpi, jossa ruskea (maalaa-maton?) pohja ja valkoiset vesilehvät sekä tuntemattoman su-

vun vaakuna, jossa oli ruskea (maalaa-maton?) kilpi sekä kolme valkoisella ja punaisella varjos-tettua tähteä; pohjoisparvessa yllä mainittu Skalm-suvun ja tuomiokapitulin vaakunat sekä lisäksi tuntemattoman suvun vaakuna, jonka kuviona oli keltaiselle pohjalle valkoiseksi maalattu viri-tetty jousi, ja Lindelöf-suvun valkoiseksi maa-lattu vaakunakilpi, joka ehkä tarkoitti vv. 1467–84 kanunkina ollutta Haakon Andreaksenpoi-kaa, joka v:sta 1472 alkaen omisti Sauvon Mäki-pään tilan. – Parvien yläreunaa on saattanut kier-tää nykyisten penkkirintamusten ja piispanpen-kin yläreunaa koristava krapukukkalista, josta yhteensä on säilynyt noin 11 metriä; Meinander olettaa että lista kuuluu kuorituoleihin. Sitä paitsi ilmeisesti suurin osa muista koristelevyistä (sekä nykyisistä penkkirintamuksista että alla kuva-tusta piispanpenkistä ja papinpenkistä) lienee peräisin parvien rintamuksista.

Piispanpenkki. Nähtävästi on jo 1500- tai 1600-luvulla kirkon vanhat kuorituolit purettu ja ra-kennettu piispan- sekä papinpenkit, vaikka niitä on taas muutettu tai täydennetty v. 1856 (tili-kirja v. 1640: Markus puuseppä on monina eri ajankohtina muuttanut kuorin; v. 1647: Markus puuseppälle kuorin uudistuksesta ja rakentami-sesta jne.). 1750-luvulla v. Stiernman kertoo: »Kuorinaidan vieressä on pohjoispuolella ns. piis-panpenkki, jossa on maalattu ja veistetty aita (»skranck wärck»). Tämän aidan sisäsiivuun on veistetty kaateinen kilpi, jossa kypärän alapuo-

37. KESKIAIKAISISTA PARVENRINTAMUKSEN OSISTA KOOTTU PENKINRINTAMUS.

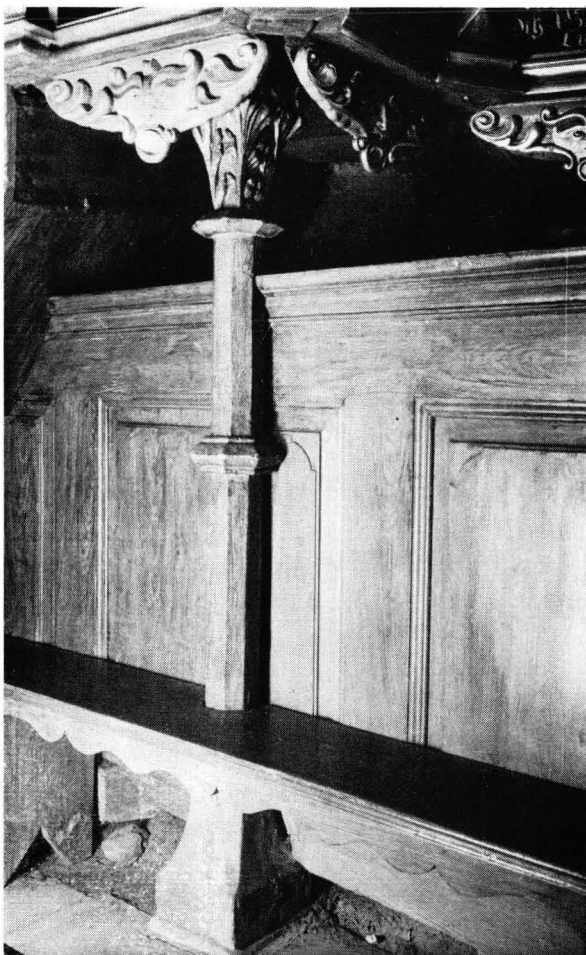
GARP-SUVUN VAAKUNA.

Bänkfasad, sammansatt av partier från medeltida läktarskrank. Vapen för ätten Garp.

lella on ruskeaksi maalattu hyppivä saksanhirvi.» Piispanpenkki on suljettu ja katoksellinen. Sen katosta kannattaa neljä tukevaa pystylautaa, joissa on veistoskoristelua. Etusivussa on lautojen välissä pystyn suorakaiteen muotoinen levy, jossa toistuu penkkien rintamusten koristelu isoine ympyröineen ym. Etelä- ja pohjoissivut on muodostettu peilillä varustetuista levyistä ja koristelevyistä, pohjoissivussa on ovi. Katoksessa on sisäpuolella 1600-luvun tyylinen kasettipeili, reunaa kiertää sama krapukukkien muodostama lista, joka koristaa penkkirintamuksia. – Pystylaudat ja sivut on osittain tehty entisten kuorituolien korkeista takapäädyistä (Meinander); näitä on ollut vähintään neljä kappaletta. Koristeena on 1470-luvulla Etelä-Suomen kirkkojen sisustuksessa usein esiintyvä kolmilehtikiemura sekä rypäleterttu-, lilja- ja palmettikiemurat. Yksi pystylauta on koottu kahdesta kuorituolien katkelmallisesta etupäädyistä: näiden yläpäässä on ollut veistoskoristeinen ympyräkuvio, tämän alapuolella vaakuna, jossa kypärä. Säilyneet kaksi vaakunaa ovat Bitz ja Sture -sukujen; Stiernmanin yllä mainittu tarkka kuvaus ei mainitse Sture -suvun vaakunaa.

Papinpenkki on alttarin eteläpuolella; se on avonainen ja katokseton. Verraten matalan selkälaudan yläpäähän on kiinnitetty läpikuvioinen koristelista, sivuilla on entisten kuorituolien kaksi välinojaa. Eturintamus on koottu eri koristekappaleista, joissa toistuvat jo aikaisemmin esitetyt aiheet; sivuilla on kaksi kuorituolien etupäätä, joiden yläpäässä läpikuvioiset ympyrät ynnä pieniä pyöryläulkonemia ja alempana veistetty kolmilehtikiemura.

Kuorituolit voidaan siis suurin piirtein rekonstruoida (Meinander); niihin ovat kuuluneet korkeat kiemurakoristeiset takapäädyt (ainakin neljä kappaletta), näitä matalammat etupäädyt, joissa mm. vaakunoita (yksi pilattu vaakuna on myös papinpenkin sisäpuolella), kiemuroita ja ylinnä ympyrät (näiden katkelmia on säilynyt papinpenkissä, piispanpenkissä ja penkkirintamuksessa viisi kappaletta), välinojat (papinpenkissä kaksi kappaletta) ja ehkä katoskin, johon on saattanut kuulua läpikuvioinen koristelista (papinpenkin selkälista, kuori-ikkunan alareunalista, km:ssa säilyneet katkelmat sekä osia alla esitellyistä sakramenttikaapista). Takapäädyjen nykyinen korkeus on 180 cm ja leveys 40 cm, etupäädyjen korkeus 144 cm ja leveys 39–41 cm, välinojan korkeus 100 cm.

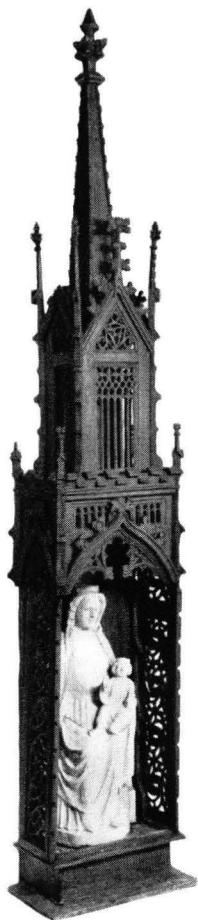
38. SAKRAMENTTIKAAPIN JALUSTA, JOKA NYT ON KANNATTAMASSA SAARNASTUOLIA.

Foten till ett medeltida sakramentsskåp, numera använd som stöd för predikstolen.

SAKRAMENTTIKAAPPI (kuvat 38, 39). Saarnastuolin ulkonemaa kannattaa puinen, goottilaistyylinen pylväs, jossa on ylöspäin kapeneva neliömäinen jalusta, kahdeksankulmainen varsi, jossa profiloitu solmu, sekä toisen terävasärmäisen solmun yläpuolella lehtikoristeinen kapiteeli. V. 1860 maalatun tammenvärin alta häämöttää punaista ja sinistä. Pylväs on liian tukeva ollakseen alkuaan peräisin kuorinaidan yläosalta tai kuorituolin katoksesta; parven tueksi se olisi hyvinkin matala. Taidehistoriallisen retkikunnan kertomuksessa on mainittu, että pylväs kuuluu kuorinaitaan, mikä 1600-luvun mullistavia korjauksia ajatellen kuitenkin on arvoton tieto. Pylväs voi paremmin olla sakramenttikaapin jalka (vrt. Naantalın kirkon kaappiin), ja itse kaappi on mahdollisesti se myöhäisgoottilainen pyhimyksenkaappi, johon on sovitettu 1200-luvulta peräisin oleva madonnankuva (ks. s. 176) ja joka

nykyään seisoo piispanpenkin katoksen päällä. Tässä paikassa kaappi on ollut ainakin 1750-luvulta saakka (Stiernman).

Tämä kolminivelinen kaappi on tehty tammesta ja hongasta (alanivelen sauvasto tammea, fiaalit honkaa, ylänivelessä sauvasto honkaa, fiaalit tammea). Alanivelessä on umpinainen takasivu, mutta sivuissa on läpikuvioiset koristeet ja etupuoli on avonainen. Sivujen ja etupuolen yläreunassa on krapukukkakoristeinen kölikaari, jonka

39. Keskiaikaisesta sakramenttikaapistä tehty pyhimyskaappi.

Det medeltida sakramentsskåpet, apterat till helgonskåp.

yläpuolella läpikuvioista sauvastoa. Tämän alanivelen eli varsinaisen kaapin yläkulmissa on pienet fiaalit. Kaapin yläpuolelta kohoaa läpikuvioisilla sivuilla varustettu, fiaalikoristeinen tornimainen välinivel, ja kolmas nivel on umpinainen torninhuippu, joka päättyy krapukukkaan. Alanivelen läpikuvioiset sivulaudat ovat peräisin kuorituoleista (ks. papinpenkkiä). Sitä vastoin selkä, jalusta ja katos tuntuvat yhteen-

kuuluvilta. Selkään on maalattu kirjaimet AWS ja siinä on sarananreiät.

Koko kaappi on ollut sakramenttikaappina, jonka selkä on ollut umpinainen (se on siis ollut sijoitettuna seinän viereen) ja jonka muut sivut ovat hävinneet. Joka tapauksessa kaikki nivelet on tehty suurin piirtein samanaikaisesti ja ne ovat kuuluneet yhteen. Alttarikaappina muoto olisi outo (vrt. kuitenkin Mynämäen kirkon antemensaleissa esitettyä P. Katariina Aleksandrialaisen valtaistuinta).

Värit: tammen värin alta häämöttää ainakin punaista ja sinistä. Jalusta on ollut kankaalla verhottu. Kaapin nykyinen korkeus 265 cm.

KOMERO runkokuoneen lounaiskulmassa, tehty laudoista. Sen peilikoristeinen ovi on 1600-luvun tyyliä.

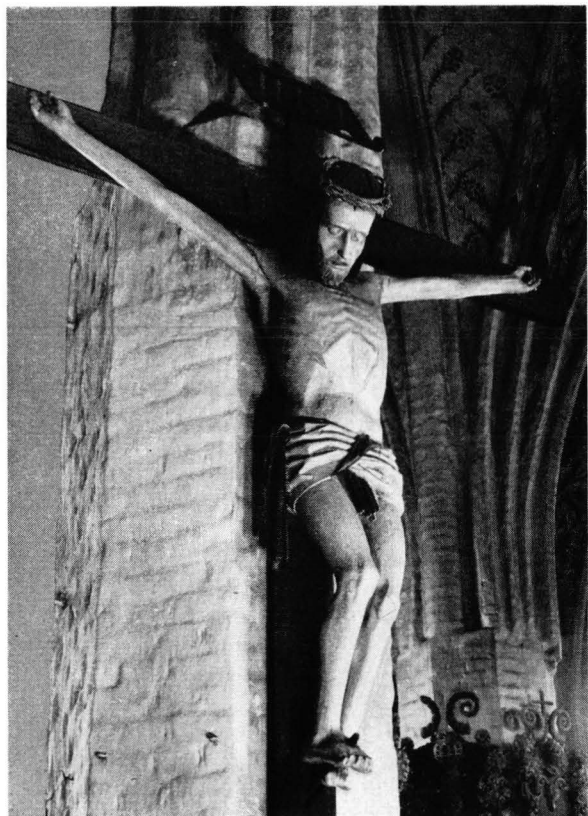
Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuva 40), iso triumfikrusifiksi 1400-luvun jälkipuoliskolta, pohjoismaista (?) tekoa. Jäykästi, mutta hyvällä anatomian tuntemuksella veistetty Ristiinnaulittu on esitetty kuoleman jäykistämänä: pitkiksi venyneet jäntevät käsivarret, kuolleen kokoon lysähtyneet kasvot, ulospäin työntyvä rintakehä, koukistuneet polvet ja kouristuksenomaisesti taivutetut jalat, joista varpaat puuttuvat. Tyyliteltyt hiukset, päässä orjantappurakruunu, lannevaate lyhyt ja kulmikkaasti rypistetty sekä edestä sidottu.

Iso lauterasti on luultavasti tehty v. 1695 (tilit). Pään yläpuolella on INRI-levy. – Väritys on uutta: ihonväri harmaa, risti ruskea. Kork. noin 300 cm. KRUSIFIKSI, nykyään KM n:o 4253: 14, 1500-luvun alkupuolelta (?), kotimaista tekoa, koivua. Ristiinnaulittu on säilynyt, risti ja kädet puuttuvat. Veltosti ja pehmeästi veistetyn Kristuksen pää kallistuu hieman oikealle; päässä on kiedottu orjantappurakruunu, lannevaate on sidottu edestä. Värin jätteet: hiukset tummat, ihon ja veren väriä. Nykyinen kork. 140 cm.

KÄRSIMYSTEN MIES, vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista tekoa, koivua. Hyvin alkeellinen työ; Kristus seisoo yllään orjantappurakruunu ja kaipa, edestä sidottu lannevaate. Värit hävinneet. Kork. 67 cm.

NEITSYT MARIA JA JEESUS-LAPSI (kuva 43), 1200-luvun loppupuolelta, mahdollisesti pohjoissaksalaista alkuperää, tammea. Selästä koverrettu. V. 1860 veistos maalattiin paksulla harmaalla

40. TRIUMFIKRUSIFIKSI 1400-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLTA.
POHJOISMAISTA ALKUPERÄÄ.

Triumfkrucifix. Nordiskt arbete, 1400-talets senare hälft.

öljyväriillä, joten yksityiskohdat nykyään tuntuivat hyvin karkeilta. Marian ja lapsen kruunut sekä Marian oikea ja lapsen molemmat kädet puuttuvat. Maria istuu suoraselkäisenä yksinkertaisella istuimella; päässä on ollut kruunu, pitkät kiharat valuvat hartioille. Kasvoissa on lievä hymy. Pehmeästi käsitelty vaippa on koottu polville ja kehystää melkein soikiona vartaloa ja vasemmalla polvella istuvaa Jeesus-lastaa; Maria nostaa vasemman kätensä kahdella sormella vaiipan lievettä; jalkojen yläpuolella vaippa muodostaa pehmeitä tötterölaskoksia. Mekko on yläruumiin kohdalta sileä, vyötäröllä on vyö, alaruumiissa on pystypoimut, joiden alta jalkaterät näkyvät. Jeesus-lapsi nostaa oikeaa kättään (siunaukseen?); hänellä on pallomaiset kiharat, pitkähihainen mekko ja vaippa, vyötäröllä on vyö. – Kork. 85 cm. Veistoksen kaappia käsiteltiin sivulla 176.

P. LAURENTIUS (kuva 41) nykyään KM n:o 4253: 13, 1500-luvun alkupuolelta, kotimaista alkuperää, koivua. Oikea käsi ja tunnusesine puuttuvat, päässä tappi. Avopäinen pyhimys seisoo jäykkänä, yllä diakonin puku: dalmatika ja alba.

Dalmatikassa pystyt leveät laskokset, alban pystylaskokset taivutvat jalkaterien yläpuolella. Pulleat kasvot, otsatukka ja pitkät kiharat. Vasemmassa kädessä kirja. Värity: liitupohjustus, dalmatikassa isot punaiset kaaviokukat, kirja punainen, alba valkoinen. Kork. 74 cm.

PYHÄN YRJÄNÄN RYHMÄ (kuva 42), 1500-luvun alkupuolelta, tukholmalaista (?) alkuperää, havupuuta, koivua ja tammaa. Ryhmä, joka jäljittelee Bernt Notken Tukholman Ritariholman kirkossa olevaa veistosta, on verraten täydellinen; ritarin oikea käsi ja jalkaterät, alkuperäinen miekka ja keihäs sekä prinsessan kädet puuttuvat. Veistosryhmä restauroitiin v. 1949 (tait. O. Niemi) ja pystytettiin kuorin pohjoisosaan, missä se oli jo v. 1758 (pöytäk.). Havupuisella jalustalla seisoo takaraajoillaan koivusta veistetty ja monesta palasesta koottu hevonen; sen etuosaa kannattavat selällään makaavan, tammesta, koivusta ja havu-

41. PYHÄ LAURENTIUS 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.

Sankt Laurentius. Inhemskt arbete från början av 1500-talet. NM.

42. PYHÄ YRJÄNÄ, LOHIKÄÄRME JA PRINSESSA. 1500-LUVUN ALKUPUOLELTA, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ.

Sankt Görän, draken och prinsessan. Inhemskt arbete från början av 1500-talet.

43. NEITSYT MARIA JA LAPSI 1200-LUVUN LOPPUPUOLELTA, MAHDOLLISESTI POHJOISSAKSALAISTA ALKUPERÄÄ.

Jungfru Maria och barnet från slutet av 1200-talet, möjligen av nordtyskt ursprung.

puusta veistetyt lohikäärmeen eturaajat. Ritari on veistetty tammesta ja koottu monesta palasesta. Hän on avopäinen ja hänen asuunsa kuuluu lyhyt vartalonmukainen asetakki sekä säärystimet ynnä polvivarukset. Polvistuvalla prinsessalla on erillinen jalusta; hän on veistetty koi-vusta ja havupuusta, päässä on kruunu, yllään hänellä on mekko ja pitkä vaippa, jossa kainalo-aukot. Värin jätteet: saumojen peitteenä on kangasta, maalaus on suoritettu liitupohjalle, hevosen satulassa ja ohjissa on punaista, okran väriä ja kultaa, lohikäärmeessä on epämääräisen vihertävän ruskeaa, punaista ja mustaa, Yrjänällä on keltaiset hiukset, ihonväriä, takissa hopeaa (?) ja kultaa, säärystimissä vihreää. Prinsessalla on ruskeat hiukset, sinisessä vaipassa kultakoristelua, vihreä mekko, jossa ruskeat kiemurat. Jalustan pit. 178 cm, ritarin kork. 135 cm.

Taideteoksia uudelta ajalta

VANHA ALTARTITÄULU (kuva 45), nykyään kuorin pohjoisseinässä. Ylhäältä matalan kölikaaren muotoinen, kankaalle tehty öljymaalaus, jossa signeeraus: »R. W. Ekman pinx. 1854.» Aiheena on Kristuksen ylösnousemus; taustalla ovat pelästyneet sotilaat ja kaksi enkeliä, näiden takaa häämöttää kaupunki ja surevat naiset, väriskaala on vaaleaa. *Kehystys* on uusgoottilaistyylinen ja fialikoristeinen, keskellä olevan, ristiin päättyvän kölikaaren takana on läpikuviainen suippo-kaarisarja. Tammen väriä. Tämän kehystyksen veisti turkulainen veistäjä Fromholtz arkkitehti G. T. Chiewitzin piirustusten mukaan (pöytäk.). Taulun lev. 147 cm.

TAULU (kuva 44), kankaalle tehty öljymaalaus, mahdollisesti 1600-luvulta, aiheena on Ylösnousut voitonlippu kädessään ja yllä punainen vaippa ja mekko. Verraten korkeatasoinen työ. R. W. Ekmanin restauroima 1850-luvulla (pöytäk. ja tilit). Profiloitu tumma kehys, jonka sisäreunassa kullattu lista. Koko 175×140 cm.

MUOTOKUVA (kuva 46), nykyään KM n:o 4253: 11. Kankaalle maalattu kuningas Fredrik I:n muo-

44. YLÖSNOUSSUT VAPAHTAJA, MAHDOLLISESTI 1600-LUVULTA.

Den uppståndne Frälsaren, möjligen från 1600-talet.

45. ENTINEN ALTARTITÄULU. R. W. EKMAN 1854. UUSGOOTILAINEN KEHYSTYS ON TEHTY G. T. CHIEWITZIN PIIRUSTUSTEN MUKAAN.

Äldre altartavla, R.W. Ekman 1854. Den nygotiska ramen är utförd efter ritning av C. G. Chiewitz.

tokuva, taiteilijana oli K. K. Meinanderin mukaan (*Porträtt i Finland I*, s. 82) hovimaalari G. E. Schröder (1684–1750). Polvikuva; kuningas seisoo yllään asepuke nojaten pöytään, jossa on punainen vaate, kruunu ja valtikka. Koko 155×133 cm. Turkulainen rouva Kaarina Hüttner lahjoittanut v. 1799 (kal.).

PUUPIIRROS, nykyään KM n:o 4253: 21, painettu Tukholmassa v. 1718, ylinnä kirjoitus »Tänk på Jesum Christum» (ajattele Jeesusta Kristusta). Aiheena on Golgata-ryhmä, piinavälineet ym., sivuilla tekstit, joiden sisällyksenä väittelyä Kristuksen tuomion oikeudenmukaisuudesta, ja alareunassa hartausruno. Mustaan kehikseen on kiinnitetty kilpi, jossa kirjoitus: »detta hafuer

46. FREDRIK I. G. E. SCHRÖDERIN MAALAAMA.
Fredrik I målåd av G. E. Schröder.

Dragone håll/aren ifrån Ignäs Michell Gylldan föräratt Till Gudz huus Anno 1736.» (Tämän on rakuunarusthollin omistaja Mikael Gyldan Ingniemestä lahjoittanut Jumalan huoneeseen v. 1736.) Koko 41×33 cm.

HÄVINNEET TAIDETEKOKSET. Vv. 1704–05 on tilikirjassa maininta, että urkuri Tectolin oli valmistanut neljän »riemutaulun» kehykset; luultavasti ovat kyseessä tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin valmistamat kupari-piirroksiset (ks. mm. Suomen Kirkot II, Mynämäen ro-vastikunta s. 159 tai 192). Ainakin Kaarle XI:n hautajaisten, Narvan taistelun sekä Slesian uskonnonvapauden muistoksi tehdyt riippuivat aikoinaan puukirkossa (ks. TMA F IV: 3).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 47), hopeaa, kullattu. 1600-luvun tyylinen, luultavasti saksalaista alkuperää. Pyöreä ylöspäin kapeneva jalka, päärynämäinen solmu, puolipallomainen malja, jonka reunat levenevät ulospäin. Melkein kokonaan valetun ja siselöidyn koristelun peittämä; aiheina mm. enkelinpäät, maljan yläosa sileä. Solmussa kolme plastista enkelinpäätä. Kork. 15,5 cm. Leimaton. Juhana Galle lahjoittanut v. 1658 (kal.; ks. s. 186); kalkkiin kuulunut sileä lautanen lisättiin v. 1873 hopeiseen viinikannuun.

KALKKI, hopeaa. Kellomaisen jalan alaosassa rokkokootyyliset kierreuurteet, päärynämäinen kullattu solmu, iso suorasivuinen, sisältä kullattu sileä malja. Kork. 28 cm. Leimat: A. Törnqvist, Turku 1779. Kalkkiin kuuluu ÖYLÄTTILAUTANEN, joka on sileä. Sen pohjaan on kaiverrettu »9 7/8 lod». Halk. 14,9 cm. Leimat samat kuin kalkissa. KALKKI, hopeaa. Pyöreä sileä jalka, litteässä solmussa meistetty orjantappurakruunu, sileässä maljassa kaiverrettu risti ja sen laidassa nokka. Kork. 25 cm. Leimat: Y. Saarto, Turku 1938.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, päältä kullattu, sileä. Halk. 10,5 cm. Leimat: A. Törnqvist, Turku 1813.

PIKARIT, hopeaa, kuuluvat uuteen kalkkiin. Kork. 7 cm. Leimat: Y. Saarto, Turku 1938.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Sileän kalkan jalka on korkealle kaartuvan kellon muotoinen, varsi hyvin lyhyt ja solmuton. Kork. 13,7 cm, lautasen halk. 7,3 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1844. Tämän kanssa käytetään rasiaa, joka on pyöreä ja sileä. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1868.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Edellisten kaltaiset, kalkan kork. 14,1 cm ja lautasen halk. 7,7 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1846. Näiden kanssa käytetään edellisen kaltaista rasiaa, jossa on leimat: W. Pettersson, Turku 1896. – Molempiin matka-astiaastoihin käytettiin kaksi vanhempaa matkakalkkia, toinen Juhana Gallen lahjoittama v. 1645 (kal.).

ÖYLÄTTIRASIA, uutta hopeaa. 1900-luvulta. Uusrokokokomallinen jalallinen ja kannellinen yksinkertainen pyöreä rasia, jonka kannessa on nuppi. Kork. 13 cm. Leimaton.

VIINIKANNU, hopeaa. Uusrokokootylinen. Jalassa ja pulleassa, sisältä kullatussa kuvassa kierteiset uurteet, kannen nuppina plastinen Karitsa. Kai-verrus: »Tänk på Jesum Kristum som är uppstånden ifrån de döda 2 Tim 2 vers 8.» Jalassa: »till minne af Erkebiskopen E. Bergenheims besök i Sagu kyrka 18 20/7 73 I hans kejsarliga Majestäts Alexander Ildres 20de regerings år.» (Muistoksi arkkipiispa E. Bergenheimin Sauvossa-käynnistä 20. 7. 1873, mikä tapahtui hänen keisarillisen majesteettinsa Aleksanteri II:n 20. hallitusvuotena.) Kädensijassa: »Köpt 1874 väger 155 lod» (Ostettu 1874 painaa 155 luotia). Kork. 37,5 cm. Leimat: W. Pettersson, Turku 1874; kalkkiin käytettiin edellä mainittu öylättilautanen, kolehtihaavin hopeinen varsiputki sekä vanhat ehtoollisvälineet (ks. s. 181).

VIINIKANNU, hopeaa, edellisen jäljennös. Karitsan lipun sijassa risti. Kyljessä kaiverrus: »Tyydy minun armooni sillä minun voimani on heikoissa väkevä sanoo Herra. 2 Kor 12: 9.» Jalassa: »W. 1900 Sauvon kirkolle lahjoitti Sauvon seurakuntalaiset.» Leimat: Suomen Kultaseppä Oy, Turku 1900.

LUSIKKA, yksinkertainen. Kaiverrus: »Uuden kirkon Seurakunta». Pit. 22 cm. Leimat: HW 1929.

LUSIKKA, yksinkertainen. Pit. 14 cm. Leimat: WP (W. Pettersson) 1929.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeoitua messinkipeltiä. 1700-luvulta? Soikea, suorasiivinen, kuperakantinen. Kork. 10 cm, pit. 18,5 cm.

PULLO, leimaamatonta tinaa. Taskumatin muotoinen. Kork. 19 cm.

47. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. LAHJOITETTU v. 1658, LUULTAVASTI SAKSALAISTA ALKUPERÄÄ.

Nattvardskalk av silver, skänkt år 1658. Troligen av tyskt ursprung.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Kustaa Vaasan käskystä takavarikoitiin v. 1558 Sauvon kirkosta rikkinäinen hopeinen kalkki ja lautanen, hopeinen öljyastia, kullattu hopeinen monstranssi, puoleksi kullattu, hopeinen alttariristi, 12 1/2 vaatteiden hopeista korunappia tai solkea (»spänger»), kolme hopeista votiivikalaa sekä lisäksi viisi hopeapalasta. Jo v. 1556 oli otettu kuparikattila (VA 628: 11). Kirkkoon jätettiin

kaksi ehtoolliskalkkia lautasiineen, jotka nähtävästi hävisivät isonvihan aikana. Kalustokirja v:lta 1689 mainitsee myös vaskisen suitsutusastian.

Juhana Gallen v. 1645 lahjoittama hopeakalkki mainittiin edellä (s. 180). Saman henkilön lahjojen joukossa oli myös 40 luotia painava öylättirasia (joka varastettiin v. 1777; kal.), toinen nahalla päällystetty hopearasia, »jossa kantavat öylätit alttarille» (kal.). ja v. 1656 valmistunut hopeakannu, jota korjattiin v. 1696, jonka jälkeen siinä oli kaiverrus: »Gudi till ähra, Sagu Kyrkas Kanna Anno 1696» (Jumalan kunniaksi, Sauvon kirkon kannu v. 1696). Kannu oli osittain kullattu ja painoi alkuaan 80 luotia, korjauksen jälkeen 94 luotia, C. F. Borgström uusi sen jalan 1840-luvulla. V. 1652 rouva Kristiina Horn, hovioikeuden presidentin Jöns Knuutinpöika Kurjen leski, joka omisti mm. Ruonan ja Karunan kartanot, lahjoitti hopeiset ehtoollisvälineet, jotka 1800-luvulla lisättiin matkavälineisiin. Kalustokirjan kuvauksen mukaan kalkki oli vielä keskiaikaista mallia; jalassa oli kaiverruksia ja plastinen Ristiin-naulitun kuva sekä Horn-suvun ja mahdollisesti Kurkisuvun vaakunat, eri kappaletta olevassa solmussa oli kuusi kaiverruskoristeista kyhmyä; paino oli 55 luotia. Sileän lautasen pintaan oli kaiverrettu ympyrään sovitettu lilja. V. 1678 everstinrouva Helena v. Gertten Liesniemeltä (Kustaa Hornin puoliso) lahjoitti ison kahdeksankulmaisen, sisäلتä kullatun hopeapullon. Turkulainen A. Törnqvist valmisti v. 1779 hopearasian, johon lisättiin muuan vanha kalkki sekä tekstiileistä sulattamalla saatu hopeamäärä, yhteensä 50 luotia (pöytäk.).

1770-luvulla hankittiin tinaiset matkavälineet ja 1790-luvulla myytiin vanhat 1600-luvulla hankitut tinapullot. V. 1649 mainittu syvä tinainen kastemalja on hävinnyt, niin kuin myös v. 1746 mainittu uusi kastemalja, jossa oli kaiverrus »I. I. S. Rogelius ifrån Ruolax».

KASTEALLAS (kuva 48), harmaata ns. Itämeren (Gotlannin) kalkkikiveä, 1200-luvun loppupuolelta. Seisoo kuorin pohjoisosassa, missä se on ollut ainakin 1600-luvun loppupuolelta. Alkuperäinen jalka puuttuu ja lieriömäinen, vanteeeseen päättävä varsi on asetettu väärinpäin. Iso puolipyöreä malja. Koristeina on varren kaksi poikkiuurretta, maljan alaosassa soikeat pystykuvut ja reunassa uurre; kaikissa syvennyksissä ruskeaa väriä. Nykyinen kork. 93 cm, maljan halk. 89 cm.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Mustaa samettia, 1930-luvulta.

2. Pellavakudontaa. Kuvioitu pujottaen hopea- ja kultalangoilla; kuvioinnin aiheena saksanhirvet elämän lähteellä. Sommittelija Sofia Widen, ruotsalaisen Licium-nimisen kirkkotaideneulomon johtaja. Pellava on hankittu Sauvosta; vaate

48. KASTEALLAS 1200-LUVUN LOPPUPUOLELTA, GOTLANTI-
LAISTA KALKKIKIVEÄ.

Dopfunt av gotländsk kalksten från slutet av 1200-talet.

valmistettiin Sauvossa v. 1937 tekstiilitaiteilija Katri Warén-Wariksen johdolla, Vaatteen lahjoittaja oli rouva Visen Rosenlew Paddaisista.

KASUKAT: 1. Punaista samettia, koristelu hopeakaluunasta. Selkäpuolella risti ja vuosiluku 1788, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu v. 1788 turkulaiselta kauppialta Augustinilta (tilit).

2. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunasta. Selkäpuolella risti ja vuosiluku 1818.

3. Ruskeanvioletta samettia, koristelu kultakaluunasta. Selkäpuolella risti, jonka alapuolella ristikkäiset palmunoksat, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu v. 1883 1050 markan hinnalla, neiti W. Grahns Helsingissä valmistanut (tilit).

4. Valkoista villakudontaa. Selkäpuolella ketjukoristeinen risti, etupuolella Kristuksen monogrammi. Taiteilija Aini Suomi sommitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut v. 1960. Sauvon Martat lahjoittaneet.

KALKKILIINAT: 1. Ruskehtavaa samettia. Hopealla kirjottu aurinko, johon on sovitettu kirjaimet IHS, palmunoksat, reunassa hopeahapsut. Neiti Fredrika Fock lahjoittanut v. 1823 (kal.; Fredrika Lovisa Fock oli Kärkniemen ja Saustilan omistajan kapteeni Otto Fockin tytär).

2–3. Punaista samettia, koristelu kultakaluunasta. Ostettu v. 1901 ja 1930-luvulla (kal.).

KIRJALIINA. Mustaa samettia. Hopealla kirjottu vuosiluku 1854 ja kirjaimet SMS. »Saustilan neidit Schultz» lahjoittaneet v. 1854 (kal.).

HAAVIT: 1 (kuva 49). Nykyään KM n:o 4253: 16. Ainoastaan haavin lieriömäinen koppa on tallessa. Barokkityylinen kultalangalla suoritettu, kukka-aiheinen kohokuvakirjonta hopealangalla kirjotulla pohjalla. Mahdollisesti se haavi, jonka ylisotakomissaari Lauri Malmin leski Helena Lilliegreen lahjoitti v. 1741 (kal.; tämän poika maaherra Lauri Juhana Ehrenmalm omisti Sauvon Saustilan vv. 1723–54). Haavin hopeinen kello ja varsiputki on myöhemmin sulatettu viinikannuun.

2. Päälystetty punaisella sametilla, jonka koristeena ristikkäiset kultakaluunat, reunan kultahapsut ja pohjan tupsu sekä kultalangalla kirjottu vuosiluku 1799. Varressa on messinkiputki, josta riippuu kello. Hovineuvos Juhana Hedman lahjoittanut v. 1799. (J. Hedman omisti Paddaisten kartanon vv. 1797–1834.)

3. Päälystetty mustalla sametilla, johon hopeakaluunalla ommeltu vuosiluku 1854. Hopeoitu varsiputki.

4. Päälystetty ruskealla sametilla. Kultakaluunalla ommeltu vuosiluku 1861 ja kirjaimet »C:A: son M: Mdr.» Varren messinkiputkeen on kaiverrettu: »Förärad till Sagu Moderkyrka af J. M. Carlsson till minne af hädangångne wälgörare» (lahjoittanut Sauvon emäkirkkoon J. M. Carlsson edesmenneiden hyväntekijöiden muistoksi).

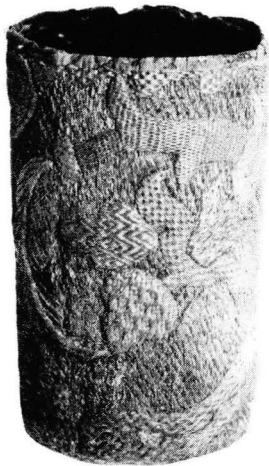
5. Nahkainen koppi, jonka reunahela ja varsiputki ovat kuparia.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1642 tehdyn kalustoluettelon mukaan kirkko oli silloin hyvin rikas tekstiileistä. Luettelossa mainitaan mm. musta damastinen alttarivaate, jonka irrallinen yläosa oli tehty punaisesta sametista sekä varustettu punaisilla ja kullankärsillä hapsuilla; kirjonta oli »hilmikirjontaa» (mikä tarkoittanee vain korkealaatuista kirjontaa); toinen pellavakankaasta tehty alttarivaate ja lisäksi alttarilla vanha silkillä kirjottu »hihavaate» (sanaa käytetään sekä tarkoittamaan katolisiin tekstiileihin kuuluvaa »manipulumia» että pientä vaatetta yleensä, mm. kalkkivaatetta); kasukoita oli kuusi kappaletta: 1. mustaa samettia, jossa kirjontakoristelua sekä kultainen risti, johon oli kirjottu Kristuksen kuva; 2. punaista samettia, jossa hopeabrokadi-risti; 3. punertavanruskeaa samettia, kirjontakoristelua ja Kristuksen kuva; 4. »hiuksenväristä» damastia, kirjottu risti, jossa Kristuksen kuva; 5. »hiuksenväristä» brokadia (kultatai hopealangat nähtävästi eivät olleet aitoa metallia, koska käytetään sanaa »oäcta»); 6. vihreää ja punaista silkkidamastia. Uusien pellavakankaisten messupaitojen hihansuissa oli

kulta- ja silkkilangalla suoritettua kirjontaa; yksi oli koristettu punaisella taftilla. Yksi kalkkiliina oli ommeltu valkoisesta atlassilkistä ja kirjottu kultalangalla, toinen vihreästä sametista ja koristettu kultanyörillä, kolmas oli tehty ns. »pralsacht»-silkkikankaasta ja koristettu kultakaluunalla. Paitsi näitä liinoja mainitaan kuusi »hihavaatetta», joista kolme vanhaa; niissä oli kirjontakoristeita sekä tupsut, joten kernaasti uskoisi niiden olevan keskiaikaisia todellisia manipulumeita.

Parivaate oli vihreä ja punainen sekä ommeltu paljeteilla (»kissankullalla»), lisäksi oli kirkossa vanha »ryssänpeite». Pyyheliinoista mainittakoon drellikankainen, jonka kirjonta oli ommeltu sinisellä langalla, sekä toinen, jossa oli pitsiset välikappaleet. Vanhoissa pyyheliinoissa oli »ryssänompelua».

Juhana Galle lahjoitti v. 1645 kultabrokadisen haavin. V. 1652 Kristiina Horn (»Lempäälän vapaaherratar, Ruonankartanon ja Humblesundin rouva») lahjoitti alttarivaatteen ja kasukan. Vaate oli tehty punaisesta ja keltaisesta atlassilkistä sekä koristettu hopeakaluunalla sekä reunoista että saumoista; keskelle oli ommeltu Kurki ja Horn -sukujen kirjoitetut vaakunat ja kullatut hopeakirjaimet. Kasukan risti ja reunus olivat kulta- ja hopeapitsiä, INRI-kirjaimet sekä yllä mainittujen sukujen vaakunat oli tehty kullatusta hopeapellistä. Lahjoitukseen kuului myös pellavakankainen alttariliina, kultapitsillä reunustettu ja kirjontakoristeinen kalkkivaate sekä sivulla 181 mainittu ehtoolliskalkki.

49. BAROKKITYYLIIN KULTA- JA HOPEALANGALLA KIRJOTTU HAAVI. KM.

Häv, broderad i barockstil med guld- och silverstråd. NM.

Toinen suurlahjoittaja Juhana Galle lahjoitti v. 1658 mustasta sametista tehdyn »kulkuekaavun», jonka koristeina hopeakaluunat (sotasaalistako?); tästä ommeltiin kirkolle messukasukka. Samana vuonna hän lahjoitti brokadisen alttarivaatteen, jonka koristeena kultapitsit ja -kaluunat. Lahjoitukseen kuului lisäksi neljä hienosta pellavasta (»kamarduk») tehtyä alttariliinaa, joiden kirjonta oli suoritettu kullalla, hopealla ja silkillä, sekä ihonvärinen atlassilkkinen kalkkiliina, jossa kulta- ja hopeakirjontaa. V. 1665 hän lahjoitti mustan kukkakuvioisen samettisen alttarivaatteen, jonka koristeena hopeapitsit sekä hänen ja hänen puolisonsa vaakunat.

V. 1659 laaditussa kalustoluettelossa on yllä mainittujen esineiden lisäksi valkoisesta damastista tehty alttarivaate, jossa punainen samettinen yläosa ja kirjontakoristelua sekä toinen kukkakuvioisesta silkkikankaasta ommeltu alttarivaate, jonka koristelu oli ommeltu kultakaluunasta.

V. 1758 mainitaan hopeamoareekankaasta tehty kasukka ja siniraitainen alttariliina. V. 1777 vanhat vaatekappaleet myytiin ja niiden hopeakoristeet otettiin talteen ja sulatettiin uusiin ehtoollisvälineisiin.

50. V. 1696 HANKITTU VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Är 1696 ansaffad ljuskrona av malm.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja pulleet kynttilänpesät. Alahaarojen välissä uurnamaiset koriste-tapit, haarakehien välissä koristekiemurakehä, jonka kiemurat muodostavat rustobarokkityyliset naamiot. Profiloidun rungon yläpäässä plastinen kotka siivet levällään ja tämän yläpuolella koristeellinen ripustusrengas. Ison sileän pallon nuppi on poikkiuurteinen. Yllä mainittu rouva Kristiina Horn lahjoittanut v. 1653 (kal.). 2 (kuva 50). 2×8 siroa, alaspäin taipuvaa kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja lieriömäiset poikkiuurteiset kynttilänpesät. Profiloidun rungon koristeena poikkiuurteet. Pallon alaosassa ja tapillisessa nupissa niin ikään uurteet. Pallossa on (versaali)kaiverrus: »Gudi till ähra med Sagu kyrckias egne medell Anno 1696» (Jumalan kunniaksi Sauvon kirkon omilla varoilla v. 1696). Tilikirjan mukaan hinta oli 240 kuparitaalaria. KRISTALLIKRUUNUT: 1. 1700-luvulta. Pienessä rokokootyyliisessä kruunussa on kuusi kynttilän-

haaraa ja isot kristalliriipukset. Hovineuvos J. J. Hedman lahjoittanut noin 1830-luvulla (kal.; ks. s. 182).

2. Iso empiirityylinen kruunu, jonka alavanteessa on kahdeksan, ylävanteessa neljä ja lasihelmikuvussa yksi kynttilänhaara. Kruunun alaosassa on neljä päällekkäistä messinkivannetta. Ratsutilallinen G. Ahlström ja hänen puolisonsa Ulriika Granroth lahjoittaneet v. 1836 (kal.).

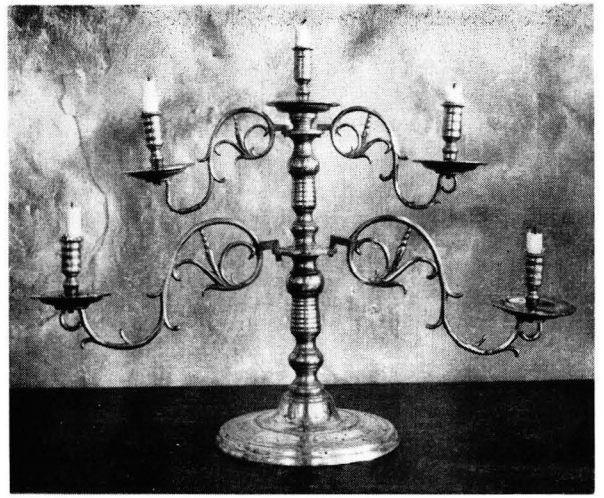
SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–2. Nykyään KM n:o 4253: 22. Puusta veistetyt barokkityyliset kynttilänhaarat 1600-luvun loppupuolelta, tyylistä päättäen turkulaisen veistäjän Mathias Reimanin tekoa. Seinäkilvessä on ylinnä naamio, alinna kartussi, johon on maalattu kruunu, sivuilla kiemurasta nousevat seireenit. Kilvestä alkaa puolihihallinen käsi, joka on pitänyt kynttilänpesää. Värit: punainen, sininen, musta, kulta ja harmaa. Kilven kork. 51 cm, seinäulkonema 52 cm.

3–4. Messinkipelistä pakotetut käyrät seinähaarat 1700-luvun alkupuolelta. Seinäkupurassa ja talivadissa pakotetut hedelmäryhmät, sileällä solmulla varustetussa varressa kulmanauha- ja suomupakotusta. Seinäulkonema 45 cm. Rouva Briitta Pechlin lahjoittanut v. 1735 (kal.; hän oli vv. 1712–27 kappalaisena olleen Andreas Levanuksen leski). Kyntteliköt olivat kuorinaidan oven molemmin puolin.

5–15. Messinkipelistä pakotetut kaksiaaraiset sähkökyntteliköt 1930-luvulta. Seinäulkonema 24 cm.

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 51). Vaskesta valettu viisihaarainen kynttilänjalka. Pyöreä jalka; haarat, talivadit, kynttilänpesät ja varren koristelu samat kuin v. 1696 ostetussa kynttiläkruunussa. Kork. 65 cm. Ostettu v. 1701 70 kuparitaalarilla. (Aivan samanlainen kynttilänjalka on Tyrvään kirkossa.)

2. Rautainen, nykyään KM n:o 4253: 20, keskiaikaista mallia. Osa kynttilänpesistä sekä jalka ja varsi puuttuvat; kynttilänpesiä on alkuaan ollut kahdeksan tai kymmenen. Kynttilänjalan runkona ovat pienestä pyöreästä levystä nousevat kulmikkaasti taivutetut kynttilänhaarat, joita nykyään ovat kuusi; näitä yhdistävät pieneen ylälevyyn korkealle nousevat kaaret, jotka ovat vuorotellen nauhamaiset ja kierteiset. Haarojen päissä on lieriömäiset rautapeltiset kynttilänpesät ja näiden alapuolella on kynttilänjalan hallitseva osa, leveä rautainen vanne, jonka yläreunaan on leikattu ns. Jerusalemin muurin koristelua; vanteen rei'istä on mahdollisesti riippunut leikattuja

51. V. 1701 OSTETTU VASKINEN KYNTTILÄNJALKA, LUULTAVASTI SAMASTA TYÖPAJASTA KUIN EDELLISEN KUVAN KYNTTILÄKRUUNU.

Är 1701 inköpt malmstake, troligen från samma verkstad som ljuskronan på föregående bild.

lehtikoristeita. Haarojen alaosassa on toinen, pienempi vanne. Ylähalkaisija 35 cm. Mainitaan v. 1642 vanhana (kal.).

3. Rautainen, nykyään KM n:o 4253: 19. Kuten edellisenkin kansanomaista tekoa; pohjautuu keskiaikaiseen tyyppiin. Kolme nauhamaista jalkaa kannattaa kierteistä vartta, jonka alalevystä lähtee kuusi kulmikkaasti taivutettua kynttilänhaaraa; näitä yhdistävät varren yläpäässä olevaan levyyn korkealle nousevat, litteät kaaret. Neliömäisistä talivadeista on riippunut koristelehtiä, jotka ovat hävinneet. Kork. 61,5 cm. Mainitaan v. 1642. vanhana (kal.).

4–5. Vaskesta valetut, yksinkertaiset. Venäläisen tehtaan leima ja vuosiluku 1882. Kork. 15 ja 16 cm.

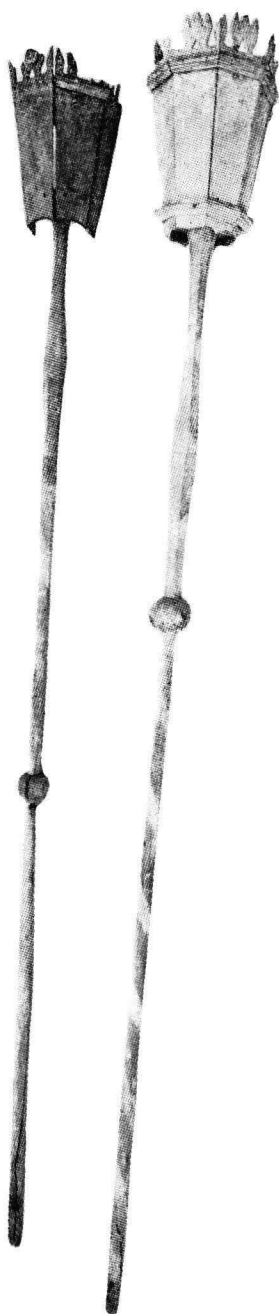
6–7. Vaskesta valetut, korvalliset, 1800-luvulta. Kork. 7 cm.

8–9. Messinkipeltiset, vadilliset ja korvalliset, 1800-luvulta. Kork. 11 cm.

10. Puinen mustaksi maalattu kynttilänkaari, jossa 12 kynttilänpesää, ylinnä kullatut kierukat ja nuppi. Apulaispappi Gabriel Fortelius lahjoittanut 1800-luvun alkupuolella (kal.; Fortelius oli apulaispappina vv. 1812–22 ja kappalaisena vv. 1822–27).

KULKUESOIHDUT: 1–3 (kuva 52). Soihtuihin kuuluvat pitkät kulmista viistotut tangot, joissa sileät solmut, sekä kulmikkaat lyhdyt, joista yksi kuusikulmainen, kaksi kahdeksankulmaista. Lyhdyt levenevät ylöspäin; ne ovat umpinaiset ja yläreunassa on profiloitu koristelista.

Yksi lyhdyistä on päällystetty nahalla. Sen sivuihin on maalattu Kurki-suvun vaakuna sekä kirjaimet [?] I; toiselle sivulle Grön-suvun vaakuna ja kirjaimet B I. Kolmanteen sivuun on maalattu versaaliteksti: »Gvdh.vende/beges:vortt/ellende/til en god/ende/B I S/Helb Gudh/vt:af all/vår nød/e» (Reinh. Hausenin tulkinta, ks. Antikvarisk forskningsresa s. 21; nykyään teksti on vaikeasti luettavissa. Siis: Jumala kääntäköön meidän molempien kurjuuden hyväksi lopuksi. B I. S. Auta

52. KAKSI KULKUESOIHTUA 1500-LUVUN LOPPUPUOLELTA.
Ett par processionsfacklor från slutet av 1500-talet.

Jumala kaikesta hädästämme.) Vaakunat tarkoittanevat Elin Jönsintytär Kurkea ja hänen puolisoaan Pertteli Iivarinpoika Gröniä. (Elin Kurki omisti Sauvon Kärkiniemen, Ruonan, Vähä-Marjon ja Liivalan 1500-luvun loppu- ja 1600-luvun alkuvuosina; avioliitto Pertteli Iivarinpojan kanssa solmittiin noin v. 1575. »Molempien kurjuudesta» mainittakoon puolison useita kertoja toistuneet poliittiset vankeuskaudet. Missä yhteydessä soihtuja on käytetty, on vaikeata sanoa.

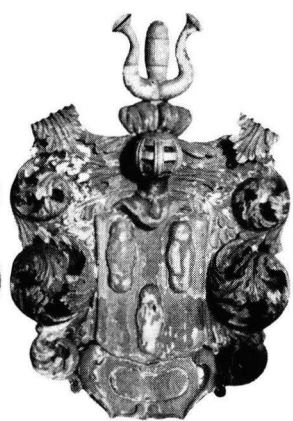
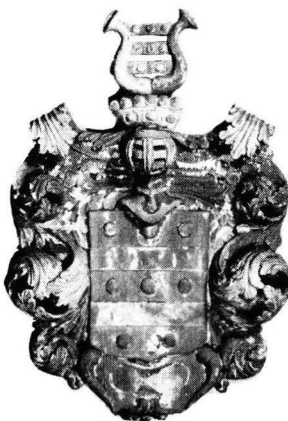
Toiseen lyhtyyn on maalattu nykyään hyvin epäselvät Fleming ja Karunan -sukujen vaakunat, jotka tarkoittanevat Karunan omistajaa, käskynhaltijaa ja tuomaria Henrik Simonpoikaa (k. v. 1570 ja haudattu Sauvon kirkkoon; ks. alla) sekä hänen puolisoaan Kristiina Pietarintytär Flemingiä. Soihtut ovat verrattavissa Maskun, Rauman ym. kirkkoissa säilyneisiin kulkuesoihtuihin.

HÄVINNEET VALAISIMET. Puukirkon purkamisen yhteydessä hävisi kalustoluettelosta mm. pieni vaskikruunu, jonka Kärkkisten omistaja Hannu Lindelöf (ks. s. 150) oli lahjoittanut v. 1649 (kal.). Niin ikään ovat hävinneet urkuparven pienet messinkiset kynttilänhaarat sekä 1700-luvun tinaiset kynttilänjalat, jotka myytiin v. 1878.

Hautausmuistot

V. 1837 sanotaan kirkon lattian alla olevan 13 muurihautaa; näihin hautaaminen oli lopetettu jo 1700-luvun loppupuolella. Hautojen päällä olevia HAUTAKIVIÄ selostavat sekä v. Stiernman että Cavander 1700-luvun puolivälissä. Nähtävästi ainoastaan kuorissa sijaitsevien hautojen päällä oli huomioon otettavat, koristeelliset hautakivet.

1. Alttarin kohdalla oli iso vuolukivinen levy. Kirjoitus: (nähtävästi versaalein): »Her ligger begraven en ädlen och velboerdigen man Hinderich Simonsson til Karron. Al så hiedt han, han af soemmede Anno MDLXX. — Her ligger begraven then ädlen och velbördigen qvinne Husther Cristina Per Flemminck dotter hon afsömnade pa Karron Garden den V Desember Anno MDLXXIII.» (Tässä lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen mies Henrik Simonpoika, Karunan herra. Niin oli hänen nimensä, hän nukkui kuolonuneen v. 1570. Tässä lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen nainen vaimo Kristiina, Pietari Flemingin tytär. Hän nukkui kuolonuneen Karunan kartanossa joulukuun 5. päivänä v. 1573.) Lisäksi oli kivessä Jobin kirjan 19. luvun 25. jakeen sanat ja alareunassa lause *Cogita mori memento anima[m]* (Ajattele kuolemaa, muista sielua). Kivessä oli kaksi sukuvaakunaa. (Henrik Simonpoika kuului ns. Karunan sukuun, oli mm. Turun linnan, kaupungin ja läänin

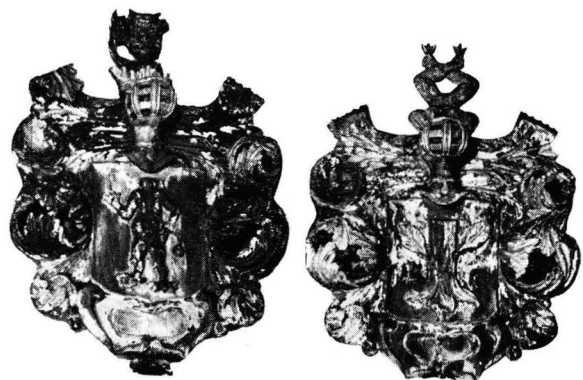

53. KENRAALILUUTNANTTI JUHANA GALLEN HAUTAUS-
VAAKUNA V:LTÄ 1676.

Begravningsvapen för generallöjtnant Johan Galle 1676.

54. JUHANA GALLEN ISÄNPUOLEISET SUKUVAAKUNAT.
Fäderne anväpen för Johan Galle.

käskynhaltijana v:een 1569 sekä Piikkiön ja Halikon kihlakunnan tuomarina. Hänen puolisonsa Kristiina Fleming oli Pietari Hermaninpoika Flemingin ja Elin Lydeken tytär.) 2. Samankaltainen hautakivi oli kuorin eteläosassa. Kirjoitus: »Her ligger min Kropp och hviler sig til thes vår Herre upväcker mig, min siäl är icke död, men lefver hos Christo minom förlossare och endaste återlösare.» (Tässä ruumiini makaa ja lepää, kunnes Herramme herättää minut; sieluni ei ole kuollut vaan elää Kristuksen, vapahtajani ja ainoan lunastajani luona.) »A^o 16. . är then ädele och välbördige Claes Galle till Steningen, H.K.M. förordnad Ståthållare på Ivangorod, i Herranom afsomnad, hvars siäl Gud vare nådig. Anno 16. . är den ädele och velbördige Fru, Fru Margaretha Bertilsdotter Ekelöf i Herranom afsomnad, hvars siäl Gud vare nådig.» (V. 16. . on jalo vapaasukuinen Klaus Galle, Steningen herra, Hänen Kuninkaallisen Majesteettinsa määräyksen mukaan Ivangorodin käskynhaltija, nukkunut kuolonneen Herrassa; Jumala armahtakoon hänen sieluansa. V. 16. . on jalo ja vapaasukuinen rouva, rouva Margareeta Perttelintytär Ekelöf, nukkunut kuolonneen Herrassa; Jumala armahtakoon hänen sieluansa.) Keskellä kiveä olivat Galle ja Ekelöf -sukujen vaakunat, jotka myös pienoiskoossa toistuivat kiven kulmissa. Tämän kiven alla oli hautaholvi, johon nähtävästi verraten helposti päästiin, koska v. Stiernman tietää kertoa haudassa olevan sekä Juhana että Klaus Gallen hopeidulla kuparipellillä peitetyt arkut, joiden kyljissä oli pakotetut kulutat sukuvaakunat. (Klaus Pietarinpoika Galle, Ivangorodin käskynhaltija, Steningen omistaja vv. 1638–1643; Juhana Klaunpoika Galle, kenraaliluutnantti, Steningen omistaja vv. 1643–1676, ja Karunan Timarin omistaja vv. 1651–76,

55. JUHANA GALLEN ÄIDINPUOLEISET SUKUVAAKUNAT.
Möderne anvapen för Johan Galle.

kaatui Lundin taistelussa; Klaus Galle puoliso Margareeta Ekelöf, k. v. 1676.)

3. Kuorinoven kohdalla oli Carpelan-suvun hauta, jonka päällä iso sileä hautakivi; haudassa oli majuri Krister Carpelanin arkku, jonka koristeena olivat hopealevy ja iso hopeakrusifiksi. (Krister Laurinpoika Carpelan, majuri, ks. s. 168; Cavander s. 7.)

4. Ks. alttarilevyä, s. 167.

VAAKUNAT. Sauvon kirkossa on harvinaisen runsas kokoelma puisia hautausvaakunoita; ne eivät kuitenkaan sijaitse alkuperäisillä paikoillaan. (Kirjoitukset on maalattu goottilaisin kirjaimin, ellei muuta seuraavassa mainita.)

1 (kuva 53). Kuoriseinän eteläosassa: Galle-suvun vaakuna; kypäränpeite on verraten naturalistista, palloihin ryhmittyvää akanttilehvää, jota kehystävät nimilevyn alaosasta lähtevät naturalistiset tammenoksat. Kirjoitus on nykyään kokonaan rapissut, 1700-luvun puolivälissä se oli vielä luettavissa (Stiernman, Cavander) ja siinä oli tieto että Suomen henkiratsuväen kenraaliluutnantti, jalo ja vapaasukuinen Juhana Galle oli syntynyt kesäkuun 14. p:nä 1614 ja kaatunut Lundin taistelussa joulukuun 4. p:nä 1676. Tähän vaakunaan kuuluu täydellinen sukuvaakunasarja, jonka vaakunakilvet nykyään ovat osittain päävaakunan ympärillä, osittain alttarin pohjoispuolella. Muutamassa vaakunassa on säilynyt kirjoitus »fäderne» ja »möderne» (isän puolelta, äidin puolelta) sekä numero. Sukuvaakunat ovat seuraavat: isän puolelta (kuva 54) 1. Galle (selvä kirjoitus), 2. Grabbe (selvä kirjoitus), 3. Fleming, 4. Boije, 5. Allongren (v. Stiernmanin mukaan nämä viimeksi mainitut ovat päinvastaisessa järjestyksessä), 6. Teet (selvä kirjoitus), 7. Stålmarm, 8. Tuntematon (musta kilpi, jossa kolme kullattua sarvea, sahaa, oksaa tms.); äidin puolelta (kuva 55) 1. Tuntematon (kullatussa kilvessä kanto, jonka ympärille kietoutuu oksa; tämä on joko väärin käsitetty Ekelöf-suvun vaakuna, tai sitten Klaus Galle on ollut naimisissa jonkun tuntemattoman suvun jäsenen kanssa, ennen kuin solmi avioliiton Margareeta Ekelöfin kanssa, ja Juhana Galle on tämän ensimmäisen avioliiton lapsi.), 2. Teet, 3. Wildeman, 4. Allonsköld, 5. Trolle, 6. Frille tai Taube, 7. Fleming, 8. Ille (selvä numero). Sauvon kirkon nähtävyyksistä tehty selostus (TMA F IV: 3) sisältää tiedon että syntymävuosiluku oli 1615 eikä -14.

2 (kuva 56). Kuoriseinän pohjoisosassa: Galle-suvun vaakuna; samaa tyyppiä kuin n:o 1, mutta tammenlehvästön sijassa on tässä kehyksenä pie-

noiskokoisien sukuvaakunain sarja. Nimilevyssä on kirjoitus: »Kongel:May:^{tz} Troo tiänare och Ryttmestare/under Finske Cavalleriet den ädle och wälborne herren/her Clas Galle till Steninge Debrofca och witarla/är till werlden född år

56. RATSUMESTARI KLAUS GALLEN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1676.

Begravningsvapen för ryttmästare Klas Galle 1676.

1647. och wid Lunden den 4/Decemb:år 1676 för Rijkszens tiender slaghen.» (Kunink. Majesteetin uskottu palvelija ja Suomen ratsuväen ratsumestari, jalo ja vapaasukuinen herra, herra Klaus Galle, Steningen, Dobrovkan ja Vitarlan herra, on syntynyt maailmaan v. 1647 ja kaatunut valtakunnan vihollisia vastaan taistellen Lundissa joulukuun 4. p:nä 1676; Inkerin Dobrovka ja Askaisten Vitarla olivat Klaus Gallen isän omistamia tiloja.) Sukuvaakunat toistavat isän puolelta Juhana Gallen isänpuoleiset sukuvaakunat, joten siis on tapahtunut erehdys. Äidin puolelta ne ovat seuraavat: 1. Tuntematon (punaiseksi maalattu saksanhirven pää, jonka sarvien välissä Andreaksen risti (?) ja tähdet (muistuttaa siis Brakel-suvun vaakunaa); Klaus Gallen äiti siis ei ole Juhana Gallen puoliso Margareeta v. Gerten, vaan jonkun tuntemattoman suvun jäsen, jonka kanssa Juhana Galle on ollut ensimmäisessä avioliitossa. Margareeta v. Gerten olisikin Klaus

Gallen syntyessä v. 1647 töin tuskin täyttänyt 13 vuotta! – 2. von der Osten genannt von Sacken (kuviot eivät aivan säännönmukaisia), 3. Fölkersam (?), 4. Bellingshausen (?), 5. Uexkull, 6. v. Rosen (?), 7. Taube, 8. Taube.

3. Alttarin pohjoispuolella: Galle-suvun vaakuna. Kypäränpeite on 1670-luvun vahvasti tyylieltyä, palloiksi ryhmittynyttä akanttilehvää. Kirjoitus: »Här under Ligger begraffven Den/Edle och Welborne Hr:Carl Iohan Galle till Steninge, Fulkila och Witerla./ähr födder hit Werlden den 18 Decemb:1670 och i Herra/nom afsomnade den 26 Dito Samma år, Gudh för/läne Honom en Frögdefull Upståndelse.» (Tämän alla lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen herra Kaarle Juhana Galle, Steningen, Fulkilan ja Vitarlan herra. On syntynyt tänne maailmaan joulukuun 18. p:nä 1670 ja nukkui Herrassa kuolonuneen saman kuun 26. p:nä samana vuonna, Jumala suokoon hänelle riemullisen ylösnousemuksen; Kaarle Juhana oli edellä mainitun Juhana Gallen ja hänen kolmannen puolisonsa Margareeta Munckin poika, joten hän oli Munck-suvun Fulkilan perijä.)

4. Alttarin pohjoispuolella: Galle-suvun vaakuna; samaa tyyliä kuin edellinen, mutta toisen veistäjän tekemä. Kirjoitus: »Här Ligger Begravfen den/Wälb:^{ne} H:^r Adam Galle till/Steninge och Fulkila; är Födder/hit til Werlden den 16. Januari 1674/Och i Herranom afsömnade den/24 ejusdem.» (Tässä lepää haudattuna vapaasukuinen herra Adam Galle, Steningen ja Fulkilan herra; on syntynyt tänne maailmaan tammikuun 16. p:nä 1674 ja nukkui kuolonuneen Herrassa saman kuun 24. p:nä.)

5. 2. eteläpilarissa: Ekelöf-suvun vaakuna, veistetty rustobarokkityyliin, nimilevyä ei ole. Tarkoittanee v. 1663 kuollutta Hannu Perttelinpoika Ekelöfiä, joka haudattiin Sauvon kirkkoon.

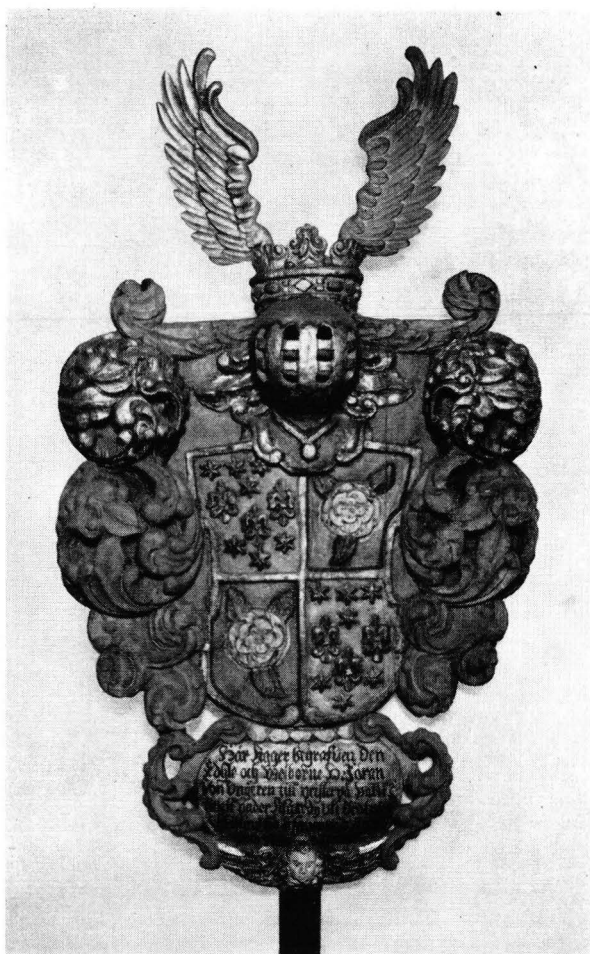
6 (kuva 57). 1. pohjoispilarissa: Hufvudsköld-suvun vaakuna, veistetty 1670-luvun rustobarokkityyliin; tyylielty akantinlehti ryhmittyy palloiksi, mahdollisesti saman veistäjän tekemä kuin n:o 3. Kirjoitus: »Kongl May:^{ts} troo Tienare Och fordom/Capiten Leytenant Under Det Nylenska Cavallerij/Den Edhle och Welb.^e Her Jöran Hufvudskiöldh/till Judikalla Raijtnemij Och Wijborgh år/föod ANNO 1614 den 16 Martij Och afsomnad/ I Herranom år 1678 den 6 Desem:» (Kunink. Majesteetin uskottu palvelija ja aikoinaan Uudenmaan ratsuväen kapteeniluutnantti, jalo ja korkeasyntyinen herra Yrjänä Huf-

vudsköld, Jutikkalan, Raitniemen ja Viipurin herra, on syntynyt v. 1614 maaliskuun 16. p:nä ja nukahtanut Herrassa v. 1678 joulukuun 6. p:nä. – Jutikkala on Sääksmäessä, Raitniemi Sauvossa ja Viipuri eli Frillans Perniössä. TMA F IV:3 sisältää erheellisen kuolinvuoden 1682.)

7. Samassa pilarissa: Hufvudsköld-suvun vaakuna; tyypiltään samanlainen kuin edellinen, mutta toisen veistäjän tekemä. Kirjoitus: »Här ligger begrafven den Edhle och/Welborne H: Hinrich Hufvudskiöld till/Judikala Raitnemi och Wijborg. Afsomnad i/Herranom åhr 1682 den 4 Junij och begraf/ven den 8 Julij 1683. Gudh Hans siel frögde.» (Tässä lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen herra Henrik Hufvudsköld, Jutikkalan, Raitniemen ja Viipurin herra. Nukkunut kuolonuneen Herrassa v. 1683 kesäkuun 4. p:nä ja haudattu heinäkuun 8. p:nä 1683. Ju-

57. KAPTEENILUUTNANTTI YRJÄNÄ HUFVUDSKÖLDIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1678.
Begravningsvapen för kaptenlöjtnant Göran Hufvudsköld 1678.

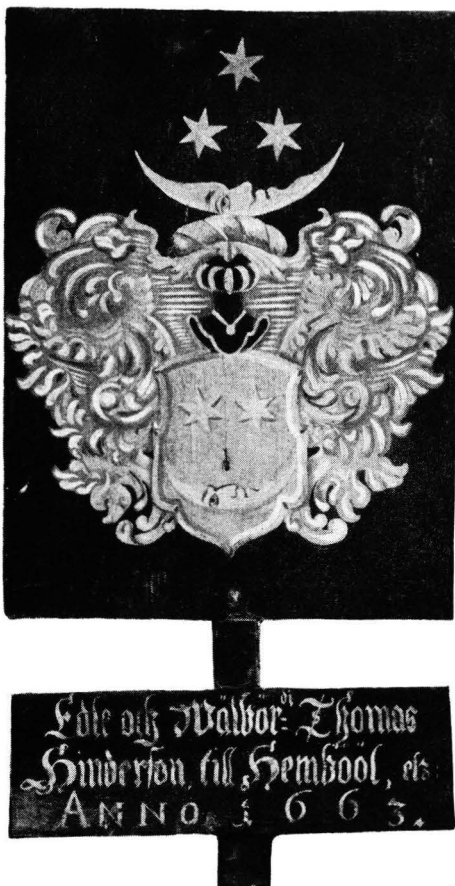
58. YRJÄNÄ VON UNGERNIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1674. RESTAUROITU.

Begravningsvapen för Göran v. Ungern 1674. Restaurerat.

mala hänen sieluansa ilahduttakoon. – Henrik Hufvudsköld oli edellisen poika.)

8. 3. eteläpilarissa: v. Ungern-suvun vaakuna, samaa tyyppiä kuin edelliset, mahdollisesti saman veistäjän tekemä kuin n:o 3. Kirjoitus: »Här ligger begrafven den Welb:e H:/Gärdt von Vngeren till Peisterpää etc./Jagh weet att min förklässare/Leffver, Och han skall Up-/weckia mig på then yttersta/dagen. åhr 1672:» (Tässä lepää haudattuna vapaasukuinen herra Gert von Ungern, Päistärpään ym. herra; sitten seuraavat Jobin k. 19: 25:n sanat sekä »v. 1672». – Gert von Ungern omisti avioliittonsa kautta Päistärpään kartanon noin v:sta 1670 lähtien v:een 1672.)

9. (kuva 58). Alttarin pohjoispuolella (aikaisemmin 3. eteläpilarissa: v. Ungern suvun vaakuna, samaa tyyppiä kuin edelliset, tyyliltään n:o 7:n läheinen sukulainen. Kirjoitus: »Här Ligger begrafuen Den/Edhle och Welborne H:Jöran /Von Vngeren till Peisterpä varit I/tienst vnder

59. TUOMAS HENRIKINPOIKA BOOSEN HAUTAUSVAAKUNA
V:LTÄ 1663.

Begravningsvapen för Thomas Henriksson Boose 1663.

Lifgardij vti Drotning/Christins tid afsomnad Anno/1674.» (Tässä lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen herra Yrjänä v. Ungern, Päistärpään herra, ollut henkikaartin palveluksessa kuningatar Kristiinan aikaan nukkunut kuolonneen v. 1674. – Tämä Yrjänä v. Ungern oli Gert von Ungernin poika.)

10 (kuva 59). 2. eteläpilarissa: Boose-suvun vaakuna, maalattuna suorakaiteen muotoiseen lautaan. Erilliseen nimilautaan on maalattu kirjoitus: »Edle och Wälbör^{di} Thomas/Hinderson, till Hembööl, etz:/ ANNO 1663.» (Jalo ja vapaasukuinen Tuomas Henrikinpoika, Hembölen ym. herra, v. 1663.– Hemböle oli Sauvossa sijaitseva säteritila.)

11. 2. pohjoispilarissa (aikaisemmin eteläseinässä): Boose-suvun vaakuna, veistetty rustobarokkityyliin, kypäränpiteen akanttilehvästö ryhmitetty kilven molemmin puolin yhdeksi isoksi pal-

60. HOVIJUNKKARI HENRIK HANNUNPOIKA LINDELÖFIN
HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1639.

Begravningsvapen för hovjunkare Henrik Hansson Lindelöf 1639.

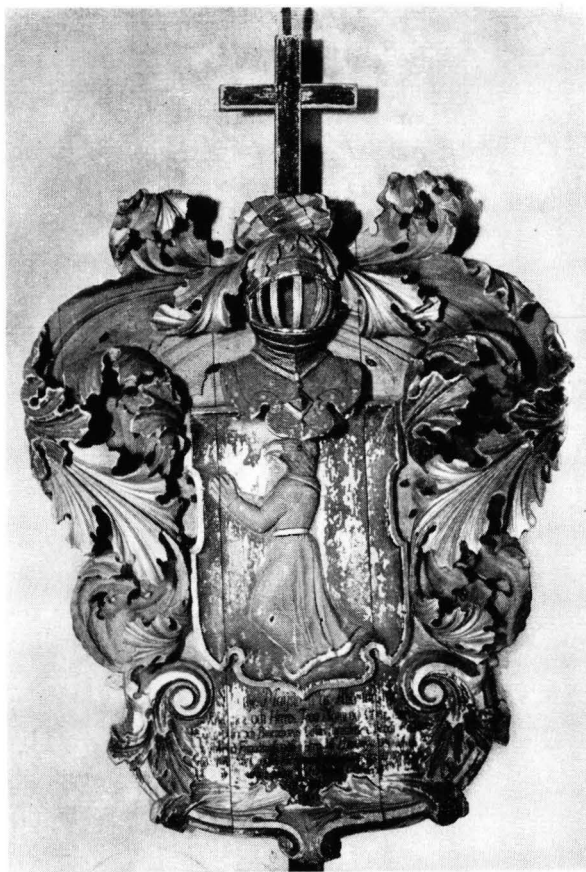
loksi; yksityiskohdat samaa tyyliä kuin n:o 3:ssa. Nimikilpi on hävinnyt; vaakuna tarkoittanee edellisen poikaa, Hembölen vv. 1664–80 omistanutta Hannu Tuomaanpoika Boosea.

12 (kuva 60). Eteläseinässä (aikaisemmin pohjoisseinässä): Lindelöf-suvun vaakuna, maalattu yläkulmistaan pyöristettyyn lautaan. Vaakunan yläpuolella kirjaimet HH LL ja erillisessä levyssä »ANNO. 1639:». Kirjaimet tarkoittavat hovijunkkari Henrik Hannunpoika Lindelöfiä, Karunan Hintsholman omistajaa. TMA FIV: 3:n mukaan on vuosiluku 1630.

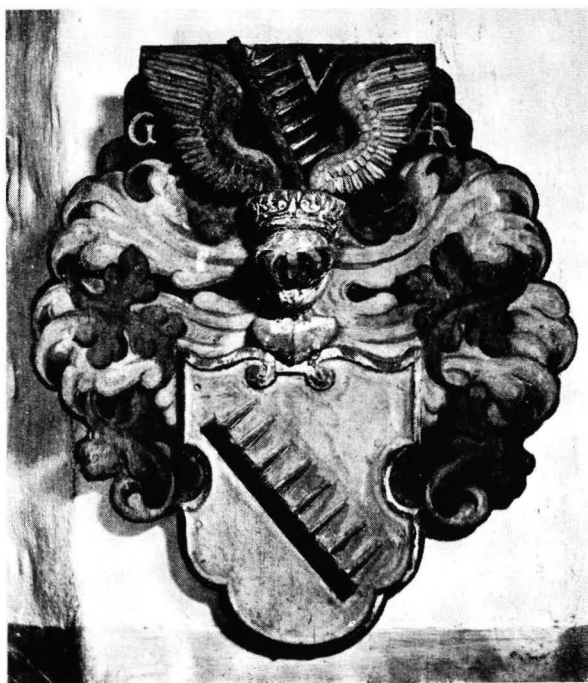
13. 3. eteläpilarissa: Lindelöf-suvun vaakuna. Kypäränpite on leikattu pellistä. Kirjoitus: »Phil: .. v. 21/Christus ähr mitt Lijf/döden ähr min winningh./1662.» (Filipp. 1: 21. – Savisal on omistaja, ratsumestari Ernst Lindelöf k. v. 1661 ja haudattiin v. 1662 Sauvon kirkkoon yhdessä veljenpoikansa Kaarle Kaarlenpojan kanssa.)

14 (kuva 61). 2. eteläpilarissa (aikaisemmin eteläseinässä): Anrep-suvun vaakuna, jonka kypäränpeite on maalattu vaakunakilven selkäpuoleen kiinnitettyyn lautaan. Sen yläosassa olevat kirjaimet G V AR tarkoittanevat v. 1625 tai 1626 kuollutta Paddaisten omistajaa Gosve Anrepia. 15. Skalm-suvun vaakuna, nykyään km n:o 37100–275, aikaisemmin 1. eteläpilarissa. Kypäränpiteen muodostavat veistetyt, läpikuvioiset lehtikiemurat. Kellotapulissa säilytetään nimilevyä, jossa on kirjoitus: »Den Edle Welbor: Class Classon Skalm till/Ristniemi och Storgård, fordo[m] /Assessor i den Kongl. Håf[rätt] i Finla[n] d/afsomnade 7 April 1650.» (Jalo ja vapaasukuinen Klaus Klaunpoika Skalm, Ristniemen ja Storgårdin herra, aikoinaan Suomen kuninkaallisen hovioikeuden asessori, nukkui kuolonneen huhtikuun 7. p:nä 1650. – Klaus Klaunpoika omisti avioliittonsa kautta Sauvon Ristniemen ja Kärkniemen vv. 1634–50 sekä Paraisten Storgårdin vv. 1640–1650.)

16. 2. eteläpilarissa (aikaisemmin eteläseinässä): v. Nettelhorss-suvun vaakuna, samaa tyyppiä ja luultavasti saman veistäjän tekemä kuin n:o 7. Kirjoitus: »Här ligger begravnen den Edle och wälb./H:Conradt Von Nettelgörrs till Ziebischhof Est/bergh Och Eknäs, fordom högdtbetrodde/Hoppman öfwer Frijherkapet Kimitho/i Her-

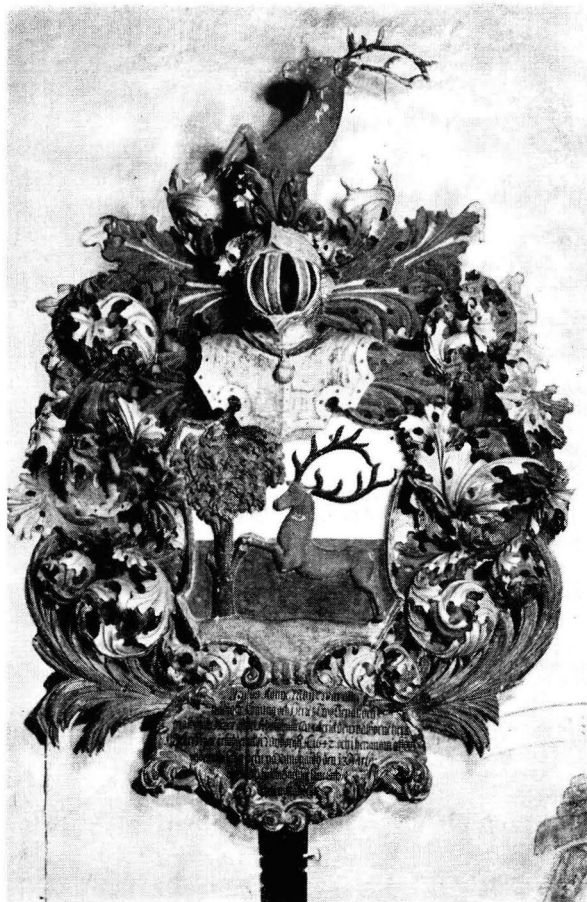
62. EVERSTILUUTNANTTI ARVID FOGELHUFVUDIN HAUTAUS-
VAAKUNA V:LTÄ 1685.
Begravningsvapen för överstelöjtnant Arvid Fogelhufvud 1685.

61. GOSVE ANREPIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1625 TAI
1626.
Begravningsvapen för Gosve Anrep 1625 eller 1626.

ranom afsomnade den 9 Desember/åhr 1679 Och begravnen Anno/1682 den 18 Julli.» (Tässä lepää haudattuna jalo ja vapaasukuinen Konrad v. Nettelhorss, Ziebischofin, Estbergin ja Eknäsin herra, aikoinaan Kemiön vapaaherrakunnan korkeasti uskottu päällysmies, nukahti Herrassa joulukuun 9. p:nä v. 1679 ja haudattu v. 1682 heinäkuun 18. p:nä. – Nettelhorss omisti avioliittonsa kautta Sauvon Smörvikin rälssitilan; Ziebischhof oli Kuurinmaalla, Eknäs Karunassa.)

17 (kuva 62). Altтарin pohjoispuolella: Fogelhufvud-suvun vaakuna. Kypäränpeite on isolehtistä akanttia, joka jo lähentelee naturalistista muotoilua, vaikka ryhmittyminen palloiksi vielä on havaittavissa. Kirjoitus: »Kongl: Majstet Wår Allernådigste/Konungh och Herres Troo Mann och Öfverstelieu-/tenant af Åbo och Biörneborgs Lähns Infanterie Edle och Wälborne/herr Arvid Fuogelhuffvudh, Herre till Linnumpä och Lijfvala/födder A:o 1616 och i Herranom afsomnader den 22 Martij/A:o 1685. Gudh förläne sahl. Herren en Frögdefull/upståndelse.» (Kuninkaal-

63. MAJURI PIETARI PIPERIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1690.
Begravningsvapen för major Peter Piper 1690.

lisen majesteetin, kaikkein armollisimman kuninkaamme ja herramme uskottu mies ja Turun ja Porin läänin jalkaväen everstiluutnantti, jalo ja korkeasukuinen herra Arvid Fogelhufvud, Linnunpään ja Liivalan herra, syntynyt v. 1616 ja Herrassa nukkunut kuolonuneen maaliskuun 22. p:nä v. 1685. Jumala suokoon autuaalle herralle iloisen ylösnousemuksen. – Arvid Fogelhufvud oli syntynyt Piikkiön Linnunpään kartanossa ja omisti avioliittonsa kautta vv. 1654–85 Sauvon Liivalan.)

18. Alttarin pohjoispuolella (aikaisemmin 3. eteläpilarissa): Oxhorn-suvun vaakuna, veistetty rustobarokkityyliin, samaa tyyppiä kuin esim. n:ot 3 tai 9; varmaan saman veistäjän tekoa kuin n:o 16. Kirjoitus: »Hans Kongl:Majtzt troo/Tienare och wälbestelter Capitain för ett Compag: Infanteri:Fordom/Den Edle och Wälb:Rigert Henrichson Ox-/horn till Küslax och pastirpä: födder A:o/1602 den 25 Sept:och i Herranom/afsomnad den 19 Feb. 1687.» (Kuninkaallisen majesteetin uskottu palvelija ja jalkaväkikomp-

panian täysikuntainen kapteeni, aikoinaan jalo ja vapaasukuinen Rikard Henrikinpoika Oxhorn, Kuuslahden ja Päistärpään herra, syntynyt v. 1602 syyskuun 25. p:nä ja Herrassa nukkunut kuolonuneen helmikuun 19. p:nä 1687. – Rikard Oxhorn omisti Merimaskun Kuusniemen ja toisen avioliittonsa kautta Sauvon Päistärpään v:een 1684.)

19 (kuva 63). Alttarin eteläpuolella: Piper-suvun vaakuna, veistetty 1600-luvun loppupuolen tyyliin, kypäränpeitteen rehevä akantti kehittyyn naturalistiseen suuntaan. Kirjoitus: »Hans Kongl. May^{te}:Wår aller/nådigste Konung och Herres Troo Tienare och/Wälbestälte Major aff det Äbolähnske Cavalleriet den wälborne herr/Petter Piper är födder uthi Wijborgh A:o 1642. och i Herranom afsom/nader uthi sagu sockn på Runogårdh den 13 Martij/åhr 1690. hwilken Gudh förläne En frög/defull upståndelse.» (Kaikein armollisimman kuninkaamme ja Herramme uskottu palvelija ja Turun läänin ratsuväen täysikuntainen majuri, jalosyntynyt herra Pietari Piper on syntynyt Viipurissa v. 1642 ja nukkunut kuolonuneen Herrassa Sauvon pitäjässä Ruonan kartanossa maaliskuun 13. p:nä v. 1690, jolle Ju-

64. EVERSTILUUTNANTTI PENTTI JUHANA HORNIN HAUTAUSVAAKUNA V:LTÄ 1701.

Begravningsvapen för överstelöjtnant Bengt Johan Horn år 1701.

mala suokoon iloisen ylösnousemuksen. – Pietari Piper oli vv. 1682–90 Ruonan virkatalon haltijana.)

20 (kuva 64). 1. eteläpilarissa: Horn-suvun vaakuna, samaa tyyppiä kuin edellinen mutta kypäränpiteen akantti vielä vapaammin kehittyntä; nimilevy on kehittynyt simpukankuoreksi. Kirjoitus: »Kongl:May^{ttz}/Troo Tiänare och Drabant den/Högwälborne Baron Hr. Bengt Johan Horn/Herre till Lesnemi Halis Wärentaka och Westis/Född på lessnemi A:o 1668 den 9 Martii undfick Sitt Bane/sår wed Narviske Slaget A:o 1700 de. 20 November der af/Han afsomnade der sammestädes den 13./Martij 1700.» (Kuninkaallisen majesteetin uskottu palvelija ja drabantti, vapaasukuinen paroni herra Pentti Juhana Horn, Liesniemen, Halisten, Vuorentaan ja Vestin herra, syntynyt Liesniemessä v. 1668 maaliskuun 9. p:nä, sai Narvan taistelussa v. 1700 marraskuun 20. p:nä kuolinhaavansa, josta hän nukkui kuolonneen samalla paikkakunnalla maaliskuun 13. p:nä 1700. – Viimeisen vuosiluvun pitäisi olla 1701; syntymäpäivä ja vuosi on myöhemmin lisätty. Liesniemi ja Vesti ovat Sauvossa, Halinen Maariassa ja Vuorentaka Halikossa.)

21. Pohjoisseinässä: Rosenlew-suvun vaakuna; veistetty 1950-luvulla myöhäisbarokkityyliin. Suku omisti 1600-luvulla Sauvon Paddaisten kartanon, ja uudelleen v:sta 1912 lähtien saman kartanon; vaakuna on lahjoitettu kirkkoon suvun muistoksi.

v. Stiernman ja Cavander luettelevat lisäksi seuraavat, myöhemmin hävinneet sukuvaakunat:

22. Lindelöf-suvun vaakunaa muistuttava. Kirjoitus: »Hans Hansson Lindestubbe A° 1601.» (Lindestubbe-nimistä sukua ei tunneta; mahdollisesti nimi on väärin luettu.)

23. Vaakuna, jossa kirjoitus »Johan Mortensson Anno 1599», nähtävästi tarkoitava Raitniemen omistajaa, v. 1599 kuollutta Juhana Martinpoika Laxia. Vaakuna oli 4. eteläpilarissa.

24. v. Nieroth-suvun vaakuna, jonka kirjoituksessa nimi »Hemminck Njrot». Hemming v. Nieroth kuoli tapaturmaisesti v. 1622 Karunan kartanossa, jonka omistajaksi hänen veljensä Pertteli oli tullut avioliittonsa kautta.

25. Stiernkors-suvun vaakuna, kuorin eteläseinässä. Kirjoitus: »Anno 1634 den 16 Januarii afsomnade i Herranom den Ädle och Vålbördige Axel Iversson till Kerknäs.» (V. 1634, tammikuun 16. p:nä nukkui kuolonneen Herrassa jalo ja vapaasukuinen Aksel Iivarinpoika, Kärknien herra.)

26. Linderot-suvun vaakuna, kirjoituksessa »Edle och Vålbördige Mårten Mortensson Linderot» (jalo ja korkeasukuinen Martti Martinpoika Linderot; omisti Karunan Strömsbölen vv. 1663–67.)

27. Vaakunakilvessä oli valkoinen puolikuu sekä tämän ylä- ja alapuolella tähti. Nimi »Tönne Jörenson». Tarkoit-

65. MESSINKIPELTINEN KYPÄRÄ VUODEN 1600 PAIKKEILTA. KM.

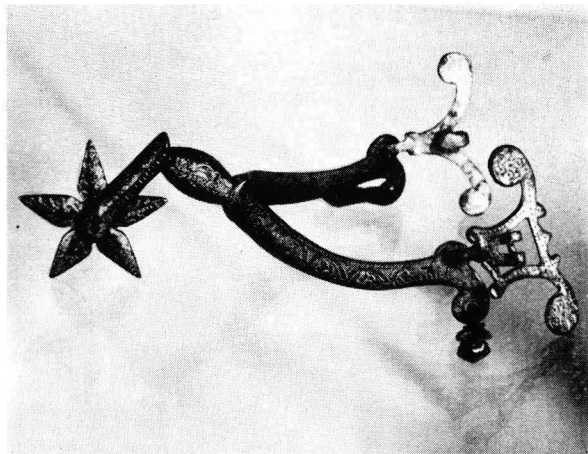
Hjälms av mässingsplåt, ca 1600. NM.

tance käskynhaltija Tönne Yrjänänpoikaa, (Södermanlandin) Högsjögårdin herraa, joka aateloitiin v. 1592 ja v. 1606 solmi avioliiton Anna Henrikintytär Hornin kanssa sekä k.v. 1613.

28. Vaakunakilvessä poikittainen puu; nimi puuttui.

KYPÄRÄ, nykyään KM n:o 4253: 1 (kuva 65). Messinkipelistä tehty ja pronssattu kauluksellinen umpikypärä 1500-luvulta tai 1600-luvun alkupuolelta. On riippunut Juhana Gallen vaakunan yläpuolella (Hausen s. 22).

KÄSIVARUKSET, nykyään KM n:o 4253: 3, tehdyt messinkipelistä ja pronssatut; toisen sormen suo-

66. PRONSSATTU KANNUS 1600-LUVUN ALKUPUOLELTA. KM.
Bronserad sporre från början av 1600-talet. NM.

jukset puuttuvat. Riippuivat Juhana Gallen vaakunan yläpuolella.

KANNUKSET (kuva 66), nykyään KM n:o 4253: 2, alkuaan kaksi paria, joista nyt ainoastaan toinen pari identifioitavissa. Pronssatut. 1600-luvun alkupuolen tyylistä lyöteornamentiikkaa. Toinen pari on riippunut Juhana Gallen vaakunan yläpuolella, toinen Hufvudsköld-suvun vaakunan kohdalla (Hausen). Juhana Gallen suruharsoon kiedottu komentosauva on hävinnyt.

KYPÄRÄ, nykyään KM n:o 4253: 4, tehty kuparipellistä ja myöhemmin maalattu valkoiseksi. Samaa tyyppiä kuin edellinen; on riippunut Hufvudsköld-suvun vaakunan kohdalla.

KÄSIVARUKSET, nykyään KM n:o 4253: 5, kuparipellistä ja maalatut valkoiseksi, riippuneet Hufvudsköld-suvun vaakunan kohdalla.

KYPÄRÄ, nykyään KM n:o 4253: 6, tehty kuparipellistä ja maalattu mustaksi, samaa tyyppiä kuin edelliset. On riippunut Klaus Gallen vaakunan yläpuolella.

KÄSIVARUKSET, nykyään KM n:o 4253: 7, vahvaa mustaa rautapeltiä. Sormensuojukset puuttuvat. On riippunut Klaus Gallen vaakunan yläpuolella. MIEKAT: 1. nykyään KM n:o 4253: 9, on luultavasti kuulunut Juhana Gallen vaakunaan. 1600-luvun loppupuolen upseerinmiekkä, yksiteräinen laakeakouruinen säilä on uusittu 1800-luvulla. Alkuaan kullattu rautakahva, jonka kouraimessa lankapunosta. Väistintangon reunassa ja kahvan-kaareissa sekä väistintangon päässä ja nupillisen ponnen yläosassa lehtituppi. Pit. 88,5 cm.

2. KM n:o 4253: 8, ei enää identifioitavissa.

Mustaksi maalattu, kulmikas SURULIPUN tanko (ks. mm. Cavander s. 4).

LIPPUTANGON KÄRKI, nykyään KM n:o 4253: 10, yksinkertainen, peltiä.

SURUSAUVAT, 6 kpl. Päässä valkoinen risti; suruharsoa. Käytetty rovasti H. H. Hjerpen hautajaisissa v. 1888 (H. H. Hjerpe, Sauvon kappalaisena vv. 1869–79, kirkkoherrana vv. 1885–88).

MUISTOTAULUJA ei enää ole kirkossa, mutta niitä on luultavasti ollut ainakin kolme, vrt. Melander, Personskrifter n:ot 666 (Eerik Antinpoika Bange, k.v. 1676), 750 (Maria Pietarintytär Hacks, kv. 1679) ja 1507 (Margareeta Gezelia, haudattu v. 1695); kaikki mainitut henkilöt on haudattu Sauvon kirkkoon.

Kellot

1. Koristeina palmettinauhut ja kristilliset vertauskuvat. Kirjoitus ylinnä: GLORIA IN EXCELSIS

DEO ET IN TERRA ANNO 1663 (Kunnia olkoon Jumalalle korkeudessa ja maassa vuonna 1663); reunassa: LAETATUS SUM IN HIS QUAE DICTA SUNT MIHI IN DOMUM DOMINI IBIMUS. HOLMIAE ME FUNDEBAT DENUO SAMUEL CHRISTOPHER GRÖNWALL ANNO 1826. (Psalmi 127: 1: Minä iloitsin, kun minulle sanottiin: Menkäämme Herran huoneeseen. Tukholmassa minut valoi uudelleen Samuel Kristoffer Grönwall v. 1826.) Kyljessä: SAWON KIRKON SEURAKUNTA/VADEI MINUN VALMISTETTA/WANHAN KELLON WASKESTA/SANOMIA SAATTAMAAN/IUMALASTA IULISTAMAAN. Halkaisija 100 cm. (S. Kr. Grönwall toimi kellonvalajana Tukholmassa vv. 1825–38).

2. Ylinnä vastakkaiset akantinpalmettinauhut, reunassa pystyt akantinpalmetit. Kyljessä kruunu, Jehovan nimi ja serafinpäät. Kirjoitus kyljessä: UUDESTA WALETTU SAWON EMÄ KIRKON/KUSTANNUXELLA KUNINGAS GUSTAWUXEN/SEN III HALLITUXEN XX WUOTENA 1791/TURUSA NILS THUNSTRÖMILDA. Vastakkaisella puolella: KUPAR KURKULL KORKIAST KUTZUN/KIELELL KOVALL KOLKUTAN/KULIE KIIRUST KANSAN KANSSA/KALLIST KORKWAS KUULEMAAN/KÄSKY KULLAIST KORKEHIMMAN/KUULTUAS KÄÄNNY KATUMAAN/KULIETTUAS KUOLEMAHAN/KUNNIAN KRUNULL KRUNATAAN. Halkaisija 86 cm. (Niilo Thunström, ks. s. 145.)

Tapulissa on ollut kolmaskin kello, jossa oli seuraava kirjoitus: »Omguten på/inspect:B. Pomrens/bekostnad. År 1789/af N. Thunström i Åbo». Tapilan pehtori, B. Pomrén kustansi hautapaikkansa maksuksi vanhan kellon uusimisen; pöytäkirjan mukaan oli kyseessä rippikello, mutta Hausen puhuu kirkonkellosta (s. 24).

V. 1642 oli tapulissa neljä kelloa mutta v. 1689 ainoastaan kaksi; vv. 1661–65 oli nähtävästi tehty uudet isot kellot vanhoista pienistä (kal.; tilit).

Sekalaista

TUNTILASI, saarnastuolissa, nelilasinen. Neljän sorvatus jalaa kannattama pilarimainen puute-line, jonka päätteenä on nuppi. Koppa on leikattu painetusta pellistä ja kullattu. Kopan kork. 25 cm. Luultavasti luutnantti Kustaa Hufvudsköldin lahjoittama v. 1743 (kal.).

Aikaisemmin kirkossa olleiden tunti-lasien lahjoittajat olivat majuri Krister Carpelan (v. 1674, ks. s. 168) ja kapteeni N. Ahlgren Lautkankareesta (v. 1723, kal.).

SEINÄKELLO, kaappi pulleaa rokokootyyppiä, yläosa neliömäinen, ylinnä profiloidut listat. Maa-

lattu ruskeaksi. Alkuperäinen väri oli sininen. Kellon koneiston valmisti v. 1802 kellosepän opissa käynyt talonpoika Eerik Eerikinpoika Skörsbölestä ja kaapin seppä Mikael Björkman (pöytäk.).

NUMEROTAULUT, 1–2. Yksinkertaiset, 1900-luvulta. Koko 66×50 cm.

Aikaisintaan v. 1738 mainitaan numerotaulut sekä kivetä puukirkossa. V. 1753 oli kuorinaidassa mustaksi maalattu taulu ja urkuparvessa valkoiseksi maalattu.

ÖYLÄTTIRAUTA, pit. 58 cm. Mainitaan jo v. 1649 (tilit).

KOLEHTITUKKI, kiinnitetty 1. eteläpilariin. Viisikulmainen, raudoitettu. Pit. 62 cm, kork. 58 cm. Uusittu isonvihan jälkeen, koska entinen rahäsäiliö oli mädäntynyt maahan kaivettuna sodan aikana (pöytäk.).

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. kaksioivinen kaappi, jonka yläreunan listassa on munasauva; se valmistui joko v. 1639 tai 1650-luvulla (kal.); kaksi barokkityylistä nojatuolia (ainakin käsinojissa vanhoja osia, muut osat mahdollisesti uusitut) sekä v. 1901 hankitut yksinkertaiset huonekalut, jotka on maalattu tammenvärisiksi.

PAARIT: 1. Mahdollisesti 1700-luvulta. Jalat on sahattu balusterimaisiksi, kädensijoissa on sorvatut nupit, päätylautoihin on maalattu valkoiset pääkallo.

2–3. 1800-luvulta, yksinkertaiset.

PENKKI, tapulissa, 1700-luvulta (?). Yksinkertainen; etureuna ja etujalat sahattu balusterimalliin. Pit. 210 cm.

Hävinneet ovat mm. puuseppä Klaus Wahlbergin v. 1753 valmistama *häpeäpenkki*, *aurinkokello* sekä v. Stiernmanin mainitsemat kahdet *munkkikirjat*, joista toinen nähtävästi oli messukirja ja toinen v. Stiernmanin mukaan sisälsi kirkkojärjestyksen. Nämä kirjat vietiin myöhemmin Turkuun, missä palo tuhosi ne v. 1827 (Hausen).

TIIVISTELMÄ

1. 1200-luvulla on ollut puusta rakennettu kirkko, johon vuosisadan loppupuolella tai vuoden 1300 paikkeilla liitettiin harmaakivinen sakaristo; sakaristossa suippokaarinen pohjoisikkuna ja luultavasti vaakasuora puinen välikatto. Kalustoa: madonnan kuva, kasteallas.

2. Epävarmaa on, suunniteltiinko ensin aivan pienen kirkon rakentamista.

3. Runkohuone kokonaisuudessaan valmistui v:n 1350 jälkeen, mahdollisesti vasta vuosisadan lopulla; se suunniteltiin kolmilaivaiseksi; sakaristo sai holvin ja uuden päädyn. – Runkohuoneessa oli leveä, profiloinnilla varustettu

eteläportaali; ikkunoiden muoto on tuntematon; pilarit kuuluvat mahdollisesti tähän kauteen. Kalustoa: alttarilevy, jossa vuosiluku 1391.

4. Asehuone holveineen (?) ja läpikäytävävineen sekä kellaritapulin alaosa valmistuivat kohta runkokuoneen jälkeen.

5. Runkokuoneen holvit rakennettiin 1450- tai 1460-luvulla ja silloin muurattiin myös korkeat koristeelliset tiilipäädyt; ikkunain muoto muutettiin ja ulkoseiniin tehtiin pyörökomerokoristelua. Päätykoristelussa ilmenee uusmaalaista vaikutusta.

6. 1470-luvulla valmistui kirkon kalkkimaalauskoristelu, joka on ns. Kalannin koulukunnan tyyliä. Sisustus uusittiin. Siitä on säilynyt osia parvista ja kuoripenkeistä ja sakramenttikaapista. Irtaimistosta on jäljellä kaksi krusifiksia ja muita veistoksia, katkelmia lasimaalauksista ja pari rautaista kynttilänjalkaa.

7. 1600-luvulla suoritettiin kirkossa vähäisiä korjauksia; v. 1645 puhkaistiin pohjoisikkuna, v. 1655 muurattiin kellarin seinien kalkkimaalaukset peitettiin v. 1652, tukipilarit valmistuivat 1690-luvulla. Näihin aikoihin valmistunut sisustus on vielä nykyään kirkolle leimaa antavana.

Puukirkko oli rakennettu jo aikaisemmin, mutta uusittiin v. 1656; se sijaitsi nykyisen kirkon länsipuolella. Tämä kirkko purettiin 1700-luvun loppupuolella. 1600-luvulla kirkkotarhaa ympäröi muurattu aita, jossa yksilapainen lautakatto; ainakin toinen porttihuone oli kivinen.

8. V. 1770 uusittiin kattotuoli ja rakennettiin tapulin puinen yläosa turkulaisen Antti Wahlbergin johdolla. V. 1792 laajennettiin kirkkotarhaa ja se ympäröitiin uudella harmaakiviäidalla.

9. V. 1806 puhkaistiin toinen pohjoisikkuna ja tehtiin uusi ovi asehuoneeseen (?). Ikkunoiden yhdenmukaistaminen ja sisustuksen korjauksia mainitaan vuosisadan keskivaiheilla. V. 1860 sisustus uusittiin uusgoottilaiseen tyyliin, käyttäen kuitenkin keskiaikaisen sisustuksen osia. V. 1898 tehtiin sakariston ulko-ovi. Kirkkotarhaa laajennettiin monesti 1800-luvulla.

10. V. 1906 paljastettiin kalkkimaalaukset arkkitehti C. Frankenhauserin johdolla. V. 1953 katettiin vesikatto eterniittilevyillä.

REFERAT

I. I Sagu (fi. Sauvo) fanns på 1200-talet troligen en träkyrka av vilken dock inga spår bevarats. Till denna fogas vid århundradets slut eller ca 1300 en gråstenssakristia, i vars nordvägg ett spetsbågigt fönster. Sakristians innertak var troligen plant och av trä. Av inventarier ha bevarats en Madonna-skulptur (bild 43), möjligen en nordtyskt ursprung, samt en dopfunt av grå östersjökalksten (bild 48). II. Då träkyrkan revs, planerades möjligen byggandet av en helt liten stenkyrka (jfr oregelbundenheter i nordväggens murverk).

III. Långhuset i dess helhet härstammar från 1300-talets senare hälft. Det planeras från början treskeppigt och möjligen ha de åttkantiga pelarna uppmurats redan i detta skede; för valven lämnas anfang i sidoväggar och gavlar. Trappa till vinden inmurad i nordösthörnet. I sydväggens brett spetsbågigt portal med profilerad inramning (bild 15); fönstrens form har troligen senare förändrats.

På sakristians vind uppbäres långhusets mur av en bred

stödbåge; sakristian har troligen erhållit sitt valv och sin gaveldekoration vid denna tid. Ett nytt fönster öppnas i sakristians nordvägg nedanför det gamla, som tangeras av valvet och därför igenmuras.

Av inventarier har endast bevarats en altarskiva av inhemsk kalksten, möjligen en halvfärdig gravsten, i vilken årtalet 1391 (bild 26).

IV. Vapenhuset (med dess låga kryssvalv?) och genomgångsdörrar torde ha uppförts kort efter långhuset, att döma av att dettas vägg mot vapenhusets vind lämnats orappad; samma tegel uppträdde i långhus och vapenhus. Samma tegelstorlek uppvisar även trappan och det låga tunnvalvet i klockstapelns gråstensdel, i vilken även finnas andra medeltida detaljer.

V. Långhusets valv slås på 1450- eller 60-talet och de höga gavlarna muras färdiga; takåsen flyttas något mot norr. Gaveldekoren med dess rundnischer uppvisar nyländska drag. Mittskeppets stjärnvalv och sidoskeppens kryssvalv uppvisa stora likheter med de valv Petrus murator från Kimito uppfört.

I samma skede ha fönstren troligen ommurats i det sydväggens övre del förnyats; här förekomma samma slags rundnischer som i gaveltriangelarna; de upprepas även på ömse sidor om västfönstret. Fönstren äro segmentbågiga med rektangulär ljusöppning. I bägge gavlarna spetsbågiga fönster med massverk av tegel, vilket bevarats endast i korfönstret.

VI. På 1470-talet prydes kyrkan med kalkmålningar i den sk. Nyrkyrskolans stil. Huvudbeståndsdelen i dekoren utgöres av en rad apostlar och profeter med respektive satser ur trosbekännelsen och bibelspråk. Vid samma tid förses kyrkan med ny inredning: korläktare, korbänkar och biskopsbänk samt sakramentsskåp (bild 38, 39); delar av alla dessa ha bevarats inkomponerade i kyrkans nuvarande inredning (bild 32–37). Rosett från en glas-målning (föreställande korsfästelsen) har bevarats (bild 25). Övriga inventarier: triumfkrucifix (bild 40), nordiskt (?) arbete från 1400-talets slut, Smärtoman och krucifix samt S. Laurentius (bild 41), inhemska arbeten ca 1500, och S. Göransgrupp av stockholmskt (?) ursprung (bild 42). Bland år 1558 beslagtaget silver nämnas nattvardskärl, monstrans, oljekar, altarkors, votivfiskar och spänger. Två ljusstakar av järn av medeltida typ jämte processionslykter från slutet av 1500-talet i medeltida stil ha bevarats.

VII. På 1600-talet utföras i kyrkan diverse reparationer. Det ena nordfönstret härstammar troligen från år 1645. År 1655 muras källare under sakristian. Kalkmålningarna överstrykas år 1652. Långhuset förses med kontreforer på 1690-talet. Kyrkan präglas ännu i dag av 1600-talets

inredning och inventarier. Inredningen omfattar predikstol från år 1651 (bild 28), altarpuppats av samma mästare 1648 (bild 27), läktare och dopfontsskrank, målade av Lars Myra på 1690-talet (bild 29,30); bänkverk. Den år 1671 anskaffade, senare ombyggda orgeln (bild 31) förstördes vid Åbo slotts brand år 1941. Av lösöre ha bevarats en ovanligt stor mängd begravningsvapen, de flesta från 1670- och 80-talet, oljemålning framställande den Uppståndne (bild 44), nattvardskalk, troligen från Tyskland, skänkt 1658 (bild 47), malmkronor från år 1653 och 1696 (bild 50), ljusarmar av trä i broskbarockstil mm. Däremot ha gått förlorade en kalk från år 1653, synbarligen medeltida stil, en åttkantig silverflaska från år 1678, ett antal tennföremål samt ett flertal altarkläder och mässhakar i damast, brokad eller sammet med pärlstickade krucifix, »ryssetäcken» m.fl. textilier samt åtminstone tre Hedengranstavlor. Ännu år 1642 hade kyrkan fyra klockor, vilka år 1661–65 omgjutas till två (senare omgjutna) större klockor.

Redan tidigare har en mindre kyrka av trä upptimrats väster om stenkyrkan, synbarligen för att fylla den finska befolkningens behov; den ombygges år 1656 och rives såsom obehövlig vid slutet av 1700-talet. Kyrkogården var under 1600-talet ingärdad av en murad balk med ensidigt bråttak; åtminstone den ena portbyggnaden var av sten. VIII. År 1770 förnyas takstolen och uppföres klockstapelns övre del under ledning av Åbomästaren Anders Wahlberg. – Den utvidgade kyrkogården omges år 1792 med kallmur av sten. Bland inventarier från 1700-talet må nämnas av G. E. Schröder målat porträtt av Fredrik I (bild 46), nattvardstyg av A. Törnqvist, Åbo 1779, mässhake av röd sammet 1788, ljusarmar av malm 1735, ljusstake av malm 1701, klocka av Nils Thunström, Åbo 1791.

IX. År 1806 upptages nytt fönster i nordväggen och vapenhuset får möjligen nu dörr i sydväggen medan sidodörrarna sättas igen. Vid mitten av århundradet ha fönstrens tegelpelare avlägsnats och fönstrens form förenhetligats; även reparationer av inredningen omtalas. År 1860 ombygges inredningen i nygotisk smak med tillvaratagande av delar av den medeltida inredningen, och målas i ekfärg; på altaret uppsattes redan år 1854 altartavla av R. Ekman med nygotisk ram enligt ritningar av G. T. Chiewitz (bild 45). Kaminer installeras 1886–88. Orgel av A. Jurva 1896, klocka av S. Kr. Grönwall 1826. År 1898 upptages ytterdörr i sakristian.

Kyrkogården utvidgas under 1800-talet i flere repriser.

X. År 1906 restaureras kyrkan under ledning av arkitekt C. Frankenhaeuser och kalkmålningarna framtagas. Skurtaket täckes år 1953 (oavsett Arkeologiska kommissionens motstånd) med eternitskivor.

1. KARUNAN VANHAN KIRKON JA TAPULIN PIENOISMALLI.
JUSSI VIKAISEN SUUNNITTELEMA MUISTOMERKKI KARUNAN KIRKKOTARHASSA.
*Modell av Karuna gamla kyrka och stapel. Minnesmärke av
Jussi Vikainen på Karuna kyrkogård.*

KARUNA

LÄHTEITÄ

A. O. Heikel, *Friluftsmuseet på Fölisön*. FM XX 1913, s. 18. *Sama*, Karunan kirkko. Seurasaaren ulkomuseon opas 1922; sama ruotsiksi, 1923. H. Klemetti, *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600 ja 1700 -luvuilla*. Porvoo 1927, ss. 35, 37, 300.

FM XVII 1910, ss. 26–27, XVIII 1911, ss. 62–64, XXI 1914, ss. 1–3. Seurasaaren Ulkomuseo Oy:n vuosikertomus v. 1913. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja III, 1913, ss. 95–98. Tiden 2, 1917, nro 7.

Kirkon arkistoa säilytetään Sauvon kirkon arkiston yhteydessä. Kalustoluettelot vv:lta 1804, 1819, 1831 ja 1874. Tilat vv:lta 1704–1825 ja 1831–99. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1781–1851 ja 1863–1911. Piispantarkastusten pöytäkirjat vv:lta 1736, 1777, 1804, 1878, 1898 ja 1904. Rovastintarkastusten pöytäkirjat vv:lta 1804, 1837 ja 1856.

Sauvon kirkon arkisto: Pitäjänkokousten pöytäkirjat. *Kansallismuseon topogr. arkisto*: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1871 laatima kerto-

mus vanhasta kirkosta, A. O. Heikelin muistiinpanot Karunan vanhasta kirkosta v:lta 1914, V. Kyanderin v. 1914 laatimat piirustukset vanhasta kirkosta, konsuli F. Siemssenin sanomalehtileikekokoelma, H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus uudesta kirkosta, J. Stenbäckin laatimat uuden kirkon piirustukset, vanhan tapulin ym. piirustuksia. Kansatieteellisen osaston pöytäkirjat ja luettelot.

Karuna perustettiin v. 1685 Karunan kartanon omistajan maaherra, laamanni ja vapaaherra Arvid Hornin toimesta ja sai kappelinoikeudet; emäseurakuntana oli Sauvo. V. 1688 kappeli-seurakunta sai oman papin. V. 1908 päätettiin Karuna erottaa omaksi kirkkoherrakunnaksi, mikä toteutui v. 1930.

Karunan pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Kärkniemi, Steninge, Karuna, Kärkkinen, Vester- ja Östergård eli Timari, Päistärpää, Strömsböle ja Sandö.

Vanha kirkko

Arvid Hornin toimesta Karunan kirkko oli jo v. 1685 rakennettu puolivalmiiksi: »sen kattaminen, sisustaminen ja ympäri muuraaminen oli vielä suorittamatta» (va, Sauvossa laaditut kihlakunnanoikeuden pöytäkirjat, 27. 11. 1685 ja 4. 4. 1686). Arvid Horn oli määrännyt kaikki alustalaisensa Ruonan läänistä avustamaan rakennustöissä; seurakuntalaiset kattoivat itse vesikaton paanuilla (main. pöytäk.). V. 1685 hankitussa kirkonkellossa (s. 224) sanotaan että Arvid Horn on kokonaan kustantanut kirkon. V. 1777 pidetyssä tarkastuksessa mainitaan kuitenkin perimätietona, että Kärkisten, Savisalon, Kärkniemen ja Steningen kartanoiden haltijat olivat kukin rakennuttaneet yhden nurkan. Hirret oli tuotu Päistärpään, Sandön ja Koppholmin kylien metsistä.

Arvid Horn kustansi myös suurimman osan kirkon sisustuksesta sekä sisämaalauksen. Hän pidättikin itselleen patronaattioikeuden ja vaikutti nähtävästi myös siihen, että kirkko sai nimen »Maria Elisabet», koska hänen toinen puolisonsa oli Maria Elisabeth Kruse.

1800-luvun alkupuolella kirkko oli käynyt ahtaaksi kasvavalle väestölle, ja 1830-luvulta lähtien pohdittiin sen laajentamista. V. 1837 hankittiin lääninarkkitehti P. Gylichiltä laajentamishdotus, johon sisältyi länsipään asehuoneen pidentäminen ja laajentaminen runkokuoneen levyiseksi. Suunnitelma raukesi. V. 1901 on päivätty Helge Rancenin korjaushdotus, jota ei myöskään toteutettu. Uuden kirkon valmistuttua v. 1910 (ks. s. 217) vanha kirkko jäi rappeutumaan.

V. 1912 Antellin valtuuskunta lunasti Karunan vanhan kirkon maalaukset. Seurakunta asetti kaupan solmimisen ehdoksi että ostaja myös ottaisi haltuunsa vanhan kirkon ja tapulin, joko itse paikalla hoidettavaksi tai muualle siirrettäväksi. Tätä chtoä Antellin valtuuskunta ei katsonut voivansa täyttää. Käytyjen neuvottelujen jälkeen perustettiin 11. 11. 1911 »Seurasaaren Ulkomuseo Oy», jonka päämääräksi asetettiin kansamme rakennustaiteen muistomerkkien ostaminen ja siirtäminen ulkomuseoon. Yhdistys toimitti Karunan vanhan kirkon ja tapulin Seurasaareen, missä ne osittain korjattiin ja restauroitiin. Kirkkoon on siirretty suuri osa sen vanhasta kalustosta, osaksi täydennettynä muista kirkoista saaduilla esineillä. Osaa irtaimistosta säilytetään Kansallismuseossa, muutamaa taulua Ateneu-

missa, loppu jäi Karunan uuteen kirkkoon (jonka yhteydessä tehdään siitä selkoa).

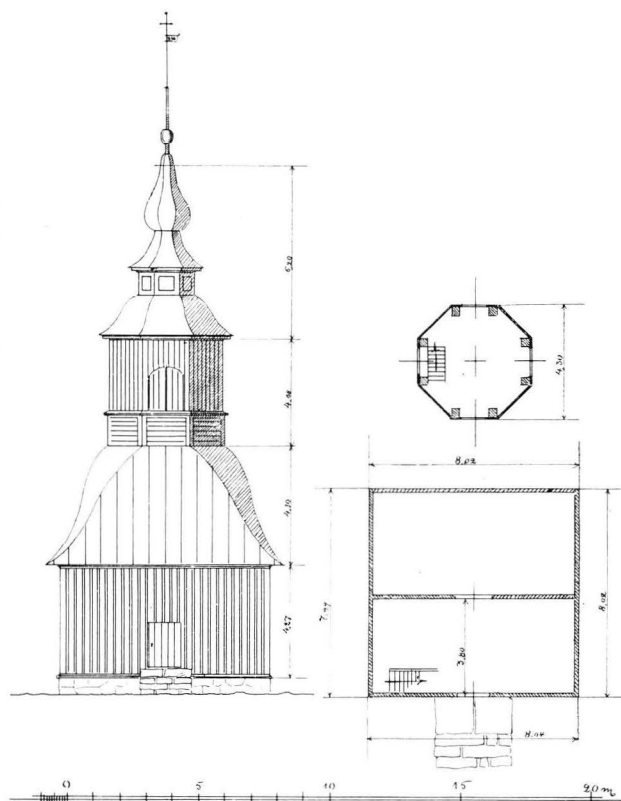
Kirkon purkamista ja jälleenrakentamista valvoi arkkitehti A. Tavaststjerna, työtä johti kirvesmies O. Kivistö. Kirkon ympärille on järjestetty pieni kirkkotarha, jota rajoittaa kiviaita ja johon on sijoitettu vanhojen hautaristien jäljennöksiä sekä Pielisjärveltä hankittu hirsinen hautakappeli. Tarhaan on v. 1924 haudattu ulkomuseon perustaja professori A. O. Heikel ja v. 1949 hänen puolisonsa Maria.

Karunan kirkkotarhasta tehdään selkoa uuden kirkon yhteydessä (s. 215).

TAPULI

Kellotapulin (kuva 2) rakensi v. 1767 turkulainen Antti Wahlberg, joka esikuvanaan käytti Sauvon kirkon tapulia (tilit), kirkkotarhan pohjoispuolelle.

Tapuli on kolminivelin ja rakennettu puusta.

2. KELLOTAPULI JA SEN POHJAPIIRROS, 1: 300.
Klockstapeln och dess plan, 1: 300.

Pohjaltaan neliömäinen alakerros on salvottu hirsistä suorasivuiselle lyhytnurkalle (nurkat on lukittu kiilaamalla). Alakerroksen voimakkaalta räystäältä kohoaa katto, jonka lappeet ovat kaarevapintaiset, laudoista rakennettu kahdeksankulmainen kellohuone, jossa niin ikään profiloitulta räystäältä kohoava matala kaarevalappeinen katto, ja tämän päällä lyhty, jonka katossa korkea sipuli. Päättenä on viiri, jonka vuosiluku 1888 tarkoittaa ulkolaudoituksen uusimista.

Alakerros punamullattiin kohta rakentamisen jälkeen, mutta sai v. 1799 pystylaudoina tehdyn vuorauksen. Nykyinen laudoitus on tehty levestä, suurimmaksi osaksi pontatuista pystylaudoina ja kiinnitetty takonauloilla; laudoituksen alareunassa on leveä vaakasuora lista ja ylinnä profiloitu lista. Itäseinässä on suorapäätteinen ovi, jonka päällispuuhun on naulattu profiloitu ulkoneva lista. Ovilevy on pystylautainen, sen ulkopinnassa vaakasuora laudoitus. Alakerroksen sisäpuolella näkyvät palhotut hirsiseinät. Huoneen jakaa kahteen osaan pohjois-eteläsuuntainen hirsinen väliseinä; siinä on yksinkertainen suorapäätteinen ovi, jossa ei ole erillistä päällispuuta eikä kynnystä.

Kolme seiniä sitovaa hirsikerrosta on kannattamassa tapulin yläosan lattiaa, jonka päällä lepäivät kellohuoneen tukevat pystyhirret; kelloteline on poistettu. – Kellohuoneen seinien alaosa on vaakasuorista, yläosa pystyistä sahatuista laudoista; seinissä on niitä jäsentelevä vaakasuora lista. Ääniluukut ovat pyörökaariset.

Katto on tehty vaakasuorista sahatuista laudoista, joiden päälle on naulattu pyöreäpäiset paanut alkuperäisen mallin mukaan (v. 1887 katto oli peitetty galvanoidulla pellillä).

Lyhty on rakennettu vaakasuorista laudoista umpinaiseksi. Yhteen sivuun on maalattu kellotaulu. Lyhdyn katto ja sipuli ovat pellitetyt.

Tapulin alakerroksen yläosaan on Seurasaarella tehty lattia ja kattoon ikkuna, joten on saatu aikaan valoisa museuhuone.

Tapuli korvasi vanhan, 1680-luvulla hankittuja kelloja varten rakennetun tapulin, jonka muodosta ei ole tietoa; tämä tapuli laudoitettiin v. 1732, paanutettiin v. 1736 ja punamullattiin v. 1752 (tili).

KIRKKO

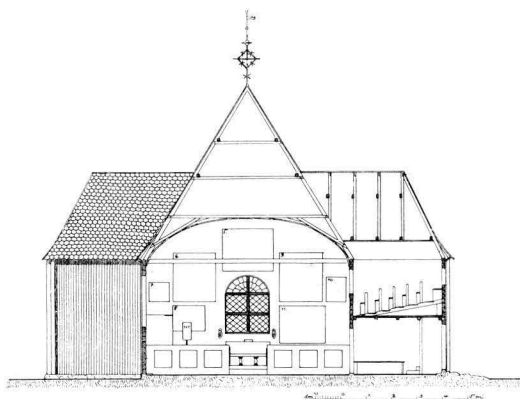
Karunan pieni pitkäkirkko on salvottu hirsistä pitkänurkalle. Runkohuoneen pohjoissivun keski-

3. ANTTI WAHLBERGIN V. 1767 RAKENTAMA KELLOTAPULI.
Klockstapeln, byggd av Anders Wahlberg 1767.

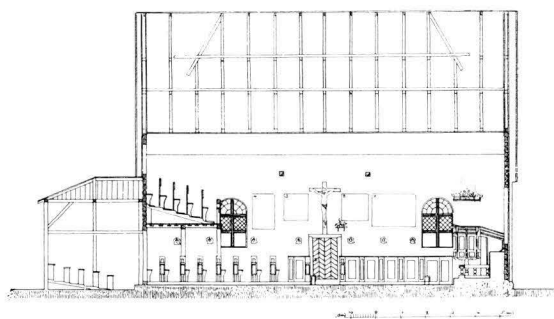
osaan liittyä runkokuonetta matalampi ja kaapeampi sakaristo, jota vastapäätä on eteläpuolella samankokoinen ashuone; tämän yläkertaan on järjestetty kirkkokuoneeseen liittyvä parvitila. Länsipäässä on pieni matala eteinen, joka on runkokuonetta myöhäisemmältä ajalta. Runkokuoneessa on jyrkkä satulakatto, jonka lappeet kaartuvat lievästi ns. hollantilaisen katon tapaan, kylkiäisissä niin ikään hollantilaiskatot, mutta aumatut päädyt, eteisessä matala aumattu katto. Runkokuoneen sivuseinien ulkopituus on 14,75, korkeus 4,75 m, päätyjen leveys 8,20, korkeus 11,4 m. Sakariston pohja on 2×2,50 m, ashuoneen 2,25×2,10 m, kylkiäisten korkeus katonharjaan 8,25 m.

Kirkossa on pysty punamullattu ulkolaudoitus, jota elvyttävät ikkunoiden valkoiset kehykset.

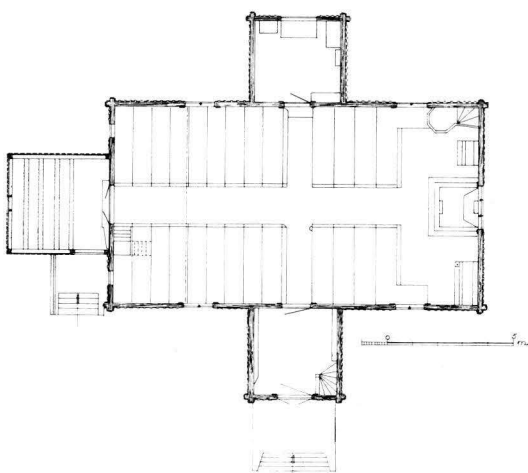
4. VANHAN KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.

Tvärnsnitt mot öster av gamla kyrkan, 1: 300.

7. VANHAN KIRKON PÖHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.

Längdsnitt mot norr av gamla kyrkan, 1: 300.

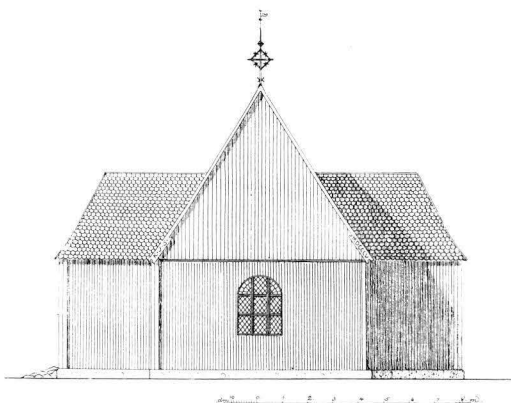
5. VANHAN KIRKON PÖHJAPIIRROS, 1: 300.

Plan av den gamla kyrkan, 1: 300.

SEINÄT JA PÄÄTYKOLMIOT. Pystylaudoista tehdyn ulkovuorauksen leveät laudat on asetettu lomittain ja rakentamiseen on käytetty takonauloja. Myös yksilövisissä pitkänurkissa on pystyt laudat, jotka peittävät palhottujen seinähirsien suorakaitteen muotoisiksi veistetyt päät.

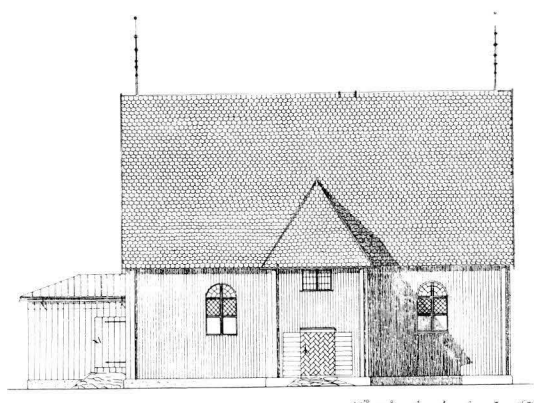
Ulkolaudoitus tehtiin vasta v. 1818 (tilit), mutta punamultaus mainitaan jo v. 1748 (tilit; työn suorittivat turkulaiset Matti Punanen ja Joh. Korsman).

Korkeat päätykolmiot on tehty kahdesta lautakerroksesta, sisempi vaakasuorista, ulompi pystyistä laudoista; ne ovat tervatut. Nämä päädyt lienee rakennettu vasta v. 1773 (ks. tuonnempaa). VESIKATTO. Nykyään on runkokuoneessa jyrkkä paanutettu satulakatto; kattokulma on n. 60°. Kylkiäisissä on sitä vastoin aumatut päädyt. Katonlappheet ovat, kuten edellä mainittiin, kaarevapäiset hollantilaiseen tyyliin.

6. VANHAN KIRKON ITÄSIVU, 1: 300.

Gamla kyrkans östfasad, 1: 300.

8. VANHAN KIRKON ETELÄSIVU, 1: 300.

Gamla kyrkans sydfasad, 1: 300.

9. VANHA KIRKKO SEURASAAREEN SIIRRETTYNÄ, LUOTEESTA.
Gamla kyrkan på sin nuvarande plats på Fölisön, från nordväst.

Runkohuoneen satulakatto ei liene alkuperäinen. V. 1914 arkkitehti Veikko Kyander tutki kirkon ja huomasi ullakolla muutamia vinohirsii, jotka hän tulkitsi alkuperäisten aumapäätyjen katto-tuoleiksi. Nykyään nämä hirret on poistettu, mutta ne näkyvät arkkitehti Kyanderin v. 1914 tekemässä piirustuksessa (kuva 7). V. 1773 turkulainen Antti Wahlberg johti kirkon perusteellista korjaustyötä, johon mm. kuului kirkkosalin holvaaminen (ks. tuonnempaa; tilit); tämän yhteydessä on vanhat aumatut päädyt nähtävästi havaittu liian mataliksi.

Katossa on nykyään pyöreäpäiset paanut, jotka on naulattu vaakasuoriin kattolautoihin. Noin puolet laudoista on uutta, kapeaa ja sahatua materiaalia, mutta katonlapeiden alaosa on leveät vanhat, palhotut laudat. Muutamissa on pitkittäinen höylätty kouru. Nämä laudat on mahdollisesti otettu kirkon vanhasta vesikatosta, joka ennen v:ta 1773 lienee ollut lautainen eikä paanutettu (ks. mm. v:n 1746 tilejä). Vasta v. 1774 laaditussa tilikirjassa mainitaan haapapaanujen hankinta. Vv. 1848–50 paanut uusittiin honkapuusta (tilit; rakennusmestarina oli Kustaa Tengström).

Päätyjen tuulilaudat levenevät alaspäin ja niiden päät on sahattu koristeellisiksi. Länsipäädyn tuulilautoihin on naulattu kirjaimet ja vuosiluvut: A 1912 (siirto Seurasaarelle) ja W 1879

(katon etelälappeen paanujen uusiminen), itäpäädyssä vastaavat kirjoitukset ovat »K.I.S.» ja MDCCCL (paanujen uusiminen). Koristeellisissa viireissä on Antti Wahlbergin kirkonkorjauksen muistoksi vuosiluku 1774. Räystäiden alapuolella on puiset vesikourut.

IKKUNAT. Ikkunoiden pyörökaarinen muoto ei ole alkuperäinen. Sivuseinien länsipäässä ovat alkuperäisten pienien, suorapäätteisten ikkunoiden ääri viivat vielä kirkon sisäpuolella näkyvissä nykyisten ikkunoiden länsipuolella, mutta itä- ja yläreuna jäävät epäselviksi. Luultavasti länsiparvea laajennettiin jonkin verran v. 1773, ja ikkunat oli tämän johdosta siirrettävä itään päin. Todennäköisesti kaikki ikkunat alkuaan olivat pienet ja suorapäätteiset. 1700-luvun puolivälissä mainitaan usein toistuvat ikkunoiden korjaukset, mm. lasimestari Pietari Frunck v. 1742 teki kuusi ikkunaa, joissa oli 63 lyijypuitteista ruutua (tilit).

Sivuseinissä on nyt kaksi pyörökaarista ikkunaa, itäseinässä yksi leveämpi. Lisäksi on länsipäädyssä pieni suorapäätteinen ikkuna, jonka sivuilla näkyvät päädyssä kahden samankokoisen ikkunan ääri viivat; nämä avattiin vasta v. 1903 ja pantiin Seurasaareen taas umpeen. V. 1825 avattiin länsipäädyn alaosaan kaksi pientä ikkunaa.

Sakariston ja parvien ikkunoita lukuun ottamatta ikkunoissa on lyijypuitteiset pienet, vinoneliö-

10. VANHA KIRKKO. VALOKUVA ON OTETTU ENNEN KUIN KIRKKO SIIRRETTIIN SEURASAAREEN ULKOMUSEOON.

Gamla kyrkan, fotograferad före flyttningen till Fölisöns friluftsmuseum.

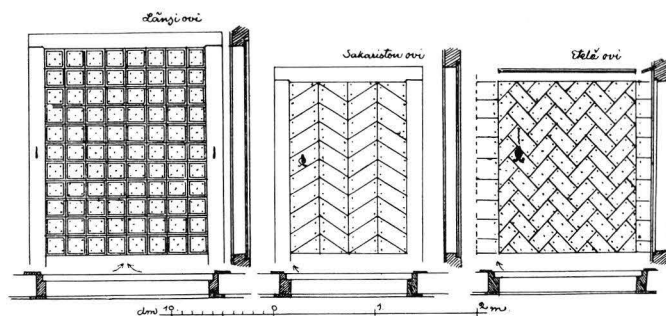
mäiset ruudut. V. 1837 tehdyssä kalustoluettelossa mainitaan näiden ruutujen lukumäärä: sivuseinien ikkunoissa kummassakin 96 ruutua (nykyään 110), kuori-ikkunassa 144 ruutua (nykyään 190). Lukujen ero on sama kuin ikkunain pyörökaarisen yläosan ruutumäärä; mahdollista siis on, että ikkunoiden yläosa vielä v. 1837 oli umpinainen. Näissä kaariosissa on nimittäin ikkunain kehyksissä hyvin yksinkertaiset kulmaraudat, jotka poikkeavat ikkunoiden muista siroista, siipimäisistä kulmarauodoista. Ikkunoiden laajentamisesta ei ole mitään mainintaa, ja jo v. 1871 niissä oli nykyinen muoto (Taidehist. retkik.). Itse pyörökaariset kehykset voi siis ehkä yhdistää v. 1773 suoritettuun korjaukseen. Sisäpuolella on kehyksissä pitkittäiset koristeuurteet, pienoissa profilointia, joka poikkeaa ovien kehyksissä ja muualla kirkossa esiintyvistä profiloinnista. Länsiparven ikkunassa on 40 pikkuruutua v. 1865 tehdyissä puupuitteissa (v. 1837 38 kpl. lyijypuitteisia). Sisäikkunat tehtiin v. 1903. Vanhat ulkoluukut oli poistettu jo Karunassa; Seurasaaressa on valmistettu uudet yksinkertaiset luukut.

OVET (kuva 11). Runkohuoneessa on eteiseen, asehuoneeseen ja sakaristoon johtavat, suorapäätteiset ovet; ullakolle pääsee urkuparven yläpuolella olevasta aukosta. Ovien pihtipielissä ja päällyslaudoissa on yksinkertaista profilointia, ja

sama profilointi toistuu päälle naulatuissa ovenkehyksissä, jotka mahdollisesti on uusittu v. 1773; ainakin asehuoneeseen johtavan oven pilet ja kehys on myöhemminkin uusittu.

Ovilevyt ovat pystylautaiset, mutta päällystetyt sulkapaneelilla; länsiovi on pariovi, jonka puoliskoita päällystävissä paneelissa on neliökuviointia. Tämä koristelu on 1600-luvun perintöä, mutta ovilevyt lienee valmistettu 1720-luvulla (tilit vv:lta 1725–26).

SISUSTA (kuva 12). Kirkon sisäpuolella ovat paljaat palhotut hirsiseinät näkyvissä; hirsien väliin on sovitettu saumoja täyttävät listat. Päädyissä on leveät vaakasuorat laudat ja pitkittäinen tynnyri-

11. KARUNAN KIRKON OVET: LÄNSIOVI, SAKARISTON OVI JA ETELÄOVI. PIIRUSTUS KM:N ARKISTOSSA.

Dörrar i Karuna kyrka: västdörren, sakristiedörren och syddörren. Ritning i NM:s arkiv.

holvikin on tehty leveistä laudoista; asehuoneen yläpuolella on yläosaltaan kolmitaitteinen tynnyriholvi. Ylimmässä seinähirressä näkyvät peittävän laudan alta säännöllisin välein pykälät, joihin alkuperäistä vaakasuoraa välikattoa kannattavat poikittaiset vasat oli sovitettu. Kaksi vasaa on v. 1773 jätetty paikalleen, koska ne sitovat sakariston ja asehuoneen kohdalla sivuseiniä; ne on vahvistettu laudoilla ja raudoilla ja ne nojaavat tukeviin konsoleihin. Vasojen reunat ovat profiloidut. Alkuperäinen välikatto oli todennäköisesti lomalautalaipio, koska sellainen on vielä asehuoneessa ja sakaristossa sekä urkuparven alla; alemmat laudat olivat todennäköisesti profiloidut.

Lattia on tehty leveistä, maalaamattomista laudoista, kuorin lattia on askelta korkeammalla. Tämä lattia uusittiin v. 1825, jonka yhteydessä lattian alla olleet haudat täytettiin.

SAKARISTON ja ASEHUONEEN sivuseinät liittyvät runkokuoneen sivuseiniin; seinien hirrenpäitä peittävät runkokuoneen puolella pystyt leveät

laudat; niissä on pystyurrekoristeluja ja on ollut maalauskoristeluakin (ks. tuonnempaa). Sekä sakaristossa että asehuoneessa on samanlaiset seinäpinnat kuin runkokuoneessa. Hentojen vasojen kannattamat vaakasuorat välikatot ovat lomalautalaipioita, joiden alimpien lautojen reunoja on profiloitu. Lattiat ovat lautta. V. 1832 valmistettua sakariston lattiaa korotettiin v. 1837. Sakariston leveä, suorakaiteen muotoinen ikkuna, jossa on 4×12 ruutua ja puiset puitteet, on uusittu v. 1872 (tilit). Asehuoneen parvikerroksen ikkunnassa oli v. 1873 24 ruutua; nykyään siinä on 32 ruutua puisissa puitteissa jotka tehtiin v. 1867 ikkunan laajentamisen yhteydessä (tilit). – Asehuoneen ulko-oven levy on samanlainen kuin runkokuoneen, sen ulkopuolelle on tehty yksinkertainen suojaava ovilevy. Oven kehys on samanlainen kuin sisäovien kehykset.

ETEINEN rakennettiin kirkon länsipäätyyn vasta v. 1787; rakennusmestarina toimi Antti Wahlberg. Seinät on tehty pysty laudoista, ainoastaan nurkissa on tukevat pystyhirret. Matala, nykyään

12. SISÄKUVA.
Interiör.

paanutettu, aumattu katto oli alkuaan katettu laudoilla (tilit). Eteläseinässä on yksinkertainen suorapäätteinen ovi, jossa pystylautainen ovilevy, länsipäädyssä pyöreä ikkuna, jossa 16 lyijypuitteista ruutua.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. V. 1773 suoritettu kirkon korjaus oli pitkiksi ajoiksi tyydyttävä, eikä sisustukseen tehty mitään muutoksia. V. 1780 maalasi Kaarle Martin kirkon katon ja seinät (tilit). Vasta 1800-luvun keskivaiheilla kirkko rupesi tuntumaan ahtaalta ja rappeutuneelta. Vuosisadan loppupuolella peitettiin holvit siniseksi maalatulla paperilla ja 1880-luvulla tehtiin seiiniin pystylautainen paneeli; nämä on Seuraasaarella poistettu. Kirkkoon hankittiin uunit v. 1892, sakaristoon jo v. 1881; nämäkin on poistettu Seuraasaaren sirtämisen jälkeen. Ikkunoiden, lattian ym. uusimisesta oli edellä puhetta.

Seinämaalaukset

Kohta valmistuttuaan kirkko koristettiin Arvid Hornin toimesta seinämaalauksilla, jotka vv. 1780, 1805 ja 1877 on peitetty kalkkivärillä (tilit ja pöytäk.). Maalauksen rippeitä on kuitenkin säilynyt sekä runkokuoneessa että sakaristossa ja asehuoneessa.

Seinän alaosa on kiertänyt sinisenharmaalla ja mustalla maalattu verho, joka »riippuu» keltaisella maalatusta tangosta. Sakariston ja asehuoneen molemmin puolin on naulattu pystylaudat, joihin on maalattu tiilenpunainen pohja ja tummat tyyliteltyt tulppaanit. Samantapainen koristelu on kiertänyt ikkunoita ja rakennuksen nurkkia. Katonreunassa oli mustalla ja tiilenpunaisella värillä maalattu lehti- ja kukkakynnös.

Sakariston ja asehuoneen välikattoon sekä länsiparven lattian alapuolelle on joka toiseen lautaan maalattu punaisenruskeat ruudut, seinissäkin näkyy näissä kohden maalauksen jälkiä.

Kiinteä sisustus

V. 1773 suoritettuna kirkonkorjauksen yhteydessä on sisustus osittain uusittu. Sen maalasi Kaarle Martin v. 1780 (tilit). Hallitsevat värit ovat vaalea, vihertävän sininen ja punaisen ruskea. **ALTARI**, tehty puusta, luultavasti v. 1744 (tilit). **ALTARIKAIDE**, kulmikas ja matala. Sorvatut

tukevat tolpat kannattavat kaidetta. Värit ruskea ja vaalean sininen. Kaitteen nykyinen muoto on peräisin v:lta 1780 (tilit).

SAARNASTUOLI (kuva 13), kirkon luoteisnurkassa, 1680-luvulta, lähinnä hollantilaista puusepäntyyliä ja todennäköisesti ulkomaista alkuperää. Kolme sorvattua tolppaa kannattaa monikulmion muotoista runkoa, portaissa korkea kaide, johon on puhkaistu ovi, monikulmion muotoinen katos. Sorvatut tolpat ja rungon sahattu alalista lienevät peräisin v:lta 1779, jolloin rakuuna Lustig korotti saarnastuolia jotta se paremmin sopisi holvattuun kirkkosaliin (tilit).

Runko on rakennettu tammesta. Sen kulmissa on hoikat pylvää, jotka seisovat alalistan ulkonemien päällä olevilla palikoilla ja jatkuvat pieninä, ylälistaa kannattavina kierukkakonsoleina. Sivuissa on päällekkäin kaksi suorakaiteen muotoista peiliä, joista alempi on matala ja liittyy alalistan yläpuolella olevaan vaakasuoraan vyöhykkeeseen. Rungon ylälistan profilointi toistuu porraskaiteen tai paremmin sanoen portaiden seinämän yläosassa; tämän alapuolella on peilit. Varsinainen veistetty koristelu rajoittuu saarnastuolin katokseen. Tämän alareunassa on palmettilista. Profiloitua ylälistaa kannattavat enkelinpääkonsolit.

13. 1680-LUVULLA VALMISTUNUT SAARNASTUOLI.
Predikstol från 1680-talet.

14. LÄNSIPARVEN MAALAU: EVANKELISTA JOHANNES.
Målning på läktaren: Evangelisten Johannes.

Nämä sekä yläreunan koristelu lienevät kotimaista alkuperää ja ne on siis myöhemmin liitetty saarnastuoliin, tyylistä päättäen ne ovat turkulaisen veistäjän Mathias Reimanin tekemiä. Kulmissa on munamaiset, lehtikoristeiset pallot ja sivuilla rustobarokkityyliset veistetyt, liekkimäiseen kärkeen päättyvät koristelevyt, joiden sivuilla on isot kierukat. Viidessä levyssä on keskelle veistetty seppeliseen ja kehään sovitettujen henkilöiden rintakuvat, kolmeen on veistetty Horn, Gyldenär ja Kruse -sukujen vaakunat, jotka tarkoittavat Arvid Hornia, hänen ensimmäistä puolisoaan Ingeborg Gyldenäriä ja toista puolisoaan Maria Krusea. Katostaivaassa on veistetty aurinko.

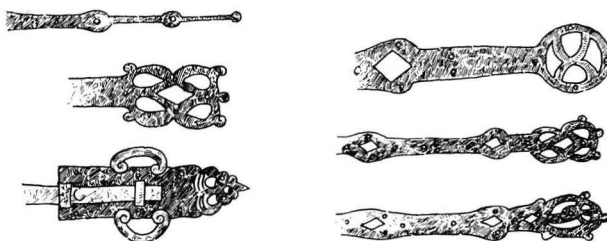
Ainoastaan vaakunat ovat maalatut, muuten saarnastuoli on petsattu mustaksi ja ruskeaksi. Sen taakse on naulattu sininen vaate, johon on maalattu Jehovan aurinko.

PARVET. Runkohuoneen länsipäässä sekä asehuoneen yläkerrassa on parvi, molemmat alkuperäisiä, mutta läntinen uusittu ja laajennettu v. 1774

kirkon holvauksen yhteydessä. Asehuoneen parvi mainitaan aikaisintaan v. 1734 (tilit), länsiparvi v. 1744, jolloin sen (korjauksen?) tarpeeksi ostettiin naulat (tilit). Eteläparven rintamuksen muodostavat parven eteen jatkuvat seinähirret; ylinnä on yksinkertainen lista.

Länsiparven rintamuksen koristeena on alareunan sahattu lista sekä rintamuksen yksinkertaiset pysyvät listat, joiden väliin on maalattu pyörökaariset peilit. Näihin on maalattu henkilökuvat ja peilien alareunaan nimet *S. Bartholemus*, *S. Philippus*, *S. Matias*, *S. Thomas*, *S. Johannes*, *S. Petrus*, *Salvator Mundi* (maailman Vapahtaja), *S. Andreas*, *S. Jacobus*, *S. Simon*, *S. Jacob* (nuorempi), *S. Matheus*, *Judas Tadeus*. Taiteellinen taso on alkeellinen. Urkujen hankkimisen yhteydessä v. 1896 rakennettiin parven eteen »nikkarityylinen» ulkonema, joka on poistettu Seurasaarella; urut jäivät uuteen kirkkoon ja niistä tehdään selkoa sivulla 220.

PENKIT, yksinkertaiset, 1700-luvulta. Viidessä etumaisessa rivissä on ovet, joissa erimuotoisia kansanomaisia, koristeellisia rautalyöntejä (kuva 15). Rintamuksen ja ovien koristeena suora-kaiteen muotoiset peilit, päädyssä pystylistat. Väri sinervä, peilit vaalean harmaat, listat keltaiset.

15. PENKINOVIEN SARANARAUTOJA 1700-LUVULTA.
Beslag på bänkdrörrar från 1700-talet.

Altтарin pohjoispuolella on morsiusparin penkki, jossa sorvatusen tolpan muotoinen *kruumuteline*. Eteläpuolella on lukkarinpenkki, johon on kiinnitetty *numerotaulu*. Pitkin pääkäytävää on v. 1761 penkinpäätyihin lisätty nostettavia istuimia.

Keskiaikainen veistos

KRUSIFIKSI, v:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää (Kuva 16). Oli ainakin jo v. 1804 sakariston oven yläpuolella (kal.). Kuolleena esitetty Vapah-

16. KRUSIFIKSI. KOTIMAINEN TYÖ VUODEN 1500 PAIKKEILTA.
Krucifix. Inhemskt arbete, ca 1500.

taja riippuu jäykän suorana, pää oikealle kallistuneena, hiuskiehkura riippuu oikean olan etupuolella. Päässä kierretty piikillinen orjantappurakruunu. Lannevaate on lyhyt, sen toinen pää riippuu jalkojen välissä, toinen oikealla sivulla. Yksinkertaisen lautaristin yläpäässä INRI-nauha. Värit uudelta ajalta: iho vaalea, hiukset ruskeat, orjantappurakruunu vihreä, vaate valkoinen, sinipilkkuinen ja vihreäreunainen. Risti punervan ruskea. Kork. n. 250 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

Karunan kirkossa oli harvinaisen runsas maalaukokoelma, suurimmaksi osaksi luultavasti Arvid Hornin ja hänen poikansa lahjoittama. Osa lienee tuotu Keski-Euroopasta, mahdollisesti sotasaaliina. Jo v. 1704 kirkossa oli 11 taulua, v. 1777 14.

Ns. SANTA CONVERSATIONE (Pyhä keskustelu) (kuva 18), nykyään Ateneumin Taidemuseossa (n:o 978). Kankaalle tehty öljymaalaus, luultavasti flaamilaisen Jaspar de Crayerin (k. v. 1669) maalaama venetsialaiseen tyyliin. Klassillistyyli-
sessä solanteessa (loggiassa) ovat Neitsyt Maria ja

Jeesus-lapsi, heidän eteensä polvistunut Katariina Aleksandrialainen sekä Elisabet ja pieni Johannes Kastaja. Sommittelun päätekijöinä ovat diagonaali ja kolmio. Värit ovat puhtaat ja kirkkaat. Restauroitu Wienissä v. 1912 ja varustettu kullatulla kehyksellä. Koko 112×152 cm.

PYHÄ PERHE (kuva 17), nykyään KM n:o 6268:2. Kankaalle tehty, verraten karkeatekoinen myöhäisrenessanssityylinen öljymaalaus, joka alkuaan riippui alttarin pohjoispuolella. Maria istuu alaston Jeesus-lapsi sylissään, kädessä päärynä; lapsi nipistää hänen poskeaan. Heidän seurassaan ovat Joosef, pieni Johannes Kastaja, leikkivä karitsa ja luuttua soittava enkeli, jonka siivet varjostavat pyhää perhettä. Yksinkertainen tumma, profiloitu kehys. Koko 105×135 cm. KUNINKAITTEN KUMARRUS (kuva 20) ja RISTIINNAULITSEMINEN, kaksi kankaalle tehtyä, verraten yksinkertaista jäljennösluokkaa olevaa öljymaalausta, jotka riippuvat alttarin molemmin puolin. Kuninkaitten kumarrusta esittävän taulun taustana porrasrakennelma; yksi kuninkaista polvistuu suutelemaan Marian sylissä seisovan Jeesus-lapsen jalkaa. Ristiinnaulitsemisen sommitelmassa on pääfiguurin lisäksi kaksi ryöväriä,

17. »PYHÄ PERHE». KM.
»Den heliga familjen». NM.

arpaa heittävät sotamiehet, surevat naiset ja Johannes sekä ratsumiehiä, joihin kuuluu keihästä pitävä Longinus.

Tummien kehyksien koristeena veistetty köynnös sekä kirjaimet AH ja MK yhteen kirjoitetuina; taulut on siis hankittu 1680-luvulla, koska Arvid Horn solmi avioliiton Maria Krusen kanssa v. 1680. Koko 192×150 cm.

KRISTUKSEN KASTE (kuva 19), kankaalle tehty alkeellinen öljymaalaus, joka on riippunut krusi-

18. »PYHÄ KESKUSTELU», LUULTAVASTI JASPAR DE CRAYERIN MAALAAMA 1600-LUVULLA. ATENEUMIN TAIDEMUSEO.
»Santa Conversation». Troligen Jaspar de Crayer, 1600-talet. Konstmuseet i Ateneum.

fiksin itäpuolella; 1600-luvulta. Rannalle polvistuva Johannes kastamassa vedessä seisovaa Kristusta, jonka yläpuolella Pyhän Hengen kyyhkynen, henkilöiden ympärillä viisi enkeliä. Yksinkertainen tumma, profiloitu kehys. Koko 81×88 cm.

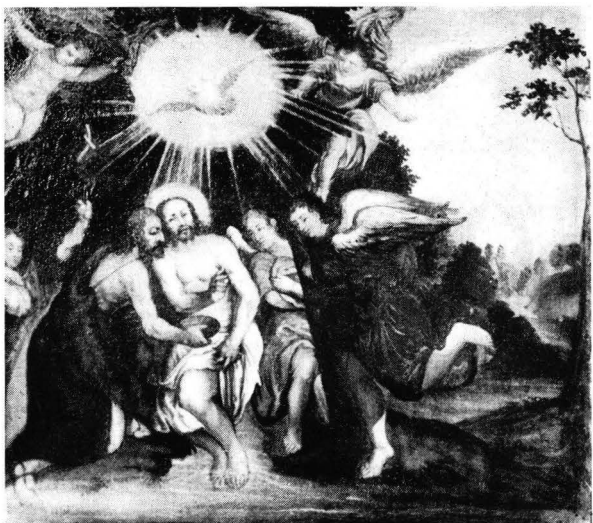
VEROÄYRI, kankaalle tehty huono öljymaalauksen jäljennös Rubensin alkuperäisestä taulusta. Yläreunassa teksti: *Date Caesaris Caesari & quae Dei Deo* (antakaa keisarille, mikä keisarin on, ja Jumalalle, mikä Jumalan on) sekä vuosiluku 1642. Yksinkertainen tumma, profiloitu kehys. Koko 119×162 cm.

KRISTUKSEN RUOSKIMINEN, kankaalle tehty alkeellinen öljymaalauk 1600-luvulta. Kohtaus on esitetty yöllä tapahtuvaksi; sommittelussa esiintyy Kristuksen jalkoja sitova pyöveli sekä kolme muuta pyöveliä, joista yksi sitoo vitsaa, pari sotilasta, pappi ja lyhtyä nostava poika. Yksinkertainen tumma, profiloitu kehys. Koko 171×100 cm.

LOTIN PAKO, kankaalle tehty alkeellinen öljymaalauk 1600-luvulta(?). Kaksi enkeliä, joilla värikäs silkkinen asu, johtaa Lotia ja hänen perhettään

ulos kaupungin portista. Edellisten kaltainen kehys. Koko 85×74 cm.

PAAVALIN KÄÄNTYMYS (kuva 21), nykyään KM n:o 6268:3. Kankaalle tehty jäljennös Rubensin vv. 1616–1618 maalaamasta, nykyään Kaiser-Friedrich-Museumissa olevasta taulusta. Riippui

19. »KRISTUKSEN KASTE», 1600-LUVULLA. KM.
»Kristi dop», 1600-talet. NM.

20. »KUNINKAITTEN KUMARRUS». ARVID HORNIN LAHJOITTAMA 1680-LUVULLA. KM.
»Konungarnas tillbedjan», skänkt av Arvid Horn på 1680-talet. NM.

krusifiksin länsipuolella. Kopio on luultavasti tehty kuparipiirrokselta jo 1600-luvulla. Kehys edellisten kaltainen. Koko 82×81 cm.

EHTOOLLISEN ASETTAMINEN, kankaalle tehty alkeellinen öljymaalauSJäljennös Rubensin alkuperäisestä taulusta. Yksinkertainen tumma, sisäreunasta kullattu kehys. Koko 149×188 cm. Ostettu v. 1821 (tilit).

KRISTITYN SIELUN VAELLUS yrttitarhassa, jossa se mietiskelee Kristuksen kärsimystä. Nykyään KM n:o 6268:1. Kankaalle 1600-luvulla tehty öljymaalauS, joka on riippunut alttarin eteläpuolella. Aivan samanlainen, 1660-luvulta peräisin oleva taulu on ollut Kuusiston kirkossa (ks. s. 49); Karunan taulun kehys jättää, päinvastoin kuin Kuusiston kirkon taulussa on ollut laita, maalauk-

sen alareunan tekstin kokonaan näkyviin. Se on jaettu viiteen säkeistöön:

»Christus talar: O Christen Siäl tü wille hijt spacera/I denna Örtégård, medh hiertans Lüst och modh./Hon är aff früchter füll, the mon tigh wäl ornera/Med ewigh salighet, bestänkt medh minom blodh.» (Kristus puhuu: Oi kristitty sielu, halusit tänne vaeltaa, tässä yrttitarhassa, sydämen halusta ja rohkeasti. Se on täynnä hedelmiä, jotka sinua hyvin koristakoot ikuisella autuudella, minun verelläni kastettuna.) – »Siälen swarar: O Jesu kär tin nåd tü will migh senda/ Att doch tin pijna stor then högstedla frücht/ Migh upfriska må och så till goda lenda,/Som en Rosa skön tigh gifua en söt lügt.» (Sielu vastaa: Oi Jeesus rakas, tahdot minulle lähettää

21. »PAAVALIN KÄÄNTYMYS». 1600-LUVULLA TEHTY JÄLJEN-
NÖS RUBENSIN SAMANAIHEISESTA TAULUSTA. KM.
»Pauli omvändelse». 1600-tals kopia efter Rubens. NM.

armosi, jotta ylen suuren kärsimyksesi jaloin hedelmä virkistäisi minua ja hyödyttäisi, niin kuin kaunis ruusu antaisi hyvän tuoksun.) – »Så märck nü wäl huad denna gård will bära? /Blomster och Rosor mong tin arma siäl till ära./Then första Bönen är itt blomster fram för alla,/Uphå sin blodswet swår Jesüs tree gong nedfaller.» (Siis huomatkaa tarkkaan, mitä tämä tarha tuottaa? Monenlaisia kukkia ja ruusuja, sinun sieluraukasi kunniaksi. Ensimmäinen rukous on kukka ennen kaikkea: Raskaan verenhikoilunsa jälkeen Jeesus kolmesti kaatuu.) – »Thet andra blomstret är hans Fengelse thet swåra./Tridie, hwdflenges han, see tü derpå med tårar./Kröning thet fierde är, femte, han Dömmis till döda,/Siette, sitt kors han bär med ångest stor och möda.» (Toinen kukka on hänen raskas vankeutensa. Kolmas, häntä ruoskitaan, katsele sitä kyynelsilmin. Kruunaus neljäs on, viides, hänet tuomitaan kuolemaan. Kuudes, hän kantaa ristiään tuskaa ja vai-vaa tuntien.) – »Siwnde på kors någlas han, och üpreeses i gården/I högsta spott och hån, är han så döder worden./Then Christum följa will, sitt kors han på sigh tager./Lijd orett bijd en tijdh, Christus wäl med tigh lager.» (Seitsemäs, hänet ristiinnaulitaan ja pystytetään tarhaan. Mitä kovimmin pilkattuna ja ivattuna hän näin on kuollut. Joka tahtoo seurata Kristusta, se ottaa ristinsä kannettavaksi. Kärsi vääryyttä, odota jonkin aikaa, niin Kristus kääntää kaiken parhaaksesi.) Koko 137×170 cm.

TAIVAALLINEN SUUDELMA (kuva 22), kankaalle tehty alkeellinen öljymaalaus. Pilvien ja säteiden verhoamasta valtaistuimestaan noussut Jumala ottaa vastaan ja suutelee istuimen portaita ylös nousseen nuoren naisen hahmossa esitettyä sielua. Mystillisen elämän vaiheita kuvaavissa porras-askelmissa (ks. esim. Katariina Sienalaisen Dialogia) on kirjoitus: »Mit Gott vereinet sein ü. seinen Kuss geniessen/Ist mehr als alle Ding der gantzen Welt zu wissen.» (Olo Jumalan yhteydessä ja hänen suuntamuksensa on parempaa kuin tietää kaiken maailman asiat.) Yläreunan nauhassa kirjoitus: »Hallelujah Hallelujah: ANNO 1687»; A. O. Heikel luki myös signeerauksen »G.N.» Taustassa enkelejä ja sieluja. Yksinkertainen tumma, profiloitu kehys. Koko 85×71 cm. LAVEA JA KAITA TIE. Kankaalle 1700-luvun jälkipuoliskolla tehty öljymaalaus, nähtävästi ruotsalaista alkuperää (samanlainen taulu mm. Strängnäsissä, Lundissa ja Naantalissa). Riippui pohjois-seinän länsipäässä. – Epämääräisessä kallioperäisessä maisemassa on keskellä Ristiinnaulittu, jonka eteen paholaisen kahleista vapautunut nainen polvistuu. Vasemmalla on kapea, orjantappurainen polku, jota myöten enkeli johtaa ristiä, palavaa sydäntä ja ruoskaa kantavia ihmisiä. Oikealla olevaa laveaa tietä kulkee paholainen, jonka selässä ratsastaa rokokooasuun verhottu »Baabelin

22. »TAIVAALLINEN SUUDELMA», 1687. KM.
»Den himmelska kyssem», 1687. NM.

porto»; paholainen ohjaa suitsilla kuolaimilla varustettuja miehiä, joilla on pullo, kortteja, pelinappuloita ym. pussissaan. (A. O. Heikel mainitsee, että kuvat esittävät Katariina II:ta ja hänen ministereitään Potemkinia ja Orlovia.) Taulun yläreunassa on Isä Jumala autuaiden joukossa, alareunaan on maalattu raamatunlauseita, ja maalauksen eri kohtiin liittyy myös Raamatusta otettuja lauseita. Kehys edellisen kaltainen. Koko 115×75 cm.

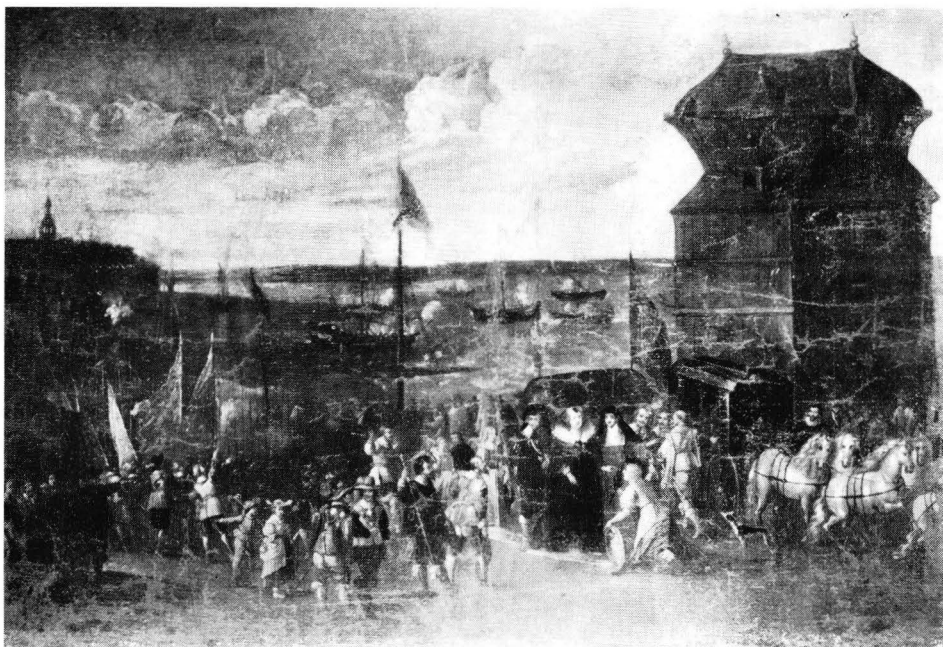
MARIA DEI MEDICIN MAIHINNOUSU ANTVERPENIIN (kuva 23), nykyään KM n:o 5532: 2. Kankaalle tehty öljymaalausjäljennös Matteus Vroomin (?) Dresdenissä olevasta, v. 1632 valmistuneesta taulusta. Samanlainen, mutta laadultaan parempi kopio on Tukholman Kansallismuseossa. – Satama on täynnä aluksia, laiturista astuu mustapukuinen nainen punaisella matolla verhotulle rannalle, jossa polvillaan laakerinoksaa ja kilpeä ojentava tyttö. Lukuisa saattue, vaunut, hevoset ym. Koko 115×150 cm.

KAARLE XI (kuva 24), nykyään KM n:o 5332: 1. Kankaalle tehty öljymaalaus, D. K. Ehrenstrahlin maalaama n. v. 1680 (ks. Meinander, porträtt i Finland I, ss. 59–60; Svenska kungliga Porträtt, s. 309 c). Polvikuva. Taustana kierrepylväs ja raskaat verhot. Nuorekkaan näköinen, asepukuinen kuningas seisoo pöydän ääressä, jossa kruunu ja

24. KAARLE XI. D. K. EHRENSTRAHL, N. V. 1680. KM.
Karl XI. D. K. Ehrenstrahl, ca 1680. NM.

valtikka; päässään kuninkaalla on pitkät valehiukset, hartioilla vaippa, kädessään komentosauva. Tumman kehyksen ulko- ja sisäreunassa

23. »MARIA DEI MEDICIN MAIHINNOUSU ANTVERPENIIN», JÄLJENNÖS MATTEUS VROOMIN(?)
DRESDENISSÄ OLEVASTA TAULUSTA. KM.

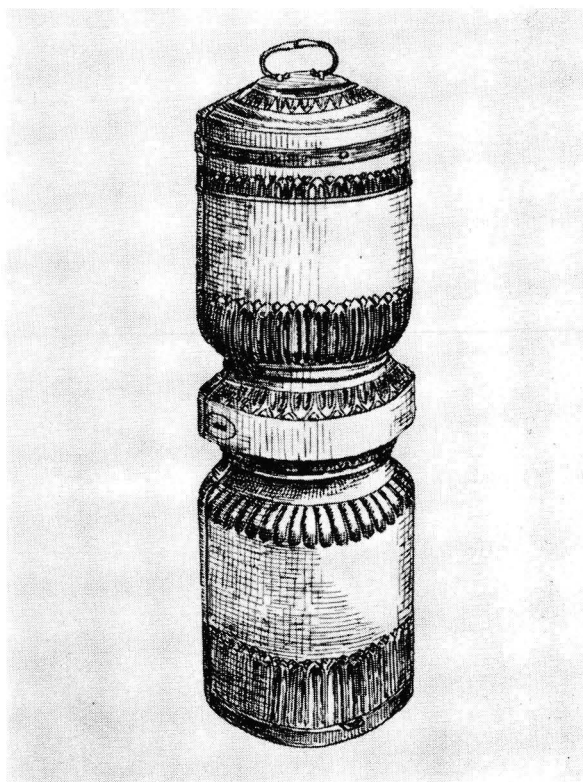
»Maria dei Medicis landstigning i Antwerpen», efter Mattheus Vrooms(?) original i Dresden. NM.

1600-luvulle ominainen koristelistä. Koko 145 × 116 cm. – Kirkossa olevan jäljennöksen on Vivi Munsterhjelm maalannut.

VIIMEINEN TUOMIO (kuva 25), alttarilla ollut, luultavasti 1600-luvulta peräisin oleva terrakottaryhmä. Taivaankaarta symboloivalla kaarella seisoo jalustalla Vapahtaja, hänen ympärillään on pasuunaa puhaltavia enkeleitä. Kaaren alapuolella on molemmin puolin miekkaa kantava enkeli, ja kaaren alapuolella olevan alan täyttää viimeistä tuomiota esittävä runsashenkilöinen sommittelu. Kork. n. 45 cm. J. Friedl restauroinut 1900-luvun alkupuolella.

P. YRJÄNÄN RYHMÄ, kansanomainen 1600-luvulla puusta veistetty ryhmä. Hevoson selässä istuvalla Yrjänällä on punaiseksi maalattu henkivartijan takki, paperikalvosimet, keltaiset housut, pitkät saappaat ja valehiuksissa kankipalmikko. Pit. 40 cm.

HÄVINNEET TAIDETOKSET. Tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin v. 1697 Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi laatima kuparipiirros on hävinnyt (ks. A. O. Heikelin seikkaperäistä kuvausta Ulkomuseon oppaassa). Sen kullattuun akantinlehtikoristeiseen kehykseen on sovitettu toisesta kirkosta saatu kuparipiirros.

26. KALKIN PUUKOTELO, TEHTY V. 1798. KM.
Träfodral för kalk, 1798. NM.

25. »VIIMEINEN TUOMIO». 1600-LUVULTA(?) PERÄISIN OLEVA TERRAKOTTARYHMÄ. KM.

»Den yttersta domen». 1600-tals(?) grupp av terrakotta. NM.

Kirkolliset astiat

Suurin osa astioista jätettiin uuteen kirkkoon; ne esitellään sivuilla 220–221.

MATKAKALKKI, kolmieleimaista tinaa, nykyään KM n:o 37041: 2. Kellomaista onttoa jalkaa voi käyttää öylättiastian; matala profiloitu varsi ja puolipallomainen malja. Kork. 11,1 cm. Leimat: Elias Ståhlfor, Turku 1769 (tilikirjasta päättäen kalkki hankittiin jo v. 1752).

KASTEMALJA, kolmieleimaista tinaa, nykyään KM n:o 37041: 1. Puolipallomainen, laidassa kaksi korvaa, joista toinen simpukan, toinen renkaan muotoinen. Kaiverrus: »Caruna Kyrkia Tillhörig 1753» (Karunan kirkon oma 1753). Halk. 21,5 cm. Leimat: Elias Ståhlfor, Turku 1753. KALKIN PUUKOTELO (kuva 26), tehty v. 1798 hankittua kalkkia varten. Reunoissa ja profiileissa veistetyt lehtinauhut ja pystykupurat. »Solmussa» lukko, kannessa kädensija. Väri sininen. Kork. 75 cm.

MATKAKALKIN PUUKOTELO, sorvattu yksinkertainen, suorasiivinen kotelo, jonka profiloidussa kannessa nuppi. Kork. 17 cm.

Tekstiilit

Kaikki kasukat jätettiin uuteen kirkkoon; ne esitellään sivulla 222.

ALTARIVAATTEET: 1. Punaista villaa, koristeena violetit reunanauhat ja pystykaistat, joihin on ommeltu punaiset hopeanyörien reunustamat villaiset kukkakuviot (kuva 27). Perimätiedon mukaan Arvid Hornin lahjoittama (kal.); vaatteeseen kuuluu sivulla 222 esitelty kasukka.

2. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunasta ommeltu INRI ja vuosiluku 1754.

ALTARILIINAT, nykyään KM n:o 48-31: 1-6. Valkoista puuvillaa.

ALTARITYYNY, mustaa samettia, koristeena risti. Hankittu v. 1848 (kal.).

KALKKILIINA, punaista silkkiä. Koristeena hopealangalla kirjottu aurinko sekä kirjoitus »Gifven Gudi till Ära til Karuna Kyrka af några Krigsmän 1803» (Jumalan kunniaksi Karunan kirkolle antaneet muutamien sotamiehet 1803). Laitamassa kirjottu kasvikoynnös ja reunassa valkoiset hapsut.

KIRJATELINE, päällystetty mustalla sametilla, johon silkillä kirjottu lehtikoynnös ja lause »Gud är kärleken» (Jumala on rakkaus). V:ltä 1878 (kal.).

27. PUNAISEN ALTARIVAATTEEN VIOLETTI VILLAINEN KORISTENAUHA, JONKA PÄÄLLIKEOMPELEEN PUNAISIA KUVIOITA REUNUSTAVAT HOPEANYÖRIT. 1600-LUVULTA. KM.

Violett yllekantband från rött antependium; röda applicerade figurer kantade av silversnöre. 1600-talet. NM.

HAAVIT: 1. Päällystetty punaisella (?), vaalearaisella kuluneella kankaalla; kopan reunassa rautarenkaat, varsi puuttuu.

2. Päällystetty sinisellä sametilla, koristeena leveät ristikkäiset hopeakaluunat, hapsut ja pohjassa tupsu. Rautaiseen varsiputkeen on kiinnitetty kello, joka mahdollisesti ostettiin Tukholmasta laivuri Anders Ollénilta v. 1738 (tilit). Itse haavi hankittiin ennen v:ta 1804 (kal.).

28. PUISET KYNTILÄNHAARAT 1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA. KM.

Ljusarmar av trä från slutet av 1600-talet. NM.

MATTO, painaen värjätty huopa, jonka koristelu on uusrokokoottyylinen. Mahdollisesti Fr. af Björkestenin lahjoittama, v. 1874 mainittu papinpenkin matto.

PAARIVAATE, musta. Valkoisella kirjottu »1777 C K» (1777 Karunan kirkko).

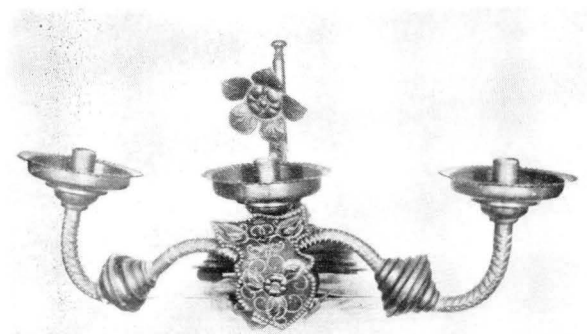
Valaisimet

Osa valaisimista jätettiin uuteen kirkkoon; niistä tehdään selkoa sivuilla 222-223.

VASKINEN PALLOKRUUNU, 1600-luvulta. Kuusi kynttilänhaaraa, joissa plastiset lehdet, pyöreät ruusukkeen muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on seisova figuuri, pallon alaosassa poikittainen uurre. Kruunu on v. 1804 laaditun kalustoluettelon mukaan Kärkiniemen säterin lahjoittama, mutta v. 1777 sano-

taan, että sen lahjoittivat Karunan omistajan, laamanni J. Olivecreutzin esi-isät (pöytä.). PUUKRUUNU, alkeellinen, nelihaaraisen pallokruunun jäljennös. Haarat ja heijastuskukat on tehty pellistä, pallo on vailla nuppia. Väri sininen. Mainitaan v. 1804.

SEINÄKYNTTELİKÖT JA LAMPETIT: 1–18, kynttilänhaaroja (kuva 28), 18 kpl., (kahta säilytetään KM:ssa, n:o 6667: 1–2). Veistetty puusta 1600-luvun loppupuolen barokkityyliin. J. Friedlin restauroimat 1900-luvun alkupuolella. Kahta eri lajia:

29. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU SEINÄKYNTTELIKKÖ 1700-LUVUN ALKUPUOLELTA. KM.

Väggkandelaber av driven mässingsplåt, från början av 1700-talet. NM.

1–6. Seinäkilven kahden puolen ihmisfiguuri (Aatami ja Eeva?), ala- ja yläreunassa naamio, kynttilänhaaran verhona melkein kyynärpään asti kierretty hiha. Kilven kork. 45 cm, seinäulkonema 50 cm.

7–18. Ihmisfiguurien asemesta isot rustosiivet, yläreunassa ihmisen rintakuva (viidessä paljas, muilla verhottu rinta). Alareunassa silä kartussi. Kynttilänhaaran hiha kierretty melkein olkapäähän asti. Koko sama kuin edellisissä.

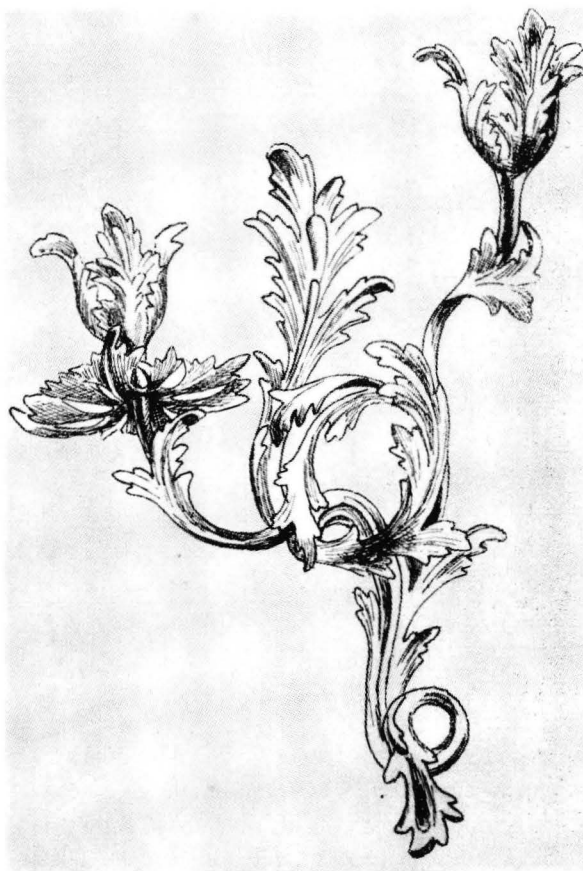
Värit punainen, musta, sininen, hopea, keltainen. Perimätiedon mukaan Arvid Hornin lahjoittamat (kal.).

19 (kuva 29). Pakotettu ja valettu messingistä 1700-luvun alkupuolella, saarnastuolissa. Pyöreä seinäkupura, jossa pullukkaprofiili, profiloitu valettu varsi, johon on kiinnitetty S:n muotoinen päähaara; tämän sivuista lähtevät samanlaiset sivuhaarat. Haaroissa on isot profiloidut solmut ja syvät pyöreät talivadit. Seinäkupurassa ja talivadeissa pakotetut hedelmäköynnökset, talivadin reunat pykälöity, haaroissa kulmakoristelua. Päähaaran päästä riippuu kilven

muotoon leikattu pelti, jossa pakotettua ja punssattua kukkakoristelua. Haaran alkupäähän on (myöhemmin?) liitetty heijastuskukka. Seinäulkonema n. 40 cm. Luutnantinrouva Birgitta Magdaleena Adlerhielm lahjoittanut v. 1747 Karunassa oleskellessaan (tilit; hän erosi mainittuna vuonna miehestään, Klaus Johan Nassokinista).

20–21. Kaksi messinkipellistä pakotettua lampetta 1700-luvun alkupuolelta. Soikean seinäkilven koristeena soikea kupura ja hedelmäpakotusta, pyöreässä yläkilvessä sydämkupura ja hedelmäpakotusta. Ruusukkeen muotoinen talivati. Kork. 62 cm.

22–23 (kuva 30). Pronssista valetut rokokootyyliiset kaksihaaraiset seinäkyntteliköt 1700-luvun jälkipuoliskolta. Sekä haarat ja talivadit että kynttilänpesät verraten naturalistisen akanttilihvästön muodostamia. Seinäulkonema 15 cm. Vapaaherra Herman Fleming lahjoittanut vuosien 1804 ja 1819 välisenä aikana (kal.; hänen vaimonsa oli Karunan omistajan J. Olivecreutzin tytär Margareeta Helena).

30. PRONSSISTA VALETTU SEINÄKYNTTELIKKÖ 1700-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLTA. KM.

Applik av gjuten brons, från senare delen av 1700-talet. NM.

31. KAPPALAISEN JAAKOB FORSTERUKSEN MUISTOKSI V. 1712 TEHTY TAULU. KM.
Minnestavla över kapellänen Jakob Forsterus 1712. NM.

24. Takorautainen kolmihaarainen seinäkynttelikkö. Kansanomaista tekoa, mainitaan ensimmäisen kerran v. 1831. Seinäulkonema 27 cm.

KYNTTILÄNJALAT. Suuri määrä yksinkertaisia puusta veistettyjä kynttilänjalkoja 1800-luvulta.

Hautausmuistot

Lattianalaiset haudat oli jo varhain hävitetty. Kirkkoa purettaessa löytyi enää vain pikkulapsen ruumisarkku ehjänä.

MUISTOTAULU (kuva 31, ks. mm. Melander 2073). V. 1712 kuolleen kappalaisen Jaakob Forsteruksen muistoksi tehty puupainos, jonka tekstin sepittäjänä oli Niilo Berger ja Pietari Schroderus; painanut Turussa A. Björckman. Mustan kehyksen kolmio-otsikossa on kolme sorvattua koristetappia. Koko 65×35 cm. (N. Berger, tuli ylioppilaaksi v. 1702, oli v:sta 1723 lähtien Iniön kappalaisena. Muuan P. Schroderus oli v:sta 1724 Pulkkilan pitäjänapulaisena.)

HÄVINNEET HAUTAUSMUISTOT. Majuri K. G. v. Willebrandin aikoinaan kirkolle lahjoittama *miekka*, jossa kullattu kädensija ja tuppi (kal.), on varastettu. (K. G. v. Willebrand asui luutnanttina ollessaan Karunan Fröjdbölen virkatalossa vv. 1799–1810.)

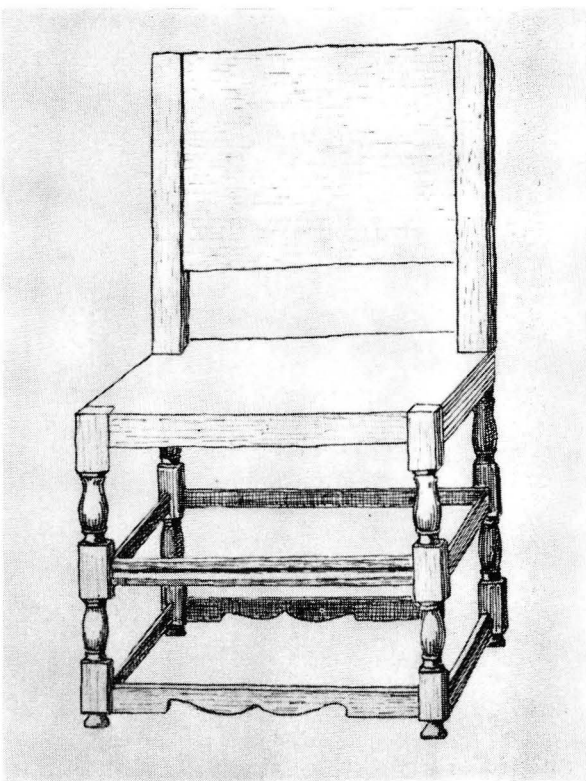
Sekalaista

TUNTILASI, saarnastuolin viereisen ikkunan pielessä. Yksinkertaisen puukopan pienat on koristeellisesti veistetty. Väri sininen. Kopan kork. 17 cm. Luultavasti hankittu v. 1737 ja v. 1738 mestari Fr. Stangenbergin korjaama (tilit).

NUMEROTAULU, 1700-luvun alkupuolelta (?), yksinkertainen, suorakaiteen muotoinen; yläreunan koristeena kolme sorvattua tappia. Koko 76×47 cm.

VAATENAULAKKO, urkuparven pilareihin kiinnitetty, kärkeen muotoiseksi veistetty, vaatenauloilla varustettu lauta. Pit. 140 cm.

ARKUT: 1. Suorasivuinen ja tasakantinen, raudoitettu ja maalaamaton. Pohja 59,5×106 cm, kork. 53,5 cm. Puuseppä Klaus Wahlberg valmistanut v. 1734, raudat on seppä Juha Mikonpoika takonut (tilit).

32. TUOLI 1600-LUVUN LOPPUPUOLELTA(?). KM.
Stol från slutet av 1600-talet(?). NM.

2. Suorasivuinen; lievästi kupertuvassa kannessa kolme rahasuppilaa. Raudoitettu ja maalaamaton. Pohja 58×75 cm, kork. 51 cm. Edellä mainittu puuseppä ja seppä valmistaneet v. 1733.

3. Suorasivuinen ja tasakantinen, raudoitettu ja maalaamaton. Pohja 41,5×71,5 cm, kork. 37 cm. Puuseppä »Eerikinpoika» valmistanut v. 1735 (tilit). KOLEHTITUKKI, kiinnitetty lukkarinpenkkiin ja varustettu isolla suppilolla. Kork. 42 cm. Mahdollisesti hankittu v. 1705 (tilit).

SAKARISTON KALUSTO on suurimmaksi osaksi maalaamatonta. Siihen kuuluu kömpelö, laatikollinen pöytä, jonka sorvatut jalat ovat 1600-luvun tyyppiä, kaksi renessanssimallista tuolia (kuva 32) 1600-luvulta (?; v. 1804 ne olivat vanhat), joiden sorvattuja jalkoja yhdistäviin poikkilautoihin on sahattu balusteriprofilointia, sekä iso kaappi 1800-luvulta, jonka ovien peilit on koristettu pystyuurteilla; kaappi on maalattu mustaksi.

JAKKAROITA, kuusi kappaletta, erikokoisia ja -malaisia. Kaksi on laatikon muotoista, yksi on vain 30 cm:n pituinen ja hyvin alkeellinen. Yhteen

jakkaraan, jossa on jalat harallaan, on kaiverrettu »1766 M J S», toiseen, jossa on melkein suorat jalat ja laatikkomainen yläosa, »M J K V . . . 1789». VIINILEKKERI, pieni ja maalattu siniseksi. Pit. 31 cm.

HIEKKARASIA, sorvattu puusta, pyöreä. Kork. 8 cm.

PAARIT: 1. Yksinkertaiset, mustat, puuseppä Eerik Yrjönpoika valmistanut v. 1756 (tilit).

2. Yksinkertaiset, mustat, 1830-luvulta, jalat on sahattu profiloiduista laudoista.

AURINKOKELLO, puinen, kiinnitetty eteläoven yläpuolelle. Valmistettu v. 1739 entisen kirkkotarhassa olleen aurinkokellon sijaan (tilit).

Paitsi yllä mainittuja esineitä on kirkossa joukko pikkuesineitä, kuten v. 1819 hankittu viivoitin, puukotelossa olevat silmälasit, suuri määrä raamattuja ja julisteita.

Kirkosta on hävinnyt v. 1712 mainittu *rippikello*, vv. 1714 ja 1736 ostetut *jalkapuut*, *häpeäpenkki* jne., jotka Seurasaarella on korvattu muista kirkoista hankituilla esineillä.

Uusi kirkko

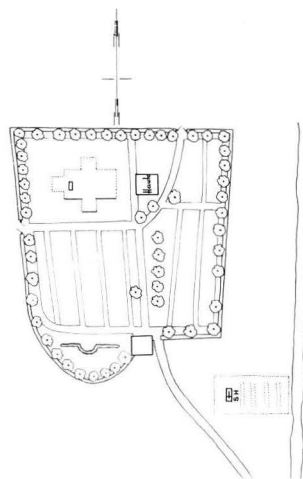
KIRKKOTARHA

Vanhan kirkon ympärillä ollut kirkkotarha on laajennettu useaan otteeseen. Sitä ympäröi harmaakivistä ladottu aita, jonka porttiauukot ovat pohjoisessa, lännessä ja idässä; pohjois- ja länsiportin molemmin puolin on v. 1884 hankitut kivipilarit, joiden päällä kivipallot. Kirkkotarhan koristeena on jalopuita.

Kirkkotarha on alkuaan ollut hyvinkin ahdas (pöytäk. 1782) ja hirsiaidan ympäröimä. Vv. 1802–03 rakennettiin ensimmäinen kivaita. Kirkkotarhan vanhoja rajoja osoittavat kirkon eteläpuolella kulkeva iso käytävä sekä kirkon itäpuolella oleva hautakappeli. Tässä kiviaidassa oli, niin kuin aikaisemmin hirsiaidassa, porttiauukko myös idässä; tämä hävisi vasta v. 1839 suoritetun laajennuksen yhteydessä. Kirkkotarhaa laajennettiin itään vv. 1839 ja 1854 sekä luultavasti v. 1884 etelään.

Kirkkotarhan kosteus on usein aiheuttanut vai-

keuksia, varsinkin usein toistuvaa hiekanajoa ja ojien kaivamista ja ylläpitoa. Vasta 1830-luvulla ruvettiin hautaamaan kirkon pohjoispuolelle, missä oli kuivempaa.

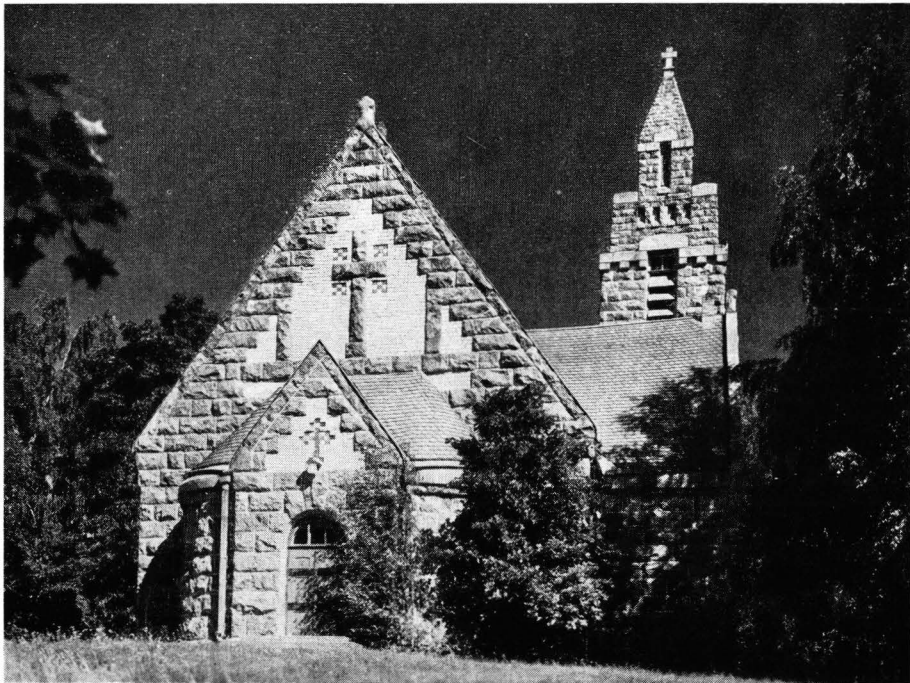
33. VANHAN KIRKON ASEMAKAAVA, 1: 2000.
Situationsplan för gamla kyrkan, 1: 2000.

34. LAAMANNI J. OLIVECREUTZIN V. 1802 RAKENNUTTAMA
HAUTAKAPPELI KARUNAN VANHASSA KIRKKOTARHASSA.
*Gravkapell, uppfört av lagman J. Olivecreutz 1802 på Karuna
gamla kyrkogård.*

V:n 1900 jälkeen on vanhan kirkkotarhan etelä- ja kaakkoispuolella oleva uusi hautausmaa otettu käyttöön. Sitä ympäröi osittain kuusiaita. Vastapäätä sen luoteispuolella sijaitsevan uuden kirkon pääovea on portti, jonka graniittipila-reilla on pyramidikatot ja ristipäätteet. Vanhan kirkkotarhan ja uuden hautausmaan välille on sijoitettu vv. 1939–44 kaatuneiden haudat ja muistopatsas. Vanhan kirkon paikalle on asetettu muistomerkki, jonka on suunnitellut Jussi Vikainen. Siinä on graniittisokkelin päällä pronssista tehty vanhan kirkon, kirkkotarhan ja tapulin pienoismalli (kuva 1).

HAUTAKAPPELI (kuva 34), vanhan kirkon itäpuolella. Tiilestä muurattu pohjaltaan neliömäinen uusklassillinen rakennus, joka on rapattu ja maalattu keltaiseksi, yksityiskohdat valkoisiksi. Nurkissa on seinän pinnasta lievästi ulkonevat pilasterit, joiden päätteenä on sivuseinissä profiloitu räystäs ja päädyssä tämän vaakasuora, katoksellinen jatko. Satulakatto on pellitetty. Länsiseinässä on pyörökaarinen ovi, jossa hiekkakivi-kehysten jäljennös ja suorakaiteen muotoinen aukko sekä tämän yläpuolella läpikuvioisen metallikoristeen täyttämä puolipyöreä aukko. Oven yläpuolella olevaan kivilevyyn on hakattu Filipp. 1: 21 (ruotsin kielellä). Molemmissa päätykolmioissa on pyöreä aukko. Laamanni Joh. Olive-

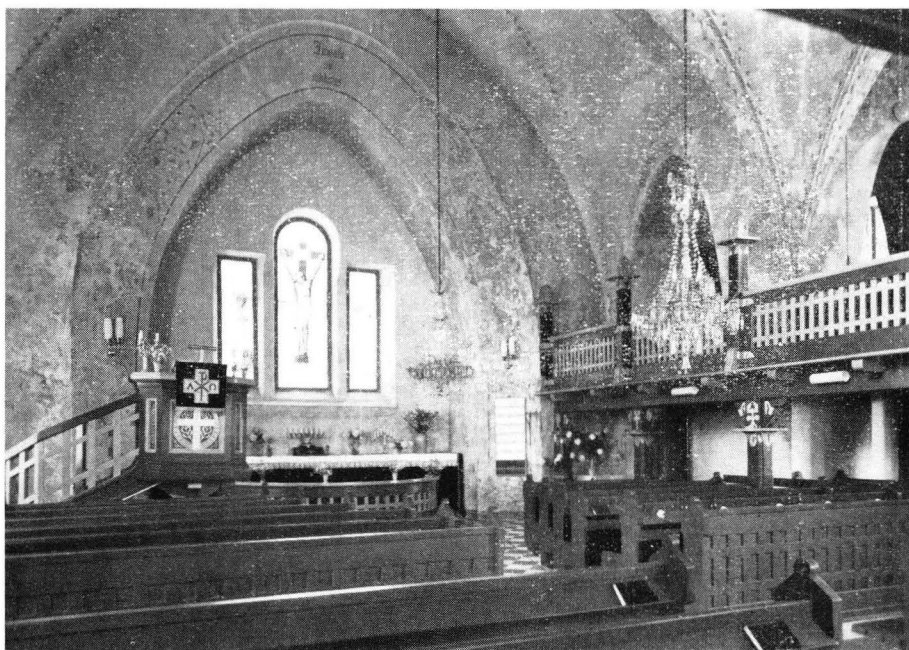

35. UUDEN KIRKON ETELÄSIVU.
Sydfasad av nya kyrkan.

creutz, Karunan omistaja vv. 1752–1804, rakennutti kappelin v. 1802.

RUUMISHUONE, liittyy vanhan kirkkotarhan etelä-aitaan. Sen on v. 1841 rakentanut Kustaa Tengström suunnilleen vanhan ruumishuoneen paikalle (pöytäk.). Ruumishuone on hirsistä lyhytnurkalle salvottu yksinkertainen rakennus, jossa on pärekatto ja pystylautainen ulkovuoraus. Pohjoisseinässä on suorapäätteinen ovi, jonka yläpuolella olevaan lautaan on kaiverrettu: »År 18 3/3 41 GHT» (V. 18 3/3 41 Gustav H. Tengström). – Alkuperäinen vesikatto oli paanutettu. Edellisen ruumishuoneen katto oli tehty laudoista.

toisen kylkiäisen väliseen kulmaan. Itä-länsisuuntaiseen yksilaivaiseen runkokuoneeseen liittyy lännessä runkokuonetta matalampi ja kapeampi eteinen, jonka sivuseinät ovat puolipyöreät ja katto aumattu, vaikka portaalin yläpuolella onkin pääty. Itäpäässä on runkokuonetta kapeampi ja matalampi, satulakattoinen kuori. Pohjoisessa on kylkiäisenä pieni satulakattoinen eteinen. Eteläseinään liittyvä kylkiäinen on poikkilaiva, joka on yhtä korkea, mutta kapeampi kuin runkokuone, ja poikkilaivan itäpuolella on välittömästi siihen liittyvä sakaristo, jonka päältä kohoaa korkea torni. Tornin itäpuolella on ma-

36. SISÄKUVA.
Interiör.

KIRKKO

Karunan uuden kirkon rakentaminen päätettiin v. 1906 pitkien keskustelujen jälkeen. Sen suunnitteli J. Stenbäck ja se rakennettiin vv. 1908–10 korkealle kalliolle lähelle Karunan selän rantaa. Maan uutta kirkkoa ja hautausmaata varten luovutti Karunan kartanon omistaja (vv. 1902–14) Eliel Blomqvist.

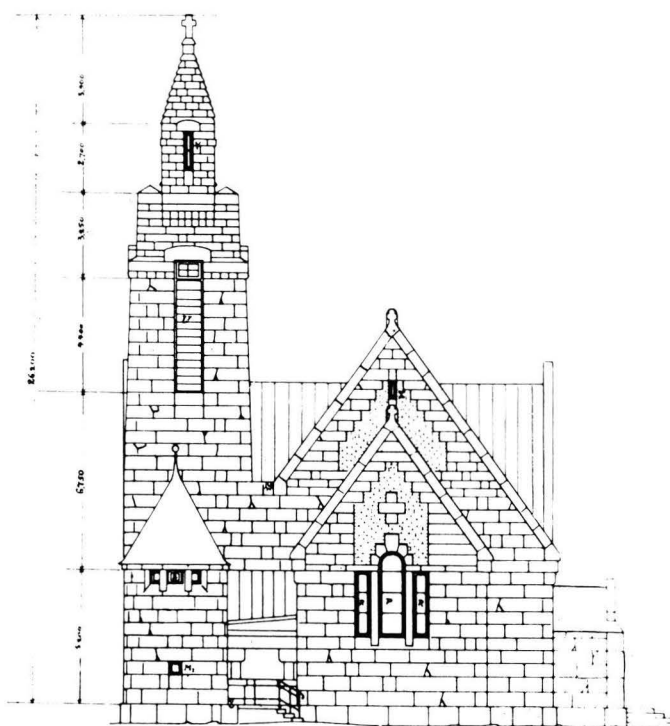
Kirkko on kansallisromanttiseen tyyliin harmaasta kivistä muurattu rakennus, jonka yleisjäsentely on perinteellinen pitkäkirkko kylkiäisineen; torni on kansallisromanttisen tyylin tapaan sijoitettu epäsymmetrisesti runkokuoneen ja

tala puolipyöreä porrastorni. Rakennusaineena on käytetty isoja graniittikvaadereita sekä päätyihin myös vaaleaa tiiltä, jolle taustalle on värillisillä tiilillä ja graniitilla muodostettu erilaisia ristikoristeita. Katto on peitetty paanuja jäljittelevillä sementtilevyillä, jotka ovat erivärisiä ja muodostavat ruutukuvioinnin.

Sivuseinien ulkopituus on 17,5 m ja korkeus 6,5 m, päädyn leveys 12,5 ja korkeus 15 m, muurin paksuus 85 cm.

IKKUNAT. Ikkunoiden muoto on hyvin vaihteleva. Kuorissa oleva kolmen ikkunan muodostama ryhmä sekä pohjoisseinän valtava pyöröikkuna hallitsevat kirkkosalia. Pohjoisseinässä on lisäksi

KARUNAN SEURAKUNTAAN
RAKENNETTAVAN UUDEN KIRKON
PIIRUSTUS

37. UUDEN KIRKON ITÄSIVU, 1: 300. J. STENBÄCKIN ALKUPERÄINEN PIIRUSTUS
KIRKON ARKISTOSSA.

Nya kyrkans östfasad, 1: 300. J. Stenbäcks originalritning i kyrkans arkiv.

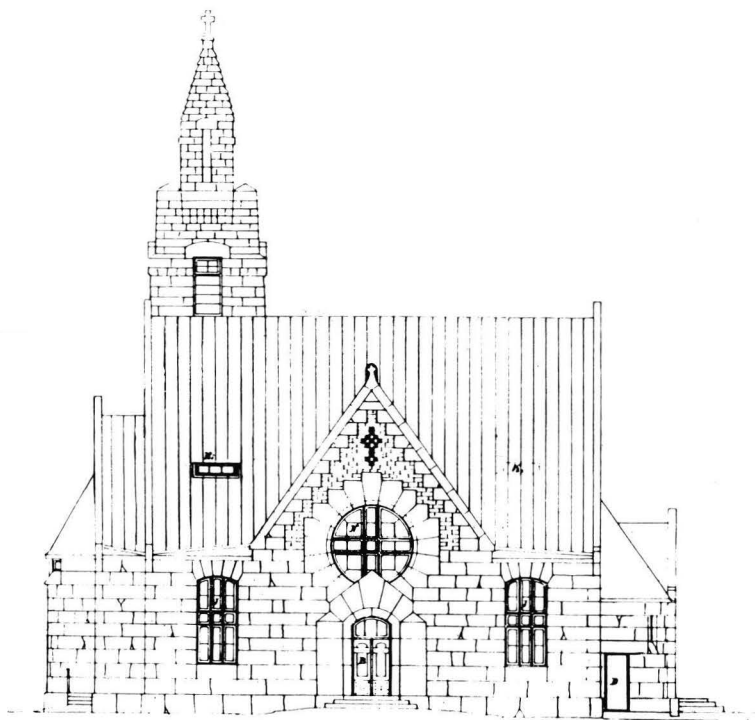
kaksi isoa segmenttikaarista ikkunaa, ja eteläseinässä kolmen ikkunan muodostama ryhmä, sakaristossa iso segmenttikaarinen ikkuna ja länsipään eteisessä sekä tornissa erikokoisia kapeita ikkunoita.

OVET ovat pohjois- ja länsiseinän eteisissä sekä tornin edessä olevassa porrastornissa; tämän ja kuorin väliin on rakennettu katoksellinen, pylvaiden kehystämä portaali. Eteisien ulko-ovien levyt on päällystetty pakotetuilla kuparilevyillä, joissa kirjoitus »Armo-Rauha» ja *Aedific. Anno MDIDIX* (rakennettu v. 1909). Sisäovissa on lasimosaiikkia.

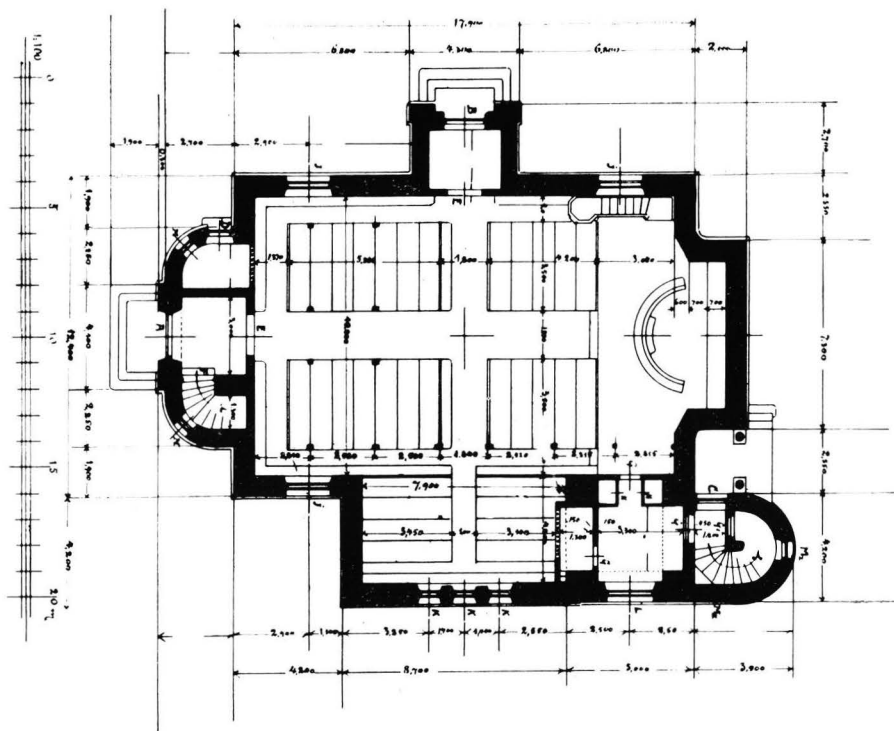
SISUSTA (kuva 36). Seinät on sisäpuolelta verhottu kalkkitiilillä ja rapattu, mutta erittäin huonosti eristetty, ja sitä paitsi on laastiin ja rappaukseen käytetty merenrannasta otettua, suolapitoista hiekkaa, minkä johdosta rappaus ja sisämaalaus on huonosti kestävä ja usein uusittavaa.

Välikattona ovat betonista valetut holvit, keskilaiivassa keskellä tähtiholvi ja kuorissa sekä länsipäässä kapeat ristiholvit, poikkilaiivassa niin ikään kaksi ristiholvia. Ruoteiden ja vyökaarien asemesta terävät harjat. Arkadikaaret ovat jugendtyylisen kaaren ja pyörökaaren välimuotoa, vyökaaret lännessä pyörökaariset, mutta idässä jugendtyylisiä korkealle kohoavia kaaria; kuorissa holvi nojaa paksuun kilpikaareen, joka on jugendtyylinen, kaariviiva melkein munamainen. Seinät ja holvit on valkaistu. Pitkin ruoteita ja vyökaaria on maalattu hento köynnöskoristelu, kuorin kaareen viinipuunköynnöksiä ja lause: »Jumala on rakkaus».

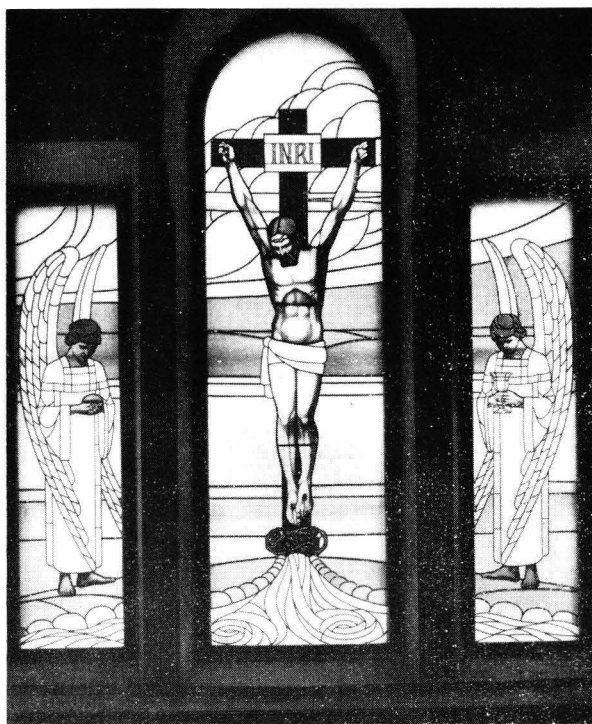
Lattia on laskettu poikkilaiivassa sekä penkkien alla sementistä, keskikäytävässä ja kuorissa kahdenvärisistä sementtilevyistä. Runkohuoneen koiriskulmassa on sakaristoon johtava ovi, lounaiskulmassa parville johtavien muuriportaiden ovi.

38. UUDEN KIRKON POHJOISSIVU, 1: 300. J. STENBÄCKIN ALKUPERÄINEN PIIRUSTUS KIRKON ARKISTOSSA.
Nya kyrkans nordfasad. J. Stenbäcks originalritning i kyrkans arkiv.

39. UUDEN KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300. J. STENBÄCKIN ALKUPERÄINEN PIIRUSTUS KIRKON ARKISTOSSA.
Plan av nya kyrkan, 1: 300. J. Stenbäcks originalritning i kyrkans arkiv.

40. I. LAUNIKSEN SUUNNITTELEMAT LASIMAALAUKSET.
Glasmålningar av I. Launis.

Lasimaalaus

Kuori-ikkunoista keskimäinen on korkea ja pyörökaarinen, muut suorapäätteiset ja matalamat. Ikkunoihin on sovitettu I. Launiken suunnittelemat lasimosaiikit. Keskimmäisen ikkunan aiheena on Ristiinnaulittu, jonka ristin juuresta vuotaa elämän veden virta, sivuikkunoissa seisovat kalkkia ja leipää kannattavat enkelit – koko kuvaryhmä siis chtoollisen symboli (kuva 40).

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus on J. Stenbäckin suunnittelema ja jugendtyylinen. Hallitsevina väreinä ovat vihertävän sininen, valkoinen ja hopea. Kirkossa on *kamiinalämmitys*, ja v. 1955 on siihen asennettu *sähkövalo* (uusiin, Paavo Tynellin piirtämiin lampetteihin).

ALTARI, muurattu tiilestä ja katettu betoni-levyllä.

ALTARIKAIDE, puolipyöreä. Kaidetta kannattavat ristikkäiset säleet. Värit vihertävän sininen ja valkoinen.

SAARNASTUOLI. Hoikka jalka, monikulmion muotoinen runko, portaat ja kaide; katosta ei ole. Rungossa profiloidut reunalistat, sivujen peileihin on sovitettu koristeelliset ristit ja tyylitellyt tähkät. Porraskaide samanlaista ristikköä kuin alttarikaide. Värit samat kuin alttarikaiteessa, lisäksi hopeaa.

PARVET, runkokuoneen länsipäässä ja poikkilavassa. Rintamuksissa toistuu yllä mainittu ristikkö; niitä jaottelevat yläpäästään suipot koristeelliset pilarit, jotka samalla toimivat kynttiläkannattimina. Parvia kannattavien pilarien yläosassa on veistetty ja maalattu koristelu. Värit samat kuin alttarikaiteessa.

URUT, viisiäänikertaiset, mekaaniset, lahtelainen A. Jurva rakentanut v. 1896. Yksinkertainen julkisivu, jossa kolme pilliryhmää. Yläreunassa kirjoitus *Gloria in excelsis Deo* (Kunnia Jumalalle korkeudessa).

PENKIT, yksinkertaiset, eturintamuksissa ristikkökoristelua. Väri ruskea.

Taideteokset

Kirkossa on A. E. Lindeblomin v. 1914 maalaama jäljennös Santa Conversation-aiheisesta, nykyään Ateneumissa säilytettävästä maalauksesta (ks. s. 207). Vanhoja veistoksia ja maalauksia säilytetään vanhassa kirkossa, km:ssa ja Ateneumissa (ks. ss. 206–211).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 41), hopeaa, uusklassillistyylinen. Pyöreän jalan pystysyrjässä meistetty kukkanauha ja päällä kaiverretut köynnökset sekä valetut kullatut enkelinpäät. Varren alaosa pystyuurteinen, sen profiilin koristeena kullattu munasauva, uurnamainen solmu nousee kullatusta lehdykkätupestä, sen koristeena on kullattuja helminauhoja ja riippuvia köynnöksiä. Maljan kullatussa laidassa on pieni aaltonauha. Kaiverrus: »Caruna Kyrkans Communion Kalk, förfärdigad 1798» (Karunan kirkon chtoolliskalkki, valmistettu 1798). Kalkin reunaan on v. 1951 muovailtu nokka. Kork. 29,5 cm. Leimat: A. C. Levón, Turku 1798.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on tukeva kellomainen jalka, joka sulautuu pallomaiseen solmuun. Sisältä ja leveältä laidalta kullattu malja.

Kaiverrus: »I Oliwe Creutz A. J. RutensSchiöld. A° 1786.» Kork. 14 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1786. Tähän kuuluu lautanen, jossa on sama kaiverrus ja samat leimat. Halk. 9,2 cm. Näiden kanssa käytetään pientä pyöreää tasakantista rasiaa, jonka halk. on 5,2 cm. Leimat: Suomen Kultaseppä Oy, Turku 1921.

Kalkin ja lautasen lahjoittivat Karunan kartanon omistaja laamanni J. Olivecreutz ja hänen puolisonsa, sen jälkeen kun kirkon ehtoolliskalkki oli varastettu, ja matkakalkkia käytettiin jonkin aikaa kirkossa, kunnes saatiin uusi iso kalkki. (A. O. Heikelin matkakertomus KM:ssa.)

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa (kuva 43). Soikea, suorasiuinen ja tasakantinen rasia, jonka reunoissa profiloointia. Kanteen on kaiverrettu soikeaan kehään sovitettu karitsa, vuosiluku 1686 sekä nauhassa kirjoitus: »Arved:Horn:Marija:E:Kruse:». Pit. 14,3 cm, kork. 5,5 cm. Epäselvä leima (ks. kuvaa.)

VIINIKANNU (kuva 42), hopeaa, empiirityylinen. Kellomaisen jalan profiilissa kaiverrettu lehtinau-

42. HOPEINEN VIINIKANNU. J. RANDELIN, TURKU 1827.
Vinkanna av silver. J. Randelin, Åbo 1827.

ha, kuvun alapuolella plastinen lehdykkäkaulus, kupuun kaiverrettu viinipuunköynnös ja laakeriseppeleet, levcän kaulan alaosa lehtinauha ja kupera kannessa lehdykkätuppi sekä pallomainen, lehtien koristama nuppi. Kaiverrus: »Carona Kapell Kyrcka Tillhörig Förfärdigad 1827» (Karunan kappelin oma, valmistettu 1827). Kork. n. 30 cm. Leimat: J. Randelin, Turku 1827.

41. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. C. LEVÓN, TURKU 1798.
Nattvardskalk av silver. A. C. Levón, Åbo 1798.

43. HOPEINEN, v. 1686 LAHJOITETTU ÖYLÄTTIRASIA.
Oblatskrin av silver, skänkt 1686.

VIINIKANNU, hopeaa. Suorasivuinen ja kulmikas, kylkeen kaiverrettu risti, Raamattu ja palmunlehti, kansi päättyy plastiseen karitsaan, peukalonripa on kukan ja enkelin muotoinen. Kaiverrus: »Till Karuna Kyrka — Karunan Kirkolle 19 9/10 10 Dagmar & Väinö Sovelius». Kork. 49 cm. Leimat: Suomen Kultaseppä Oy, Turku 1910.

LASIPIKARIT, 100 kappaletta. Kylkeen kaiverrettu risti ynnä kirjoitus: »Kristuksen veri sinun edestäsi vuodatettu». Kork. 7 cm. Hankitut v. 1951. KASTEMALJA, jugendtyylinen. Pakotettu messinkipeltinen vati ja kalkin muotoinen puuteline. Halk. n. 25 cm.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET. Perimätiedon mukaan kirkon ensimmäinen ehtoolliskalkki oli Arvid Hornin lahjoittama. Se varastettiin 1780-luvulla, mutta pakenevat varkaat pelästivät ja heittivät sen järveen (A. O. Heikelin kertomus). Kalkin paino oli 48 luotia. Malja oli sileä, jalkaan oli kiinnitetty kuusi enkelinpäätä ja krusifiksi sekä kaiverrettu INRI. Irrallisessa solmussa oli kuusi kyhmyä, joissa kaiverrettu koristelu. Leimoja ei ollut. (Kal. 1804.) Kaksi vv. 1752 ja 1759 turkulaiselta Elias Ståhlfortilta ostettua tinakannua on hävinnyt.

Vanhaa tinaista kastemaljaa ja tinaista matkakalkkia säilytetään vanhassa kirkossa. Ensimmäisen tinakalkin lahjoitti Olaus Ulsingius, Karunan kappalainen vv. 1686–1703 ja Arvid Hornin kotisaarnaaja.

44. J. STENBÄCKIN(?) v. 1909 SUUNNITTELEMA, VALKOISESTA SARASTA VALMISTETTU ALTARIVAATE.

Antependium av vit vadmal, ritat av J. Stenbäck(?) 1909.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1 (kuva 44). Valkoista sarkaa, luultavasti J. Stenbäckin suunnittelema v. 1909. Vaatteeseen on ommeltu silkkinauhat ja päällike-ompeleinen risti sekä kirjottu ruusuja kukkiva orjantappurasydän, palmulehti, alfa ja omega sekä ruusuja ja veripisaroita.

2. Sinipunaista villakudontaa, jossa pienet kultalankaristit. Tekstiilitaiteilija E. A. Vesimaa suunnitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmista neet v. 1954.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, jonka koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella kultakaluunaristi ja vuosiluku 1832, etupuolella iso säteilevä kolmio. Kaluunat on ratkottu v. 1756 ostetusta kasukasta.

2. Punaista samettia, kultakaluunakoristelu. Selkäpuolella orjantappuraristi ja palmunlehdet, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu v. 1854.

3. Mustaa samettia, 1900-luvun alkupuolelta. Selkäpuolella kirjottu risti, jonka haarojen yhtymäkohdassa iso ruusu, sekä kultaiset tähdet, etupuolella risti.

KIRJALIINAT: 1. Mustaa samettia, koristeena valkoisella silkkilangalla kirjottu risti ja kiemuroita. 2. Punaista samettia, koristeena kultanauharisti sekä kirjottu alfa ja omega.

3. Sinipunaista villakudosta, koristeena kultanauharisti, johon on kirjottu Kristuksen monogrammi. 1950-luvulta.

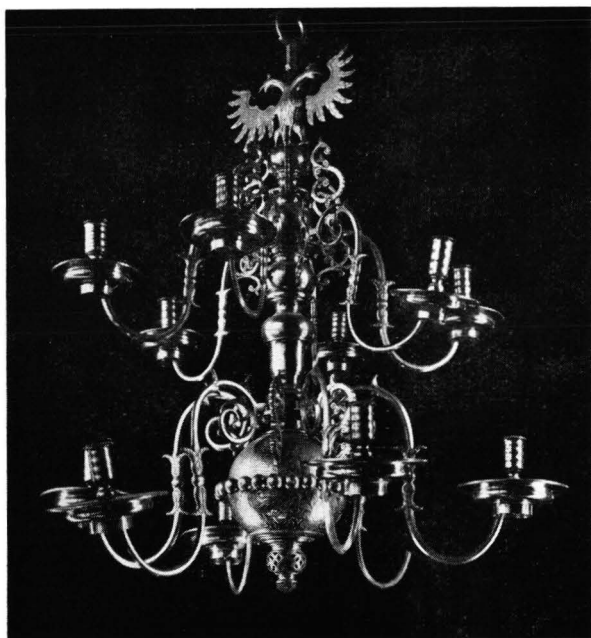
HAAVIT: 1. Päälystetty punaisella sametilla, koristeena ristikkäiset kultakaluunat ja kultalankahapsut sekä kirjottu vuosiluku 1855. Varren putkesta riippuu kuparipelti.

2. Ruskeanpunaisesta sametista, 1900-luvun puolivälistä. Kirjotut kultaristit.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Suurin osa tekstiileistä luovutettiin vanhan kirkon yhteydessä ja niistä tehdään selkoa sivulla 212. V. 1804 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan näiden lisäksi: vanha, vihreä ja valkoinen alttarivaate, keltainen, kultalankakoristeinen kalkkiliina, vanhat vihreät ja punaiset haavit sekä kaksi kasukkaa. Toinen niistä oli vanha, vihreä ja valkoinen ja kuului siis yllä mainittuun alttarivaatteeseen. Toisen oli lahjoittanut Arvid Horn. Se oli tehty punaisesta, kukkakuvioisesta sametista ja sen koristeena oli kapeita hopeapitsejä ja kukkakuvioisesta hopeakankaasta ommeltu risti; nähtävästi se kuului sivulla 212 mainittuun alttarivaatteeseen.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 2×8 kynttilänhaaraa (yläkehästä puuttuu kuitenkin kaksi ja loput ovat rikkiinäisiä); näissä pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät (kahta eri mallia). Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka. Pallossa pitkä poikkisuorainen nuppi ja kaiverrus (verisaalein): »Gudz : nampn : till : ähra : och : denne :

45. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU 1600-LUVULTA.
Ljuskrona av malin, 1600-talet.

Kyrkia : till : en : liten : prydnat : hafwe : Iohan: Giös : Sopia : Ille : Wti : Denne : liuscrona : för- ährat : A^o 1688.» (Jumalan nimen kunniaksi ja tämän kirkon vähäiseksi kaunistukseksi ovat Juhana Giös ja Sofia Ille tämän kruunun lahjoittaneet vuonna 1688; Juhana Giös oli v:sta 1683 Etelä-Suomen laamanni ja k.v. 1697. Hänen vaimonsa Sofia eli vielä v. 1709 Tenholan Prästkullassa.)

2 (kuva 45). 1600-luvun tyyppiä. 2×6 kynttilänhaaraa, joissa plastiset lehtikoristeet, pyöreät talivadit ja lieriömäiset poikkiuurteiset kynttilänpesät. Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka, sen alapäässä pallo, jonka koristeena tiheää kaiverrettua kiemurakuviointia, poikittainen pyörylävyöhyke sekä iso nuppi, jonka pallomainen keskiosa on läpikuvioinen. Kruunu on mahdollisesti alkuaan ollut hopeoitu (metallin pinta on vielä osittain valkoista). Lahjoittaneet Kärknien tai Kärkisten omistajat (kal.).

KRISTALLIKRUUNUT: 1–2. Kaksi kappaletta, 1900-luvun alkuvuosilta. Kuusi pronssista kynttilänhaaraa, joissa kummassakin kolme kynttilänpesää; ylinnä on lisäksi kuuden haaran muodostama kehä. Kristalliset talivadit, joista riippuu hiottuja prismoja, muuten kynttiläkruunun lasit jäljittelevät rokokootyylin kristalleja: tammenlehdet, tipat, ruusukkeet, kärjet ja rungon kuorena puhalletut erimuotoiset pallot. Alinna kellomainen lasiriippus.

3. 1900-luvun alkuvuosilta, suurin piirtein edellisten kaltainen, mutta lasitus vielä runsaampaa. Keskellä kruunua on läpikuvioinen pronssivanne, josta lähtee 3×6 kynttilänhaaraa. Mahdollisesti se kruunu, jonka Karunan omistajan Eliel Blomqvistin puoliso on lahjoittanut (kal.).

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari yksinkertaista vas-kista kynttilänjalkaa. Pyöreä leveä jalka. Kork. 20 cm. Ostetut v. 1853 (tilit).

3–4. Pari pleteerattua korkeaa kolmihaaraista kynttilänjalkaa 1800-luvun jälkipuoliskolta. Pyöreän jalan pystysyrjässä meistetyt koristenauhat, varsi päättyy uurnaun, haarat kierukan muotoiset. Kork. n. 45 cm. Mainitaan vasta v. 1874 (kal.).

5–6. Pari, nikkeliä, v:n 1900 paikkeilta. Kork. 25 cm.

7–8. Pari vaskesta valettua, seitsenhaaraista Jugendtyylistä kynttilänjalkaa 1900-luvun alkuvuosilta. Kork. n. 35 cm.

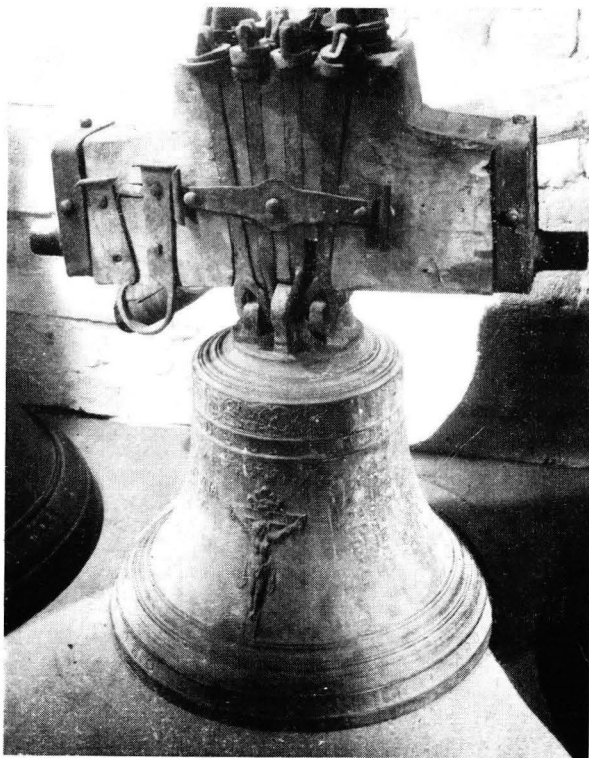
9. Messinkipeltinen seitsenhaarainen. Jalkaan on kaiverrettu: »Gåva från Dalarö församling i Sverige till fadderorten Karuna år 1951» (Lahja Dalarön seurakunnalta kummipaikkakunnalle Karunalle v. 1951), sekä Psalmi 46: 2. Kork. n. 25 cm.

Osa valaisimista luovutettiin vanhan kirkon mukana ja niistä tehdään selkoa sivuilla 212–13. V. 1804 mainitut neljä isoa tinaista kynttilänjalkaa ovat hävinneet.

Kellot

Vanhan kirkon kellot oli ennen kirkon ja tapulin siirtämistä Helsinkiin asetettu uuden kirkon torniin, kuitenkin varauksin, että Seurasaaren ulkomuseo saa ne myöhemmin lunastaa. Myöhemmin on vähäkello haljennut ja luovutettu Kansallismuseolle. Kellot ovat nykyään niin korkealla, että niitä ei pääse tutkimaan.

1. Kirjoitus ylinnä: KARUNA CAPELL KLOCKA I SAGU SOCKEN (Sauvon pitäjän Karunan kappelin kello). Kyljessä: PSALM 26 v. 8. HERRE JAGH HAFVER TIN HUUS BONING KAER OCH THET RUM THAER TIN AEHRA BOOR (Psalmi 26: 8. Herra, minä rakastan sinun huonettasi, sinun asuinsijaasi, sitä paikkaa, jossa sinun kirkkautesi asuu) ja I SAM. 2 v. 30. THEN MIG AEHRAR SVARAR HERREN HONOM VILL JAGH OCH AEHRA (I. Sam. 2: 30. Sillä minä kunnioitan niitä, jotka minua kunnioittavat).

46. ARVID HORNIN JA MARIA ELISABET KRUSEN V. 1685
LAHJOITTAMA KELLO. KM.

Klocka, skänkt av Arvid Horn och Maria Elisabet Kruse 1685.
NM.

Vastakkaisella puolella: PSALM 150 v: 3 & 5. LAUDE DOMINUM IN SONO TUBAE/LAUDE EUM IN PSALTERIO ET CITHARA/LAUDE EUM IN CYMBALIS BENE SONANTIBUS/LAUDE EUM IN CYMBALIS JUBILATIONIS HALLELUJA (Psalmi 150: 3 ja 5: Ylistäkää Herraa pasuunan pauhulla, ylistäkää häntä harpuilla ja kanteleilla. Ylistäkää häntä helisevillä kymbaaleilla, ylistäkää häntä kumisevilla kymbaaleilla.). Reunassa: GLORIA IN EXCELSIS DEO. ME FUSIT ABOAE MARTIN MICK ANNO 1689. (Kunnia Jumalalle korkeudessa. Minut valoi Turussa Martti Mick v. 1689.) Halk. 99 cm. (Martti Mick tai Myck toimi Turussa kellonvalajana vv. 1682–92.)

2 (kuva 46). Nykyään KM n:o 6268: 4. Ylinnä on kukkaköynnöksen ja painettinauhan väliin sovitettu kirjoitus: SOLI DEO GLORIA ANNO 1685 (Yksin Jumalalle kunnia v. 1685). Kyljessä on krusifiksi ja kirjoitus: GUDZ HELIGA OCH. DYRA. NAMBN. TIL. LOF. PRIS. OCH/AEHRA. SA. OCH. DET. I. HERRANS. NAMBN. NYBYGDE. KARUNA/CAPELL. TILL. HIELP. OCH. PRYDNAD. ÄR. DENNE. KLOCKA/FÖR ÄRAT. AF. HER. ARFWED. HORN. OCH. FRU. MARIA/ELISABET. KRUSE. HWILKA. OCH. BEMELTE. KYCKIA/MED.

EGEN. OMKOSTNAD. OP. BYGGIA. OCH. MED. ALL/DES. ORNAMENTER. FORESEE. LATIT/ANNO MDCLXXXV. (Jumalan pyhän ja kalliin nimen kiitokseksi, ylistykseksi ja kunniaksi, niin myös Herran nimeen vastarakennetun Karunan kapelin avuksi ja kaunistukseksi ovat tämän kellon lahjoittaneet herra Arvid Horn ja rouva Maria Elisabet Kruse, jotka myös ovat mainitun kirkon omalla kustannuksellaan rakentaneet ja kaidalla sen koristuksilla varustaneet v. 1685.) Reunassa: GLORIA IN EXCELSIS DEO. ME FUSIT ABOAE MARTIN MYCK (Kunnia Jumalalle korkeudessa. Minut valoi Turussa Martti Myck). Halk. 56 cm. 3. Uusi vähäkello.

V. 1777 mainitaan myös aivan pieni kirjoitukseton kello, mutta mahdollisesti on kysymys rippikellosta (tilit).

Sekalaista

Sakariston jugendtyylinen kalusto; väri vihreä.

TIIVISTELMÄ

1. V. 1685 rakennettiin Karunaan Arvid Hornin toimesta pieni hirsistä pitkänurkille salvottu pitkäkirkko, johon liittyivät kylkiäisinä sakaristo ja asehuone; hollantilaistyyliiset aumatut katot olivat laudoitetut, välikatto vaakasuora. Suurin osa kirkon sisustuksesta ja irtaimistosta on peräisin näiltä ajoilta. Tapulin muoto on tuntematon. Kirkkotarhan ympärillä oli hirsiaita.

2. Vv. 1773–74 turkulainen rakennusmestari Antti Wahlberg johti kirkon korjaustyötä. Aumattujen päätyjen sijaan rakennettiin lautapäädyt, välikatto muutettiin holviksi, vesikatot paanutettiin, länsiparvi laajennettiin, ikkunat laajennettiin ym. Kirkon länsipäähän rakennettiin lautainen eteinen v. 1787. Sama mestari rakensi tapulin v. 1767.

3. Pyörökaaristen ikkunoiden yläosaan on luultavasti pantu lasiruudut vasta 1800-luvun puolivälissä. 1880-luvulla tehtiin seiniin pystylautainen paneeli ja holvi verhottiin paperilla sekä suoritettiin muita sisäkorjaustöitä. Kamiinat hankittiin v. 1892. – Kirkkotarhan ympärille rakennettiin ensimmäinen kiviaita vv. 1802–03 ja samaan aikaan rakennettiin uusklassillinen hautakappeli.

4. Vv. 1908–10 rakennettiin uusi harmaakivinen, jugendtyylinen kirkko J. Stenbäckin piirustusten mukaan. Karunan vanha puukirkko luovutettiin Seurasaren ulkomuseolle, ja suuri osa sen vanhasta kalustosta joutui Seurasareen, Kansallismuseoon sekä Ateneumiin.

REFERAT

I. I Sagu (fi. Sauvo) socken grundas år 1685 Karuna kapell, vars träkyrka uppföres på initiativ och bekostnad av Karuna gårds ägare Arvid Horn. Kyrkan är en liten av stock på

lång knuttimrad långkyrka, till vilken mitt på nordsidan ansluter sig en liten låg sakristia och mittemot denna på sydsidan ett vapenhus. Alla tak äro ursprungligen av holändsk typ och brådtäckta. Innertaket är plant. Kyrkan prydes invändigt med målad dekor omfattande draperier och tulpanrankor. Av den fasta inredningen ha bevarats en predikstol (bild 13) samt (senare delvis ombyggda) läktare. Inventarier: Främst präglas kyrkan av ett stort antal oljemålningar på duk; redan år 1704 nämnas 11 stycken tavlor. Förmålligast äro en »Santa Conversatione», troligen målad av flamländaren Jaspar de Crayer (d. 1669), nu i Ateneum i Helsingfors (bild 18) samt D. K. Ehrenstrahls ca år 1680 utförda porträtt av Karl XI (nu i Nationalmuseum, bild 24). Övriga målningar äro av kopieklass: Den heliga familjen (bild 17), Konungarnas tillbedjan (bild 20) och Korsfästelsen (i skulpterade ramar bärande Arvid Horns och hans gemåls Maria Kruses initialer), en kopia efter Rubens »Skattepenningen» och »Pauli omvändelse» (bild 21), enkla framställningar av Kristi dop (bild 19) och gisslande, Lots flykt från Sodom och Den kristna själens vandring i örtagården. En målning föreställande »Den himmelska kyssen» (bild 22) är daterad 1687. En större tavla, framställande Maria dei Medicis landstigning i Antwerpen (nu i NM, bild 23) är en kopia efter Matheus Vrooms original från 1632 i Dresden. – Övriga konstverk äro ett senmedeltida inhemskt krucifix (bild 16), en primitiv terracottagrupp framställande Yttersta domen (bild 25) samt en liten S. Göransgrupp. Ambr. Hedengrans stick till minne om Karl XI:s begravning har gått förlorat.

Den av Arvid Horn donerade kalken med sex änglahuvuden och ett krucifix på foten har gått förlorad, men en enkel oval oblatask (bild 43) har bevarats (nu i nya kyrkan); likaså ha äldre tennkärl försvunnit. Av äldre textilier finnes endast ett altarkläde av rött ylle med broderade band (bild 27), medan den härtill hörande röda sammetsmässshaken med blommotiv och kors av silverspets och brokad har försvunnit i likhet med en annan uppsättning mässkläder i grönt och vitt.

Två malmkronor, den ena skänkt av Johan Giös och Sofia Ille 1688, hänga nu i den nya kyrkan, medan en tredje krona pryder Karuna gamla kyrka. Därtill ha 18 av trä snidade ljusarmar från 1680–90-talet (bild 28) bevarats. Ytterligare kunna nämnas tvenne av Martin Myck i Åbo år 1685 (bild 46) och 1689 gjutna klockor. – Klockstapelns form är okänd. Kyrkogården omgives av stockbalk.

II. År 1773 utföres under ledning av byggmästaren Anders Wahlberg från Åbo en omfattande reparation av kyrkan. De valmade gavlarna ersättas med lodräta brädgavlar och skurtaket spånas. Kyrkorummet välves med längsgående tunnvalv av bräder, och ovanför vapenhusläktaren bygges även valv. De små fyrsidiga fönstren utvidgas och erhålla rundbågig form; möjligen förses fönstrens bågparti först senare med glasrutor. Sidoväggarnas västfönster ryckas

något österut emedan den västra läktaren märkbart utvidgas. Den förses med apostalbilder (bild 14). Inredningen undergår reparation; bl.a. upphöjes predikstolen på svarvade fötter och troligen förnyas bänkverket. År 1787 bygges ytterligare en förstuga av bräder med valmat tak vid kyrkans västgavel. – Redan år 1748 har kyrkan rödstrukits; interiören målas 1780.

Inventarier: Det enkla altaret av bräder och altarkransen med dess svarvade stolpar torde härröra från åren 1744 och 1780. En målning framställande den smala och den breda vägen kan dateras till århundradets mitt (jfr tavlor i Strängnäs, Lund och Nådendal). Av nattvardskärl ha bevarats en kalk av A. C. Levón, Åbo 1798 (bild 41), med dess träfodral (bild 26), sockenbudskärl av C. F. Borgström, Åbo 1786, sockenbudskärl av tenn, E. Ståhlfort, Åbo 1769 (nu i NM) och dopskål av tenn av samme tenngjutare 1753; två tennkannor av samme mästare ha senare avyttrats. Några ljusarmar och lampetter av mässingsplåt ha förfärdigats under förra delen av 1700-talet. En tryckt minneskrift över kapellanen Jakob Forsterus 1712 (bild 31) hänger i sakristian. Timglas, nummertavlor, stolar, pallar, kistor, bårar, solur mm. härstamma från 1700-talet.

Den nya stapeln (bild 3) uppföres år 1767 under ledning av Anders Wahlberg.

III. Under medlet av 1800-talet begynner kyrkan bli för trång för den tillväxande församlingen. Av reparationer under 1800-talet kunna nämnas övermålning av väggarna, vilka på 1880-talet inklädas med brädpanel, medan valvet överdrages med blåmålat papper och västläktaren utvidgas för en år 1896 av A. Jurva, Lahtis, byggd orgel. År 1892 anskaffas kaminer. Några smärre förändringar av fönstren kunna antecknas under senare hälften av århundradet. Av under 1800-talet anskaffat lösöre må nämnas en år 1821 inköpt altartavla, enkel kopia efter Rubens Nattvarden, en vinkanna av J. Randelin, Åbo 1827 (bild 42), samt mässhakar i svart och rött sammet, kalkdukar mm. och flere par ljusstakar. – År 1802–03 omgives kyrkogården av gråstensskallmur och lagman J. Olivecreutz låter uppföra ett enkelt nyklassiskt gravkapell (bild 34).

IV. År 1908–10 uppföres utanför den ursprungliga kyrkogården en större kyrka av gråsten enligt ritningar av J. Stenbäck i nationalromantisk stil; av den gamla inredningen bevaras endast orgeln och silver, textil samt en del armatur, medan hela den fasta inredningen och en del lösöre utföres i jugendstil. I korfönstren glasmålningar av I. Launis. Bland nyare lösöre kan nämnas antependium i vit vadmal med applikationsmotiv, troligen efter utkast av J. Stenbäck (bild 44).

Karuna gamla träkyrka med dess stapel, lösöre och inredning överlätes till det år 1911 grundade Fölisöns fri-luftsmuseum, där den nyuppföres och undergår restaurering. En del föremål införlivas med Nationalmuseums och Ateneums samlingar.

1. PAATTISTEN VANHA, v. 1787 RAKENNETTU KIRKKO SEKÄ MIKAEL PIIMÄSEN v. 1813
RAKENTAMA KELLOTAPULI. O. A. PETTERSSONIN LAVEERAUS v:ltä 1858.
*Patis gamla, år 1787 uppförda kyrka samt den år 1813 av Mikael Piimänen byggda
klockstapeln. Lavering av O. A. Pettersson 1858.*

PAATTINEN

LÄHTEITÄ

Väinö Perälä, Paattinen 1359–1959. Turku 1959. *Adolf Lindman*, Finska historiska misceller. Käsikirjoitus Turun kaupungin kirjastossa. Vihko IV 1849.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1719, 1721, 1723, 1734, 1798–1959. Tilit vv:lta 1709–1719 (hyvin katkelmalliset, kokonaisia lehtiä puuttuu), 1751–82 (tilapäisluonteisia), 1720–1920. Viinikassan tilit vv:lta 1738–1861. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1785–1918. Vv. 1700, 1726, 1727 ja 1754 laaditut penkkijakopöytäkirjat, joista ensimmäinen aivan katkelmallinen. Piispantarkastuksen pöytäkirjat vv:lta 1780 ja 1804. Rovastintarkastusten pöytäkirjat v:ltä 1838. Arkiston vanhin kirja »Handlingar rörande ecklesiastika ärenderne» vv:lta 1688–1860 sisältää tarkastuspöytäkirjoja, tuomiokapitulin kiertokirjeitä ja päätöksiä ym. Siitä saa hyvän käsityksen seurakunnan synnystä ja ensimmäisistä vaiheista.

Maarian kirkon arkisto: varsinkin pöytäkirjat sisältävät tietoja Paattisten suhteista emäkirkkoon.

Kansallismuseon topogr. arkisto: C. Frankenhauserin v. 1909 laatima inventointikertomus ja I. Kronqvistin inventointikertomus v:ltä 1933 ym.

Paattinen, eli Paattiskorpi on kuulunut kappelina Maariaan. Paikkakunta mainitaan ensimmäisen

kerran v. 1359 (REA 170). Jo 1580-luvulla rakennettiin ensimmäinen yksinkertainen saarnahuone (K. G. Leinberg), mutta oman papin paattislaiset saivat vasta v. 1690; aikaisemmin seurakuntalaiset olivat toistuvasti valittaneet emäkirkon pappien suorittamien saarnavuorojen harvalukuisuutta (Perälä, ss. 152–155 sekä yllä mainittu »Handlingar», johon sisältyy mm. v. 1689 päivätty päätös Paattisten kappalaisviran perustamisesta). – V. 1893 päivättyllä päätöksellä Paattinen erotettiin Maariasta ja yhdistettiin Vahtoon, mutta ennen tämän päätöksen toteuttamista Paattinen v. 1901 määrättiin erotettavaksi itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi. Tämä toteutui vasta v. 1937.

Vanhat kirkot

1580-luvulla rakennettua saarnahuonetta on nähtävästi perusteellisesti korjattu tai suurennettu v. 1696, joka vuosiluku usein mainitaan ensimmäisen kirkon rakentamisvuotena (mm. Klemetti, Lindberg). Kokonaan uudesta kirkosta ei

tällöin voi olla kysymys, koska kirkko jo v. 1722 oli hyvin ränsistynyt (»mycket creperat», Handl.); tuskin isonvihan aikaisetkaan laiminlyönnit olisivat saattaneet kirkkorakennusta niin huonoon kuntoon. Korjauksia suoritettiin sitten taas vv. 1753 ja 1773.

Kirkon yksityiskohdista ei tiedetä paljon: Klemetti otaksuu, nähtävästi täydellä syyllä, että se oli yksinkertainen kirkkotupa, siis vaatimaton pitkäkirkko. Pohjoispuolella oli sakaristo ja eteläpuolella (?) eteinen. Katto peitettiin v. 1776 Marttilasta hankituilla haapapaanuilla, ja v. 1771 kirkko oli ulkoa punamullattu. Penkkirivejä oli v. 1726 14 ja seuraavana vuonna 16.

Pari vuotta kestäneen väittelyn jälkeen kirkko päätettiin lopullisesti uusiksi v. 1787. Rakennusmestariksi otettiin muuan Harvelin; Mikael Pii-mäsen kustannusarvio päättyi ainoastaan 250

2. VANHAN, v. 1909 PURETUN KIRKON SISÄKUVA. VALOKUVATTU N. V. 1909.

Interiör av den gamla, år 1909 rivna kyrkan. Foto ca 1909.

kuparitaalariin, Harvelinin 300:aan. Ensin oli aikomus ainoastaan nostaa kirkon seiniä ja korvata alemmat hirret uusilla, mutta lopuksi päätettiinkin rakentaa kokonaan uusi kirkko, vaikkakin »vanhan mallin mukaan» ja käyttäen van-

han kirkon kelvollisia hirsiiä. Päätös siirtää sakaristo kuoriin ei toteutunut.

V. 1787 rakennetun kirkon muodosta antaa käsityksen O. A. Petterssonin v. 1858 päivätty laveeraus (kuva 1), A. Lindmanin muistiinpanot sekä C. Frankenhauserin inventointikertomus v:lta 1909. Kirkko oli pieni hirsistä lyhytnurkille salvottu yksilaivainen pitkäkirkko, jonka pohjoispuolelle, keskelle pohjoisseinää, liittyi runkokuonetta kapeampi ja matalampi sakaristo ja eteläpuolelle tätä vastapäätä niin ikään matala ja kapea asehuone. Länsipäädyssä oli kapea ja matala eteinen, joka poistettiin jo v. 1890. Kaikissa rakennuksen osissa oli paanutetut satulakatot, runkokuoneen katonharjan päissä koristeelliset ristirivit. Runkokuoneen sivuseinien pituus oli 16,5 m, leveys sama kuin nykyisen kirkon eli 9,30 m. Sakariston pohja oli 8×7,50 kyynärää. V:sta 1799 lähtien oli kirkon seinissä pysty lautavuoraus, joka oli punamullattu.

Sivuseinissä oli kaksi pientä, pyörökaarista ikkuna, kummassakin päädyssä yksi suorapäätteinen ikkuna. Lasimestari Ängelin oli v. 1787 tehnyt ikkunarudut.

Välikattona oli loiva, pitkittäinen, laudoista tehty taitekatto ja kirkkosalissa oli kaksi poikittaista sidehirttä (kuva 2). Sisäseinät vuorattiin 1830-luvulla pystylaudoituksella. Alttari oli puusta, kuorinaita oli poistettu jo v. 1826; länsipäässä oli parvi, jonka rintamuksen koristeena oli taitekaaripeilit. Penkit olivat yksinkertaiset.

V. 1848 turkulainen maalari J. Caustlin suoritti kirkossa sisämaalauksen. Katonreunaan maalattiin kaaviokuvanauha ja alttarin ympärille iso hulmuava verholaskostelu. Sisustuksen pääväri oli vaalean sininen. Sakaristoon johtavan oven ympärille tehtiin koristeellinen kehys, jonka molemmin puolin ylöspäin kapenevat pylvääit kan-nattivat segmenttikaarista, säteilevän auringon muotoista otsikkoa. Sakaristossa oli tähän aikaan paperoidut, marmoroidut seinät.

Suurin muutos kirkon ulkonäössä tapahtui v. 1890, jolloin seinät korotettiin 1,70 m ja katonkulma tuli entistä isommaksi, katto suhteellisesti loivemmaksi. Pystyt ulkolaudat korvattiin vaakasuorilla, ja kirkko maalattiin vaalean harmaaksi, paanutus korvattiin asfalttipahvilla ja länsipäädyn eteinen poistettiin. Ikkunat suurennettiin ylöspäin ja yläreuna muutettiin kaksitaitteiseksi. Tämä kirkko sai pitkien keskustelujen jälkeen v. 1909 väistyä nykyisen kirkon tieltä. Sen käytökelpoinen irtaimisto siirrettiin uuteen kirk-

koon ja osaa kiinteästä sisustuksesta säilytetään vielä tapulissa; tätä asiaa käsitellään uuden kirkon yhteydessä.

TAPULI. Paattisten vanhojen kirkkojen kellota-

pulien muotoa ei tunneta. Tilikirjoista päättäen yksi tapuli uusittiin v. 1754; se oli nykyisen tapulin itäpuolella. Nykyinen rakennettiin v. 1813; sitä käsitellään uuden kirkon yhteydessä.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkko on rakennettu loivalle mäelle keskelle avaraa tasankoa (jonka läpi virtaa Vähäjoki); kirkkotarha ympäröi kirkkoa; sitä on huomattavasti laajennettu sekä koilliseen että etelään (kuva 3). Sitä ympäröi osittain 1900-luvulla ladottu kiviaita, jonka ulkopuoli on tehty hakatuista kivistä; aitaa ei vielä ole jatkettu kirkkotarhan eteläosan ympärille. Kirkon länsipuolella aita on vanhempaa.

Porttiauukkoja on kolme: kirkon länsipuolella, välittömästi tapulin eteläpuolella sekä itäpuolella (pääportti). Porteissa on ylöspäin kapenevat graniittipilarit ja v. 1939 hankitut, ristikoristeiset rautaportit. Vanhoja puuveräjiä säilytetään tapulissa. Itäportin pohjoispuolella on erääseen kiveen hakattu vuosiluku 1907.

Kirkon eteläpuolella kulkee poikittainen jalopuurivi, joka osoittaa kirkkotarhan entisen etelärajan sijainnin.

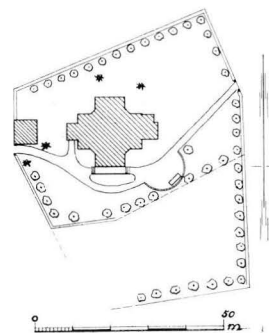
Vielä v. 1809 haudattiin kirkkoon, vaikka jo v. 1782 oli koetettu taivuttaa seurakuntalaisia luopumaan tästä tavasta (pöytäk.). Koska kirkkotarha oli kallioperäistä, sallittiin paattislaisten jatkuvasti haudata kirkkoon henkilöitä, jotka olivat »viettäneet jumalista elämää, auttaneet seurakuntaa ja köyhiä eivätkä olleet kuolleet mihinkään kulkutautiin» (pöytäk.). Kuitenkin kirkkotarha vähitellen otettiin käyttöön, v. 1811 sitä jo päätettiin laajentaa, ja v. 1844 oli pakko ulottaa laajennus itään ja lounaaseen noin 10 kyynärää. Mainitusta vuodesta lähtien ruvettiin vanhaa hirsiaitaa korvaamaan kiviaidalla; läntinen aidanosa valmistui ensin, sitten eteläaita ja loput vasta vv. 1865–71. Myöhemminkin kirkkotarhaa on laajennettu sekä itään että etelään vv. 1909, 1921 ja 1929, ja hiljattain, vv. 1955–57, hyvin huomattavasti etelään päin.

Vielä v. 1811 sijaitsi kirkkotarhan koilliskulmassa vanha puinen porttihuone ja Petterssonin yllä

mainitussa laveerauksessa on kirkon itäpuolella jokin pystylautainen rakennus.

Kirkon kaakkoispuolella on vv. 1939–44 kaatuneiden hauta ja Vilho Aallon sommittelema *muistopatsas*. Tätä vastapäätä on Karjalaan jääneiden vainajien *muistokivi*.

V. 1939 rakennettiin tiilinen, rapattu *ruumishuone* kirkkotarhan itäaidan ulkopuolelle.

3. ASEMAPIIRROS, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

TAPULI

Kellotapuli (kuva 4) rakennettiin v. 1813 kirkon ja vanhan tapulin länsipuolelle. Sen länsiseinä liittyy kirkkotarhan aitaan. Alkuaan se on Mikael Piimäsen rakentama, mutta koko kellohuone ja alanivelenkin yksityiskohdat ovat peräisin v. 1892 suoritetusta korjauksesta.

Tapuli on kaksinivelinen, uusgoottilaistyylinen rakennus. Alanivel, jossa on kaksi kerrosta, on salvottu pitkänurkalle matalalle kivijalalle. Tämän alanivelen päällä on pellitetty katto, jonka lappeiden kaltevuus on 30 astetta, ja tämän päältä kohoa iso kahdeksankulmainen, laudoista rakennettu kellohuone, jonka korkea huippukatto on peitetty vinoneliömäisillä levyillä. Ylinnä on risti. Alanivelessä on vaakasuorista laudoista tehty

4. TAPULIN ITÄSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS, 1: 300.
Snitt av stapeln mot öster, 1: 300.

ulkovuoraus, poikittaiset koristelistat ja nurkkia peittävät pystylaudat. Kellohuone on rakennettu vaakasuorista laudoista, joiden päälle on naulattu koristeelliset kehyslistat, ja keskellä kellohuonetta on profiloitu poikkilista. Ulkoväri on vaalean harmaa. Alanivelen itäseinässä on suorapäätteinen yksinkertainen ovi, sen yläkerroksen seinissä pienet suorapäätteiset ikkunat. Kellohuoneen seinissä on suorapäätteiset ääniluukut.

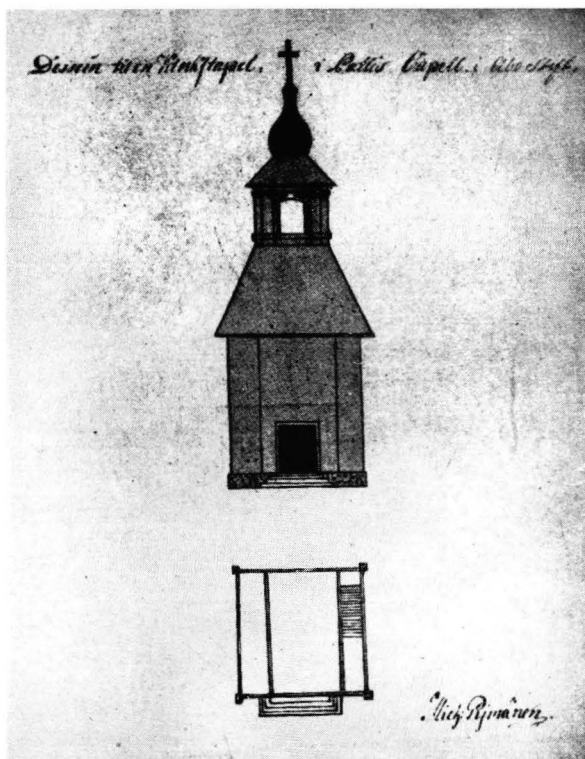
Kuten mainittu, koko tämä yleiskuva palautuu v. 1892 suoritettuun korjaukseen; uusitusta tapulista pöytäkirjat käyttävät sanaa »ajanmukainen». Mikael Piimäsen rakentama tapuli poikkesi huomattavasti yllä kuvatusta. Hänen ensimmäinen piirustuksensa (v:lta 1807?, kuva 5) on säilynyt (Klemetti II, s. 180). Se osoittaa jo uusklassillisen makusuunnan vaikutusta. Korkean, nurkkapilasterilla varustetun alanivelen päällä on jyrkkälappeinen katto, kellohuoneessa pyramidikatto ja hyvin iso, ristiin päättyvä sipuli, ovi on suorapäätteinen ja ääniluukut segmenttikaariset. Helsingin Intendenttikonttori ei tätä ehdotusta hyväksynyt. Lopulta tapuli rakennettiin IK:n toimittaman piirustuksen mukaan (kuva 6; Klemetti II, s. 181); tämä on päiväämätön ja A. W. Arppen allekirjoittama. IK:n piirustus säilyttää korkean alanivelen, joskin varustettuna profiloidulla räystäällä, matalammalla katolla ja puoliympyrän muotoisilla ikkunoilla. Kellohuoneessa

on suorapäätteiset ääniluukut ja pyramidikaton asemesta on loiva kupoli.

O. A. Petterssonin laveerauksesta päättäen (kuva 1) varsinkin tämän tapulin kellohuone tuli suhteiltaan aivan vääräksi. Kupolin kulmia ei ole viistottu, vaan siitä on tullut ristiholvin tapainen laite, joka kohoaa voimakkaasti profiloituneen räystään yläpuolelta aivan liian suurena. – Tapuli vuorattiin v. 1822 pystylaudoituksella ja punamullattiin v. 1837. Katot paanutettiin.

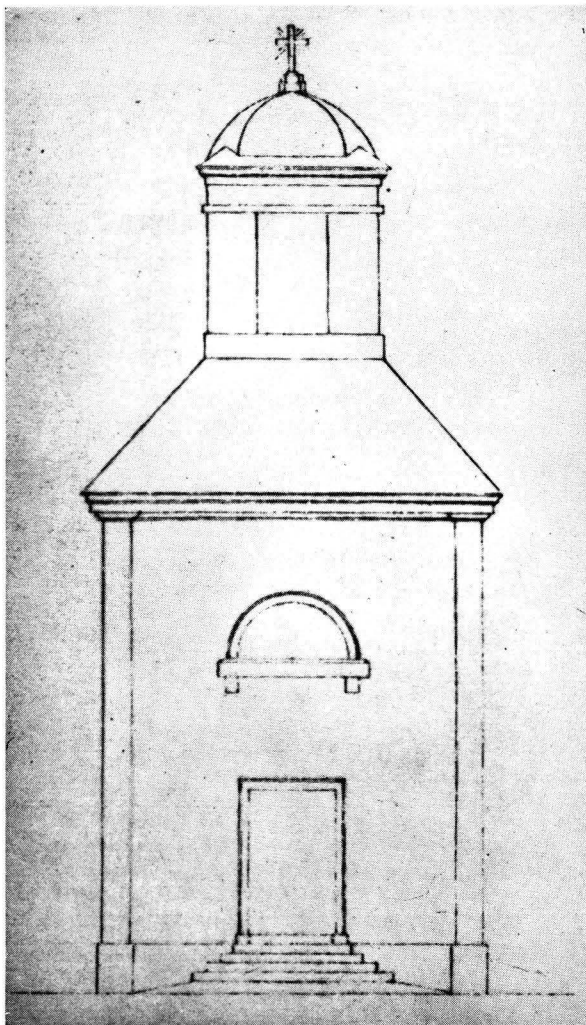
Piimäsen tapulin runko on säilynyt uuden kuoren sisäpuolella. Hirret ovat palhotut ja nurkat kaksilovisia, lukottomia pitkänurkkia; hirsien alapintaa on koverrettu. Toisen kerroksen lattia lepää neljällä länsi-itäsuuntaisella tukevalla, palhotulla hirrellä. Tässä kerroksessa näkyvät uusien ikkuna-aukkojen ympärillä vanhojen, puoliympyrän muotoisten ikkunoiden ääri viivat.

Toisen kerroksen yläosassa on länsi-itä- ja pohjois-eteläsuuntaisten hirsien muodostama rakenne, joka sitoo kellotapulin seiniä ja on kannattanut alkuperäistä kellohuonetta (vrt. Piimäsen rakentamaan Yläneen kirkontorniin). Hirsiiä on 6×6 ja taas kuusi kappaletta. Ne ovat palhoamattomia ja huolimattomasti sovitettut yhteen, seiniin ne liittyvät lohenpyrstöliitoksella.

5. MIKAEL PIIMÄSEN V. 1807(?) LAATIMA TAPULIEHDOTUS.
Mikael Piimäsen's förslag till stapel från år 1807(?).

V. 1892 rakennetussa kelluhuoneessa on pystyt nurkkahirret ja vaakasuora laudoitus, nurkkahirsii yhdistävät isot vinoristit, joiden hirret on fasetoitu uusgoottilaiseen tapaan. Pieni kelloteline lepää kelluhuoneen lattialla.

6. SUOMEN INTENDENTTIKONTTORIN N. V. 1810 LAATIMA
TAPULIEHDOTUS.
Intendentskontorets i Finland förslag till stapel ca år 1810.

KIRKKO

Paattisten nykyinen ristikirkko rakennettiin v. 1909 lääninarkkitehti Helge Ranckenin suunnitelman mukaan. Piirustukset oli vahvistettu jo v. 1904 ja senaatissa 1905. Pöytäkirjat puhuvat »korjaustyöstä», mikä johtunee siitä, että kirkkoa ensin ainoastaan tahdottiin laajentaa. Kaksi Helge Ranckenin piirtämää ehdotusta on säilynyt, mut-

ta ne ovat periaatteessa samankaltaiset; Rancken on uutta kirkkoa koskevassa ehdotuksessaan lähtenyt vanhan kirkon pohjalta, mutta pidentänyt runkokuoneen ja laajentanut kylkiäiset varsinaisiksi ristihaaroiksi. Keskustelu korjauksesta tai uuden kirkon rakentamisesta tuli hyvin vilkkaaksi ja pitkäksi, mistä johtui, että urakkahuutokauppa voitiin pitää vasta v. 1907. Kirvulainen P. J. Jääskeläinen otettiin rakennusmestariksi. Vasta v. 1914 kirkko vuorattiin laudoilla.

Kirkonrungon pituus on itä- länsisuunnassa 17,50, pohjois- eteläsuunnassa 18 m; näihin mittoihin on vielä lisättävä pienet eteiset ja sakaristo. Sivuseinien korkeus on 6 m. Päätyjen leveys on 9,60 (itä- ja länsipääty) sekä 8,40 (pohjois- ja eteläpääty); niiden korkeus on 12,90 m.

Paattisten ristikirkko on salvottu pitkänurkalle kivilohkareista tehdylle kivijalalle. Ristihaarojen jatkona ovat etelässä ja lännessä haaroja matalammat ja kapeammat eteiset, idässä matala ja kapea sakaristo. Rakennuksen kaikissa osissa on satulakatto, paitsi sakaristossa, jonka katto on aumattu. Ristihaarojen yhtymäkohdissa on kapeat viistoseinät. – Sakariston pohjoispuolelle on myöhemmin rakennettu eteinen.

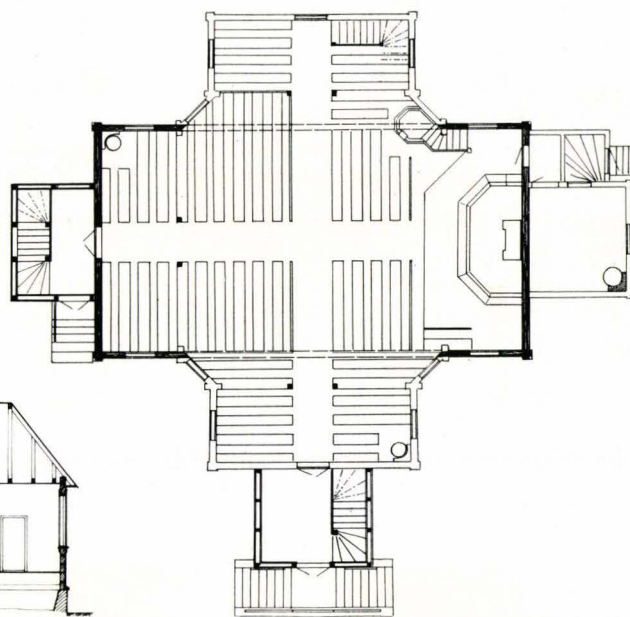
Seinien lautavuoraus on vaakasuorista ponttilaudoista. Päätykolmioissa on kuitenkin vaakasuoran listan yläpuolella pysty lautavuoraus. Kivijalan yläpuolella kulkevat listat, nurkkalaudat ja päätykolmioiden alapuolella olevat listat sitovat vuorilautoja ja muodostavat koristeellisia kehyksiä. Viimeistään v. 1956 uusittu ulkoväri on harmaa, mainituissa kehyksissä (ja ikkunankehyksissä) on vaaleampi harmaa väri.

VESIKATOSSA on ulkoneva räystääs, ja sitä kannattavat kattotuoliin liittyvät, koristeelliset profiloidut hennot konsolit. Katto on pellitetty ja maalattu punaiseksi.

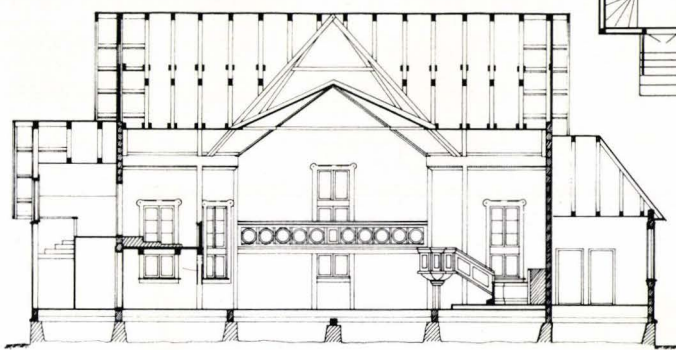
IKKUNAT ovat suorapäätteiset; itäpäädyssä on kuitenkin kaksi pientä, kolmilehdykkään päättyvää ikkunaa. Ristihaarojen sivuseinissä on yksi ja viistoseinissä yksi iso ikkuna kaikkialla paitsi saarnastuolin kohdalla kirkon koilliskulmassa. Myös pohjoishaarassa on yksi iso ikkuna. Nämä ikkunat ovat kaksiosaisia sillä tavalla, että ne muodostavat pienempi alaikkuna ja isompi yläikkuna, joiden välissä on vaakasuorat laudat, mutta molempia ikkunanosia ympäröi yhteinen lautakehys. – Sakariston itäseinässä on niin ikään suorapäätteinen ikkuna, mutta eteisien päädyissä olevat ikkunat ovat yläreunasta kolmitaitteiset; ristihaarojen päädyissä olevat ikkunat ovat aivan

7. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärnsnitt mot öster, 1: 300.

9. KIRKON POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

8. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt mot norr, 1: 300.

pienet. – Näiden ikkunoiden lisäksi on Ranckenin piirustuksessa ikkuna alttarin ja länsioven molemmin puolin. Suorapäätteiset Ovet sijaitsevat eteisien päädyissä sekä sakariston eteisen itäseinässä.

SISUSTA (kuva 11). Kirkkosalin välikattona on ristihaaroissa kolmitaitteiset, kapeista pitkittäisistä ponttilaudoista rakennetut holvit, jotka keskeltä yhtyvät muodostaen pyramidimaisen kupolin. Seinissä on alinna pystyistä, ylinnä vaakasuorista laudoista tehty paneeli. Seinien ja katon eri pintoja kehystävät lautalistat. V. 1953 suoritettun sisäkorjauksen yhteydessä on itseinä peitetty eristyslevyillä.

Lattia on laudoista. Eteisiin johtavat suorapäätteiset kaksoisovet, sakaristoon alttarin pohjoispuolella oleva suorapäätteinen ovi.

Pohjois-, länsi- ja etelähaarassa on parvi (ks. tuonnempaa), joihin johtavat portaat eteisistä ja pohjoishaaran koillisnurkasta. Alkuaan seinien alapaneeli oli maalattu sinivihreäksi ja seinien yläosa vaalean vihreäksi. Holvit olivat ruskeat ja niiden yhtymäkohdassa oli sininen aurinko ja tähti, katon viistokulmissa säteileviä tähtiä, katonreunassa kaaviokuvanauha.

SISÄKORJAUS suoritettiin v. 1953; suunnitelman laati kirkkoherra Paavo Ketola ja taiteilija E. Lydén. Kuoriseinän eristyslevyt maalattiin keltaisiksi, seinät niin ikään keltaisiksi ja holvit vaalean vihreiksi, lattia harmaaksi. Ikkunoihin tehtiin jäälasiset ruudut ja vanhat jugendtyyliset lasimosaikkiympyrät poistettiin. Oville uusia. Sisustus sai kokonaan uudet värit (ks. tuonnempaa).

10. HELGE RANCKENIN PIIRUSTUSTEN MUKAAN V. 1909 RAKENNETTU KIRKKO LOUNAASTA.
Den enligt Helge Ranckens ritningar år 1909 uppförda kyrkan, från sydväst.

11. SISÄKUVA.
Interiör.

Kiinteä sisustus

Sisustus on kokonaan peräisin kirkon rakennusajalta, vaikka väritys uusittiin v. 1953. Kirkossa on *uunilämmitys* (v:sta 1910) ja v. 1956 asennettu *sähkövalo* (putkilampeteissa ja valonheittimissä).

ALTARI, puinen. Sen molemmin puolin ovat alkuperäisen ALTTARIKEHYKSEN kaappimaiset jalustat, joissa on ristin koristamat peilit. Alkuperäinen suippokaarinen jugend-tyylinen kehystys poistettiin v. 1920, ja v. 1953 on sen asemesta tehty itseinsä elävöittävä iso, leveän suippokaarinen ristipäätteinen lista, jonka sisäpuolella cristyslevyt ovat pienempää kokoa kuin ulkopuolella (tämä näkyy kuvassa hyvin heikosti). – Alttarikehystys oli alkuaan maalattu valkoiseksi, koristeosat kullatut. V. 1953 jalustat maalattiin vihreiksi ja viininpunaisiksi, koristeosat pronssinvärisiksi.

ALTARITAUHU on kankaalle tehty öljymaalauk. Sen on v. 1920 maalannut V. Ylinen; aiheena on Jeesus yrttitarhassa ja taulu on jäljennös L. v. Hoffmannin alkuperäisteoksesta. Lev. 170 cm. – H. Ranckenin ehdotuksessa alttarilla oli iso risti. ALTTARIKAIDE, kulmikas ja umpinainen; sen koristeina yksinkertaiset peilit. Alkuperäinen väri oli valkoinen, nykyinen vihreä.

SAARNASTUOLI; varrellisen maljakon muotoinen jalka, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa kaide. Rungon ja porraskaiteen reunoissa profiloidut listat, rungon sivuissa suorakaiteen muotoiset ja porraskaiteessa vinoneliömäiset peilit. Väri alkuaan valkoinen, nykyään vihreä, viininpunainen ja pronssinväri.

VANHA SAARNASTUOLI (kuva 12), mahdollisesti tehty niin myöhään kuin 1690-luvulla korjattuun kirkkoon, vaikka tyylipiirteet viittaavat vuosisadan keskivaiheille. Ainoastaan runko, jossa kaksi kirjalautaa, ja katos ovat tallella; niitä säilytetään tapulissa. Monikulmion muotoinen runko, jossa sivu-ulkonema. Kulmissa parittaiset sorvatut, rengaskoristeiset pylväät, jotka päättyvät hammaslistan koristaman ylälistan alapuolella eivätkä kannata sitä; ne eivät myöskään seiso alalistan päällä eikä niillä näin ollen ole mitään rakennustaiteellista »funktia», vaan ne ovat degeneroituneet puhtaaksi koristeeksi. Sivuihin on pienet suorakaidepeilit ja näiden yläpuolella pyörökaariset peilit, joiden molemmin puolin pystyurteiset pilasterit ja yläreunassa palmikkonauha. Peileihin on maalattu henkilökuvia, alapeileihin enkelinpäät. Nämä maalaukset ovat turkulaisen

kirkkomaalarin Lauri Myran käsialaa; tämä maalari toimi v:n 1700 paikkeilla. Henkilökuvien alapuolella on kirjoitukset (versaalein): *S: Petrus*, *Salvator Mundi* (Maailman Vapahtaja), *S: Jacobus* ja *S: Johannes*. Figuurien yläpuolella ja alapeilien alapuolella olevissa maalatuissa soikioissa on ollut kirjoitus tai koristelu, joka on rapissut pois.

Alkeellinen, monikulmion muotoinen katos, jonka sivujen koristeena on sahatut koristelevyt. Katoskruunun päätteellä on alkeellisesti veistetty, torvea puhaltava enkeli, jonka lukkari Juha Mikonpoika lahjoitti v. 1745 (kal.).

Saarnastuolin toisen kirjalaudan reunoja on koristeellisesti pykälöity. Toiseen lautaan on veistetty: »18 16/4 35 M.S.»

Väritys on alkuperäistä: punainen, keltainen, vihreä ja sininen.

PARVET. Kuten mainittiin, on parvi kaikissa ristinhaaroissa paitsi itäisessä. Yksinkertaisten peilien koristamassa rintamuksessa toistuu alttarikaiteen väritys. Alkuperäinen väri oli valkoinen, koristeina maalatut tähdet, enkelit, kruunut ja ruusukkeet (kal.).

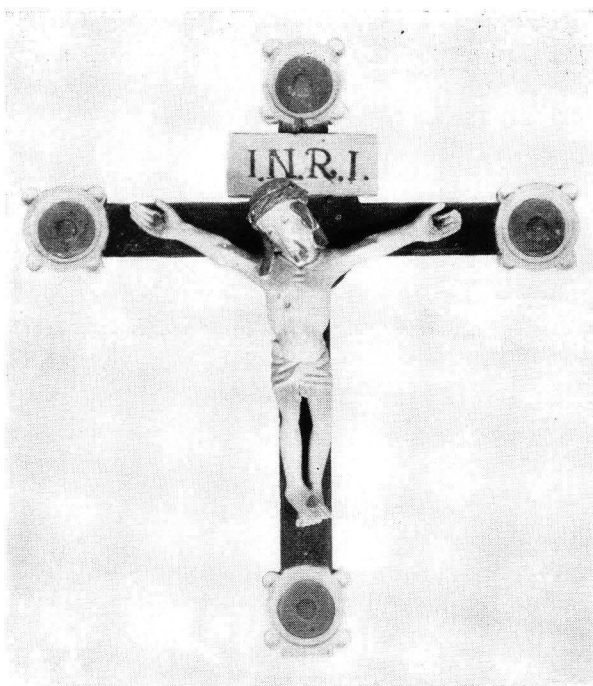
VANHA PARVI. Vanhan kirkon länsipäässä oli parvi, jonka rintamuksen koristeena taitekaaripeilit ja niiden välissä pystyt soikeat syvennykset. Väri (v:sta 1848) vaalean sininen.

URUT, kymmenäänikertaiset, pneumaattiset, B. A. Thulé rakentanut v. 1910. Julkisivun muodos-

12. 1600-LUVULLA VALMISTUNUT SAARNASTUOLI, JONKA MAALAUSSKORISTELU ON TURKULAISEN LAURI MYRAN KÄSI-ALAA.

Predikstol från 1600-talet. Målningarna torde vara utförda av åbmålaren Lars Myra.

13. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN(?), KOTIMAINEN KRUSIFIKSI.
Senmedeltida(?), inhemskt krucifix.

tavat viiteen ryhmään jaetut pillit, jotka v. 1953 pronssattiin.

PENKIT. Yksinkertaiset, alkuaan ruskeat, nykyinen väri tumman vihreä, eturintamuksien peilit vaalean vihreät.

SUNTION PENKKI, joka oli vanhassa kirkossa, on tallella ja sitä säilytetään tapulissa. Väri (v:sta 1848) vaalean sininen.

Keskiaikainen veistos

KRUSIFIKSI (kuva 13), yksinkertaista kotimaista tekoa, veistetty myöhäiskeskiaikaiseen tyyliin, (ehkä vasta 1580-luvulla valmistunutta kirkkoa varten). Risti näyttää uudemmalta. Koivua. Kruusifiksi riippui alkuaan alttarinikkunan yläpuolella, 1840-luvulla sakariston oven yläpuolella (kal.; Lindman). Alkeellinen, suhteettoman isopäinen Kristus, jolla kiedottu orjantappurakruunu ja lyhyt poimutettu lannevaate. Pään yläpuolella INRI-levy. Ristin haarojen päissä on pyöreät levyt, joiden kohoreunoissa pienet pyöryläulkonemat, keskellä levyä nuppi. Väritys uudelta ajalta: valkoinen ihonväri, tumma tukka, vihreä orjantappurakruunu, musta, valkoinen ja sininen risti. Kork. 80 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUHU (kuva 14), kankaalle maalattu signeeraamaton öljymaalaus v:n 1700 paikkeilta. Aiheena on ehtoollisen asettaminen; tyylistä päättäen tekijä on saattanut olla turkulainen Lauri Myra. Sommittelu on sovitettu maalattuun soikeaan kehykseen, jonka ulkopuolella on maalatut lehtikiemurat. Koko 60×120 cm. Koosta päättäen taulu on ollut suuremman alttaritaulun alaosana; 1800-luvulla se oli alttarinkehystyksen yläpuolella.

14. VANHA ALTARITAUHU, LUULTAVASTI LAURI MYRAN MAALAAMA V:N 1700 PAIKKEILLA.
Äldre altartavla. Troligen målad av Lars Myra, ca 1700.

VIIMEINEN TUOMIO, kankaalle tehty signeeraamaton alkeellinen öljymaalauk, tyylistä päättäen mahdollisesti tekijänä on ollut yllä mainittu Lauri Myra. Koko 175×175 cm. Mainitaan ensi kerran v. 1719 laaditussa kalustoluettelossa.

YLÖSNOUSEMUS, alkeellinen puulle tehty öljymaalauk, jonka seurakunnan lukkari Juha Mikonpoika maalasi v. 1732 (kal.); vuosiluku on kehyksen alareunassa nuorasoikiassa. Taulu on riippunut alttariseinällä. Koko 100×80 cm. Kehys on veistetty rehevään barokkityyliin. Sen päätteenä on enkelinpään yläpuolella kruunattu kehys, jossa kirjoitus: »Jagh är up/ståndelsen. och/liffuet:Joh. 11 [25].»

RISTIINNAULITTU, kankaalle maalattu öljyvärikuonno alttaritauluksi; jugendtyylinen, noin v:ltä 1920. Koko 147×87 cm.

VANHA KIRKKO, vesivärimaalauk, sign. Ilmari Kajjala, tehty v. 1912. Koko 50×65 cm. Samanaiheinen lyijykynäpiirros, sign. »Äidin muistolle Ilmari Kajjala», tehty v. 1907. Koko 18×30 cm. KUPARIPIIROS, aiheena Pyhä perhe paluumatkalla temppelistä. Teksti: *Et erat subdita illis* (Luukk. 2:51). Signeeraus: *I.El.Ridinger exeud. A.V.* Koko 42×38 cm. (Joh. El. Ridinger, maalari ja kaivertaja, toimi Augsburgissa, s. 1698, k. 1767.)

TERÄSPIIROKSA, nykyään THM 4104–4107. Aiheena ovat kohtaukset Joosefin tarinasta: Joosef faaraon hovissa ja hänen polvistuvat veljensä, Joosefin veljet anovat ohraa, Joosefin ja Benjaminin jälleentapaaminen, Joosef veljensä ja isänsä kanssa faaraon edessä. Ylä- ja alareunassa englannin kielellä vastaavat raamatunlauseet. Alinna signeeraus: »Pub. as the Act directs 2 jan. 1792 by C. Sheppard No 15 st. Peters Hill Docts. Comms. London.» Koko 20,5×28,5 cm.

HÄVINNEET TAIDTEOKSET. Vanha, noin v. 1790 valmistunut ALTARIKEHYSTYS näkyy KM:n arkistossa säilyneissä, vanhan kirkon sisustasta otetuissa valokuvissa (kuva 2). Alttarin koristeena olivat messinkipellistä leikatut kirjaimet IHS. Alttarin molemmin puolin kannattivat roomalais-doorilaismalliset pylväät profiloitua ylälistaa, jonka päällä olevat isot pystyurteiset uurnat vielä ovat (tapulissa) tallella. N. v. 1840 hovioikeuden asessori Aug. Lohrman lahjoitti öljymaalauksen, jonka aiheena oli »Jeesus Getsemanessa» (kal.). Kehys oli musta ja hopeakoristeinen. V. 1833 mainitaan »Opettava Kristus templissä», jonka lahjoittaja oli Uron verotalon omistaja kauppias M. I. Ollonqvist. Lisäksi on kirkossa ollut seuraavat taideteokset, jotka kaikki myytiin 1840-luvulla; kuparipiirros, jonka aiheena Maria ja Jeesuslapsi, »Ylipapin tuomio» (kal. v. 1719), kymmenen pikkutaalua, joissa apostolien kuvat sekä neljä muuta kuvaa Saarnastuolissa oli taulu, jonka aiheena »ylienkelä» (kal.)

Johonkin näistä tauluista on kuulunut vielä tallella oleva kehys, jossa on uusklassilliset koristenauhat ja kulmapalmetit. Väri sininen ja valkoinen. Koko 68×63 cm.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa (kuva 15). Uusklassillistyylinen. Pyöreän kellomaisen jalan koristeena kaiverrettu lehtinauha ja valettu lehdykkätuppi, uurnamaisessa solmussa niin ikään lehdykkätuppi ja lehtinauha, ison maljan laita ja sisusta kullatut. Kaiverrus: »Patis Kapell Tillhörig. Förfärdigadt till den 20 Maj År 1830.» (Kuuluu Paattisten kapeliin. Valmistettu toukokuun 20. päiväksi v. 1830.) Kork. 28 cm. Leimat: G. Brummer, Turku 1830. Kalkkiin kuuluu sileä, sisältä kullattu ÖYLÄTILAUTANEN, jossa on samat leimat. Halk. 18 cm.

KALKKI, hopeaa. Kannellinen ja nokallinen, muuten muoto jäljittelee vanhaa kalkkia. Kaiverrus:

15. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. G. BRUMMER, TURKU 1830.

Nattvardskalk av silver. G. Brummer 1830.

16. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. G. BRUMMER, TURKU 1830.
Oblatskrin av silver. G. Brummer, Åbo 1830.

Hebr.-k. 10:19:n sanat ja »Paattinen 1954». Kork. 28 cm. Leimat: Saarto-Sahlstedt, Turku 1954. Seurakunnan lahjoittama.

Kalkkiin kuuluu 100 kpl. PIKAREITA, joiden maljaan on kaiverrettu sana Paattinen sekä risti. Kork. 7 cm. Leimat samat kuin kalkissa (tekijän nimi myös kaiverrettu pikarien jalkaan). Saha-laitoksen johtaja Niilo Kause lahjoittanut.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Sileän kalkin maljaan on kaiverrettu: »Denna kalk Till Hör Patis kapell kyrcka den 29 aprill 1843.» (Tämä kalkki kuuluu Paattisten kappelikirkolle huhtikuun 29 pnä 1843.) Kork. 12,5 cm. Leimat: H. J. Törnroth; Turun kaupungin leima ja vuosileima puuttuvat. Kulatun lautasen halk. 8,5 cm; samat leimat.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 16), hopeaa, uusklassillistyylinen. Soikeaa, suorasisviista rasiaa kannattaa neljä pallojalkaa. Reunoista kupertuvaan kanteen on kaiverrettu: »Patis Kapell Till hörig. Förfärdigad År 1830.» (Kuuluu Paattisten kappeliin. Valmistettu v. 1830.) Pit. 13 cm, kork. 6 cm. Leimat: G. Brummer, Turku; vuosileima puuttuu. Säilyneen kuitin mukaan rasia maksoi 54 taalaria.

LUSIKKA, hopeaa. Kaiverrus: »Paattisten kirkko, lahja 1879.» Leimaton. Kalustoluettelossa mainitaan lahjottajana »A. M.»

MATKAVÄLINEET, kaksileimaista tinaa. Kalkissa pyöreä jalka ja profiloitu varsi, jossa litteä rengasmaisen solmu. Kork. 12,4 cm. Lautasen halk. 10 cm. Leimat: Erland Ståhlfort, Turku 1699 (?). VIINIKANNU, nelileimaista tinaa (kuva 17). Pyöreä jalka, päärynänmuotoinen kupu, kupera kansi, jonka peukalonripa on iso, nupillinen pallo. Kork. 30,5 cm. Leimat: Elias Ståhlfort, Turku; vuosi-

leima puuttuu. Kannu ostettiin v. 1769 36 kuparitaalarin hinnalla (tilit).

VIINIKANNU, ns. kompositiometallia. Jalassa ja kaulassa pystykupurat, kupu sileä ja munanmuotoinen. Kannessa käpymäinen nuppi. Kork. 45 cm. Leimaton; samanlainen Maarian kirkon kannu on porvooolaisen H. Karstenin tekemä (s. 84). Kannu ostettiin v. 1854 (tilit).

KASTEMALJA, kolmileimaista tinaa (kuva 17). Pyöreä. Toinen kädensija renkaan muotoinen, toinen lehtimäinen ja läpikuviainen. Halk. 26 cm. Leimat: Elias Ståhlfort, Turku; vuosileima puuttuu. Malja ostettiin v. 1746 ja siihen vaihdettiin kirkon alkuperäinen kastemalja (tilit). Nykyään kastemalja on kuorissa pystyuurteisessa, vaalean vihreäksi maalatussa telinessä.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1719 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan kirkon vanhat hopeiset ehtoollisvälineet, jotka sittemmin varastettiin v. 1828. Öylättirasia oli siihen aikaan puuta tai pähviä ja koristettu kultakaluunoilla. Vasta v. 1817 ostettiin hopeinen, kullattu rasia, joka myös joutui varkaan saaliiksi. V. 1719 oli kirkossa kolme erikoista tinapulloa, joista v. 1826 tehtiin kynttilänjalat. Lisäksi hankittiin v. 1777 sairaskäyntejä varten pieni lasipullo, joka oli »litteä, keskeltä kupera ja yltymänsä poimutettu, valkoinen... noin korttelin pituinen» (flat, mituti bugtig och omkring krusig, hwit; tilit). – V. 1843 hankittu tinainen öylättirasia on hävinnyt.

17. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA, G. KLUGE, TURKU 1736.
KASTEMALJA, E. STÅHLFORT, TURKU 1746 JA VIINIKANNU,
E. STÅHLFORT, TURKU 1769.
Temljusstake, G. Kluge, Åbo 1736, dopskål, E. Ståhlfort, Åbo 1746 och vinkanna, E. Ståhlfort, Åbo 1769.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Punaista villakangasta, johon on painettu ruskeat barokkityyliset kukkaköynnökset. Hopeakaluunaristi ja kaksi tähteä.

Porvari Martti Druse (?) lahjoittanut ennen v:tä 1719 (kal.).

2. Vaaleaa silkkidamastia. Silkillä kirjottu, enkelien ympäröimä risti. Tekstiilitaiteilija Hulda Potila valmistanut v. 1947. Vaatteeseen kuuluu kirjaliina samasta kankaasta.

KASUKAT: 1. Sinistä samettiplyysiä, koristelu hopeanauhoista. Selässä hopeanauhoista sommiteltu risti (kolme kapeaa nauhaa ommeltu rinnan), INRI ja vuosiluku 1684, etupuoli ilman koristelua.

2. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1790. Kasukka ostettiin v. 1711 uusitun, jo v. 1694 hankitun kasukan tilalle, joka isonvihan ajaksi oli ollut evakuoituna Ruotsiin ja joka varastettiin v. 1787.

3. Edellisen kaltainen, vuosiluku 1859, etupuolella Jehovan aurinko. Kasukan ompeli neiti Giös Turussa ja se maksoi 60 ruplaa (Perälä, s. 261).

4. Oliivinvihreää villakangasta; sekä selkä- että etupuolella valkoiset Y:n muotoiset ristit. Selkäpuolelle kirjottu Kristuksen monogrammi, etupuolelle alfa ja omega. Tekstiilitaiteilija Elli Alakanto sommitellut ja valmistanut v. 1959; samalla hankittiin uusi messupaita.

KALKKILIINAT: 1. 1600-luvulta. Ohutta, vaalean keltaista silkkisarssia, jossa on pienet kuviot. Keskelle on kirjottu Ristiinnaulittu: risti on sinistä kangasta, jota peittää kulturalankaverkko. Vapahataja on kirjottu hopealangalla, tukka ja parta oikeilla hiuksilla. Mustalla langalla on kirjottu INRI ja orjantappurakruunu. Reunoissa leveä metallipitsi, kulmissa tupsut.

2. 1800-luvulta. Mustaa samettia, reunassa hopeahapsut.

3. Mustaa samettia, kulmiin ommeltu hopeakaluunaristit, keskellä tähti. »Alhon perilliset» lahjoittaneet v. 1884 (kal.).

KIRJALIINAT: 1. Viininpunaista samettia, johon on kirjottu juovia saksanhirviä. Ompeluseura valmistanut Suomen Käsityön Ystävien mallin mukaan v. 1925.

2–3. Punaista ja valkoista villatäkänää, koristeena risti. Kotiteollisuuden opettaja Helvi Keskitalo valmistanut v. 1959.

HAAVIT: 1. Haavin lieriömäinen koppa, joka on päällystetty valkoisella kuvioisella silkillä; hyvin rikkinäinen. Kello puuttuu. Mainitaan v. 1719 (kal.).

2. Koppa uusittu mustasta sametista ja koristettu hopeakaluunalla, alkuaan päällystetty punaisella

sametilla ja varustettu kellolla. Mustassa varressa messinkipeltinen putki. V:ltä 1735.

3. Koppa uusittu mustasta sametista ja koristettu hopeakaluunalla. Varren messinkipeltiputkesta riippuu messinkipeltinen levy. Rippikoululaisten lahjoittama v. 1855.

PAARIVAATE, harmaa, reunassa valkoiset hapsut.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1716 muuan »majuri Fugutzov» lahjoitti kirkolle messukasukan. V. 1749 hankittiin punaisesta silkistä ommeltu kalkkiliina ja v. 1774 turkulaisen suutari Birchmanin tytär lahjoitti »schlier»-liinaisen kalkkiliinan. V. 1798 mainitaan ruskeasta raidallisesta silkistä tehty liina.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. Kahdeksan (alkuaan kuusi) kynttilänhaaraa, joissa ruusukkeen muotoiset talivadit ja pulleat kynttilän pesät. Rungon yläpäässä plastinen lintu siivet levällään, pallossa profiloitun tapin muotoinen nuppi. Ostettu v. 1723 120 kuparitaalarin hinnalla (tilit).

2 (kuva 18). Kahdeksan kynttilänhaaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilän pesät. Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka, pallon alaosa profiloitu ja siinä pitkä profiloitu nuppi. Kaiverrus: »Gudi Til Ähra och Patis Capell Til Prydnad Är Denne Lius Crona Opköpt i Stockholm För 87 Daler KM¹ Kyrkans Egne Pengar genom Prof. och Pastor Johan Haartmans Wårdnad Under Smedens Iohans Iacobsons Kyrckiwårdskap Åhr 1730. Wäger 1 Lisp. IX Marker Järn Wicht.» (Jumalan kunniaksi ja Paattisten kappelin kaunistukseksi on tämä kynttiläkruunu ostettu Tukholmasta 87 taalarilla kuparirahaa kirkon omista rahoista, professori ja kirkkoherra Juhana Haartmanin toimesta ja seppä Juha Jaakonpojan ollessa kirkonisännöitsijänä v. 1730. Paino 1 leiviskä 9 markkaa rautapainoa. – J. Haartman oli emäseurakunnan, Maarian, kirkkoherrana vv. 1728–37.)

2. Aivan edellisen kaltainen; lisäksi nousevat kynttilänhaaroista liekkimäiset koristeet. Kirjoitus sama, mutta hintana oli »83 Daler KM¹» ja paino oli »1 Lisp. II Marker» (1 leiviskä 2 markkaa).

Tilikirjassa mainitaan lisäksi, että kruunuista maksettiin kauppias Laurbeckille 30 taalaria ja kaiverruksesta lukkarille yhteensä 10:16 taalaria.

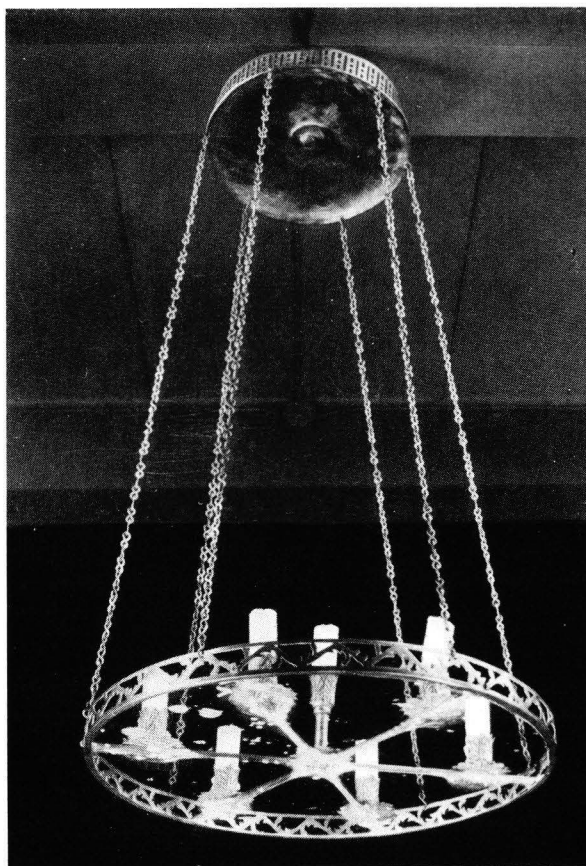
18. TUKHOLMASTA V. 1730 OSTETTU VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona av malm, inköpt i Stockholm år 1730.

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Empiirityylinen. Messinkivanteessa kaksitoista kynttilänhaaraa, kolmas- toista kynttilänsija lasihelmikuvun pohjassa. Kaksi koristekehää, joissa riipuksia. Kappelin nuoriso ostanut v. 1840; hinta oli 116 riikintaalaria (kal.). 2. Tiheälasinen, böömiläistyylinen kruunu 1900-luvun alkupuolelta. Neljässä haarassa kussakin kolme kynttilänsijaa; talivadit kristallia. Entinen talollinen Kalle Yli-Alho lahjoittanut v. 1911 (kal.).

3. Italialaistyylinen, 1800-luvun loppupuolelta; 18 kynttilänhaaraa. Kruunu saatiin tällä vuosisadalla kirkkoon testamenttilahjana, mutta lienee aluksi ostettu Venäjältä (kirkkoh. Ketolan tiedonanto).

MESSINKI- JA LASIKRUUNU, noin 1820–1830-luvuilta (kuva 19). Läpikuvioinen messinkipeltinen vanne, jota kannattavat ohuet messinkiketjut; pohja lasia, vanteen tukena kolme toisiaan leikkaavaa messinkinauhaa, joiden risteyskohdassa ja päissä on messinkiruusukskeesta nouseva, lehtien muodostama kynttilänpesä. Turkulainen keltavalaja J. Wikström lahjoittanut ennen v:ta 1833 (kal.); arvo oli 165 ruplaa.

LAMPETIT JA SEINÄKYNTTELİKÖT: 1 (kuva 20). Lampetti, pakotettua messinkipeltiä. Soikean alakilven keskustassa iso soikea kupura, laitamassa pakotetut kukat ja hedelmät, pyöreähkössä

19. TURKULAISEN KELTAVALAJAN J. WIKSTRÖMIN NOIN V. 1830 LAHJOITTAMA KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona, skänkt av gelbgjutaren i Åbo J. Wikström ca 1830.

yläkilvessä sydämen muotoinen kupura, seppeleen ympäröimä pyöreä kupura ja pikkukupuroita. Talivati ruusukkeen muotoinen. Kaiverus (versaalein): »Gott zv Ehren der Kirchen/zvm Ziraht M Mathaevs Ravch/Kurschner vnd seine Fravw/Anna Ionnes Tochter diesen/Leichter Vor Ehret Hat/Anno 1680.» (Jumalan kunniaksi, kirkon kaunistukseksi ovat mestari Matteus Rauch, turkkuri, ja hänen rouvansa Anna Juhanantytär tämän kynttelikön lahjoittaneet v. 1680. – Turkuun v. 1664 muuttanut mestari Rauch oli kaupungin turkkurinammatin vanhin.) Kork. 79 cm. 2–12. Kymmenen yksinkertaista peltilamppetta, joiden kilpi on suorakaiteen muotoinen. Kaksi hankittiin v. 1798, loput vasta v. 1826 (tilit). Kork. 15 cm.

13. Messinkipelistä pakotettu kolmihaarainen seinäkynttelikkö 1700-luvun alkupuoliskolta. Seinäkupura, johon on pakotettu kukka-aiheita, kierreuurteiset haarat, joissa teräväsärmäiset, helminauhojen koristamat solmut; sivuhaarat lähtevät S:n muotoisina päähaarasta, jossa on kolmas kynttilänsija. Talivadit simpukan muotoiset. Hävinneeseen nimilevyyn oli kaiverrettu: »MWM 1762» (kal.). Seinäulkonema 37 cm. – On ollut saarnastuolin kohdalla.

14. Takorautainen kaksiahaarainen seinäkynttelikkö. Seinäkilpi leikattu liljan muotoiseksi, haarat kiemuramaiset ja kierteiset, koristeina ohuet kierukat ja liljat. Seinäulkonema 27 cm. Ostettu v. 1723 saarnastuoliin kolmella taalarilla; myöhemmin siirretty papinpenkkiin (kal.).

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari, nelileimaista tinaa. Pyöreä kupera jalka, kierrevarren alapäässä vanhemainen »antura», talivati iso. Kork. 27 cm. Leimat: G. Kluge, Turku; vuosileima puuttuu. Tilikirjan mukaan kynttilänjalat ostettiin v. 1736 alttarille 12 taalarin hinnalla.

3–4. Pari, nelileimaista tinaa, empiirityyliset. Nelimäisen jalan pystysyrjä läpikuviainen, pyöreän jalan koristeina helmi- ja katkoviivanauhat, varsi pystyurteinen. Kork. 22 cm. Leimat: I. G. Almqvist, Turku 1826; valmistukseen käytettiin kolme vanhaa tinapulloa.

5–6. Pari messinkipelistä pakotettua kynttilänjalkaa 1700-luvun alkupuolelta, yksinkertaista barokkityyliä. Kupera pyöreä jalka, kierrevarsi jossa anturalevy ja iso talivati; yksinkertaista pakotuskoristelua. Kork. 22 cm. Saatu kirkkoon vasta v:n 1734 jälkeen (kal.).

7. Uushopeinen, seitsenhaarainen, alttarilla. Kork. 62 cm. Rovasti I. M. Tallgren (Maarian kirkko-

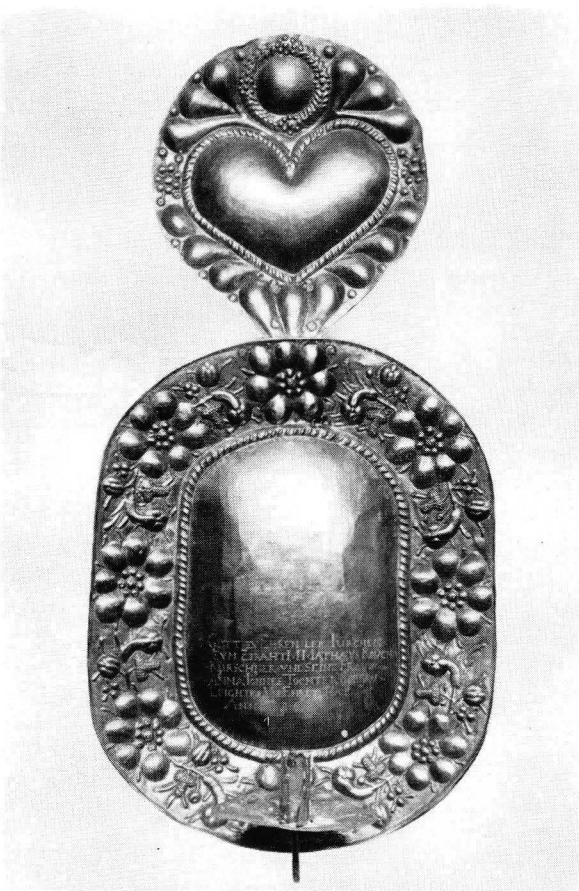
herrana vv. 1887–1936) lahjoittanut n. v. 1920. 8. Uushopeinen, viisihaarainen. Kork. 58 cm. Ompeluseura lahjoittanut v. 1927.

9–11. Kolme (alkuaan neljä), hopeoitua lasia. Kork. 25 cm. Hankitut n. v. 1910.

12. Nykyään Satakunnan mus. n:o 5000, takorautaa, mahdollisesti peräisin Paattisten kirkosta. Kansanomaista tekoa; kolme nauhamaista jalkaa ja kierrevarsi, josta lähtevät kierrehaarat kannattavat pitkänomaista levyä; tässä on kaksi kynttilänpesää. Jalkaan kaiverrettu kirjaimet M H I (?) E. Kork. 40 cm.

13–14. Pari korkeaa viisihaaraista takorautaista kynttilänjalkaa, joissa kuparipeltiset talivadit. Kork. 138 cm. Kirkkoherran rouva Ketola suunnitellut ja paattislainen seppä Jorma Nikula valmistanut. Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1959.

V. 1719 mainitut puukruunut ja n. v. 1730 lahjoitettu tinainen kynttilänjalka ovat hävinneet.

20. MESSINKIPELISTÄ V. 1680 PAKOTETTU LAMPETTI.
Lampett av driven mässingsplät, 1680.

Kellot

1. Koristeena ylinnä lehtikiemuranauha, reunassa akanttipalmettinauha. Kirjoitus: KIRCKOHERRAN PEHR KAL/MIN VIRAS URON, KYLLÄ/VALMIN SEURACUNNIL RÄNDÄ/MÄEN, TIEDOS CAICEIN CAS/VATUSTEN, COTO JA MYÖS ULCO/MAIDEN PROFESSORIN JUUR CUU/LUISEN: CAPPALAISEN CAUVAN OLLEN/SEURACUNNAS TYÖTÄ TEHNEN/GREGORIUS CHRYSIELUXEN, TOIMITETTU/KAUPA MIEHELDA MATS WIKMANNILTA/WALETTU STOCKHOLMISA JOH. FAHLSTENILDA/WUONNA 1767. Vastakkaisella puolella: KELLO PELTO KANKARILLE, PAATTISTEN ASUVILLE, KAJUN ANDA KORWILLE, KUIN TÄMÄN KIRKOLLE, TEKEMÄN PALWELUKSEN JUMALALLE JULKISEN, SIELUN RUUMIIN VOIMALLA, ARMON WOIMAN AVULLA, KUNNIAKSI KORKEALLE JUMALALLE AINOALLE, AJALL TÄLL JA TULEWALLA AUTUDEXI SIELULLE. Halk. 65 cm.

(Professori Pietari Kalm, Maarian kirkkoherrana vv. 1763–79. Gregorius Chryselius, Paattisten kappalaisena vv. 1736–65. Joh. Fahlsten toimi Tukholmassa kellonvalajana vv. 1740–60, joten kello lieene valettu Fahlstenin työpajassa hänen kuolemansa jälkeen.)

2. Ylinnä kaksi vastakkaista, reunassa yksinkertainen akanttipalmettinauha. Kirjoitus: JONA HERRA PROFESSORI G. G. HÄLLSTRÖM OLI KIRCKOHERRA/MARIAN PITÄIÄSSÄ PÄÄTETTIIN ETTÄ TÄMÄ KELLO PAATTIS/TEN KAPPELIN ASUWAISTEN KUSTANNUKSELLA PITI UUESTA/VALETTAMAN JOKA VUONNA 1823 KOSKA HERRA MATHIAS/MALMBERG OLI KAPPALAINEN PAATTISISSA TAPAHTUI KELLON/VALAJALTA S. C. GRÖNWALDILDA. Halk. 56 cm. Kello hankittiin koska I. Bremeriltä v. 1802 hankittu kello oli haljennut; tämä vuorostaan oli korvanut toisen 1700-luvulla mainituista kelloista (v. 1719 niitä oli kaksi). (G. G. Hällström, Maarian kirkkoherrana vv. 1804–44. M. Malmberg, Paattisten kappalaisena vv. 1819–30. S. Grönwall toimi Tukholmassa kellonvalajana vv. 1825–38).

Sekalaista

TUNTILASI, vanhassa saarnastuolissa, 1700-luvulta. Rautainen kierrevarsi, jonka yläpäässä liljakoriste, puusta veistetty koppa, jossa kierteiset tangot. Lasit on sovitettu kullatusta pahvista leikattuun kehykseen; kultauksen alla on pienet painetut linnut; paperi on leikattu jostakin tapettinauhasta. Kopan kork. 21 cm.

KIRKKOLAIVA. Kaksikantinen linjalaiva, jonka tak-

laus on harrastelijamaisesti uusittu. Kronologisesti taklauksen eri osat eivät sovi yhteen: esiha-ruspurjeet ovat 1700-luvun piirre, mutta keula-piikin lisämasto, ns. bovenblinda, viittaa 1600-lukuun. Aluksen pohja harmaan sininen, isot punaiset valkoisten täplien reunustamat läiskät, ylempänä punainen aaltoviiva. Keulassa kruunupäinen leijona. Laivan riipuslaitteessa on puusta leikatut linnut, kruunu ja ikkunakehä. Pit. 100 cm. Seurakunnan lukkari valmistanut v. 1744; hinta oli 4: 19 taalaria (tilit).

KAAPPIKELLO, empiirityylinen. Kaapissa suorasi-vuinen, alinna profiloitu alaosa, ylöspäin kape-neva yläosa, päätteenä lyhde ja riippuvat nauhat. Koristeena kullatut palmetit ja munasauvat. Kel-lotaulussa signeeraus: »O:E:Fock, Åbo». Kaappi oli alkuaan maalattu siniseksi ja yksityiskohdat kullatut, myöhemmin se maalattiin valkoiseksi. Nykyiset värit vaalean vihreä ja pronssiväri. – Ostettu v. 1826 uuden kirkonkellon ostosta jää-neellä summalla.

MORSIAMEN KRUUNU, kullattua hopeaa. Tehty vanhan kansanomaisen, riipuskoristeisen kruunu-mallin mukaan. Leimat: K. A. Lind, Helsinki 1943.

NUMEROTAULU. Kehys urkupillien muotoinen ja pronssattu. Kirkkoherra Ketola suunnitellut v. 1954.

Edelliset numerotaulut on poistettu; ensimmäisen asiakir-jojen mainitseman numerotaulun valmisti lukkari Matti v. 1745.

MARMORITAU LU kuorin eteläseinässä; siihen on merkitty muistiin piirteitä kirkon historiasta. Kirkkoherra Ketolan suunnittelema 1950-luvulla. MALJAKOITA, kaksi kappaletta, tinaa, kannellisen uurnan muotoiset. Kaiverrus: »Kirkolle lahjoittanut 1939 Paattisten ompeluseura». Kork. 30 cm. ARKUT: 1. Suorasivuinen ja tasakantinen, raudoi-tettu, myöhemmin maalattu punaiseksi. Leikattu vuosiluku 1753. Pohja 59×96,5 cm, kork. 53 cm. 2. Suorasivuinen ja tasakantinen, yksinkertainen, 1700-luvulta. Maalattu siniseksi. Pohja 50×83 cm. kork. 46 cm.

RAHALIPAS, tapulin seinässä. Raudoitettu ja va-rustettu isolla suppilolla, maalattu siniseksi. Pohja 30×30 cm, kork. 21 cm.

SIUNAUSLAPIO. Hopeiseen lapaan on kaiverrettu: »Paattisten 600-vuotisjuhlissa 13. 9. 1959 kirkolle.» Leimat: Turun kultaseppä Oy, Turku 1959.

HIEKKALAATIKKO, kuparipeltiä, plastisen ristin koristama. Pit. 47 cm. Taloudenhoitaja Pentti

Laiho suunnitellut, maanviljelijä Yrjö Mäki lahjoittanut v. 1959.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluvat mm. kaappi (tilit), jonka ovessa kaksi peiliä ja sisäpuolella kirjaimet H.H.S. ja vuosiluku 1791, pukkipoytä, joka mainitaan v. 1798 tai on hankittu v. 1800 (kal., tilit), renessanssimallinen talonpoikaistuoli sekä pieni polvistumis- tai kirkotusjakkara, jonka korkeassa takalaudassa on kädensijareikä; tämä jakkara mainitaan v. 1798. Osa kalustosta oli 1800-luvulla maalattu sinerväksi; v. 1954 se maalattiin tammenväriksi ja vihreäksi.

PAARIT: 1. Isot, kädensijat sorvatut, poikkilautoihin maalattu pääkallo ja ristikkäiset sääriluut sekä kirjoitus: »Anno 1794 H ? S».

2–3. Pienemmät, luultavasti 1700-luvun puoli- maista. Sorvatut kädensijat.

Hävinneet ovat mm. v. 1791 ostettu rippikello, v. 1806 tehty häpeäpenkki, jalkapuu, kirkkotarhassa ollut aurinkokello ym.

TIIVISTELMÄ

1. 1580-luvulla mainitaan Paattisissa saarnahuone. Tästä on mahdollisesti peräisin myöhäiskeskiaikaiseen tyyliin veistetty krusifiksi, joka toisaalta voi olla huomattavasti vanhempi.

2. V. 1696 kirkko uusittiin tai korjattiin perusteellisesti, ja kiinteä sisustus uusittiin. 1600-luvulta peräisin on mm. vanha saarnastuoli.

3. Uusi tapuli rakennettiin v. 1754.

4. V. 1787 rakennettiin uusi kirkko: pieni hirsistä salvottu, pystyllä laudoituksella vuorattu ja punamullattu pitkäkirkko, jonka pohjoispuolella oli sakaristo, etelässä asehuone, lännessä eteinen. Taiteholvi, pyörökaariset ikkunat.

5. Mikael Piimäsen johdolla rakennettiin v. 1813 uusi kello-
lotapuli, suurin piirtein nojaten IK:n (A. W. Arppen) piirustuksiin. Laajennetun kirkkotarhan ympärille tehtiin 1840-luvulla kiviaita.

6. 1830-luvulla kirkko laudoitettiin sisältä ja maalattiin v. 1848. V. 1890 suoritettiin laajahko korjaustyö, seinät korotettiin, ulkovuoraus uusittiin pitkittäisistä laudoista ja ulkoväri muutettiin harmaaksi; vesikatto tehtiin asfalttipahvista. Tapuli sai v. 1892 uuden yläosan ja ulkoasu muutettiin samalla tavalla kuin kirkonkin.

7. Uusi ristikirkko rakennettiin v. 1909 Helge Ranckenin suunnitelman mukaan.

8. V. 1953 sisäkorjaus ja uusi väritys.

REFERAT

I. Pää 1580-talet uppföres i Patis (fi. Paattinen) i S. Marie ett predikohus. Möjligen härrör ett krucifix i senmedeltida stil från denna sena tid (bild 13).

II. 1690 får Patis egen präst och år 1696 ombygges kyrkan eller repareras grundligt. Inredningen förnyas. Av den fasta inredningen återstår en predikstol, som dock förefaller något äldre (bild 12), av inventarier från 1600-talet före kyrkans reparation en blå sammetsmässshake med silvergalon från år 1684 och en lampett av driven mässingsplåt från 1680 (bild 20). Efter kyrkans förnyelse anskaffas nya inventarier, av vilka ha bevarats målningar, föreställande nattvarden (bild 14), och yttersta domen, möjligen utförda av Åbomålaren Lars Myra 1700–1710 samt en primitiv uppståndelsebild, sockenbudskärl av tenn, Erland Ståhlfort, Åbo 1699 (?), kalkduk av gul sidensars med broderi föreställande den Korsfäste, häv av vitt siden, rött altarkläde, malmkronor från 1723 och 1730 (bild 18), tennljusstakar av Göran Kluge, Åbo 1726 (bild 17), diverse annan armatur mm. Senare tillkomma bl.a. kyrkskepp 1744, kistor, klocka, gjuten av Joh. Fahlsten, Stockholm 1767, tennkanna, Elias Ståhlfort, Åbo 1769 och dopskål av tenn 1746 (bild 18). En svart sammetsmässshake från 1694 har försvunnit, likaledes en år 1777 anskaffad glasflaska om ett kvarter, »flat, mituti bugtig och omkring krusig».

III. Ny stapel uppföres 1754, något österom den nuvarande.

IV. År 1787 uppföres en ny kyrka: en liten av stock timrad, brädfodrad och rödmyllad långkyrka med sakristia i norr, vapenhus i söder, farstu i väster, brutet valv och rundbågiga små fönster (bild 1). Av denna kyrkas inredning ha endast altaruspsatsens två vita urnor och kyrkvaktmästarens bänk bevarats. I väster fanns en läktare, vars skrank pryddes av rundbågiga speglar. Inventarier: stålstick med händelser ur Josefs saga, C. Sheppard, London 1792, altarsilver av G. Brummer, Åbo 1830 (bild 15–16), sockenbudskärl av H. J. Törnroth, Åbo 1843, kanna av »kompositionsmetall», H. Karsten, Borgå 1854 (?), kristallkrona i empire 1840, glas- och mässingskrona, ca 1830 (bild 19), tennstakar av I. G. Almqvist, Åbo 1826, skåpklocka av O. E. Fock, Åbo 1826, skåp och bord från 1790-talet, stolar, bårar mm.

V. Ny klockstapel uppföres år 1813 under ledning av Mikael Piimänen, i stort sett enligt ritningar av A. W. Arppe. På 1840-talet utvidgas kyrkogården och omges med kallmur av gråsten.

VI. Kyrkan brädfodras invändigt år 1830 och målas 1848 av J. Caustlin.

VII. År 1890 utföres en större reparation. Väggarna höjas, kyrkans yttre förändras då den rödmyllade stående brädfodringen ersättes med liggande gråmålad. Taken täckas med asfaltpapp och fönstren förstoras. År 1892 ändras stapelns yttre i samma stil och klockhuset nybygges samt erhåller plåttak.

VIII. År 1909 bygges enligt ritning av Helge Rancken den nuvarande korskyrkan; den fasta inredningen är i stort sett samtidig med kyrkan.

IX. År 1953 ny innerreparation och nymålning i enlighet med kyrkoherde P. Ketolas intentioner. Under 1950 och 1960-talet erhåller kyrkan ett större antal nya inventarier, delvis komponerade av kyrkoherde P. Ketola. Av textilier kunna nämnas antependium, komponerat av H. Potila 1947 och mässshake av Elli Alakanto 1959.

1. KIRKKO LOUNAASTA. VALOKUVA V:LTÄ 1931.
Kyrkan från sydväst. Fotograferat år 1931.

LIETO

LÄHTEITÄ

Nils Cleve, En kyrkogård från korstågstiden. Corolla archaeologica in honorem C. A. Nordman 1952, ss. 159–174. *Liedon historia*. Toimittanut E. W. Juvelius (Juva). Turku 1931. *K. Killinen*, Muinaismuistoja Maskun kihlakunnassa. SMYA III, 1878, ss. 71–75. *K. G. Leinberg*, Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner. Sv. Litt. Sällsk. skrifter XXII, Helsingfors 1892, ss. 130, 148, 201.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1661 ja 1682 lisäyksineen, 1728 (johon sisältyy luettelo vv. 1700–1703 kirkossa suoritetuista korjauksista ym.), 1739 (lisäyksineen), 1774, 1786, 1806–1847, 1897, 1945. Tilin vv:lta 1653–1713, 1748–1930; erilliset kellokassan tilin v:lta 1766. Viinikassan tilin vv:lta 1775–76. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1746–1899 ja 1805–1826. Vv. 1837 ja 1904 pidettyjen piispantarkastusten pöytäkirjat ja v. 1847 pidetyn rovastintarkastuksen pöytäkirja. Penkkijaon pöytäkirja v:lta 1733. Kalustokirjaan kopioitu 26. p:nä toukokuuta v. 1703 pidettyjen kevätkäräjien pöytäkirja (koskee mm. kappelilaisten ja emäseurakuntalaisten sisäisiä erimielisyyksiä kappelilaisten velvollisuuksista emäkirkkoa kohtaan) ja samassa

kirjassa 23. p:nä tammikuuta v. 1725 pidettyjen talvikäräjien pöytäkirja (kirkkotarhan aidan rakentamisesta). G. E. Aspin v. 1896 laatimat kuori- ja sisustuspiirustukset (pahoin turmeltuneet).

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, I. Kronqvistin v. 1933 laatima inventointikertomus, A. W. Ranckenin v. 1939 laatima kertomus, C. J. Gardbergin v. 1952 suoritetusta kirkonkorjauksesta tekemät muistiinpanot ym.

Valtion arkisto: Mikrofilmikopiot Turun ja Porin läänin maaherran kuninkaalliselle majesteetille osoittamista kirjelmistä (mm. 13. 4. 1799 päivätty kirjelmä, joka koskee kirkon korjausta, ehdotettua laajentamista tai siirtämistä ym.). Piikkiön kihlakunnan rahvaan valitukset kuninkaalliselle majesteetille (va I: 457 koskee mm. valituksia siitä että Prunkkalan seurakuntalaiset eivät osallistu emäkirkon ylläpitoon).

Turun maakunta-arkisto: Selostus kirkon nähtävyyksistä v. 1749 (F IV: 3).

Liedon kirkko mainitaan asiakirjoissa ensimmäisen kerran v. 1331 (nimellä Lund; REA 68). Kirkko on pyhitetty apostoli *Pietarille* (Killinen).

V:sta 1340 lähtien seurakunta oli Turun tuomio-
rovastin prebendana, vv. 1630–40 Turun kym-
naasin ja 1640–1826 Turun akatemian preben-
dana. Siitä on v. 1908 erotettu itsenäiseksi
kirkkoherrakunnaksi v. 1636 perustettu Prunkka-
lan (myöh. Auran) kappeli. Littoisten verkateh-
taan kirkkoa hoidetaan Liedosta käsin.

V. 1340 mainitaan Lietoon kuuluneen kappeli
(REA 101); nähtävästi on kyseessä jokin alla
mainituista kirkoista.

Muita kirkonpaikkoja. Rinteen mukaan on näillä
seuduin kuten muuallakin ennen v:ta 1300 ollut
lukuisia pieniä kirkkopiirejä, ennen kuin keskus-
kirkko rakennettiin kivistä (Pyhä Henrik, s. 144,
ja Liedon historia, s. 445). Tämän jälkeen vanhat
pikkukirkot ovat vaipuneet kappelikirkkojen
asemaan. Mäkkylän *Kappelimäellä* Aurajoen luo-
teispuolella lienee ollut kirkko; paikkaan liittyy
sekä kirkkotarinoita että perimätieto, jonka
mukaan prunkkalalaiset olisivat täällä käyneet
kirkossa (Liedon historia s. 152). Paikalla olevaa
epäsäännöllistä kiveystä ei ole tutkittu.

Sauvalan Anttilan *Ristinpelto* Aurajoen pohjois-
puolella on toinen kirkonpaikka, joka nykyään
on lunastettu valtiolle. Perimätiedon mukaan
Ristinpelto on »nunnainkirkon» paikka (Liedon
historia s. 12). V. 1888 seurakuntalaiset uusivat
viimeisen kerran paikalla olleen puuristin (piirros
KM:n esihistoriallisen osaston arkistossa), johon
liittyi tarina, jonka mukaan sen ylläpidon laimin-
lyönnistä on seurauksena, että pellosta tulee »keru-

pääpoikia» (munkkeja?) vaivaamaan seurakunta-
laisia.

Jo v. 1905 Hj. Appelgren-Kivalo suoritti paikalla
pienen kaivauksen, ja vv. 1949–50 se on tutkittu
perusteellisesti Nils Cleven johdolla. Ristinpellon
löydöt ovat Kansallismuseossa (Hist. os. n:o
50109 ja Esihist. os. n:ot 4448, 4634, 5009).

Noin 35×15–20 m:n laajuista kalmistoa on
ympäröinyt matala kiviaita, jonka pohjoisosaa
on hävitetty hiekanotossa. Alueella oli ainakin
149 ruumishautaa, joiden suunta, puiset arkut,
ruumiitten ristiin asetetut käsivarret ja niukka
hautakalusto vaikuttavat kristillisiltä. Löytöesi-
neet ovat peräisin 1100-luvulta.

Keskeltä kalmistoa paljastui 7×7 m:n suuruisen
rakennuksen pohja: kahdeksan kappaletta kivien
reunustamia hirrenreikiä. Kyseessä voi olla joko
pieni puinen kappeli tai pystyhirsien varaan
rakennettu kellotapuli. Rakennus on palanut,
mutta paikalle on haudattu vielä tämänkin jäl-
keen.

Liedon nykyisen kirkon rakentamiseen liittyvä
tarina Sauvalan ja Hyvättylän kylien välisestä
kirkon paikkaa koskevasta riidasta viittaa mah-
dollisesti siihen, että myös Hyvättylässä on ollut
kirkko (Killinen).

Liedon pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat:
Moisio, Nautela, Raukkala, Vääntelä, Vanhalinna ja In-
kainen.

Littoisten kirkko

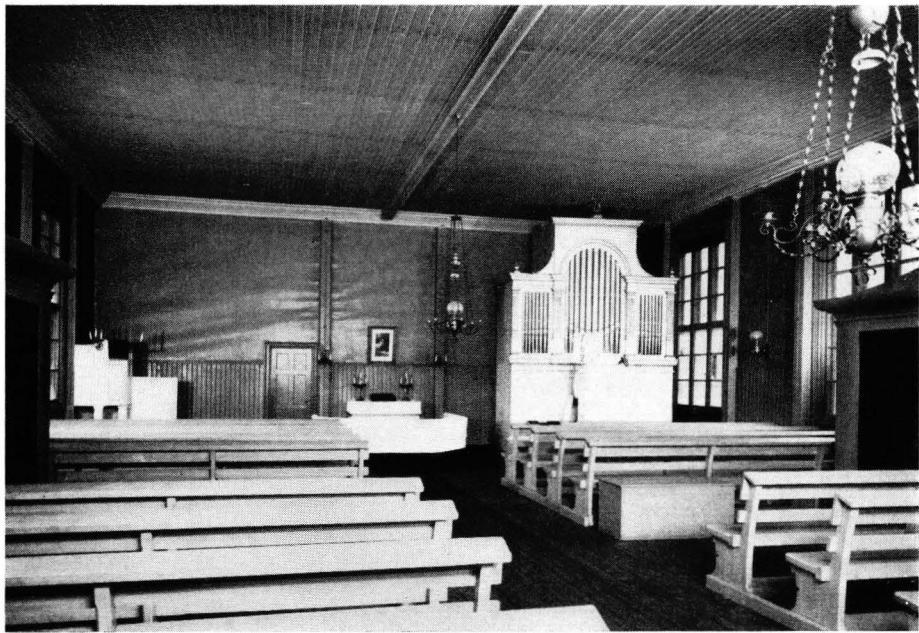
KIRKKO. Littoisten verkatehtaan henkilökunnalle
rakennettiin (luultavasti 1890-luvulla; mitään
kirjallisia tietoja ei ole säilynyt tehtaan arkistossa)
kirjasto- ja lukusalirakennus. Tämä muutettiin
v. 1910 kirkoksi ja vihittiin samana vuonna.

Kirkkorakennus sijaitsee tehtaan maalla, keskellä
vanhaa asuntoaluetta. Se on yksinkertainen
vaatimaton, pohjaltaan suorakaiteen muotoinen
hirsirakennus ilman mitään sen sakraaliseen käyt-
töön viittaavia ulkonaisia yisityiskohtia. Hirret
on salvottu lyhytnurkalle, ja seinät on peitetty
vaakasuurilla ponttilaudoilla. Loivahko satula-
katto on uusittu galvanoidusta pellistä n.v.
1949, ja seinät on maalattu kellerviksi, yksityis-
kohdat valkoisiksi (pystyt sidehirret, räystääs,

pielet); suullisen ilmoituksen mukaan tämä nou-
dattaa vanhaa väritystä.

Rakennuksen itäpäässä on loiva, satulakattoinen
eteinen, joka on rakennettu laudoista. Sen hirsin-
nen runkorakennelma on koristeellinen ja hirret
fasetoitu uusgoottilaiseen tapaan; saattaa uskoa,
että eteinen alkuaan on ollut avokuisti. Länsi-
päätyyn rakennettu loiva satulakattoinen, lautai-
nen sakaristo on itse päärakennusta myöhemmältä
ajalta.

Sivuseinissä on kussakin neljä isoa, kuusijakeista
suorapäätteistä ikkunaa. Eteisen sivuseinien ikku-
nat ovat pienemmät. Sen itäpäädyssä on yksin-
kertainen, suorapäätteinen ovi. Sakariston pää-
dyssä on iso ikkuna.

2. LITTOISTEN VERKATEHTAAN KIRKKO; v. 1910 KIRKOKSI MUUTETUN RAKENNUKSEN SISÄKUVA.
*Kyrkan vid Littois klädesfabrik. Inredningen från år 1910, då byggnaden
ändrades för kyrkligt bruk.*

SISUSTA (kuva 2). N. v. 1949 on kirkon sisusta maalattu vanhoja värejä noudattaen. Kirkossa on vaakasuora, helmiponttilautainen laipio, ja samanlainen laudoitus toistuu seinien alaosan paneelina; seinien yläosan peittää öljyvärillä maalattu paperi. Seiniä jäsentelevät pystyt sidehirret, ja päätyseiniä yhdistää pitkittäinen, laipioon liittyvä hirsi. Lattia on lautta.

Seinät on maalattu vihervällä, välikatto keltaisella ja lattia ruskealla öljyvärillä.

KIINTEÄ SISUSTUS. V. 1919 on asennettu *sähkövaloa* vanhoihin öljyvalaisimiin. Kirkossa on *kamiinalämmitys*; mainittakoon sakariston Husqvarnan tehtaan tuotetta oleva kamina, jonka päätteenä on pilliä puhaltava figuri.

ALTARI on puuta. Sen yläpuolella on L. v. Hoffmannin »Kristus Gethsemanessa»-nimisen maalauksen valokuva kullatussa kehyksessä. Kulmikkaassa alttarinkaiteessa on yksinkertaiset peilit. Värit valkoinen ja kulta. – Entinen alttaritaulu, Kristusta ja hukkumaisillaan olevaa Pietaria esittävä öljypainos, on sakaristossa.

SAARNASTUOLI on alttarin eteläpuolella. Sen suoravivusta, kulmikkaasta runkoa kannattaa kolme jalkaa. Sivut ovat peilikoristeiset. Värit valkoinen ja kulta.

URUT ovat alttarin pohjoispuolella. Ne ovat B. A. Thulén rakentamat n. v. 1910. Julkisivu on kolmijakoinen. Värit valkoinen ja kulta.

Yksinkertaiset PENKIT on maalattu tammenvärisiksi. Sakaristossa on jugend-tyyliset tuolit.

3. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI JA LAUTANEN. W. PETTERSSON, TURKU 1910.
Nattvardskalk och patén av silver. W. Pettersson, Åbo 1910.

KIRKOLLISET ASTIAT. KALKKI, hopeaa (kuva 3). Kalkin muotokieli on valmistusaikaan nähden hyvin rohkeaa. Kahdeksankulmaisen jalan terävät saumat jatkuvat varren ja solmun kautta korkeaan, pikarimaiseen maljaan. Jalkaan on kaiverrettu: »Littois fabrik/ 19²⁷/_{XI} 10.» Kork. 22 cm. Leimat: W. Pettersson, Turku 1910; ei ole säilynyt tietoja kalkin suunnittelijasta. Sen yhteydessä käytetään sisältä kullattua LAUTASTA, joka niin ikään on kahdeksankulmainen; laitama on leveä. Sama kaiverrus ja leimat. Halk. 15 cm. KANNU, hopeaa. Samoin kuin ehtoollisvälineet vaakasuoralta leikkaukseltaan kahdeksankulmainen. Kupertuvassa kannessa on plastinen säderisti, kädensijan muotoilussa näkyy jugend-tyylin vaikutusta. Kork. 25 cm. Samat leimat ja kaiverrus.

ÖYLÄTTIRASIA on tehty myöhemmin, mutta noudattaa muiden astioiden muotokieltä. Kahdeksankulmainen jalka, solmu ja malja, jossa on loivasti kupertuva kansi ja tämän päätteenä sileä

risti. Kaiverrus: »Littoisten Rukoushuoneelle/Littoinen O.Y:ltä/19¹⁹/_{II} 39.» Kork. ilman kantta 12,5 cm. Leimat: Turun kultaseppä Oy, Turku 1939.

KASTEMALJANA käytetään Oy. Kunnalan valmistamaa kolmijalkaista lasimaljaa, jonka koristeena ovat etsatut sorsat. Halk. 20 cm.

TEKSTIILIT ovat yksinkertaisinta laatua, ja rajoittuvat muutamaa kirjaliinaan, papinkappaan ja v. 1910 valmistettuun punaiseen samettihaaviin, johon on kirjottu »Littois 1910».

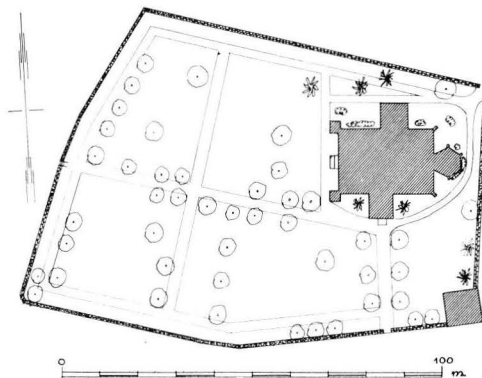
VALAISIMET. Alkuperäisiin öljyvalaisimiin, joissa nykyään on sähkö, kuuluu kaksi komeaa kuusihaaraista, kuparista ja takoraudasta valmistettua kruunua sekä kuusi samantyylistä seinälamppua, lisäksi on kaksi vaskisen pallokruunun esikuvan mukaan tehtyä pientä kaksihaaraista seinäkynttelikköä ja kaksi pronssista valettua yksinkertaista, kolmihaaraista seinäkynttelikköä. Alttarilla on kaksi vaskesta valettua nelihaaraista jugend-tyylistä kynttilänjalkaa, joiden korkeus on 47 cm.

Liedon kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkkotarhaa on laajennettu useaan kertaan, joten kirkko nyt sijaitsee sen koilliskulmassa (kuva 4). Sitä ympäröi harmaakivinen aita, jonka osittain v. 1851 rakennettu itä- ja eteläosa ovat ladotut valikoiduista kivistä, pohjois- ja länsiosa taas tehty hakatuista kivilohkareista. Aidan osia on peräisin vv:lta 1895, 1912 ja 1920; eräässä pohjoisaidassa sijaitsevassa kivessä on vuosiluku 1912. V:sta 1840 lähtien on kirkkotarhassa ollut jalopuita. Portit ovat koilliskulmassa ja etelässä, vastapäätä ashuonetta, myös lännessä on yksinkertainen porttiaukko. Portit muurattiin v. 1816 vanhojen puuporttien tilalle uusklassilliseen tyyliin. Segmenttikaarista porttiaukkoa kehystävät tukevat, alaosaltaan harmaakiviset, yläosaltaan tiiliset pilarit, joissa ylinnä on profiloitu, keskeltä pyörökaareksi kohoava lista, portin peittää galvanoitu peltikatto. Portit ovat rapatut, pilarit ja listat valkoiset, aukon ja kaaren välinen ala keltainen. Puiset porttilevyt korvattiin v. 1892 valurautaporteilla.

Vielä v. 1700 oli kirkkotarhan ympärillä puinen aita, mutta kivimuuri tehtiin vv. 1702–03 Turun akatemian muurarimestarin, Jaakon, johdolla (kal.). Muuri rakennettiin hirsiperustalle ja varustettiin lautakatolla. V. 1746 pohdittiin puuporttien korvaamista kivirakennuksilla, joiden rakennusmestariksi olisi otettu Prunkkalan lukkari

4. ASEMAPIIROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

Mikael Brunkström (pöytäk.). V. 1816 tehty pieni karttaluonnos (pöytäk.) näyttää alkuperäisen pienen, melkein pyöreän kirkkotarhan.

Kun kirkkoon hautaaminen v. 1806 lopetettiin, kävi kirkkotarha pian liian ahtaaksi. V. 1816 suoritettiin ensimmäinen laajentaminen etelään päin kellotapulin pohjoisseinälle asti. Vanha muuri purettiin ja uusi aita tehtiin asetusten mukaisesti ilman laastia ja kattoa. Hirsiperustasta luovuttiin, mutta muuri kaivettiin pohjasaveen saakka; se katettiin turpeilla (pöytäk.). V. 1851 kirkkotarhaa laajennettiin taas nykyiselleen itä- ja eteläsuuntaan (nähtävästi eteläinen portti on silloin siirretty jonkin verran etelämmäksi), v. 1880 muuria korotettiin ja korjailtiin, mutta jo saman vuosikymmenen loppupuolella kirkkotarha oli taas tullut ahtaaksi ja maa oli paikoin kirkon lattiatasoa korkeammalla. V. 1890 otettiin käyttöön uusi hautausmaa, joka sijaitsee Pappilan Viinamäellä, 0,5 km kirkosta pohjoiseen. Tämä ympäröitiin puuaidalla ja siihen rakennettiin v. 1897 hirsinen, laudoilla vuorattu rakennus, jonka keskiosa toimi porttina, toinen pää ruumishuoneena ja toinen varastosuojana, alapuolella oli kellari. Liian vesiperäisenä tämä paikka noin kymmenen vuoden kuluttua hylättiin ja vanha kirkkotarha otettiin uuteen käyttöön.

Hautakappeleita ei ole. V. 1786 Kaskalan ratsutilallinen Poro rakennutti kirkon länsipäädyn viereen kivisen muurihaudan, joka myöhemmin

on purettu. V. 1816 laajennetun kirkkotarhan lounaiskulman kohdalla ovat Moision säterin perhehaudat.

Tapulin pohjoispuolella on Yrjö Liipolan suunnittelema vv. 1939–44 kaatuneiden kohokuvalla koristettu mustagraniittinen *muistopatsas*.

Kirkon pohjoispuolella on ollut v. 1700 rakennettu harmaakivinen *ruumishuone*, joka purettiin v. 1816; tämän jälkeen tapulin alakerrosta on käytetty ruumishuoneena.

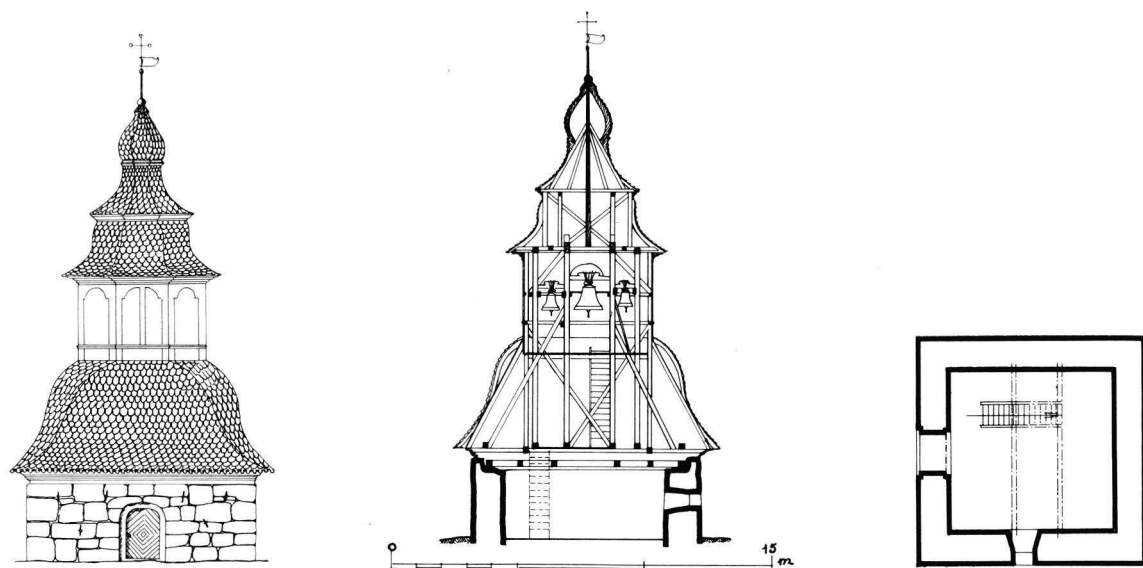
Kymmenysaitta mainitaan v. 1663 (tilit).

V. 1827 mainitaan hautausmenojen yhteydessä vanhat *laulukentät* ja uudet *soittopaikat* (pöytäk.).

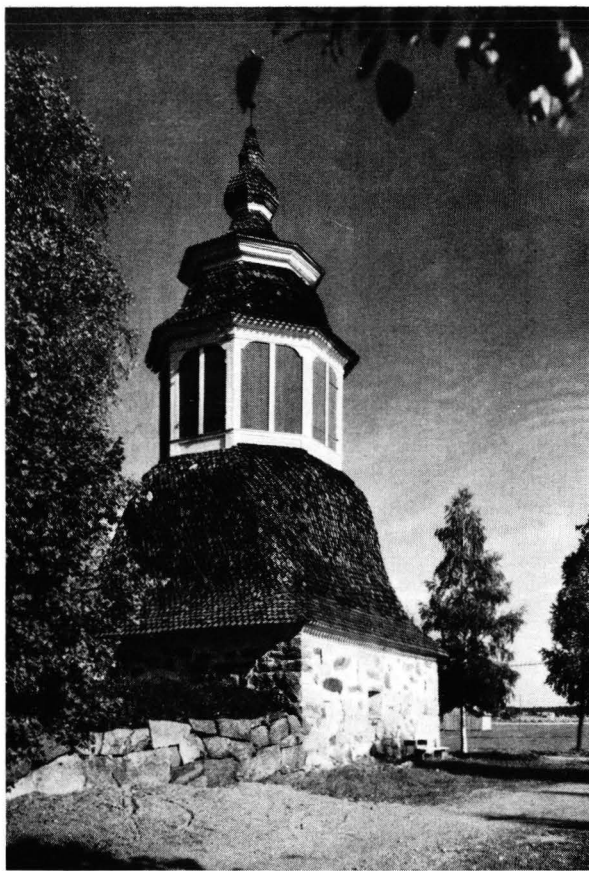
TAPULI

Kellotapuli sijaitsee kirkkotarhan kaakkoiskulmassa liittyen sen kiviataan. Sen rakensi v. 1766 kirkonrakentaja Mikael Blomgren (pöytäk. ja tilit); vuosiluku näkyy viirissä.

Tapuli on kaksinivelin. Alakerros on harmaakivestä muurattu, pohjaltaan neliömäinen matala rakennus, jonka profiloidun räystään yläpuolella on kaarevalappeinen kellomainen paanutettu katto; paanut, jotka on naulattu vaakasuoriin lautoihin, ovat teräväkärkiset, räystään paanuissa koristeellisesti veistetyt päät. Katon yläpuolelta kohoa pystylautainen kahdeksankulmainen kel-

5. TAPULIN LÄNSISIVU, PYSTYLEIKKAUS JA POHJAPIIRROS, 1:300.
Stapelns västfasad, snitt och plan, 1:300.

6. MIKAEL BLOMGRENIN V. 1766 RAKENTAMA KELLOTAPULI.
Stapel, uppförd av Mikael Blomgren år 1766.

lohuone, jossa on joka toisessa seinässä kaksoisluukut, muut seinät on jäsennelty koristeellisesti jäljittelemään luokkuja. Profiloitun räystään yläpuolelta kohoaa paanutettu kellomainen katto, jonka keskeltä jakaa vaakasuora profiloitu lista (listan alapuolella on aivan kapea lautavyö, jota voidaan pitää supistuneena lanterniinina), ja ylinnä nousee listan yläpuolelta hoikka sipuli viireinen. Kellohuone ja listat ovat maalatut valkoisiksi, ääniluukut ruskeiksi.

Alakerroksen eteläseinässä on pieni neliömäinen valoaukko. Länsiseinässä on segmenttikaarinen ovi, jonka pielessä on suorakulmainen pykälä. Pystylautaisessa ovilevyssä on ulkopuolella ruutupaneeli; sisäpuolella on iso tukkilukko. Tapulin alakerroksen eteläosassa on puuaitta, joka on lautaseinän erottama. – Kivimuurien päällä lepää 2×4 tukevaa hirttä, jotka kannattavat yläkerran lautalattiaa. Kellotelineenä on neljä tukevaa pystyhirttä, joista keskimmaisissa on vankat vinotuet, joten muodostuu kaksi isoa pukkia; kellojen tason yläpuolella on pystyhirsien välissä vaakasuora hirsi, joka kannattaa sipulin keski-

puuta ja viiriä. Pystylautainen kellohuone on rakennettu kulmien pystyhirsien varaan. Tapulin kivosaa on korjattu ainakin vv. 1788, 1904, 1913 ja 1932 (tilit).

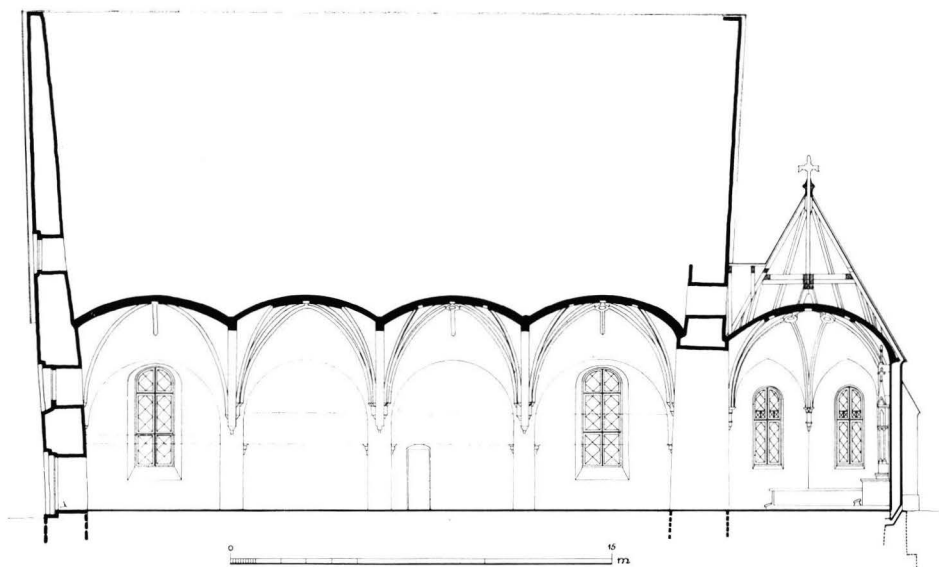
Nykyisen tapulin edeltäjä oli vv. 1653–54 rakennettu, nähtävästi puinen tapuli, jonka katsastuksen Mikael Piimänen suoritti v. 1764 (pöytäk.).

KIRKKO

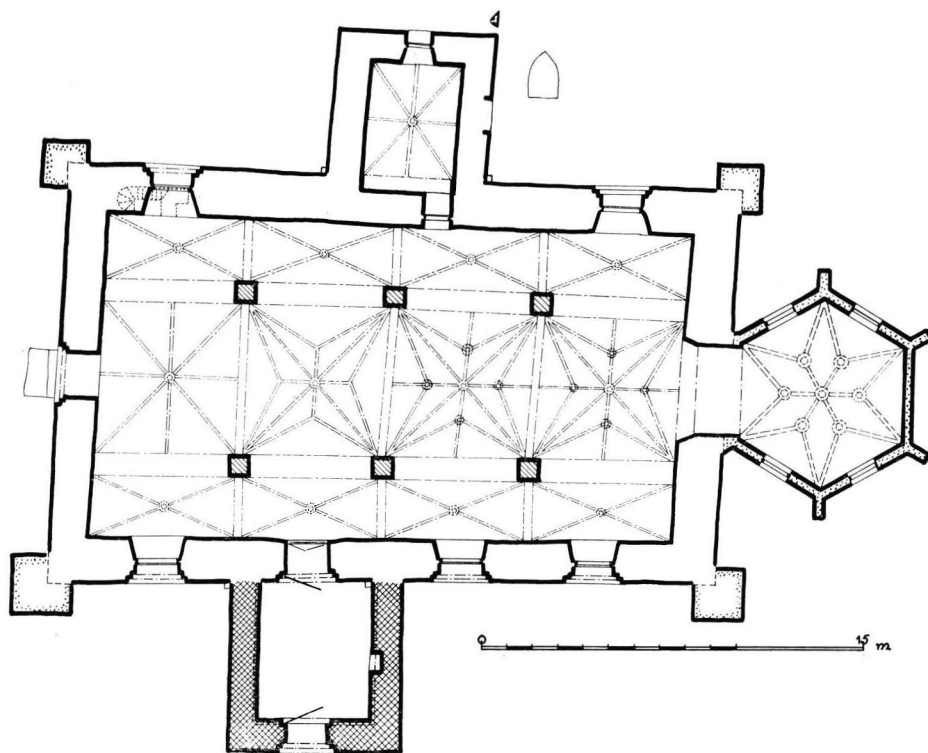
Liedon keskiaikainen kirkko on kolmiluvainen pitkäkirkko, jonka pohjoispuolelle, melkein satulakattoisen runkokuoneen keskiakselissa, liittyy (runkokuonetta nuorempi?) satulakattoinen sakaristo ja eteläpuolelle runkokuoneen keskilinjan länsipuolella oleva runkokuonetta nuorempi satulakattoinen asehuone. Itäpäässä on uudella ajalla rakennettu kuusikulmainen kuori, jossa on huippukatto. Rakennusaineena on käytetty harmaakiveä, paitsi muurinaukkojen kehysiin, päätykolmioiden niukkaan koristeluun, holveihin ja kuorin seiniin.

RUNKOKUONE. Sivuseinien ulkopituus on 27 m, korkeus 5,75 m, itäpäädyn leveys 15,90 m, länsipäädyn leveys 16,80 m, päätyjen korkeus 20,20 m. Muurien paksuus on 1,80–2,15 m. Erityistä sokkelia ei ole. Sivuikkunien yläpuolella olevaan osaan on käytetty pienikokoista kivimateriaalia, joka eroaa seinien valtaosan materiaalista. Koska kirkko on rakennettu saviselle jokitörmälle, joka ei muodosta vankkaa perustaa, on muureja usein ollut korjattava; päädyt kallistuvat huomattavasti ulospäin. Muureissa on useita paikkauksia ja lukuisat ankkuriraudat. Kulmissa on *tukipilarit*, jotka v. 1902 uusittiin ja katettiin pellillä. Koillista ja kaakkoiskulman pilarit tehtiin hakatuista graniittilohkareista vanhoja pilareita korkeammiksi. Luoteiskulman pilari on etelässä kokonaan, pohjoisessa vain alaosaltaan muurausliitteessä runkokuoneen kanssa; sitä on siis vain osittain uusittu. Lounaiskulmassa on uusi graniittipilari, jonka pohjoispuolella näkyy vanha sidekivi. Tässä paikassa ei kuitenkaan alkuaan ollut tukipilaria; vrt. Adolf Lindmanin v. 1822 laatimaan pohjapiirrokseen. V. 1750 sanotaan kuitenkin tarkastuspöytäkirjassa: »små pelare vid hvarje hörn» (pienet pilarit joka kulmassa).

PÄÄTYKOLMIOT on rakennettu suurimmaksi osaksi harmaakivestä, ainoastaan ylinnä on hieman tiiltä. Länsipäädyssä on koristeena ristikomero,

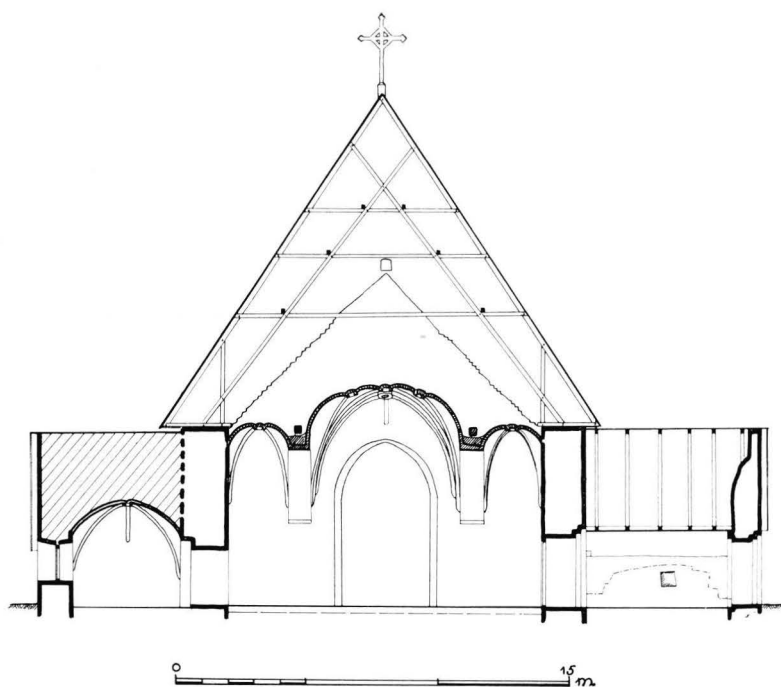
7. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt mott norr, 1: 300.

8. POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

jonka pystypuu päättyy suorakaiteen muotoisiin komeroihin, sivuhaarat on taivutettu ylöspäin. Itäpäädyssä on samanlainen risti, jonka alapuolella, hieman keskiviivan eteläpuolella, on v. 1895 tai 1902 umpeen muurattu suorapäätteinen aukko. Päätyjen sisäpuolella näkyy, että ne on (jo keski-

ajalla, holvauksen yhteydessä, ks. s. 252) huomattavasti korotettu niin kuin sivuseinätkin; vanhat kattotuolit ovat osittain säilyneet puoleksi holvien peittäminä. Sitä paitsi on itse sauma vanhan ja uuden päädyn välissä näkyvänä selvänä pykälänä, Ulkopuolella raja ei ole yhtä selvä,

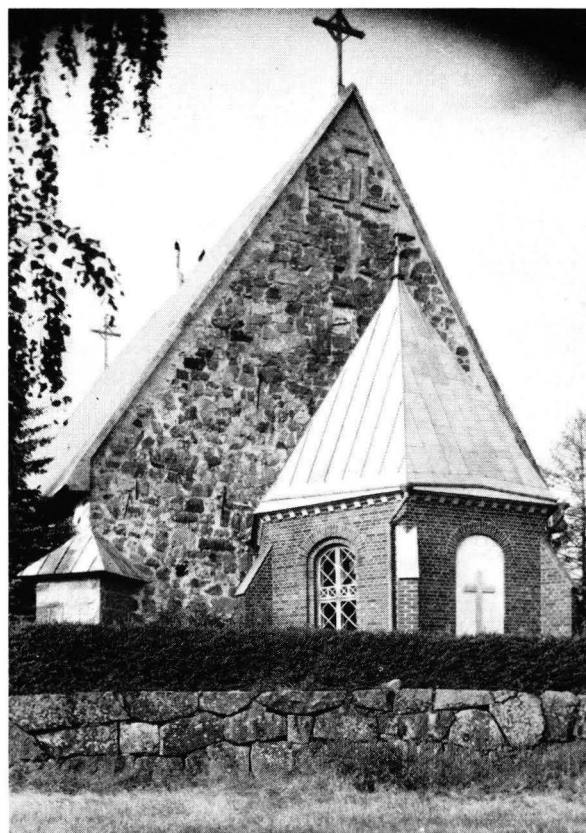

9. ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISELEIKKAUS, 1: 300.
Tvärsnitt mot öster, 1: 300.

VESIKATTO. V. 1895 peitettiin alkuaan paanutetut katot galvanoidulla pellillä; päädyissä on risti-viirit. Kattotuoli on peräisin v:lta 1806, jolloin kirkossa suoritettiin suuria korjauksia; rakennusmestarina oli Yrjö Lundgren. Intendenttikonttorin vaatimusta, että päädyt laskettaisiin uusklassillisen makusuunnan mukaisiksi, ei kuitenkaan noudatettu (vrt. maaherran kirjelmää 13. 4. 1799).

IKKUNAT. Koska runkokuoneen seiniä on usein korjattu (s. 247) ja niitä peittää sisäpuolelta paksu rappaus, on nykyään vaikeata ilman tarkempia tutkimuksia päätellä mitään varmaa yksityiskohtien alkuperäisyydestä; ikkunapielien rappaus peittää tiilet, joiden mittoja ei voi saada.

Viimeksi v. 1902 on eteläseinän ikkunoita huomattavasti laajennettu ja ikkuna-aukon muotoa muutettu. Samana vuonna puhkaistiin pohjoisseinään kaksi uutta ikkunaa, jotka saivat saman segmenttikaarisen muodon kuin eteläseinän ikkunat; ulkopielissä on kaksi suorakulmaista pykälää. – Edellä mainitusta A. Lindmanin v. 1822 laatimasta piirustuksesta ilmenee ikkunoiden keskiaikainen muoto (vaikka aukkoa nähtävästi jo v. 1781 oli jonkin verran laajennettu; tilit): ikkunat olivat segmenttikaariset ja nykyistä

10. ITÄPÄÄTY JA V. 1902 RAKENNETTU KUORI.
Östgaveln och det år 1902 uppförda koret.

11. SISÄKUVA.
Interiör.

matalammat, mutta itse aukko suorapäätteinen, joten sen yläpuolelle muodostui ohut tiilestä muurattu segmenttikaarinen ala. Keskellä oli pysty tiilisauva (pöytä.).

Länsipäädyssä on pieni pyörökaarinen ikkuna, jossa suorapäätteinen aukko, pielissä on kaksi pykälää; muoto on mahdollisesti alkuperäinen. Läntisen päätykolmion pyörökaarinen ullakonaukko on uudella ajalla muutettu ikkunaksi, jonka aukko on suorapäätteinen.

Kuori-ikkuna hävitettiin v. 1902, kun itäseinään puhkaistiin iso aukko uuteen kuoriin. Säilyneiden kuvausten mukaan ikkuna oli suhteellisen matala ja leveän pyörökaarinen (vrt. Ruskon kirkkoon). V. 1814 sen »paksut kivikehykset ja kivisauvat sekä hyvin pienet ruudut» (pöytä.) korvattiin puisilla puitteilla ja isoilla ruuduilla.

OVET. Runkohuoneessa on kolme oviaukkoa: länsiovi, ashuoneeseen johtava ovi ja sakariston ovi. Länsipäädyssä oleva ovi on leveä ja pyörökaarinen; ulkopieliissä on kaksi pykälää. V. 1830

tämä ovi muutettiin ulospäin avautuvaksi ja mahdollisesti sitä laajennettiin. Asahuoneeseen johtaa niin ikään pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on ashuoneen puolella kaksi pykälää. C. Lindberg mainitsee (Om teglets användning, s. 32) eteläseinän itäpäässä sijaitsevan papinoven, jota kuitenkin ei näy A. Lindmanin yllä mainitusta piirustuksesta; mahdollisesti se oli jo ennen v:ta 1822 muurattu umpeen, ja itäisimmän ikkunan laajentaminen alaspäin v. 1902 on siinä tapauksessa hävittänyt kaikki sen jäljet. Ovilevyt uusittiin v. 1896 ja hankittiin sisäovet. Sakaristoon johtava ovi on melkein suorapäätteinen ja pielet ovat paksun rappauksen peitossa. Mahdollisesti muoto on peräisin v:lta 1917, jolloin ovea ja sen kivikynnystä korjattiin (tilit). Mitään ullakonportaiden ovea ei ole, vaan ullakolle pääsee nykyään pohjoislaivan läntisimmässä holvissa olevasta aukosta.

SISUSTA (kuva 11). Kirkkosalin välikattona on 2×3 pilarin kannattamat tähti- ja ristiholvit.

Keskilaivan leveys on enemmän kuin kaksi kertaa niin suuri kuin sivulaivojen leveys, ja keskilaiva on myös sivulaivoja huomattavasti korkeampi (holveja käsitellään tarkemmin sivulla 253). V. 1902 rakennettuun, tähtihoivin kattamaan valoisaan kuoriin avautuu iso suippokaarinen aukko, ja kuorin vastakohtana runkokuone vaikuttaa hyvin pimeältä, varsinkin pitkien ikkunoita peittävien parvien ansiosta. Koko runkokuone pilareineen kallistuu huomattavasti itään, ja äskettäin tehdyistä korjauksista huolimatta on holveissa valtavia rakoja.

Runkokuoneessa on ruskeaksi maalattu lautalattia, kuori on askelta ylempänä. Runkokuoneen ensimmäinen kiinteä lattia laskettiin v. 1806, jolloin muurihaudat tyhjennettiin. V. 1902 lattian taso korotettiin nykyiselleen.

Kaikki seinät ja holvit ovat paksun rappauksen peittämät ja valkaistut. (Kalkkimaalaukset käsitellään sivulla 254.) Alinna on tumma öljyväripaneeli.

Rakennushistoriaa

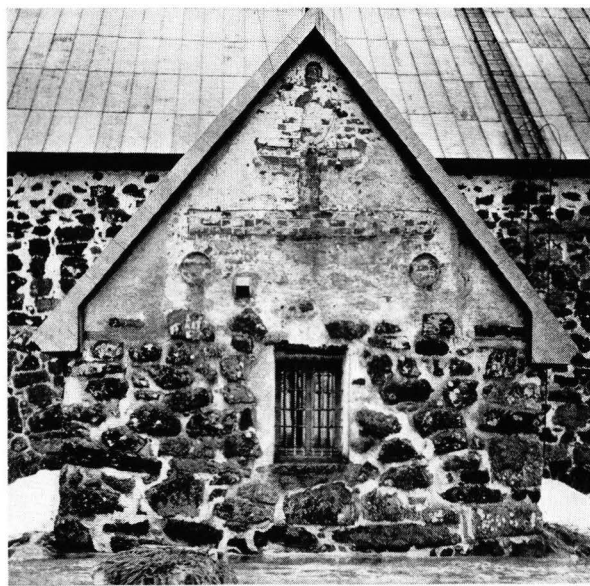
VANHIN KIRKKO. Kuten jo edellä mainittiin, on toistaiseksi mahdotonta selvittää lopullisesti kirkon yksityiskohtien historiaa; tähän tarvittaisiin rappauksen poistaminen ja lattianalustan tutkimukset ym. Niin jää esimerkiksi SAKARISTON (kuva 12) ja runkokuoneen keskinäinen suhde epäselväksi, samoin siis kysymys siitä, onko paikalla aikaisemmin sijainnut nykyistä kirkkoa edeltänyt puinen kirkko.

Sakariston sivuseinät ovat muurausliitteessä runkokuoneen kanssa, jonka pohjoismuurista pistää esiin sidekiviä (vai meneekö sakariston itseinän alaosa sisään runkokuoneen pohjoismuuriin?). Sakariston länsi- ja itäpuolella on sitä paitsi runkokuoneen pohjoismuurissa käyttämättömiä sidekiviä. Sakariston pohjoispuolella on maassa itseinän linjassa iso kivi, joka mahdollisesti on ison perustan merkinä. Tästä Rinne tekee johtopäätöksen, että sakaristo on kylläkin runkokuonetta vanhempi, mutta että se keskiajan loppupuolella on uusittu ja varsinkin kavennettu (Liedon historia s. 442). Lindberg on sakaristosta löytänyt (holvista? aukoista?) tiiltä, jonka koko, 28×13×8 cm, saattaisi viitata 1300-luvun alkuun tai vielä vanhempaan aikaan, sakariston lattian tiilikoko taas viittaa 1300–1400-lukuun (ks.

tuonnempaa). – Sakariston ja runkokuoneen välisen suhteen saattaa yhtä hyvin tulkita siihen suuntaan, että sakaristo olisi runkokuonetta myöhäisemmältä ajalta, mutta rakennettu alkuaan suunniteltua sakaristoa pienemmäksi; kaivauksista asia jää selvittämättömäksi, koska ei myöskään pääse sakariston ullakolle tutkimaan sakariston ja runkokuoneen välisiä rakennelmia.

Sakariston sivuseinien ulkopituus on (runkokuoneen muuri mukaan luettuna) 7,80, niiden korkeus 2,30 m. Päädyn leveys on 2,30, korkeus 6,75 m. Muurin paksuus on 1,25–1,50 m. Sakariston seiniin on käytetty verraten suuri-koista kivimateriaalia. Jo keskiajalla on kirkossa suoritettu suuri täydennys- ja uusimistyö ja tämän yhteydessä on sakariston päätykolmio uusittu tiilestä. Sen koristeena on nauhakomeroista kohoava ristikomero, jonka haarat ovat pyöreäpäiset, ja nauhakomeron alapuolella kaksi pyörökomeroa, ylinnä päätykolmiossa hyvin pieni pyörökomero.

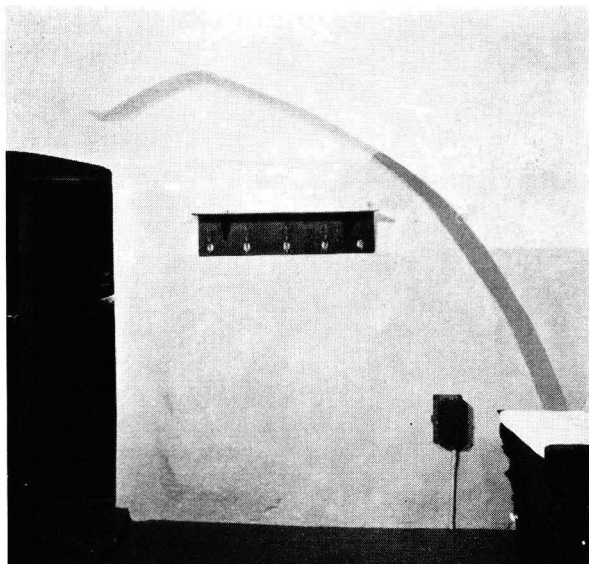
Pohjoispäädyssä on suorapäätteinen, rautaristikolla varustettu ikkuna, joka mahdollisesti puh-

12. SAKARISTO. PÄÄTYKOLMIO ON UUSITTU 1400-LUVULLA, IKKUNAN MUOTO LIENEE PERÄISIN V:LTÄ 1673.
Sakaristian. Gavelröset förnyades redan under 1400-talet, fönstrets form torde härröra från år 1673.

kaistiin tai laajennettiin v. 1673 (tilit), ja laajennettiin alaspäin v. 1837; itseinässä ollut alkuperäinen pieni, suippokaarinen ikkuna on muurattu umpeen (mahdollisesti v. 1673).

Sakariston kuten runkokuoneenkin vesikatto on peitetty galvanoidulla pellillä.

13. SAKARISTON SEKUNDÄÄRISTÄ HOLVIA KANNATTAVA KILPIKAARI.

Sköldbågen, som uppbär sakristians sekundära valv.

Välikattona on ristiholvi, joka on itse sakaristoa myöhemmältä ajalta; se on rakennettu päädyn korottamisen yhteydessä (ks. runkokuoneen holveja). Runkokuoneen seinää vastaan sitä on kannattamassa kilpikaari, jonka leikkaa runkokuoneeseen johtava ovi (kuva 13). Holvi on kahdeksanjakoinen rengasholvi, jossa on puolen kiven ruode. Paksun rappauksen takia ei tiilen kokoa voi mitata.

Sakariston lattia on nykyään runkokuoneen (korotettua) lattiaa hieman matalammalla ja sen alla on *kellari*. Jo v. 1775 mainitaan sakariston lautainen lattia, kellarista on puhetta v. 1757, jolloin sitä korjailtiin (tilit). – Kun runkokuoneen lattia v. 1902 korotettiin, löytyi sakariston kynnyksen alta vanha (1700-luvun?) tiilikynnys ja 60 cm nykyisen lattiatason alta keskiaikainen tiililattia ja tiilikynnys, jonka yläpuolelle myöhemmin rakennetun kellarin holvi nousee. Tiilien koko on 28,5–29 × 14 × ?, kynnyksen tiilen koko 30,5 × 13 × 9 cm.

RUNKOKUONE RAKENNETAAN. Kuten jo Rinne huomauttaa, kirkko jo kokonsa vuoksi tuskin on 1300-lukua vanhemmalta ajalta. Niin kuin useassa 1300-lukua alkupuolella rakennetussa kirkossa tässäkin pienet kulmatukipilarit ovat kuuluneet alkuperäiseen rakennusvaiheeseen, vaikka holveja ei ole tehty vielä niin aikaisin. Alkuperäisen välikaton muotoa ei tunneta. Edellä (s. 248) mainittiin, että sekä sivuseiniä että päätyjä on jo keskiajalla huomattavasti korotettu; alku-

peräinen runkokuone on siis ollut nykyistä matalampi. Kirkko on jo 1300-luvun alkupuoliskolla saatu käyttökelpoiseksi (eikä sitä siis ole jätetty ilman kattoa odottamaan vastaisia holveja ja päätyjä); tästä on todisteena joukko veistoksia noin 1320–1330 -luvuilta ja hieman myöhemmin valmistunut triumfikrusifiksi (ks. s. 257–258). Colliander mainitsee kirkon rakennetun v. 1336 ilmoittamatta kuitenkaan lähdeään.

Alkuperäisen runkokuoneen yksityiskohtia ei tunneta. Mm. ikkunain ja ovien muotoa on voitu muuttaa holvauksen ja seinien korottamisen yhteydessä. *Ullakolle* on päästy pohjoisseinän länsipäästä alkavia *kierreportaita*, jotka vielä näkyvät Helge Ranckenin v. 1895 laatimassa korjaussuunnitelmassa, mutta jotka v. 1895 muurattiin umpeen. Tässä kohden pohjoismuuri on ullakon puolelta nähtynä epäsäännöllinen ja korjatun näköinen.

ASEHUONE on rakennettu runkokuoneen jälkeen, eteläseinässä sijaitsevasta ovesta päättäen vasta joskus 1400-luvulla. Muurausliitteen saavuttamista varten kirkon etelämuuriin on jätetty rakennettaessa ulospistäviä sidekiviä, mutta syystä tai toisesta näitä ei ole käytetty. Asehuone sijoitettiin hieman idemmäksi kuin oli suunniteltu, joten sidekivet nyt näkyvät sen sivuseinien länsipuolella.

Asehuoneen sivuseinien ulkopituus on 6,60, korkeus 3,30 m. Päädyn leveys on 6,90 ja korkeus 7,20 m. Muurin paksuus on 1,20 m.

Asehuoneeseen on käytetty verraten suurikokoisia kiviä. Räystään alapuolella on tiilimuurausta, joka on peräisin v:lta 1806. Mainittuna vuonna asehuonetta näet korotettiin uuden kattotuolin rakentamisen yhteydessä ja hävitettiin päätykolmion pyörökaarinen aukko. Vesikatto on galvanoitua peltiä.

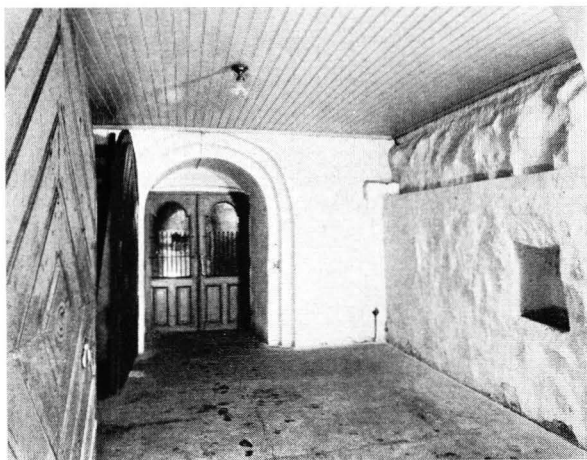
Eteläseinässä on pyörökaarinen ovi, jonka ulkopielissä on kaksi, sisäpielissä yksi suorakulmainen pykälä. Sisäpuolelta näkee, että asehuone on suunniteltu holvilliseksi, vaikka suunnitelma ei ole toteutunut (kuva 14). Itäseinässä on vaakasuora pykälä, tynnyriholvin jalka, länsiseinässä taas ristiholvin jalka. Holvin asemassa on nyt helmiponttilautainen vaakasuora katto, joka sivuaa runkokuoneeseen johtavan oven profiilin. Itäseinässä on neliömäinen *komero*.

Lattia on betonista. V. 1759 mainitaan lautalattia. **HOLVIT TEHDÄÄN.** 1400-luvun viimeisinä vuosikymmeninä on kirkossa suoritettu laaja korjaustyö, jolloin muurit on korotettu ja tehty holvit,

Näiden tyyppi – rengasholvi – sitoo ajoituksen mainittuun aikaan (vrt. esim. Hollolan kirkon noin v. 1480 syntyneisiin holveihin). Samaan aikaan viittaavat 1400-luvun loppupuolella tai vuoden 1500 paikkeilla hankitut veistokset (ks. ss. 256–64). – Korjaukseen kuuluu myös sakariston päädyn ja mahdollisesti eteläseinän ikkunain muodon uusiminen. – Sekä pilarit että holvit ovat (myös ullakon puolelta) paksun rappauksen peitossa; tiilenkoko on tuntematon.

Seiniä korottamalla on saatu aikaan holvinjalat, joten ei ole tarvinnut tehdä kilpikaaria holvien tueksi.

Runkohuoneessa on 2×3 pohjaltaan neliön muotoista pilaria, joiden alaosat korjattiin v. 1895. Kuten mainittiin, keskilaiva on yli kaksi kertaa sivulaivoja leveämpi ja myös huomattavan paljon korkeampi. Sivulaivojen holvit ovat ristiholveja; niiden viisitahkoisten ruoteiden yhtymäkohdassa on rengas. Keskilaivan kaksi itä-

14. ASEHUONEEN SISÄKUVA; SEINÄSSÄ NÄKYVÄ SUUNNITEL-
LUN TYNNYRIHOLVIN HOLVINJALKA.

Interiör av vapenhuset med anfang för planerat tunnvalv.

sintä holvia ovat tähtiholveja, joiden ruoteiden muodostaman keskusristin haarat ulottuvat vyö-
kaariin ja arkadikaariin saakka (Lindbergin tyyppi 6). Ruoteiden yhtymäkohdassa on rengas, samoin niissä kohdin, missä ristin haarat leikkaavat tähtikuvion ääriviivat. – Kolmas holvi on tavallinen tähtiholvi, jonka ruoteiden yhtymäkohdassa on rengas. Läntisimmässä, kahdeksanjakoisessa holvissa on ruoteiden yhtymäkohdassa rengas, joten holvi siis on samanlainen kuin sakariston holvi.

Pilarien levyiset arkadikaaret ovat suippokaariset ja nousevat suoraan pilareista sekä päätyseinistä.

Kapeat suippokaariset vyökaaret nousevat pilarien ja sivuseinien porrastetuilta konsoleilta.

KUORI rakennettiin v. 1902 kirkon itäpäähän rakennusmestari A. D. Lönnrothin johdolla ja arkkitehti Helge Ranckenin piirustusten mukaan (pöytä; kirkon arkistossa oleva piirustus on kuitenkin lehtori G. E. Aspin signeeraama v. 1896).

Viisiseinäisen, tiilestä muuratun kuorin kuudes seinä avautuu runkokuoneeseen. Kulmissa on matalat peltikattoiset tukipilarit. Hammastuksen koristaman räystään yläpuolelle kohoaa pellillä katettu, ylöspäin kapeneva huippukatto, jonka päätteenä on krapuristi. Sivuseinissä on pyörökaariset, koristeellisesti jaetut ikkunat, itäseinässä rapattu pyörökaarinen komero, johon on sovitettu risti. Välikattona on korkealle kohoava tähtiholvi, jonka ruoteiden yhtymäkohtien renkaat jäljittelevät kirkon holveja. Seinien ja holvien sisäpinnat on käsitelty samalla tavoin kuin runkokuoneen, lattia on betonia.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. Jo v. 1780 kirkkoherra ehdotti kirkon laajentamista ja 13. 4. 1799 päivätty maaherran kirje mainitsee seurakunnan vastahakoisuuden kirkon korjaamiseen, laajentamiseen tai siirtämiseen toiselle paikalle. Kirkon muurit ja holvit oli rapattava ja ankkuroitava, vesikatto laskettava ajan makusuunnan mukaiseksi. Välttämättömimmät muurien korjaukset suoritettiin vv. 1805–06 ja 1827.

V. 1822 hankittiin Adolf Lindmanin laatima korjaus ehdotus. Tämän mukaan oli tilaa saavutettava holvien ja paksujen pilarien poistamisen avulla; niiden asemesta oli rakennettava lautainen tynnyriholvi.

Vasta vuosisadan loppupuolella keskustelu kirkon korjaamisesta ja laajentamisesta uudelleen elpyi ja johti tällä kertaa tuloksiin. V. 1894 syntyi kaksi ehdotusta. Kirkonkokous ehdotti kirkon laajentamista ristikirkoksi: uusi, iso sakaristo oli rakennettava vastapäätä ashuonetta, vanha sakaristo kun olikin runkokuoneen v. 1806 tapahtuneen lattiankorotuksen johdosta käynyt liian matalaksi. Valitut katselmusmiehet taas suosittivat kirkon laajentamista itään päin, mutta kirkonkokous vastusti tätä ehdotusta huomauttaen, että länsipääty oli itäpäätyä paljon rappeutuneempi ja joka tapauksessa uusittava; kirkko olisi laajennettava länteen päin.

Lääninarkkitehti Helge Rancken, jolle asia alistettiin, muistutti siitä, että maaperä oli kirkon länsipään kohdalla vielä huonompi kuin idässä.

Oli saatava uusi, itäinen kuori ja kirkko muutettava ristikirkoksi, sekä tehtävä lautainen välikatto. Hänen laatimassaan ehdotuksessa asehuone oli kokonaan sulatettu kirkkosaliin; asehuoneen ja sakariston ylätiloissa oli parvet.

Päätettiin että rakennettaisiin kahdenkymmenen vuoden kuluttua uusi kirkko kokonaan uuteen paikkaan, koska vanhan muutokset kävisivät melkein yhtä kalliiksi kuin uuden pystyttäminen. Toistaiseksi oli vain kirkon holvit (varsinkin etelälaivassa) ja lattia korjattava.

Korjaus suoritettiin v. 1895 turkulaisen rakennusmestarin Lindqvistin johdolla. Tältä vuodelta on peräisin holvien ja seinien paksu rappauskerros. Hankittiin uunit. Korjaus tuli kuitenkin niin kalliiksi, että uuden kirkon rakentamisesta luovuttiin. – Korjaukseen sisältyi myös kiinteän sisustuksen uusiminen (mikä toteutui vasta v. 1902) ja ikkunain muuttaminen sekä pohjois-seinän ikkunain puhkaiseminen (mikä myös suoritettiin vasta v. 1902; tältä vuodelta ovat peräisin ikkunain vinoruutuiset, uusgoottilaisen makusuunnan mukaan tehdyt puitteet). Vihdoin ryhdyttiin v. 1902 uuden kuorin rakentamiseen. Tältä vuodelta ovat myös peräisin tukipilarit nykyisessä muodossaan.

Kalkkimaalaukset

C. Lindberg mainitsee (Om teglets användning ja Suomen kirkot) Liedon kirkossa olleen keskiaikaisia kalkkimaalauksia, mikä väite kuitenkin johtunee erehdyksestä. E. Nervander suoritti v. 1885 koehakkauksia kirkossa, mutta ei löytänyt edes värin jätteitä. A. W. Rancken sanoo v. 1939 nähneensä sakariston oven vieressä värikatkelman.

V. 1645 kirkon seinät ja holvit kalkittiin (Vars.-Suomen historia VII, s. 20) ja myöhemmin holveja on uudelleen valkaistu ainakin 1660-luvulla, vv. 1827, 1895 ja 1924.

Vuoteen 1902 saakka oli kuori-ikkunan ympärillä sininen verhoasetelma, jonka oli suunnitellut taiteilija G. Finnberg v. 1827 (maalauksen suoritti luultavasti maalari Herman Granbohm; pöytäk.). Asetelmaan kuului kaksi palmua ja polvistuvat enkelit, kirja ja kalkki. – Kun maalauksen tilattiin, oli Finnbergin kilpailijana E. C. Chiewitz, jonka ehdotus hylättiin.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus uusittiin perin pohjin v. 1902 lehtori G. E. Aspin v. 1896 laatimien piirustusten mukaan. Tyyli on kuivahkoa uusgoottilaisuutta. Tätä ennen on sisustuksen (kuorin) perusteellinen korjaus suoritettu ainakin 1660-luvulla, samoin

v. 1758, jolloin kirkkomaalari Joonas Bergman maalasi osan sisustuksesta, ja v. 1837.

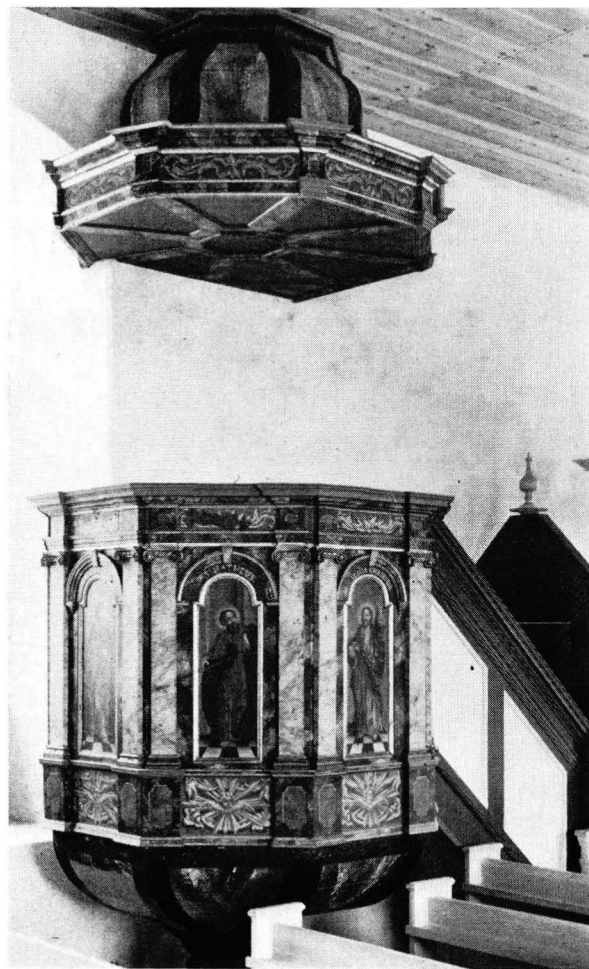
V. 1895 hankitut uunit korvattiin v. 1952 sähkölämmityksellä. Sakariston uuni mainitaan jo v. 1837. Sähkövalo on ollut v:sta 1926.

ALTARI, puuta, tehty v. 1902.

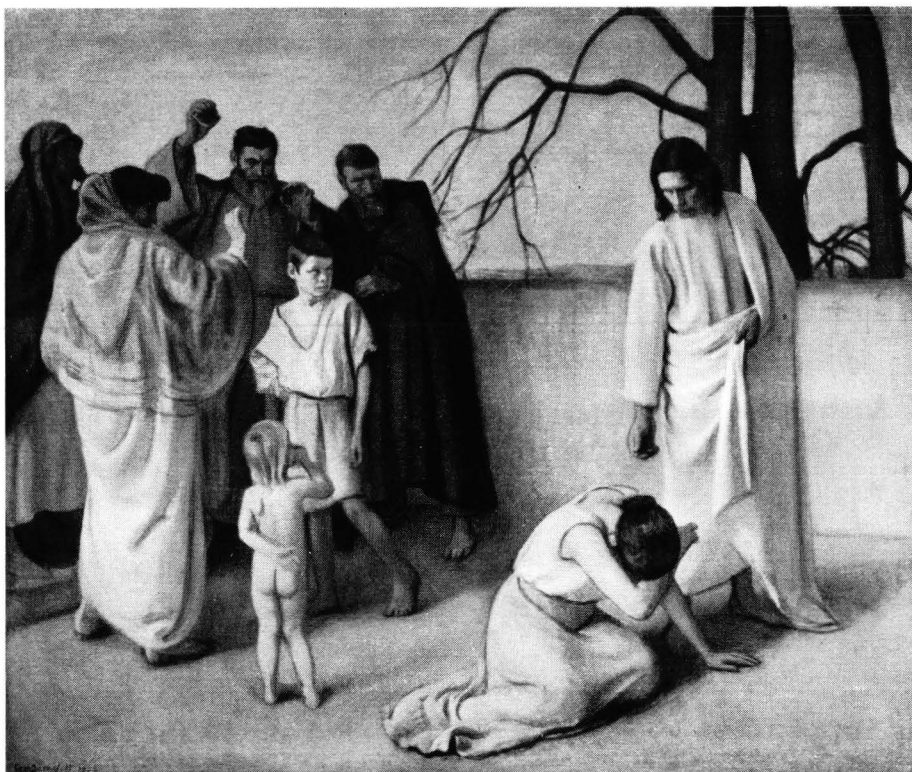
Sen edeltäjä oli tehty v. 1662 Elin Stålhandsken kustannuksella (kal.; hän oli Raukkalan omistajan Hannu Ramsayn leski).

ALTARITAUULU (kuva 16), kankaalle tehty öljymaalaukseen, signeeraus »Eero Järnefelt 1908». Aiheena syntinen vaimo Jeesusken jalkain juuressa. Yksinkertaiset kullatut kehykset. Koko 150×300 cm. Littoisten tehtaan omistaja Louis Schnitt lahjoittanut v. 1908; valkoisia uusgoottilaisia kehyksiä säilytetään tapulissa.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1902, umpinainen, puo-

15. VANHA SAARNASTUOLI. MAHDOLLISESTI C. F. SCHRÖDERIN SUUNNITTELEMA; SEN RAKENSI PUUSEPPÄ JUHA LINDSTEDT V. 1757 JA MAALASI JOONAS BERGMAN. THM. Predikstol, byggd år 1757 av Johan Lindstedt, möjligen enligt förslag av C. F. Schröder, målade av Jonas Bergman. ÅHM.

16. ALTARTITÄULU. EERO JÄRNEFELT, 1908.
Altartavla. Eero Järnefelt, 1908.

lipyöreä. Koristeena yksinkertaiset suorakaiteen muotoiset peilit. Maalattu valkoiseksi.

KUORINAITA mainitaan v. 1733 penkkijaon yhteydessä; se poistettiin luultavasti 1800-luvun alkupuolella.

SAARNASTUOLI, tehty v. 1902, toisen pohjoispilariin vieressä. Jalka, runko ja portaat, joissa kaiteet. Yksinkertaista uusgoottilaista tyyppiä, monikulmion muotoisen rungon koristeena kärkeen päätyvät peilit, joihin on sovitettu ristit. Värit valkoinen ja kulta.

VANHA SAARNASTUOLI (kuva 15), nykyään THM n:o 12266. Tyylistä päättäen ehkä C. F. Schröderin piirtämä, vrt. Alastaron saarnastuolin piirrosta, Klemetti I s. 317, kuva 700 a. Puuseppä Juha Lindstedt valmistanut v. 1757 ja kirkkomaalari Joonas Bergman maalannut v. 1758. Signeeraus katoksen ylälaudassa: »Förferdigat af Johan Lindstedt/1757 den 12 maj» (valmistanut Juha Lindstedt 1757 toukokuun 12. pnä).

Alaosaltaan uusittu jalka, monikulmion muotoinen runko, uudet portaat, joissa kaide ja ovi, kulmikas katos. Polvekkeisen alalistan ulkonavista kulmista nousevat litteät joonialaismalliset kaksoispilasterit, jotka kannattavat hillityn ylälistan polvekkeita. Sivuissa on taitekaariset

kapeat peilit, joiden yläpuolella pyörökaarinen profiloitu lista. Peileihin on maalattu Vapahtaja ja evankelistat nimikirjoituksineen: »S. Lucas», »S Marcus», »Jesus Christus», »S Matheus» ja »S Iohannes». Alalistoituksessa on polvekkeiden väleihin maalattu enkelinpäät, ylälistaan simpukka- ja lehtiaiheet. – Katoksessa toistuu rungon polvekkeinen lista; ylin osa on hävinnyt. Listan koristeena on maalattuja kasvikuviota. Värit vihreä, sinipunainen ja tumman ruskehtavan punainen marmorointi sekä sinistä, punaista, harmaata ja keltaista.

Tämän saarnastuolin edeltäjä oli valmistunut vv. 1660–65; se sijaitsi »kuorinaidan kohdalla» (kal.).

PARVET. V. 1902 tehdyt, konsolien kannattamat parvet kiertävät koko runkokuonetta kuoriin asti. Rintamuksen koristeena kärkeen päätyvät peilit. Väri valkoinen.

VANHAT PARVET (THM n:o 12256 a–k) paloivat Turun linnan pommituksessa v. 1941. Ne olivat peräisin 1700-luvulta. V. 1733 laaditussa penkkijakopöytäkirjassa mainitaan v. 1732 rakennettu miesten parvi sekä naisten parvi, joka oli vanhempi. Miesten parvi oli etelälaivan kahdessa läntisimmässä traveessa ja keskilaivan länsipäässä, naisten parvi kuorin koilliskulmassa (keskiaikainen kuoriparvi?).

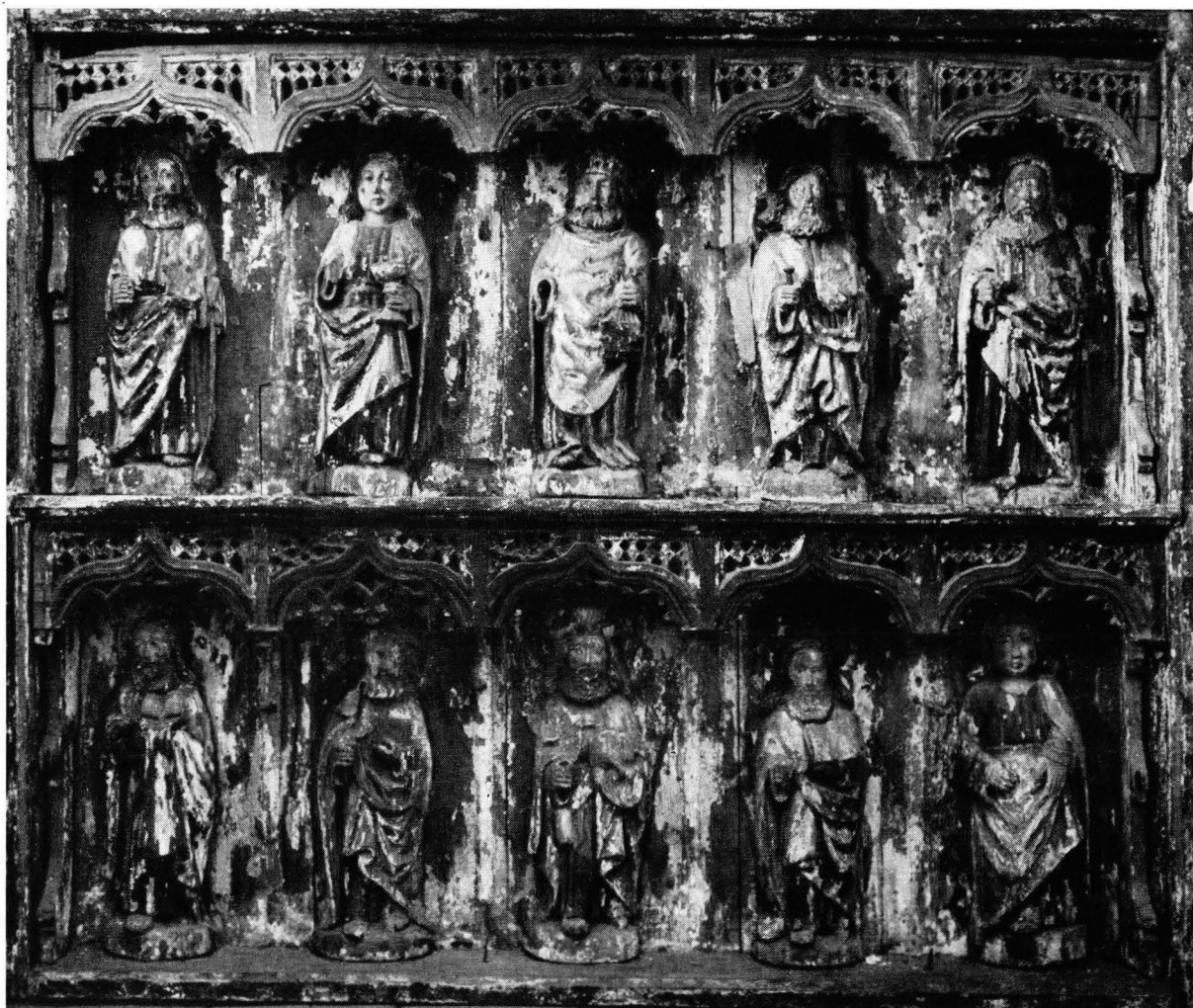
Vv. 1778–89 tehtiin »uudet parvet molemmin puolin» (tilit) ja rakennusmestari Harvelius (?) peri maksun yhden parven rakentamisesta. Nervanderin kuvauksen mukaan oli v. 1885 parvi kuorin koillisosassa, pohjoislaivan kahdessa läntisimmässä holvissa, etelälaivan läntisimmässä holvissa ja keskilaivan länsipäässä; länsipään parvet yhtyivät. Etelä- ja länsiparven yhtymäkohdassa oli lista, johon oli maalattu: »A^o 1732», sen yläpuolelle »Anno 1739 D . . . A . . .» ja vielä tämän yläpuolelle »A^o 1758 d. 23 Sept.» Vuosiluvuista on nähtävästi ensimmäinen rakennusvuosi ja viimeinen maalausvuosi.

V. 1758 kutsuttiin Joonas Bergman maalaamaan osa näistä parvista, ja v. 1807 G. Sweidel maalasi kaksi sivuparvea »edellisten kaltaisiksi» (tilit). Kuvat oli sovitettu katkokaarisiin peileihin, joiden yläreunan koristeena oli veistetty ruusuke. Peilien välisissä pilastereissa oli pysty syvennys, alareunassa aaltoreunainen sahattu koristeista. Kuvien alapuolella oli nimet. Kuoriparven etelärintamuksessa »Haggai», »Zacharias», »Malachias», »Moses», »Aron», »David», »Nathan», länsirintamuksessa »Nahum», »Habacuc», »Zephania», pohjoisparven itärintamuksessa »Jeremias», »Hesekiel», »Daniel» sekä kirjoitus: »O cuinga suloiset ovat niiden jalat vuorilla, jotca rauha julistavat, jotca hyvä

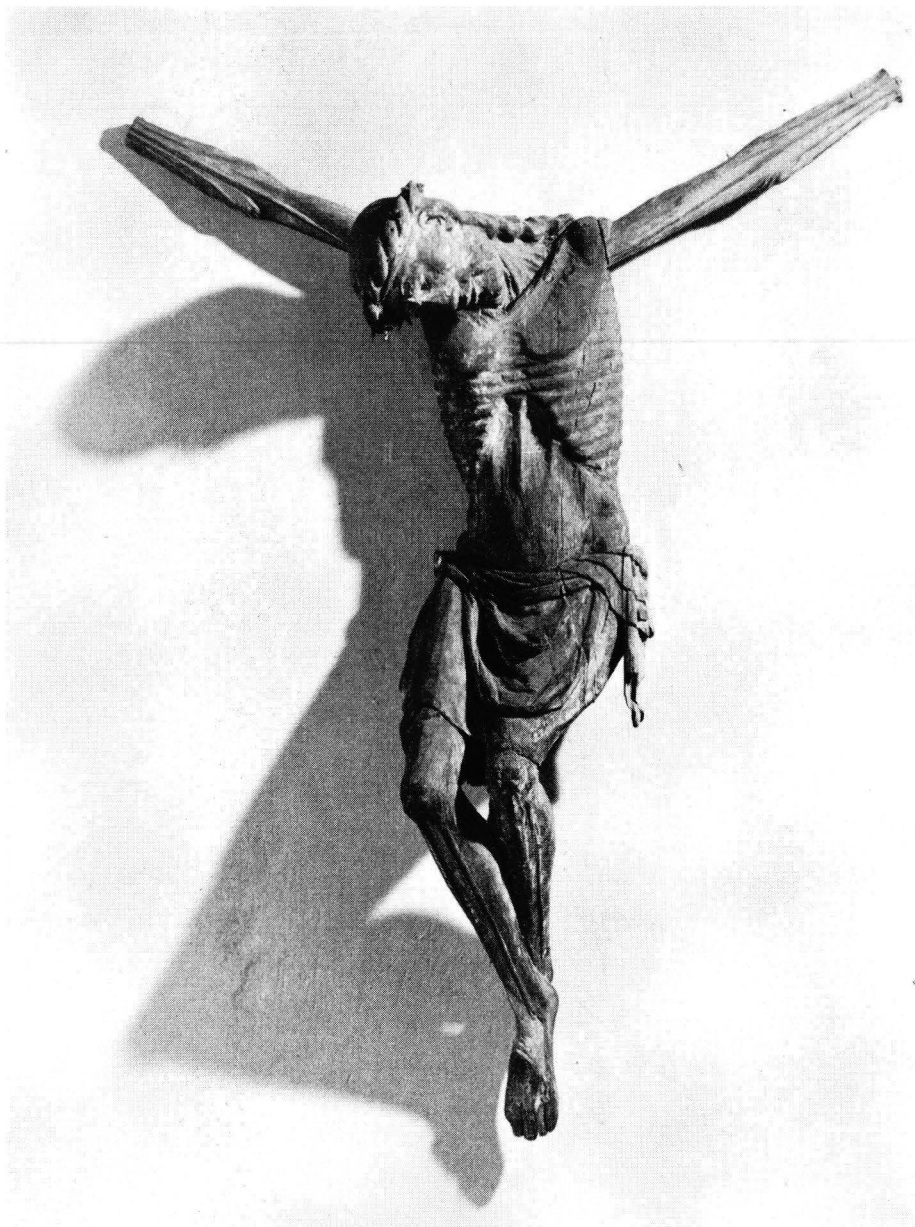
saarnavat etc. Esaie 52 L. 7, Nahum 1 15.» Saman parven etelärintamuksessa oli »Simon», »Judas Tadeus», »Thomas», »Barrtholomaeus», »Philippus», »Esaia» sekä kirjoitus: »Heidän äänens tosin on lähtenyt caicken mailmaan ja heidän sanans mailman ärijn. Rom: 10 Luc: 13 v. Psalm 29 5 v.» Länsipään parven rintamuksessa: »Johannes Baptista», »Petrus», »Paulus», »Andreas», »Jacobus major», »Jacobus minor», »Matthias» sekä kirjoitus: »Mengät sijs ja opettacat caicke canssa ja castacat heitä nimeen Isän ja pojan ja pyhän Hengen. Ja opettacat heitä pitämän caicki cuin minä olen teille käsenyt Matth. 28 Luc: 9 vers.» Eteläparven pohjoisrintamuksessa oli »Hosea», »Joel», »Amos», »Obadia», »Jonas», »Micha», itärintamuksessa »Jacob», »Isaac», »Abraham».

URUT. 14-äänikertaiset, pneumaattiset, B. A. Thulé rakentanut v. 1895. Uusgoottilainen julkisivu, jossa on viisi pyörökaarista pilliryhmää, kolmiopäytyjen koristeina fiaaleja, krapuristejä ym. Värit vaaleanharmaa ja kulta.

Aikaisemmin oli ainakin 1880-luvulla käytetty kanttorin urkuharmonia.

17. ALTARIKAAPI, KOTIMAINEN TYÖ KESKIAJAN LOPULTA. THM.
Altarskåp, inhemskt senmedeltida arbete. ÅHM.

18. KRUSIFIKSI 1300-LUVUN KESKIVAIHEILTA. THM.
Krucifix från medlet av 1300-talet. ÅHM.

PENKIT, tehty v. 1902. Yksinkertaiset, päädyt päättyvät ympyrään. Tammenväriset.

Edelliset penkit maalattiin v. 1837 sinisiksi; tätä ennen ne olivat maalaamattomat. V. 1752 mainitaan papin- ja lukkarinpenkin korjaus.

Keskiaikaiset veistokset

Liedon kirkon keskiaikaiset veistokset luovutettiin 1890-luvulla suurimmaksi osaksi Turun kaupungin historialliseen museoon; tätä ennen

niitä oli säilytetty tapulin ullakolla. E. Nervander laati v. 1885 luettelon kirkossa näkemistään veistoksista: tämä ei aivan tarkkaan pidä yhtä THM:ssä nykyään olevien veistosten kanssa. Museossa saattaa siis vielä olla joku »tuntemattoman» kirkon veistos, joka itse asiassa on peräisin Liedon kirkosta.

ALTARIKAAPPI (kuva 17), nykyään THM n:o 4813. Kotimainen myöhäiskeskiaikainen työ, koivua. Poistettu alttarista v. 1827 (myös vv. 1751–54 se oli poissa paikoiltaan). Kaapin, jonka ovet puuttuvat, jakaa vaakasuora lista kahteen kerrokseen. Näihin on sovitettu 2×5 seisovaa

19. KRUSIFIKSI, KOTIMAINEN TYÖ VUODEN 1500 PAIKKEILTA. THM.

Krucifix, inhemskt arbete, ca 1500. ÅHM.

veistosta kölikaaristen läpikuvioisten koristekatosten alle, joiden krapuristit suureksi osaksi puuttuvat. Yläriivin figuurit oikeasta vasempaan: apostoli (kädessä kirja; tunnusmerkki puuttuu), Johannes (kalkki; toinen käsi puuttuu), Pietari (paavin asu, kirjapussi; toinen käsi tunnusmerkkeineen puuttuu), Paavali (tai Matteus; kirja; miekan teräosa puuttuu), apostoli (?; kirja, jallassa kengät). Alarivissä: kaksi apostolia (kirjat; tunnusmerkit puuttuvat), Jaakob vanhempi (pyhiinvaeltajan asu), apostoli (kirja; tunnusmerkki puuttuu), apostoli (nuorekkaan näköinen; tunnusmerkki puuttuu). Värijätteitä ja liitupohjustusta. Kaapin koko 136×161 cm, figuurien kork. 48–55 cm.

KRUSIFIKSI, nykyään THM n:o 4737, triumfikrusifiksin Ristiinnaulittu (kuva 18). 1300-luvun keskivaiheilta, saksalaista tyyppiä, tammea (selkään on sovitettu koivulauta, käsivarret ja osa lannevaatetta ovat koivua). Verraten korkeatasoinen työ, joka osoittaa anatomian tuntemusta. Ristiinnaulittu on esitetty kuolleena, pää syväälle oikealle kallistuneena. Päässä on kiedottu orjantappurakruunu. Käsivarsissa ja jaloissa on ulkonevat suonet ja jänteet; itse kädet puuttuvat. Koukistettuihin jalkoihin on lyöty yksi naula. Lannevaate on kierretty yläreunastaan ja sen toinen, irtokappaleesta veistetty pää riippuu va-

semmalta sivulta. Polvet ovat näkyvissä. Värijätteitä: ihonväriä, veri punaista, lannevaate valkoinen. Kork. 118 cm.

KRUSIFIKSI, nykyään THM n:o 4731 (kuva 19). Kotimaista tekoa vuoden 1500 paikkeilta, tammea. Dramaattinen, verraten hyvää anatomian tuntemusta osoittava pyöröveistoksena muovailtu Ristiinnaulittu, jonka risti puuttuu. Melkein pystyasennossa olevassa päässä on kiedottu orjantappurakruunu, silmät ovat ummessa, ilme kärsivä. Kaksihaarainen parta ja aaltokouruin elävöitetty kiharat. Kapea poimutettu, edestä kääritty lannevaate. Värijätteitä: vaaleanpunainen iho, hiukset mustan ruskeat, veri punaista, vaate valkoinen. Kork. 166 cm. – Tämä krusifiksi riippui vielä v. 1779 »keskellä kirkkoa». Kronqvistin mukaan se

20. SUREVA NEITSYT MARIA. KOTIMAINEN TYÖ VUODEN 1500 PAIKKEILTA. THM.

Den sörjande Jungfru Maria. Imhemskt arbete, ca 1500. ÅHM.

mahdollisesti muodostaa yhdessä seuraavan kahden veistoksen kanssa ns. kalvaarioryhmän; tekotapa näyttää kuitenkin hyvin erilaiselta.

NEITSYT MARIA, nykyään THM n:o 4822 (kuva 20). Pohjoismaista alkuperää, vuoden 1500 paikkeilta, koivua. Maria on esitetty seisovana ja surevana (ristin juurella). Pehmeästi muovailtu pyöröveistos, päässä tapin reikä. Maria pitää kätensä ristissä; vaippa on koottu käsien alle. Päässä vaippaan yhtyvä hunttu ja vaimon pääliina. Mekossa rinnassa pienet pystypoimut, alaosassa epäsäännölliset laskokset, toinen jalkaterä näkyvissä. Värinjätteitä: vaipan vuorissa punaista. Kork. 143 cm.

JOHANNES(?), nykyään THM n:o 4823 (kuva 21). Kotimainen työ noin vuoden 1500 paikkeilta, koivua. Pyöröveistokseksi muovailtu seisova, pitkäkiharainen, avojalkainen parraton mies, yllään mekko, vyö ja vaippa. Päässä tapin reikä. Tunnuskuvaa pitänyt vasen käsi puuttuu, toinen

21. JOHANNES(?). KOTIMAINEN TYÖ VUODEN 1500 PAIKKEILTA. VEISTOS ON MAHDOLLISETSI EDELLISEN KUVAN NEITSYT MARIAN KANSSA KUULUNUT NS. KALVAARIO-RYHMÄÄN. THM.

Johannes(?), inhemskt arbete, ca 1500. Har möjligen tillsammans med madonnan på föregående bild tillhört en sk. kalvariegrupp. ÅHM.

22. PYHÄ ANNA »ITSE KOLMANTENA». POHJOIS-SAKSALAINEN TYÖ 1400-LUVUN LOPPUPUOLELTA TAI N. V:LTÄ 1500.

THM.

S. Anna »självtredje». Nordtyskt arbete, sent 1400-tal eller ca 1500. ÅHM.

on koholla adoranttiasennossa. (Nervander sanoo v. 1885 »näyttäen käsien sisäpuolia» ja tulkitsee veistoksen P. Franciscusta esittäväksi.) Hiukset aaltokourujen elävöittämät. Värin jätteitä: silmät merkitty mustalla, vaippa punainen, vuori sininen, mekko vihreä. Kork. 145 cm.

KULKUEKRUSIFIKSI, kotimainen, tehty noin v. 1500, koivua. Riippuu nykyään sakaristossa. Rististä on säilynyt ainoastaan poikkipuu.

Kuolleena esitetty, rauhallisen näköinen Ristiin-
naulittu, sulhteettoman isossa päässä kiedottu
orjantappurakruunu, matalilla lantioilla edestä
käärretty lannevaate, jonka pää riippuu alas oi-
kealla puolella. Uudenaikaiset öljyvärit. Kork.
65 cm.

NEITSYT MARIA, nykyään THM n:o 4826 (kuva 23).
1320–1330 -luvulta, ns. Liedon mestarin tekoa ja
tämän mestarin tunnetuin työ (Nordman, Några

23. NEITSYT MARIA, NS. LIEDON MESTARIN TYÖ 1320–1330
-LUVUILTA. THM.
*Jungfru Maria, utförd av den sk. Lundomästaren på 1320–
1330-talet. ÅHM.*

träskulpturer från äldre medeltid, ss. 19–20),
tammea. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä.
Gotlantilaisen tyyliuunnan vaikutuksen alaisena
veistetty madonna istuu jäykkäselkäisenä, nos-
taen vasemmalla kädellään pitkään laskostettuun
mekkoon puettua Jeesus-lasta. Marian kruunu
puuttuu ja oikea käsi on uusittu, lapsen molem-
mat käsiwarret puuttuvat, jalusta vaurioitunut. –
Kasvoissa täysgotiikan ilme: korkealle kaartuvat
kulmakarvat ja hymyilevä suu; kaula pitkä.
Marian päässä hunttu, kapeilla hartioilla vaippa,
joka polvien kohdalla putoaa alas valtavana las-
koksina liittyen mekon laskoksiin; mekko ylä-
ruumiin kohdalla sileä, vyötäröllä vyö. Toinen
jalkaterä näkyvissä. – Jeesus-lapsella lyhyet pak-
sut kiharat, toinen jalkapohja ylöspäin käännetty,
mekko muovailtu samanlaisiin litteihin tötterö-
laskoksiin kuin Marian mekko. Värien jätteitä:
vaippa punainen ja osittain kullattu, vuori sini-
nen, lapsen mekko valkoinen, hiukset kullatut.
Kork. 114 cm.

NEITSYT MARIA. Myöhäiskeskiaikainen kotimai-
nen, kömpelötekoinen työ, koivua. Veistos on
luultavasti sama kuin Taidehist. retkikunnan v.
1885 mainitsema n:o 5, mutta nykyään molemmat
kädet puuttuvat; silloin oli toisessa kädessä
omena. Päässä kruunu, mekossa jäykät pysty-
pöimut, vaipan reuna muodostaa alaruumiissa
terävän diagonaalin. Värien jäännöksiä: liitupoh-
justusta, punaista ja sinistä. Kork. 63 cm.

ISÄ JUMALA, nykyään THM n:o 4733. Myöhäis-
keskiaikainen kotimainen työ, koivua. On mah-
dollisesti kuulunut Marian kruunausta esittävään
ryhmään. Nykyään puuttuva oikea käsi on ollut
koholla, vasen pitää koossa mekon laskokset.
Kaksihaarainen paita, avojalat. Värien jätteitä:
hiukset ja parta mustat, mekko punainen. Kork.
60 cm.

P. ANNA »itse kolmantena», nykyään THM n:o
4825 (kuva 22). Pohjoissaksalaista alkuperää,
1400-luvun loppupuolelta tai vuoden 1500 paik-
keilta, tammea. Selkäpuolelta koverrettu, päässä
tapin reikä; verraten korkeatasoinen veistos on
asetettu istumaan kaappiin; Annan oikea käsi,
Jeesus-lapsen yläruumis ja Marian kruunun saka-
rat sekä osia kaapin koristekatoksesta puuttuvat;
alaston Jeesus-lapsi on ollut Mariaa isompi. –
Pehmeästi muovailtu, rauhallisen näköinen Anna
istuu pää hieman kallellaan vasemmalle ja katse
suuntautuneena alaspäin; päässä on hunttu, pu-
kuun kuuluu mekko ja vaippa. Mekon kaula-
aukossa ja vaipan reunassa on poratut reiät me-

24. PIETARI, PAAVALI JA TUNTEMATON APOSTOLI. LIEDON MESTARIN KOULUKUNNAN TYÖ 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA. THM.
Petrus, Paulus och oidentifierad apostel. Lundomästarens skola, början av 1300-talet. ÅHM.

tallikoristeita varten, mekossa rinnan alapuolella kapeat pystypoimut, vaippa on käännetty polvien päälle ja muodostaa isot pehmeät vinolaskokset. – Pienikokoinen Maria istuu Annan vasemmalla polvella ja hänen polvillaan on ollut kyyristynyt Jeesus-lapsi. Marialla on kruunu ja mekko, jossa samanlaiset pystypoimut kuin Annan mekossa.

Kaapin ovet puuttuvat. Pään yläpuolella on läpikuviainen kölinkaarinen koristekatos ja kaapin reunalta nousee läpikuviainen toisiaan leikkaavien ja krapuristeihin päättyvien pyörökaarien muodostama koristelista. Jalustan sivuihin on kiinnitetty läpikuvioidut koristelut, joissa aaltoviivojen väleihin muodostuu nelilehtiset kukat. Värin jätteitä: vaipassa punaista, Marian vaippa

sininen. Kaapin kork. 157 cm, veistoksen kork. 94 cm.

ENKELI MIKAEL, nykyään THM n:o 12200. Myöhäiskeskiaikainen yksinkertainen, kotimainen työ, koivua. Pyöröveistos, jonka kädet ja siivet puuttuvat. Päässä tapin reikä. Avojalainen enkeli seisoo kasukka yllään tuijottaen eteensä katkonaisen lohikäärmeen päällä. Hiukset ovat aaltokourujen elävöittämät, kasukassa on V:n muotoiset poimut. Värin jätteitä: liitupohjustusta. Kork. 60 cm.

APOSTOLI (kuva 24), luultavasti Pietari, nykyään THM n:o 4821. 1300-luvun alkupuolelta, Liedon mestarin koulukunnan työ (ks. Nordman, ed. main. teos, ss. 29–30), tammعا. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Pystyasennossa esitetty

25. DIAKONI, VUODEN 1500 PAIKKEILTA. THM.
Diakon, ca 1500. ÅHM.

apostoli, jonka kädet puuttuvat. Pienet paksut otsakiharat, lyhyet hiukset ja parta, kasvot rauhalliset, pieni suu samaa nokkamaista tyyppiä kuin edellä mainitun madonnan. Kaulan käsittelyssä ilmenee anatomian tuntemusta. Kapeissa hartioissa vaippa, jota molemmat kädet nostavat, käsistä se putoaa muodostaen syviä V:n muotoisia laskoksia. Paljaat jalkaterät näkyvät. Värin jätteitä: punaisessa vaipassa mustat kuviot, mekko kullattu. Kork. 84 cm.

APOSTOLI (kuva 24), luultavasti Paavali, nykyään THM n:o 4820. On ehkä kuulunut samaan alttari-kaappiin kuin edellinen (ks. Nordman, ed. main. teos, ss. 29–30); tammea. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Seisova figuuri, jossa kalju päälaki ja sivulla pitkät korvia peittävät kiharat, kiharaparta. Kädet puuttuvat. Vaippa on koottu vasemman käden varaan ja vedetty alaruumiin

poikki, se laskeutuu sivulla tötterömäisiin laskoksiin. Jalat paljaat. Värin jätteitä: vaippa punainen ja mustakuvioinen, sen vuori sininen. Kork. 83 cm.

APOSTOLI (kuva 24), nykyään THM n:o 4819. Saman koulukunnan tekemä ja samalta ajalta kuin edellinen, mutta käsittely kovakouraisempaa; koivua. Kädet puuttuvat, alaosa vaurioitunut. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Pukuun kuuluu kasukka ja mekko. Avojkalkainen apostoli seisoo kädet eteenpäin nostettuina, joten kasukka keskeltä muodostaa syvät V:n muotoiset laskokset. Pitkä, verraten sileä tukka, lyhyt kihara parta. Väri puuttuu. Kork. 71 cm.

APOSTOLI, nykyään THM n:o 4818. Kotimainen jäykästi tehty veistos vuoden 1500 paikkeilta, koivua. Selästä hieman koverrettu, päässä tapin

26. PYHÄ SEBASTIANUS, KOTIMAINEN MYÖHÄISKESKIAIKAINEN TYÖ. THM.

S. Sebastianus, inhemskt senmedeltida arbete. ÅHM.

reikä, kädet puuttuvat. Kiharat ja uurteinen parta, pää vaurioitunut. Mekossa jäykät pystypoimut, vaipassa vinolaskokset. Väri puuttuu. Kork. 77 cm.

DIAKONI (kuva 25), nykyään THM n:o 4827. Vuoden 1500 paikkeilta, tammea. Kasvot vaurioituneet, molemmat kädet puuttuvat, vasemman käden kohdalla olevat reiät näyttävät tunnusesineen sijainnin. Päässä tapin reikä. Alba- ja dalmatikapukuinen, soikeakasvoinen ja kiharapäinen nuori mies seisoo kooten vasemman käden alle dalmatikaa, jossa on lukuisia pieniä, pehmeitä poimuja. Maata laahaavan alban alta näkyvät jalkaterät. Värin jätteitä: liitupohjustusta. Kork. 154 cm.

DIAKONI, nykyään THM n:o 4824. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ, koivua. Vasen käsi ja tunnusmerkki puuttuvat, samoin jalat, päässä tapin reikä. Pyhimys on esitetty jäykästi seisovana, dalmatikassa ja albassa pystysuorat laskokset, hiukset käsitelty yhtenä hartioille valuvana massana. Värin jätteitä: dalmatika punainen, sen koristeena kullattuja ruusukkeita. Kork. 131 cm.

P. SEBASTIANUS (kuva 26), nykyään THM n:o 4817. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ, koivua. Puusta on osa säilynyt, nuolet ovat katkenneet ja osa jalustaa sekä toisen jalan varpaat puuttuvat. Käsivarret ovat eri kappaleita. Pyhimys seisoo kädet selän taakse puuhun sidottuina, yllään uimahousujen tapainen lannevaate, vasemmalla vyön solki. Kasvoja ympäröi korvia peittävä kihara tukka. Kork. 93 cm.

KUNINGAS (P. Olavi?, kuva 27) nykyään THM n:o 4814. 1400-luvun loppupuolelta tai vuoden 1500 paikkeilta, kotimainen työ, tammea. Pyöröveistokseksi muovailtu, jäykän suorana seisova kruunupäinen parrakas kuningas, jonka molemmat kädet, kruunun sakarat sekä osa jalustaa puuttuvat. Päässä tapin reikä. Kuninkaalla on yllään sota-asu ja hartioilla vaippa; rintahaarniskassa on liljakoriste. Kork. 60 cm.

MUNKKI (P. Dominicus? kuva 28), nykyään THM n:o 4732. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen, yksinkertainen työ, koivua. Pyöröveistos. Päässä tapin reikä. Kädet puuttuvat, päästä ovat sekä kasvot että takaraivo lohjenneet pois. Dominikaaninasussa pystyt jäykät laskokset. Kork. 57 cm.

P. SIGFRID (kuva 29), nykyään THM n:o 4815. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ, koivua. Samaa tekoa kuin edellä mainittu, kirkossa säilytetty madonnankuva. Kömpelötekoinen pyöröveistos, jonka vasen käsi puuttuu, päässä tapin reikä. Pyhimyksellä on yllään piispan asu, oi-

27. PYHÄ OLAVI(?). KOTIMAINEN TYÖ 1400-LUVUN LOPPUPUOLELTA TAI VUODEN 1500 PAIKKEILTA. THM.

S. Olof (?). *Inhemskt arbete från slutet av 1400-talet eller ca 1500. ÅHM.*

28. PYHÄ DOMINICUS(?). KOTIMAINEN, MYÖHÄISKESKIAIKAINEN TYÖ. THM.

S. Dominicus(?). *Inhemskt senmedeltida arbete. ÅHM.*

keassa kädessä astia, josta kohoaa kolme pientä ihmisenpää (viittaus Sigfridin legendassa esiintyviin murhattuihin nuorukaisiin, joiden nimet olivat Unaman, Sunaman ja Vinaman). Kasukassa terävät kulmalaskokset, jalkaterät näkyvät. Kork. 43 cm.

P. BARBARA (kuva 29), nykyään THM n:o 4816, kuuluu samaan kaappiin kuin edellinen ja sivulla 260 mainittu madonnankuva. Kömpelötekoinen, koivuinen pyöröveistos, kruunun sakarat puuttuvat, päässä tapin reikä. Toisessa kädessä torni, toisessa kirja. Värin jätteitä: vaipassa punaista, mekossa vihreää. Kork. 39 cm.

NAISPYHIMYS (kuva 30), nykyään THM n:o 4828. N. v:lta 1400, kotimaista (?) alkuperää, lehtipuuta. Myöhäiskeskiaikaisessa kotimaisessa mentytymisessä kaapissa seisovan kruunupäisen pyhimyksen molemmat kädet sekä kruunun sakarat puuttuvat. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Pitkät, hartioille aaltoilevat kiharat,

29. MYÖHÄISKESKIAIKAISEEN ALTARIKAAPPIIN KUULUNEET P. SIGFRID JA P. BARBARA. THM. KIRKOSSA SÄILYTETÄÄN SAMAAAN KAAPPIIN KUULUNUTTA VEISTOSTA, JOKA ESITTÄÄ NEITSYT MARIAA.

Delar av senmedeltida altarskåp: S. Sigfrid och S. Barbara. ÅHM. I kyrkan förvaras en madonna ur samma skåp.

sileä mekko, käsivarsien kohottaman vaipan reunat laskevat muodostaen aaltoilevia laskoksia maahan asti. Jalkaterät näkyvät. Kaapin ovet ja koristeet puuttuvat; takalautaan on maalattu koristelista ja sädekehä, kaapin sivulautoihin kahta eri mallia olevat kaaviokukat. Värien jät-teitä: kaapissa punaista ja mustaa, mekossa kultaa ja mustaa. Kaapin kork. 145 cm, figuurin kork. 100 cm.

JOB, nykyään THM n:o 12201, akvarelli KM:n arkistossa. Myöhäiskeskiaikainen kömpelö ja suhteeton, kotimainen työ, koivua. Päässä tapin reikä. Pyöröveistoksena esitetty istuva alaston, lakkipäinen vanhus, joka nojaa päätään vasempaan käteen; kädet ja paiseet eri kappaleita. Värät: istuin (kanto?) vihreä, ruumiissa ihonväriä, paiseet ja ihottumat punaiset ja siniset. Kork. 58 cm.

HÄVINNEET VEISTOKSET. 1800-luvun alkupuolella oli kirkossa vielä toinen pienikokoinen krusifiksi (kal.). V. 1885 oli kirkossa kaapissa seisova diakonin kuva, joka Taidehist. retkikunnan tekemästä piirustuksesta päättäen oli myöhäiskeskiaikaista kotimaista alkuperää; kädet tunnusesineineen puuttuivat.

Taideteokset uudelta ajalta

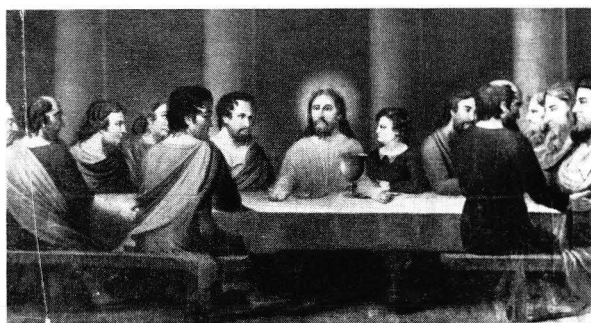
VANHA ALTARITAUULU (kuva 31), kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraamaton. Sen maalasi taitelija G. Finnberg v. 1827 400 taalarin hinnasta (E. C. Chiewitz oli vaatinut alttaritaulusta 750 taalaria; pöytäk.). Aiheena ehtoollisen asettaminen. Kullattu kehys. Koko 100×190 cm.

TAULU, kankaalle tehty öljymaalaus, kaksiosainen. Aiheena Ristiinnaulittu ja ryövärit, taustana Jerusalemin kaupunki, sekä naiset ja enkeli Jeesuksen haudalla. Yksinkertaiseen kehykseen maalattu kirjoitus: »Förähratt af Simon Jöranson (?) Suijvi (?) Anno 1696.» (Simo Yrjönpoika Suivi lahjoittanut v. 1696.) Koko 116×57 cm. On riippunut sakariston oven yläpuolella.

30. NAISPYHIMYS NOIN VUODELTA 1400. THM.

Kvinnligt helgon från ca 1400. ÅHM.

31. VANHA ALTARTITAU. G. FINNBERG, 1827.
Äldre altartavla. G. Finnberg, 1827.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1674 ratsuimestari Henrik Falkenhagen (v. 1675 kaatunut Turun läänin ratsurykmentin ratsuimestari) oli »maalauttanut uudelleen vanhan alttaritaulun» (kal.), kyseessä on joko alttarikaappi tai joku hävinnyt alttaritaulu. Turun linnan palossa v. 1941 hävisivät mm. THM n:o 12222, hyvin risainen kankaalle tehty, viimeistä tuomiota esittävä maalaus, joka oli hankittu kirkkoherran toimesta v. 1749. Siinä oli kirjoitus »Wimeisesta tuomiost/cura/FH» (F. Hidbaeckin toimesta) ja »Autuas ja pyhä on se, jolla on osa sijne ensimmäises ylös nousemises Nijden päälle ei ole toisella eij ole malla yhtän voima/J. Ilmestys k. 20 L. 6/AO 1749.» Samoin hävisi tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin v. 1693 Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi tekemä kuparipiirros. Hedengranin kaiverruksia on kirkossa ollut neljä kappaletta, muut kolme todennäköisesti Kaarle XI:n hautajaisten, Narvan voiton sekä Slesian uskonnonvapauden muistoksi tehdyt (kal.). Kun kirkko isonvihan aikana ryöstettiin, hävisi mahdollisesti taideteoksiakin (TMA F IV: 3).

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa (kuva 32). Pyöreän kellomaisen jalan pystysyrjän koristeena valetut aaltonauhat, profiilissa laakerinlehtien muodostama nauha, jalkaan kiinnitetty plastiset parittaiset enkelinpäät. Jalan pystyurteinen yläosa päättyy ulkonevaan, munasauvan muunnelman koristamaan profiiliin. Päärynämaisien solmun koristeena lehdykkätuppi, helminauhat ja viininlehtiköynnökset. Iso suorasiivuinen, sisältä ja laidasta kullattu malja. Jalan pohjassa on kaiverrus. »Förfärdigad Anno 1786 d 1 Decem. för Lundo Moder Kiörcka» (valmistettu v. 1786 joulukuun 1. p.nä Liedon emäkirkolle). Kork. 27,8 cm. Leimat: A. C. Levón, Turku 1786. Tähän kuuluu ÖYLÄTILAUTANEN, joka on sileä ja päältä kullattu. Halk. 17 cm. Samat leimat. – Näihin ehtoollisvälineihin käytettiin turkulaisen kultasepän M. Roothin v. 1700 valmistamat astiat (kal.).

KALKKI, hopeaa. Pyöreä jalka, solmun koristeena meistetty viininlehtiköynnös, sisältä kullatussa maljassa kansi ja nokka. Kork. 28 cm. LAUTASEN halk. 17 cm. Leimat: Y. Salmela, Turku 1939. PIKAREITA, 200 kappaletta, kork. noin 7 cm. Samat leimat kuin edellisessä.

MATKAVÄLINEET, hopeaa, kaksi astiastoa. Kalkissa pyöreä jalka ja suora varsi, jossa yksinkertainen solmu, sisältä ja laidasta kullattuun maljaan kaiverrettu: »Liedon Emä Kirkoon Kuuluva 1825.» Kork. 17,5 cm. Lautasen halk. 9 cm. Leimat: A. V. Grönfors, Turku 1825.

MATKAVÄLINEET, hopeaa, ostettu v. 1866 (tilit). Yksinkertaisen kalkin kork. 18,8 cm, lautasen halk. 9,5 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku, vuosiluku puuttuu. Tämän yhteydessä käytetään pientä pyöreää öylättirasiaa. Leimat: Suomen kultaseppä Oy, Turku, vuosikirjain puuttuu.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Jalallinen ja soikea, empiirityylisen sokeriastian mallinen. Kellomaisen jalan yläpäässä lehdykkä, varsi uurnan muotoinen, sen yläpäässä lehdykkä. Rasian ja jalan reunojen koristeena kiemuranauhat, kannessa lehtinauha ja plastinen säderisti. Kyljessä kaiverrus: »Lundå Moderkyrka tillhörig 1836» (Liedon emäkirkon oma 1836). Pit. 15 cm, kork. ilman ristiä 24 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku; vuosileima puuttuu.

VIINIKANNU, hopeaa, sisältä kullattu, empiirityylinen. Neljä pallojalkaa kannattaa neliömäistä, pystysyrjältään kiemurakoristeista jalustaa, josta nousee pyöreä, lehtisauvan koristama jalka; tämän yläpäässä lehdykkä. Uurnamainen kupu, jonka alaosan koristeena akanttituppi ja profiileissa erilaiset koristenauhat, kannessa plastinen risti. Kaiverrus: »Lundå Moderkyrka Tillhörig 1836» (Liedon emäkirkon oma 1836). Kork. 50 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku, 1836.

VIINIKANNUJA, uushopeaa, kaksi kappaletta. Pyöreä jalka, iso pullea kupu, jonka koristeena kaiverrettu Raamattu, risti ja palmunoksat sekä kirjoitus: »Hankittu Liedon kirkkoon talon leskiemäntä Amanda Wilhelmiina Mattsonin testamenttivarjoilla 1904.» Kork. 49,5 cm. Leimat: Suomen Kultaseppä Oy.

KASTEMALJA, tinattua kuparia. Pyöreä, varustettu kahdella korvalla. Halk. 19,5 cm. Mahdollisesti hankittu v. 1791 (tilit).

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1432 mainitaan hopeinen *suitsutusastia* (REA 440 ja 483). V. 1558 takavarikoitiin kuningas Kustaa Vaasan käskystä kirkosta kultaamattomat

32. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. C. LEVÓN, TURKU 1786
Nattvardskalk av silver. A. C. Levon, Åbo 1786.

hopeiset ehtoollisvälineet, *öljyastia*, kullattu *monstransi* ja osittain kullattu *risti*.

1600-luvun puolivälissä hankittiin kalkki, nähtävästi kirkkoon jätetyn keskiaikaisen kalkin tilalle (tilit). Tämä uusi kalkki lautasineen varustettiin v. 1675. Varkauden jälkeen turkulainen hovioikeuden asessori Antti Antinpoika (Nautelan omistaja vv. 1673–82) lahjoitti uuden koristeellisen (*utstofferad*, kal.) kalkin, jonka reunaa kiersi nimi *ihesus*. Jo v. 1700 kalkki oli käynyt liian pieneksi, ja turkulaiselta kultasepältä M. Roothilta tilattiin uudet, 40 luotia painavat ehtoollisvälineet; näihin koottiin varoja seurakuntalaisilta ja kirkko lahjoitti niiden valmistukseen vanhat pienet, kultaamattomat matkavälineet ja pienen öylättirasian joka mainittiin kalustoluettelossa v. 1661; kalkissa oli leimana W-kirjain.

1600-luvulla mainitaan puisetkin öylättirasiat (kal.). V. 1712 hankittiin pyöreä öylättirasia, jonka C. F. Borgström v. 1790 muutti pitkulaiseksi ja isommaksi. – Tina-astioista mainitaan v. 1661 pulloja, v. 1762 hankittiin tinainen kannu, joka uusittiin v. 1808; v. 1825 oli kirkossa myös tinainen tuoppi (kal.). 1600-luvulla käytettiin tinaista kastemaljaa keskiaikaisen kastealtaan yhteydessä.

KESKIAIKAINEN KASTEALLAS, THM n:o 4734 (kuva 33), hävisi Turun linnan pommituksessa v. 1941 (kuvattuna Johnny Roosval, *Die Steinmeister Gottland*, s. 64, kuv. 84). Kuvista päättäen kotimaista, kiteistä kalkkikiveä ja luulta-

vasti ainakin malja peräisin 1300-luvun loppupuolelta, vaikka varren muotoilu edustaa vanhempaa perinnettä. Altaan alaosa, jonka alaosassa oli neljä reikää kiinnitystappeja varten ja jonka korkeus oli 23 cm, halk. 42 cm, oli vielä v. 1933 tallella kirkon tapulissa. Museossa ollut osa käsitti puolipallomaisen maljan, jonka koristeena oli kaarisarja ja ruusukkeet, sekä katkaistun kartion muotoisen jalan yläosa, jossa vanne ja neljä ulkonevaa (eläimen?) päätä. Maljan halkaisija oli 63 cm. Se on ollut kannellinen (tilit v. 1683). – Jo v. 1748 tämä kasteallas oli »rikkinäinen» (TMA F IV: 3).

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunari ja pystyraidat. Vaatteeseen oli alkuaan ommeltu hopeapellistä leikatut kirjaimet CLH ja HLC sekä vuosiluku 1837. C. L. Hjelt lahjoittanut v. 1837. (Kirjanpainaja C. L. Hjelt, mm. Vääntelän, Moisio, Nautelan ja Inkoisten talojen omistaja 1800-luvun puolivälissä; hänen puolisonsa oli sivulla 127 mainittu Hedvig Loviisa Chyträus.)

2. Punaista samettia, johon on kirjottu säderisti ja kristillisiä symboleja. Seurakunnan Maa-talousnaiset lahjoittaneet v. 1931 kirkon 600-vuotisjuhlaan.

3. Viinipunaista villakudontaa, jonka kuvioina kultaiset kukat ja lehdet. Keskellä on mustaan raitaan kirjottu koristeellinen keltainen risti. Tekstiilitaiteilija Laila Karttunen suunnitellut ja kutonut Wetterhoffin Kotiteollisuuskoulu Hämeenlinnassa v. 1952.

ALTARILIINA, 1900-luvun puolivälistä. Luonnonväristä pellavadamastia, jonka kuvioina lehdet.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella risti ja INRI. Kasukka hankittiin mahdollisesti jo v. 1750 ja sen hinta oli 375,6 kuparitaalaria; myöhemmin korjattu ja uusittu (tilit).

2. Punaista samettia, koristeena kultakaluunat. Selkäpuolella leveä risti, INRI ja vuosiluku 1762 sekä kirjaimet LK (Liedon kirkko). Kasukka ostettiin kirkon varoilla (tilit).

3. Punaista silkkidamastia, jossa rokokootyyliset lehdet ja kukat. Koristeet tehty valkoisesta silkki-kankaasta. Kaksinkertainen reunus, selkäpuolella leveä risti ja INRI. Hankittu v. 1765.

4. Mustaa samettia, koristeena hopeakaluunat. Selkäpuolella risti, INRI ja kirjaimet CGA ja AHA sekä vuosiluku 1836, etupuolella Jehovan aurinko. Rovasti C. G. Ahlstedtin puoliso lahjoittanut v. 1836.

5. Punaista samettia. Selkäpuolen kaluunaristiin ja etupuolen pystyraitaan on kirjottu jugend-tyyliset kasvisaiheet, ristin keskipisteessä on kirjaimet IHS nelilehdykässä. Ostettu v. 1904 emäntä A. W. Mattssonin testamenttivaroilla. KALKKILIINAT: 1. 1800-luvun alkupuolelta. Valkoista silkkiä, johon kulturalangoin ja paljetein on kirjottu aurinko; tähän on sovitettu kirjaimet INRI. Reunoja kiertää silkillä kirjottu koristenuha ja brokadipitsit. Ylimääräisen pitäjänapulaisen Matias Wilénin (1816–32) puoliso lahjoittanut. 2. Vaaleaa sinertävän vihreää samettia. Keskelle on hopealangoin ja paljetein kirjottu orjantapurakruunu, johon on sovitettu Kristuksen monogrammi. Reunoja kiertää kirjottu kukkaköynnös ja hopearipsut. Kulmiin on kirjottu palmunlehdet, kirjaimet EAA ja vuosiluku 1836. E. A. Ahlstedt lahjoittanut 20. 10. 1836 (kal.). 3. 1930-luvulta(?). Punaista samettia, reunoja kiertää kirjottu viininlehtiköynnös. 4. 1930-luvulta(?). Sinipunaista samettia. Koristeena kultakaluunaristi ja kirjottuun sädekehään sovitettu kirjottu karitsa. KIRJALIINA, 1900-luvun alkupuolelta. Punaista silkkiä, johon on kirjottu jugend-tyyliset koristeaiheet.

HAAVIT: 1–2. Kaksi kappaletta. Päälystetyt mus-

33. TURUN LINNAN POMMITUKSESSA HÄVINNYT, LUULTA VASTI 1300-LUVUN LOPPUPUOLELLA VALMISTUNUT KASTEALLAS.

Dopfunf från slutet av 1300-talet, förstörd vid bombarmangef av Åbo slott.

talla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat. Hopealangoin kirjottu »Lundo 1837». Sorvatuissa mustissa varsissa messinkiset putket. Seurakunnan nuoriso lahjoittanut (kal.).

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1659 ostettiin Niilo Filpuksenpojan puoliso Elsa Reimarilta kaksi sinistä tai vihervän sinistä kasukkaa (tilit); toinen oli tehty silcästä sametista, ja sen koristeena oli kirjottu risti, toinen oli atlassilkkiä ja sen selkäpuolella oli ruskean keltainen atlaksinen pystyraita, etupuolella samanlainen risti. Näihin aikoihin oli kirkossa neljä vanhaa ja kaksi uutta kasukkaa (kal.). Raukalan omistajan, Hannu Ramsayn leski Elin Stålhandske lahjoitti v. 1662 alttarivaatteen, ja v. 1668 hänen tyttärensä Helena, eversti Anders Munckin puoliso, lahjoitti toisen.

V. 1669 ratsumestari Henrik Falkenhagen lahjoitti punaisen damastisen alttarivaatteen, jonka koristeena kultapitsiä (ks. s. 269).—V. 1688 mainitaan kirjottu nahkainen, tiu'ulla varustettu haavi (kal.) Kirkkoherra Pietari Laurbechius (1684–95) lahjoitti v. 1695 kasukan, joka mahdollisesti oli tehty mustasta satiinikankaasta ja varustettu valkoisella ristillä (kal.).

Isonvihan aikana kirkosta ryöstettiin tekstiilejä (Vars.-Suomen hist. VII, s. 136). Punainen verkainen alttarivaate hankittiin v. 1732; näihin aikoihin oli alttarin edessä ja saarnastuolissa karhunta. Leski Anna Pietarintytär Vääntelän Äijälästä lahjoitti kasukan v. 1740. — Jo aikaisemmin (1739) mainitun, raidallisesta harsosta tehdyn kalkkiliinan lisäksi lahjoitti Katariina Charlotta Lilliegren valkoisen, tupsuilla reunustetun kalkkiliinan (Vääntelän omistaja vv. 1739–59, manttaalikomissaari Juhana Martins, oli naimisissa K. Ch. Lilliegrenin kanssa). »Naishenkilö» (qvinspersonen, kal.) Maria Matintytär, joka asui pappilassa, lahjoitti v. 1750 valkoraitaisen kalkkiliinan, jossa oli mustat ja ruskeat kukat. V. 1754 lahjoittivat äsken mainittu manttaalikomissaari J. Martins ja hänen puolisonsa juhlapäivinä käytettävän haavin. V. 1768 mainitaan (kal.) vaalea silkkinen kultaompeleinen kalkkiliina. V. 1774 hankittiin punainen samettihaavi ja v. 1786 mainitaan vanha musta haavi sekä toinen, joka oli tehty vihreästä kankaasta ja jossa kirjonta oli suoritettu villalangalla. V. 1805 mamselli C. A. Westerdahl lahjoitti vaalean silkkinen kultaompeleisen kalkkiliinan. — Vielä v. 1933 oli tallella mustalla same-tilla päälystetty haavi, jonka koristenuhat ja hapsut olivat valkoista puuvillaa; siinä oli vuosiluku 1751.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. 1600-luvun tyyppiä. Pienessä kruunussa on 2×8 kynttilänhaaraa, joissa ruusukkeen muotoiset talivadit, pulleat kynttilänpesät ja koristetapit. Rungon yläpäässä on litteä kaksoiskotka, alapäässä pallo, jossa käpymäinen nuppi. Tämä kruunu on joko se, joka v. 1668 ostettiin 50 taalarin hinnalla, tai Eerik Niilonpojan v. 1671 lahjoittama; toinen näistä hävisi isonvihan aikaan. (Sotakollegion

kamreeri, laamanni Eerik Niilonpoika, aateloituna Ehrenskiöld, Moision kartanon omistaja vv. 1672–84.)

2. Pienessä kruunussa 2×8 kynttilänhaaraa, joissa leveät simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Haarojen väleissä on tähtimäiset heijastuskukat, rungon yläpäässä plastinen seisova figuuri. Alaosaltaan profiloituun palloon kaiverrettu: »Denne Lius Crona hörer Lundo Sochns/Moder Kyrcka till och för egne Medel/Kiöpter Anno 1733. Då varande/Kyrkioherde Höglärde Herr Professor Johan/Törwest, Capplan och Vice Pastor Herr/Georgius Litonius.» (Tämä kynttiläkruunu kuuluu Liedon pitäjän emäkirkkoon ja on ostettu omilla varoilla v. 1733. Silloin oli kirkkoherrana korkeasti oppinut herra professori Johannes Thorvöst, kappalaisena ja varapastorina herra Yrjö Litonius. – J. Thorvöst, Liedon kirkkoherra vv. 1728–1736; Yrjö Litonius, kappalainen vv. 1705–52.)

3. Kahdeksan kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit; kellomaiset heijastuskukat. Pallossa kaiverrus: *Sac Th ab adjuncto A Pastore in Lundo Mag Matth Hallenio comparatum est Candelabrum hoc in usum ecclesiae Lundoensis Anno 1745.* (Turun p. teologian apulaisen, Liedon kirkkoherran maisteri Mattias Halleniuksen aikaan on tämä kynttiläkruunu koottu Liedon kirkon käyttöön v. 1745. – M. Hallenius, Liedon kirkkoherrana vv. 1738–48). Tekstistä päätäten on siis mahdollista, että kruunu on tehty osittain jonkin vanhan kruunun osista, mihin pyöreät talivadit viittaavatkin.

4. 2×8 kynttilänhaaraa, joissa suipot simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Litteät heijastuskukat. Rungon alapäässä päärynämainen pallo, jossa profiloitu nuppi. Hankittu v. 1775 ja korjattu v. 1856 Turussa (tilit).

5. 3×9 kynttilänhaaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Heijastuskukat. Sileään palloon on kaiverrettu: »Förährad af Lundå/Moderkyrko Församlings/Ungdom år 1855» (Lahjoittanut Liedon seurakunnan nuoriso v. 1855).

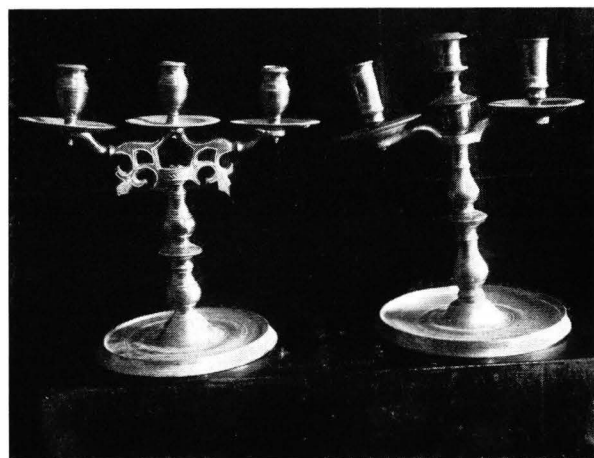
KRISTALLIKRUUNUT: 1. Empiirityylinen kruunu, jossa on kuusi kynttilänhaaraa, seitsemäs kynttilänsija on keskellä lasihelmikupua. Kruunu ostettiin v. 1837 länsiparven pimeydessä istuvien renkien aloitteesta; maksun suorittivat pitäjän poikamiehet.

2. Empiirityylinen kruunu, jossa on 12 kynttilänhaaraa, 13. on keskellä lasihelmikupua. Kauppias Matti Österman lahjoittanut v. 1842.

SEINÄKYNTTELİKÖT JA LAMPETIT: 1. Kolmihaarainen messinkipellistä pakotettu seinäkynttelikkö 1700-luvun alkupuolen tyyliä. Seinäkupurassa pakotetut kukat, talivadeissa pakotetut pyörylät, solmulla varustetut seinähaarat ja sivuhaarat ovat sileät. Nykyään hävinneessä nimikilvessä oli kirjoitus: »SES: I/Packula» (kal.). Seinäulkonema 35 cm. Seinäkynttelikkö saatiin v:n 1739 jälkeen ja kiinnitettiin silloin saarnastuoliin.

2–7. Kuusi yksinkertaista erikokoista, raudasta taottua, kaksihaaraista seinäkynttilänhaaraa, joista muutamassa haaraosa on kiertäinen. Hankittu vv. 1786–1806.

8–14. Läkipeltiset lampetit, joista yksi on tehty kahta kynttilää varten. 1600-luvun mallia. Ylhäältä pyörökaarinen kilpi on koristettu vino-ruuduilla ja ylinnä säteillä, alinna on pieni hyllyn-
tapainen, jossa kynttilänputki. Kork. 34 cm. Hankittu v. 1831; alkuaan niitä oli 20 kappaletta.

34. KAKSI VASKESTA VALETTUA, 1600-LUVUN TYYPPIÄ OLEVAA KYNTTILÄNJALKAA.
Två malmfjusstakar av 1600-talstyp.

KYNTTILÄNJALAT: 1 (Kuva 34). Vaskesta valettu kolmihaarainen, 1600-luvun tyyppiä. Kohoreunainen laakea jalka, kahden balusterin muodostama varsi, läpikuvioinen liljakoristeinen haaraosa, pyöreät talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät. Kork. 32 cm.

2. (kuva 34). Vaskesta valettu kolmihaarainen, 1600-luvun tyyppiä. Jalka ja varsi niin kuin edellisessä; yisinkertaiset sivuhaarat, joissa pyöreät talivadit ja lieriömäiset reiälliset kynttilänpesät, kolmas kynttilänpesä nousee varren uurnan muotoisesta päästä. Kork. 32 cm. Mahdollisesti koottu kahdesta eri kynttilänjalasta.

3. Nykyään THM n:o 1612. Kolmihaarainen, 1600-luvun tyyppiä, varsi ja jalka valettu vaskesta, haaraosa messingistä. Laakea pyöreä jalka, balusterivarsi, läpikuvioinen lehtikoristeinen haaraosa, pyöreät talivadit ja lieriömäiset reiälliset kynttilänpesät. Kork. 31,5 cm.

4. Vaskesta valettu, kaksihaarainen, 1600-luvun tyyppiä. Korkea pullukkajalka, varteen on kiinnitetty renkaan muotoiset haarat, joissa kulmikkaat, reiälliset kynttilänpesät. Kork. 15 cm.

5–6. Pari, leimatonta tinaa. Kolmen käpäläjalan kannattama pullukkajalka, kierrevarren alaosassa sileä litteä solmu. Jalassa kaiverrus: »Gudhi til Ähra: Lundo kyrckia till Prydnadt Anno 1676 Den 25 Decembris» (Jumalan kunniaksi, Liedon kirkon kaunistukseksi v. 1676 joulukuun 25. p.nä) ja tämän yläpuolella Falkenhagen ja Fleming -sukujen yhdysvaakunat sekä kirjaimet H F E F (kuva 35). Kirjaimet tarkoittavat ratsumestari Henrik Falkenhagenia ja hänen puolisoaan Ebba Maria Flemingiä. Kork. 35 cm. Kynttilänjalat ovat nykyään sähköistettyinä kiinnitetyt saarnastuoliin. (H. Falkenhagen, v. 1675 kaatunut ratsumestari, Ebba Fleming eli Paimiossa vielä v. 1706.)

7–8. Pari, uushopeaa, kolmihaaraiset, 1800-luvun loppupuolen tyyliä. Jalat ja varren profiileissa erilaisia koristenauhoja. Haarat kierukan muotoiset. Kork. 40 cm.

9–10. Pari, uushopeaa, viisihaaraiset. Vuosisadan vaihteen sekatyylisiä. Profiileissa runsasta koristelua, haarat kasvisaiheiset. Jalassa kaiverrus: »Hankittu Liedon kirkkoon talon leskiemäntä Amanda Wilhelmiina Mattsonin testamenttivaroilla 1904.» Kork. 63 cm.

11–14. Neljä raudasta valettua kolmihaaraista uusrokokoottuista kynttilänjalkaa noin 1860-luvulta. Varsi ja haarat kasvisaiheiset. Messinkiset talivadit, joissa on leima FB (Fiskars bruk). Kork. 35 cm.

15–16. Pari korkeaa, takorautaista, viisihaaraista lattiakynttilänjalkaa 1950-luvulta. Kork. 150 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. Vielä 1660-luvulla oli kirkossa ainoastaan rautaiset kruunut (kal.). Nämä olivat vielä v. 1885 tallella kirkossa (Taidehist. retkik.). Toinen oli nelihääräinen ja keskiaikaista tyyppiä: vanteesta riippuivat leikatut lehdet. Toinen (THM n:o 6155) hävisi Turun linnan pommituksessa. Säilyneestä vesivärimaalauksesta päätäten se oli peräisin 1500-luvulta. Siinä oli kapea vanne, joka sisäänpäin taivutettujen kulmien johdosta oli ruusukkeen muotoinen; vanteesta riippuivat leikatut liljat ja kärjet ja vannetta kannattavissa ketjuissa oli leikatut ruusukkeet. V. 1682 mainitaan »metallinen vanha vahakynttilänjalka»,

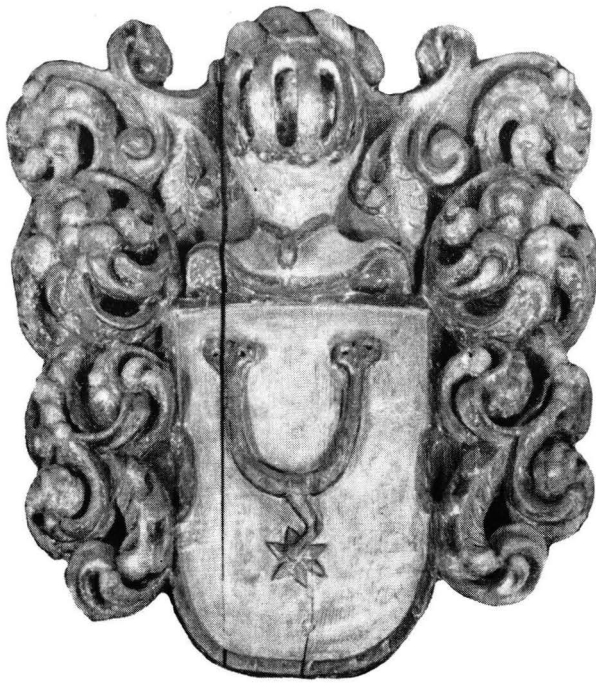
35. FALKENHAGEN JA FLEMING-SUKUJEN VAAKUNAT V. 1676 LAHJOITETUSSA TINAISSA KYNTTILÄNJALASSA. *Vapen för ätterna Falkenhagen och Fleming, på foten av en år 1676 skänkt ljusstake av tem.*

joka mahdollisesti on joku yllä mainituista kynttilänjaloista; muut ostettiin v. 1675 ja sen jälkeen. V. 1713 ryöstettiin pari messingistä pakotettua seinäkynttelikköä, toisen lahjoittaja oli edellä mainittu ratsumestari Falkenhagen, toisen lahjoittivat kirkkoherra Nikolaus Tunanderin (1668–79) perilliset (kal.). V. 1849 hankittiin pleteeriset kynttilänjalat, joiden haarat oli tehty puusta ja v. 1885 mainitaan marmorista tehdyt kynttilänjalat sekä hirvensarviseen vaatenaulakkoon yhdistetty rautainen kynttilänhaara. (Taidehist. retkik.).

Hautausmuistot

Jo v. 1762 multarahat korotettiin kaksinkertaisiksi; tarkoituksena oli saada kirkkoon hautaaminen vähitellen loppumaan. Tavasta luovuttiin lopullisesti vasta v. 1806 ja kirkkoon tehtiin kiinteä lattia. Sähkölämmityksen asentamisen yhteydessä tutkittiin v. 1952 kaksi MUURIHAUTAA. Toinen oli runkokuoneen koillis- ja toinen kaakkoiskulmassa; edellinen oli kaikesta päätäten pastori F. Hidbaeckin lesken v. 1757 mainittu hauta (tilit). – V. 1806 mainitaan kirkossa olleen kolme muurihautaa (pöytä.).

VAAKUNA (kuva 36), nykyään THM n:o 12267, puusta veistetty, 1670–1680 -lukujen barokkityyliä oleva Spåre-Silverspåre-suvun hautausvaakuna. Suku omisti v. 1568 mm. Heikkilän talon, ja jaksoittaisesti 1600-luvun keskivaiheilta vuosisadan loppuun asti Moision kartanon. V. 1675 haudattiin kirkkoon Piikkiön vouti Jaakob Matinpoika Spåre ja v. 1677 muuan Jaakob Jaakobinpoika Spåre, v. 1681 luutnantti Henrik

36. SPÅRE-SUVUN HAUTAUSVAAKUNA NOIN 1670- TAI 1680-LUVULTA. THM.
Begravningsvapen för en medlem av släkten Spåre, från 1670- eller 1680-talet. ÅHM.

Spåre, joka oli Moision omistaja vv. 1666–71. V. 1749 lienee Spåre-suvun vaakunoita ollut kaksi (TMA F IV: 3).

HÄVINNEET HAUTAMUISTOT. V. 1786 manitaan Lund-suvun vaakuna (kal.); suku omisti ainakin vv. 1598–1671 Nautelan kartanon. Kivinen *risti*, THM n:o 12220, hävisi Turun linnan pommituksessa. Risti, jonka löytöpaikasta ei ollut tarkempaa tietoa, oli tehty kivistä varhaisella keskiajalla (Kronqvistin luettelo THM:ssa). Keskellä oli kehä, jonka halk. 53 cm, ristin (alahaaran?) kork. 41,5 cm. Toisella puolella oli mahdollisesti hakatun kirjoituksen rippeitä.

Kellot

1. Ylinnä vastakkaiset kasvisaihteiset koristenauhat, reunassa kapea akanttinauha. Kyljessä on Jehovan aurinko, enkeleitä ja neljä evankelistaa, vastakkaisella puolen kehykseen sovitettu krusifiksi ja kirjoitus: JOHANNES THORWÄSTE/PROF. PHYS. IN ACAD. AB. P ET/P IN LUNDO/GEORGIUS LITONIUS VP ET/SACELL. IN LUNDO/LABOREM PRAESTITIT AB E^R NÄSMAN/HOLM. ANNO 1734. (Johannes Thorwöst, Turun akatemian fysiikan professori, kirkkoherra ja rovasti Liedossa, Yrjö Litonius kirkkoherran sijainen ja kappalainen Liedossa.

Työn suoritti E. Näsman Tukholmassa v. 1734.) Ylinnä roomalaiskirjeen 9. luvun 7. jae: HÖRER MIG I MÄN AF SICHEM ATT GUD OCH HÖRER EDER. ROM B C 9 v 7. Reunaa kiertää Jesajan 2. luvun 3. jae: KOMMER OCH LÅTER OS GÅ UPPÅ HERRANS BÄRG TILL JACOBS HUUS: ATT HAN LÄRER OSS SINA VÄGAR OCH VI VANDROM PÅ HANS STIGAR. ES. C. 2 v. 3. Halk. 110 cm. (J. Thorvöst ja G. Litonius, ks. s. 27. E. Näsman, ks. s. 37.)

2. Koristelu kuten edellisessä. Kyljessä Jumalan silmä ja enkeleitä. Kirjoitus: PASTORE ECCLESIAE LUNDOENSIS/DOMINE MAGIST OL. SCHALBERG LOG. ET METAPH/PROFESSORE REGIO ET ORDINARIO/SACELLANO ET OECONOMO TEMPLI/DOMINO. MAGISTRO IOACH. JOH. JONSSON/FUDIT ABOAE PAULUS BJÖRCKSTRÖM/ANNO 1795. (Liedon seurakunnan kirkkoherrana herra maisteri O. Schalberg, logiikan ja metafysiikan kuninkaallinen ja vakinainen professori, kappalaisena ja kirkon isännöitsijänä herra maisteri Jaakkima Joh. Jonsson. Valoi Turussa Paavali Björckström v. 1795.) – Reunaa kiertää kirjoitus: NON QUI DAMAT SED QUI AMAT DEO CANIT (Ei se joka kiroaa vaan se joka rakastaa laulaa Jumalalle). Halk. 80 cm. (O. Schalberg, Liedon kirkkoherrana vv. 1785–1804, J. J. Jonsson, kappalaisena vv. 1788–1808. P. Björckström toimi Turussa kellonvalajana, k. v. 1804.

Tämän kellon edeltäjä oli uusittu ja suurennettu v. 1761.

3. Ylinnä vastakkaiset akanttinauhut, reunassa akanttinauha. Kyljessä on kehään sovitettu kirjoitus: DENNA KLÅCKA LUNDO/MODERKYRKA TILL-HÖRIG/GIÖTS I STOCKHOLM AF/GERH. MEYER ÅR EFTER/CHRISTI BÖRD 1765. (Tämän kellon, Liedon emäkirkolle kuuluvan, valoi Gerh. Meyer Tukholmassa Kristuksen syntymän jälkeisenä vuonna 1765.) Halk. 57 cm. (G. Meyer nuorempi, ks. s. 91.)

V. 1682 oli tapulissa kaksi erikokoista kelloa (kal.).

Sekalaista

KIRKKOLAIVA, kaksikantinen linjalaiva 1700-luvun alkupuolelta. Runko maalattu siniseksi ja punaiseksi, takila sortunut. Pit. 100 cm. Luultavasti valmistettu v. 1712 (tilit).

RIPPIKELLO, tapulimaisessa telineessä, jossa on

avonainen kellohuone; tämän pyramidikattoa kannattavat sorvatut pylväät. Maalattu vaalean siniseksi. Kellon halk. 20 cm, telineen kork. 45 cm. – Rippikello mainitaan ensimmäisen kerran v. 1682 (kal.).

KAAPPIKELLO. Kellotaulussa on signeeraus: »Jac. Sylvander Åbo.» Kaappi on rokokootyylinen ja maalattu valkoiseksi, yksityiskohdat kullatut. Ostettu v. 1787 (tilit). (Jaakob Sylvander, Turussa vv. 1778–1818 toiminut kelloseppämestari.)

NUMEROTAULUT: 1. Vaalean harmaa rokokootyylinen kehys, jossa ylinnä kukkakoristelua. Koko 89×54 cm. Mahdollisesti manttaalikomissaari J. Martins (ks. s. 267) lahjoittanut v. 1740 (kal.).

2. Musta yksinkertainen kehys, johon ylinnä maalattu punaiset kasvisaiheet. Koko 97×60 cm. Mahdollisesti Alhojoen Markkulan isäntä lahjoittanut v. 1827 (kal.).

3–5. Kolme kappaletta 1900-luvun alkupuolelta. Profiloidut kullatut kehykset. Koko 94×66 cm. SURUSAUVA. Pit. 130 cm.

KUKKAMALJAKKOPARI, hopeaa. Jalassa kaiverrus: »600-vuotiaalle kirkolle Pietarin päivänä 1931 lahjoittaneet Liedon seurakunnan 600-vuotiskooro ja laulukuoero Rastas.» Kork. 25 cm. Leimat: Suomen kultaseppä Oy, Turku 1931. ARKUT: 1. Suorasivuinen ja tasakantinen, yksinkertainen, raudoitettu. Pohja 75×150 cm, kork. 73 cm,

2. Suorasivuinen ja tasakantinen, raudoitettu. Pohja 60×96 cm, kork. 60 cm.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. pieni pukikijalkainen, luultavasti vuoden 1800 paikkeilla valmistettu pöytä, jonka levyn pinta on 57×87 cm, sekä pari renessanssimallista talonpoikaistuolia.

KIVINEN AURINKOKELLO, johon on hakattu vuosiluku 175?. Koko 26×26 cm. – Jo v. 1668 mainitaan kirkkotarhassa oleva »tiimatukki» (tilit). VAIVAISTUKIN LAUTA, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Siihen on maalattu kerjäläinen sekä suomeksi ja ruotsiksi lause »Joka köyhää armahtaa, se lainaa Herralle». Kork. 158 cm. Samanlainen lauta on Raisonin kirkossa. – Henrik Yrjönpoika, Kurkelan Knaapin ratsutilan omistajan poika, lahjoitti itse vaivaistukin v. 1804 (kal.).

PAARIT: 1. Päätylautoihin maalattu: »Alkolan Tupala vuonna 1847» ja »Jaakob Wilhelm Josefson».

2. Päätylautoihin maalattu: »Edla Sofia Jaakobin tytär» ja »Torstilan Wanhantalon w. 1858».

HÄVINNYT Turun linnan pommituksessa v. 1941 on mm. kolme *tunttilasia*, THM n:o:t 4705, 6159 ja 12258, v. 1786 mainittu *kivipata* ja *häpeäpenkki*, THM n:o 12238. Yhden tunttilasin oli ratsutilallinen Mattias Campell lahjoittanut v. 1765 saarnastuolin v. 1713 ryöstetyn, kullatulla peltikopalla varustetun tunttilasin tilalle. Papinpenkissä oli yksinkertainen tunttilasi. – V. 1825 oli kirkossa kymmenen kappaletta paareja.

TIIVISTELMÄ

1. Jo lähetyskaudelta, 1100-luvulta, on peräisin Sauvalan Ristinpellon kappelin tai tapulin (?) pohja ja kalmisto. Toinen mahdollisesti keskiaikainen kalmisto on Mäkkylän Kappelinmäellä.

2. Liedon nykyinen kivikirkko, joka on Pietarin nimikko, rakennettiin 1300-luvun alkupuolella, viimeistään noin 1330-luvulla. Runkohuoneen ja sakariston välinen ikäsuhte on toistaiseksi selvittämätön. Runkohuoneen kulmissa oli tukipilarit; päädyt ja seinät olivat nykyistä huomattavasti matalammat; ikkunoiden muotoa ei varmasti tunneta. Pohjoisseinä oli vailla ikkunoita; ullakon portaat kuljivat runkokuoneen koilliskulmassa. Kalustosta on tallella krusifiksi, madonnankuva, Pietarin ja Paavalin sekä kolmannen apostolin kuvat. Kasteallas on ollut.

3. Luultavasti 1400-luvun puolivälissä korotettiin sivuseiniä ja päätyjä; rakennettiin asehuone. Ikkunat saivat suorapäätteisen aukon, jonka yläpuolella tiilinen segmenttikaarinen ala; tiilisauvasto.

4. Viimeistään vuoden 1500 paikkeilla kirkko on holvattu kolmilaivaiseksi. Kalustoa: joukko veistoksia vuoden 1500 paikkeilta.

5. 1660-luvulla uusittiin kirkon kiinteä sisustus, mm. alttari ja penkit. Puinen tapuli rakennettiin vv. 1653–54. Kirkkotarhan aita oli hirsistä.

6. 1700-luvun puolivälissä uusittiin kiinteää sisustusta osittain, hankittiin mm. saarnastuoli ja parvet. Kirkkotarha ympäröitiin v. 1702 kivimuurilla, jossa oli puiset porttirakennukset. V. 1766 rakennettiin Mikael Blomgrenin johdolla kivinen kellotapuli.

7. V. 1814 laajennettiin kirkon ikkunat ja niiden tiilisauvat poistettiin. Laajennetun kirkkotarhan ympärille rakennettiin v. 1816 kiviaita.

8. Vv. 1895–1902 suoritettiin kirkossa suuri korjaustyö. Sisustus uusittiin kuivaan uusgoottilaisvaikutteiseen tyyliin G. E. Aspin piirustusten mukaan; rakennuksen muutokset tehtiin G. E. Aspin ja Helge Ranckenin ehdotuksen mukaisesti. Kirkon itäpäähän liitettiin tiilinen kuori, tukipilarit uusittiin, pohjoisseinään puhkaistiin uudet ikkunat ja vanhojen muotoa muutettiin. Hankittiin uunilämmitys. – Sähkölämmitys on asennettu v. 1952.

9. Littoisten verkatehtaan 1890-luvulla (?) rakennettu kirjasto muutettiin v. 1910 kirkoksi.

REFERAT

I. Från 1100-talet härrör Ristinpelto (»Korsåker») gravfält med kapell- eller stapelgrund (?). Medeltida är troligen även Mäkkylä Kappelinmäki (»Kapellbacken») gravplats. II. Under förra delen av 1300-talet, senast ca 1330, bygges

i Lundo (fi. Lieto) en åt S. Petrus helgad stenkyrka. Sakristians och kyrkans inbördes åldersförhållande återstår att klarlägga. Kyrkan var betydligt lägre än nu, den hade låga hörnkontreforer och fönstren voro möjligen låga och rundbågiga i likhet med västgavelns fönster. Vindstrappa i NV-hörnet. Inventarier: krucifix ca 1350 (bild 18), Madonna, utförd av Lundomästaren (bild 23), Petrus, Paulus och tredje apostel (bild 24) utförda i samma skolas stil. Dopfunt fanns men gick förlorad vid bombningen av Åbo slott 1941 (bild 33).

III. Vid mitten av 1400-talet höjes kyrkan och förses med gaveldekor, sakristians gavel förnyas, vapenhus uppföres. Fönstren erhålla rektangulär öppning med tegelstavar och tegelmurat segmentbågigt fält ovan öppningen.

IV. Under århundradets sista årtionden eller ca 1500 slås kyrkans ringvalv. Inventarier: kvinnligt helgon från ca 1400 (bild 30). Anna själtredje, nordtyskt arbete från århundradets slut eller ca 1500 (bild 22), ett antal inhemska skulpturer ca 1500: två krucifix (bild 19), madonna (och Johannes?) ur kalvariegrupp (bild 20–21), altarskåp med apostlar (bild 17), Gud Fader (ur kröningsgrupp?), Mikael, två apostlar, tre diakoner (bild 25), Sebastian (bild 26), Olof (?; bild 27), Dominicus (?; bild 28), Sigfrid och Barbara (bild 29) samt madonna ur ett och samma altarskåp, Job. År 1432 omtalas rökelsekar av silver. 1500-tals järnkrona försvunnen.

V. År 1653–54 bygges stapel av trä. Gravgårdens inhägnad är av stock. Inredningen, bl.a. altare och predikstol, förnyas på 1660-talet. Inventarier: primitiv oljemålning av den Korsfäste och Kvinnorna vid graven 1696; en »utstofferad» kalk från 1675 med ordet ihesus kring brädden har senare nedsmälts; likaså tennflaskor och dopfat samt liten silverkalk med stämpel »W»; två grönbå mässhakar av respektive slät sammet med broderat kors och atlas med gult kors från 1659, altarkläde av röd damast med guldspets från 1669 och broderad (grön?) läderhåv från 1688 ha försvunnit; liten mässingkrona från ca 1670; tre trearmade malmstakar från ca 1670 (bild 34); dito tvågrenad stake; tennstakar från 1676. Spåre-Silfverspåre-släktens begravningsvapen (bild 36), skriftklocka. Under Stora ofreden plundras kyrkan på bl.a. några en- och tvåarmade mässingslampetter.

VI. År 1766 bygger Mikael Blomgren klockstapel med undervåning av sten (bild 6). Stenmur kring kyrkogården

gjordes redan 1702; portbyggnader av trä. Vid mitten av århundradet delvis ny fast inredning: läktare med apostlar och profeter målade av J. Bergman och senare av G. Sweidell (har brunnit i Åbo slottskyrka) och predikstol, målad 1758 av J. Bergman, nu i Åbo museum (bild 15). Inventarier: kalk av A. Levón, som omarbetar åbomästaren M. Rooths kalk från år 1770 (bild 32); dopfat av förtennad koppar 1791; mässhakar från 1750 av svart sammet med silvergalon, 1762 av röd sammet med guldgalon och 1765 av röd sidendamast med vitt kors; ett flertal kalkdukar, bl.a. vit med tofsar 1742, och vitrandig med svartbruna blommor 1750 ha förkommit; likaså röd sammetshåv 1774; malmkronor 1733, 1745 och 1775; mässingslampett ca 1740; klocka av E. Näsman, Sthlm 1734, P. Björkström, Åbo 1795 och G. Meyer, Sthlm 1765; solur från 1750-talet, skåpklocka av J. Sylvander, Åbo 1787, skepp 1712, kistor etc. Skampall, timglas, stengryta etc. ha förstörts vid Åbo slotts brand.

VII. Första fasta golv 1806. 1814 borttagas fönstrens tegelstavar och rutorna insätts i träramar. 1816 utvidgas gravgården; ny stenmur och portbyggnader av tegel uppföras. Inventarier: altartavla med Nattvarden av G. Finnborg 1827 (bild 31); oblatask, vinkanna, sockenbudstyg av O. R. Lundgren, Åbo 1836 och sockenbudstyg av A. V. Grönfors, Åbo 1825.; kalkdukar från ca 1800 och 1836 samt andra textilier; malmkrona 1855 och två empirekristallkronor 1837 och 1842; blecklampetter, gjutjärnsstakar; bockbord och bondrenessansstolar ca 1800; bårar.

VIII. 1895–1902 större reparation av kyrkan efter utdragna förhandlingar om dess framtida användbarhet eller totala nedläggande. Enligt G. E. Asps ritningar ny fast inredning i nygotik. Enligt ritningar av G. E. Asp och H. Rancken förlänges kyrkan med ett kor i öster, får fönster i nordväggen samtidigt som fönstrens form förändras, kontreforer förnyas etc. Kyrkan får uppvärmning. Ett flertal inventarier härrör från sekelskiftet; bland dessa kan nämnas Eero Järnefelts altartavla, Jesus och äktenskapsbryterskan, från 1908 (bild 16). Nya inventarier, främst textilier, vid 600-årsjubileet 1936. El-värme 1952.

IX. Vid Littois klädesfabrik uppföres på 1890-talet (?) ett bibliotek med läsesal, som år 1910 ombygges till kyrka. Av inventarierna kunna nämnas orgel ca 1910 av B. A. Thulé, nattvardssilver, W. Pettersson, Åbo 1910 (bild 3) samt oljebelysningsarmaturen av koppar och smidesjärn.

1. KIRKKO KAAKOSTA.
Kyrkan från sydost.

AURA

L Ä H T E I T Ä

H. Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia, Porvoo 1927, s. 111. V. Tiitola, Seurakunta ja pitäjälämää, E. W. Juveliuksen (Juvan) toimittamassa Liedon historiassa. Turku 1931, ss. 283, 297, 311, 325–330, 347.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot vv:lta 1730, 1739, 1780, 1825, 1829, 1866–1895, 1935. Tilit vv:lta 1659–1711 (sisältävät myös v. 1636 päivätyn perustamisasiakirjan ym. samaa asiaa koskevat kirjelmät), 1729–1763 (johon sisältyy v. 1742 päivätty kirkkohautojen kartta, josta käy ilmi kirkkorakennuksen yksityiskohtia), 1786–1903. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1742–1916. Piispantarkastuksen pöytäkirjat vv:lta 1750 ja 1780. Penkkijako vv:lta 1690 ja 1736.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan kertomus v:lta 1885, I. Kronqvistin v. 1929 laatima inventoimiskertomus ym.

Aura perustettiin v. 1636 Lietoon kuuluvaksi kappeliksi, jonka nimenä ensin esiintyy Järvenoja (ja Järvenoma, ks. Pietari Brahen v. 1639 päivättyä, kappalaisen asuntoa koskevaa päätöstä, joka sisältyy kirkon vanhimpaan tilikirjaan) ja

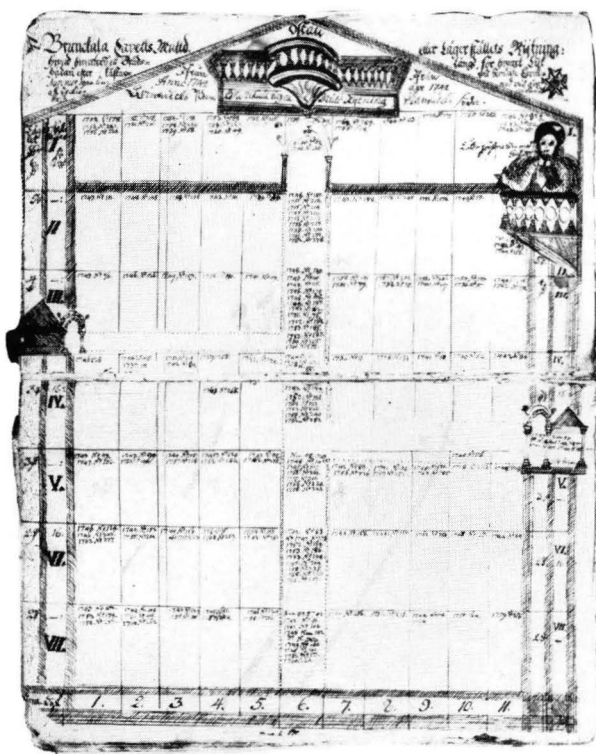
Prunkkala. Jo ennen tätä perustamista Leppäkosken yläpuolella asuvat prunkkalalaiset olivat kuitenkin rakentaneet kirkkonsa valmiiksi; mahdollista on että paikalla jo 1500-luvun loppupuolella sijaitsi saarnahuone (tilit).

Kappeli oli ensin aivan liian pieni pitääkseen yllä kirkkoa ja pappilaa sekä samalla osallistuakseen emäkirkon menoihin. Tämän johdosta syntyikin pitkäaikaisia riitaisuuksia, jotka jopa menivät niinkin pitkälle, että kappelin kirkko v. 1672 suljettiin. (Ks. mm. K. G. Leinberg, Finska Prästerskapets besvär, ss. 130, 148, 201.) Myöhemmin on kappelin aluetta laajennettu.

V. 1908 Aura määrättiin erotettavaksi omaksi kirkkoherrakunnaksi, johon myös oli lisättävä neljä Pöytyän kylää. Tämä toteutettiin v. 1917.

Vanhat kirkot

Vanhimmassa tilikirjassa on muistiinpano: »A° 1691 är timberwärcket ånyo uphuggit till kyrkan, men mycket större än det förra som

2. V. 1742 LAADITTU HAUTAPAIKKOJEN KARTTA AURAN KIRKON ARKISTOSSA.
Gravplatskarta från år 1742 i Aura kyrkas arkiv.

förmenas hafwa stått öfver hundra år till-förene, hwars gl. fönster och kyrckiodörr äro ännu uti Järfwenoja uti Bagar stufwun brukade» (V. 1691 on kirkon hirsirakennelma uudestaan salvottu, mutta huomattavasti isommaksi entistä, jonka luullaan olleen jo toista sataa vuotta ja jonka vanhoja ikkunoita ja kirkonovea vielä käytetään Järvenojan leivintuvassa). Tämän mukaan oli

siis ensimmäinen saarnahuone rakennettu jo 1500-luvun loppupuolella kaikesta päättäen nykyisen kirkon paikalle. Yksityiskohdista ei ole säilynyt mitään tietoja. Sen tapuliin hankittiin v. 1660 viiri, ja v. 1750 nähtävästi sama tapuli punamullattiin.

V. 1691 valmistuneesta kirkosta antavat penkki-jaot ja v. 1742 päivätty hautapaikkojen kartta (kuva 2) muutamia tietoja. Kirkko oli hirsistä salvottu pitkäkirkko, jonka pohjoispuolella, hieman kirkon keskilinjasta itään, oli sakaristo ja eteläpuolella, melkein runkokuoneen keskilinjassa asehuone. Mahdollisesti oli itäpäässä viistoseinät. Itäpäässä oli kaksi ikkunaa ja sakaristossa yksi; länsipäätyyn tehtiin v. 1740 kaksi ikkunaa; muiden ikkunain sijaintia ei tunneta. Sekä runkokuoneessa että sakaristossa oli lautaholvit; sakariston alle tehtiin vv. 1751–52 kellari. V. 1740 kirkko punamullattiin.

Sisustukseen kuului sorvattujen pylväiden koristama, luultavasti edestä pyöristetty *alttarikaide*, *kuorinaita*, jonka pyörökaarisen oven kehyksenä oli kaksi pylvästä ja koristekaareissa risti sekä sorvatut nupit, samanlaiset koristeelliset ovenkehykset sakaristoon ja asehuoneeseen johtavissa ovissa, kuorinaidan eteläpäässä sijaitseva *saarnastuoli*, v. 1736 mainittu runkokuoneen länsipäässä oleva *parvi*, joka uusittiin v. 1759 ja jonka rintamuksen koristeena mainitun vuoden jälkeen oli peilit, 15 penkkiriviä jne.

Isonvihan jälkeen kirkko oli huonossa kunnossa (se oli myös ryöstetty, vrt. Vars. Suomen hist. VII s. 136). 1780-luvulla pohdittiin uuden kirkon rakentamista, mutta asia lykättiin vuoteen 1804.

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Auran kirkko sitä ympäröivine kirkkotarhoineen sijaitsee Prunkkalan kylän vieressä hiekkamäellä Pöytyälle johtavan maantien ja Karviaisten kylätien risteyksessä.

Kirkkotarhaa on usein laajennettu, ja kirkko on nykyään sen länsiosassa (kuva 3).

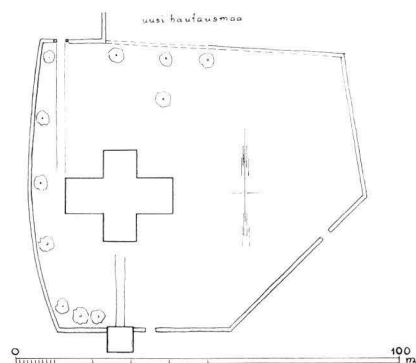
Kirkkotarhaa ympäröi kivilohkareista ladottu aita, jonka eteläosassa, tapulin itäpuolella on porttiaukko, toinen portti pohjoisosan länsi-

päässä ja kolmas kaakkoisosassa; niissä on kivi-pylväät. Muurin valtaosa on tehty v. 1890.

Ensimmäinen kivaita rakennettiin v. 1816; sitä uusittiin tai korjattiin vv. 1852 ja 1869. V. 1890 tapahtui ensimmäinen huomattava laajentaminen pohjoiseen ja itään päin. 1930-luvulla laajennettiin kirkkotarhaa huomattavasti itään päin ja 1950-luvulla uudelleen pohjoiseen.

Alkuperäinen kirkkotarha oli aivan pieni ja sen valtaosa oli kirkon eteläpuolella; sisäänkäytävänä oli tapuli. Sen hirsiaitaan rakennettiin vv. 1746–

50 kaksi puista porttihuonetta, jotka poistettiin v. 1821 ja korvattiin yksinkertaisilla puuveräjillä; kivipylväät ja valurautaportit hankittiin v. 1877 ja samana vuonna määrättiin kukin talo istuttamaan vähintään yksi puu kirkkotarhan kaunistukseksi. Kirkon ja tapulin välillä on vv. 1939–44 kaatuneiden sankarihaudat ja J. Vikaisen suunnittelema kohokuvalla koristettu *muistopatsas*. V. 1961 on pystytetty Karjalaan jääneiden vainajien *muistokivi*.

3. ASEMAPIIRROS, 1: 2000.
Situationsplan, 1: 2000.

Kirkkotarhasta mainittakoon vielä seuraavaa: Kun uusi kirkko v. 1804 oli valmistunut, tuli myös ajankohtaiseksi saada kirkkotarha kuntoon. Samalla laadittiin hautajaisia koskevat säännöt joissa mm. määrättiin, ettei enää saanut soittaa hautauskelloja saattueen taivaltaessa vainajan kodista kirkkoon, vaan kulkueen oli pysähdyttävä 210 kyynärän päässä kirkosta (paikat määritettiin tarkkaan) ja vasta sitten soitto sai alkaa. Jotka vielä halusivat noudattaa vanhoja tapoja siten, että vainaja saatettiin haudata kulkien kirkon kautta ja samalla veisaten, niiden oli maksettava yksi taalari.

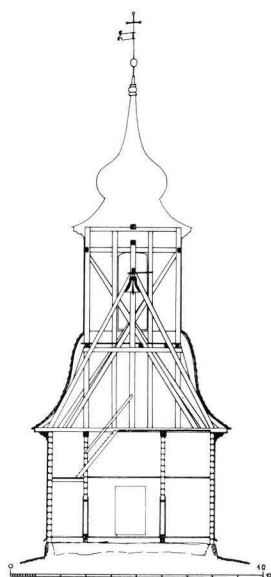
TAPULI

Tapuli (kuvat 4, 5) liittyy kirkkotarhan eteläpuoleiseen kiviaitaan ja oli, kuten mainittu, alkuaan sisäänkäytävänä, kunnes vv. 1890–91 rakennettiin uusi aita.

Tapulin rakennusmestaria ei tiedetä; tyylistä päätäten hän saattaisi olla turkulainen Matti Åkerblom. Tapuli on kaksinivelin, pohjaltaan

neliömäinen rakennus, jonka hirsinen alakerros on salvottu lyhytnurkalle; voimakkaan räystäään yläpuolelta nousee kulmista viistottu kaarevapintainen katto ja tämän yläpuolelta kohoaa pystylautainen kahdeksankulmainen kellohuone. Siinä on sipuli ja viiri, jossa on vuosiluku 1774, nähtävästi rakentamisvuosi. Alakerroksen pohjois- ja eteläseinässä on suorapäätteiset ovet, katon etelälapeessa nähtävästi 1800-luvun loppupuolella tehty ikkuna ja kellohuoneessa neljä pariluukkuja. Tapulin alle on 1900-luvulla tehty ruumishuone, jonka ovi avautuu etelään varsinaisen oven alapuolella.

Kokonaisvaikutus on 1800-luvun loppupuolen. Tapuli oli alkuaan pystylaudoitettu ja punamulattu (tilit), mutta vv. 1884–85 se kirkon korjauksen yhteydessä sai uuden vaakasuoran, helmi-ponttilautaisen ulkokuorauksen ja maalattiin vaalean harmaaksi; v. 1926 alkuaan paanutetut katot peitettiin pellillä ja v. 1952 tapuli maalattiin vaalean kellerväksi. Samoihin aikoihin kivijalka

4. TAPULIN POHJOISSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS, 1: 300.
Snitt av stapeln mot norr, 1: 300.

on peitetty sementillä, johon on piirretty saumat jäljittelemään kivilohkareita.

Tapulin sisäpuolella voi nähdä alkuperäisiä yksityiskohtia. Alakerroksen itä- ja länsiosat on hirsiväliseinillä erotettu komeroiksi, jotka v. 1952 on osittain paneloitu; hirret ovat palhoamattomat eikä niissä ole viilloksia. Pohjoisseinän ovesta on

sisäpuolella ruutupaneeli ja pieni tukkilukko, sekä tämän oven että toisen komeron oven pielissä on 1700-luvun profilointia. Kellotelineen ja kellohuoneen pystyhirret nojaavat välipohjaan ja komeronseiniin, telineen huomattavan isot ja lukuisat vinotuet osittain välipohjaan ja osittain ulkoseiniin; sitä paitsi hyvin pitkistä hirsistä tehdyt ristikkäiset vinopuut tukevat kellohuoneen kumia.

5. TAPULI ETELÄSTÄ.
Stapeln från söder.

KIRKKO

Kuten edellä mainittiin (s. 274), lykättiin uuden kirkon rakentaminen aina v:een 1804 saakka. Rakennusmestariksi otettiin Mikael Piimänen, joka nähtävästi ensin v. 1801 teki piirustuksen kivikirkoksi (Klemetti). Tästä olisi tullut hyvin yksinkertainen, koristeeton ristikirkko, jossa uusklassillisen makusuunnan mukaan oli loivat satulakatot. Uudet v. 1803 päivätyt Tukholman yliintendenttikonttorin piirustukset (kuva 6; signeeraus A. Almfelt, varmistanut J. M. Piper), tuskin

paljon eroavat Piimäsen ehdotuksesta. – Piimäsen lisäksi johtivat töitä muurarimestari Jaakko Grändell, puuseppä Sommarfelt ja pitäjän seppä Tuomas Mikaelinpoika. Uusi kirkko vihittiin 30. 9. 1804, jolloin »viisi soittoniekkaa esitti soittimensoittoa» (tilit).

IK:n piirustus näyttää tasasakaraisen ristikirkon, jossa on uusklassillisen loivat satulakatot ja koristeellinen räystäslista, pyörökaariset ovet ja ikkunat. Sakaristo on alttarin itäpuolella, ja siinäkin on ulko-ovi. Tätä piirustusta ei ole aivan orjallisesti seurattu, vaan kirkon sivusakarit ovat itä- ja länsi-sakaraa lyhyemmät, katot ovat keskiaikaista perinnettä noudattaen jyrkät (päätykolmio on tasasivuinen), koristeellinen räystäslista puuttuu eikä sakariston itäseinässä ole ulko-ovea keskilinjassa, vaan sen eteläpuolella.

Auran kirkko on siis kivijalalle hirsistä lyhyt-nurkalle salvottu ristikirkko (ylemmät hirret näköjään salvottu pitkille nurkille, vrt. Yläneen kirkkoon), jonka sivusakarit sisältä yhtyvät kirkkokuoneeseen ja ovat yhtä leveät ja korkeat kuin itä-länsisuuntainen runkokuone, mutta itä- ja länsisakaraa hieman lyhyemmät. Sakaristo on itäpäässä, ja sen alapuolella on v. 1892 uusittu kellari. Kirkossa on jyrkät satulakatot. Länsi-itäsuuntainen pituus on 28 m, pohjois-eteläsuuntainen 24,70 m, päätyjen leveys 10 m. Sivuseinien korkeus on 6,30 m, päätyjen 13,80 m.

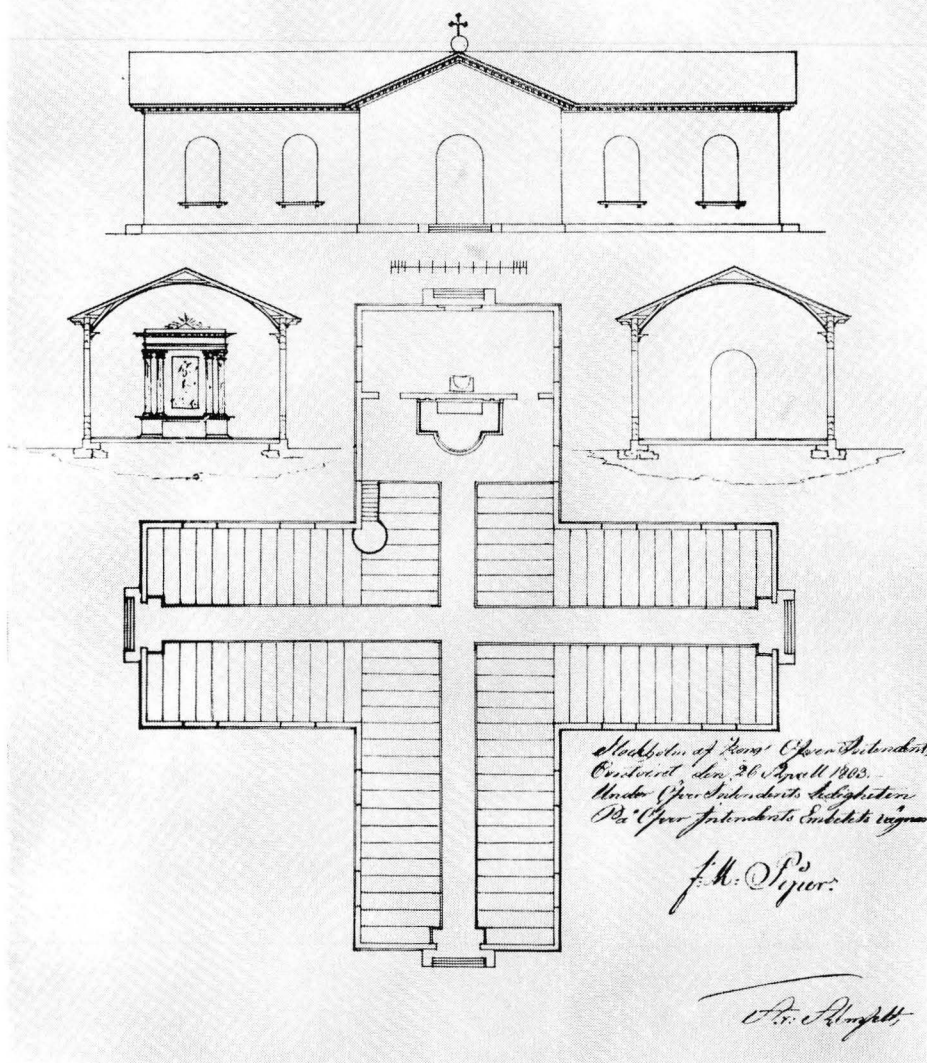
Ulkonaisvaikutusta hallitsee vv. 1885–86 suoritettujen korjauksen tyyli (vrt. tapuliin); vanha pysty, punamullattu ulkolaudoitus korvattiin silloin vaakasuoralla helmiponttilaudoituksella ja kirkko maalattiin vaalean harmaaksi; v. 1952 se on maalattu kellerväksi, nurkat ja profiloitu räystäs tumman keltaisiksi. Kivijalka on samoin kuin tapulinkin, peitetty sementillä, johon on piirretty muurausta jäljittelevät saumat.

VESIKATTO oli alkuaan paanuista, nämä korvattiin v. 1926 sinkkipellillä; päissä on tummankellerviksi maalatut ristiviirit. Kattotuolit ovat alkuperäiset, mutta niiden väliin on peltikaton tekemisen yhteydessä lisätty alkuperäisiä hennompiä kattotuoleja ja vanhoja on oikaistu ja korjattu. Pellin alla on harvaan asetetut pitkittäiset laudat.

IKKUNAT olivat alkuaan pyörökaariset. V. 1886 ne laajennettiin. Ikkuna-aukon nykyinen muoto on peräisin v. 1926 suoritettua korjauksesta, se on ylhäältä kolmitaitteinen; kehän koristeellinen muoto kärkineen on myös v:lta 1926. Itä- ja länsi-sakaran sivuseinissä on, kuten IK:n piirustuksessa, kaksi ikkunaa, mutta sivusakarain sivusei-

Concept

Förslaget till Korskyrkan i Åbo län

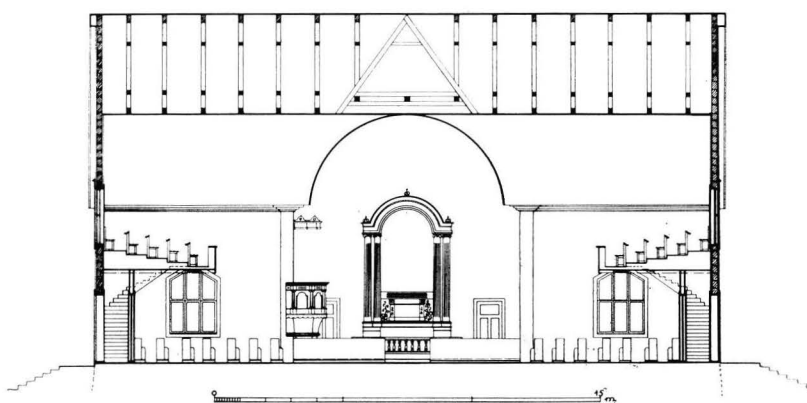
6. A. ALMFELTIN v. 1803 LAATIMA RISTIKIRKKOEHDOTUS.

A. Almfelts förslag till korskyrka av år 1803.

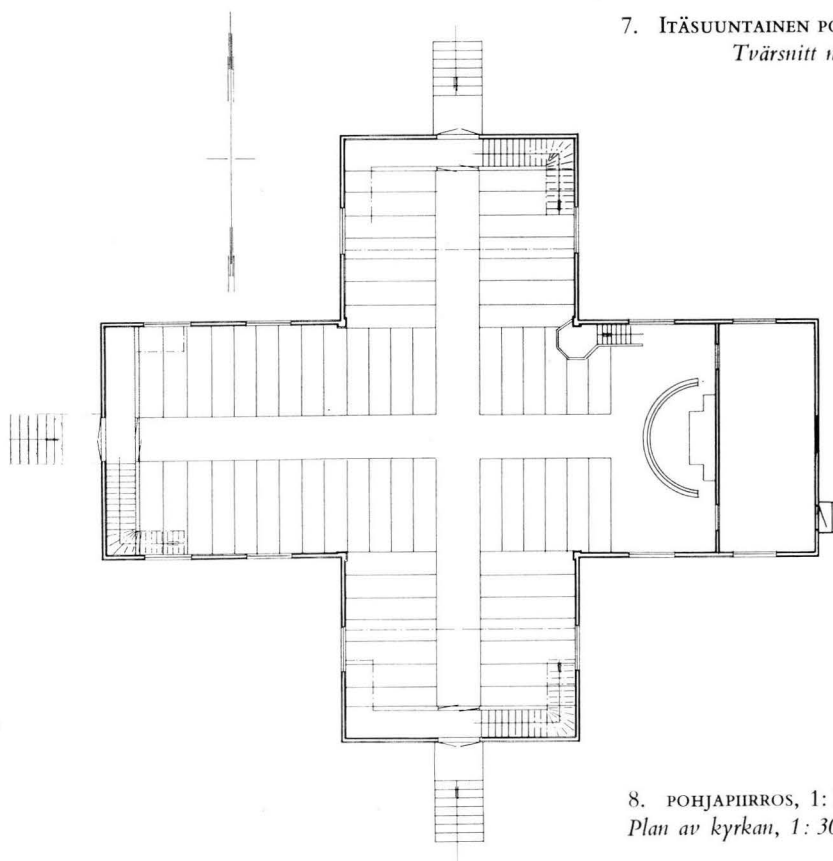
nissä ainoastaan yksi. Päätyjen ikkunat eivät myöskään kuulu IK:n suunnitelmaan.

OVET. Kirkon varsinaiset ulko-ovet ovat länsi-, etelä- ja pohjoispäädysä; niissä on samanlaiset, v. 1926 valmistuneet koristekehät kuin ikkunoissa. Niihin johtavat leveät betoniportaat. Sakariston itäseinään on (v. 1926?) ikkunan eteläpuolelle tehty pienempi, katoksellinen ulko-ovi ynnä portaat.

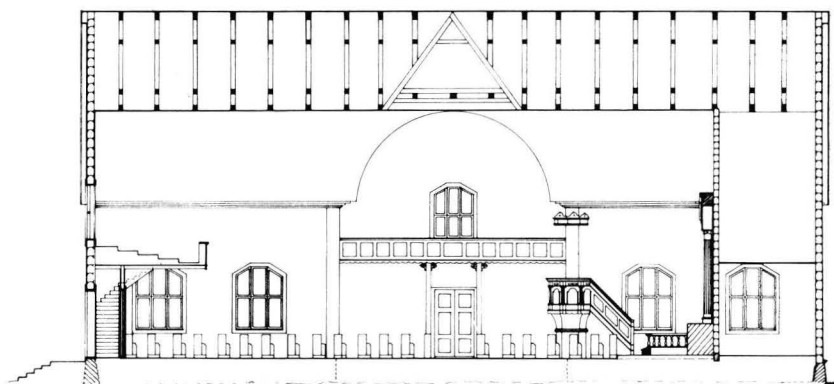
SISUSTA (kuva 10). Sivusakarit yhtyvät kirkko-huoneeseen; niiden päässä ja runkokuoneen länsipäässä on kapeat, väliseinän erottamat eteiset. Altarin takana on seinä, jonka kaksi suorapäätteistä ovea johtavat sakaristoon. Kirkossa on korkealle kohoavat tynnyriholvit, jotka v. 1926 uusittiin kapeista helmiponttilaudoista, seinissä on samanlainen vaakasuora, v. 1926 tehty paneeli. Sisäkulmissa on lautapilasterit, joiden

7. ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Tvärsnitt mot öst, 1: 300.

8. POHJAPIIRROS, 1: 300.
Plan av kyrkan, 1: 300.

9. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1: 300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1: 300.

profiloitu kapiteeli liittyy katon profiloituun reunalistaan. Sidehirret on (v. 1926?) poistettu ja korvattu sideraudoilla. Lautalattia.

Väritys on peräisin v. 1958 suoritetusta sisäkorjauksesta: seinät ja holvit on maalattu vaaleanharmaiksi, lattia ruskeaksi, ovet vaalean harmahaviksi.

KORJAUKSET JA MUUTOKSET. Kuten jo mainittiin, kirkon ulkoasu muutettiin perusteellisesti vv. 1885–86 (s. 276). Jo vv. 1849–50 oli kirkossa suoritettu sisäkorjaus, jolloin se varustettiin sisälaudoituksella. Turkulainen maalari E. Lindström maalasi seiniin öljyväripaneelin, yläosa pirskoteltiin harmaalla värillä ja katto maalattiin valkoisella liimavärillä (vaikka v. 1846 oli ehdotettu taivaansinistä; pöytäk.). Kruunujen kiinnityskohtiin maalattiin valtavat heleänkeltaiset ruusukkeet ja alttariseinään sininen verholaskostelu, jossa oli kullatut hapsut. Räystästä koristi pronsattu nauha. Korjauksen muistoksi kiinnitettiin eteläparveen myöhemmin hävinnyt taulu, jossa oli kirjoitus: »Tämä Herran Huone on malattu Kejsar Nikolai se I Hallitus aikana nin myös kirkkoherra ja provasti Nils Christ. Ahlstedt ja kappalainen M. Waldstedt ja kirkkoväärtti Hen. Seppälän aiala 1850.» (kal; N. Kr. Ahlstedt, Liedon kirkkoherrana vv. 1836–57, M. Waldstedt, Prunkkalan kappalaisena vv. 1848–71).

Seuraava huomattava korjaus suoritettiin v. 1926 arkkitehti I. Launiksen ehdotuksen mukaan. Kuten mainittu, katto pellitettiin ja ikkunain kehät ja sisälaudointus uusittiin (ks. myös kiinteää sisustusta). Paneeli maalattiin tumman ruskeaksi, seinien yläosa valkoiseksi, holvit sinisiksi. Kattolistaan maalattiin koristekiemurat. Kuorin lattia laskettiin mosaiikkijäljennyslevyistä. V. 1952 kirkko maalattiin ulkoa kellerväksi ja tehtiin uusi peltikatto.

V. 1958 suoritettiin uusi sisäkorjaus, osittain arkkitehti H. Sarainmaan ehdotuksen mukaan, mutta Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena (rakennuskonservaattori Th. Lindquist); tästä on peräisin nykyinen sisäväritys. Lattia uusittiin ja kuoriin tehtiin uudelleen lautalattia. (Ks. myös kiinteää sisustusta.)

Seinämaalaukset, ks. yllä

Lasimaalaukset

Kuorisakaran etelä- ja pohjoisseinän ikkunoissa on v. 1926 suunniteltu jugendtyylinen lasimosaikki, jonka aiheena on palava sydän ja orjantappurakruunu.

10. SISÄKUVA.
Interiör.

11. V. 1683 TEHDYN ALTARIKEHYSTYKSEN SÄILYNYT ALAOSA.
Det bevarade nedre partiet av altaruppsatsen från år 1683.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus oli 1800-luvun alkupuolella suureksi osaksi maalaamaton; mm. alttarikaide, penkit ym. maalattiin vasta v. 1850. V. 1926 sisustus maalattiin I. Launiksen suunnitelman mukaan, mutta sitä on restauroitu v. 1958 Th. Lindquistin ehdotuksen mukaan. Kirkossa on v:sta 1900 lähtien ollut *kamiinalämmitys*. *Sähkövalo* (vanhoissa kruunuissa ja uusissa peltilampeissa).

ALTARI, tehty puusta v. 1850. ALTARIKEHYSTYS osittain v. 1850 uusittu; jalustalla seisovat parittaiset joonialaismalliset pilasterit kannattavat kaariotsikkoa, jonka sivuilla ja päätteenä on kruunun päällä seisovat ristit. Väritys v:lta 1958: valkoiset ja harmaat pilasterit, marmoroitu jalusta, vihreä ja keltainen otsikko, v. 1926 värit olivat keltainen ja kulta. IK:n piirustukseen kuuluu suorapäätteen kehystys, jossa korinttilaismalliset pylväät. ALTARITAUHU, kankaalle tehty öljymaalauk, signeeraus Arthur Heickell 1927. Aiheena on Jeesuksen kirkastus Taborin vuorella. Pyörökaarin, lev. 193 cm. Sen alapuolella on aikaisempaan alttarikehystykseen kuulunut KOHOKUVA (kuva 11), jonka aiheena on ehtoollisen asettaminen. Kuva on veistetty rustobarokkityyliin, ja on tyylistä päättäen turkulaisen kuvanveistäjän Mathias Reimanin tekoa. Sen sivuissa on Aatamia ja Eevaa esittävät hermipilasterit, ylälistassa enkelinpääkonsolit ja rustobarokkiornamenttiin sovitettu enkelinpää, sivuilla »siivet», joissa seireenit ja kiemurat. Alareunaan on maalattu vuosiluku

ANNO 1683 ja Hebr. 7: 22 ja 9: 15: »Ebr 7 v 22. Så mycket bättre Testament hafwer Jesus uträttat./Cap 9 v 15 I ty att hans död gick ther emellan till förläsnings ifrå/the öfwetradelse som under thet förra Testamentet woro.» Koko 85 × 180 cm. Uudet värit kustansi v. 1737 kauppias J. J. Schultz.

ALTARIKAIDE, tehty v. 1926. Puolipyöreä, kaidekannattavat sorvatut pylväät, väri (v:lta 1958) vaaleanruskea marmorointi. – IK:n piirustuksen alttarikaide oli kulmikas, mutta keski-osa puolipyöreä. V. 1850 se maalattiin tammenväriseksi.

SAARNASTUOLI (kuva 12), peräisin 1600-luvun kirkosta (IK:n ehdottamaa pyöreärunkoista saarnastuolia ei rakennettu). Rakentaminen tapahtui vv. 1699–1701 ja sen suoritti turkulainen Yrjö Eerikinpoika; lahjoittaja oli kauppias J. J. Schultz; maalauksen suoritti v. 1704 turkulainen kirkkomaalari Lauri Myra (tilit). Alkuaan saarnastuoli sijaitsi vanhan kirkon kuorinaidan eteläpäässä. V. 1804 se nostettiin uudelle jalalle ja lisättiin sivuja. – Saarnastuolissa on jalka, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa kaide, ja pieni katos. Rungon kulmissa seisovat jalustalla parittaiset rustiikkikoristeiset pylväät, jotka kannattavat polvekkeista reunalistaa. Sivujen pyörökaariisiin peileihin on maalattu Vapahtajan ja evankelistain kuvat nimikirjoituksineen: *S:Lucas*, *S:Salvator mundi* (P. maailman Vapahtaja), *S:Johannes*, *S:Matheus*. Viimeisen peilin alapuolelle on v. 1958 maalattu S:H.H.H. Alareunassa sahattu lista, joka jatkuu vinopeilien koristamassa porraskaiteessa.

Katoksen reunoista nousevat sahatut koristelevyt ja sen päätteinä on risti. Seinään on kiinnitetty rakuuna Kreu Sommarfeltin v. 1741 valmistama Jehovan aurinko. – Värit soinnutettiin v. 1958 1700-luvun tyyliin: vaalean vihreä, sininen, punainen marmorointi ja kulta. Alkuaan olivat ainoastaan peilit maalatut, mutta v. 1835 (ja 1850) saarnastuoli maalattiin mustaksi, yksityiskohdat valkoisiksi ja kultaisiksi (pöytäk.), ja v. 1926 nämä värit uusittiin.

PARVET, kirkon länsi-, etelä- ja pohjoissakarassa. Rintamuksen koristeena yksinkertaiset suorakaitteen muotoiset peilit ja sahattu lista. Väritys (v:ltä 1958): rintamus vaalean vihreä, peilit valkoiset, reunat vihreät. V. 1850 niihin maalattiin »seeterinsuonitusta» (pöytäk.) ja peilien reunoihin kultausta; v. 1926 peilit koristettiin kasvisaiheilla sablonikuvioilla.

12. YRJÖ EERIKINPOJAN VV. 1699–1701 RAKENTAMA SAARNASTUOLI. JALKA, PORRASKAIDE, KATOS SEKÄ MUUTAMA SIVU UUSITTU V. 1804.

Predikstolen, byggd av Jöran Eriksson år 1699–1701. Fot, trappräck, ljudtak och några sidor härröra från år 1804.

URUT, länsiparvella, 13-äänikertaiset, pneumaattiset, Kangasalan urkutehdas rakentanut v. 1926. Julkisivu on v. 1958 maalattu vaalean harmaaksi ja valkoiseksi.

Kirkon ensimmäiset, kuusiäänikertaiset urut olivat B. A. Thulén valmistamat v. 1887.

PENKIT, uusittu v. 1926, yksinkertaiset. V. 1958 poistettiin muutama penkkirivi ja väritys uusittiin: vaalean vihreä, sisäpuolelta harmaa, päätyjen ulkonevissa peileissä marmorointia. V. 1850 penkit maalattiin tammenvärisiksi, niiden ovien peilit »helmenvärillä» (pöytäk.). Vanhan *lukkarinpenkin* rintamus on tallella; siihen on maalattu kirjoitus: »Tämä Herran Huone on maalattu maalari Erik Lindströmltä turrusta ja kahdelta oppi pojalta Mic. Holmi ja Gust. Litsenius 1850 ja Tällä ajalla on myös Rakettu Uusi Altтарin puuvärkki Talon isännältä mikael Gust:poika alapentilä ja Trenki Simon Simonin poika kylä krookalta.»

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARTITAUULU, nykyään KM n:o 3490: 6. Veistettyyn barokkityyliseen kehykseen sovitettu puupiirros, signeeraus: »Zu Lübeck bey Joh. . . » Piirros käsittää 4×8 kuvaa, joissa esitetään pelastushistoria aina luomisesta viimeiseen tuomioon asti. Kuvissa on saksankieliset raamatunlauseet; ne ovat köynnöksen ympäröimät ja pylväiden crottamat toisistaan. Yläreunassa: » . . . Wunderzeichen . . . frölichen Aufferstehung. Himmelfahrt/Sendung des Heiligen [Geistes] Wiederkunft Unsers Herren und Heylands Jesu Christi/nach . . . ahält der Propheten und Evangelisten» (Herramme ja Vapahtajamme Jeesuksen Kristuksen ihmeteot . . . iloinen ylösnousemus, Pyhän Hengen lähettäminen, paluu . . . profeettojen ja evankelistain . . . mukaan.), sekä ruotsin kielellä kirjoitettu Johanneksen 1. kirjeen 2. jakeen sanat. Alareunassa: »Gudi till ähra, denna Cappel till prydna/ähr denne Tafla aff velacht. Måns Andersson Stark/ och hans i K. Hustru Ingeld Olüfsdotter bekostne/ upsatt ifrå pi . . . stad(?) åhr 1672.» (Jumalan kunniaksi, tämän kappelin kaunistukseksi on tämä taulu hankittu hyvin kunnioitetun Maunu Antinpoika Starkin ja hänen vaimonsa Kristuksessa Ingeld Olavintyttären kustannuksella . . . v. 1672.). Ke-

hyksen sivuissa ovat Aatami ja Eeva puolivartalo-kuvina, hedelmiä ja leijonannaamioita, yläreunassa hammaslista ja munasauva sekä sorvatut tapit. Koko 110×147 cm. Tämä on mahdollisesti se alttaritaulu, joka mainitaan tileissä v. 1679 80 kuparitaalarin hintaisena ja jonka kirkko oli saanut Prunkkalan ja Pitkäniityn hautapaikkojen korvauksena; se on siinä tapauksessa kuulunut sivulla 280 mainittuun kohokuvaan.

ostettu kirkon varoilla v. 1693.) Kääntöpuoleen on lyijykynällä kirjoitettu »AJ V 1». Koko 126×175 cm. Kalustokirjassa on v. 1730 tieto, että kauppias J. J. Schultz olisi lahjoittanut taulun v. 1726; siinä tapauksessa hän nähtävästi on ostanut sen jostakin toisesta kirkosta.

VANHA ALTARTITAUULU, kankaalle tehty signeeraamaton öljymaalaus, joka on riippunut edellisen taulun yläpuolella. Hyvin alkeellisesti tehty

13. V. 1693 SAATU ALTARTITAUULU.

Altartavlans från år 1693.

KRUSIFIKSI kuuluneeseen samaan alttarilaitteeseen. Ristiinnaulittu on keskiaikaista mallia, mutta lanneverho liehuvine liepeineen viittaa barokkityyliin. Keltaiseksi maalattu yksinkertainen risti. Kork. 165 cm.

VANHA ALTARTITAUULU (kuva 13), kankaalle tehty öljymaalaus, signeeraamaton. Aiheena on laaja jokimaisema, jossa etualalla tapahtuu Jeesuksen kaste, taustassa vasemmalla joenrinteellä Lasaruksen herättäminen kuolleista, Juudaksen suudelma, Ylösnousemus, Gadarilaisten sikalauma sekä Golgata; keskellä Jerusalemin kaupunki. Alareunaan on kirjoitettu: »Gudi Till ähra och Kyrckian/Till prydnatt är Denne Tafwla./kiöpt medh kyrckiones medhel./Anno 1693.» (Jumalan kunniaksi ja kirkon kaunistukseksi on tämä taulu

kopio jostakin Ristiinnaulittua esittävästä kupari-piirroksista; Ristiinnaulittuun molemmiin puoliin on pienikokoiset itkevä Maria ja rukoileva Johannes. Koko 156×120 cm. Lahjoittanut J. J. Schultz v. 1726.

MUISTOTAULU, v. 1804 asetettu krusifiksin tilalle alttaritaulun yläpuolelle ja myöhemmin siirretty pohjoisparvelle. Teksti: »Tämä Herran/Huone/on Rakettu/Kuningas Gustaf IV Adolphin/Halletuxen Aikana Vuona 1804.»

HÄVINNEET TAIDETOKSET. Turkulainen kauppias Niilo Kock (yllä mainitun J. J. Schultzin appi) lahjoitti tukholmalaisten kuparipiirtäjän Ambrosius Hedengranin Kaarle XI:n muistoksi kaivertaman kuparipiirroksen (vrt. esim. Karunan kirkkoon, s. 211). V. 1703 maksettiin »kirkkoon tulevasta taulusta» kuusi taalaria 24 äyriä (tilit).

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa. Pyöreän jalan pystysyrjässä on kaiverrettu aaltoviiva- ja köynnösnauha, ylempänä on vanneprofiili ja päärynämäisen solmun alapuolella lehdykkätuppi. Sisältä kullatun, ylöspäin levenevän maljan alaosassa on lehdykkätuppi, suun alapuolella vanne. Kaiverrus: »Brunkala Kapel Kyrka Tilhörig År 1808.» (Prunkkalan kappelin oma v. 1808.) Kork. 27,5 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1807. Tähän kuuluu LAUTANEN, joka on päältä kullattu. Halk. 16,5 cm, samat leimat.

PIKAREITA, 100 kpl., hopeaa. Niihin on kaiverrettu lahjoittajien nimet. Kork. 7 cm. Leimat: Turun kultaseppä Oy, Turku 1957.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Ostettu v. 1838 (tilit). Kalkin malja sisältä kullattu, varressa öylättisäiliö. Kork. 17,5 cm. Lautanen päältä kullattu, halk. 9 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku (vuosileima puuttuu).

SIIVILÄ, hopeaa. Uusrokokoontyylinen, soikea lapa sisältä kullattu. Pit. 17,8 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1870 (korvaa v. 1832 hankittun tinalusikan).

VIINIKANNU, hopeaa. Suorasivuisen kahvikannun muotoinen, kannessa kullattu risti. Kork. (ilman ristiä) 15 cm. Leimat: Turun kultaseppä Oy, Turku 1957. Suomen Punaisen Ristin Auran osasto lahjoittanut.

ÖYLÄTTIRASIA, uuttahopeaa. Jalallinen pyöreä, sisältä kullattu kannellinen rasia, jonka päätteenä risti. Kork. 17,5 cm. Erland Kuuskoski Pöytyältä lahjoittanut v. 1892 (kal.).

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, iso pullea kupu, kannen reunassa helminauha, päätteenä plastinen karitsa. Kork. 40,5 cm. Ostettu v. 1892 200 markan hinnasta.

MATKAKALKKI, leimatonta tinaa. Pyöreä, irti ruuvattava jalka, tukevassa varressa rengasprofiilit ja vannemainen solmu, avara matala malja. Kork. 10,5 cm. Joko ostettu v. 1679 (tilit) tai v. 1744 sattuneen varkauden jälkeen.

VIINIKANNU, tinaa. Pyöreä jalka, korkea, päärynämäinen kupu, kupera kansi, palmettimainen peukalonripa. Jalan alapuolella on kaiverrus »I I S Vatopää S M». Kork. 34,5 cm. Leimat pahoin kuluneet. Kannu on saatu kirkkoon vuosien 1780 ja 1825 välisenä aikana; siihen sulatettiin pari vanhaa tinapulloa, tinainen neliskulmainen, v. 1639 hankittu rasia ja tinaiset, v. 1730 mainitut ehtoollisvälineet (kal.).

ÖYLÄTTIRASIA, läkkipeltiä. Neljän tinaisen käpäläjalan kannattama pohjaltaan neliömäinen rasia, joka levenee ylöspäin; kannessa nuppi. Kork. 12 cm.

RASIA, sorvattu puinen, 1600-luvun tyyliä. Pyöreä, suorasivuinen, kannessa nappi ja haka. Kork. 18 cm.

KASTEMALJA, kolmileimaista tinaa, nykyään KM n:o 3490: 1 (kuva 14). Pyöreä jalka, pyöreä,

14. TINAINEN KASTEMALJA. ELIAS STÅHLFOT, TURKU 1746. KM.

Dopskål av tenn. Elias Ståhlfot, Åbo 1746. NM.

pystykupuroiden koristama malja, jonka reunan on kiinnitetty vaakasuorat, lyötteen muotoiset kädensijat. Halk. 22,5 cm. Leimat: Elias Ståhlfot, Turku 1746; hinta oli 12 kuparitaalaria. KASTEMALJA, lasia, uusi.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Ensimmäisinä vuosina kappeliseurakuntalaiset nähtävästi tulivat toimeen Liedon kirkosta lainatuilla ehtoollisvälineillä (Varsinais-Suomen historia VII, s. 12). V. 1744 varastettiin kirkosta hopeinen kullattu kalkki ja lautanen, joiden yhteinen paino oli 28 luotia; nämä ehtoollisvälineet oli kauppias Niilo Kock lahjoittanut 1600-luvun loppupuolella (tilit). Näiden tilalle hankittiin 30 luotia painavat ehtoollisvälineet, joiden maksuksi kerättiin 230 taalaria; myös nämä välineet varastettiin myöhemmin.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Nykyään KM n:o 3490: 4. Punaista sarkaa, musta kudottu reunus, erillinen kapea yläosa, johon on ommeltu kaksinkertainen hopeapitsi. Muuan korpraali Krister lahjoittanut v. 1682 kahden lapsensa hautapaikan korvaukseksi (tilit).

2. Sinipunaista samettia, johon on kirjottu erilaisia kristillisiä symboleja. Suomen Käsityön Ystävät valmistanut v. 1926.

15. V. 1593 VAALEANPUNAISESTA DAMASTISTA OMMELTU KASUKKA. KM.
Mässhake, sydd år 1593 av ljusröd damast. NM.

3 (kuva 16). Ruskeaa ja mustaa samettia, johon on silkillä kirjottu risti, Luukkaan ja Markuksen symbolit, serafeja, monogrammeja ym. Arttu ja Eeva Brummer suunnitelleet v. 1926.

KASUKAT: 1 (kuva 15). Nykyään KM n:o 3490: 3 (vrt. R. Pylkkänen, Säätyläispuku ss. 79 ja 82). Vaalean punaista damastia, jossa atlas pohjalla suuret taftikuteiset kuviot. Selkäpuolelle on ommeltu topattua työtä oleva Ristiinnaulittu sekä ristin ympärille kolme leijailevaa enkeliä. Elämänpuun tyyppinen risti on kultakangasta, enkeleihin ja Golgatan vuoreen on käytetty 1500-luvun loppupuolelta peräisin olevien samettikankaiden palasia, jotka on kiinnitetty kulta-langalla ja silkillä. Ristin yläpäähän on ommeltu INRI ja vuosiluku 1593; Golgatan vuoreessa on kirjaimet B L.

2. Mustaa samettia, hopeakaluunakoristeet. Selkäpuolella risti, INRI ja BC (Brunkala Capell) sekä vuosiluku A° 1762. Ostettu kauppias J. Rijmanilta Udestakaupungista (tilit).

3. Mustaa samettia, hopeakaluunakoristeet. Selkäpuolella risti, INRI, vuosiluku 1839, etupuolella Jehovan aurinko.

KALKKILIINAT: 1. 1900-luvun alkupuolelta, karmiininpunaista samettia, koristeena kulta-lankahapsut ja kaluunaristi.

2. Sinipunaista samettia, koristelu tehty silkillä ja silkkinauhoilla. Kulmissa siivet ja ristikkäiset palmunoksat kruunun alapuolella. Tekstiilitaiteilija Toini Nyström sommitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut v. 1926.

KIRJALIINAT: 1 – 2; edellisten kaltaiset. Toisen on tekstiilitaiteilija Greta Strandberg sommitellut

v. 1926 ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut. HAAVIT: 1. Päälystetty punaisella pellavadamastilla. Reunassa keltaiset villahapsut ja tupsu. Kirjonta »N N (?) K 1738».

2. Päälystetty mustalla silkkidamastilla. Valkoiset reunahapsut, kirjonta: »V A T 1814». Punaiseksi maalatus varsiputkesta riippuu kello.

3 – 4. Päälystetyt punaisella sametilla, koristeena kirjutut ristit. Nämä haavit valmistettiin v. 1956 1800-luvun loppupuolelta peräisin olevien haavien esikuvan mukaan.

VIHKIRYIJY, vaalea. Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1953.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. 1800-luvun loppupuolella poistettiin suurin osa vanhoista tekstiileistä. Näistä mainittakoon mm. v. 1663 hankittu sininen pellavakasukka, joka v. 1741 värjättiin punaiseksi ja sai uuden valkoisen silkkikrusifiksin. Toinen vanha kasukka, jonka kauppias Niilo Kock oli lahjoittanut v. 1688 (tilit), oli vielä tallella v. 1929. Se oli tehty raidallisesta silkistä: erilevyiset, useampiiviivaiset keltaiset raidat mustalla pohjalla, johon myös oli kudottu kultalankoja. Risti ja kaulareunus oli tehty sinivaaleanruskean raitaisesta silkkikankaasta, vuori punaisesta pella-vasta ja kattuunista. (Kronqvist) – 1600-luvulla oli alttari-kaiteessa punainen vaate ja alttarissa luultavasti se vanha, leikatusta sametista valmistettu alttarivaate, joka mainitaan v. 1730 (kal.). Tekstiilivarastoon kuului myös vanhoja raidallisia villapeitteitä ja kirkkoherranrouva Maria Laur-bechiuksen v. 1685 lahjoittama valkoinen, kellolla varus-tettu haavi. (Pietari Laurbechius, Liedon kirkkoherrana vv. 1684–94.) Mahdollisesti jotkut näistä tekstiileistä ryöstet-tiin isonvihan aikana (ks. s. 274). – V. 1722 ostettiin alttari-kaiteeseen taivaansininen vaate ja kalkkiliinaksi keltainen silkkiliina (tilit). V. 1730 oli alttarin ja ikkunain välissä sininen verho ja alttarin edessä vanha karhunta (tilit). – V. 1738 ostettiin kauppias J. J. Schultzilta sinisestä harsosta tehty kalkkiliina ja samoihin aikoihin hankittiin punainen silkkinen kalkkiliina (harsoliinaa sanotaan »pateenin lii-

naksi»; tilit). V. 1815 neiti Ulrika Johanna Elisabet Petri lahjoitti kalkkiliinan ja v. 1844 seurakunnan nuoriso silk-kisen kalkkiliinan (kal.).

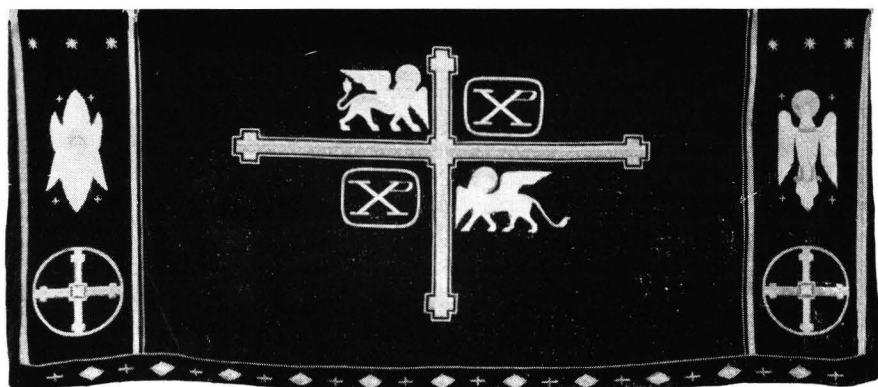
Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1. Kahdeksan kynttilän-haaraa, joissa simpukan muotoiset talivadit ja uurnamaiset kynttilänpesät; litteät heijastuskukat. Rungon yläpäässä seisova ihmisfiguuri, alapäässä iso pallo. Kauppias J. J. Schultz lahjoittanut noin v. 1740 (tilit).

2 (kuva 17). 2×8 kynttilänhaaraa, joissa simpu-kan muotoiset talivadit ja uurnamaiset kynttilän-pesät; litteät heijastuskukat. Pallossa kaiverrus: »Doctor Johannes Tillander Professor och Pastor i Lundo. Joh. Zelonius Sacellan Mich. Brunk-ström Oeconomus A:o 1753.» (Tohtori Joh. Tillander professori ja Liedon kirkkoherra. Joh. Zelonius kappalainen, Mikael Brunkström kir-konisännöitsijä v. 1753; teologian professori J. Tillander, Liedon kirkkoherrana vv. 1751–55, J. Zelonius, Prunkkalan kappalaisena vv. 1742–1773.) Kruunun on valanut Tukholmassa Gerhard Meyer nuorempi (ks. s. 91; tilit).

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Empiirityylinen. Mes-sinkivanteesta lähtee kahdeksan kynttilänhaaraa, yhdeksäs on lasihelmikuvussa. Ratsutilallisen leski Maria Tuomaantytär Järykselän Ylitalosta lah-joittanut v. 1851 (kal.).

2. Pronssinen runko, jossa alinna lasipallo; lovi-tetut kristalliriipukset. 15 kynttilänhaaraa. Maan-viljelijä E. Kuuskoski lahjoittanut v. 1910 vai-monsa Marian muistoksi.

16. ARTTU JA EEVA BRUMMERIN V. 1926 SUUNNITTELEMA ALTTARIVAATE
Antependium, komponerat av Arttu och Eeva Brummer 1926.

17. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU. GERHARD MEYER, TUKHOLMA, 1753.

Ljuskrona av malm. Gerhard Meyer, Stockholm 1753.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1. Puusta veistetty barokkityylinen kynttiläkäsi, jonka seinäkilvessä on ylinnä rustobarokkityylinen naamio, sivuilla seireenit. Kynttilänpesän alapuolella on rypäleterttu. Käsivarteen on mustalla värillä kirjoitettu: »Abelius(?) Kempe» ja »Carin Jacobs dotter Anno 1673». Mustan, sinisen ja punaisen värin jätteitä. Seinäulkonema 50 cm.

2–3. Pronssiset uusrokokootyylliset, kaksiahaaraiset. Seinäulkonema 30 cm. Maanviljelijä E. Kuuskoski lahjoittanut noin v. 1900.

4. Messinkipeltisiä, kaksi- ja neliahaaraisia sähkökynttelikköjä 1900-luvun puolivälistä.

(vrt. Kaarina, s. 36, kuva 44; Auran kirkon kynttilänjalat ovat kuitenkin hieman parempaa laatua ja jonkin verran vanhemmat kuin Kaarinan kirkossa olevat).

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari, pakotettu messinkipelistä barokkityyliin. Kahdeksankulmainen jalusta, josta nousee pullukkajalka, kierrevarren alapäässä kulmikas anturalevy, irrallinen talivadillinen kynttilänpesä. Runsas kasviaiheinen pakotuskoristelu. Kork. 26,5 cm. Kauppias Niilo Kock lahjoittanut 1600-luvun loppupuolella (kal.) 3–4. Pari, nelileimaista tinaa, empiirityylinen. Kierreuurteinen kynttilänpesä nousee suoraan

kellomaisesta jalasta; koristeena helminauhat. Kork. 12 cm. Leimat: E. Krietz, Tukholma 1804 (Krietz kuoli v. 1795, jonka jälkeen hänen leskensä hoiti työpajaa).

5. Valettu messinkiseoksesta, v:n 1800 paikkeilta. Alkuperäinen tinaus kulunut pois. Laakea, pyöreä, palmettinauhan koristama jalka, ylöspäin levenevä uurteinen varsi, jonka yläpäässä leijona-naamiovyöhyke, kynttilänpesän alaosa lehdykkätuppi. Jalkaan on raaputettu: »Andreas Matsson Laurila». Kork. 25 cm.

6–7. Pari uushopeista, kolmihaarasta kynttilänjalkaa. Kämpälä- ja naamiojalat kannattavat kasvinauhojen koristamaa jalustaa; varren yläpäästä lähtee kolme lyötetyylistä kynttilänhaaraa. Kork. 58 cm. Joh. Henrikinpoika Malkamäki lahjoittanut v. 1890.

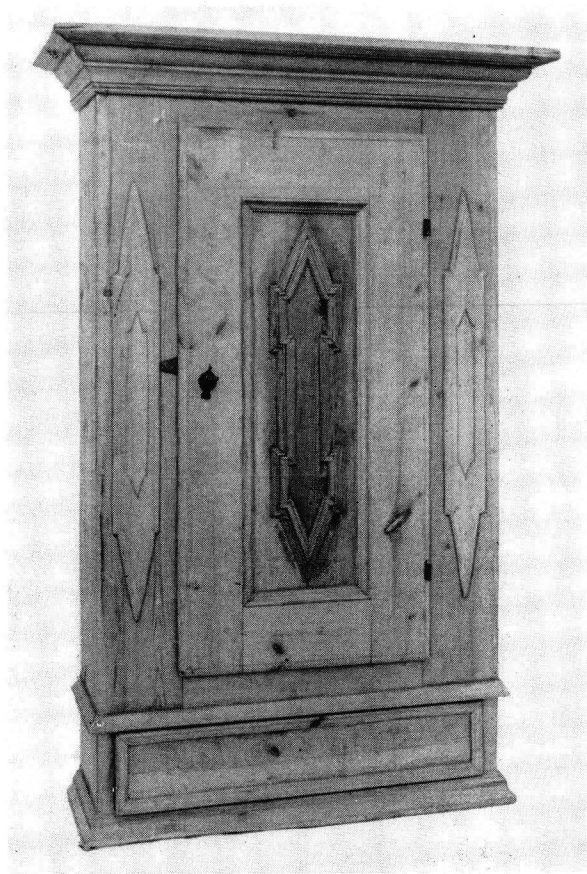
HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1730 kirkossa oli kaksi puukruunua (kal.), joista toinen kuusihaarainen, toinen 11-haarainen. Viimeksi mainitusta on olemassa v. 1885 tehty piirustus (KM:n arkistossa): S:n muotoiset haarat, joissa koriste-pallot ja irralliset riippuvat renkaat, rungon koristeena pallot, alinna iso pallo, jossa profiloitu nuppi. Värit punainen ja kulta. – Samana vuonna oli tallella kaksi peltilamppetta, jotka »Sikilän peltiseppä» oli pakottanut 1700-luvun alkupuolella (kal.) tavallisen barokkityylinen messinkilampetin esikuvan mukaan. Kirkosta on myös hävinnyt suuri määrä puisia kynttilänhaaroja, mm. neliahaarainen, jonka rakuuna Kreu Sommarfelt lahjoitti v. 1741 (tilit), sekä v. 1864 hankitut peltilamput.

Kellot

1. Reunassa yksi, ylinnä kaksi vastakkaista akanttinauhaa. Kirjoitus: KYRKIOHERDENS NAMN/ISAAC ROOS/SS. THEOL:DOCT: PROFESS:PRAEPOSIT ET PASTOR/GUTEN AF GERH. MEYER I STOCKHOLM ÅR 1772. (Kirkkoherran nimi Iisak Ross, teologian tohtori, professori, rovasti ja kirkkoherra. Valanut Gerh. Meyer Tukholmassa v. 1772.) Vastakaisella puolella: PS. 105 v 2. VEISATKAT HERRALLE: SOITAKAT HÄNELLE,/PUHUKAT KAICESTA HÄNEN IHMEISTENSÄ./SYR. 45 v 11 JA SE HELINÄ PITÄ CUULUMAN PYHÄN, ILOLLA/PITÄ JUMALAN EDESA HÄNEN KANSANSA MUISTUTETTAMAN. Halk. 78 cm. (Iisak Ross, Liedon emäseurakunnan kirkkoherrana vv. 1767–83. G. Meyer nuorempi, ks. s. 91.)

2. Koristelu sama kuin edellisessä. Kirjoitus: S. TH. PROF. PRIMAR/DOCT. AND. BERGIUS. ARCHI PRAEP./FAE TH ADJUN M MATT. HALLENIOUS/PAST IN LUNDO ET BRUNKALA/IOHAN ZELONIUS SACEL.

ET OEC IBIDEM/IOHANNES KYRENIUS ADI MINIS./
KÄYKÄM CUULEMAN MITÄ/HERRA SANO HESECH.
38 v 30. (Teksti nähtävästi osittain väärin ko-
pioitu vanhasta kellosta: P. teologian ensim-
mäinen professori, tohtori Andreas Bergius tuo-
miorovasti . . . teologian apulainen maisteri Mat-
tias Hallenius Liedon ja Prunkkalan kirkkoherra.
Juhana Zelonius kappalainen ja kirkonisännöit-
sijä. Juhana Kyrenius pitäjänapulainen.) Vastak-
kaisella puolella: SOLI DEO GLORIA/FRAMLEDNE
HANDELSMANNEN/I ÅBO NILS KOCK FÖR ÄHRAT/
DENNE KLOCKA TIL BRUNCKALA/CAPEL ÅHR
CHRISTI ANNO 1688. / OMGUTEN I ÅBO AF E:R
NÄSMAN ANNO 1742. (Jumalalle yksin kunnia.
Edesmennyt turkulainen kauppias Niilo Kock
lahjoittanut tämän kellon Prunkkalan kappeliin
Kristuksen vuonna 1688. Uudestaan valanut
Turussa E. Näsman v. 1742.) Laidassa: UDES-
TAAN VALETTU VELJEKSET FRIIS VALIMOSSA YKS-
PIHLAJASSA 1926. Halk. 58 cm. (A. Bergius, tuo-
miorovastina Strandbergin mukaan vasta v:sta
1744, joten vuosiluku 1742 ehkä on väärin
luettu; M. Hallenius, Liedon kirkkoherrana
vv. 1738–48; J. Zelonius, Prunkkalan kappalai-
sena vv. 1742–73; J. Kyrenius, pitäjänapulainen

19. KAAPPI, MAHDOLLISETSI OSTETTU V. 1768.
Skåp, möjligen köpt år 1768.

vv. 1731–52. Niilo Kock, kaikesta päättäen Au-
rasta kotoisin oleva kauppias, k.v. 1692. E.
Näsman, ks. s. 37).

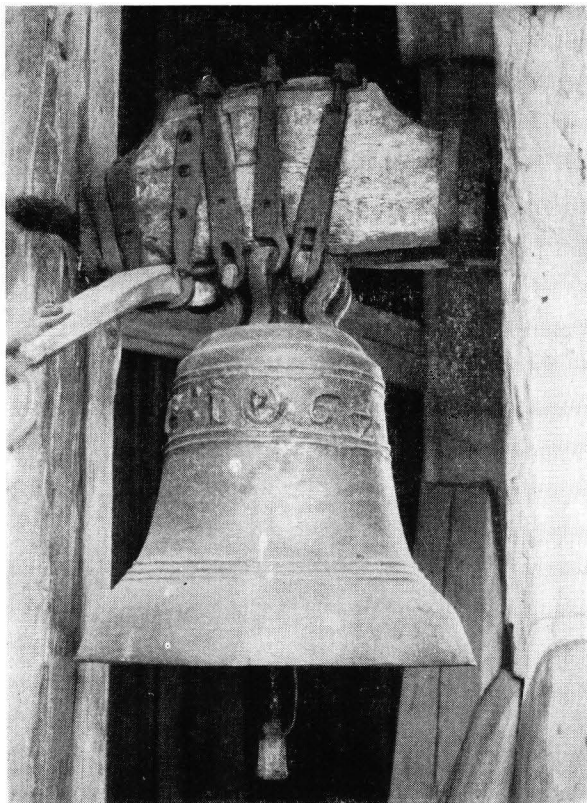
3. (kuva 18). Reunassa yksinkertainen profiili,
ylinnä kuvionauha, jonka aiheina ovat pienet
henkilökuvat, tähdet ja enkelinpäät; nauhaan on
sovitettu vuosiluku 1645. Halk. 41 cm.

Ennen kellojen hankkimista käytettiin puisia kelloja
(Opuscula Aspeliniana II, s. 33, ks. myös Bringéus s. 98).

Sekalaista

KIRKKOLAIVA, mielikuvituksellinen ja kömpelö
kaksikantisen linjalaivan jäljennös, luultavasti
1700-luvulta. Köysistössä on kaksi miestä, riipus-
laitteessa kruunu ja vastakkaiset linnut. Alus on
maalattu vaalean siniseksi ja punaiseksi. Pit. noin
100 cm. Mainitaan ensi kerran v. 1825 (kal.).

TUNTILASI, nelilasinen, messinkikopassa. Teli-
neessä on pallojalkojen kannattama, laatikon

18. V. 1645 VALETTU KELLO.
År 1645 gjuten klocka.

muotoinen jalusta ja yläpäässä kullattu pallo. Kork. 88 cm. – Taneli Juslenius lahjoitti v. 1723 yhden tunti-lasin kirkkoon, ja myöhemmin ostettiin toinen kauppias J. Bremeriltä (tilit).

RIIPPIKELLO, nykyään KM n:o 3490:2. Venäläisen Valдай-valimon valmistama yksinkertainen kello on ripustettu sini-punaraitaiseksi maalattuun puutelineeseen. Telineen kork. 56 cm. Hankittu v. 1866 kirkkoherra Halleniuksen v. 1742 lahjoittaman rippikellon tilalle.

KAAPPIKELLO, kansanomaista rokokootyyliä. Ylöspäin kapeneva suorasivuinen alaosa, kaareva-reunainen keskiosa, päätteenä pyöreään levyyn päättyvä huippu. Kellotaulussa signeeraus: »A A S/Mora». Kellossa on paperi, johon on kirjoitettu: Tämä kello on lahjoitettu Brunkalan kappelin nuorilta miehiltä tähän Herran Huoneeseen Vuonna 1832. O ihminen ain ajatel, Eläisäs tervenn ilonass/Etet sä ilkiäl elämäl Tää! sodi vastan Luojaas/Niin pidä joca hetkellä Juur Jumalisell mielellä/Ajatuxii Christillissii.» V. 1958 uusittu sinisen vihreä väri edellisen valkoisen värin asemesta.

NUMEROTAULUT: 1–2. Yksinkertaiset, suorakaiteen muotoiset, 1900-luvulta. Kork. noin 150 cm. KAAPPI (kuva 19), mäntyä, barokkityylinen. Alinna on listojen väliin sovitettu laatikko, ylinnä voimakkaasti ulkoneva lista, ovesta suorapäätteinen peili, johon on sovitettu keskeltä kapeneva, kärkiin päättyvä pystypeili; oven molemmin puolin on samanaikaiset koristelevyt. Maalaamaton. Kork. 147 cm. Mahdollisesti ostettu v. 1768 (tilit); tyylistä päättäen 1700-luvun alusta.

ARKKU, suorasivuinen ja tasakantinen, raudoitettu; kannessa kaksi rahanreikää. Maalaamaton. Pohja 37×67 cm, kork. 40 cm. Kalustoluettelosta päättäen hankittu 1600-luvun loppupuolella.

SAKARISTON KALUSTO, johon kuuluvat yksinkertaiset valkoisiksi maalatut pinnatuolit sekä niin ikään valkoinen kaappi, johon on maalattu: »W 18 15/3 69 H. Hornerus.»

HÄPEÄPENKKI, kaksiaskelmäinen; penkissä ollut selkänöja on hävinnyt. Kork. 112 cm, pit. 78 cm. Hankittu v. 1689 (tilit).

JALKAPUU, yhdeksänreikäinen. Kork. 48 cm, pit. 200 cm. Luultavasti lukkari valmistanut v. 1695 (tilit).

PAARIT: 1–2. Isokokoiset paarit, joissa profiloituneet poikkilaudat ja sorvatut, valkoisiksi maalatut kädensijat. V. 1885 tehtiin vesiväripiirustus sa-

mantapaisista paareista (KM:n arkisto); niiden päätylauta oli veistetty pääkallo ja maalattu: »Anno 1757 5/6.»

Mm. lukkarin v. 1737 valmistama aurinkokello, v. 1740 hankittu kirkotusjakkara, v. 1779 lahjoitettu numerotaulu ja v. 1806 ostetut tuolit ovat hävinneet.

TIIVISTELMÄ

1. Luultavasti rakennettiin pieni kirkko jo 1500-luvun loppupuolella. Sen kalustosta on säilynyt kasukka, alttarilaitteen osia, kello ym.
2. Uusi kirkko valmistui v. 1691; se oli pitkäkirkko johon liittyivät sakaristo ja ashuone keskiaikaiseen tapaan, kuori oli luultavasti viistoseinäinen ja aumattu. Kirkossa oli lauttainen holvi, länsipäässä parveke, kuorinaidan eteläpäässä saarnastuoli, joka on säilynyt kuten myös tauluja, valaisimia ym.
3. Tapuli rakennettiin v. 1774. Kirkkotarhaa ympäröivässä aitauksessa oli 1700-luvulla kaksi hirsistä rakennettua porttihuonetta.
4. V. 1804 valmistui uusi Mikael Piimäsen yli-intendenttikonttorin piirustuksien mukaan rakentama ristikirkko, jonka korkea katto ja muutamat yksityiskohdat poikkeavat piirustuksista. Tämän jälkeen kirkkotarha ympäröitiin kiviaidalla.
5. V. 1850 suoritettiin sisustuksen maalaaminen.
6. Vv. 1885–86 kirkko sai vaakasuoran ulkolaudoituksen ja maalattiin harmaaksi; tapulia käsiteltiin samalla tavalla. V. 1890 tapahtui hautausmaan laajentaminen.
7. V. 1926 oli Ilmari Launiken johtama korjaus, jolloin katot katettiin pellillä, ikkunain muoto muutettiin, sisäseinät saivat laudoituksen, sisustusta uusittiin ja se sai uuden väriyksen.
8. V. 1952 kirkko ja tapuli maalattiin kellerviksi. V. 1958 suoritettiin uusi sisäkorjaus arkkitehti H. Sarainmaan ja rakennuskonservaattori Th. Lindquistin valvonnan alaisena.

REFERAT

I. Troligen bygges en kyrka i Aura i Lundo redan på slutet av 1500-talet. En mässhake av damast bär årtalet 1593 (bild 15). Först 1636 blir Aura kapell och kyrkan får småningom ny inredning, av vilken har bevarats bl.a. delar av altarpuppens, till vilken hör relief av Nattvarden 1683 (bild 11) och litet krucifix; i Lybeck gjorda bibliska träsnitt i snidad broskbarockram 1672; rött och svart vadmalsantependium 1682, skulpterad ljusarm 1673, mässingsstakar, klocka från 1645 (bild 18; en klocka från 1688 senare omgjuten). En mässhake av randigt siden och en blå linnemässhake från 1663 ha förkommit.

II. Ny kyrka uppföres 1691: en långkyrka av trä med sakristia och vapenhus enligt medeltida tradition, koret möjligen polygonalt och valmat (se bild 2). Brädvalv, läktare i väster, i korbalkens södra ända predikstol, som byggdes 1699–1701 av Jöran Erichson i Åbo och 1704 försågs

med apostlabilder av Lars Myra (bild 12). Ny altartavla med evangeliska scener 1693 (bild 13), ovan denna en primitiv korsfästelsescen, skänkt 1726; dopskål av Elias Ståhl-fot 1746 (bild 14); kommunionkärl skänkta av köpmannen Nils Kock ha gått förlorade och detsamma gäller större delen av kyrkans äldre textilier; mässingskronor från 1740 och (gjuten av G. Meyer i Stockholm) 1753 (bild 17), äldre träkronor i barockstil försvunna, klocka av Erik Näsman 1742 senare omgjuten, klocka av Gerh. Meyer 1772, tinglas, kyrkskepp, skåp (bild 19); skriftepall och fotstock från 1695, bår.

III. Stapel bygges 1774. I bogårdsbalken finnes vid denna tid två portbyggnader av stock med brädtak.

IV. Ny korskyrka bygges 1804 av Mikael Piimänen i stort sett enl. överintendentskontorets av A. Almfelt signerade ritningar; till avvikelserna hör fr. allt det branta takfallet. Kyrkan får stående brädfodring och rödstrykes. Gravgården omges med mur av sten. Av interiören har bl.a. bevarats altarpupsats (dock senare delvis förnyad). Kommunionkärl av C. F. Borgström 1807, tennkanna, oblatask

av plåt, silver av O. R. Lundgren 1832, enkla tennstakar av E. Krietz' änka, Stockholm 1804, mm.

V. Inredningen målas 1849–1850 (predikstolen redan 1835 i svart och vitt), väggarna få inre brädfodring med oljefärgs-panel och grå »stänkmarmorering», bakom altaret blå draperimålning.

VI. 1884–85 får stapeln vågrät brädfodring och gråmålas, kyrkan behandlas på samma sätt 1885–86. Orgel av B. A. Thulé 1887. Större utvidgning av gravgården och ny stenmur 1890.

VII. År 1926 reparationer enligt I. Launis' förslag. Taken plåttäckas, de rundbågiga fönstren göras spetsiga, inre brädfodring av spontade bräder, ny färgsättning, glasmosaiker i jugendstil. Orgel av Kangasala orgelfabrik, nya bänkar, altarskrank, textilier av Arttu och Eeva Brummer, ny klocka mm.

VIII. År 1952 målas kyrka och stapel gula. Ny innerreparation 1958 under ledning av arkitekt H. Sarainmaa och byggnadskonservator Th. Lindquist, varvid eftersträvs en 1700-tals färgskala.

KIRJALLISUUSLUETTELO

Litteraturförteckning

- ARWIDSSON, A. I. Handlingar till upplysning af Finlands häfder I–IX. Stockholm 1846–58.
- ASPELIN, E. Suomalaisia kalkkeja II. (SMYA–FFT VIII.) Helsinki 1887.
- ASPELIN, J. R. Kansan muistot ruotsalaisten ristiretkistä Suomeen. (SM II 1895.) Helsinki.
- ASPELIN, J. R. *vide* Opuscula Aspeliniana.
- BJÖRCK, A. Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa. (SMYA–FFT VIII.) Helsinki 1887.
- BORG, TYRA. Guld- och silversmeder i Finland. Helsingfors 1935.
- BRANTING, AGNES – LINDBLOM, ANDREAS. Medeltida vävnader och broderier i Sverige I–II. Uppsala–Stockholm 1928–29.
- BRAUN, JOSEPH. Der christliche Altar I–II. München 1924.
- BRAUN, JOSEPH. Das christliche Altargerät. München 1930.
- BRENNER, ELIAS. Gamble monumenter i Stoor-förstendömet Finlandh, afrijtade Anno 1671 och 672. (Käsikirjoitus Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa.)
- BRINGÉUS, NILS-ÅRVID. Surrogat för kyrkklockor. (Fataburen 1956.) Stockholm.
- CARPELAN, TOR. Ättartavlor I. Helsingfors 1942.
- CAVANDER, CHR. Historisk och oekonomisk beskrifning öfwer Sagu Socken. Åbo 1757.
- CLEVE, NILS. Predikstolar och predikstolskonst i Finland intill år 1700. (SLS Historiska och litteraturhistoriska studier 8.) Helsingfors 1932.
- CLEVE, NILS. Per Brahes gåvor till kyrkor i Finland. (Vårdrädet III.) Åbo 1944.
- CLEVE, NILS. En kyrkogård från korstågstiden. (Corolla archaeologica in honorem C. A. Nordman.) Helsinki–Helsingfors 1952.
- COLLIANDER, O. I. Suomen kirkon paimenmuisto I–II. Helsinki 1910–18.
- DANMARKS KIRKER. Udgivet af Nationalmuseet. Köbenhavn.
- ELGENSTIERNA, G. Svenska adelns ättartavlor I–IX. Stockholm 1925–36.
- ERIXON, SIGURD. Mässing. Stockholm 1943.
- FRANKENHAEUSER, C. Röntämäen kirkko II. (SM XVII 1910.) Helsinki.
- GAHLNBÄCK, J. Zinn und Zinngiesser in Finnland. (SMYA–FFT XXXV.) Helsinki 1925.
- GOTTLUND, C. A. Otava. Tukholma 1831.
- HAAPANEN, T. Verzeichnung der mittelalterlichen Handschriftsfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I. (Helsingin Yliopiston kirjaston julkaisut IV.) Helsinki 1922.
- HAAVIO, MARTTI. Piispa Henrik ja Lalli. Porvoo 1948.
- HAUSEN, REINH. Anteckningar gjorda under en antikvarisk forskningsresa 1871 i Egentliga Finland samt på Åland. Helsingfors 1873.
- HAUSEN, REINH. Bidrag till Finlands historia I–V. Helsingfors 1881–1917.
- HAUSEN, REINH. Afbildningar af vapensköldar, fordom uppsatta i Finlands kyrkor. Helsingfors 1882.
- HAUSEN, REINH. Presterskapets redogörelse om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor, samlade af A. A. von Stiernman. (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk XXXVIII.) Helsingfors 1882.
- HAUSEN, REINH. Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok. Helsingfors 1890.
- HAUSEN, REINH. Finlands medeltidssigill, utgifna af Finlands statsarkiv. Helsingfors 1900.
- HAUSEN, REINH. Finlands medeltidsurkunder, samlade och i tryck utgifna av Finlands statsarkiv, I–VIII. Helsingfors 1910–35.
- HEIKEL, A. O. Karuna kyrkas flyttning. (FM XX 1913.) Helsingfors.
- HEIKEL, A. O. Karunan kirkko. Seurasaaren ulkomuseon opas. Helsinki 1922. Sama ruotsiksi, Karuna kyrka. Helsingfors 1923.
- HELA, MARTTI. Nils Strömbäck. Porvoo 1924.
- HILDEBRAND, HANS. Sveriges mynt under medeltiden. Stockholm 1887.
- HULTMARK, EMIL. Kungliga akademiens för de fria konsterna utställningar 1794–1887. Stockholm 1935.
- AF HÄLLSTRÖM, OLOF. Om förebilderna till de sydvästfinska klockstaplarna med lökkupol. (FM LXV 1958.) Helsingfors.
- INNAMAA, KERTTU. Kaarinan pitäjän historia II–III. Turku 1952–57.
- JAKKOLA, J. Suomen varhaiskeskiaika I–II. (Suomen Historia II–III.) Porvoo 1935–1938.
- JUVA, EINAR W. Kirkko- ja seurakuntaelämää sekä henkisen elämän piirteitä uskonpuhdistuksen vuosisadalla. (Varsinais-Suomen historia V: 4.) Turku 1955.
- JUVA, MIKKO. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina. (Varsinais-Suomen historia V: 3–4.) Turku 1955.

- JUVELIUS, E. W. *vide* Liedon Historia.
- JÄRVENTAUS, ESKO. Samuel Berner. Muurarimestari — arkkitehti. (SM LXVI 1959.) Helsinki.
- KARLING, STEN. *Holtzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland.* (Õpetatud Eesti seltsi toim. XXXLV.) Tartu 1943.
- KARLING, STEN. *Medeltida träskulptur i Estland.* Stockholm 1946.
- KARTANO, E. *Några sydfinska stenkyrkor.* (SMYA-FFT XLIX.) Helsinki 1951.
- KAUNEIMMAT KIRKKOMME. Toimittajat Antero Sinisalo ja Henrik Lilius. Valokuvat Per-Olof Welin. Jyväskylä 1962.
- KILLINEN, K. Kiinteitä muinaisjäännöksiä Maskun kihlakunnassa. (SMYA-FFT III.) Helsinki 1878.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo-Helsinki 1936.
- KNAAPINEN, M. Piikkiön pitäjä. Turku 1936.
- KORHONEN, ARVI. Turun tuomiokirkko vv. 1700–1827. (Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III.) Turku 1929.
- KRONQVIST, I. Kaarinan kirkko. (SM XXXVI 1929.) Helsinki.
- KRONQVIST, I. Varhaisista keskiaikaisista hautamerkeistä. (SM XLV 1938.) Helsinki.
- KRONQVIST, I. Jälkeenjääneitä tutkielmia. (SMYA-FFT XLVIII.) Helsinki 1948.
- KÜNSTLE, KARL. *Ikonographie der christlichen Kunst I–II.* Freiburg 1926–28.
- KÄLLSTRÖM, O. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer.* Stockholm 1939.
- LAGUS, W. G. Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistoria, ny följd. I–IV. Åbo 1836–39.
- LAGUS, W. G. Handlingar och uppsatser rörande Finlands kyrkohistoria I–V. Helsingfors 1845–50.
- LAGUS, W. G. *Finska adelns gods och ätter.* Helsingfors 1860.
- LEINBERG, K. G. Bidrag till kännedomen af vårt land IV. Jyväskylä 1888.
- LEINBERG, K. G. *Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna Resolutioner.* (Skrifter utgifna af SLS XXII.) Helsingfors 1892.
- LEINBERG, K. G. *Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening.* (SKS:n toimituksia -FKS Skrifter VII.) Helsinki 1906.
- LIEDON HISTORIA, toimittanut E. W. Juvelius (Juva). Turku 1931.
- LINDBERG, CAROLUS. *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor.* Helsingfors 1919.
- LINDBERG, CAROLUS. *Pohjolan rakennustaide.* Porvoo-Helsinki 1931.
- LINDBERG, CAROLUS. *Suomen kirkot.* Helsinki 1934. Sama ruotsiksi, *Finlands kyrkor.* Helsingfors 1935.
- LINDMAN, ADOLF. *Finska historiska misceller, h. IV 1849.* Käsikirjoitus Turun kaupungin kirjastossa.
- LÖFGREN, A. *Stockholms kanngjuteskrå I.* (Nordiska museet.) Stockholm 1925–50.
- LÖFGREN, A. *Finländska tenngjutare och deras stämpling.* (SMYA-FFT XXXVI.) Helsinki 1927.
- MÂLE, EMILE. *L'art religieux de la fin du moyen âge.* Paris 1922.
- MALIN, AARNO. *Der Heiligenkalender Finnlands.* (SKS:n toimituksia XX.) Helsinki 1925.
- MALIN, AARNO. *Suomesta löytyneitä anekirjeitä.* (SM XXXIII 1926.) Helsinki.
- MEDELTIDA KYRKOKONST I FINLAND, ett urval bilder jämte förklarande text. Helsingfors 1921.
- MEINANDER, K. K. *Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor.* (FFT XXIV.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. *Konsten.* (Finlands kulturhistoria, utgiven av P. Nordman och M. G. Schybergson.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. *Den äldre bildkonsten.* (Finlands konst, utgiven av L. Wennervirta.) Helsingfors 1926.
- MEINANDER, K. K. *Porträtt i Finland.* Helsingfors 1931.
- MEINANDER, K. K. *Kyrkliga byggnader.* (Nordisk kultur XXVII. Konsten.) Stockholm 1933.
- MELANDER, TOINI. *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713.* (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisut XXII.) Helsinki 1956.
- MOLSDORF, W. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst.* Leipzig 1926.
- NEOVIUS, AD. *Kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat vv. 1892–97.* Helsinki.
- NEOVIUS, AD. *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli.* Kuopio 1898.
- NEOVIUS, AD. *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkelin lisäviikko.* Kuopio 1908.
- NEOVIUS, AD. *Akter och undersökningar rörande Finlands historia intill år 1401.* (HA XXIII 1, 3.) Helsinki 1912.
- NERVANDER, E. *Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden I–II.* Helsingfors 1887.
- NIKULA, OSCAR. *Mestariteos.* (THM vuosikirja 19 1955.) Turku. Sama ruotsiksi, *Ett mästestycke.* (ÅHM årsskrift 19 1955.) Åbo.
- NORBERG, RUNE. *Svenska helgon på S:t Henriks kenotaf i Nousis.* (FM LXVII 1960.) Helsingfors.
- NORDMAN, C. A. *Laurencius Arnbernis gåva.* (FM XXXV 1928.) Helsingfors.
- NORDMAN, C. A. *Några träskulpturer från äldre medeltid i Egentliga Finland.* (SLS Historiska och litteraturhistoriska studier 8.) Helsingfors 1932.
- NORDMAN, C. A. *Sören Abildgaards teckningar från Finland.* (FM XLI 1934.) Helsingfors.
- NORDMAN, C. A. *Åbosilver från medeltiden.* (FM XLIV 1939.) Helsingfors.

- NORDMAN, C. A. Ingigerds gravsten. (FM LI. 1944.) Helsingfors.
- NORDMAN, C. A. Suomen keskiaikaista kuvanveistoa. (Taidetta ja käsityötä kansallismuseossa II.) Porvoo-Helsinki 1951. Sama ruotsiksi, Medeltida skulptur i Finlands nationalmuseum. (Konst och konsthantverk i Finlands nationalmuseum II). Helsingfors 1951.
- NORDMAN, C. A. Pyhimykset taiteessamme ennen vuotta 1400. (SKS:n toimituksia 56.) Forssa 1955.
- NORDMAN, C. A. Eget och främmande i Finlands medeltida konst. (STS vuosikirja-ssf årsbok 32 1956). Helsinki.
- NYGREN, O. A. Helgonen i Finlands medeltidskonst. (SMYA-FFT XLVI.) Helsingfors 1945.
- NYGREN, O. A. Gudsmodersbilden i Finlands medeltidskonst. Helsingfors 1951.
- NYGREN, O. A. En medeltida frälsningsspegel. Helsingfors 1957.
- OJA, AULIS. Keskiajan ja 1500-luvun Maaria. Maarian pitäjän historia I. Turku 1944.
- OJA, AULIS. Kaarina keskiajalla ja 1500-luvulla. Kaarinan pitäjän historia I. Turku 1946.
- OKKONEN, ONNI. Suomen taiteen historia. Porvoo 1955.
- OPUSCULA ASPELINIANA I-II. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisu.) Helsinki 1942.
- PAATZ, WALTER. Die lübeckische Steinskulptur der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Lübeck 1929.
- PERÄLÄ, VÄINÖ. Maaria vv. 1600-1865. Maarian pitäjän historia II. Turku 1949.
- PERÄLÄ, VÄINÖ. Paattinen 1359-1959. Turku 1959.
- PETTERSSON, LARS. Äänisniemen kirkollinen puuarkkitehtuuri. Aineiston esittely. (SMYA-FFT L.) Helsinki 1950.
- PETTERSSON, LARS. Kirkot ja kirkkotaide. (Oma Maa VI.) Helsinki 1959.
- PIRINEN, KAUKO. Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. (SKS:n toimituksia 58.) Helsinki 1956.
- PIRINEN, KAUKO. Kirkkoreduktio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset. (Varsinais-Suomen historia V: 3.) Turku 1955.
- POHJOLAN-PIRHONEN, HELGE. Suomen historia 1523-1617. (Suomen historia VII.) Porvoo-Helsinki 1960.
- PYLKKÄNEN, RIITTA. Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla. (SMYA-FFT 55.) Helsinki 1955.
- PÄIWIÖ, JUHO. Paimion vaihteita. Turku 1940.
- RÁCZ, ISTVÁN. Suomen keskiajan taidearteita. Johdannon ja kuvien asiatiedot kirj. Riitta Pylkkänen. Helsinki 1960.
- RAMSAY, JULLY. Frälsesläkter i Finland intill Stora ofreden. Helsingfors 1909.
- REINHOLM, H. A. Kristinuskon saatosta Suomeen. (SMYA-FFT VI.) Helsinki 1883.
- RINNE, J. Turusta Halisten koskelle. (Matkailijayhdistyksen vuosikirja 1905.) Helsinki.
- RINNE, J. Röntämäen kirkko I. (SM XVII 1910.) Helsinki.
- RINNE, J. Hautausmaasta Kuusiston kappelin mäellä. (Varsinaissuomalaisen osakunnan tervehdys kotiseudulle jouluna 1912.) Turku.
- RINNE, J. Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri. Helsinki 1932.
- RINNE, J. Turun tuomiokirkko keskiaikana I-III. Helsinki 1941-52.
- RINNE, J. Liedon nykyinen kirkko, *vide* Liedon historia.
- RISKA, TOVE. *vide* Suomen Kirkot.
- ROOSVAL, JOHNNY. Die Steinmeister Gottlands. Stockholm 1918.
- SAHLBERG, IRJA. Urmakare i Åbo under hallrättens tid. (ÅSHM årsskift I.) Åbo 1937.
- SEITZ, HERIBERT. Svärdet och värjan som armévapen. (Kungliga armémuseums handböcker.) Stockholm 1955.
- SEURASAAREN ULKOMUSEO OY:n vuosikertomus v. 1912, v.1913. Helsinki. Sama ruotsiksi Ab. Förlösöns Friluftsmuseums årsberättelse för 1912, 1913.
- STIERNMAN, *vide* Hausen.
- STRANDBERG, C. H. Åbo stifts herdaminne I. Åbo 1832.
- SUOMEN EVANKELIS-LUTERILAISEN KIRKON KANTTORI-URKURIEN MATRIKKELI-MATRIKEL ÖVER FINLANDS EVANGELISK-LUTHERSKA KYRKAS KANTORORGANISTER. (Julkaisseet Suomen kanttori-urkurién iitto ry - Finlands svenska kantor-organisters förening rf.) Tampere 1957.
- SUOMEN KARTANOT ja SUURTILOT II. Toimittaneet E. Jutikkala ja G. Nikander. Helsinki 1941.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA I. T. Riska, Vehmaan rovastikunta. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1959.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA II. Tove Riska, Mynämäen rovastikunta. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1961.
- Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja III. Helsinki 1913.
- Svenska kungliga porträtt I. Gustav I - Karl XII. (Svenska Porträttarkivet. Index III.) Stockholm 1943.
- SVERIGES KYRKOR. Konsthistoriskt inventarium utgivet av Sigurd Curman och Johnny Roosval. Stockholm.
- THORDEMAN, BENGT. Sveriges medeltidsmynt. (Nordisk kultur XXIX. Mynt, mått och vikt.) Stockholm 1936.
- TIITOLA, V. Seurakunta- ja pitäjälämää, *vide* Liedon historia.
- AF UGGLAS, CARL. Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott. Stockholm 1915.
- UPMARK, GUSTAF. Guld- och silversmeder i Sverige. Stockholm 1925.

WALLIN, V. Kirkkojemme suojeluspyhät. (sm fm iii 1896.) Helsinki.

WENNERVIRTA, L. Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa. (SMYA -FFT XXXVIII.) Helsinki 1930.

WENNERVIRTA, L. Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo-Helsinki 1937.

WIRILANDER, KAARLO. Suomen armeijan upsseeristo ja aliupseeristo 1718-1810. Officerare och under-officerare vid Finlands armé 1718-1810. (Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja 3.) Helsinki 1953.

VOIONMAA, VÄINÖ. Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.

KIRKKOJEN ARKISTOT, KANSALLISMUSEON ARKISTO, TURUN MAAKUNTA-ARKISTO, VALTIONARKISTO JA SUOMEN KÄSITYÖN YSTÄVIEN ARKISTO.

KUVALUETTELO

K A A R I N A

1. Kirkko koillisesta. Valok. Welin v. 1956.
2. Kaarinan v. 1309 mainitun kirkkoherran Jaakobin sinetti. Hausen, Finlands medeltidssigill n:o 43.
3. Vaivaisukko 1700-luvulta(?), Kupittaan kaivosalin »kirkosta». THM. Valok. Welin.
4. Asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
5. Winter-suvun v. 1791 rakennettu hautakappeli. Valok. Welin v. 1956.
6. Frenckell-suvun v. 1818 rakennettu hautakappeli. Valok. Welin v. 1956.
7. Mathias Caloniuksen v. 1818 pystytetty muistopatsas. Piirustukset ovat laatineet C. F. Sundvall ja A. W. Arppe. Valok. Welin.
8. Rakennusmestari Juha Lindströmin piirustusten mukaan v. 1826 rakennettu tapuli.
9. Kellotapulien pohjoissuuntainen pystyleikkaus, 1:300. Jäljennös kirkon arkistossa olevasta A. W. Arppen v. 1824 signeeraamasta piirroksesta.
10. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
11. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
12. Kirkon pohjapiirros, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
13. Itäpääty. Valok. Welin v. 1956.
14. Kirkon eteläsivu. Valok. Welin v. 1956.
15. Sakariston ja runkokuoneen välisen oven levy. Valok. Welin.
16. Alkuperäisen pohjoisoven komeron täyttävä lauseinä. Valok. Welin.
17. Itäsuuntainen sisäkuva Valok. Welin v. 1956.
18. Luoteissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
19. Sakariston ullakolla näkyvä, kirkon kuoriparvelle johtanut ovi. Valok. Kronqvist v. 1926. SM XXXVI 1929, kuva 4.
20. Runkokuoneen pohjoisseinän komero, jossa näkyy sakariston pääty. Valok. Welin v. 1956.
21. Urkujen takana näkyvä holvinjalka, joka kuuluu alkuperäiseen holvijärjestelmään. Valok. Kronqvist 1926. SM XXXVI 1929, kuva 6.
22. Sakariston ja runkokuoneen holvien ruodetiilet. I Kronqvistin v. 1929 tekemä piirustus; SM XXXVI 1929, kuva 7.
23. Päädyn konsoli, joka on muurattu kalkkikivistä ja tiilestä. Valok. Kronqvist v. 1926. SM XXXVI 1929, kuva 8.
24. Katariina Sienalainen. Kalkkimaalaus kuori-ikkunan pohjoispuolella. Valok. Welin v. 1960.
25. Apostoli Pietari. Kalkkimaalaus kuori-ikkunan eteläpuolella. Valok. Welin v. 1960.
26. Kuoriholvin maalausten kaava.
27. Kuoriholvi. Valok. Welin v. 1960.
28. V. 1654 rakennettu saarnastuoli. Valok. Welin v. 1956.
29. Apostoli Andreas, Joonas Bergmanin vv. 1759-60 maalaamasta parvenrintamuksesta. Valok. Welin.
30. Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista alkuperää oleva triumfikrusifiksi. Valok. Welin.
31. Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista alkuperää oleva kulkuekrusifiksi. Valok. Welin.
32. Neitsyt Maria ja lapsi vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. KM. Valok. KM.
33. Katariina Aleksandrialainen, 1300-luvun puolivälistä. KM. Valok. KM.
34. Johannes Evankelista, vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. KM. Valok. Raéz.
35. Pyhä Martinus, vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. KM. Valok. KM.
36. Pyhä Olavi(?), vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. KM. Valok. KM.
37. Vanha alttaritaulu. Joonas Bergman 1759. Valok. Welin.
38. Tinainen öylättirasia. Elias Ståhlfor, Turku 1754. Valok. KM.
39. Pakotettu ja hopeoitu messinkipeltinen kastevati 1600-luvulta. Valok. KM.

40. Kastevadin sorvattu puinen teline, joka mahdollisesti on valmistunut v. 1733. Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1871 tekemä vesivärikuva KM:n arkistossa.
41. Eerik Maununpoika Fogelhufvudin v. 1655 lahjoittama kasukka. Valok. Welin.
42. Edellisen kuvan kasukan viininpunainen, pujottamalla kuvioitu silkkikangas ja hopeapitsi. Valok. Welin.
43. Messinkipelistä pakotettu lampetti 1600-luvun loppupuolelta. Valok. KM.
44. Messinkipelistä pakotettu kynttilänjalka 1700-luvun alkupuolelta. Valok. Welin.
45. Puinen kello, jota on käytetty isonvihan aikana ryöstetyn kirkonkellon asemesta. KM. Valok. KM.
46. V. 1798 lahjoitettu numerotaulu, jonka kehys kuuluu 1750-luvulla valmistettuun peiliin. Valok. Welin.
47. Henkirakuunaryhmentin henkilökuva kuningas Aadolf Fredrikin kaudelta. KM. Valok. KM.
48. Sakariston kalustoa. Valok. Welin.

KUUSISTO

1. Kirkko lounaasta. Valok. Welin v. 1957.
2. Yli-intendenttiviston v. 1781 laatimat piirustukset kirkkokirjasto varten. Tukholman kuninkaallisen rakennushallituksen arkisto.
3. Asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
4. Von Willebrand-suvun sukhauta kirkkotarhan lounaisosassa. Valok. Welin v. 1960.
5. V. 1763 rakennettu ja v. 1900 korjattu tapuli. Valok. Welin v. 1960.
6. Tapulin itäsiivu 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
7. Kirkon itäsuuntainen poikkaisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
8. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
9. Kirkon pohjapiirros, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
10. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1957.
11. Altari vv. 1795–96 tehtyine kehystyksineen. Altaritaulu on Alexandra Sältnin signeeraama v. 1912. Valok. Welin v. 1957.
12. Vv. 1795–96 uusittu, alkuaan 1600-luvulta peräisin oleva saarnustuoli. Valok. Welin v. 1957.
13. Parvenrintamukseen maalattuja apostolinkuvia. Kustaa Lucander vv. 1795–96. Valok. Welin v. 1957.
14. Krusifiksi 1300-luvulta. KM. Valok. KM.
15. Eerik von der Lindenin ja Anna Augusta Leijon-sköldin 1660- tai 1670-luvulla lahjoittama alttaritaulu. KM. Valok. KM.
16. Vanha alttaritaulu. G. Sweidel 1795. Valok. Welin.
17. Hopeinen matkakalkki. O. R. Lundgren, Turku n. v. 1850. THM. Valok. Welin.
18. Tinainen kynttilänjalka. E. Ståhlfor, Turku 1754. THM. Valok. KM.

MAARIA

1. C. P. Hällströmin laveeraus Maarian kirkosta. Uppsalan yliopiston kirjasto.
2. Koroisten muinaismuistoalue. Ilmavalkokuva v:lta 1938.
3. I. Kronqvistin ennustuspiirros Koroisten piispankirkoista. Jälkeenjääneitä tutkimuksia, s. 11 kuva 5.
4. Piispa Catilluksen muurihauta Koroisten kirkon kuorissa. Valok. Rinne v. 1902.
5. Lyjyinen hautakalkki piispa Catilluksen muurihaudasta. KM. Valok. KM.
6. Maarian kirkon asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
7. Maarian kirkko 1790-luvulla. Kuninkaallinen kirjasto, Tukholma (Peringskiöld, Monumenta T. 5).
8. Professori Salomon Kreanderin 1780-luvulla rakennuttama hautakappeli. Valok. Welin v. 1956.
9. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
10. Kirkon pohjapiirros, 1:300. R. Hellevuoren v. 1933 tekemä ja Th. Lindquistin v. 1957 täydentämä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
11. Kirkon läntinen julkisivu, 1:300, Th. Lindqvistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
12. Kirkon itäsuuntainen poikkaisleikkaus, 1:300. R. Hellevuoren v. 1933 tekemä ja Th. Lindquistin v. 1957 täydentämä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
13. Maarian kirkko idästä. Valok. C. Frankenhaeuser v. 1909.
14. Kuori-ikkuna. Valok. Welin.
15. Kirkko lännestä. Valok. Welin 1956.
16. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
17. Runkohuone ja sakaristo koillisesta. Valok. Welin v. 1956.
18. Kirkko etelästä. Valok. Welin v. 1956.
19. Runkohuoneen länsiosaa ja kellotorni. Valok. Welin v. 1956.
20. Kellotornin pohjois- ja eteläsuuntainen pystyleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
21. Piispa Olavi Maununpojan vaakuna. Kalkkimaalaus. C. Frankenhaeuserin v. 1908 tekemä piirustus (SM 1910, kuva 17.).
22. Holvimaalauksen kaava.
23. Seinämaalauksen kaava.
24. Maalaukset keskilaivan 4:ssä holvissa. C. Frankenhaeuserin v. 1908 tekemä piirustus (SM 1910 kuva 15.).
25. Maalaukset etelälaivan 4:ssä holvissa. Valok. Welin v. 1956.
26. Kalkkimaalaukset: kilpi ja vaakuna. C. Frankenhaeuserin v. 1908 tekemä piirustus (SM 1910 kuva 16).
27. Pohjoisseinän maalauksryhmä. C. Frankenhaeuserin v. 1908 tekemä piirustus (SM 1910 kuva 9).
28. Maalaukset keskilaivan 3:ssa holvissa. Valok. Welin v. 1956.
29. Maalaukset etelälaivan länsiseinässä. C. Frankenhaeuserin v. 1908 tekemä piirustus (SM 1910 kuva 10).
30. Elias Brennerin jäljennökset Maarian kirkon lasimaalauksista. Gamble Monumenter i Stoor-förstendömet Finlandh, afritade Anno 1671 och 672. (Käsi- kirjoitus Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa.)

31. Pohjoislaivan holvissa ollut pahalaisen kuva. C. Frankenhauserin v. 1908 tekemä piirustus (sm 1910 kuva 8).
32. Sören Abildgaardin v. 1754 jäljentämä lasimaalaus ja kuorituolin pääty. (Vesiväriluonnos. Tanskan kansallismuseon arkisto. Kööpenhamina.)
33. Altaritaulu. Emelie Wallensköld 1877. Kehys on C. J. v. Heidekenin suunnittelema v. 1877. Valok. Welin.
34. Sakariston altari. J. Rinteen v. 1908 tekemä piirustus (sm 1910 kuva 2).
35. Daniel Sudroviuksen v. 1662 rakentama saarnastuoli. Valok. Welin v. 1956.
36. Triumfikrusifiksi 1300-luvun loppupuolelta. Valok. Welin restauroinnin jälkeen.
37. Altarikaappi noin vv:lta 1450–70. Valok. км restauroinnin jälkeen v. 1935.
38. Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi 1300-luvun alkupuolelta. K. Ahlbergin v. 1871 tekemä piirustus км:n arkistossa.
39. Pyhä Dionysius. Albert Edelfeltin v. 1871 tekemä piirustus км:n arkistossa.
40. Pyhä Birgitta. Albert Edelfeltin (?) v. 1871 tekemä piirustus км:n arkistossa.
41. Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi 1400-luvun puolivälistä. V. 1871 tehty piirustus км:n arkistossa.
42. »Madonna ja huntuun kääritty lapsi». Ateneumin taidemuseo. Valok. Ateneum.
43. Hopeinen ehtoolliskalkki ja lautanen 1300-luvun keskivaiheilta. Valok. км.
44. Viinikannu ns. kompositiometallista. H. Karsten, Porvoo. Valok. Welin.
45. Kasteallas kotimaisesta kiteisestä kalkkikivistä, 1300-luvun loppupuolelta. Valok. км.
46. Vihkivesiallas, tehty Turun seudun graniitista. Valok. км.
47. V. 1680 lahjoitettu vaskinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
48. Kuparipellistä pakotettu lampetti, jonka kilpi on otettu Juhana Bäckin ruumisarkusta. Valok. Welin.
49. Kuparipellistä pakotettu lampetti, jonka kilpi on otettu Juhana Bäckin ruumisarkusta. Valok. Welin.
50. Messinkipellistä pakotettu lampetti 1600-luvulta. Valok. Welin.
51. V. 1684 ostettu tinainen kynttilänjalka. Erland Ståhl-fot, Turku. Valok. Welin.
52. Ns. »Ingigerdin kivi». Sören Abildgaardin v. 1754 tekemä piirros Tanskan kansallismuseon arkistossa.
5. V. 1810 rakennettu tapuli. Valok. Welin v. 1957.
6. Helsingin intendenttikonttorin v. 1836 toimittama tapuliehdotus, jonka oppilas C. E. Gustavsson on laatinut. Rakennushallituksen arkisto, Helsinki.
7. Tukholman yli-intendenttikonttorin v. 1807 laatima tapulipiirustus, joka on P. W. Palmrothin signeeraama. Tukholman kuninkaallisen rakennushallituksen arkisto.
8. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus. км:n arkisto.
9. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1:300, Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus. км:n arkisto.
10. Kirkon pohjapiirros, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus. км:n arkisto.
11. Kirkko kaakkoispuolelta. Valok. Welin v. 1957.
12. Kirkkosalin itäsuuntainen sisäkuva, Valok. Welin v. 1957.
13. Sakariston itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin v. 1957.
14. Altari ja Kustaa Lucanderin v. 1776 maalaama altaritaulu. Valok. Welin v. 1957.
15. Puuseppä Samuel Lundanin v. 1763 rakentama saarnastuoli. Valok. Welin v. 1957.
16. Matti Björckegrenin v. 1765 parvenrintamukseen maalaama apostolinkuva. Valok. Welin.
17. Evankelista Matteuksen vertauskuva myöhäiskeskiaikaisesta triumfikrusifiksista. Valok. Welin.
18. Evankelista Johanneksen vertauskuva myöhäiskeskiaikaisesta triumfikrusifiksista. Valok. Welin.
19. Piispa, mahdollisesti Pyhä Nikolaus. Lyypekkiläistä tyyliä, 1400-luvun puolivälistä. thm. Valok. Welin.
20. Vanhan alttarinlaitteen osa, luultavasti Mathias Reimanin veistämä v. 1670. thm. Valok. Welin.
21. Vanhan alttarinlaitteen osa, luultavasti Mathias Reimanin veistämä v. 1670. Valok. Welin.
22. Hopeinen ehtoolliskalkki. Niilo Enberg, Turku 1771. Valok. Welin.
23. Messinkipellistä pakotettu, tinattu lampetti. Valok. Welin.
24. Tinainen kynttilänjalka 1600-luvun loppupuolelta. Erland Pentinpoika Ståhl-fot, Turku. Valok. Welin.
25. Klaus Fogelhufvudin hautausvaakuna v:lta 1681. Valok. Welin.
26. Fogelhufvud-suvun hautausvaakuna 1600-luvun puolivälistä. Valok. Welin.
27. Kaappikello. G. H. Welcker, Eskilstuna 1801. Valok. Welin.

PIIKKIÖ

1. Piikkiön kirkko ja tapuli. Valok. L. Wennervirta 1929.
2. Piikkiön kirkko. 1700-luvun loppupuolella tai 1800-luvun alkupuolella valmistunut piirros. Tukholman kuninkaallinen kirjasto.
3. Asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus. км:n arkisto.
4. Tapulin itäsuuntainen pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1:300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus. км:n arkisto.

PAIMIO

1. Kirkko ja tapuli lounaasta. Valok. Welin v. 1956.
2. Räpälän kirkon asemapiirros, 1:2000. I. Kronqvistin v. 1930 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Pyhän Jaakobin seurakunnan kirkkotarha ja tapuli. Asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Rehbinderin suvun v. 1824 rakennettu hautakappeli. Valok. Welin v. 1957.

5. Tapulin pohjoissuuntainen pystyleikkaus ja pohjapiirros sekä ovi sisältä nähtynä, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
6. Pyhän Jaakobin seurakunnan vanha, vv. 1730–34 rakennettu ja 1800-luvun alkupuolella korjattu kirkko, joka tuhoutui tulipalossa v. 1909. Valok. KM v. 1907.
7. Pyhän Jaakobin kirkko kaakosta. V. 1887 tehty piirustus KM:n arkistossa.
8. Joonas Wrigstadiuksen v. 1734 rakentama tapuli sekä v. 1929 valmistunut kirkko kaakosta. Valok. Welin v. 1956.
9. Lars Sonckin v. 1914 päiväämä ehdotus puukirkoksi; poikittaisleikkaus, 1: 300. Suomen rakennustaiteen museo.
10. Lars Sonckin v. 1914 päiväämä ehdotus puukirkoksi, 1: 300. Suomen rakennustaiteen museo.
11. Lars Sonckin kivikirkkosuunnitelma v:lta 1927. Suomen rakennustaiteen museo.
12. Pyhän Jaakobin kirkon pohjapiirros ja länsisuuntainen pitkittäisleikkaus, 1: 300. Lars Sonckin piirros. Suomen rakennustaiteen museo.
13. Pyhän Jaakobin kirkon pohjoissuuntainen poikittaisleikkaus ja eteläpääty, 1: 300. Lars Sonckin piirros. Suomen rakennustaiteen museo.
14. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
15. Vanha alttaritaulu. Valok. Welin.
16. Alttarivaate 1700-luvulta. KM. Valok. KM.
17. 1500-luvun alkupuolen aschameesta valmistettu kasukka. KM. Valok. KM.
18. V. 1748 valmistettu puinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
19. Keskiaikainen kello. KM. Valok. KM.
20. Paimion kirkon asemapiirros, 1: 2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
21. Tapulin itäsuuntainen pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
22. Kirkko etelästä. Valok. Welin v. 1956.
23. Kirkon eteläsuuntainen pitkittäisleikkaus, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
24. Kirkon pohjapiirros, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
25. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
26. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
27. Alttaritaulu, jonka kehystys on S. Bernerin suunnittelema v. 1754. Ylönousemus on R. W. Ekmanin signeeraama v. 1865, pienemmät taulut ovat Joonas Bergmanin käsialaa. Valok. Welin.
28. Saarnastuoli v:lta 1748. Valok. Welin.
29. Evankelista Markus J. Bergmanin v. 1749 maalaamasta parvenrintamuksesta. Valok. Welin.
30. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen (?) triumfikusifiksi. Valok. Welin restauroinnin jälkeen.
31. Jaakob vanhempi. Myöhäiskeskiaikainen veistos, joka on asetettu 1700-luvulla valmistettuun kaappiin. Valok. Welin.
32. Vanha alttaritaulu. J. G. Geitel, Turku 1755.
33. Hopeinen öylättirasia. O. R. Lundgren, Turku. Valok. Welin.
34. Kasteallas 1600-luvulta, tehty ns. Öölannin kivistä. Valok. Welin.
35. Kastealtaan pohjaan hakatut nimikirjaimet. Valok. Welin.
36. Hopeinen ehtoolliskalkki Johanneksen seurakunnasta. O. Kantin, Viipuri 1757. Valok. Welin.
37. Hopeinen öylättirasia Johanneksen seurakunnasta. Z. Heideman, Viipuri 1757. Valok. Welin.
38. Vaskinen kynttiläkruunu. A. L. Herndahl, Tukholma 1828. Valok. Welin.
39. Lasilyhty 1600- tai 1700-luvulta. KM. Valok. KM.
40. Rautaiset kynttilänjalat. KM. Valok. KM.
41. Lasimestariamattikunnan vanhimman F. I. Foederin v. 1802 lahjoittama numerotaulu. Valok. Welin.
42. Hopeinen pikari. Carl Levón, Uppsala 1781. KM. Valok. KM.

S A U V O

1. Sauvon kirkko ja kellotapuli lännestä. Valok. Welin v. 1956.
2. Asemapiirros, 1: 2000. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
3. Tapulin eteläsuuntainen pystyleikkaus 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
4. Kirkon pohjapiirros, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
5. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1: 300. C. Frankenhaeuserin v. 1907 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
6. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus KM:n arkistossa.
7. Itäpääty. Valok. Welin v. 1956.
8. Eteläseinän itäpuolisko. Valok. Welin v. 1956.
9. Eteläportaalin keskiaikainen ovilevy. Valok. Welin.
10. Länsisuuntainen sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
11. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
12. Runkohuoneen pohjoismuuri, jossa näkyy sakariston pääty. Valok. Welin v. 1956.
13. Keskiaikainen ovilevy sakariston ja runkokuoneen välisessä ovessa. Valok. Welin.
14. Asheuone. Valok. Welin v. 1956.
15. Asheuoneen sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
16. Keskilaivan itäisin holvi. Valok. Welin.
17. Keskilaivan toinen holvi. Valok. Welin.
18. Henkilökuvien sijainti holveissa ja seinäpinnoissa. Kaava.
19. Pyhä Henrik. Kalkkimaalaus eteläseinän itäpäässä. Valok. Welin v. 1956.
20. Profeetta Jeremias ja apostoli Pietari. Kalkkimaalaus kuori-ikkunan eteläpuolella. Valok. Welin v. 1956.
21. Kuningas Daavid ja apostoli Andreas. Kalkkimaalaus eteläseinässä. Valok. Welin v. 1956.
22. Profeetta Hesekiel ja apostoli Juudas Taddeus. Kalkkimaalaus pohjoisseinässä. Valok. Welin v. 1956.
23. Profeetta Jesaja ja apostoli Jaakob vanhempi. Kalkkimaalaus eteläseinässä. Valok. Welin v. 1956.

24. Profeetta Mika ja apostoli Simeon. Kalkkimaalaus pohjoisseinässä. Valok. Welin v. 1956.
25. 1400-luvulta peräisin olevan lasimaalauksen katkelma Sauvon kirkosta. км. Valok. Grünberg.
26. Alttarilevyn kirjoitus. Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1871 tekemä piirustus км:n arkistossa.
27. Alttaritaulu vuodelta 1647. Valok. Welin 1956.
28. V. 1651 lahjoitettu saarnastuoli. Valok. Welin 1956.
29. Osa urkuparvesta, joka mahdollisesti maalattiin v. 1695. Valok. Welin.
30. V. 1695 rakennettu ja Lauri Myran samana vuonna maalaama kastealtan aita. Valok. Welin 1956.
31. V. 1671 lahjoitetut urut Turun kaupungin historiallisessa museossa. Valok. км ennen v:a 1941.
32. Keskiaikaisista penkinosista koottu piispanpenkki. Valok. Welin 1956.
33. Keskiaikaisista penkinosista koottu papinpenkki. Valok. Welin 1956.
34. Keskiaikaisen parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. Valok. Welin.
35. Keskiaikaisen parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. Valok. Welin.
36. Keskiaikaisen parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. Valok. Welin.
37. Keskiaikaisen parvenrintamuksen osista koottu penkinrintamus. Valok. Welin.
38. Sakramenttikaapin jalusta, joka on kannattamassa saarnastuolia. Valok. Welin.
39. Pyhimyskaappi, joka on tehty keskiaikaisesta sakramenttikaapista. Valok. Welin.
40. Triumfikrusifiksi 1400-luvun jälkipuoliskolta. Valok. Welin.
41. Pyhä Laurentius 1500-luvun alkupuolelta. км. Valok. км.
42. Pyhä Yrjänä, lohikäärme ja prinsessa. Valok. км restauroinnin jälkeen v. 1949.
43. Neitsyt Maria ja lapsi 1200-luvun loppupuolelta. Valok. Welin.
44. Ylösnoussut Vapahtaja, mahdollisesti 1600-luvulta. Valok. Welin.
45. Entinen alttaritaulu. R. W. Ekman v. 1854. Kehys valmistettu G. T. Chiewitzin piirustusten mukaan. Valok. Welin.
46. Fredrik I. G. E. Schröderin maalaama. км. Valok. Grünberg.
47. Hopeinen, v. 1658 lahjoitettu kalkki, luultavasti saksalaista alkuperää. Valok. Welin.
48. Kasteallas 1200-luvun loppupuolelta. Gotlantilaista kalkkikiveä. Valok. Welin.
49. Barokkityyliin kulta- ja hopealangalla kirjottu haavi. км. Valok. км.
50. V. 1696 hankittu vaskinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
51. V. 1701 ostettu vaskinen kynttilänjalka. Valok. Welin.
52. Kaksi kulkuesoihtua 1500-luvun loppupuolelta. Valok. Welin.
53. Kenraaliluutnantti Juhana Gallen hautausvaakuna v:lta 1676. Valok. Welin.
54. Juhana Gallen isänpuoleiset sukuvaakunat. Valok. Welin.
55. Juhana Gallen äidinpuoleiset sukuvaakunat. Valok. Welin.
56. Ratsumestari Klaus Gallen hautausvaakuna v:lta 1676. Valok. Welin.
57. Kapteeniluutnantti Yrjänä Hufvudsköldin hautausvaakuna v:lta 1678.
58. Yrjänä v. Ungernin hautausvaakuna v:lta 1674. Restauroitu. Valok. Welin.
59. Tuomas Henrikinpoika Boosen hautausvaakuna v:lta 1663. Valok. Welin.
60. Hovijunkkari Henrik Hannunpoika Lindelöfin hautausvaakuna v:lta 1639. Valok. Welin.
61. Gosve Anrepin hautausvaakuna v:lta 1625 tai 1626. Valok. Welin.
62. Everstiluutnantti Arvid Fogelhufvudin hautausvaakuna v:lta 1685. Valok. Welin.
63. Majuri Pietari Piperin hautausvaakuna v:lta 1690. Valok. Welin.
64. Everstiluutnantti Pentti Juhana Hornin hautausvaakuna v:lta 1701. Valok. Welin.
65. Messinkipeltinen kypärä v:n 1600 paikkeilta. км. Valok. км.
66. Pronssattu kannus 1600-luvun alkupuolelta. км. Valok. км.

K A R U N A

1. Karunan vanhan kirkon ja tapulin pienoismalli. Jussi Vikaisen suunnittelema muistomerkki Karunan kirkkotarhassa. Valok. Welin.
2. Kellotapuli ja sen pohjapiirros, 1: 300. J. Stenbäckin v. 1907 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Antti Wahlbergin v. 1767 rakentama kellotapuli, siirrettynä Seurasaaren ulkomuseoon. Valok. Rácz v. 1961.
4. Vanhan kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1: 300. Veikko Kyanderin v. 1911 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Vanhan kirkon pohjapiirros, 1: 300. Veikko Kyanderin v. 1911 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Vanhan kirkon itäsiivu, 1:300. Veikko Kyanderin v. 1911 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Vanhan kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus. Veikko Kyanderin v. 1911 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Vanhan kirkon eteläsiivu, 1:300. Veikko Kyanderin v. 1911 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Vanha kirkko Seurasaareen siirrettynä. Valok. км v. 1912.
10. Vanha kirkko. Valok. Signe Brander ennen kirkon siirtämistä Seurasaareen.
11. Karunan kirkon ovet: länsiovi, sakariston ovi ja etelä-ovi. A. O. Heikelin tekemä piirustus км:n arkistossa.
12. Sisäkuva. Valok. Grünberg 1961.
13. 1680-luvulla valmistunut saarnastuoli. Valok. Grünberg 1961.
14. Länsiparven maalaus: Evankelista Johannes. Valok. Grünberg.
15. Penkinovien saranarautoja 1700-luvulta. A. O. Heikelin tekemä piirustus км:n arkistossa.

16. Krusifiksi, kotimainen työ vuoden 1500 paikkeilta. км. Valok. Grünberg.
17. »Pyhä perhe». км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
18. »Pyhä keskustelu», luultavasti Jaspar de Crayerin maalaama. Ateneumin taidemuseo. Valok. Ateneumi restauroinnin jälkeen.
19. »Kristuksen kaste», 1600-luvulta. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
20. »Kuninkaitten kumarrus». Arvid Hornin lahjoittama 1680-luvulta. км. Valok. Grünberg restauroinnin jälkeen.
21. »Paavalin kääntymys», jäljennös Rubensin alkuperäisestä teoksesta. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
22. »Taivaallinen suudelma», 1687. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
23. »Maria dei Medicin maihinnousu Antwerpeniin», jäljennös Matteus Vroomin (?) alkuperäisestä, Dresdenissä olevasta maalauksesta. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
24. Kaarle XI. D. K. Ehrenstrahl, n.v. 1680. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
25. »Viimeinen tuomio», 1600-luvulta(?) peräisin oleva terrakottaryhmä. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
26. Ehtoolliskalkin v. 1798 tehty puukotelo. км. A. O. Heikelin piirustus км:n arkistossa.
27. Alttarivaatteen koristenauha 1600-luvulta. км. Valok. км.
28. Kynttilänhaarat 1600-luvun loppupuolelta. км. Valok. км.
29. Messinkipelistä pakotettu seinäkynttelikkö 1700-luvun alkupuolelta. км. Valok. км.
30. Pronssista valettu seinäkynttelikkö 1700-luvun jälkipuoliskolta. км. A. O. Heikelin tekemä piirustus км:n arkistossa.
31. Kappalaisen Jaakob Forsteruksen muistoksi v. 1712 tehty taulu. км. Valok. км.
32. Tuoli 1600-luvun loppupuolelta. км. A. O. Heikelin tekemä piirustus км:n arkistossa.
33. Nykyisen kirkon asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
34. Laamanni J. Olivercreutzin v. 1802 rakennuttama hautakappeli. Valok. Welin v. 1957.
35. Kirkon eteläsivu. Valok. Welin. v. 1957.
36. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1957.
37. Uuden kirkon itäsiivu, 1:300. J. Stenbäckin v. 1907 laatima piirustus Sauvon kirkon arkistossa.
38. Uuden kirkon pohjoissivu, 1:300. J. Stenbäckin v. 1907 laatima piirustus Sauvon kirkon arkistossa.
39. Uuden kirkon pohjapiirros, 1:300. J. Stenbäckin v. 1907 laatima piirustus Sauvon kirkon arkistossa.
40. I. Launiksen suunnittelemat lasimaalaukset. Valok. Welin.
41. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. C. Levón, Turku 1798. Valok. Welin.
42. Hopeinen viinikannu. J. Randelin, Turku 1827. Valok. Welin.
43. Hopeinen, v. 1686 lahjoitettu öylättirasia. Valok. Welin.
44. J. Stenbäckin (?) v. 1909 suunnittelema alttarivaate. Valok. Welin.
45. Vaskinen kynttiläkruunu 1600-luvulta. Valok. Welin.
46. Arvid Hornin ja Maria Elisabet Krusen v. 1685 lahjoittama kello. км. Valok. км.

P A A T T I N E N

1. Vanha, v. 1787 rakennettu kirkko ja Mikael Piimäsen v. 1813 rakentama tapuli. O. A. Petterssonin laveeraus v:lta 1858. Yksityisomistuksessa; ks. Kulturhistorisk Årsbok 1935/36 s. 27.
2. V. 1909 puretun kirkon sisäkuva. Valokuva noin v:lta 1909 км:n arkistossa.
3. Asemapiirros, 1:2000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Tapulin itäsuuntainen pystyleikkaus 1:300. Th. Lindquistin v. 1959 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Mikael Piimäsen v. 1807(?) laatima tapuliehdotus. Tukholman kuninkaallisen rakennushallituksen arkisto.
6. Suomen intendenttikonttorin päiväamätön, A. W. Arppen signeeraama tapuliehdotus. Rakennushallituksen arkisto, Helsinki.
7. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
8. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Kirkon pohjapiirros, 1:300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Helge Ranckenin piirustusten mukaan v. 1909 rakennettu kirkko lounaasta. Valok. Welin v. 1957.
11. Sisäkuva. Valok. Welin 1957.
12. 1600-luvulla valmistunut saarnatuoli, jonka maalauskoristelu on turkulaisen Lauri Myran käsialaa. Valok. Welin.
12. Myöhäiskeskiaikainen (?) kotimainen krusifiksi. Valok. Welin.
14. Vanha alttaritaulu, luultavasti Lauri Myran maalaama v:n 1700 paikkeilla. Valok. Welin.
15. Hopeinen ehtoolliskalkki. G. Brummer, Turku 1830. Valok. Welin.
16. Hopeinen öylättirasia. G. Brummer, Turku 1830. Valok. Welin.
17. Tinainen kynttilänjalka, G. Kluge, Turku 1736, kastemalja, Elias Ståhlfor, Turku 1746 ja viinikannu, Elias Ståhlfor, Turku 1769. Valok. км.
18. Tukholmasta v. 1730 ostettu vaskinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
19. Turkulaisen keltavalajan J. Wikströmin n. v. 1830 lahjoittama kynttiläkruunu. Valok. Welin.
20. Messinkipelistä v. 1680 pakotettu lampetti. Valok. Welin.

LIETO

1. Kirkko lounaasta. Valok. Rinne v. 1931.
2. Littoisten verkatehtaan kirkon sisäkuva. Valok. Welin v. 1962.
3. Hopeinen ehtoolliskalkki ja lautanen. W. Pettersson, Turku 1910. Valok. Welin.
4. Liedon kirkon asemapiirros, 1: 2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
5. Tapulin länsisivu, pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1: 300. T. I. Hankomäen v. 1932 ja Th. Lindquistin v. 1956 tekemät mittauspiirustukset km:n arkistossa.
6. Mikael Blomgrenin v. 1766 rakentama tapuli. Valok. Welin v. 1957.
7. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
8. Kirkon pohjapiirros, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
9. Kirkon itäsuuntainen poikittäisleikkaus, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
10. Itäpääty ja v. 1902 rakennettu kuori. Valok. Welin v. 1957.
11. Sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
12. Sakaristo. Valok. Welin v. 1956.
13. Sakariston holvia kannattava kilpikaari. Valok. Welin v. 1956.
14. Asehuoneen sisäkuva. Valok. Welin v. 1956.
15. Vanha saarnastuoli. THM. Valok. Welin.
16. Alttaritaulu, Eero Järnefelt 1908. Valok. Welin.
17. Alttarikaappi, kotimainen työ keskiajan lopulta. THM. Valok. km.
18. Krusifiksi 1300-luvun puolivälistä. THM. Valok. Welin.
19. Krusifiksi, kotimainen työ vuoden 1500 paikkeilta. THM. Valok. Welin.
20. Sureva Neitsyt Maria, kotimainen työ vuoden 1500 paikkeilta. THM. Valok. Welin.
21. Johannes(?), kotimainen työ vuoden 1500 paikkeilta. THM. Valok. Welin.
22. Pyhä Anna »itse kolmantena». Pohjoissaksalainen työ 1400-luvun loppupuolelta tai n. v:lta 1500. THM. Valok. Welin.
23. Neitsyt Maria, ns. Liedon mestarin tekoa, 1320–1330-luvulta. THM. Valok. Welin.
24. Pietari, Paavali ja tuntematon apostoli. Liedon mestarin koulukunnan työ. 1300-luvun alkupuolelta. THM. Valok. km.
25. Diakoni vuoden 1500 paikkeilta. THM. Valok. km.
26. Pyhä Sebastianus. Kotimainen myöhäiskeskiaikainen työ. THM. Valok. Welin.
27. Pyhä Olavi(?). Kotimainen myöhäiskeskiaikainen työ. THM. Valok. Welin.
28. Pyhä Dominicus(?). Kotimainen myöhäiskeskiaikainen työ. Valok. Welin.
29. Myöhäiskeskiaikaiseen alttarikaappiin kuuluneet P. Sigfrid ja P. Barbara. THM. Valok. Welin.

30. Naispyhimys. Kotimainen työ n. v:lta 1400. THM. Valok. Welin.
31. Vanha alttaritaulu. G. Finnberg 1827. Valok. Welin.
32. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. C. Levón, Turku 1786. Valok. Welin.
33. Turun linnan pommituksessa v. 1941 hävinnyt kasteallas. Luultavasti kotimaista kiteistä kalkkikiveä, nähtävästi 1300-luvun loppupuolelta. Valok. km.
34. Kaksi vasesta valettua kynttilänjalkaa 1600-luvulta. Valok. km.
35. Falkenhagen ja Fleming -sukujen vaakunat v. 1676 lahjoitetussa kynttilänjalassa. Valok. Welin.
36. Spåre-suvun hautausvaakuna noin 1670- tai 1680-luvulta. Valok. Welin.

AURA

1. Kirkko kaakosta. Valok. Welin 1957.
2. V. 1742 laadittu hautapaikkojen kartta. Tilikirja 1729–63 Auran kirkon arkistossa.
3. Asemapiirros, 1: 2000. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
4. Tapulin pohjoissuuntainen pystyleikkaus, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
5. Tapuli etelästä. Valok. Welin v. 1957.
6. A. Almfeltin v. 1803 laatima ristikirkkoehdotus. Tukholman kuninkaallisen rakennushallituksen arkisto.
7. Kirkon itäsuuntainen poikittäisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
8. Kirkon pohjapiirros, 1: 300. Th. Lindquistin v. 1956 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
9. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus. Th. Lindquistin v. 1963 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
10. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1957.
11. V. 1683 tehdyn alttarikehystyksen säilynyt alaosa. Valok. Welin.
12. Yrjö Eerikinpojan v. 1699–1701 rakentama saarnastuoli. Valok. Welin v. 1957.
13. V. 1693 saatu alttaritaulu. Valok. Welin.
14. Tinainen kastemalja. Elias Ståhlfor, Turku 1746. km. Valok. km.
15. V. 1593 vaaleanpunaisesta damastista ommeltu kasukka. km. Valok. km.
16. Arttu ja Eeva Brummerin v. 1926 sommittelema alttarivaate. Valok. Welin.
17. Vaskinen kynttiläkruunu. Gerhard Meyer, Tukholma 1753. Valok. Welin.
18. V. 1645 valettu kello. Valok. Welin.
19. Kaappi, mahdollisesti ostettu v. 1768. Valok. Welin.

HENKILÖLUETTELO

Personregister

*Suluissa olevat nimet ovat asiakirjojen käyttämässä kieliasussa
Namnen inom parentes stå i resp. urkunders språkform*

A

Aabraham Niilonpoika (Abraham Nilsson). Sauvo 168
Aadolf Fredrik (Adolf Fredrik) 38
Aalto, Vilho. Kuvanveistäjä 228
Aaltonen, Aarre. Kuvanveistäjä 130, 146, 149
Aaro Henrikinpoika (Aron Hindriksson). Kuusisto 50
A. A. S. Kelloseppä, Mora 288
Abildgaard, Søren. Arkiston piirtäjä, Tanska 76, 78, 89
Adelcrantz, C. F. Yli-intendentti, Tukholma 43
Adlerhjelm, Birgitta Magdaleena (Birgitta Magdalena) 213.
Ks. myös Nassokin
A. H. C. Paimio 126
Ahlberg, Joh. Pitäjänapulainen 37
Ahlgren, Joh. Ephr. Kappalainen 36
– N. Kapteeni 194
Ahlman, K. F. Kirkkoherra 32, 33
Ahlroos, J. W. Kirkkoherra 114
Ahlstedt, A. H. Rovastin rouva 266
– C. G. Rovasti 266
– E. A. 267
– N. Chr. Kirkkoherra 279
Ahlström, G. Ratsutilallinen, Sauvo 184
– Joh. Muurariammattikunnan vanhin, Turku 97, 98, 103, 116
– Ulriika, ks. Granroth
Alakanto, Elli. Tekstiilitaiteilija 237, 241
Alanus, Yrjö (Georg). Kirkkoherra 36
Alapenttilä, Mikael Kustaanpoika. Talollinen, Aura 281
Albrekt Mecklenburgilainen 119
Aleksanteri II 115, 180
Alho. Suku, Paattinen 237
Almfelt, A. Arkkitehti, Tukholma 276, 277, 289
Almqvist, J. G. Tinavaluri, Turku 126, 239, 241
A. M. Paattinen 236
Annell, Margareeta Elisabet (Margaretha Elisabeth). Professorin rouva 61. Ks. myös Pryss
Anckarffjell, Mikael Mikaelinpoika (Mikael Mikaelsson) 114
– Mikael Tuomaanpoika (Mikael Thomasson) 113
Anckarskiöld, Arvid 114
Andelin, Joh. Puuseppä, Turku 106
Anders, ks. Antti
Andolin, Pietari (Petter). Parkitsijamestari, Turku 33
Anna Juhanantytär (Anna Johansdotter). Turkkurimestarin rouva, Turku 239. Ks. myös Rauch
Anna Pietarintytär (Anna Persdotter). Vaimo, Lieto 267
Anrep, Gosve 191
Antti. Kuudennusmies, Paimio 129
Antti Antinpoika (Anders Andersson). Hovioikeuden asessori 266
Antti Henrikinpoika (Anders Hindriksson). Kuusisto 50
Antti Tuomaanpoika (Anders Thomasson). Paimio 128

Appelgren-Kivalo, Hj. Muinaistutkija, valtionarkeologi 243
Armfelt, G. M. Kreivi 25
Aron, ks. Aaro
Arppe, A. W. Arkkitehti, konduktööri 13, 14, 40, 229, 241
– Israel. Luutnantti 109
Asp, G. E. Lehtori 253, 254, 271, 272
Asproth, Matilda Sofia 51. Ks. myös af Heurlin
Augustin, Matti (Matts). Kauppias, Turku 182
Avellanus, Joh. Kappalainen 12, 37
– Mikael. Kappalainen 37

B

Baer, Baehr. Suku 90, 92
– A. Kauppias, Turku 90
– Anna. Rouva 89
– C. G. Hovioikeuden sihteeri 60
Bahne, G. W. Kauppias 35
Balck, Pietari Eerikinpoika (Petrus Eriksson) 34
Bange, Eerik Antinpoika (Erik Andersson) 194
Basset, André. Kaivertaja, Pariisi 30, 40
Bassi, C. Arkkitehti, intendentti 13, 40, 59, 92, 93, 98
Bellingshausen. Suku 188
Berg, G. O. Keltavalaja, Saksa 88
– N. Tinavaluri 141
Bergenheim, E. Arkkipiispa 180
Berger, Niilo (Nils). Kappalainen 214
Bergius, Andreas. Tuomiorovasti 37, 286, 287
Bergman, Joonas (Jonas). Kirkkomaalari 26, 30, 31, 40, 110, 135, 136, 137, 147, 254, 255, 256, 272
Bernier, Samuel. Arkkitehti 100, 116, 135, 147
Bero. Piispa 58
Bertil, ks. Pertteli
Bilmarck, Ulriika Helena, ks. Hastfer
Birchman. Suutari, Turku 237
Bitz. Suku 172, 173, 174, 175
– Konrad. Piispa 75, 78, 173.
Björckegren, Matti (Matts). Maalari, Turku 105, 106, 116
Björckman, A. Kirjanpainaja, Turku 214
af Björcksten, Fr. 212
Björckman, Mikael, Seppä, Sauvo 195
Björckström, Paavali (Paul). Kellonvalaja, Turku 270, 272
B. L. Aura 284
Blomqvist, Chr. Kappalainen 76
Blomgren, Mikael. Rakennusmestari, Turku 131, 147, 246, 247, 271, 272
Blomqvist, Eliel. Karuna 217, 223
Bock, Hannu Fransinpoika (Hans Fransson) 113, 114
– Maria 112. Ks. myös Lund
– Matias Henrikinpoika (Mathias Henriksson). Ratsumies 114
Boije. Suku 187

Bonge, Eerik (Erik). Rykmentin kirjuri 151
von Bonsdorff, Gabriel. Professori 59
Boose, Hannu Tuomaanpoika (Hans Thomasson) 190
 – Tuomas Henrikinpoika (Thomas Hindersson) 190
Borgström, C. Hopeaseppä, Turku 51, 140, 143, 147, 180, 181, 221, 225, 266, 283, 289
Brahe, Pietari (Per) 273
Brakel. Suku 188
Brehmer, Kristoffer. Peltiseppä, Paimio 131, 141
Bremer, Iisak (Isak) Kauppias 110
 – Jaakob (Jacob). Kauppias, Turku 32, 34, 97, 110, 240, 288
 – Ulriika Fredriika, ks. Salonia
Brenner, Elias. Taiteilija 75, 76
 – Simo (Simon) 90
Browallius, Joh. Kirkkoherra 54
Brunner, Arttu. Taiteilija 284, 285, 289
 – Eeva. Tekstiilitaiteilija 33, 284, 285, 289
 – G. Hopeaseppä, Turku 235, 236, 241
Brunkström, Mikael. Lukkari, kirkonisännöitsijä, Aura 245, 246, 285
Bryggman, Erik. Arkkitehti 61
Bröker, Joh. Kappalainen 114, 115
Bång, Pietari (Petrus). Kirkkoherra 91
Båät (Båth), Seved. Valtioneuvos 54
Bäck (i Finland), Elisabet, ks. Pistolhielm
 – Elsa, ks. Rålambstjerna
 – Juhana (Johan). Everstiluutnantti 87, 88, 90, 93

C

C. Antinpoika (Andersson). Sauvo 182
Calonius, Mathias. Professori 12, 13, 31
 – Rakennusmestari, Kuusisto 43
de Camerino, Bartholomeus. Paavillinen lähetti 115
Campell, Mattias. Ratsutilallinen, Lieto 271
Canutus, ks. Knuut
Carlsson, J. M. Sauvo 182
Carpelan, Kajsa Henrikintytär, ks. Lax
 – Krister Laurinpoika (Krister Larsson). Majuri 168, 187, 194
 – Lauri (Lars) 114
Catillus. Piispa 57, 58
Caustlin, J. Maalari, Turku 227, 240
Chiewitz, E. C. Taiteilija 254, 264
 – G. T. Arkkitehti 179, 196
Chryselius, Gregorius. Kappalainen 240
Churman, Kustaa (Gustaf). Lukkari, Kaarina 35
Chytraeus, Hedvig Loviisa 127, 266. Ks. myös Hjelt
Cleve, Nils. Muinaistutkija, valtionarkeologi 243
de Crayer, Jaspas. Taiteilija, Alankomaat 206, 207, 225
Crusell. Lasimestari, Turku 145
 C. U. A. S. Paimio 146

D

Dahlgren, Juha, ks. Tallgren
Dahlsten, Andreas. Maalari, taiteilija, Turku 136, 147
Dahlström, E. Maanviljelysneuvos 125, 128
 – Elisabet, ks. Heinefetter
Druse(?), Martti (Mårten). Porvari, Turku 237

E

Edelcrantz, A. N. Arkkitehti, Tukholma 99
Edla Sofia Jaakobintytär. Lieto 271
Eerik Eerikinpoika (Erik Eriksson). Kelloseppä, Sauvo 195
Eerik Niilonpoika (Erik Nilsson). Luutnantti, Piikkiö 114
Eerik Simonpoika (Erik Simonsson). Ratsutilallinen, Maaria 85
Eerik Yrjönpoika (Erik Jöransson). Puuseppä, Karuna 215
 ? Eerikinpoika (Eriksson). Puuseppä, Karuna 215
Ehrenmalm, Lauri Juhana (Lorentz Johan). Maaherra 182
Ehrenskiöld, Eerik Niilonpoika (Erik Nilsson). Laamanni 267, 268
Ehrenstrahl, D. K. Taiteilija, Ruotsi 210, 225
Ekelöf, Hannu Perttelinpoika (Hans Bertilsson) 188
 – Margareeta Perttelintytär (Margareta Bertilsdotter) 186, 187. Ks. myös Galle
Eklund, Aarne. Arkkitehti 25
Ekman, R. W. Taiteilija, professori 135, 147, 179, 196
Emboda, Juha Mikonpoika (Johan Mikaelsson). Talollinen, Kuusisto 52
 – Mikael Matinpoika (Mikael Mattsson). Talollinen, Kuusisto 52
Enberg, Niilo (Nils). Hopeaseppä, Turku 109, 116
 – Leskirouva, Kuusisto 51
Erik, ks. Eerik
Eschener, Gottfrid. Majuri 145

F

Fahlsten, Joh. Kellonvalaja, Tukholma 128, 129 143, 147, 240, 241
Falkenberg. Suku 145
Falkenfelt, Kustaa (Gustaf). Ratsumestari 34
Falkenhagen, Ebba Maria, ks. Fleming
 – Henrik. Ratsumestari 265, 267, 269
Fincke. Suku 76
Finnberg, Kustaa (Gustaf). Taiteilija 254, 264, 265, 272
Finne, Matti (Matts). Kirvesmies(?), Sauvo 150
Fiskars Oy Ab 269
Fleege, Maria. Kauppiiaan rouva 190. Ks. myös Wacklin
Fleming. Suku 187
 – Ebba Maria 269. Ks. myös Falkenhagen
 – Elin, ks. Lydeke
 – Herman. Vapaaherra 213
 – Kristiina Pietarintytär (Christina Persdotter) 185, 186. Ks. myös Karunan sukua.
 – Margareeta Helena, ks. Olivecreutz
 – Pietari Hermaninpoika (Per Hermansson) 186
Florinus, Henrik. Kirkkoherra 129, 131
Fock, Fredriika 182
 – O. E. Kelloseppä, Turku 38, 240, 241
 – Otto. Kapteeni 149, 182
Foeder, F. I. Lasimestari, Turku 145, 146, 147
 – Gabriel. Kauppias, Turku 115
Fogelhufvud, Suku 113, 114
 – Arvid. Everstiluutnantti 191, 192
 – Eerik Maununpoika (Erik Månsson) 33
 – Klaus Niilonpoika (Clas Nilsson) 110, 113
 – Margareeta Kaarlentytär, ks. Svärd
 – Mikael Niilonpoika (Mikael Nilsson) 113
 – Niilo Mikaelinpoika (Nils Mikaelsson) 113

Forseen, Maria Kristiina (Maria Christina) 61. Ks. myös Sacklén
Forsskåhl, Simo Sipinpoika (Simon Sigfridsson). Kirkkoherra 170
Forsström, A. J. Räätäli, Kaarina 36
Forsterus, Jaakob (Jacob). Kappalainen 214, 225
Fortelius, Gabriel. Pitäjänapulainen 184
Frankenhaeuser, C. Arkkitehti 71, 93, 163, 195, 196, 227
Fredrik I 38, 179, 180, 197
Frejdenfelt, Barbro Helena 61. Ks. myös Pryss
Frenckell. Suku 12
– J. C. Akatemian kirjanpainaja, maisteri 12
Friedl, J. Kuvanveistäjä 211, 213
Friis, veljekset. Valimo, Ykspihlaja 287
Frille. Suku 187
Fromholtz. Puunveistäjä, Turku 179
Forsterus, Alexandra. Taiteilija 46, 47, 55. Ks. myös Sältin
Fruncke, Pietari (Peter). Lasimestari 301
Fugutzov. Majuri 237
Fölckersam. Suku 188

G

Gadolin. Suku 11
– Jaakko (Jacob). Piispa 11, 36, 37
Galle. Suku 187
– Adam 188
– Juhana Klaunpoika (Johan Klasson). Kenraaliluutnantti 155, 159, 163, 180, 181, 183, 186, 187, 188, 193, 194
– Kaarle Juhana (Carl Johan) 188
– Klaus Juhananpoika (Clas Johansson). Ratsumestari 188, 194
– Klaus Pietarinpoika (Clas Persson). Käslynhaltija 186, 187
– Margareeta, ks. Ekelöf, v. Gertten, Munck
Garp. Suku 174
– Arvid Jaakobinpoika. Arkkiteini 174
Garvolius, Jaakob (Jacob). Rovasti 111
Geitel, J. G. Kirkkomaalari 135, 139, 147
von Gertten, Helena 181. Ks. myös Horn
– Margareeta (Margaretha) 188. Ks. myös Galle
Gezelius, Gertrud, ks. Guthem
– Joh. (nuorempi). Piispa 83, 84, 93, 170
– Margareeta (Margaretha) 194
Giös, Jaakob Juhana (Jacob Johan). Luutnantti 112
– Juhana (Johan). Laamanni 223, 225
– Sofia, ks. Ille
– ?. Neiti, Turku 237
G. N. Maalari (?) 209
Gossaert, Jan. Taiteilija, Alankomaat 82, 93
Gottleben, Joh. Eerikinpoika (Johannes Erici). Pitäjänapulainen 91
Grabbe. Suku 187
Grahn, W. Neiti, Helsinki 182
Granberg. Keltavalaja, Paimio 144
Granbohm, Herman. Maalari, Lieto 254
Grandell, Jaakko (Jacob). Muurarimestari 45, 59, 163, 276
Granroth, Ulriika (Ulrika) 184. Ks. myös Ahlström
Granvall, Juha (John). Rakennusmestari, Turku 13

Grön, Eelin, ks. Kurki
– Pertteli Iivarinpoika (Bertil Ivarsson) 185
Grönfors, A. V. Hopeaseppä, Turku 265, 272
Gröning, Eerik Simonpoika (Erik Simonsson). Kirkonisännöitsijä, Kuusisto 54
– Simo Eerik (Simon Eric). Nimismies, Kuusisto 50, 54
– Maria Juhantytär (Maria Johansdotter). Kuusisto 54
Grönwall, S. Chr. Kellonvalaja, Tukholma 194, 196, 240
Gustaf, ks. Kustaa
Gustafsson, C. E. Opiskelija, Helsinki 98, 99, 116
Guthem, Gertrud. Piispan rouva 85, 86, 93. Ks. myös Gezelius
Gyldan, Mikael. Ratsutilallinen, Sauvo 180
Gyldenär, Ingeborg 205. Ks. myös Horn
Gylich, P. J. Arkkitehti 99, 133, 134, 135, 147, 198
Gyllenhierta. Suku 119, 122
– Hebla Klauntytär (Hebla Klasdotter) 122, 147. Ks. myös Jägerhorn

H

Haartman, J. Professori, asessori 61
– Juhana (Johan, Johannes). Kirkkoherra 91, 237
von Haartman, Alice 109
– C. D. Professori 97
– Fr. Rafael. Kollegiasessori 106, 109
– Rafael 109
Hacks, *Hakes*, Maria Pietarintytär (Maria Persdotter). Sauvo 194
Hafvenberg, J. Räätäli, Paimio 128
Hagelund, Matti Matts. Kaarina 26
Haikio, Akseli. Kunnallisneuvos, Paimio 118
Halkilahti, Vilhelmiina Juhantytär. Talollisen tytär, Paimio 127
Hall, Daniel. Hopeaseppä, Turku 33
Hallenius, Mathias. Kirkkoherra 268, 286, 287
Hammar, *Hammarin*, *Hammarman*, Niilo (Nicolaus Hammarmannus). Kappalainen 90, 91, 93
Hanna Henrikintytär (Hanna Henriksdotter). Ratsutilallisen rouva, Maaria 85
Hartlin, ks. Mikael Pimänen
Harvelin, Rakennusmestari, Paattinen 227
Harvelius (?). Rakennusmestari, Lieto 256
Hastfer, Ulriika Helena (Ulrika Helena). Professorin rouva 61. Ks. myös Bilmarck
Hedberg, Fr. Gabriel. Kirkkoherra 131
af Hedenberg, K. L. Toimituskunnan sihteeri 128
Hedengren, Ambrosius. Kaivertaja, Tukholma 31, 108, 116, 140, 180, 196, 211, 225, 265, 282
Hedman, Juhana (Johan). Hovineuvos 182, 184
Heickell, Arthur. Taiteilija 280
von Heideken, C. J. Arkkitehti 71, 76, 78, 92, 93
Heideman, Z. Hopeaseppä, Viipuri 142
Heikel, A. O. Professori 198, 209, 210
– Hans. Kirkkoherra 91
– Maria. Professorin rouva 198
Heikki, ks. Henrik
Heimefetter, Elisabet 125. Ks. myös Dahlström
Helander, O. Keltavalaja, Kalajokki 87
Helenius, Paimio 121

v. Hellens, H. Pormestari, vapaaherra 51
 – Kaarle Niklas (Carl Niclas). Professori 61
 – Lauri Teodor (Lars Theodor). Hovioikeuden presidentti, vapaaherra 53
 – Signe. Pormestarin rouva 51
Hellman, Juha. Rakennusmestari, Paimio 120
Henrik J. Henrikinpoika (Hind: J. Hindricsson). Kuusisto 50
Henrik Juhanpoika (Hindric Johansson). Talollinen, Kuusisto 53
Henrik Juhanpoika (Hind. Johansson). Kirkonisännöitsijä, Kuusisto 54
Henrik Juhanpoika (Hind. Johansson). Kuusisto 50
Henrik Matinpöika (Henrik Mattsson). Talollinen, Kuusisto 52
Henrik Simonpoika, ks. Karunan sukua
Henrik Yrjönpöika (Henrik Jöransson). Ratsutilallisen poika, Lieto 271
Herndahl, A. L. Keltavalaja, Tukholma 143, 144, 147
Heurlin, af Heurlin, A. J. Valtioneuvos 52
 – C. E. 51
 – Matilda Sofia, ks. Asproth
Hidbaeck, F. Kirkoherra 265, 269
Him, Gabriel. Kirkoherra 114
Hjelt, C. L. Kirjanpainaja, Turku 127, 266
 – F. V. Kapteeni 35, 36
 – Hedvig Lovisa, ks. Chytraeus
Hjerpe, H. H. Kirkoherra 194
Hjuul, Kristian. Piikkiö 112
von Hoffmann, L. Taiteilija, Saksa 233, 244
Hollender, Elias. Ratsutilallinen, Maaria 87
Holmi, Mikael. Maalari, Aura 281
Horn. Suku 181, 183
 – Arvid. Maaherra 197, 198, 204, 205, 206, 212, 213, 221, 222, 224, 225
 – Helena, ks. v. Gertten
 – Ingeborg, ks. Gyldenär
 – Kristiina (Christina) 181, 183. Ks. myös Kurki
 – Kustaa (Gustaf) 181
 – Maria Elisabet, ks. Kruse
 – Pentti Juhana (Bengt Johan). Drabantti 192, 193
Horner, Gerhard. Kellonvalaja, Tukholma 114, 116
Hornerus, H. Aura 288
H. H. S. Paattinen 241
H. (?) S. Paattinen 241
Hufvudsköld. Suku 88, 194
 – Henrik 189
 – Kustaa (Gustaf). Luutnantti 194
 – Yrjänä (Jöran). Kapteeniluutnantti 188, 189
H. W. Hopeaseppä 181
Hüttner, Kaarina (Karin). Rouva, Turku 179
Hällo, Matti Yrjänänpöika (Matts Jöransson). Turku 85
Hällström, C. P. Kartanpiirtäjä 56, 60
 – G. G. Kirkoherra 240

Ille. Suku 187

– Sofia 223, 225. Ks. myös Giös

I. M. Paimio 127

Ingeld Olavintytär (Ingeld Olafsdotter). Aura 281

Ingigerd. Maaria 89, 93

I. S. H. Kuusisto 45

Jaakob (Jacob S...). Kirkoherra 9, 10

Jaakko (Jacob). Muurarimestari, Turku 245

Jaakko Tanelinpoika (Jacob Danielsson). Puuseppä, Maaria 76, 93

Jaakko Tuomaanpoika (Jacob Thomasson). Paimio 139

Joh. . . . Kaivertaja, Lyypekki 281

Johan, ks. Juha

Johannes Eliaksenpoika (Johannes Eliae). Lukkari, Piikkiö 99, 109

Johannes Tuomaanpoika (Johannes Thomae). Kirkoherra 170

Johansson, Gustaf. Arkipiispa 114

Jonsson, Jaakkima Johannes (Joachim Johannes). Kappalainen 270

Josefsson, Jaakko Vilhelm. Lieto 271

Juha Jaakonpoika (Johan Jacobsson). Seppä, kirkonisännöitsijä, Paattinen 237

Juha Juhanpoika (Johan Johansson). Talollinen, Kuusisto 54

Juha Matinpöika (Johan Mattsson). Talollisen poika, Kaarina 35

Juha Mikonpoika (Johan Mickelsson). Seppä, Kaarina 214

Juha Mikonpoika (Johan Mikaelsson). Lukkari, Paattinen 233, 235

Juha Sipinpoika (Johan Sigfridsson). Talollinen, Kuusisto 52

Jul, ks. Hjuul

Julin, John 84

Jurva, A. Urkujenrakentaja, Lahti 171, 196, 220, 225

Juslenius, Taneli (Daniel). Piispa 288

Jägerhorn. Suku 122

– Elin Mikaelintytär, ks. Munck

– Hebla 114

– Hebla Klauntytär, ks. Gyllenhierta

– Juhana Henrikinpoika (Johan Henriksson) 122, 147

– Klaus Kristerinpoika (Klas Kristersson) 119

– Krister Klaunpoika (Krister Klasson) 119

– Martti Olavinpoika (Martin Olofsson). Linnanvouti 114

Jämfelt, Eero. Taiteilija 254, 255, 272

Jääskeläinen, P. J. Rakennusmestari, Kirvu 230

K

Kaarina Jaakontytär (Carin Jacobsdotter). Aura 286

Kaarle (Carl). Södermanlandin herttua 145

Kaarle XI (Carl, Carolus XI) 140, 180, 210, 211, 225, 265, 282

Kaijala, Ilmari. Taiteilija 235

Kalm, Pietari (Pehr). Professori 90, 240

I

Idman. Kersantti, Piikkiö 96, 105

I. E. S. Paimio 146

I. G. L. K. Kaarina 32

I. H. A. S. Paimio 146

Kangasalan urkutehdas 27, 78, 138, 147, 281, 289
Kansanen, Maija. Tekstiilitaiteilija 85, 93
Kantin, O. Hopeaseppä, Viipuri 142
Kantola, M. Hopeaseppä, Turku 84
Kares, K. R. Kirkkoherra 83
Karsten, H. Tinavaluri, Porvoo 84, 93, 236, 241
Karttunen, Laila. Tekstiilitaiteilija 266
Karunan suku. Henrik Simonpoika (Henrik Simonsson till Karuna) 185
– Kristiina, ks. Fleming
Katariina II 210
Katariina Sienalainen 209
Kause, Niilo. Johtaja, Paattinen 236
K. E. D. Paimio 146
Keith, Alexander. Vouti 151
Kempe, Abenius(?). Aura 286
Keskitalo, Helvi. Opettaja 237
Ketharenius, Eerik (Ericus). Kirkkoherra 170
Ketola, Paavo. Kirkkoherra 231, 240, 241
Kettil, ks. Catillus
Kivistö, O. Muinaistieteellisen toimikunnan työmestari, Helsinki 198
K. J. S. Karuna 201
Kluge, G. Tinavaluri, Turku 35, 40, 236, 239, 241
Knaapi, C. Fr. Kirkonisännöitsijä, Kaarina 36
Knuut Juhananpoika (Canutus Johannis). Kirkkoherra 170
Kock, Niilo (Nils). Kauppia, Turku 90, 282, 283, 285, 286, 287, 289
Komonen, E. R. Kirkonisännöitsijä, Maaria 91
Kone- ja Siltarakennus Oy, Helsinki 114
Korsman, Joh. Maalari, Turku 200
Kotimainen Tinateollisuus, Helsinki 141
Kouva, Henrik. Turku 52
Kreander, Salomon. Professori 60
Krietz, E. Tinavaluri, Tukholma 286, 289
Krister. Korpmaal, Aura 283
Kristiina (Christina) 190
Kronqvist, I. Muinaistutkija, maisteri 118, 128, 147
Kruse, Maria Elisabet 198, 205, 206, 221, 224, 225. Ks. myös Horn
Krusell, Olavi (Olof). Hopmanni 36
Kruusila, Matti. Rakennusmestari, Paimio 122
Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 54, 84, 140
Kunnala Oy. Lasitehdas 245
Kurki (Kurck). Suku 181, 183
– Elin Jönsintytär (Elin Jönsdotter) 185
– Jöns Knuutinpoika (Jöns Knutsson). Hovioikeuden presidentti 181
– Kristiina, ks. Horn
Kustaa III (Gustaf III) 127, 194
Kustaa IV Aadolf (Gustaf IV Adolf, myös muodossa Gustaf Adolf II) 145, 149, 282
Kustaa Vaasa (Gustaf Vasa) 32, 84, 141, 181, 265
Kuuskoski, Erland. Maanviljelijä, Aura 283, 285, 286
– Maria. Rouva, Aura 285
Kyander, Veikko. Arkkitehti 200, 201
Kyrenius, Juhana (Johan). Pitäjänapulainen 286, 287
Käärme, Kaarle. Piikkiö 111

L

Lagerflycht, Juhana (Johan). Hovioikeuden presidentti 61
Laiho, Pentti. Taloudenhoitaja, Paattinen 240, 241

Lang, Klaus. Maalari, Turku 136
Launis, I. Arkkitehti 220, 225, 279, 280, 288, 289
Laurbechius, Maria. Kirkkoherran rouva 285
– Pietari (Petrus). Kirkkoherra 267, 285
Laurbeck. Kauppia, Paattinen 237
Lauri Knuutinpoika (Laurentius Canuti). Kirkkoherra 170
Laurila, Andreas. Matinpoika. Aura 286
Lax, Juhana Martinpoika (Johan, Hans Mortenson) 114, 193
– Kaisa Henrikintytär (Caisa Henriksdotter) 114. Ks. myös Carpelan
Lebrun, Chr. Taiteilija, Ranska 126
Leijonsköld, Anna Augusta 49. Ks. myös von der Linden
Lenning, C. Urkujenrakentaja, Turku 171
Leonardo da Vinci. Taiteilija, Italia 126
Levander. Puuseppä, Turku 129
– Antti (Anders). Lukkari, Kaarina 36, 38
Levanus, Andreas. Kappalainen 184
– Briitta, ks. Pechlin
Levón, A. C. Hopeaseppä, Turku 83, 93, 220, 221, 225, 265, 266, 272
– C. Hopeaseppä, Uppsala 146, 147
Licum. Tekstiilinelomo, Ruotsi 181
Liedon mestari (Lundomästaren). Puunveistäjä 260, 261, 262, 272
Liipola, Yrjö. Kuvanveistäjä 246
Liljendahl, J. G. Kellonvalaja, Tukholma 36, 40
Lilliegreen, Helena 182. Ks. myös Malm
– Katariina Charlotta (Catharina Charlotta) 267. Ks. myös Martins
Limmell, A. E. Taiteilija 82, 93
Lind, K. A. Hopeaseppä, Helsinki 240
Lindblad, J. Tinavaluri, Turku 32, 89, 93, 140, 147
Lindeblom, A. Taiteilija 220
Lindelöf. Suku 174, 193
– Ernst. Ratsumestari 151, 190
– Haakon Andreaxenpoika (Haquon Andreae). Kanunki 174
– Hannu (Hans). Hovijunkkari 150, 185
– Henrik Hannunpoika (Henrik Hansson). Hovijunkkari 190
– Juhana (Johan). Kornetti 150, 151
– Kaarle Kaarlenpoika (Carl Carlsson) 190
von der Linden, Anna Augusta, ks. Leijonsköld
– Erik. Maaherra 49
Linderot, Martti Martinpoika (Mårten Mårtensson) 193
Lindestubbe, Hannu Hannunpoika (Hans Hansson) 193
Lindholm, S. Neiti, Turku 143
Lindman, Adolf. Kappalainen 227, 247, 249, 250, 253
Lindquist, Th. Fr. Rakennuskonservaattori 279, 280, 288, 289
Lindqvist. Rakennusmestari, Turku 254
– Johan Henrik. Professori 61
– Kustaava, ks. Pryss
Lindstedt, Juha (Johan). Puuseppä 30, 135, 254, 255
Lindsten, Puuseppä 136
Lindström, Erik. Maalari, Turku 279, 281
– Juha. Rakennusmestari, Kaarina 13, 39, 40
Lithonius, Johannes 90
– Yrjö (Gregorius). Kappalainen 268, 270
Litsenius, Kustaa (Gustaf). Maalari, Aura 281
Liittoisten verkatehdas Oy 243, 245

L. K. C. V. 83
Lohrman, Aug. Hovioikeuden asessori 235
Lucander, Kustaa (Gustaf). Kirkkomaalari 48, 55, 102, 104, 116, 126
Luckfelt, Jaakko Simonpoika (Jacob Simonsson). Kirvesmies, Turku 134
Lund. Suku 270
 – Maria, ks. Bock
 – Mikael 112
Lundan, Samuel. Puuseppä, Piikkiö 105, 116
Lundén, Mikael. Pitäjänapulainen 36, 37
Lundgren, O. R. Hopeaseppä, Turku 31, 40, 51, 55, 84, 93, 109, 116, 126, 140, 147, 180, 265, 272, 283, 289
 – Yrjö. Rakennusmestari, Lieto 249
Lustig, Rakuuna, Karuna 204
Lydeke, Elin Hannuntytär 186. Ks. myös Fleming
Lydeman, H. E. 38
 – S. G. Hopeaseppä, Turku 31, 40
Lydén, E. Taiteilija 231
Löfwenmarck, Ulriika Sofia (Ulrica Sofia) 142
Lönnroth, A. D. Rakennusmestari, Lieto 253

M

Maakasto, Antti Henrikinpoika (Anders Henriksson). Kirkonisännöitsijä, Kaarina 36, 38
Maexmontán, J. J. Kauppias 110, 111, 112, 114
Malkamäki, Joh. Henrikinpoika, Aura 286
Malm, Yrjö (Georg). Kartanonomistaja 110
 – Helena, ks. Lilliegreen
 – Lauri (Lorentz). Ylisotakomissaari 182
Malmberg, Gabriel. Puunveistäjä 20, 104, 116
 – Mathias. Kappalainen 240
Malmström, F. C. Rakennusmestari, Paimio 121
Mangström, Joh. Muurarin kisälli 96
Mannelin, J. F. Pitäjänapulainen 91
Margareta Juhantytär (Margareta Johansdotter). Talonemäntä, Kuusisto 53
Maria Antintytär (Maria Andersdotter). Talon emäntä, Kuusisto 53
Maria dei Medici 210, 225
Maria Matintytär (Maria Mattsdotter). Lieto 267
Maria Tuomaantytär (Maria Thomasdotter). Ratsutilallisen vaimo, Aura 285
Markus. Puuseppä, Sauvo 174
Martin, Kaarle (Carl). Maalari 204
Martin Jaakobinpoika (Martinus Jacobi). Kellonvalaja, Turku 145, 147
Martins, Juhana (Johan). Manttaalinkomissaari 267, 271
 – Katariina Charlotta, ks. Lilliegreen
Matti. Lukkari, Paattinen 240
Matti Antinpoika (Matts Andersson). Ratsutilallinen, Paimio 129
Mattila, R. Konservattori 135
Matts, ks. Matti
Mattsson, Amanda Vilhelmiina. Talon emäntä, Lieto 265, 267, 269
Meijer, Meyer, Gerhard. Kellonvalaja, Tukholma 91, 93, 128, 270, 272, 285, 286, 289
 – H. Hopeaseppä, Turku 109, 116

Melartin, E. G. Arkkipiispa 12
Mellberg, C. G. Kirkkoherra 27, 36
Mesterton, ?. Asessorin rouva, Turku 36
M. F. Kaarina 32
M. H. J. (?) E. Paattinen 239
Mikael Henrikinpoika (Mikael Henriksson). Sorvaaja, Paimio 136
Mikael Juhanpoika (Mikael Johansson). Sorvaaja, Paimio 136, 139
Mikko Juhanpoika (Mikael Johansson). Lukkari, Aura 71, 134
Mikko Matinpoika (Michel Mattsson). Seppä, Piikkiö 109
Miltopæus, Juhana (Johan). Raatimies, Turku 86, 110
 – Martti (Martinus). Kirkkoherra 110
M. J. S. Karuna 215
M. J. K. V. Karuna 215
M. K. Maaria 84
M. M. Kaarina 31
M. Mntytär (M. Mdr.). Sauvo 182
M. N. ?. Hopeaseppä, Turku 31
Mondolin, Antti (Anders). Kirkonisännöitsijä, Kaarina 37
Montgomery, Constance. Professorin rouva 48, 51, 53
 – R. S. Professori 48
Morberg, Juha (Johan). Räätäli, Piikkiö 110
M. S. Paattinen 233
Munck, Anders. Eversti 267
 – Elin Mikaelintytär (Elin Mikaelsson) 119. Ks. myös Jägerhorn
 – Helena, ks. Ramsay
 – J. R. Vapaaherra 54
 – Margareta 188. Ks. myös Galle
 – Vendla Vilhelmiina Kristiina, ks. v. Willebrand
Munsterhjelm, Beata 61. Ks. myös Pryss
 – Vivi, Taiteilija 211
M. W. M. Paattinen 239
Myck, Mick, Martti (Martin). Kellonvalaja, Turku 224, 225
Myra, Lauri (Lars). Kirkkomaalari, Turku 139, 147, 168, 169, 171, 172, 196, 233, 234, 235, 241, 280, 289
Mäki, Yrjö. Maanviljelijä, Paattinen 241
Möller. Salpietarinkeittäjä, Maaria 88
 – Helena Charlotta 61
 – Loviisa Charlotta, ks. Pryss
 – Salomon. Kappalainen 54

N

Nassokin, Birgitta Maria, ks. Adlerhjelm
 – Klas Johan 213
N. B. Kivenveistäjä 141
Nervander, E. Muinaistutkija, maisteri 254, 257
v. Nettelhorss, Konrad. Päällismies 191
Neyman, Jaakob (Jacob). Hovioikeuden asessori 10
Niemi, O. Taiteilija 23, 30, 71, 72, 125, 135, 138, 139, 147, 177
v. Nieroth, Hemming 193
 – Pertteli (Bertil) 193
Niilo Filpuksenpoika (Nils Filpusson). Lieto 267
Nikkilä, Simo Antinpoika. Puuseppä, Kaarina 27
Nikolai I 91, 279
Nikula, Jorma. Seppä, Paattinen 239

N. N(?). K. Aura 285
Nordgren, Maria 110. Ks. myös Ståhle
Nordling, J. Keltavalaja, Tukholma 144, 147
 Notsjö, ks. Nuutajärvi
 Nuutajärven lasitehdas 85
Nycopensis, Niilo (Nicolaus). Kirkkoherra 170
Nyholm, Johan. Kihlakunnan vouti, Maaria 90
Nystedt, Maria Fredrika. Kamreerin rouva 35
Nyström, Alex. Arkkitehti 102, 104
 – Toini. Tekstiilitaiteilija 34, 142, 143, 147, 284
Näsman, Erik. Kellonvalaja. Tukholma 37, 40, 54, 55, 270, 272, 278, 289

O

Olivecreutz, A. J., ks. Rutenschiöld
 – Juhana (Johan). Laamanni 149, 213, 216, 217, 221, 225
 – Margareeta Helena (Margaretha Helena) 213. Ks. myös Fleming
Ollén, Andreas. Laivuri, Tukholma 212
Ollonqvist, M. J. Kauppias, Paattinen 235
Orlov, Grigori Grigorjevitš. Ruhtinas, Venäjä 210
Osberg & Bade. Valimo, Helsinki 128
von der Osten, genannt von Sacken. Suku 198
Oxe, Harald. Maaherra 52, 55
Oxhorn, Rigert Henrikipoika (Rigert Henriksson). Kapteeni 192

P

Paalanen, E. Arkkitehti 76, 92, 93
Paaskunta, Johannes. Kirkonisännöitsijä, Kaarina 36, 37
Paleen, Abr. Tuomari 121, 128, 129
af Palén, Kristina Margareeta (Christina Margaretha) 126. Ks. myös Reh binder
Palmén, Henrik. Räättäli, Turku 33
von Palmfelt, Aug. Fr. Eversti 53
 – Vilhelmina Albertina, ks. v. Willebrand
Palmroth, P. W. Arkkitehti, Tukholma 97, 98, 99, 116
Pechlin, Briitta (Brita). Kappalaisen rouva 184. Ks. myös Levanus
*Pedeliu*s, Elias. Lukkari. Maaria 86, 91
Pertteli Yrjönpoika (Bertil Göransson). Kaarina 34
*Petrelju*s. Lukkari, Paimio 129
 – Mathias. Kappalainen 54
Petraeus, Eskil (Aeschillus). Kirkkoherra 170
Petri, Ulrika Johanna Elisabet. Neiti, Aura 285
 Petrus, ks. Pietari
Pettersson, O. A. Taiteilija 226, 227, 228, 229
 – W. Hopeaseppä, Turku 83, 140, 180, 181, 244, 245
 Pietari (Petrus). Maaria 89
 Pietari Henrikipoika (Petrus Henrici pictor). Maalari 23, 163
 Pietari Kemiöläinen (Petrus murator). Muurari 160, 196
 Pietari Pietaripoika (Petrus Petri). Kanunki 173, 174
Piimänen, Antti (Anders). Rakennusmestari 26, 27, 40
 – (Hartlin), Mikael. Rakennusmestari 15, 22, 39, 40, 226, 227, 228, 229, 241, 247, 276, 288, 289

Piipanoja, Joh. Kirkonisännöitsijä, Maaria 91
Piper, J. M. Intendentti, Tukholma 276, 277
 – Petter. Majuri 192, 193
Pistolhielm, Elisabet. Everstiluutnantin rouva 87. Ks. myös Bäck
 P. L. Paimio 127
Planman, Andreas. Kirkkoherra 145
Pomrén, B. Pehtori, Sauvo 149, 194
Ponsén, A. Turku 89
Poro. Ratsutilallinen, Lieto 246
Potemkin, Grigori Aleksandrovitš. Ruhtinas, Venäjä 210
Potila, Hulda. Tekstiilitaiteilija 237, 241
Prusi. Puuseppä, Maaria 92
Pryss, *Prytz*, Anders Juhana (Anders Johan). Kapteeni 61
 – Barbro Helena, ks. Frejdenfelt
 – Frans Juhana (Frantz Johan) 61
 – Hedvig Loviisa Vilhelmiina (Hedvig Lovisa Wilhelmina) 61
 – J. C. 61
 – Kaarle Samuelipoika (Carl Samuelsson) 61
 – Katariina (Catharina) 61
 – Kristoffer (Christoffer) 61
 – Kustaa (Gustaf) 61
 – Kustaava (Gustava). Professorin rouva 61. Ks. myös Lindqvist
 – Lauri Aadolf (Lorentz Adolf) 61
 – Lauri Filip (Lorentz Filip) 61
 – Lauri Haakon (Lorentz Håkan) 61
 – Loviisa Charlotta (Lovisa Charlotta). Kapteenin rouva 61. Ks. myös Möller
 – Margareeta Elisabet, ks. Annell
 – Margareeta Kristiina, ks. Sacklén
 – Olavi (Olof). Professori 61
 – Samuel. Tuomiorovasti 61, 136
 – Ulrik. Lääketieteen lisensiaatti 61
Punanen, Matti. Maalari, Turku 200
Pässi, Kreu (Grels). Turku 37

R

Ragvald I. Piispa 58
Ramsay, Elin, ks. Stålhandske
 – Hannu (Hans) 254, 267
 – Helena 267. Ks. myös Munck
 – Jeanette Marie Louise (Visen) 182. Ks. myös Rosenlew
Rancken, A. W. Arkkitehti 254
 – H. Arkkitehti 22, 39, 40, 44, 54, 55, 198, 230, 231, 232, 233, 241, 252, 253, 271, 272
 – F. W. Kappalainen 91
Randelin, J. Hopeaseppä, Turku 221, 225
Rangell, Aadolf (Adolf). Pehtori, Paimio 143
Rauch, Anna, ks. Anna Juhanantytär
 – Mateus. Turkkurimestari, Turku 239
Rautell. Rouva, Turku 83
Reh binder. Suku 120, 128
 – Anna Charlotta 120, 126, 128
 – Kristiina Margareeta, ks. av Palén
 – R. H. Ministerivaltionsihtööri 120, 126
 – R. J. Majuri 120

Reiman, Mathias. Puunveistäjä, Turku 26, 49, 108, 112, 116, 184, 205, 280
Reimar, Elsa. Rouva, Lieto 267
Reiss, I. Keltavalaja, Turku 87
Ridinger, Joh. El. Kaivertaja, Augsburg 235
Riedell, J. Fr. Turku 110
Rijman, J. Kauppias, Uusikaupunki 284
Rinne, J. Muinaistutkija, valtionarkeologi 23, 27, 41, 57
Rising, Daniel. Tinavaluri, Turku 52, 55
Rogelius, I. I. S. Sauvo 181
Roos, A. G. Hopeaseppä, Turku 51, 55
 – J. Chr. Tehtaanomistaja, Piikkiö 97, 112
 – Maria Kristiina, ks. Woivalin
Rooth, M. Hopeaseppä, Turku 265, 266, 272
von Rosen. Suku 188
Rosenbröijer, C. J. Luutnantti 85
Rosenlew. Suku 193
 – Visen, ks. Ramsay
Roskamp, Juhana (Johan). Kihlakunnan tuomari 23
Ross, Isak (Isac). Kirkkoherra 286
Rothberg. Räättälimestari, Turku 20
Rubens, P. P. Taiteilija, Alankomaat 50, 207, 208, 209, 225
Rutenschiöld, A. J. Laamannin rouva 221. Ks. myös Olive-
 creutz
Rydman. Rouva, Piikkiö 112
Rålambstierna, Elsa 87. Ks. myös Bäck
 – Maunu (Magnus). Hovioikeuden asessori 90, 93
Råman, Juhana (Johan). Urkujenrakentaja, Hämeenlinna 171

S

Saarto, Yrjö. Hopeaseppä, Turku 180
Saarto-Sahlstedt. Toiminimi, Turku 236
Sachlinia, Margareeta Kristiina (Margaretha Christina) 61.
 Ks. myös Prytz
Sacklén, Maria Kristiina, ks. Forseen
Sadel, Margareeta. Neiti, Piikkiö 110
Sagulin, Puuseppä, Sauvo 172
Sahlberg, Antti. Muurari, Paimio 122
Sahlstedt, K. Hopeaseppä, Turku 126, 140
Salf, Juha (Johan). Puuseppä, Uusikaupunki 136
Salmela, Yrjö. Hopeaseppä, Turku 83, 140, 147, 265
Salonia, Ulriika Fredriika (Ulrica Fredrica) 97. Ks. myös
 Bremer
Sarainmaa, H. Arkkitehti 279, 289
S. C. B. Kaarina 32
Schalberg, O. Kirkkoherra 270
Schele, Hannu (Hans). Kauppias, Turku 34
Schlippenbach, Juhana (Johan). Majuri 34
von Slow, Erdman, Ernst. Kapteeni 151
Schmid, Albrecht. Puupiirtäjä, Augsburg
Schnitt, Louis. Tehtaanomistaja, Lieto 254
Schroderus, Pietari (Petrus). Pitäjänapulainen 214
Schröder, C. F. Arkkitehti 97, 254, 255
 – G. E. Hovimaalari 179, 180, 196
Schultz, J. J. Kauppias, Turku 280, 282, 285
 – M. Neiti, Sauvo 182
 – S. Neiti, Sauvo 182
Schwartz, Christoph. Taiteilija, Saksa 50
Schäfer, Henrik. Pormestari, Turku 111

Seipel, Fr. Kellonvalaja, Tukholma 37, 40
Serenius, Ingvald. Arkkitehti 11
S. E. S. Lieto 268
Sevón, Josefa Emerentia 142
 – Krister, Nimismies, Paimio 145
Sevonius, Kaarle Kustaa (Carl Gustaf). Kappalainen 145
Sheppard, C. Taidekustantaja, Lontoo 235, 240
Silén, Antti (Andreas). Turku 32, 34, 35
Silverspåre, ks. Spåre
Simo Simonpoika (Simon Simonsson). Talollinen, Kuusisto 52
Simo Simonpoika. Renki, Aura 281
Simolin, Abr. Puuseppä 106, 135
 – Jaakko. Sorvarinkisälli 92
Sinclair, Kaarle (Carl). Eversti 54
Sipilä, Lauri. Arkkitehti 45, 46, 55
Sjöstedt. Suku 60
Skalm. Suku 168, 173, 174, 191
 – Anna, ks. Stjernkors
 – Klaus Klaunpoika (Clas Classon). Asessori 168, 191
 – Krister Niilonpoika (Christer Nilsson). Luutnantti 151
 – Lauri. Porvari, Turku 174
S. M. Aura 283
Smeds, Henrik. Talollinen, Kuusisto 52
Sommarfelt. Puuseppä, Aura 276
 – Kreu (Grels). Rakuuna, Aura 281, 286
Sonck, Lars. Arkkitehti, 122, 123, 124, 125, 146, 147
Sovelius, Dagmar. Rouva, Karuna 222
 – Väinö. Karuna 222
Spoof. Suku 60
Spåre, *Silverspåre*. Suku 269, 270, 272
 – Henrik. Luutnantti 269, 270
 – Jaakob Jakobinpoika (Jacob Jacobsson) 269
 – Jaakob Matinpoika (Jacob Mattsson). Vouti 269
Stackelberg, R. O. Sotamarsalkka 52
Stangenberg, Fr. Lasimestari (?) 214
Starck, Hannu (Hans). Kornetti 110
 – Hannu Henrik (Hans Henrik) 113
 – Maunu Antinpoika (Måns Andersson) 281
 – Tuomas Hannunpoika (Thomas Hansson). Majuri,
 ratsumestari 108, 110
Stenberg, Mikael. Kirvesmies, Paimio 121
Stenbäck, J. Arkkitehti 16, 22, 39, 40
Stenman. Professorin rouva 143
Stierneld. Suku 61
 – Lauri (Lars). Varapresidentti 61
Stjernkors. Suku 168, 172. Ks. myös Särkilähti
 – Anna 168. Ks. myös Skalm
 – Akseli Iivarinpoika (Axel Iversson) 193
Strandberg, Greta. Tekstiilitaiteilija 34, 284
Sture. Suku 173, 173
 – Sten vanhempi. Valtionhoitaja 174
Styrman, Mikael. Kappalainen 26
Ståhle, Maria, ks. Nordgren
Ståhlfor, Elias. Tinavaluri, Turku 31, 32, 35, 40, 51, 52,
 55, 126, 144, 147, 211, 222, 225, 236, 241, 283, 289
 – Erland Pentinpoika (Erland Bengtsson). Tinavaluri,
 Turku 88, 93, 109, 112, 116
Ståhlström, Pentti Kristerinpoika (Bengt Kristersson).
 Tinavaluri, Turku 112, 116, 128
Stålbarm. Suku 187
Stålhandske, Elin 254, 267. Ks. myös Ramsay

Sudrovius, Daniel. Puuseppä, puunveistäjä, Turku 76, 93
Suivi (?), Simo Yrjönpoika (Simon Jöransson). Lieto 263
Sundvall, C. F. Arkkitehti 8, 12, 13
 Suomen Kultaseppä Oy, Turku 84, 181, 221, 222, 265, 271
Suomi, Aini. Tekstiilitaiteilija 182
S. W. Johannes 142
Svedberg, Matts. Kellonvalaja, Maalahti 91, 93, 111, 116
Sweidel, G. Taiteilija 34, 50, 55, 256, 272
Sven. Kultaseppä, Turku 109, 141
Svärd, Margareeta Kaarlentytär (Margareta Carlsdotter) 114. Ks. myös Fogelhufvud
Sylvander, J. Kelloseppä, Turku 271, 272
Sältin, Alexandra, ks. Frosterus
Särkilähti. Suku 172, 173, 174
 – Maunu. Tuomiorovasti 173
Söderman. Rakennusmestari, Kuusisto 44
Söderstrand, Ernst. Maalari, Paimio 136, 137

T

Taito Oy, Helsinki 111
Talander, Juha (Johan). Merimies, Kaarina 37
Talberg, Räätäli, Paimio 127
Tallgren, A. M. Muinaistutkija, professori 61
 – I. M. Kirkkoherra 84, 239
 – Jenny Maria. Kirkkoherran rouva 61
 – (Dahlgren?), Juha. Räätäli, Turku 38
 – Matti Juhanpoika (Matts Johansson). Räätäli, Turku 34
Tammelin, Lauri (Laurentius). Piispa 91
Taube. Suku 187, 188
Tavast, Olavi Maununpoika (Olaus Magni). Piispa 71, 72, 73, 75
Tavaststjerna, A. Arkkitehti 198
Teet. Suku 187
Tengström, Anna Karoliina 86
 – Kustaa (G. H.). Kirvesmies, Karuna 201, 217
 – Jaakob (Jacob). Piispa 54, 86, 114
Terzerus, Johannes. Piispa 170
Tesche, Pietari (Petter) 90, 93
Thesleff, Anna. Rouva, Kaarina 35
Thomas, ks. Tuomas
Thorenberg, Kaarle (Carl). Urkujenrakentaja, Turku 171
Thorvaldsen, Bertel. Kuvanveistäjä, Tanska 30, 105
Thorvöst, Joh. Kirkkoherra 268, 270
Thulé, B. A. Urkujenrakentaja 78, 93, 233, 244, 256, 272, 281, 289
Thunström, Niilo (Nils, Nicolaus). Kellonvalaja, Turku 36, 37, 54, 55, 114, 116, 145, 147, 194, 196
Tillander, Joh. Kirkkoherra 285
Tillberg, Abr. Aseseppä 126
Tillén, Joh. Kirkkomaalari, Turku 76, 78, 93
Tjäder, J. G. Kauppias, Turku 109
 – Sofia 109
Trolle. Suku 187
Tunander, Nikolaus. Kirkkoherra 269
Tuomas. Piispa 58
Tuomas Juhanpoika (Thomas Johansson). Ratsutilallinen, Piikkiö 109
Tuomas Mikaelinpoika (Thomas Mickelsson). Seppä, Aura 276

Tuomas Sipinpoika (Thomas Sigfridsson). Talollinen, Piikkiö 110
Turun kultaseppä Oy 240, 245, 283
Tynell, Paavo. Taiteilija 220
Tönne Yrjänänpoika (Tönne Jörensson). Käskeynhaltija 193
Törmannus, Martin Simonpoika (Martinus Simoni). Kappalainen 90, 93
Törnqvist, A. Hopeaseppä, Turku 51, 55, 140, 147, 180, 181, 196
Törnroth, H. J. Hopeaseppä, Turku 236, 241

U

Uexkull. Suku 188
Ulsingius, Olavi (Olaus). Kappalainen 222
von Ungern, Gert 189
 – Yrjänä (Jöran) 189, 190
Untlie (?). Kapteeni, Venäjä 86

V W

Wacklin, Samuel 90
Wahlberg, Antti (Anders). Rakennusmestari, Turku 150, 154, 163, 195, 196, 198, 199, 201, 204, 224, 225
 – Klaus (Clas). Puuseppä, Sauvo 172, 195, 214
Wahlroos, Walter. Taiteilija 23
Wahlsten, Kaarle. Muurari, Paimio 130, 133
Valborg Henrikintytär (Valborg Henriksdotter). Emäntä, Kuusisto 52
Valdain valimo, Venäjä 288
Waldstedt, M. Kappalainen 279
Wallenberg, E. Pitäjänapulainen 114, 115
Wallensköld, Emelie. Hovioikeuden presidentin rouva 76, taiteilija
 – Erik. Hovioikeuden presidentti 61, 76, 84
Vanzonius, Joonas (Jonas). Kirkkoherra 170
Warén-Waris, Katri. Tekstiilitaiteilija 182
Vasiljev, A. P. Kellonvalaja, Pietari 91
V. A. T. Aura 285
Vatopää, I. I. S. Aura 283
Vegelius, Joh. Kirkkoherra 131
Welcker, G. H. Kelloseppä, Eskilstuna 115, 116
Wennerqvist, Eerik (Erik). Muurarinkisälli, Sauvo 154, 163
Werner, Margareeta Loviisa (Margaretha Lovisa) 11. Ks. myös Winter
Vesimaa, E. A. Tekstiilitaiteilija 222
Wessel, Gertrud. Sauvo 168
Westerdahl, C. A. Neiti, Lieto 267
Westerholm-Vuolahti, August. Talollinen, Kuusisto 52
Westling, J. H. Lasimestari, Turku 133
Wetterhoffin taideteollisuuskoulu, Hämeenlinna 266
Wickström, K. G. Urkujenrakentaja, Naantali 55, 106, 116
Widén, Sofia. Tekstiilitaiteilija, Ruotsi 181
Widman, F. Nyörinpunoja 34
Vigelius, Sven. Kirkkoherra 170
Vikainen, Jussi. Kuvanveistäjä 12, 84, 197, 216, 275
Wikström, Joh. Keltavalaja, Turku 87, 93, 111, 238, 241
Wildeman, Suku 187

Wilén, Eerik (Erik). Räätäli 23, 34
– Mathias. Pitäjänapulainen 267

Wilenius, John. Kuusisto 43

von Willebrand. Suku 43, 53

– A. Fr. Hovioikeuden presidentti 53

– Ernst. Vapaaherra 53

– Fr. Wilhelm 53

– K. G. Majuri 214

– Maria 53

– Vendla Vilhelmiina Kristiina (Vendla Wilhelmina Christina) 53, 54. Ks. myös Munck

– Vilhelmiina Albertiina (Wilhelmina Albertina). Kerraalin ja hovioikeuden presidentin rouva 51, 52, 53. Ks. myös von Palmfelt.

Winter. Suku 11, 12, 15

– Arndt J. 11

– Margareeta Loviisa, ks. Werner

Wittfooth, H. Kauppias, Turku 128

Woivalin, Eerik (Erik). Rakennusmestari (?) 16

– Maria Kristiina. Tehtaanomistajan rouva 97. Ks. myös Roos

Wrigstadius, J. Lukkari, Paimio 121, 123, 136, 146, 147

Vroom, Matheus. Taiteilija, Alankomaat 210, 225

Y

Ylander, Henrik J. 86

– Johanna 86

Yli-Alho, Kalle. Talollinen, Paattinen 238

Ylinen, V. Taiteilija 233

Yrjö (Jöran). Puuseppä, Sauvo 150

Yrjö Eerikinpoika (Jöran Eriksson). Puuseppä, Turku 280, 281

Yrjö Sipinpoika (Göran Sigfridsson). Kirkonisännöitsijä, Kaarina 38

Z

Zachariassen, J. A. Urkujenrakentaja, Uusikaupunki 27, 138, 147

Zelonius, Joh. Kappalainen 285, 286, 287

Zervitsky, Joh. Puuseppä, Piikkiö 104, 116

Zethelius, E. A. Hopeaseppä, Tukholma 84, 93

Z. J. Johannes 142

Å

Åkerblom, Antti (Anders). Muurarimestari 131

– Matti (Matts). Rakennusmestari, Turku 275

Ållongren. Suku 187

Ållonskiöld. Suku 187

Ångelin, J. Lasimestari, Turku 65, 227

Ö

Österberg, G. Maalari, Turku 76, 78

Österman, Matti. Kauppias 268

Östbom, I. Hopeaseppä, Turku 140, 147

OIKAISUJA JA LISÄYKSIÄ

Turun arkkihiippakunta - Vebmaan rovastikunta

VEHMAA

s. 13. A. W. Arppen käsialaa oleva tapuliluonnos on kuvattuna Klemetti II:ssa, sivulla 199.

s. 30. Pyhä Anna »itse kolmantena» on tehty tammesta eikä koivusta.

TAIVASSALO

s. 60. C. F. Schröderin tapulipiirustuksen on Klemetti kuvannut (Suomalaisia kirkonrakentajia I, s. 135) ja IK:n tapuliehdotus on samassa kirjassa, sivulla 136.

VELKUA

s. 100. Urut, J. A. Zachariassen 1910, kuusiäänikertaiset, pneumaattiset.

KALANTI

s. 180. Uudet urut, Kangasalan urkutehdas 1938, 15-äänikertaiset, pneumaattiset. Vanhaa julkisivua säilytetty.

LAITILA

s. 229. Urut, uusitut Kangasalan urkutehds 1928, 18-äänikertaiset, sähköpneumaattiset.

PYHÄMAA

s. 267. Urut, 7-äänikertaiset, mekaaniset.

PYHÄRANTA

s. 279. Urut, E. F. Walcher & Co., pneumaattiset.

Turun arkkihiippakunta - Mynämäen rovastikunta

MYNÄMÄKI

s. 28. B. A. Thulé korjasi vanhat mekaaniset urut v. 1889 ja lisäsi kaksi äänikertaa, joten niissä sen jälkeen oli 14 äänikertaa.

MIETOINEN

ss. 76-77 ja 89. V. 1806 päivätty piirustus on J. W. Gerssin signeeraama ja A. V. Edelcrantzin vahvistama.

s. 79. C. G. Rindellin v. 1860 rakentamissa uruissa oli kuusi äänikertaa.

MASKU

Kuvaluettelo s. 275, 38. Alttarivaate: valok. Grünberg.

VAHTO

s. 206, kuva 7: pitkittäisleikkaus etelään.

s. 209. Uudet urut, Kangasalan urkutehdas 1928, 8 äänikertaiset, pneumaattiset. Vanhaa julkisivua on säilytetty.

NOUSIAINEN

s. 215. Lähdeluetteloon on lisättävä: *Rune Nordberg, Svenska helgon på S:t Henriks kenotaf i Nousis. (FM LXVII 1960.)* Helsingfors.

Turun arkkihiippakunta - Tuomiorovastikunta I

PIIKKIÖ

s. 94, kuva 1: valokuva vuodelta 1929.

RÄTTELSE OCH TILLÄGG

Turun arkkihiippakunta - Vehmaan rovastikunta

V E M O

s. 13. En stapelskiss av A. W. Arppe avbildas hos Klemetti II, s. 199.

T Ö V S A L A

s. 97, referat VIII. En skiss till stapel av C. F. Schröder 1786 avbildas hos Klemetti I, s. 135. IK:s stapelskiss i samma band, s. 136.

N Y K Y R K O

s. 211, referat VIII. Ny orgel av Kangasalan urkutehdas 1938.

L E T A L A

s. 241, referat IX. Orgeln förnyad av Kangasalan urkutehdas 1928.

Turun arkkihiippakunta - Tuomiorovastikunta I

P I K I S

s. 94, bild 1: Fotograferad år 1929.